Kırım Savaşı ve Osmanlılar

Candan Badem

Çeviren: Eşref Bengi Özbilen

TÜRKİYE İŞ BANKASI

Kültür Yayınları

TARİH

CANDAN BADEM
KIRIM SAVAŞI VE OSMANLILAR

ÖZGÜN ADI
THE OTTOMAN CRIMEAN WAR (1853-1856)

COPYRIGHT © 2010, KONINKLIJKE BRILL NV

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
EŞREF BENGİ ÖZBİLEN

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2012
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
EMİR YENER

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ/DİZİN
ESEN GÜRAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: EYLÜL 2017, İSTANBUL

ISBN 978-605-295-172-9

BASKI
SENA OFSET
MALTEPE MAH. LİTROS YOLU SOK. NO: 2/4 MATBAACILAR SİTESİ 2 DK:4NB7
ZEYTİNBURNU İSTANBUL
(0212) 613 38 46
SERTİFİKA NO: 12064

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Candan Badem

Kırım Savaşı ve Osmanlılar

Çeviren: Eşref Bengi Özbilen

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Resim Listesi VI
Harita Listesi VII
Kısaltmalar Listesi X
Coğrafi İsimler Listesi XI
Önsöz ve Teşekkür XIII

I
Giriş ve Kaynaklara Kısaca Bakış 1

II
Savaşın Sebepleri 45

III
Muharebeler ve Diplomasi 93

IV
Savaşın Finansmanı 275

V
Savaşın Osmanlı Toplumsal ve Siyasal Hayatına Etkisi 313

Sonuç 387
Notlar 399
Kaynakça 455
Dizin 483

RESİM LİSTESİ

Osmanlı Piyadesi, ILN, 26 Kasım 1853 51
Redif Askerleri, ILN, 24 Eylül 1853 54
Serdar-ı Ekrem Müşir Ömer Lütfü Paşa (Roger Fenton'ın çektiği fotoğraf, Kırım 1855) 55
Rumeli Ordusu komutan vekili Müşir İsmail Paşa, ILN, 6 Mayıs 1854 97
Kalafat'taki Osmanlı komutanı Ferik Ahmed Paşa, ILN, 11 Şubat 1854 97
"Müşavir Paşa" Adolphus Slade (*Donanma Dergisi*, Ekim 1952) 108
Patrona Osman Paşa ile Binbaşı Adil Bey'in, Sivastopol'da esir oldukları sırada ressam Ayvazovskiy tarafından çizilmiş karakalem portreleri, RHL, 1854 120
Batum Ordusu Müşiri Selim Paşa, ILN, 19 Ağustos 1854 195
Abhazya hükümdarı Knez Mihail Şervaşidze (Hamid Bey). Bu resim, Laurence Oliphant tarafından yazılmış olan *The Trans-Caucassian Campaign of the Turkish Army Under Omer Pasha* (1856) adlı kitap için Herr Zuther tarafından çizilmiştir 196
Williams Paşa'nın evi, Kars, 1855. Bu resim, General Muravyov'un yazmış olduğu *Voyna za Kavkazom v 1855 godu* (1877) adlı kitaptan alınmıştır 225
Sadık Paşa Şumla'da, Dobruca'dan gelen Kazakları kabul ediyor. ILN, 6 Mayıs 1854 226
Kırım'a gidecek olan "Türk Kontenjanı" (Birliği), ILN, 23 Haziran 1855 234
Anadolu ordusunun Erkân-ı Harbiye Reisi olan "Baba Kerim" Müşir Kerim Paşa, Vasily Timm, RHL, 1855 252
Kars'ın Teslim Oluşu, 1855. General Nikolay Muravyov'un *Voyna za Kavkazom v 1855 godu* (1877) adlı kitabından 253
Harp meclisinde bir araya gelen Lord Raglan (solda), Ömer Paşa (ortada) ve Mareşal Pelissier (sağda), 1855. Roger Fenton'un fotoğrafı 256
Gözleve'deki Osmanlı askerleri ile Tatar çocuklar. ILN, 3 Mart 1855 266
Kırım'daki Mısır askerlerinin komutanı Ferik İsmail Paşa, 1855. Roger Fenton'un fotoğrafı 269
Sultan Abdülmecid, Britanya sefarethanesindeki baloda. ILN, 1 Mart 1856 319
Başıbozukların Maçin'den Şumla'ya gelişleri, ILN, 13 Mayıs 1854 361

HARİTA LİSTESİ

Tuna Cephesi 1853-54 96
Sinop muharebesinin krokisi 105
Kafkas Cephesi 135

Kısaltmalar Listesi

A. AMD.	Sadaret Amedî Kalemi
A. DVN.	Divan-ı Hümayun
AGKK	*Akten zur Geschichte des Krimkriegs*. Ed. Winfried Baumgart
AKAK	*Aktı, Sobrannıye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissieyu*
A. MKT. MHM.	Sadaret Mektubî Mühimme
A. MKT. NZD.	Sadaret Mektubî Nezair ve Devair
A. MKT. UM.	Sadaret Mektubî Umum Vilâyat
ATASE	Genelkurmay Askeri Tarih Arşivi, Ankara
AVPRİ	Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii, Moskova
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
C. AS.	Cevdet Askeriye
DMA	Deniz Müzesi Arşivi, İstanbul
DŞA	*Dâr-ı Şûra-yı Askerî*
FO	Foreign Office
GARF	Gosudarstvennıy Arhiv Rossiyskoy Federatsii, Moskova
GPİB	Gosudarstvennaya Publiçnaya İstoriçeskaya Biblioteka, Moskova
HR. MKT.	Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi
HR. SFR. (04)	Hariciye Nezareti Paris Sefareti

HR. SYS.	Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
HR. TO.	Hariciye Nezareti Tercüme Odası
ILN	*The Illustrated London News*
İ. DH.	İrade Dahiliye
İ. HR.	İrade Hariciye
İ. MMS.	İrade Meclis-i Mahsus
İ. MSM.	İrade Mesail-i Mühimme
İ. MTZ. (05)	İrade Eyalat-i Mümtaze Mısır
İ. MVL.	İrade Meclis-i Vâlâ
MAT	Meclis-i Âli-i Tanzimat
MVL	Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-i Adliye, (Kısaca Meclis-i Vâlâ)
NYDT	*New York Daily Tribune* (Gazete)
OBKS	*Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı 1853-1856.* Ankara: BOA Yayın Nu. 84, 2006
PRMA	*Papers relative to Military Affairs in Asiatic Turkey and the Defence and Capitulation of Kars. Presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty.* Londra: Harrison and Sons, 1856
RGİA	Rossiyskiy Gosudarstvennıy İstoriçeskiy Arhiv, St. Petersburg
RGVİA	Rossiyskiy Gosudarstvennıy Voenno-İstoriçeskiy Arhiv (Russian State Military-Historical Archive), Moskova
RGVMF	Rossiyskiy Gosudarstvennıy Arhiv Voenno-Morskogo Flota, St. Petersburg
Savaştan Barışa	*Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856). 22-23 Mayıs 2006. Bildiriler.* İstanbul: İ. Ü. Ed. Fak. Tarih Araştırma Merkezi, 2007
TNA	The National Archives, Londra. (Eski adı Public Records Office, PRO)
TTK	Türk Tarih Kurumu, Ankara

Coğrafi İsimler Listesi

Türkçe	Rusça (transkripsiyon)	İngilizce / Fransızca
Ahıska, Ahısha	Ahaltsih	Akhaltzikh, Akhaltsik
Ahılkelek	Ahalkalaki	Akhalkelek
Akmescit	Simferopol	Simferopol
Sivastopol, Akyar	Sevastopol	Sevastopol
Almalu, Elmalı	Alma	Alma
Anakra	Anakliya, Anakriya	Anakria
Başgedikler	Başkadıklar	Bashgedikler
Buğdan	Moldava	Moldavia
Cizre	Djezire	Jezireh, Jazira
Çamçıra, Çamşıra	Oçamçırı	Shemsherrai, Tchamshirah
Çetate	Çetati	Cetate, Citate
Çürüksu	Çuruk-Su, Kobuleti	
Eflak	Valahiya	Wallachia
Erzurum	Erzrum	Erzeroom
Gözleve	Yevpatoriya	Eupatoria
Gümrü	Aleksandropol	Alexandropol
Hocabey	Odessa	Odessa
Halep		Aleppo

Türkçe	Rusça (transkripsiyon)	İngilizce / Fransızca
İsakçı, İsakça	İsakçi	Isaktschi, Isacchea
Kancaçay	Kaça	Katscha
Kefe	Feodosiya	Feodosia, Kaffa
Kılburun	Kinburn	Kinburn
Megrelistan	Megreliya	Mingrelia
Oltaniçe	Ol'tenitsa	Oltenitza
Or (Ur) Kapusu	Perekop	Perekop
Özi	Oçakov	Ochakof
Rahova	Rassova	Rassova
Rusçuk	Ruşçuk	Ruse
Semirzağan	Samurzakan	Samursachan
Sohum, Sohumkale	Suhumi	Souchoum, Sukhum, Soukoumkale
Süzebolu	Sizopol'	Sizepolis
Şekvetil, Şefketil	Svyatıy Nikolai	St. Nicholas
Şumnu	Şumla	Shumla, Schumla
Tırhala		Tricala
Trabzon	Trebizond	Trapezund, Trebizond
Tutrakan	Turtukai	Turtukai
Üsküdar	Skutari	Scutari
Yergöğü, Yerköy	Jurjev	Giurgevo
Ziştovi	Sviştov	Sistov
Zugdidi	Zugdidi	Sugdidi

Önsöz ve Teşekkür

Doktora tezime dayanan bu kitabım ilk olarak 2010 yılında Brill Yayınlarından *The Ottoman Crimean War* (1853-1856) adıyla İngilizce yayımlandı. Elinizdeki Türkçe basım kitabımın çevirisinin gözden geçirilmiş ve güncellenmiş versiyonudur. Aradan geçen sürede Rusya, Gürcistan ve Ermenistan arşivlerinde yeni malzemeler buldum, yeni yayınlar çıktı, yeni tezler kabul edildi. 2014 yılında TÜBİTAK bursuyla Londra'daki Birleşik Krallık Ulusal Arşivi'ni (The National Archives) ziyaret edip çalışma olanağım oldu. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde de yeni tasnif edilmiş bazı belgeler araştırmacılara açıldı. Dolayısıyla kitabımın bu Türkçe basımı daha zengin bir malzemeye ve daha geniş bir bakış açısına dayanıyor.

Bu satırların yazarı Türkçesi bulunan sözcükler yerine yabancı dilde sözcükler kullanmaya karşı olmakla birlikte tarihsel ifadeleri sadeleştirmenin bazı ince ayrımları yok ettiği ve olayların geçtiği çağın tadını vermediği düşüncesindedir. O nedenle burada dönemin Osmanlı devlet adamlarından ya da belgelerden yapılan alıntıların dilini sadeleştirmedim, olduğu gibi verdim. Ayrıca okur sadeleştirilmiş metni değil, özgün metni okumak isteyebilir. Dolayısıyla bu kitap bir miktar Osmanlıca bilen veya gerektiğinde sözlüğe bakmaktan üşenmeyen okura hitap etmektedir.

Rusça özel adların ve başka sözcüklerin transkripsiyonunda İngilizce veya öteki Avrupa dilleri değil Türk alfabesi esas alınmıştır. Dolayısıyla Menshikov değil Menşikov yazılmıştır. Böylece Rusça ile ilişkimizde Avrupalı aracı kullanmayıp doğrudan ilişki kurmak hedeflenmiştir. Rusça kişi adları ayrıca özgün Rusça imlasına uygun verilmiştir. Nicholas değil Nikolay, Alexandr değil Aleksandr, Eugene değil Yevgeniy ve Muraviev değil Muravyov biçimleri kullanılmıştır. Coğrafi adların Türkçe, Rusça ve Avrupa dillerindeki varyantları ayrı bir tabloda gösterilmiştir. Hicri ve Rumi tarihlerin Miladi takvime çevrilmesinde Türk Tarih Kurumu'nun takvim çeviricisi kullanılmıştır.

Bu kitabın yazılmasında birçok kişinin katkıları var. Tez danışmanım Hakan Erdem'in, İngilizce kitabımın editörü Suraiya Faroqhi'nin önemli katkıları oldu. Mainz Üniversitesi'nden Winfried Baumgart doktora tezinin taslağını okudu ve bazı önerilerde ve yorumlarda bulundu. Boğaziçi Üniversitesi'nden Şevket Pamuk ve Edhem Eldem Osmanlı maliyesi hakkındaki sorularımı nezaket gösterip cevapladılar. Askeri tarihçi Mesut Uyar Türkçe metni okuyup yararlı önerilerde bulundu. Editörüm Emir Yener'in de özellikle deniz tarihi ve terminolojisi konusunda uzmanca katkıları oldu.

Mehemed Tayfun (Malmisanîj) Kürt coğrafyası, adları ve tarihi hakkında değerli bilgiler verdi. Karolina Fursewicz benim için Polonya'dan Michal Czajkowski'nin (Sadık Paşa'nın) Lehçe anılarını getirdi ve bazı pasajlarını İngilizceye çevirdi. Joanna Blaszkowska da bana Czajkowski'nin kitabından bazı pasajların çevirisinde yardım etti. Irma Kreiten bulunması gerçekten güç olan AKAK'ı benimle cömertçe paylaştı. Charles M. Samaha bana Walpole Papers'ın kopyalarını ve bazı nadir kitapları gönderdi. Sinan Kuneralp bana AGKK'ı verdi ve bu kitabın bir ilk versiyonuna bazı yorumlarda bulundu. İbrahim Köremezli Tuna Cephesi üzerine yazdığı doktora tezini ve elindeki bazı arşiv belgelerini paylaştı.

Londra Üniversitesi King's College Savaş Araştırmaları Bölümü'nden Andrew Lambert ile yaptığım görüşmelerden yararlandım. Simferopol'deki Tavriya Üniversitesi'nden Oleg Şkedya bazı

Rus kaynaklarına dikkatimi çekti. İngiltere'den Crimean War Research Society'den Douglas Austin bana Blunt Papers'a dair yayınını ve ILN'den birçok kopya ve resim gönderdi.

Tezimi yazdığım sırada BOA Osmanlı Arşivi daire başkanı Mustafa Budak ve arşiv personeli bana çok yardımcı oldular. Londra'daki Rothschild Arşivi'nden Caroline Shaw 1855 yılındaki borçla ilişkili birçok belgenin kopyalarını bana lütfedip ücretsiz gönderdi.

Tezimi yazarken Sabancı Üniversitesi kütüphanesinde çalışan Mehmet Manyas'tan tez sürecinde ve sonrasında ulusal ve yurtdışı kütüphanelerden kitap ve makale temininde çok yardım aldım. Başta Kamber Yılmaz olmak üzere Boğaziçi Üniversitesi'nin kütüphanecileri de çok nazik ve yardım ediciydiler. İSAM Kütüphanesi'nin personeli de çok yardımcı oldu.

Torino'daki Associazione Europiemonte 2006 yılının Kasım ayında Torino'daki Kırım Harbi'nin sonunun 150. Yılı Kongresi'ne katılımımı finanse etti. Dostum Kemal Çetinelli 2006 yılının Haziran ayında Moskova'ya yaptığım araştırma gezimin tüm masraflarını cömertçe karşıladı. Dostum Tarık Tayfun da beni araştırmalarım sırasında her yönden destekledi.

Hepsine yardımları, yorumları ve eleştirileri için teşekkür ederim. Olası bütün hata ve eksiklerden sadece ben sorumluyum.

I

Giriş ve Kaynaklara Kısaca Bakış

Giriş

Bu kitap 1853-56 Kırım Savaşı'nı, Osmanlı devletini ve toplumunu merkeze koyarak inceliyor. Avrupa dillerinde (Rusça dahil olmak üzere) bu konuda muazzam bir literatür mevcuttur ancak Osmanlı kaynaklarını da içeren, özgün araştırmaya dayalı karşılaştırmalı bilimsel monografiler azdır. Bu çalışmanın amacı bu savaşın öyküsünü Osmanlılar tarafından yaşandığı şekliyle yeniden kurmak ve birincil kaynakların karşılaştırmalı şekilde incelenmesi yoluyla analiz etmektir. Bunu yaparken aynı zamanda savaşın Osmanlı devleti ve toplumu üstündeki siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel etkisini de incelemek istiyorum. Osmanlıca ve Türkçe bilmemek, ihmal veya Osmanlı arşiv malzemesinden tamamen bihaberlik Batılı ve Rusyalı tarihçilerin şimdiye kadar Osmanlıların savaşta oynadığı role yeterince dikkatlerini vermelerine engel olmuştur.[1] Bu araştırma uzun 19. yüzyılın bu tüm Avrupa'yı etkileyen, proto-dünya savaşına ilişkin tarih yazımındaki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Batılı tarih yazımının büyük bir kısmı

savaşın kökenine ve diplomasinin oynadığı role odaklanırken bu çalışma daha ziyade savaşın yürütülmesini, sonuçlarını ve Osmanlı devleti ve toplumu üstündeki etkilerini ele almaktadır.

İlginçtir ki Osmanlı ve Türk tarihçileri de Kırım Savaşı'nı ihmal etmişlerdir ve referansları da öncelikli olarak Batılı kaynaklardan alınmıştır. Son zamanlarda Türkiye'de yeni araştırmalar ve doktora tezleri yazılmışsa da Türk tarih yazımının konuyu ele alışı pek etkileyici değildir. 19. yüzyılın mevcut genel tarihleri savaşa çok az yer vermekte ve konu hakkındaki az sayıda monografi Batılı kaynakların bir özetini yapmakla yetinmektedir, halbuki Osmanlı arşivleri açıktır ve konu araştırmacılarını beklemektedir.

Kırım Savaşı Napolyon Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki bir yüzyıllık süre içinde tümüyle bir Avrupa savaşı olan tek savaştır. Aynı zamanda 19. yüzyılda Osmanlıların Rusya'yı yendiği tek savaştır. 1678'den 1917'ye kadar Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılan on savaştan sadece üçü Osmanlıların zaferiyle son bulmuştur. Kırım Savaşı aynı zamanda iki Avrupalı büyük devletin, Britanya ve Fransa'nın Osmanlılarla ittifak halinde Ruslara karşı savaştığı yegâne zamandır. Savaş Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa devletler sistemine (*Concert de Europe*, [Avrupa Uyumu]) resmen soktu. Kırım Savaşı I. Nikolay'ın şahsi yanlış hesaplarından ve Babıâli'nin başarılı ittifak siyasetlerinden dolayı Rusya'nın diplomatik tecridinin istisnai bir örneğidir. Fakat Osmanlı devlet adamları daha sonra 1877'de Rusya'ya karşı Britanya veya Fransa'nın yardımı gerçekleşmeyince Avrupa sistemine dahil edilmenin veya Avrupa devletleriyle müttefik olmanın uygulamadaki değerini keşfettiler. 1876 Anayasası'nın yürürlüğe konması bile Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'nın gözüne girmek bakımından yardımcı olmadı. Yine de Türkiye'nin jeopolitik-stratejik önemi doktrini 20. yüzyıla taşındı.

Bu savaşın Türk tarih yazımındaki unutulmuşluğunun olası sebeplerinden biri Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşın sonunda kazanan tarafta yer almasına rağmen maddi kazanımlarının çok az olmasıydı. Paris Antlaşması Karadeniz'i hem Rusya hem Osmanlı İmparatorluğu donanmaları için yasaklamıştı. Osmanlı İmpara-

torluğu'nun önemli bir toprak kazancı olmamıştı ama ekonomik ve manevi bakımdan tükenmişti. Savaştan hemen sonra bu savaşın oldukça yararsız ve anlamsız bir çatışma olduğu fikri hem Avrupa hem de Osmanlı kamuoyunda popülerlik kazandı. Kamuoyu (efkâr-ı umumiye) savaş boyunca gerçekten önemliydi: Kırım Savaşı'nın dünya tarihinde kamuoyunun önem arz ettiği ilk savaş olduğunu iddia edebiliriz. Bu kısmen haberleri cepheden neredeyse günlük olarak getiren telgrafın harikulade etkisinden dolayıydı. 1877'de Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na tekrar saldırdığı zaman Britanya hükümeti yine kamuoyundan etkilendi; fakat bu sefer Britanya savaşa girmeksizin Kıbrıs'ı Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldı. Britanya'nın Rusya ile savaşa girmeden istediklerini elde etmesi de Kırım Savaşı'nın yararsız olduğuna dair genel (özellikle de Britanya'daki) kanıya katkıda bulundu. Böyle bir görüş Osmanlı İmparatorluğu üzerinde nüfuz sahibi olmakla ilişkili olarak Rusya ile Avrupa arasındaki gerilimleri göz önüne almadığı için çok yanlıştır. Bu gerilimlerin temelinde kişisel meselelerin veya dini çekişmelerin değil de tamamen maddi çıkarların yattığını söylemeye gerek yoktur.

Geniş bir perspektiften bakıldığında Kırım Savaşı, Napolyon savaşlarından sonra Avrupa'da tesis edilen barışa son vererek (1789'dan 1917'ye kadar olan) uzun 19. yüzyılı iki döneme ayırmıştır. Modern savaşı ve birçok askeri yenilik çağını başlatmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın uzun siper savaşlarının bir prototipi ve habercisidir. Trevor Royle[2] ve Winfried Baumgart'ın[3] yeni araştırmalarında dahi bu çatışmaya bir ad vermek çok tartışma konusu olmuştur. Birçok yazar aynı zamanda savaşı tasvir etmek için "Kırım" teriminin yetersizliğine işaret etmiştir. Ben bu savaşın "Proto-Dünya Savaşı" veya "Avrupa Savaşı" kavramına uygun düştüğü görüşündeyim.[4] Bazı Türk kaynakları basitçe "1853-56 Türk-Rus Savaşı" derler, şüphesiz bu "Kırım" terimi kadar dar kalmaktadır. Türk tarih yazımında savaşın Baltık, Beyaz Deniz ve Pasifik cephelerinden pek bahsedilmemesi de şaşırtıcı değildir.

Dünya savaşı veya Avrupa savaşı kavramını nasıl tanımlayabiliriz? Savaşan devletlerin sayısına göre mi tanımlayalım, yani bütün büyük devletlerin katılıp katılmadığına göre mi? Yoksa savaş

bölgelerinin Avrupa'ya yakınlığına göre mi tanımlamalıyız? Kırım Savaşı sadece Kırım'da değil, yedi cephede yapıldı: Aşağı Tuna boyunda, Karadeniz'de, Baltık'ta, Beyaz Deniz ve Pasifik'te ve Kafkasya'da. Bütün büyük devletler ya fiilen savaştı veya Avusturya'nın durumunda olduğu gibi savaşmasına ramak kaldı. Şimdi bu savaşa Cihan Harbi denmesi için tek eksik kalan unsur olarak ABD görünüyor. Peki, 19. yüzyılın ortasında ABD gerçekten bir büyük devlet miydi? Dünya siyasetinde güçlü şekilde söz sahibi miydi? Ben hiç zannetmiyorum. Yine de ABD bile savaş esnasında dünya siyasetindeki izolasyonist tutumunu neredeyse terk edecekti.

Bazı Rusça kaynakların *vostoçnaya voyna* (Doğu savaşı) terimini kullanmaları da şaşırtıcıdır. Terim ilk defa Avrupa'da (*guerre d'Orient*) olarak kullanıldı ve Rusya'ya sonra geldi. Başka bazı durumlarda olduğu gibi burada da bu entelektüel icadın Rusya'da Avrupa'dan daha kalıcı olduğu görüldü. Rus tarihçileri terimi sanki orijinal bir Rus terimiymiş gibi kullandılar. Türk tarih yazımına gelince doğal olarak bir "Doğu" veya "Şark" savaşından hiç bahis yoktur. Bazı hallerde savaşa 1853-56 Türk-Rus Savaşı denir. Ben *vostoçnaya voyna* teriminin sadece 19. yüzyılın Doğu Sorunu denen meselesini hatırlattığı ölçüde bir yararı olduğunu düşünüyorum. Kuşkusuz doğu savaşı terimi oldukça Avrupa merkezcidir. Avrupa'nın doğusunda olan pekâlâ Asya'nın batısında olabilir. Örneğin coğrafi bakımdan Güney Kafkasya (Batı dillerinde *Transcaucasia*, Rusça'da *Zakavkazye*), Rusya ve Avrupa için Kafkas Dağları'nın *ardında* bir yöredir ama Türkiye'den bakan biri için Kafkas Dağları'nın *berisinde* bir yöredir. Nedense bu Avrupa merkezcilik o kadar güçlüdür ki bazı Osmanlı ve Türk kaynaklarında Transkafkasya veya *Zakavkazye*'nin lafzen tercüme edilerek *Mavera-i Kafkas* veya *Kafkaslar Ötesi* olarak kullanıldığını bile görüyoruz.

Osmanlı-Türk tarih yazımının problemlerinden biri Rusça kaynakların hâlâ kısıtlı olarak kullanılmasıdır. Örneğin Rusya'nın olağanüstü büyükelçisi Aleksandr Sergeyeviç Menşikov'un adı Osmanlı ve Türk kaynaklarında genellikle *Mençikof* olarak yanlış yazılmaktadır. Sadece müteveffa tarihçi Akdes Nimet Kurat'ın eserinde adının doğru şekilde yazıldığını görürüz. Karmaşa muh-

temelen Rus kaynakları yerine Fransız kaynaklarını kullanmaktan veya Osmanlılar ile Avrupalılar arasında hâlâ popüler bir *lingua franca* olan İtalyancanın etkisinden kaynaklanmaktadır. Osmanlı arşivlerinde elçinin adının daha doğru bir şekil olan *Menşikof* olarak yazıldığı durumlar olmasına rağmen çoğu kez *Mençikof* olarak yazılmıştır. 1930'lardaki tarih kitaplarında neredeyse doğru şekil olan *Menşikof* kullanılır. 1950'lerden itibaren eski yanlış şekil olan *Mençikof*'a bir geri dönüş olduğunu gözlemliyoruz. Yeni yayınlarda bile adı *Mençikof* olarak yanlış yazılmaktadır. Bu nispeten önemsiz yazım hatası aslında ikincil kaynakları kullanmanın ve özel adların imlasının kontrol edilmemesinin tehlikelerini gözler önüne serer.

Ayrıca Türkiye'de Rusya tarihi ve Türk-Rus ilişkileri 1917 Ekim devriminden kaçmış olan ve şiddetle Rus ve Sovyet karşıtı olan göçmen entelektüeller tarafından yazılagelmiştir. Bu tarihçiler şahsi kabulleri ve ideolojik politik bakışları dolayısıyla çalışmalarında nesnel olamazlardı. Onlardan biri olan, bir ulema ve mirza ailesinden gelen ve 1960'larda NATO merkezinde danışmanlık yapmış olan Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat Rusya tarihi ve Rus-Türk ilişkileri hakkında tam da bu görüş açısından iki adet hacimli kitap yazmıştır. Soğuk Savaş döneminde Rus-Osmanlı ilişkilerine tarafsız yaklaşımlar bulmak zordu. Şimdi ise Rusça öğrenmeye ve bu ilişkileri daha yumuşak ve nesnel bir mesafeyle araştırmaya istekli gitgide daha çok Türk araştırmacısı vardır.

Burada uygulanan yöntem bir tarafın "kahramanlığını" veya öteki tarafın "korkaklığını" ispat etmek için çalışan milliyetçi bir yaklaşım olmaksızın bütün tarafların dengeli bir görünümünü sunmayı hedefleyen karşılaştırmalı tarihi-sosyal analizdir. Bu da Osmanlı, Türk, Rus ve Avrupalı tarih yazımlarındaki milliyetçi, emperyalist, devlete tapan ve özürcü anlayışların sıkı bir eleştirisini gerektirir.

Osmanlı ve Türk Kaynakları

İncelemeye konu hakkındaki Osmanlı-Türk tarih yazımının birincil ve ikincil kaynakları ile başlayalım.[5] Önce arşivler hakkın-

da birkaç söz söyleyelim. Türkiye'de en önemli arşiv tabii ki İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'dir (BOA). Aynı zamanda Osmanlı Hariciye Nezareti'nin önceki arşivini de içerir. Türkiye'de konuyla ilgili öteki arşivler İstanbul'da Deniz Müzesi Arşivi (DMA) ve Ankara'da Genelkurmay Askeri Tarih Araştırmaları ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi'dir. (ATASE). DMA'ya 2006 yılının Ocak ayında başvurdum ve ancak 2006 yılının Mayıs ayında herhangi bir sebep bildirmeksizin sözlü olarak başvurumun reddedildiğini bildirdiler. Güvenlik soruşturmasından geçememiştim. O tarihte askeri arşivlerde çalışmak için başvuranlardan askeri okul öğrencileriyle aynı formu doldurmaları isteniyor ve akrabaları dahi soruşturmaya dahil ediliyordu. DMA'dan kabul edilmeyince ATASE'ye başvurmadım. Tezimi yazdıktan epey sonra DMA ve ATASE'de çalışma izni aldım. Ancak ATASE arşivinde araştırmacıya bütün belgeler verilmemektedir. Ayrıca savaşın Kırım Savaşı'nın her yönüyle ilgili belge istemek bile aşırı bulunmakta, onun yerine araştırmacıdan savaşın belli bir yönü veya cephesini seçmesi istenmektedir. Araştırmacı konusunu bildirdikten sonra arşiv görevlileri sipariş edilen her dosyadan keyfi olarak bir miktar belge seçmekte ve sadece bunları araştırmacıya vermektedir. Örneğin kataloğa göre içinde 54 belge olan bir dosyadan bana sadece sekiz belgenin kopyası verildi. Bana verilen bu sekiz belgenin neye göre seçildiğini ve geri kalan belgelerde neler olduğunu bilmiyorum. ATASE arşivinde özellikle Osmanlı ordusunun mevcuduna dair bilgi aradım ancak arşivdeki mevcut cetvelleri görebildiğim kadarıyla sadece Dersaadet ordusuna aittir. Halbuki savaşta Rumeli ve Anadolu orduları etkin rol oynamıştır.

Osmanlı vakanüvisi Ahmed Cevdet Paşa 1855 yılından 1865 yılına kadar bu görevde bulundu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 1774 yılından 1825 yılına kadar olan tarihini, *Tarih-i Cevdet*'i yazdı. Ondan sonra halefi Lütfi Efendi için zamanının günlük konuları hakkında tarihi notlar (*Tezâkir*) yazmaya devam etti. O sırada henüz paşa olmayan Cevdet Efendi notlarında anlattığı olayların birçoğunun ilk elden tanığıydı. Mustafa Reşid Paşa'nın (1799-1857) himayesinde bulunmuş olmasına rağmen aynı zamanda işini layıkıyla yapan bir bürokrat olduğu için bütün kabinelerin zamanında

yerini muhafaza etmeyi başardı. Cevdet Paşa'nın gözlemleri sivri dilli ve zekicedir. Prof. Cavid Baysun *Tezâkir*'in tamamını yayınlamaya ilk olarak ancak 1953 yılında başladı.[6] O zamana kadar sadece elyazması olarak mevcuttu. Cevdet Paşa'nın bizi ilgilendiren bir başka eseri 1839 yılından 1876 yılına kadar olan dönemi kapsayan *Ma'rûzât*'tır.[7] Eser Sultan II. Abdülhamid'in emriyle yazıldı ve 1890 yılında yayınlandı. İki eserin konularının çakışmasına rağmen Sultan II. Abdülhamid'e yaranmaya çalışmadığı için *Tezâkir* daha güvenilirdir. Cevdet Paşa genel olarak konumuz için önemli bir kaynaktır. İkincil kaynaklardaki bazı hataların menşei onun anlatımıdır. Buna rağmen Osmanlı bürokrasisinin savaşa karşı tavırlarını anlamak için Cevdet Paşa çok değerli ve yeri doldurulamaz bir kaynaktır. O, karşılaştırmalı analizi ve sosyal tarihi dahil ederek Osmanlı tarih yazımında reform yapmaya teşebbüs eden ilk Osmanlı kronikçisidir. Türkçe okuyan yabancı tarihçilerin bile onu ihmal etmiş olmaları üzücüdür.

Ahmed Lütfi Efendi (1816-1907) Ahmed Cevdet Efendi'den sonraki Osmanlı resmi tarihçisiydi. 1866 yılından ölümüne kadar bu görevde kaldı, 1826-1876 yılları döneminin kroniğinden sorumluydu. Maalesef eseri yavandır, eksiktir ve analiz içermez. Birçok durumda sadece resmi gazete olan *Takvim-i Vekayi* ve *Tezâkir*'i tekrarlar. Lütfi kroniğini Kırım Savaşı'na katılanların ve o dönemin devlet adamlarının birçoğu hayattayken yazmıştı, yine de birçok olay hakkında çok az bilgi verir, sadece şu yorumu yapar: "*Takvim-i Vekayi*'de sadece bu kadar bilgi verilmiştir!" Kırım Savaşı esnasında Osmanlı ordusunun gerçek kayıpları konusunda Harbiye Nezareti'ne başvurduğunu ve onların bir cevap veremediğini yazar. Kroniğinin Prof. Münir Aktepe tarafından yapılan yeni basımında bazı transkripsiyon hataları vardır. Örneğin Fransa Hariciye Nazırı Drouyn de Lhuys "Verone (?) de Louis" olarak görünür [soru işareti Aktepe'ye aittir]. Kabul etmek gerekir ki Osmanlı (Arap) alfabesi yabancı kelimeler için çok problem çıkarıcı olabilir; fakat bu meselede editörün bir mazereti yoktur, çünkü o tarihte kimin Fransa Hariciye Nazırı olduğunu Latin harfli kaynaklardan bulmak kolaydır.

Osmanlı birincil kaynaklarının yavanlığı Osmanlı İmparatorluğu tarihçilerini zaman zaman hayal kırıklığına uğratabilir. BOA'da büyük bir belge bolluğu olmasına rağmen bunlar doğaları icabı sıkıcı ve resmidirler. Türkçe yayınlanan iki gazete, resmi *Takvim-i Vekayi* ve yarı resmi *Ruzname-i Ceride-i Havadis* de çok yavan ve renksizdirler. Eksik olan şahsi anlatımlar ve hatıralardır. Müteveffa James Reid'in kaydettiği üzere birçok Rusyalı ve Britanyalı subay hatıralarını yazmışken az sayıda istisnanın dışında Osmanlı subayları bunu yapmamışlardır.[8] Böylece Osmanlıların kişisel anılarının yokluğunda Macar General György Kmety (İsmail Paşa), Leh General Michal Czajkowski (Mehmed Sadık Paşa) ve Britanyalı bahriye danışmanı Koramiral Adolphus Slade (Müşavir Paşa), General William Fenwick Williams, Albay Atwell Lake ve Doktor Humphry Sandwith gibi geçici olarak Osmanlı hizmetinde bulunmuş olan yabancı subaylarla yetinmek zorundayız. Osmanlı tarafından anılarını yazan bulabildiğim üç istisna 1853 yılında Erzurum valisi ve 1854 yılında Mart ayından Ekim ayına kadar Anadolu ordusunun komutanı olan Zarif Mustafa Paşa (1816-1862);[9] 1854 yılındaki Silistre kuşatması hakkında yazmış bir topçu subayı olan Nafiz Efendi[10] ve Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın üvey oğlu olup Batum'da Müşir Mustafa Paşa'nın yaverliğini yapan Binbaşı Osman Bey'dir (namı diğer Frederick Millingen). Esasen yukarıda adı geçen Cevdet Efendi de *Tezakir* adlı eserinde kendi anılarını ve tanıklıklarını da yazmış olduğundan bu listeye dahil edilebilir.

Savaş esnasında Osman Bey 1854 yılının Ağustos ayından 1855 yılının Ağustos ayına kadar Batum ordusunun komutanı olan Müşir Mustafa Paşa'nın yaverlerinden biriydi. Osman Bey'in makalesi 1877 yılında bir Rus dergisinde yayınlandı ve bildiğim kadarıyla Türkçeye tercüme edilmedi.[11] Aslında Türkçe literatürde bu makaleye atıf yoktur. Osman Bey Rus makamlarının tanımladığı üzere eksantrik bir maceraperest olarak görünüyor.[12] Osmanlı ordusunda dokuz yıl görev yaptıktan sonra istifa etti veya görevden çıkarıldı, sonra bütün dünyayı dolaştı. 1873 yılının Temmuz ayında St. Petersburg'a gitti ve Rusya vatandaşlığı için başvurdu. Vladimir Andrejevich Osman-Bey adını kullanarak Rus dergilerine bazı ma-

kaleler yazdı. Bu makalelerden biri "Türk" ordusu hakkındadır.[13] Din değiştirip Ortodoks oldu, Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan bir sonraki savaşta Rus ordusunda görev aldı ve 1877 yılının Kasım ayında Kars'a yapılan hücuma katıldı, bunun için kendisine Üçüncü Sınıf Azize Anna Nişanı verildi. Annesi Melek Hanım gibi Osman Bey de İslam'a çok düşmandı ve antisemitistti, fakat bütün Müslümanlara karşı önyargılı değildi; hatta Çerkezistan'da Şeyh Şamil'in naibi olan Muhammed Emin'den övgüyle söz eder. Üvey babasının Mustafa Paşa ve öteki Osmanlı ricali ile ilişkileri hakkında bize ilginç bilgiler verir.

Aşçıdede Halil İbrahim'in anıları savaşı teğet geçer: 1856 yılının Mart ayında Anadolu ordusuna ruznamçeci olarak atanmış ve 1856 yılının Nisan ayında Erzurum'a geldiği zaman çoktan barış ilan edilmişti.[14]

Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa (1806-1871), Batum ordusundan Müşir Selim Mehmed Paşa ve Müşir Mustafa Paşa, Anadolu ordusu komutanları Abdi Paşa, Kerim Paşa ve Vasıf Paşa, Sinop'taki Osmanlı filosunun komutanı Ferik Osman Paşa ve ötekiler kişisel anılarını yazmış olsaydılar bunları okumak çok ilginç olurdu. Elimizde sadece muharebelerdeki ve ordunun idaresindeki yanlışları yüzünden Meclis-i Vâlâ'da görülen davaları esnasında bazı paşaların ifadeleri var. Âli Paşa ve Fuad Paşa'nın gerçekliği şüpheli siyasi vasiyetnameleri haricinde Mustafa Reşid Paşa, Mehmed Emin Âli Paşa (1815-1871) ve Fuad Paşa da hatırat bırakmamışlardır.[15]

Kırım Savaşı'na dair Türkiye kütüphanelerinde iki adet Osmanlı elyazması buldum. Birincisi *Kırım Harbi Hakkında Ruzname* başlığını taşımaktadır. Erdoğan Keleş bu eseri *Kırım Harbine Dair Notlar* başlığıyla yayımlamıştır.[16] Bu notlar o zamanki yarı resmi *Ceride-i Havadis* gazetesinde yayımlanması için tutulmuş notlara veya resmi yazışmaların kopyalarının kaydedildiği bir ayniyat defterine benziyor. Nitekim notların bir kısmı doğrudan gazetede yayımlanmış haberlerdir. Ancak bu notların ufak tefek birkaç nokta dışında Kırım Savaşı'nın tarihi açısından fazla bir önemi yoktur. Keleş bu elyazmasını ilk kez kendisinin doktora tezinde kullanmış olduğunu mal bulmuş mağribi gibi övünerek anlatıyor ancak

eserin özgün değerine dair bir değerlendirmesi yoktur. Anlaşılan o ki Keleş için önemli olan eserin içeriği değil "kullanılmamış" olmasıdır. Nitekim Keleş doktora tezinde *Ruzname*'ye yasak savar kabilinden birkaç kez başka eserlerin arasında referans vermiştir ancak bu referanslarda *Ruzname*'nin katkısının ne olduğu ve ne kadar elzem olduğu belli değildir.[17] Birçokları gibi Keleş de tezinde Rus elçisi Menşikov'un adını Mençikof şeklinde yanlış vermiştir.

Düyun-u Umumiye'de direktör olduğu anlaşılan Arif Efendi'nin yazmış olduğu öteki elyazmasının başlığı *1270 Rus Seferi*'dir (1853-54 Rus seferi).

Türkçede Kırım Savaşı hakkında çoğu şiir ve tiyatro oyunu olan zengin bir literatür, birçok askeri marş (harbiyye), destan, zafername ve koçaklama vardır. Destanların bazıları gerçekten ilginç bilgiler de verir. Örneğin Salih Hayri'nin *Hayrabat*'ı böyle bir eserdir. Eseri Latin harfleriyle yayına hazırlayan Necat Birinci "Türk Hayri" olarak da bilinen Salih Hayri'nin İstanbul'da bir karantina memuru olduğu ve Âli Paşa'nın himayesinde bulunduğu bilgisini vermektedir. Hayri savaş esnasında birçok kişiyi ve yüksek devlet görevlisini dinlemiş olmalıdır, çünkü savaş hakkında birçok özgül bilgi vermektedir. Eserin bu basımında özel adların transkripsiyonunda çeşitli hatalar vardır. Rus generalleri Muravyov ve Brimmer'in adları "Moradif" ve "Barimov" şeklinde, İngiliz subay Teesdale'in adı "*mir-i tez-dil*" şeklinde yazılmıştır. Birinci, Fahrettin Kırzıoğlu'nun eserine atıfta bulunmaktadır,[18] fakat Kırzıoğlu'nu dikkatli okumamış gözükmektedir, çünkü böyle yapmış olsaydı muhtemelen bazı hataları yapmazdı. Ayrıca biyografik notlarında mülteci Hurşid Paşa'yı (Richard Guyon) Yahya Paşa'nın kölesi olan başka bir Hurşid Paşa ile, Abdi Paşa'yı da Çerkes Abbas Paşa ile karıştırmıştır. Hatta Şeyh Şamil için olan biyografik dipnotunda Şamil'in bir "Türk kahramanı" olduğunu iddia etmektedir.[19] Bilindiği üzere Şamil etnik olarak Dağıstanlı bir Avar idi. Osmanlı halifesinin otoritesini kabul etmekle beraber kendisini hiçbir zaman bir "Türk" olarak görmemişti.

Başka bir önemli zafername Ahmed Rıza Trabzoni'nin ilk defa 1869'da yayınlanan *Manzume-i Sivastopol* adlı eseridir.[20] Ahmed

Rıza Kırım'a gidip gelen Trabzonlu bir tüccardı. Gözleve, Sivastopol, Kerç ve Sohum'da bulunmuş ve savaş esnasında Osmanlı subaylarıyla görüşmüş görünüyor. Birçok muharebeyi tasvir etmiştir. Anlatımı özellikle sayılar bakımından bütünüyle güvenilir değildir, ancak tamamen yavan da değildir. Ara sıra ilginç bir bilgi parçası veya yorum verir. Veysel Usta'nın yayına hazırladığı bu yeni basımı genelde iyi olmakla birlikte biyografik dipnotlarda Kerim Paşa'yı Abdülkerim Nadir Paşa ile ve Sinop muharebesi esnasında ölen Riyale Bozcaadalı Hüseyin Paşa'yı tamamen alakasız olan başka bir Hüseyin Paşa'yla karıştırmıştır.

Başka bilinen destanlar Âşık Selimi'nin *Rus Destanı*, Eflâki'nin *Şuregel Destanı*, Karslı İbrahim Baba'nın *72 Kars Destanı*, Gülzâri'nin *Destan-ı Sivastopol*'u, Karslı Süleyman Şâdi'nin *Muzaffername*'si[21] ve Râzi'nin *Destan-ı Şeyh Şamil*'idir.[22] Bunlardan başka Bezmi, Yusuf Halis Efendi, Hayali, Cemali, Ervahi, Muhsin ve Safderi de böyle destan ve şiirler kaleme almışlardır.[23] Babıâli Tercüme Odası'nda Arapça mütercimi olan Yusuf Halis Efendi bunların içinde muhtemelen ilk Osmanlı-Türk vatanperver şair olarak temayüz eder. Savaş esnasında *Ceride-i Havadis* gazetesinde birçok şiir yazmış ve bunlar 1855 yılının Ekim ayında *Şehname-i Osmani* başlığıyla yayınlanmıştır.[24] Bunlar muhtemelen türlerinin ilk örneği olan sade bir Türkçeyle yazılmış epik ve vatanperver şiirler ile marşlardı. Örneğin o *vatan* sözcüğünü Avrupai ve modern bir anlamda kullanmıştı. Daha önce vatan deyince bir insanın doğum yeri veya memleketi anlaşılırdı. Yusuf Halis Efendi'nin *Destan-ı Askeri*'sinde Fransızların *Marseillaise*'ine çok benzeyen satırlar vardır.

Namık Kemal'in ilk yurtsever Osmanlı (ve Türk) tiyatro oyunu olan *Vatan yahut Silistre* konusunu 1854 yılındaki Silistre kuşatmasından alır. Böylece ilk kez bir tiyatro oyununda *vatan* sözcüğü kullanılmıştır. Aslında Kırım Savaşı'nın Türk edebiyatındaki mirası ilginçtir ve ayrı bir araştırma için güzel bir konu olabilir. Ne var ki bu edebiyatın (bir iki istisna haricinde) savaşın tarihini yazmak bakımından değeri azdır. Eski Osmanlı nesir geleneğine rağmen bu savaşın manzum destanlardan başka pek az hikâyeye konu olması da şaşırtıcıdır.

Hüseyin Hüsnü'nün *Saika-i Zafer*'i ve Hayreddin Bey'in *1270 Kırım Muharebesi'nin Tarih-i Siyasisi* işin içyüzünü pek yansıtmayan iki monografidir. Birincisi yabancı kaynaklardan derlenmiş bir özettir ve ikincisi "kutsal yerler" meselesinin diplomatik tarihiyle ilgilidir. Hayreddin Bey (Hayreddin Nedim Göçen, 1867-1942) Hariciye Nezareti'nde üst düzey bir bürokrat ve Erkan-ı Harbiye Mektebi'nde siyasi tarih muallimiydi. Kitabı için çok araştırma yaptığını belirtmesine rağmen sonuç tatminkâr değildir. Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'inden haberi vardı ama onu elde edememişti. Paris'e gittiğini de yazmıştır ama Fransız Hariciye Nezareti'nin arşivlerine girememiştir. Yine de en azından orijinal araştırma yapmaya çalıştığı için ona sempati duymaktan geri kalamayız.

1912 yılından 1920 yılına kadar Sultan Mehmed Reşad'ın mabeyn başkâtibi olan Ali Fuat Türkgeldi (1867-1935) sonradan başka yerlerde bulunmayan birçok belgenin dahil olduğu bir kitapta yayımlanan bazı önemli makaleler yazmıştı.[25] Bu nadir belgelerin arasında 1853 yılının Eylül ayında İstanbul'daki savaş meclisinin çalışmalarının Rifat Paşazade Rauf Bey (sonra Rauf Paşa) tarafından anlatılmış hikâyesi vardır. Üç ciltlik eser, kendisi de muhtemelen Kutsal Yerler meselesi hakkında araştırmaya dayanan ilk makaleyi yazmış olan Bekir Sıtkı Baykal tarafından ancak 1960 yılında yayımlandı. Bu eserin bir eksikliği Rumi ve Miladi takvimleri karıştırmış olmasıdır.

Ali Haydar Emir *Risale-i Mevkute-i Bahriye* dergisinde 1916-1918 yıllarında savaşın deniz muharebelerine dair bazı belgeler yayımlamıştı.[26] Başka bir deniz subayı, Ali Rıza Seyfi büyük ölçüde Laurence Oliphant'ın kitabından alıntı yaparak Ömer Paşa'nın Kafkasya seferine ve 1855 yılında Kars'ın düşüşüne dair bir dizi makale yazmıştır.[27] Bu makaleler 1912 yılında *Donanma Mecmuası*'nda yayımlanmıştır.[28]

Cumhuriyet döneminde konuyla ilgili ilk kitap Yüzbaşı Fevzi'nindir (Kurtoğlu).[29] Kurtoğlu, Bahriye Mektebi'nde öğretmendi ve Türk deniz muharebeleri hakkındaki birçok eserin yazarıydı. Kitabı, savaşın askeri-denizcilik tekniklerine ve teknolojisine odaklanan bir askeri tarihtir. Fakat yazar Osmanlı yenilgilerini

layıkıyla analiz etmemiştir. Tek istisna bir miktar detaylı olarak tasvir ettiği 30 Kasım 1853'teki Sinop deniz muharebesidir. Fakat burada da bazı hatalar yapmıştır. *Fazlullah* firkateyninin kaptanı olarak Kavaklı Mehmed Bey'i zikretmektedir, halbuki aslında Ruslar tarafından esir alınan Ali Bey'di ve hatta Rus ressam İvan Ayvazovski sayesinde onun bir portresi Vasiliy Timm'in *Russkiy Hudojestvenniy Listok*'unda 1854 yılında yayınlanmıştı.[30]

Yüzbaşı A. Tevfik Gürel'in kitabı (*1853-55 Türk-Rus ve Müttefiklerin Kırım Savaşı*) 1935 yılında yayınlanmıştı. Bu birçok bilgi ve hatta gramer hatalarıyla malul, ciddi bir araştırma olmaksızın yazılmış oldukça yüzeysel bir askeri tarihtir. Neredeyse bütün yabancı ve birçok Türkçe özel adlar yanlış yazılmıştır, Menşikov'un "Minçikof", Behbutov'un "Robodof", Gözleve'nin "Güzelova", Simferopol'ün "Sahferpol", Sasık Göl'ün "Sarık Göl" diye yazıldığı gibi, vs. Yazar aynı zamanda Anadolu ordusu müşiri Mustafa Zarif Paşa'yı Batum ordusu müşiri Mustafa Paşa ile, Batum ordusunun önceki müşiri Mehmed Selim Paşa'yı da Bayezid kolordusunun komutanı Ferik Selim Paşa ile karıştırmaktadır. Aynı zamanda General Cannon ile Behram Paşa'nın iki ayrı kişi olmadığının, sonuncusunun sadece onun yeni Müslüman adı olduğunun da farkında değildir. James Reid'in kaydettiği üzere Gürel aynı zamanda Zarif Paşa'nın adını anmaksızın Ahmed Paşa'nın Kürekdere muharebesinde orduya komuta ettiğini bildirmektedir.[31] Kitabın nadir iyi kısımları Rus General Andrey N. Petrov'un kitabından doğrudan doğruya alınmış olan bölümlerdir (Gürel, Petrov'u şükranla anmaktadır).

Yukarıda bahsolunan Mustafa Zarif Paşa savaşın başlangıcında Erzurum valisi ve 1854 yılının Şubat ayından aynı yılın Ekim ayının sonuna kadar Anadolu ordusunun komutanı (*müşir*) idi. Paşanın anıları bir Osmanlı paşasının Kırım Savaşı'na dair bilinen yegâne hatıratı olduğu için çok önemlidir. Aslında Zarif Paşa'nın hatıratının bir kısmı onun İstanbul'daki Divan-ı Harp'te verdiği ifadenin de bir parçasıdır. BOA'da Zarif Paşa'nın anılarının bir kısmının bir kopyasını davasıyla ilgili belgelerin arasında buldum.[32] Bu belgeyle Karal'ın yayımladığı belge arasında bazı ufak tefek

farklar vardır. Zarif Paşa anılarını Britanya askeri komiseri Albay Williams'ın yaptığı suiistimal suçlamalarından dolayı İstanbul'da, 1854 yılının sonuna doğru nezaret altındayken yazmıştı. Zarif Paşa Osmanlı ordusunun 1854 yılının Ağustos ayındaki Kürekdere Muharebesi'ndeki yenilgisinden ve Williams'ın verdiği raporlardan sonra görevden alınmıştı. Karal'ın kaydettiği üzere Zarif Paşa'nın 1829 yılından 1854 yılına kadarki dönemi kapsayan anıları bize zamanının Tanzimat ile başlayan büyük değişimleri hakkında herhangi bir bilgi vermez, bunun yerine ne kadar para biriktirdiği, karısını nasıl satın aldığı vs. önemsiz meselelere odaklanır. Aslında bu hatırat savaş öncesi yılların başarılı, kariyer sahibi bir Osmanlı subayının entelektüel, kültürel ve askeri ufkunun bir göstergesi olabilir. Yine de Zarif Paşa bazı değerli gözlemler yapmaktadır. Örneğin hapse atılmasını 1847 yılında mutasarrıf iken Kudüs'te Hıristiyanların bazı meselelerini ele alış şeklinden dolayı İngiliz elçisi Lord Stratford de Redcliffe'in kendisine karşı olan şahsi husumetine atfeder. Bu hatıratın transliterasyonunu yapmış ve bir sunuş yazısı yazmış olan Karal, Osmanlı devlet adamlarının anılarını yazmamış olmasının yarattığı eksiğe de işaret etmişti. Öte yandan Karal bazı ihmaller ve hatalar (Fahrettin Kırzıoğlu'nun kaydettiği gibi *somar*'ı "himar", *Ahılkelek*'i "Ahleklik" gibi okumak vs.) yapmıştır. Karal'ın subaylara dair biyografik notlarında da birçok hata vardır; mülteci Leh subayları Arslan Paşa (Bystrzonowski) ve Şahin Paşa'yı (Breansky) aynı adı taşıyan başka bazı Osmanlı paşaları ile, Anadolu ordusunun okuma yazma bilmeyen kurmay başkanı Ahmed Paşa'yı 1840'larda Mekteb-i Harbiye'nin (Harp Akademisi) ilk mezunlarından biri olan Rumeli ordusundan Nazır Ahmed Paşa ile ve Prusyalı-Macar Ferhad Paşa'yı (Stein) da bir başka Ferhad Paşa ile karıştırmıştır. Karal bazı faydalı editoryal yorumlar da yapmıştır, fakat konusuna karşı eleştirel bir tavır takınmamış ve bu yüzden en hassas soruyu sormamıştır: Zarif Paşa zimmetine para geçirmiş miydi? Karal'ın hatıratı Zarif Paşa'nın bir torunundan almış olması meseleyi çetinleştirmiş olmalıdır.

Enver Ziya Karal ciltler tutan eseri *Osmanlı Tarihi*'nde 35 sayfayı Kırım Savaşı'na ve 1856 yılındaki Islahat Fermanı'na hasret-

miştir.[33] Karal'ın konu hakkındaki bibliyografyasında sadece dört kitap ve iki makale vardır. Bunlardan biri Hayreddin Bey'in yukarıda bahsolunan kitabıdır. Britanya büyükelçisi Stratford de Redcliffe'in Rusya'ya karşı savaşın başlamasını görmüş olmaktan çok memnun kaldığı kanaatindeki Karal, savaşın Beyaz Deniz ve Pasifik cephelerini tamamen ihmal ettiği (veya bilmiyordu) gibi Başgedikler, Ahıska, Kürekdere vs. muharebelerinden ve Ömer Paşa'nın Kafkasya Seferi'nden bahsetmemektedir. Hatta Sivastopol düştüğü zaman (Eylül 1855) Ömer Paşa'nın Rusları "Eupatoria"da mağlup ettiğini ileri sürmektedir, halbuki aslında Gözleve Muharebesi 1855 yılının Şubat ayında olmuştu ve Ömer Paşa Sivastopol'un düşüşünden kısa bir süre önce Kırım'dan Trabzon'a gitmişti. Kısacası mesnetsiz sonuçların ve yorumların yanı sıra Karal'ın anlatımında birçok ihmaller ve tarihler, sayılar vs. hatalar vardır. Örneğin 1854 yılının Eylül ayında Kırım'a çıkan Osmanlı askerlerinin sayısını 60 bin olarak vermektedir, aslında sadece 6000 idi (Kırım'daki Osmanlı askerlerinin sayısı ancak 1855'te 55 bin ila 60 bini bulmuştu).

Kars'ın yerlisi olan Fahrettin Kırzıoğlu (1917-2005) Kars Muharebesi'nin 100. yıldönümü olan 1955'te *1855 Kars Zaferi* başlıklı bir kitap yayınlamıştı. Bu zaferden bir ay sonra Kars garnizonunun Rus ordusuna teslim olmasına rağmen 1855'teki harekât onun için bir zaferdi. Genelde Kırzıoğlu'nun eseri aşırı milliyetçi ve Rus düşmanıdır. Eserinin nispeten iyi tarafları BOA'da (o tarihteki arşivlerde çalışma şartları göz önüne alındığında) bir miktar araştırma yapması, orijinal başlığını zikretmemesine rağmen en azından bir Rus kaynağını (*Blokada Karsa*, Tiflis 1856) ve savaşa ilişkin bazı bilinmeyen yerel destanları kullanmış olmasıdır. Aynı zamanda İngiliz Doktor Humphry Sandwith'in (bu adı "Sandoviç"e çevirmiştir) ve Albay Atwell Lake'in (onun adını da "Lik" olarak yazmıştır) eserlerini kullanmıştır. 1994'te "Türkiye'nin Yakın Tarihinde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu"nda Kırzıoğlu Kars Kalesi'ne yapılan başarısız Rus saldırısındaki Rus kayıplarını (ölü ve yaralı olarak) 20 binden çok diye vermiştir, halbuki 1955'teki kitabında daha güvenilir ve doğru bir rakamı (7000 ci-

varında) Osmanlı komutanlarının raporlarına dayanarak vermişti. "Bu muharebe, Silistre Muharebesi'nden daha büyüktü" ve "Kars Zaferi, Sivastopol Muharebesi'nden daha büyüktü" diyerek Cevdet Paşa'yı tekrarlamıştır.

1957'de Emin Ali Çavlı Paris Antlaşması'nın 100. yıldönümü münasebetiyle yazılmış yüzeysel bir eser yayımlamıştı.[34] Gürel gibi Çavlı da Gözleve'nin avcı kulübesi demek olan Tatarca bir sözcük olduğundan habersiz olarak Gözleve'yi Güzelova'ya çevirmişti. O da Menşikov yerine "Menchikov" diye yazmaktadır. James Reid'in de kaydettiği üzere Çavlı savaşın temel meselelerini ele almamıştır.

Prof. Akdes Nimet Kurat'ın Rus-Türk ilişkileri hakkındaki kitabı[35] Rusya'ya karşı çok önyargılıdır. Kurat, Temperley ve Tarle'yi okumuş görünüyor (yazar Kırım Savaşı hakkında bu iki yazarın dahil olduğu sadece üç kaynağı zikretmektedir.) Yazar, Osmanlı, Avusturya, Britanya, Fransa, Almanya ve hatta İsveç arşivlerini de ziyaret etmiş görünüyor ama savaşı anlatımı şaşırtıcı derecede yüzeyseldir ve birçok ciddi hata içerir. Öncelikle Kırım Savaşı'nı Kırım'daki muharebelerle sınırlayan Kurat için savaş, birçok Avrupalı tarihçi için de olduğu gibi, (1853 yılı yerine) 1854'te başlar. Onun hikâyesinde Knez Menşikov'un İstanbul misyonu, ardından Rusların Eflak ve Boğdan beyliklerini işgali ve Sinop muharebesi hep 1854'te olmuştur, halbuki bu üç olayın hepsi de 1853 yılında meydana gelmişti. Kurat, Tuna cephesinden hiç bahsetmez ve Kafkasya cephesine dair sadece en sonda Kars'ın Ruslar tarafından zaptedildiğinden söz eder. Kurat ayrıca "Osmanlı-Türk" kuvvetlerinin Kırım'da Rus mevzilerine baskın yaptıklarını iddia ediyor, halbuki Gözleve'deki Osmanlı kuvvetleri sadece üzerlerine saldıran Rusları püskürtmüştü. Nihayet Kurat, İmparator I. Nikolay'ın Rus ordusunun Gözleve'deki yenilgisini duyunca üzüntüden öldüğünü öne sürüyor ki bu büyük bir abartıdır. Bütün bunlar onun Tarle'yi dikkatli okumadığı izlenimini bırakıyor.

Ahmet Nuri Sinaplı'nın Mehmed Namık Paşa biyografisi[36] o tarihte Ticaret ve Nafia Nazırı olan Mehmed Namık Paşa'nın (1804-1892) 1853-54'te Paris ve Londra'daki borç misyonu hakkında bazı önemli bilgiler verir. Namık Paşa'nın akrabası olduğu-

nu iddia eden Sinaplı, BOA'dan Paşa'nın bazı yazışmalarını aktarmıştır; fakat birçok başka durumda olduğu gibi bu bilgiler ile yanlış bilgiler iç içe geçmiştir ve dikkatli olunması gerekir. Amatör tarihçi Sinaplı aslında birçok profesyonel Türk tarihçisinin karakteristik tavrını sergiliyor: Olayların eleştiri süzgecinden geçmeyen bir anlatımı ve belgelerin anlamlandırılmadan yan yana sıralanması. Namık Paşa'nın söylediklerini sorgulamaksızın kabul eden Sinaplı'nın eseri, ayrıca Londra'daki Osmanlı Sefiri Kostaki Musurus'un adının "Mösyö Roz" olarak yazılması gibi birçok transkripsiyon hatasıyla doludur.

Doktora tezini Sinop deniz muharebesi üzerine yapan Besim Özcan Kırım Savaşı'nın bazı yönleri hakkında makaleler ve kitaplar yazmıştır. Yazarın savaş sırasında mali durum ve toplanan ianeler hakkında bir kitabı da vardır.[37] Özcan'a göre iane-i harbiye halkın gönüllü bağışlarıydı. Fakat BOA'daki birçok belge iane-i harbiyenin uygulamada hüsnü tabirle böyle dememekle beraber miktarı herkesin gelirine göre önceden belirlenmiş bir vergi olduğunu göstermektedir. Nitekim vergi değil de bağış olsaydı birbirinden uzaktaki valiler tamı tamına aynı meblağları ödemezlerdi.

Prof. Fahir Armaoğlu 19. yüzyılın siyasi tarihi kitabında otuzdan çok sayfayı Kırım Savaşı'na ve Islahat Fermanı'na hasretmiştir.[38] Armaoğlu'nun anlattıkları büyük ölçüde Karal, Temperley, Kurat, A. Debidour ve Edouard Driault'a dayanmaktadır. Bu yüzden onların hatalarından bazılarını tekrarlamıştır. Örneğin 20 Eylül 1854'te Kırım'a "altmış bin Türk askerinin" çıktığını Karal'dan nakletmiştir.[39] Yukarıda görmüş olduğumuz üzere bu doğru değildir. Armaoğlu, Menşikov'un adını başta üç farklı şekilde (Mençikof, Menchikov ve Menshikov) verir ama sonra bütün metin boyunca Mençikof'u kullanır.

Fuat ve Süphan Andıç'ın yeni kitabı[40] başlıca bibliyografik dipnotlar olmaksızın popüler tarzda ikincil kaynaklardan yazılmış kısa bir diplomatik tarihtir ve yazarların başka bir kitapta "Osmanlı asilzadelerinin sonuncusu" olarak adlandırdıkları Sadrazam Âli Paşa'ya aşırı derecede tapınmayla maluldur. Anlatıda bazı ufak tefek kronoloji ve mantık hataları ve boşluklar vardır.

Şevket K. Akar ve Hüseyin Al'ın Osmanlı dış borçları ve 1854-1856'daki borç kontrol komisyonları hakkındaki monografisi[41] Türkçede konu hakkındaki en güncel ve anlatılanların çoğunun doğru olduğu bir çalışmadır. Akar ve Al sadece az sayıda önemsiz hatanın olduğu çok iyi bir iş çıkarmışlardır. Fakat çalışmaları çok tekniktir ve karşılaştırmalı analizden yoksundur. Yazarlar Namık Paşa'nın BOA'da bulunan bütün ilişkili yazışmalarını ve hatta hiç bahsetmedikleri Ahmet Sinaplı'nın eserini araştırmamışlardır. Ayrıca Olive Anderson'un Namık Paşa'nın borç anlaşması yapamamasının sebebinin kendisinin "amatörlüğü" olduğuna dair teziyle hemfikirdirler. Ben 4. Bölüm'de sebeplerin daha karmaşık olduğunu gösterdim.

Savaşın 150. yıldönümüne denk düşmesi sayesinde 2003 yılından 2006 yılına kadar Türkiye'de olduğu gibi Rusya, o zaman Ukrayna'ya bağlı olan Kırım, İngiltere, Fransa ve İtalya'da konferanslar, sempozyumlar, sergiler ve yayınlar yapıldı. BOA savaşın ve Paris Antlaşması'nın 150. yıldönümü münasebetiyle bir belge derlemesi[42] yayımladı. Kitapta altı başlık altında 126 belge yer almaktadır: Diplomatik İlişkiler, Islahat Hareketleri, Askeri Faaliyetler, Ekonomik Faaliyetler, Muhacir İskânı ve Taltifat. Bildiğim kadarıyla 126 belgenin sadece üçü daha önce yayımlanmıştır. Binlerce belge arasında 126 belgenin seçilmesinin zorluğunu kabul etmekle beraber yine de belgelerin seçimi daha iyi olabilirdi. Bu derlemede neredeyse hiç editoryal not yoktur, belgelerin sadece transliterasyonu verilmiştir. Bu da derlemeyi sadece tarihçiler ve dönemin uzmanları için yararlı kılıyor. Örneğin Belge 56 Osmanlı borçlarına dair bir belge olarak sunulmuştur, halbuki bu belge sadece varsayılan faizlerle borç ödemelerinin farazi bir hesaplamasıdır. Fakat açıklayıcı notlar olmadığı için okuyucu bu hesapların gerçek olan, alınmış bir borç anlaşmasına ait olduğu sonucuna varabilir.[43] Kitapta özel adların transkripsiyonunda da birçok hata vardır (Buol yerine "Paul", Argiropulo yerine "Edgar Duplier", Brück yerine "Brock", Pisani yerine "Brany", Schefer yerine "Chiffer" vs.).

İstanbul Üniversitesi Marmara Üniversitesi ile işbirliği içinde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması'nın 150. yıldönümünü konu edi-

nen yıllık seminerini 22-23 Mayıs 2006'da yapmıştı. Bu sempozyuma sunulan bildiriler Mayıs 2007'de yayımlandı.[44]

İstanbul Büyükdere'deki Sadberk Hanım Müzesi Kırım Savaşı'nın 150. yıldönümünde 9 Aralık 2006'dan 25 Şubat 2007'ye kadar bir sergi düzenledi. Müze aynı zamanda serginin bazı makalelerinin dahil olduğu tam renkli büyük boy kataloğunu yayınladı.[45]

Resmi Türk Askeri Tarihi

Türk Genelkurmayı Türk Silahlı Kuvvetleri'nin çok ciltli bir tarihini ve Kırım Savaşı hakkında üç monografi yayınlamıştır. Emekli deniz albayı Saim Besbelli savaşın denizcilikle ilgili tarihini yazmıştır.[46] Kitap ikincil kaynaklardan (özellikle Adolphus Slade'in *Turkey and the Crimean War* adlı kitabı) yararlanmış ve bir ders kitabı şeklinde yazılmıştır. Besbelli, Rus donanmasının savaş gemisi ve top bakımından müttefiklerinkine eşit olduğunu ileri sürmüştür ki bu yanlıştır. Besbelli, aynı zamanda "Türk" kuvvetleri Tuna boyunda, Kafkasya'da, Kırım'da ve Anadolu'da savaşırken müttefiklerin sadece Kırım'da çarpıştıklarını iddia etmektedir. Savaşın Baltık Denizi, Beyaz Deniz ve Pasifik (Kamçatka) cephelerinden hiç haberi yoktur.

Genelkurmay'ın 1978'de yayınladığı *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*'nin III. cildinin 5. bölümünde Kırım Savaşı'na ayrılmış sadece 17 sayfa vardır.[47] 1981 yılında Genelkurmay, içinde Kırım Savaşı'nın Kafkasya cephesi hakkında bir makalenin de bulunduğu (ve uzun bir başlığı olan) başka bir kitap yayınladı. Bu makalenin sonuç kısmından aktarılan aşağıdaki alıntı Türk Genelkurmayı'nın Kırım Savaşı'na dair görüşü bakımından karakteristiktir:

> Kırım Savaşı'nın cereyan ettiği 1853-1856 yıllarında Türkiye'nin dış âlemde dostu hemen yok denecek kadar azdı. Var gibi görünenlerin hiçbiri de hakiki dost değildi... Türkiye bu savaşta hazinesini de yitirmişti. O kadar ki bu savaş dolayısıyla Türkiye tarihinde ilk kez yaptığı istikraz ile Avrupa'ya borçlanmıştı. Daha da kötüsü bu savaşa bağlaşıklarla katılmakla binlerce yabancı askerin ve sivilin Türkiye'nin en mahrem yerlerini

> ve noksanlarını yakından tanımasına imkân verilmişti. Bağlaşıkların bu savaşa katılmaktaki umursamaz tutumunu ve uzun süre ayak diretmesini bazı dost muhalifler bile hıyanet olarak nitelemişlerdi. Bu savaşın Türk milletine yaptığı başka bir olumsuz etki de tazminat [aynen böyle! - CB] ve ıslahat ile birlikte başlayan batının dış görüntüsü ve modasına büsbütün yersiz bir hayranlık ve takdir duygusuna kendisini kaptırmış olmasıdır... Türk milleti bu muharebe süresince geleneksel misafirperverliklerini göstermek için bağlaşık komutanlarına yalılarını boşaltıp buyur ederken bu komutanların bazı askerleri Türk mezarlarına ve saf, temiz halkına saygısızca harekette bir sakınca görmemişlerdir. Ayrıca siyasi amaçlarına, hedeflerine ve milli çıkarlarına ters düştüğü için Türk takviye kuvvetlerinin Kafkas kıyılarına çıkarılmasına aylarca engel olmuşlardı... bağlaşıklar, Kırım Muharebesi'nin bütün şerefini kendilerine ayırmışlardır. Bu propagandanın etkisinde kalan tarihçilerin bir kısmı da, Türklerin bu savaşta 120 bin kayıp vermesine karşın, bu asil milletin savaştaki katkısını önemsiz olarak değerlendirmede sakınca görmemişlerdir.[48]

Kırım Savaşı'nın Kafkas cephesi, Genelkurmay'ın başka bir kitabında ele alınmıştır. Emekli Hava Tuğgenerali Hikmet Süer'in yazdığı *1853-1856 Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi* başlıklı kitap (1986) Kafkasya (Anadolu) savaş sahnesine dairdir. Süer ayrıca yukarıda aktarılan makaleyi de yazmış görünüyor, çünkü makalede ve bu kitapta varılan sonuçlar çok benzeşiyorlar.

Sonuç kısmında Süer'in savlarından birçoğu Slade'in kitabından alınmadır. Aslında cümlelerinin birçoğu atıfta bulunmaksızın Slade'in cümlelerinin doğrudan doğruya tercümesidirler. Örneğin Osmanlıların "Viyana Notası"nı kabul etselerdi daha iyi yapmış olacakları fikri Slade'indir. Bununla Slade, Babıâli'nin savaştan kaçınmış olacağını, Romanya'nın bağımsızlığının (sonradan Romanya'yı teşkil eden Tuna prensliklerinin birleşmesini kastederek) belki olmamış olacağını ve Suriye'nin Fransızlar tarafından işgal edilmemiş olacağını ileri sürmüş ve Süer bunları tekrarlamıştır. Süer aynı zamanda Rusya ile otuz yıl boyunca bağımsızlık için savaşmış olan Kafkasya halklarının "Kafkasya Türkleri" olduklarını ve "Türk ırkından geldiklerini" iddia etmiştir. Süer, Laz, Acara ve Avar halklarını da Türk olarak göstermektedir. Avarları Türklere

dahil etmesinin sebebi etnik bir Avar olan Şeyh Şamil'i Türkleştirme niyeti olmalıdır.[49] Gürcülere ve Çerkeslere gelince Süer onları da Türk yapacak kadar ileri gitmemektedir ama yine de onların kökeninin Orta Asya olduğunu ileri sürmektedir. Bu savların yanlışlığı burada çürütmeyi gerektirmeyecek kadar açıktır.

Karl Marx ve Friedrich Engels'in Kırım Savaşı'na ilişkin makaleleri askeri stratejik bakış açısına göre yazılmış olmalarına rağmen Genelkurmay'ın her iki askeri tarihçisi de (Süer ve Besbelli) bu makalelerden hiç söz etmemiştir. Aşağıda göreceğimiz üzere bu makaleler Türkçeye çevrilmiş ve 1966, 1974 ve 1977'de yayımlanmıştı. Marx ve Engels'in bariz ve hatta aşırı Türk yanlısı tutumuna rağmen bizim asker kökenli tarihçiler onları muhtemelen Soğuk Savaş zihniyetinden ya da doğrudan doğruya bilgisizlikten dolayı göz ardı etmişlerdir.

Türkçe Doktora ve Yüksek Lisans Tezleri

Şimdi Türkçe doktora ve yüksek lisans tezlerinden bazılarının güçlü ve zayıf yanlarına kısaca değinelim. Bu tezler arasında iyisi İbrahim Köremezli'nin Tuna cephesi hakkındaki doktora tezidir (*Ottoman War on the Danube: State, Subject and Soldier (1853-1856)*, Bilkent Üniversitesi, 2013). Tez Osmanlı arşivi ve ATASE'nin yanı sıra Rusya ve İngiltere arşivlerinden ve mevcut literatürden de yararlanmıştır. Tuna boylarındaki Rus orduları komutanı General Mihail Gorçakov'un anılarını da Moskova'da GARF'ta bularak kullanmıştır. Tez Osmanlı devletinin müttefikler henüz yardıma gelmeden önce Rusya ile Tuna boyundaki tek başına muharebelerini, lojistik, istihbarat, savaş esirleri ve cephedeki bireyin sorunlarını ele almıştır.

Mustafa Budak'ın doktora tezi savaşın Kafkasya cephesi hakkındadır (*1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, İstanbul Üniversitesi, 1993). Budak BOA ile ATASE'den iyi ve TNA'dan ise bir miktar yararlanmıştır. Doktora tezi askeri tarih üzerine odaklanmış ve Rus kaynaklarını kullanmaksızın sadece Osmanlı tarafını ele almıştır, bu yüzden Rusların çabalarını nasıl organize ettikleri ve Gürcüler, Ermeniler ve diğer Kafkas halklarının savaşa nasıl tepki

verdikleri sorularıyla uğraşmamaktadır. Osmanlıların muharebelerde ve genel olarak savaştaki yenilgilerinin sebepleri de pek az tahlil edilmiştir. Bazı Türk subaylarının iştigal ettikleri köle ticareti meselesi de göz ardı edilmiştir. Bu ihmalin genel olarak bütün doktora ve yüksek lisans tezlerinde mevcut olduğunu eklemem gerekir.

Besim Özcan'ın doktora tezi (*Rus Donanmasının Sinop Baskını (30 Kasım 1853)*, Atatürk Üniversitesi, 1990) Sinop deniz muharebesi hakkındadır. O tarihte BOA'ya dahil olmayan ve muhtemelen araştırmacılara kapalı olan HR. SYS. ve HR. MKT. koleksiyonları hariç olmak üzere BOA, DMA ve ATASE'de yapılan arşiv araştırmalarına dayanmaktadır. Yazar daha sonra tezini yeni bilgilerle güncellemiş ve 2008 yılında Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Deniz Basımevi tarafından *Sinop Deniz Felaketi* adıyla yayımlanmıştır. Özcan birkaç yüzeysel Rusça kaynak kullanır ki bunlarda da tercüme ve transkripsiyon hataları vardır. Yazar NYDT'deki bazı makalelere atıfta bulunmuş ancak tezinde bu makalelerin yazarının Karl Marx olduğuna işaret etmemiş, 2008 tarihli kitabında bu eksiği tamamlamıştır. Ancak yazar Rusların "ırklarına has vahşeti" sergilediklerini beyan eden ırkçı bir yorumu kitabında yinelemiştir.[50] Kuşkusuz böyle ifadeler bilimsel değildir ve Soğuk Savaş zihniyetinin hâlâ silinmediğinin işaretidir. Ben 3. Bölüm'de BOA'nın yeni arşiv malzemesinin yanı sıra Rusça ve İngilizce kaynakları da kullanarak Sinop muharebesinin daha dengeli ve karşılaştırmalı bir analizini yapmaya çalıştım.

Cezmi Karasu'nun doktora tezinin (*Kırım Savaşı Sırasında Osmanlı Diplomasisi (1853-1856)*, Ankara Üniversitesi, 1998) konusu savaş esnasındaki Osmanlı diplomasisidir. Doktora tezinin bu seksiyonlar o tarihte açık olmadıkları için Osmanlı Hariciye Nezareti'nin siyasi kısım ve tercüme bürosu arşivinden (BOA HR SYS ve HR TO) faydalanamamış olması yazıktır. Karasu bu savaşın yürütülmesinin Osmanlı diplomasisinin tüm tarihindeki en büyük başarı olduğunu ileri sürmektedir. Stanley Lane-Poole'un Stratford de Redcliffe biyografisinin Türkçedeki hatalı ve kısaltılmış tercümesini kullanmıştır. Besim Özcan gibi Karasu da iane-i harbiyeyi bağış olarak göstermektedir. A. du Velay'ın hatasını tekrarlamış

olan Sait Açba'yı tekrarlayarak Karasu, 1855'te Türk borçları için Britanya'nın temsilcisi olarak Edmund Hornby'nin yerine Lord Hobart'ı İstanbul'a gitmiş olarak göstermektedir. Türk tarihçilerinin ekserisi gibi Karasu da Rusya Sefiri Menşikov'un adının yanlış yazılışı olan Mençikof'u kullanmıştır.

Mehmet Yıldız'ın doktora tezi (*1856 Islahat Fermanı'nın Tatbiki ve Tepkiler*, İstanbul Üniversitesi, 2003) 1856 Islahat Fermanı, uygulanması ve ona karşı tepkilerle ilgilidir. Yıldız (daha ziyade kullanılması gereken Hariciye Nezareti'nin siyasi kısmı (HR SYS) hariç olmak üzere) Osmanlı arşivlerinden çok iyi yararlanmıştır. Bazı önemli belgeler ilk defa yayımlanmıştır. Ancak Yıldız, Türkçe dışındaki dillerdeki eserlerden hemen hiç yararlanamamıştır. Yukarıda Lane-Poole'un Stratford de Redcliffe biyografisinin tercümesinde görüldüğü üzere tercümelere güvenmek tehlikelidir. Yıldız, ulemanın ıslahata çok fazla muhalefet etmediğini öne sürmektedir.

Hasan Şahin'in doktora tezinin başlığı *1855 Erzurum Harekâtı*'dır (Atatürk Üniversitesi, 1995). Bu başlık hatalıdır, çünkü 1855 yılındaki bütün harekâtta büyük ölçüde (ve aslında Kafkas cephesindeki bütün savaş boyunca) olayların içinde olan Erzurum değil Kars'tır. Sanki Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na boyun eğdirmek isteyen yegâne devletmiş gibi Şahin kesin olarak Rusya'ya karşı önyargılıdır. Doktora tezinde Rusça kaynaklara atıf yoktur; Lake, Sandwith ve Allen-Muratoff'un eserleri gibi bazı İngilizce kaynaklar referans olarak gösterilmiştir, fakat PRMA'ya atıf yoktur. Zarifi Mustafa Paşa'nın hatıratı gibi kaynaklara karşı tenkitçi bir tavrı yoktur. Ona karşı olan suçlamaları da değerlendirmemiştir. Şahin "Türk Birliği"ni yanlışlıkla Anadolu ordusunda bir ıslahat olarak anlamıştır, halbuki gerçekte Anadolu ordusu veya ıslahatla bir ilgisi yoktu. Şahin bazı kişilerin kimliğini de karıştırmakta, Çerkes Sefer Paşa'yı bir Gürcü eşraf, mülteci Leh subayı Arslan Paşa'yı (Bystrzonowski) Göle'li İzzet Bey'in kardeşi, Leh subay Şahin Paşa'yı (Breanski) Dağıstanlı bir mülteci yapmaktadır. Şahin köle ticareti meselesinden hiç bahsetmemektedir. Menşikov'un "Mençikof", General Dannenberg'in "Donneberg", General Lüders'in "Lüdens" yazılması vs. tipik yazılış hataları vardır.

Figen Taşkın'ın doktora tezi (*Kırım Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Ekonomik Etkileri ve İaşe Sorunu*, İstanbul, 2007) savaşın ekonomik etkisi ve iaşe meselesine dairdir. Fakat metnin yarısı daha ziyade başlıkla ilgisi olmayan genel tarihtir ve diğer yarısı iyi düzenlenmemiştir. En iyi kısım ihracat yasaklarına dair olandır. Fatih Akyüz'ün mastır tezi de (*Kırım Savaşı'nın Lojistiğinde İstanbul'un Yeri*, Marmara Üniversitesi, 2006) savaşın lojistiği hakkındadır. Hem Taşkın hem Akyüz BOA'yı iyi kullanmışlardır. Ancak her ikisi de Slade'in kitabının[51] hatalı Türkçe tercümesindeki iki yanlışı tekrarlamışlardır. Taşkın (*a.g.e.*, s. 117) bu Türkçe çeviriden Osmanlı birliklerinin Varna'dan Gözleve'ye naklinin maliyetini 250 sterlin olarak zikretmiştir, halbuki İngilizce metinde 250 bin sterlin denmektedir. Akyüz de (*a.g.e.*, s. 86) 20 milyon kuruşun karşılığını 1000 sterlin olarak alıp zikretmiştir, halbuki özgün metinde bu meblağ 180 bin sterlin olarak verilmiştir.

İbrahim Caner Türk yüksek lisans tezini Osmanlı-İran münasebetleri ve savaş sırasındaki gizli Rus-İran antlaşmasına dair yazmıştır: *1853-56 Kırım Harbi Sırasında Osmanlı - İran İlişkileri, Osmanlı Devletine Karşı Rus-İran Gizli Antlaşması* (Atatürk Üniversitesi, 2000). Danışmanı Hasan Şahin'dir. Türk, birçok transliterasyon, tercüme ve imla hatası yapmıştır. Böylece Tahran'daki Rusya sefiri Dolgorukov önce "Dolgorki" ve sonra "Dolgorkof" olmuştur; Rusya Hariciye Nazırı Nesselrode "Neseldorf", "Neseldrof" ve "Neseldroft"a dönüştürülmüştür, *züvvar* (ziyaretçiler) kelimesi *zevar* olmuştur vs. Bu yanlış yazımlar tezin 13 yıl sonraki kitap versiyonunda da tekrarlanmıştır.[52] Şenol Kantarcı'nın yüksek lisans tezi Kars tabyalarının inşasını ele almaktadır: *Kars Tabyalarının İnşası* (Atatürk Üniversitesi, 1997).

Rusça Kaynaklar

Konumuzla ilgili uluslararası literatür çok büyüktür, burada amacım Britanya, Fransa ve öteki Avrupa kaynaklarından ziyade daha çok Osmanlı ve Rus kaynaklarına odaklanmaktır, çünkü bu kitaptaki vurgu savaşın anlatılışındaki boşlukları az kullanıl-

mış Osmanlı ve Rus kaynaklarıyla doldurmak üzerinedir. Rusça literatür muhtemelen başka Avrupa dillerindekinden daha büyük olmasına rağmen Türkiye'de neredeyse hiç bilinmemekte ve Avrupa'da az bilinmektedir. Oysa bir bibliyografyada sadece savaşa katılanların anılarının (kitap ve makale) sayısı bile 242'dir.[53] Bu yüzden burada bütün büyük eserlerden bahsetmek bile mümkün değildir. Aslına bakılırsa Kırım Savaşı Rus ve Sovyet tarih yazımında çok araştırılmış ve üzerinde çok yazılmış bir konudur.[54] Burada bu kaynakların sadece bazılarını tanıtacak ve özellikle Osmanlıların savaşa katılımıyla az veya çok ilişkili eserlere dikkat çekeceğim.

Moskova'da konumuzla ilgili arşivler RGVİA, AVPRİ ve GARF'tır. St. Petersburg'da iki başka arşivde de –RGİA ve RGVMF– konuyla ilgili malzeme bulunuyor. Moskova'daki kütüphanelerden GPİB tarihçiler için çok zengin, uzmanlaşmış bir kütüphanedir. 19. yüzyıla ait birçok nadir kitap ve sıralı yayın bulunmaktadır. Lenin Kütüphanesi de (şimdiki adı Rusya Devlet Kütüphanesi) çok zengindir. Kütüphanenin elyazmaları bölümünde Kırım Savaşı ile ilgili bazı belgeler vardır.

İmparatorluk Rusya'sı savaşla ilgili birçok belge yayınlamıştır. Bunların arasında AKAK Kafkasya savaşlarının ve meselelerinin birçok veçhesi ile ilgili çok etkileyici bir belge derlemesidir. Sonra *Kavkazskiy Sbornik, Russkaya Starina, Russkiy Arhiv, Russkiy İnvalid* ve *Voenny Sbornik* dergilerinin yanı sıra *Kavkaz* gibi gazetelerde birçok makale vardır. Nikolay Putilov 1854'ten 1857'ye kadar olan 33 cilt belge yayımlamıştır.[55]

Kars kuşatması esnasındaki olaylara dair bir günlük 1856'da Tiflis'te yayımlanmıştı: *Blokada Karsa* (Kars Ablukası).[56] Kitap, Asya Türkiye'sindeki seferin görgü tanıklarının gönderdikleri mektuplara dair olmasına rağmen bütün bu mektuplar başkomutan General Muravyov'un Kars yakınlarındaki Çivilikaya ordugâhında kurmay heyetine mensup bir subay tarafından yazılmış görünüyor, çünkü mektupları gönderenlerin adları verilmemiştir, mektuplarda sıradan askerlerin yazamayacağı kadar çok doğru bilgiler vardır ve nihayet edebi stil hepsinde aynıdır. Kars'a yapılan başarısız saldırı ve Rus ordusunun 29 Eylül 1855'teki yenilgisi çok kısa şekilde an-

latılmış, Rus ve Osmanlı kayıplarının tam ayrıntıları verilmemiş, halbuki Rusların kazandığı bütün diğer muharebeler ve çarpışmalarda kayıplar detaylı olarak verilmiştir. Kars Muhasarası esnasında Sivastopol'un düşüşü haberlerinden bahsedilmemiştir. Bu iki boşluğun haricinde hikâye ilginçtir ve gerçekçi görünmektedir.

Savaşa katılmış olan Rus subaylarının birçoğu anılarını yazmıştır. Bütün bu eserler sansürden veya otosansürden geçerek yayımlanmış olmalarına rağmen olaylar hakkında ayrıntılar ve yorumlarla doludur. Bekleneceği üzere çarlık döneminin yazarları ve tarihçileri analizlerinde I. Nikolay'ın ve II. Aleksandr'ın güttüğü siyaseti haklı göstermeye çalışmışlardır. Yine de savaşın tarihinin yazımına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Kars fatihi General Nikolay Nikolayeviç Muravyov-Karsskiy'in kitabı önemli bir kaynaktır. Williams, Lake, Kmety ve Sandwith gibi Kars ordusunda bulunmuş İngilizlerin ve öteki yabancı subayların yazdıklarını ve PRMA'yı okuyan Muravyov, kitabında onlara değinmektedir ve anılarının önsözünde "Türkler hiçbir şey yazmıyorlar" diye yazdığı zaman şikâyetinde çok haklıdır.[57] Muravyov'un anılarındaki önemli ayrıntılar ve analizlerindeki yüksek düzey hemen göze çarpıyor. Osmanlı ordusunda bu düzeyde savaş anısı yazabilen komutanların ortaya çıkması ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, örneğin Kazım Karabekir'in kitaplarında görülebilir. O sırada Osmanlılar ("Türkler") sadece vatanperver tiyatro oyunları (*Vatan yahut Silistre*) ve savaş hakkında şiirler yazarken strateji ve taktikler üzerine tartışmayı sürdürenler Ruslar, İngilizler ve Fransızlardı. Anılarını yazan Rus subayları arasında Pyotr Alabin, A.S. Korsakov, Albay Mihail Lihutin, General Yakov Baklanov, General Yegor Kovalevskiy, Prens Aleksandr Dondukov-Korsakov ve General Nikolay Uşakov da vardır.

Rus romancısı, yayıncısı ve devrimci demokratı Nikolay Çernışevskiy (1828-1889) dergisi *Sovremennik*'de 1863'te İngiliz tarihçi Alexander Kinglake'in kitabı *The Invasion of the Crimea*'ın kısmi bir tercümesini yayımladı ve tercümeye bir önsöz yazdı.[58] Çernışevskiy, şahsen sevmediği bir Tory olan Kinglake'in yine de tarihçi olarak görevini doğru ifa etmiş olduğu yorumunda bulunmuştu.

Tipik çarlık dönemi askeri tarihçileri olan Modest İ. Bogdanoviç ve Andrey M. Zayonçkovskiy de Kırım Savaşı tarihleri yazmışlardı.[59] Bu ikincisi, savaşın zengin ayrıntılı ve bol belgeli en gelişmiş klasik çarlık hikâyesini yazmıştı. Kurmay Albay Zayonçkovskiy'e Rus Genelkurmayı tarafından Kırım Savaşı'nın tarihini yazma görevi 1900'de verilmiş, ona bütün arşivler açılmış ve kendisine yılda 2000 ruble de ödenmişti.[60] Zayonçkovskiy, Knez Menşikov'un günlüğünü okuma fırsatını da bulduğunu yazıyor ancak bu günlük kitabın ekinde yayımlanmamıştır. Albay işini 1904'te bitirdi, ama Rus-Japon Savaşı kitabın yayımlanmasını 1908'e kadar geciktirdi. Üç bin sayfadan daha uzun iki ciltlik kitap (dört cilt olarak ciltlenmişti) İmparator II. Nikolay'a ithaf edilmişti. Araştırmacıların şanssızlığına 2002 yılındaki yeni basımda birinci cildin birçok eki (aslında yarısından fazlası) alınmamıştır. Bunların içinde imparatordan Menşikov'a talimatlar ve I. Nikolay'ın Sultan Abdülmecid'e mektubu gibi birçok önemli belge vardır.

Kurmay Yüzbaşı (sonra General) Pyotr İ. Averyanov (1867-1937) bir müddet Erzurum'daki Rusya Başkonsolosluğu'nda çalışmış olan bir Rus askeri istihbaratçısıydı. Rus-İran ve Rus-Osmanlı savaşlarında Kürtlere dair olan kitabında Kırım Savaşı hakkında bir bölüm vardır ve Yezdanşêr'in isyanını uzun uzadıya anlatır.[61] Averyanov Rus kaynaklarına dayanarak Kürt aşiretlerinin Rus ordusu ile olan münasebetleri hakkında önemli bilgiler verir. Yine de aslında Yezdanşêr Bedirhan'ın amcasının torunuyken onu yanlışlıkla Bedirhan Bey'in kardeşi zanneder. Kitabın ilk Türkçe çevirisi 1926'da Arap harfleriyle basılmış ve 1995 yılında bu çevirinin kötü bir transkripsiyonu yayımlanmıştır.[62] Kısmen Arap harflerinin güçlük çıkarmasından dolayı yazarın adından başlayarak neredeyse bütün Rusça özel adların transkripsiyonu yanlış yapılmıştır. Daha başta yazarın adı Avyarov olarak verilmiştir, ayrıca çeviri hataları da vardır. Örneğin 500 kuruşluk bir meblağ anlamındaki Osmanlıca kese kelimesi çuval yapılmıştır. Böylece 400 kese yerine 400 çuval para diye okuruz ki anlamı tamamen değişir. Anonim editör bazı dipnotlar koymuş, bazı hataları düzeltmiş ve Kürt milliyetçiliğinin bakış açısından yazarla tartışmaya girmiştir.[63]

Çarlık döneminin mazeretçi askeri tarihçilerinin ortak bir özelliği savaşın sebeplerini açıklarken sosyo-ekonomik süreçleri ihmal etmeleri, Rusya'nın yenilgisini açıklarken kişilere ve kişisel hatalara aşırı derecede vurgu yapmaları ve bütün suçu Fransa ve Britanya kabinelerine yüklemeye çalışmalarıdır. Bu tarihçiler Nikolay'ın despotik rejimini ve Rusya'nın göreceli ekonomik geri kalmışlığını eleştiremedikleri için Rusya'nın yenilgisini belli bazı komutanların fahiş hataları ve müttefiklerin "taktik üstünlüğü" ile açıklıyorlardı.

Kırım Savaşı hakkındaki Rus tarih yazımında Marksist etkiler 1917 Ekim Devrimi'nden de önce Bolşevik tarihçi Mihail Pokrovskiy'in 1908'de yayınlanan bir makalesiyle başladı. Pokrovskiy Rusya'nın savaştaki yenilgisini ekonomik ve siyasi geri kalmışlığı ile açıklamaya çalıştı. I. Nikolay hakkındaki betimlemesi çok parlaktır. Nikolay'ın siyasetin sosyal-sınıfsal niteliğini anlayamamasını şöyle anlatır:

> Zat-ı Şahaneleri bütün dünyada siyasetin onu yürütenlerin şahsi zevkleri ve sempatileri tarafından belirlendiğine naifçe inanıyordu. Bu sebepten dolayı samimi ve inanmış muhafazakârlar olan ve kendisine karşı da iyi niyet besleyen Wellington veya Aberdeen'in Britanya'nın Rusya'ya karşı çeşitli "ihtilalci" komplolara karışmasına niye engel olmadıkları onun için hep bir muamma olarak kaldı.[64]

Pokrovskiy 1920'lerde Sovyet tarih ekolünün kurulmasında çok söz sahibi oldu. Pokrovskiy'in makaleleri savaşı Marksist bir açıdan değerlendirme çabasındaki bir Rus tarihçinin ilk denemesi olarak görülebilir. Sonraları çarlığa kıyasla III. Napolyon ve Palmerston kabinelerini çok az tenkit etmekle ve "Rus halkının kahramanca savunması"na yeterince dikkat etmeyip müttefiklerin zaferlerini abartmakla tenkit edilmiştir. Şeyh Şamil'in hareketini çarlığa karşı sömürgecilik karşıtı bir hürriyet mücadelesi olarak ele aldığı için de eleştirilmiştir, çünkü II. Dünya Savaşı'nın arifesinde Sovyet tarih yazımının yeni eğilimi oldukça Rus yanlısıydı. Pokrovskiy'den sonra emperyal Rus siyasetlerine karşı 1940'larda Sovyet tarih yazımında daha ılımlı bir tavır alındığını görürüz. Yine de

Pokrovskiy hatta tarihin doğrudan doğruya geçmişe dönük siyaset olduğunu ileri sürerek tarihi de çok siyasallaştırmıştı (*istoriya yest politika, oprokinutaya v proşloe*).

İkinci Dünya Savaşı'nın arifesinde ve savaş esnasında Sovyet tarihçileri arasında Kırım Savaşı'na duyulan ilgi oldukça artmıştı. Birçok yeni monografi görülmeye başlandı. Sinop deniz muharebesi birçok monografinin konusu olmuştu. Bu dönemde Amiral Nahimov ve Amiral Kornilov hakkında iki belge derlemesi de yayınlandı. Şüphesiz bu dönemin tek başına en önemli monografı Yevgeniy Tarle'nin o zamandan beri Kırım Savaşı'na dair Sovyet tarih yazımının standardını oluşturmuş olan iki ciltlik klasik diplomatik tarihi *Krımskaya Voyna*'dır. Bu eserinde savaşa katılan bütün devletleri ve diplomasilerini tam bir eleştiriye tabi tutan Tarle, Rus entelijansiyasının bazı eğilimlerini de eleştirmiştir. Tarle'ye göre Slavofiller, Palmerston ile Napolyon'un "Türkiye"nin bağımsızlığına ilgisi ne kadar ise I. Nikolay'ın Slavların özgürlüğüne karşı ilgisinin de ancak o kadar olduğunu uzun bir süre itiraf etmek istemeyerek çetin bir çelişkiye düşmüşlerdi.[65]

Tarle'nin Rus arşivlerine ve Avrupa kaynaklarına hâkim olduğu görülür, sadece Osmanlı / Türk kaynakları bakımından eksikliği vardır. Osmanlı arşivlerinin o tarihte herkese açık olmadıkları ve yayımlanan Türkçe kaynakların yetersizliği göz önüne alınırsa bu o zaman için büyük bir eksiklik olarak görülmez. Fakat Tarle genellikle Stratford'a gereğinden büyük bir rol biçerken münferit Osmanlıları neredeyse kaale almaz. Onun Osmanlı terminolojisi biraz eski modadır, örneğin Osmanlı dışişleri bakanına Reis Efendi der, halbuki bu unvan o tarihte çoktan kullanımdan kalkmış ve yerini hariciye nazırı almıştı.

Tarle, Osmanlı pazarlarının Britanya için olan önemini göstermeye çalışarak savaşa katılan devletlerin arasındaki ekonomik ilişkileri de analiz etmişti. Fakat savaşın sebeplerini sadece ekonomik rekabete indirgeyebilecek olan vulgar Marksist tarih anlayışına karşı da okuru uyarmıştı. Tarle'nin Osmanlı dış borçlarının bazı ayrıntıları hakkındaki bilgileri doğru değildir. Aslında Namık Paşa borç almayı başaramamış ve görev başkaları tarafından 1854'te ifa edilmişken

o Namık Paşa'nın 1853'te Paris ve Londra'da bir borç anlaşması yapmış olduğunu yazmıştı.[66] Tarle'nin Osmanlı nazırlarını tanımlaması da biraz basitçe ve yüzeyseldir, birçok Batılı yazar arasında yaygın olan Osmanlı devlet adamlarını sürekli olarak pasifist ve savaşçı veya muhafazakâr ve ıslahatçı diye ikiye ayırmak biçimindeki yaklaşımla maluldür. Tarle Osmanlı nazırları arasında iki eğilim olduğunu yazmıştır. Başını Reşid Paşa ile Sadrazam Damad Mehmed Ali Paşa'nın çektiği bazıları meseleyi diplomatik müzakerelerle halletmeye çalışırken, başını Ömer Paşa ve Fuad Efendi'nin çektiği başkaları Edirne Barışı'nın intikamını almanın zamanının geldiğine kesinlikle inanıyorlardı.[67] Fakat 2. Bölüm'de göreceğimiz üzere bu görüş yanıltıcı olabilir, çünkü Osmanlı nazırları arasındaki siyaset farklılıkları kaideten fikirlerden değil de daha ziyade şahsi rekabetten kaynaklanıyordu. Makamlarını kaybetmiş ve henüz işsiz olanlar doğrudan doğruya makam sahiplerinin yerini almaya çalışıyorlardı. Başka türlü ifade etmek gerekirse siyasetleri makam sahibi olup olmadıklarına bağlıydı. Örneğin Mehmed Ali Paşa 1853 yılının Mayıs ayında sadrazamlık görevinden alındıktan veya istifa etmek zorunda bırakıldıktan sonra hemen çok savaş taraftarı olmuştu. Nihayet Tarle'nin II. Dünya Savaşı esnasında yazılmış olan eserinin kesin bir Rus milliyetçiliği havasında olduğunu belirtmek zorundayız.

1940'larda ve 1950'lerde Sovyet tarihçileri arasında Şeyh Şamil Hareketi'nin 19. yüzyıldaki rolü hakkında kıyasıya bir tartışma vardı. O zamana kadar hareket ilerici ve sömürgecilik karşıtı bir bağımsızlık hareketi olarak görülürken şimdi hareketin "müridizm" denen gerici tarafına vurgu yapılıyordu. E. Adamov ve L. Kutakov'un İlimler Akademisi'nin tarih seksiyonunun itibarlı dergisi *Voprosı İstorii*'deki makalesinde Britanya ajanları, Çerkesler ve Osmanlılar arasındaki münasebetleri gösteren AVPRİ'den alınma 15 belge vardır.[68] Makale Şamil'in ve hareketinin tarihi rolü meselesinde Sovyet tarih yazımının dönüm noktalarından birini temsil eder. O tarihte reaksiyoner olarak görülüyordu. Şamil'in hareketi hakkında başka bir belge derlemesi 1953'te Tiflis'te yayınlanmıştı: *Şamil – Stavlennik Sultanskoy Turtsii i Angliyskih Kolonizatorov. Sbornik dokumentalnıh materialov* (Şamil – Sultanın Türkiye'sinin

ve Britanyalı Sömürgecilerin Ajanı. Belgesel malzeme derlemesi). Başlığın açıkça işaret ettiği üzere Şamil'in bir ulusal kurtuluş savaşı değil de gerici bir savaş yaptığı ve Türk sultanının ve Britanya emperyalizminin ajanı olduğu ispat edilmeye çalışılıyordu. Bu derleme II. Dünya Savaşı sonrası yıllarda Sovyetler'deki Şamil karşıtı havayı gösteriyordu.

1956'dan sonra Hruşçov zamanında bu siyaset terk edildi ve Şamil bir kere daha sömürgecilik karşıtı bir özgürlük savaşçısı oldu. Şamil, Rus Kafkas ordusunun büyük bir kısmını oyalayarak Osmanlı ordusuna gerçekten paha biçilmez şekilde hizmet etmişti (*bkz.* 3. Bölüm). Rusya Bilimler Akademisi'nin Dağıstan şubesinden Halat Omarov yakın zamanlarda Şamil'in Arapça yazılmış 100 mektubunu tercüme edip yayımlamıştır. Bu mektuplar da Türkçeye Fikret Efe tarafından çevrilmiştir. Fakat Omarov'un adından Efe veya yayıncı tarafından hiç bahsedilmemiştir. Bu şekliyle tercüme bir intihaldir.[69]

Tarle'nin eserinden sonra Kırım Savaşı hakkındaki Sovyet tarih yazımı esas olarak eserindeki bazı boşlukları doldurmakla uğraşmıştır. İgor V. Bestujev kitabında askeri teknoloji üzerinde durmuştur.[70] Gürcü E. Burçuladze, Ermeni Artaşes M. Poğosyan ve Azerbaycanlı (Çerkes asıllı) Haci Murat İbragimbeyli'nin (1924-1999) doktora tezleri ve kitapları savaşın Kafkas cephesi ve Kafkas halklarının savaştaki rolü hakkındadır.[71] İbragimbeyli, Şeyh Şamil'i Dağıstan, Çeçenistan ve Kuzey Kafkasya dağlı halklarının çarlığa karşı ulusal kurtuluş hareketinin dini ve askeri lideri olarak tasvir etmiştir. Avrupa, Türk ve İran kaynaklarının yanı sıra Rus arşivlerinden iyi faydalanmıştır. Fakat görünüşte Marksist olan İbragimbeyli'nin eseri Kafkas Cephesi'nde Rusların mağlubiyetlerinin ve zaferlerinin açıklamasını aslında tarafsız olarak, milliyetçi davranmadan materyalist olarak vermez. Asıl gayesi savaşta "Türk" mütecavizlere karşı Kafkasya halklarının katkısını vurgulamaktır. Karşı tarafın ne tür problemleri olduğunu (siyasal, toplumsal, stratejik, taktik, lojistik vs.) anlatmaya çalışmaksızın Rusların zaferlerini doğrudan doğruya Rus ordusunun (yerel milisler dahil olmak üzere) kahramanlığı ve yurtseverliğiyle açıklar. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra İbra-

gimbeyli'nin kendisini ateşli bir antikomünist ve Müslüman Çerkes milliyetçi siyasetçi ve propagandacı olarak göstermesi de dikkat çekicidir. İbragimbeyli'nin soyadının sonu -ov ile bitmediği halde kitabının 1971 yılında Moskova'da SSCB'nin en prestijli bilimsel yayınevi tarafından yayımlanmış olması SSCB'de Rus olmayanların soyadlarının daima sonuna -ov eklenerek Ruslaştırıldığı iddialarının doğru olmadığının bir kanıtıdır.

1970'lerde Vitaliy İ. Şeremet Kırım Savaşı'na ve Osmanlı İmparatorluğu'na dair birçok makale yazmıştı. Bunlardan biri (L.S. Semenov ile ortak) Kırım Savaşı döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ekonomik bağları hakkındadır.[72] Hacı Murat İbragimbeyli ile birlikte yazılmış başka bir makale Kırım Savaşı hakkındaki modern Türk tarih yazımının tetkikidir. Bazı tarihçileri göz ardı etmiş ve Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'inin değerini takdir edememiş (veya doğrudan doğruya anlamamış) olmanın haricinde yazarlar eleştirilerinde genellikle nesneldir. Bu muhtemelen Osmanlı Türkçesinin çok ağdalı tarzında yazılmış olan *Tezâkir*'in metnini anlayamamış olmalarından kaynaklanmış olabilir.[73] Şeremet aynı zamanda 1986'da yayınlanmış olan kitabında Kırım Savaşı meselesini ve Osmanlı-Batı Avrupa münasebetlerini ele almıştır.

Moskovalı iki akademisyen olan V.E. Bagdasaryan ve S.G. Tolstoy 2002 yılında Kırım Savaşı'ndan alınan tarihi dersler hakkında bir kitap yazmışlardır.[74] Bu, Batı'nın hâlâ Rusya'nın güvenliği için bir tehdit oluşturduğunu iddia ederek Kırım Savaşı'ndan alınan dersleri bugün için analiz etmeye çalışan Batı karşıtı, anti-Sovyet, anti-liberal, milliyetçi Rus tarih yazımı anlatımıdır. Yazarlar aynı zamanda I. Nikolay ile Stalin ve Nesselrode ile Molotov arasında mukayeseler yapmışlardır.

Başka Dillerdeki Kaynaklar

Prof. Winfried Baumgart on iki ciltlik bir dizi (AGKK) halinde Avusturya, Britanya, Fransa ve Prusya belgelerini yayımlayarak zaten büyük bir iş yapmıştır. Bunlar yayına hazırlığı çok iyi yapılmış, dipnotları iyi düşülmüş, çok değerli birincil kaynaklardır.

AGKK'nın yanı sıra önemli bir yayımlanmış belgeler kaynağı Britanya parlamento evrakları olan PRMA'dır. Bu belgeler Londra'daki Britanya kabinesi ile İstanbul'daki büyükelçi Stratford de Redcliffe, Kars'taki İngiliz askeri komiseri Albay (General) Williams ve Sivastopol'daki Britanya başkomutanı Lord Raglan arasında 2 Ağustos 1854'ten 18 Mart 1856'ya kadar olan yazışmaları içermektedir.

Karl Marx ve Friedrich Engels savaş esnasında NYDT'ye birçok makale vermişlerdi. Bu makaleler bazen anonim olarak çıkmıştır. Engels'in makaleleri de Marx'ın adıyla yayınlanmıştı. Marx ve Engels Çarlık Rusya'sını demokrasi ve devrim güçlerine karşı monarşi ve gericiliğin kalesi olarak görüyorlardı. Bu yüzden tavırları açıkça Rus karşıtı ve Türk yanlısıydı. Marx ve Engels'in bu tavırlarının Marksist açıdan doğruluğu tartışmalıdır. Rusya Avrupa'daki tek gerici güç değildi ve Osmanlı devleti de gerici bir güçtü. Her halükârda İngiliz işçisinden emperyalistler arası bir savaşta taraf tutmasını beklemek Marksizme aykırıydı. Marx önde gelen Türk dostu ve Rus düşmanı Tory'lerden olan David Urquhart'ın gazetesi *Free Press*'te de yazıyordu. İngiltere'nin tek devrimci gazetesi *People's Paper*'daki yazılarında da İngiliz işçilerini emperyalistler arası savaşta kendi hükümetlerini desteklemeye çağırmış olması da tarihsel bir gerçektir.[75] Bununla birlikte Marx'ın bu yazıların çoğunu para kazanmak için ve devrimci olmayan gazetelere yazdığı ve nihayetinde bunların henüz olgunlaşmamış bir Marx'ın kaleminden çıktığı unutulmamalıdır. Marx ve Engels, Londra ve Manchester'dan yazmalarına rağmen askeri meseleler hakkında şaşırtıcı derecede sağlam bir analiz ve öngörüye sahiptiler. Özellikle Engels'in anonim makaleleri askeri stratejiye dair uzman bir bilgiyle yazılmıştır. Savaş gazeteciliğinin en iyi örnekleri arasında olan bu makaleler, Marx'ın kızı ve damadı tarafından derlenerek 1897'de bir cilt olarak yayımlanmıştır.[76] Bu kitaptaki ve başka makaleler Türkçeye de çevrilmiştir.

Times'ın muhabiri William Howard Russell'ın Kırım'dan gönderdiği mektuplar ve *The British Expedition to the Crimea* adlı kitabı önemli ilk elden görgü tanığı hikâyeler arasındadır.[77] Fakat

görgü tanıkları yanıltıcı olabilirler. Russell'ın mektupları ve kitabı Lord Raglan'ın yeğeni ve yaveri Albay Somerset Calthorpe'un kitabı[78] ile birlikte 25 Ekim 1854'te (İngilizler için) meşhur Balaklava muharebesi gününde Balaklava Tepeleri'ndeki tabyaları savunan bazı Osmanlı askerlerinin "korkaklığı" hakkındaki hatalı raporların temelini teşkil etti. Fakat bu yanlışlığı düzelten genelde ve özellikle Kırım'da yapılan muharebelere oldukça ilgisiz kalan Osmanlı veya Türk tarihçileri değil de yine bazı Britanyalı tarihçiler ve araştırmacılar oldu. Dr. Douglas Austin'in sivil tercüman ve Korgeneral Lord Lucan'ın gayriresmi yaveri olan John Elijah Blunt'un hatıralarını yayınlaması özellikle makbule geçmiştir (*Bkz.* 3. Bölüm).

Alexander Kinglake'in altı ciltlik eseri savaşın İngilizcedeki ilk hacimli tarihi olup Lord Raglan'ın evrakını esas alır.[79] Kitap bütünüyle yararsız değilse de esas amacı Raglan'ı müdafaa etmektir ve güçlü bir şekilde III. Napolyon ve Stratford karşıtıdır. Kinglake'in eseri Osmanlılarla ilgili çok malzeme içermez.

Anadolu cephesinde görev yapan Britanyalı subayların, doktorların ve muhabirlerin de birçok hatıratı vardır. Albay Atwell Lake, Kars'ın müdafaası hakkında iki kitap yazmıştır. İkinci kitapta General Williams (Kars'taki Britanya askeri temsilcisi), Yüzbaşı Thompson ve Binbaşı Teesdale'in mektupları da vardır.[80] Doktor Humphry Sandwith de hatıratını yazmıştır.[81] Lake ve Sandwith çok fazla Williams taraftarıdırlar, üstleri olan subayın eksikliklerine işaret etmezler. Hatta Sandwith şaşırtıcı bir şekilde Williams'ın general rütbesi ile geldiğini iddia eder, halbuki aslında Williams İstanbul'a yarbay olarak gelmiş; Sultan 1854 yılının Aralık ayında ona Osmanlı feriki rütbesini tevdi etmiş ve 29 Eylül 1855'teki Kars Muharebesi'nden sonra müşir rütbesine (mareşal veya orgeneral) terfi ettirilmişti. Yine de bu hatıratta özellikle Erzurum vilayetindeki Osmanlı idaresi, Avrupalı konsolosların nüfuzu ve Hıristiyanların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumu hakkında çok değerli, canlı müşahedeler vardır.

Morning Chronicle'ın muhabiri Charles Duncan'ın Anadolu seferi hakkındaki iki ciltlik hatıratı Osmanlı ordusu ve Kars halkına dair ilginç detaylar verir.[82] Duncan hiç tarafsız olmamakla be-

raber anlattıkları çok faydalıdır. Kürekdere muharebesini detaylı bir şekilde tasvir eder (bu arada "Kürekdere"yi hayran kalınacak derecede doğru bir şekilde modern Türkçede olduğu gibi "ü" ile yazar). General Behbutov'un bu muharebe hakkındaki raporunu da eklemesi ilginçtir fakat bu belgeyi elde ettiği kaynağı açıklamaz. Abdi Paşa, Ahmed Paşa ve Ali Rıza Paşa'nın mahkemedeki tanıklıklarına ilaveten Duncan'ın hikâyesi Rus görgü tanıklarının 1854'te Kars çevresindeki muharebeler hakkında anlattıklarını faydalı bir şekilde dengeler.

Eksantrik İngiliz muhabir ve yazar Laurence Oliphant, Ömer Paşa'nın 1855 yılının sonbaharındaki Kafkasya Seferi'ne *The Times* gazetesinin muhabiri olarak katılmış ve hatıratını yayınlamıştır. Oliphant hem İngiliz hem de Fransız hükümetlerini seferi geciktirdikleri için eleştirmektedir. Hemen hemen bütün yabancılar gibi Osmanlı ("Türk") askerlerinin "yiğitliği" hakkındaki kanaati çok olumluyken "ne kadar az şey söylenirse o kadar iyi" dediği Osmanlı subayları hakkındaki kanaati çok olumsuzdur. Genellikle Rusya ve Osmanlı imparatorlukları hakkındaki kanaati olumsuzdur, onları "Avrupa'daki en barbar iki millet" olarak telakki etmektedir.[83] Eserinde İngur muharebesi, Çerkesler ve Gürcüler hakkında birçok ilginç ayrıntıyı vermektedir.

Sir Edmund G. Hornby'nin eşi Leydi Emilia B. Hornby 8 Eylül 1855'te kocası ile birlikte İstanbul'a gelmişti. Leydi Hornby İstanbul'da kalışları esnasındaki anılarını önce *In and Around Stamboul* başlığıyla (Londra, 1858) ve sonra 1863'te genişletilmiş ve resimlendirilmiş versiyonuyla yazmıştı. Kitabı Türkçeye de tercüme edilmiştir.[84] Kitap Leydi Hornby'nin 1855 yılının Eylül ayından 1856 yılının Eylül ayına kadar İstanbul'dan İngiltere'ye gönderdiği mektuplar şeklindedir. Bu mektuplar genellikle sathidir ama Türklerin günlük hayatına [dair] bazı bilgiler ihtiva eder. Özellikle bir Osmanlı sultanının bir sefaretteki baloyu ilk defa ziyaret ettiği 1856 yılının Şubat ayında Britanya ve Fransa sefaretlerindeki baloları tasviri değerlidir.

Kırım Savaşı'ndan sonraki İstanbul'a dair anılarını yazan bir başka aristokratik hanımefendi İstanbul'daki Fransa elçisinin bir

akrabası olan Marie de Melfort'tu. Fakat kitap çok sonra 1902'de, yeni evlilik adı olan La Baronne Durand de Fontmagne ile yayınlanmıştı. Bu hatıratta Fuad Paşa gibi bazı Osmanlı devlet adamları hakkında önemli hususlar ve kadınların korse takması gibi sosyal hayata dair bazı olaylar anlatılmaktadır. Kitap Türkçeye de tercüme edilmiştir.[85]

Sir Edmund G. Hornby, 1855 yılındaki "Türk Borcu" için atanmış olan Britanyalı temsilciydi. Görevi, beş milyon sterlinden daha fazla olan borç parasının sadece ve sadece Osmanlı ordusunun ihtiyaçları için harcanmasını kontrol etmekti. Çok muhtemelen 1870'lerdeki "Bulgaristan mezaliminden" sonra yazılmış olan *Autobiography*'sinde Türkiye Hıristiyan tebaasına kötü muamele ettiği için Britanya'nın "Türkiye" için savaşmasına karşı çıkmaktadır. Hornby Rusların tehdidi olmasa "Türklerin" uzun vadede reform yapmaya razı olmayacağını da ileri sürmektedir. Sözleri gerçekten devrin birçok Britanyalı beyefendisinin zihniyetini tamamen yansıtır. Alışılmadık açık sözlülüğünden dolayı burada zikredilmeye değer:

> Ben Kırım Savaşı için yeterli bir sebep olup olmadığını veya İngiltere'nin bu savaşta neden önemli bir rol oynadığını hiç anlayamadım. Olay Avrupalı büyük devletler arasında "Kutsal Yerler" için yapılan bir çekişmeyle başladı. Bizim bu kavga ile kesinlikle hiçbir alakamız yoktu... Paris Antlaşması (1856) çok büyük bir diplomatik hataydı. Türkiye'yi Rusya korkusundan kurtardı ve Hıristiyan tebaasına keyfince kötü muamele etmesi için serbest bıraktı, Türkler de bunu yapmaya devam ettiler. Gerçi savaş esnasında ve hemen sonrasında ne Lord Stratford ne de onun emirleri doğrultusunda hareket eden ben, Türkleri özellikle mahkemelerde, taşra yönetimlerinde ve hapishane idaresinde reform yapmaya razı etmekte pek zorluk çekmedik; yine de antlaşmadan 18 ay sonra artık Türklerle herhangi bir şey yapmak mümkün değildi.[86]

Savaşa katılmış ve anılarını yazmış olan bir başka İngiliz, Osmanlıların Müşavir Paşa dedikleri Amiral Adolphus Slade (1804-1877) idi. Slade Osmanlı İmparatorluğu'na ilk defa 1829-31'de gelmiş ve 1833'te hatıralarını yazmıştı.[87] 1849'da Kaptan (Deniz

Albay) Slade Britanya hükümeti tarafından Osmanlı donanmasına danışman olarak gönderildi ve Osmanlı donanmasında rütbesi mirlivalığa yükseltildi. Başka bir Britanyalı subay ile birlikte başlıca görevi Osmanlı denizcilerini eğitmekti. Slade Osmanlı donanmasının durumu hakkında İngiliz elçisi Lord Stratford'a da raporlar sunmuştur.[88] Slade'in savaş anıları[89] Osmanlı bürokrasisi ve genel olarak halkı hakkında daha fazla bilgisi olduğu ve Osmanlı ve Müttefik donanmaları arasında aracılık yapmak gibi benzersiz bir konumda bulunduğu için başka Avrupalı gözlemcilerinkinden daha ilginçtir. Tavrı da çok Osmanlı yanlısı ve Stratford karşıtıdır. Aynı zamanda General Williams'a da muhaliftir. Birçok durumda çekinmeden Osmanlılar lehine konuşmuştur. Aslında Osmanlıların savaşı anlatmaktaki eksikliklerinden kaynaklanan literatürdeki boşluğu belli bir ölçüde doldurmuştur. Slade'in kitabını Osmanlı hizmetinden çoktan çıktıktan ve Britanya'ya geri döndükten sonra 1867'de yayınlamış olması da[90] artık bir Osmanlı zabiti olmadığı ve prensip olarak daha nesnel olabileceği için sözlerini daha inanılır kılmaktadır. Yine de bütün kaynaklar için olduğu gibi ona karşı da tenkitçi olarak yaklaşmak gereklidir. Anıların tasvir ettikleri zamandan çok sonra yazılmadıklarında daha değerli olduklarını da kabul etmek zorundayız.

Başka bir gecikmiş hatırat Dr. Thomas Buzzard'ın kitabıdır.[91] Dr. Buzzard Britanya tıbbi heyetinin bir üyesiydi ve bir süreliğine Kırım'da ve Kafkasya'da Ömer Paşa'nın karargâhına mensuptu.

Georgy Kmety (İsmail Paşa) Osmanlı Anadolu ordusunda görev yapan ihtilalci bir Macar mülteci subaydı. 29 Eylül 1855 tarihli Kars muharebesinin etkin katılımcısı olarak gözlemlerini sıcağı sıcağına Ekim 1856'da yazmıştır. Kmety'yi yazmaya iten sebep General Williams'ın İngiliz basınında yer alan demeçlerinde kendisinin muharebedeki rolünden yeterli ölçüde bahsetmemiş olduğunu düşünmesiydi.[92]

İslam'ı kabul eden ve Mehmed Sadık adını alan Leh mülteci Michal Czajkowski (1804-1886) de 1854 yılına dair önemli bir anı kitabı yazmıştır.[93] Sadık Paşa Balkanlar'daki ilk Türk Kazak alayının komutanıydı. Anıları birçok Türk subayı ve devlet adamı hakkında

önemli bilgi ve görüşleri içerir. Bu kitaptan bazı pasajların tercümesinde yardım almış olmama rağmen eserden bütünüyle yararlanamadım (Rusçam Lehçeyi tam olarak anlamaya yetmedi). Bu önemli kitabın Türkçe, Rusça ve İngilizceye tercüme edilmesi gerektiğini düşünüyorum. Bereket Czajkowski aynı zamanda Rusçaya tercüme edilen ve 1895'ten 1904'e kadar aralıklı olarak *Russkaya Starina* dergisinde yayınlanmış olan bazı otobiyografik notlar bırakmıştır. Bunlarda Stratford de Redcliffe'in Osmanlı ordusunda Hıristiyan veya gayrimüslimlerin askerlik hizmeti yapması meselesine karşı tutumu hakkında önemli yorumlar vardır (*Bkz.* 5. Bölüm).

Stanley Lane-Poole'un İstanbul'daki Britanya büyükelçisi Lord Stratford de Redcliffe'in biyografisi[94] yararlıdır ama biyografi yazarı kahramanının oynadığı rolü abartmıştır. Bu nesnel bir biyografi değildir, daha ziyade "Büyük Elçi" için yazılmış bir methiyedir. Lane-Poole aynı zamanda Osmanlı ordusundaki Britanyalı danışman subayların oynadığı rolü o derecede abartır ki bazen aşağıdaki pasajda olduğu gibi komik olur:

> Belki sadece Osmanlı komutanlarına kalsaydı garnizon teslim olabilirdi; fakat öyle oldu ki iki genç İngiliz subayı, Butler ve Nasmyth, kendilerini kuşatılmış şehrin içine attılar ve müdafilere öyle bir gayret ve heyecanla ilham verdiler ki Rus mühendislerinin becerisi buna hiç engel olamadı. Silistre kurtarılmıştı...[95]

Bununla beraber yazarın elinin altında Canning'in özel ve resmi evrakı ve hatıratı vardı ve bu, eserine bir miktar ilgi ve değer vermektedir.

İngiliz tarihçi Harold Temperley 1932'den 1936'ya kadar Kırım Savaşı hakkında dört uzun makale ve bir kitap yazmıştır. Makalelerinde ve kitabında Britanya, Avusturya, Fransa ve ilginçtir Hollanda arşivlerinden yararlanmıştır. Aslında Stratford'un "Kırım Savaşı'na sebep olan insan unsuru" olmadığını ve onun "Çar Nikolay'a karşı bütünüyle şahsi duyguları ile hareket etmediğini" göstermiştir. Yine de bazı doğruları ortaya koymakla beraber Temperley temelde Osmanlı İmparatorluğu'nda Britanya'nın siyaseti

bakımından emperyalist, Şarkiyatçı ve Stratford yanlısı görüşü benimsemiştir. Aşağıdaki pasaj bu yaklaşımını gösterir:

> Stratford Şarklıları yeni yollarda gütmeye girişmişti, bu en uzman güdücüleri bile şaşırtan bir işti. Şarklıları yeni istikametlerde harekete geçirmek için iki yol var görünüyor. Bir yol onları taklit etmek, onlara teslim olup onlardan biri gibi davranmaktır. O zaman onlar seni kösemenin peşinden giden bir koyun sürüsü gibi takip ederler. Bu Lawrence'ın Araplara uyguladığı usuldü... Başka bir yol daha vardır, o da bir İngiliz'in itikadını muhafaza etmesi ve yine de Şarklıları gerçekten eğitmesidir. Bu "onlara karşı çıkmak, kendi kendisini misyonuna ikna etmek, onları kendiliklerinden almayacakları bir şekle zorla sokmaktır". Bu yol göstermek değil gütmektir ve Stratford'un Türklere yaptığı buydu.[96]

Öte yandan Amerikalı tarihçi Vernon John Puryear bu Stratford yanlısı görüşü eleştirmiştir. 1931'de bir makale ve bir kitap yayımlamıştı.[97] Bu kitap 1929'da University of California, Berkeley'deki doktora tezine dayanıyordu. Stratford de Redcliffe hakkında çok eleştireldi. Kitapta savaşın "ticari ön hazırlıklarına" dair bir bölüm vardır, burada Karadeniz ticaretinin önemi hakkında ilginç bir ekonomik analiz yapmıştır. 1935'te ekonomik analizi enine boyuna geliştirdiği başka bir kitap yayınladı. Puryear, "Kırım Savaşı'nın sebeplerinin sayıca çok olmakla beraber büyük ölçüde ekonomik olduklarını" ileri süren muhtemelen ilk Batılı tarihçiydi.[98]

Olive Anderson Kırım Savaşı hakkında birçok makale yazmıştır ve en iyisi benim fikrimce Osmanlı devlet borçlarının başlangıçları hakkında olandır.[99] Bu, 1854 ve 1855'teki "Türk" borçları hakkında İngilizcedeki (sadece Britanya arşivlerine dayanmakla beraber) yegâne araştırmayı esas alan makaledir. Makalede birçok küçük hata vardır. Ayrıca genel tavrı İngiliz yanlısıdır; Lord Clarendon'un Namık Paşa'nın gerçekçi olmayan talimatlara bağlı kaldığına dair sözlerini doğru kabul ederek bir borç almaktaki başarısız çabaların kusurunu çok kolayca Namık Paşa'ya yüklemektedir. Savaşın finansmanı bölümünde bu iddianın bütün gerçeği yansıtmadığını göreceğiz.

İngiliz bilim adamı, hariciyeci, siyasetçi ve işadamı William E.D. Allen'in Paul Muratoff ile birlikte yazdığı ve ilk defa 1953'te yayınlanan kitabı *Caucasian Battlefields*'te Kırım Savaşı'nın Kafkasya'daki muharebeleri hakkında iki bölüm (45 sayfa) vardır.[100] Yazarlar İngiliz ve Rus kaynaklarına dayanarak bu muharebelerin açık ve anlaşılır bir anlatımını yapmışlardır. Türkçedeki bazı eserlere atıfta bulunmalarına rağmen yazarların Türkçe okuyabildikleri çok şüphelidir. Kitapta Batum ordusunun kumandanını (Selim Paşa yerine) Ahmed Paşa olarak göstermek ve Abhazya hükümdarı Mihail Şervaşidze'nin adını Iskander Sharvashidze yapmak gibi bazı küçük hatalar vardır. Kitap Türkçeye tercüme edilmiş ve Genelkurmay tarafından 1966'da yayımlanmıştır ama ben bu tercümeyi bulamadım.

Ann Pottinger Saab'ın kitabı, Osmanlıların bakış açısını kendi kaynaklarından anlamaya çalışan ilk Batılı revizyonist ve Osmanlı yanlısı eserlerden biridir.[101] Saab Osmanlı arşivlerinden bir miktar faydalanmıştır; fakat Cevdet Paşa'dan bahsetmemesi çok şaşırtıcıdır. Stanford Shaw ve başka Osmanlıcılardan yardım aldığını söylediği için bu daha da şaşırtıcıdır.

Robert Edgerton'un kitabı bu savaşta Osmanlı askerlerinin ve subaylarının oynadıkları role dair Batılıların tasavvurlarını revize etmeye çalışan ilklerden biridir.[102] Kitapta "Pride and Prejudice: The Turks at War" başlıklı bir bölüm vardır. Yazar orada Balaklava muharebesinde en öndeki top mevzilerinde 500 "etnik Türk"e topçuları daha üstün olan 6000 Rus'un saldırdığını ve "bu sayıca çok üstün" kuvvetlere karşı Türklerin 170 kişi kaybetmelerine rağmen bir saat boyunca mevzilerinden ayrılmadıklarını göstermektedir. Nihayet bozulmuşlar ve geri çekilmişler ve ondan sonra Britanya ve Fransız askerleri "Türkleri" hor görmüşlerdi. Edgerton'dan önce ve sonra başka yazarlar, araştırmacılar ve tarihçiler de doğruları ortaya koymaya çalışmışlar ve böylece Balaklava muharebesindeki "Türkler" birçok Britanyalı tarihçi tarafından rehabilite edilmişlerdir.[103]

Prof. Winfried Baumgart'ın kitabı *The Crimean War 1853-1856*, iyi bir monografidir ve Rus ve Batılı kaynaklara hâkim ol-

duğunu göstermektedir. Tuna cephesi muharebelerinde gördüğüm başka herhangi bir Batılı tetkikten dikkat çekici şekilde daha iyi ele almaktadır. Fakat yazarın kendisinin de kabul ettiği üzere Osmanlı ordusu hakkında az bilgiyi içerir.

Müteveffa James J. Reid'in yukarıda bahsedilen kitabında Kırım Savaşı oldukça ele alınmıştır. Giriş kısmında kısa ve doğru değerlendirmeler yaparak Osmanlı ve Türk kaynaklarını da gözden geçirmiştir. Fakat Saab gibi o da çok garip bir şekilde Ahmed Cevdet Paşa'nın *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*'ını göz ardı etmiştir. Reid kitabında başka bir yerde *Tezâkir*'e bir atıfta bulunduğu için bu daha şaşırtıcıdır, çünkü bu en azından onun varlığından haberdar olduğunu göstermektedir. Reid Türkçe doktora tezleri bir yana Yüzbaşı Fevzi Kurtoğlu ve askeri tarihçiler Hikmet Süer ve Saim Besbelli'ninkiler gibi başka Türk eserlerinden de bihaberdi. Buna rağmen Reid'in analizi bazı önemli meselelere temas etmekte ve aynı zamanda bazı ilginç açıklamalar öne sürmektedir. Reid, 19. yüzyılın Osmanlı devleti ve askerini analizine, psikiyatriyi ve kültürel zihniyet analizini dahil etmeye çalışmıştır. Ben Reid'in en önemli katkısının Osmanlıların birliklerinin "dağınık" konumlanışının tehlikelerini göstermek olduğunu düşünüyorum. Reid'in belirttiği üzere, Osmanlı paşaları daha büyük bir kuvvet oluşturmak için birlikleri bir araya toplamak yerine küçük bir toprak parçasını bile kaybetmekten istila veya isyandan daha çok korkuyorlardı ve her şeyi zapturapt altında tutmak için kuvvetlerini her yere yaymaya çalışıyorlardı. Problemlerinin bir kısmı Osmanlı subayları arasındaki ve Osmanlı hükümeti içindeki hizip çatışmalarıydı. Böylesi hizip çatışmaları genelkurmayın uyum içinde bir hareket planlamasını zorlaştırıyor ve imparatorluğun herhangi bir kısmını kaybedecek bir komutanı risk altında bırakıyordu.[104] Reid'in kitabının temel problemi Rus, Osmanlı veya Türk kaynaklarına çok az atıfta bulunması ve Osmanlı arşiv malzemesine hiç atıfta bulunmaması, neredeyse tümüyle Batılı kaynaklara dayanmasıdır. Hatta Reid, Osmanlı arşivleri hakkında şöyle çok garip bir beyanda bulunmuştu:

> 1853'ten 1862'ye kadar olan dönemle ilişkili Osmanlı belgeleri İstanbul'daki Osmanlı arşivinin dışında bulunmaktadır. [Osmanlı arşiv kalıntılarının bulunabildiği şimdi bağımsız devletler olan] eski Osmanlı eyaletlerine ilaveten aşağıdaki arşiv kaynakları mevcuttur. [Alıntıdaki köşeli parantezler özgün metinde vardır - C.B.].[105]

Yazar 1853'ten 1862'ye kadar olan dönemle ilişkili Osmanlı belgelerinin gerçekten o eski Osmanlı eyaletlerinde olduğunu mu kastetmektedir? Şayet öyleyse bu doğru değildir. Yoksa BOA'nın dışında *da* bazı Osmanlı belgeleri olduğunu mu kastetmektedir? O takdirde BOA'daki belgelere ne diyecektir? Hiç BOA'da araştırma yapmaya çalışmış mıdır? Aslında BOA'da söz konusu döneme ait on binlerce belge vardır. Reid'in beyanı BOA'daki belgeler hakkında hiç bilgisinin olmadığını ele vermektedir. Kırım Savaşı hakkındaki modern tarih yazımına "savaşın seyrine dair eşsiz bir Osmanlı perspektifi vermek" iddiasında olan bir yazar için şaşırtıcı bir durumdur bu. Böyle bir iddiadan sonra yazarın BOA'da bir miktar ciddi araştırma yapması beklenirdi. Ayrıca bazı yazarlara atıfta bulurken Reid onların ilgili eserlerini değil de bazı oldukça ilgisiz eserlerini seçmiştir. Örneğin Adolphus Slade'in Kırım Savaşı hakkındaki çok önemli kitabından (*Turkey and the Crimean War*) hiç bahsetmez. Bunun yerine Slade'in 1833 yılında basılmış ve Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir kaynak olan ama Kırım Savaşı ile aşikâr bir şekilde ilişkili olmayan başka bir kitabına atıfta bulunmaktadır. Ben Kırım Savaşı'nda Osmanlıların rolünün herhangi bir incelemesinde Slade'in kitabına atıfta bulunmamanın ciddi bir eksiklik olduğunu düşünüyorum. Yine Reid Türk tarihçisi Fahrettin Kırzıoğlu'nun doğrudan doğruya Kırım Savaşı ile ilişkili olan kitabına (*1855 Kars Zaferi*) değil de onun Kars tarihi hakkındaki kitabına (*Kars Tarihi*, cilt I) atıfta bulunmaktadır.[106] Bu ihmaller de yazarın Kırım Savaşı hakkındaki Türk tarih yazımını hakkıyla araştıramadığını göstermektedir.

Helmuth von Moltke'ye atıfta bulunan Reid, asi Kürt reisi Bedirhan Bey'in adını "Vede Khân Bey" diye yazmıştır. Sonra "Yazdân Shîr"in ayaklanması bölümünde (Yezdanşêr, Bedirhan'ın ak-

rabası olan başka bir Kürt lideri) Reid bu sefer çağdaş bir Kürt yazara atıfta bulunarak Kürt lideri "Bedir Khân Bey"den bahsetmektedir.[107] Tabii ki farklı yazılışlar kullanılabilir, ama "Vede Khan" kesinlikle yanlıştır. Yine de buradaki asıl problem Reid'in "Vede Khan" ile Bedirhan'ın aynı kişi olduğunu fark etmemiş olmasıdır.

Reid'in 19. yüzyılda genelde Osmanlı ıslahatlarına ve özelde askeri ıslahatlara karşı eleştirel tavrını memnuniyetle karşılamakla birlikte, anlatısında nesnel ve dengeli olduğunu söylemek mümkün değildir. Birçok durumda başkalarına atıfta bulunmadan tek bir Batılı kaynağa güvenmektedir. Reid örneğin Osmanlı askerlerinin Balaklava muharebesindeki davranışlarını yorumlarken, Russell'ın ve (daha az derecede) Kinglake'in son zamanlarda yeni araştırmalarca çürütülmüş geleneksel klişe görüşünün ötesine geçemez (*Bkz.* 3. Bölüm).

Özetlersek Reid'in kitabının bu kitabınkine benzeyen bazı hedefleri ve iddiaları vardır ama sonuç parçalıdır. Reid aynı zamanda Kırım Savaşı'ndaki Ermeni meselesinin kökleri hakkında Dr. Humphry Sandwith'in makalesini esas olarak alan bir makale yazmıştır.[108] Reid özellikle Osmanlı paşalarının başıbozuk askerlerinin kötü muamelelerinden kaynaklanan karışıklıkların Ermeni meselesi üstündeki etkisini gösterebilmiştir.

Tobias Heinzelmann'ın 1826-1856'da Osmanlı İmparatorluğu'nda asker alımı hakkındaki kitabının[109] Kırım Savaşı'na çok az referansı olmasına rağmen benim çalışmamla bir miktar ilişkisi vardır.

2004'te Clive Ponting tahrik edici bir alt başlığı olan bir kitap yayınladı; *The Truth Behind the Myth*, fakat bu kitap da Osmanlıların hikâyesini anlatmaz.[110] Daha yakın bir zamanda Virginia Aksan 1700'den 1869'a kadar olan Osmanlı savaşları hakkında kapsamlı bir kitap yayınlamıştır.[111] Kırım Savaşı'na 45 sayfa ayırmıştır. Kitap genelde iyi olmakla beraber Kırım Savaşı hakkındaki bölüm yeterince özgün değildir. Saab ve daha birçok başka Batılı gibi Aksan da Cevdet Paşa'yı göz ardı etmiştir.

Orlando Figes'in konu hakkında çıkan en yeni kitabının ilginç bir alt başlığı vardır: *Crimea. The Last Crusade.* Figes savaşın

dini motiflerinin özellikle Rusya için önemli olduğunu ve Kırım Savaşı'nın bir din savaşı ve hatta son haçlı seferi olduğunu öne sürmektedir. İmparator Nikolay'ın dini duygularının güçlü olduğu doğru olmakla birlikte esas belirleyici olanın stratejik çıkarlar olduğu yadsınamaz. Ben tarihsel materyalist yönteme bağlı olarak, savaşların temelinde din veya başka ideolojilerden ziyade maddi, sınıfsal ve stratejik çıkarların öncelikli olduğu düşüncesindeyim. Şunu da belirtmek gerekir ki Figes'in tezi özgün değildir. Kırım Savaşı ile ilgili olarak "son haçlı seferi" deyimini ilk defa 2005'te Mara Kozelsky kullanmıştır.[112] Figes kitabında doktora tezime de atıfta bulunmuş ancak daha sonra benim BOA'dan alıp tezimde kullandığım iki arşiv belgesini sanki kendisi okumuş gibi bana atıf vermeden aynı sırayla doğrudan BOA referansıyla vermiştir.[113]

II

Savaşın Sebepleri

Savaşın Arifesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Görünümü

1853 yılının başlarında Osmanlı İmparatorluğu, bazı Osmanlı ricali aksini düşünse de, artık büyük devletlerden biri değildi. Devlet-i Âliyye'nin varlığını sürdürmesi Avrupa devletler sistemindeki güçler dengesine bağlıydı. 1768 yılından beri Rusya ile sürekli olarak yapılan savaşlar ve Sırbistan, Yunanistan ve Mısır'dan Kürdistan'a kadar imparatorluğun her tarafında çıkan ayaklanmalar Osmanlı devletini zayıflatmıştı. Fakat bu vakte gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu Avrupa sanayisi için önemli bir pazar olmuştu ve bu nedenle başlıca düşmanı olan Rusya'ya karşı korunması gerekiyordu. Osmanlı İmparatorluğu Napolyon dönemi sonrasındaki Viyana Konferansları'na katılmamıştı; Avrupa Uyumu'na (*Concert de Europe*) dahil değildi ve bu yüzden Avrupa siyasetinde pek bir rol oynamıyordu. "Doğu Sorunu"nun nesnesi olmuştu. 1841 yılındaki Boğazlar Konvansiyonu'na katılması da Osmanlı'yı Avrupa

devletler sisteminin bir mensubu yapmamıştı, imparatorluk Avrupa sistemine tabi olmuştu.[1] Aslında Avrupa diplomasisi Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa siyasetinde en son ne zaman inisiyatif aldığını çoktan unutmuştu. Tek kayda değer istisna Avrupa'da 1848-49 devrimleri sırasında meydana geldi. İngiltere ve Fransa'nın desteğini alan Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, Rusya 1849'da Macar devrimini bastırdığı zaman kaçarak Osmanlı devletine sığınan Leh ve Macar ihtilalcileri Avusturya ve Rusya'ya teslim etmeyi reddetti. Bu kararın Avrupa kamuoyu nezdinde Osmanlı İmparatorluğu'nun itibarı için gerçekten çok hayırlı olduğu görülecekti.

Sultan Abdülmecid (saltanatı 1839-1861), çağdaşlarının birçoğuna "melankolik" bir yüze sahip zayıf ve kararsız bir kişi olarak görünüyordu. Abdülmecid'in zayıflığı ve kararsızlığı her ıslahat hareketinin gönülsüzce yapılması ve sonra ıslahatlara düşman olan kesimlerin çıkarları doğrultusunda uzlaşmaya varılması demek oluyordu. Butrus Abu Manneh, Sultan Abdülmecid'in genç yaşta Nakşibendi-Müceddidi tarikatının etkisinde kaldığını, İslami ideallerin onun toplumsal-siyasal görüşlerinin temelini oluşturduğunu ve bunun iktidara geldikten sonra daha birçok yıl devam ettiğini ileri sürmüştür.[2] Fakat böylesine katı bir İslami görüş onun kadınlara ve içkiye düşkün hayat tarzı ve Batılı âdet ile usullere dostça yaklaşımı ile uyumlu değildir.

Öte yandan bürokrasideki "muhafazakâr" ve "ıslahatçı" klikler arasında daimi bir ikilik (dikotomi) olduğunu söylemek de doğru değildir; çoğu halde Osmanlı ricalinin herhangi bir ıslahata muhalefetinin veya desteğinin gerçek sebebi ilkeler değildi, daha ziyade kişisel entrikalara ve küçük çıkar hesaplarına dayanıyordu. Bir ıslahat politikası güden kişi, görevden alındığı zaman aynı ıslahatlara karşı çıkabiliyordu. Bunun klasik örneği, bizzat en iyi bilinen reformcunun, yani Mustafa Reşid Paşa'nın, imparatorluğun gayrimüslim tebaasına eşit siyasi hakların verilmesine salt Âli Paşa'yı kıskandığı için karşı çıkmasıdır.

Sultan Abdülmecid önce devlet ricali içindeki bir grubun veya elçiliğin sonra da ötekinin etkisinde kalarak nazırlarını, valilerini ve komutanlarını sık sık değiştirdiği için bunlar görevlerinde uzun

süre kalamıyorlardı. Bu tayinler aynı zamanda büyük devletlerin birbirine rakip nüfuzlarından da ileri geliyordu. Bir valinin bir vilayetteki ortalama görev süresi bir yılı aşmıyordu. Abdülmecid biraz Fransızca biliyordu ve İstanbul'da büyük bir nüfuza sahip olan İngiliz elçisi Stratford Canning gibi elçilerle siyaset ve hayat hakkında konuşmaktan hoşlanıyordu. 1852'de Vikont Stratford de Redcliffe yapılarak asiller sınıfına sokulan "Büyük Elçi", savaşın öncesinde ve savaş sırasında önemli bir rol oynayacaktı.[3] Fakat mütehakkim karakteri birçok kişiyi aleyhine çevirmişti ve 1850'lerde kendisi bile Osmanlı bürokrasisi içinde başlıca himaye ettiği kişi olan Reşid Paşa'ya beslediği inancı yitirmeye başlamıştı. Yine de Lord Stratford onun Osmanlı İmparatorluğu'nda ıslahatlar yapacak en uygun kişi olduğunu düşünüyordu.[4]

Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatta kalabilmek için büyük devletleri birbirlerine karşı dengelemek ihtiyacı yüzünden, 1830'lardan itibaren, çeşitli Osmanlı kurumları arasında hariciye nezareti öne çıkmıştı. Tercüme Odası aralarında Mustafa Reşid Paşa'nın en önde geldiği birçok seçkin devlet adamını hazırlamıştı. Osmanlılar şimdi diplomasiye daha çok muhtaçtılar. Mustafa Reşid Paşa da Osmanlı İmparatorluğu'nda diplomasiyi Avrupa tarzında modernleştirmeye çalışıyordu.[5] Reşid Paşa ilk defa 1845 yılında sadrazam olmuş ve görevi iki kısa kesintiyle 1851 yılına kadar sürmüştü. 1853 yılının Mayıs ayında İstanbul'da Menşikov krizinin son aşamasında fiilen Babıâli'ye nüfuz ederek hariciye nazırı ve 1854 yılında yine sadrazam oldu. Fakat savaşın sonunu görecek ve Paris'teki barış müzakerelerine katılacak kadar uzun süre görevde kalamadı. Eskiden himaye ettiği Âli ve Fuad Paşalar ile ilişkileri daha 1853 yılında bozulmuştu ve 1856 yılındaki Islahat Fermanı'ndan sonra Reşid Paşa'nın onların siyasetine eleştirisi arttı.[6] (*Bkz.* Bölüm 5)

Sultan Abdülmecid, suiistimal suçlamalarından dolayı yakın bir tarihte Kastamonu'ya sürgüne gönderdiği Damad Mehmed Ali Paşa'yı 1855 yılının Mayıs ayında affettiği zaman Reşid Paşa da sadaretten istifa etti. Mehmed Ali, sürgünden geri dönüşünü Stratford de Redcliffe ile Fransız meslektaşı Edouard Thouvenel arasın-

daki kavga ve rekabete borçluydu. Lord Stratford'un 1855 yılının Ağustos ayındaki yokluğundan istifade eden Thouvenel, Mehmed Ali'yi Kapudan Paşa olarak İstanbul'a geri getirtmeyi başardı. Cevdet Paşa'nın itiraf ettiği üzere büyük devletlerin himayesinin peşinde koşan Osmanlı nazırları şeref ve vakarlarını kaybetmişlerdi. Bu yüzden büyük devletlerin "Devlet-i Âliyye"nin iç işlerine müdahalesi artık alenen yapılıyordu.[7]

Sultan II. Mahmud (saltanatı 1808-1839) büyük hevesine ve çabalarına rağmen yeni bir modern ordu kurmakta ancak kısmen başarılı olmuştu. Mahmud orduyu talim ve terbiye edecek yeterli sayıda ve yetenekli Avrupalı subaylar bulamamıştı. Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa Avrupa modeline göre modern bir ordu teşkil etmekte daha başarılı ve etkiliydi. O, askerlerini eğiten Fransız talimci Albay Joseph Sève'ye aylık 17.500 kuruş maaş öderken II. Mahmud yabancı danışmanlardan hiçbirine 2000 kuruştan fazla maaş vermiyordu.[8] II. Mahmud yabancı danışmanları pek tasvip etmiyordu ve Kavalalı'dan kendisine Müslüman danışmanlar göndermesini istemişti. Aslında Mehmed Ali'nin II. Mahmud'un üzerinde herkesten daha çok etkisi vardı.

Abdülmecid'in yabancı askeri danışmanlarla şansı daha yaver gitmesine rağmen ordu ve donanma hâlâ herhangi bir modern Avrupai anlamda profesyonel değildi. Tuna boyundaki Rus ordusunun başkumandanı General Knez Mihail D. Gorçakov, 30 Haziran 1853'te Çar I. Nikolay'a sunduğu "Türklerle Savaş Kılavuzu" başlıklı yazısında Osmanlıların eski orduyu yok ettiğini ama Avrupalı anlamda yeni bir nizami ordu kuramadıklarını rapor etmişti.[9] Osmanlı ordusu tam anlamıyla profesyonel değildi, çünkü yüksek rütbeler kural olarak hâlâ liyakate göre değil ama adam kayırmacılığa göre veriliyordu. Eğitimsiz "alaylılar" ile Avrupa'da bir miktar eğitim görmüş "mektepli" subaylar arasında da bariz bir rekabet ve nefret vardı. Örneğin Anadolu ordusunda 1835-1840 yıllarında Viyana'da eğitim görmüş olan Müşir Abdi Paşa mekteplileri temsil ederken erkân-ı harp reisi (kurmay başkanı) Ahmed Paşa alaylı gruba mensuptu. Aralarında bariz bir güvensizlik vardı. 1854 yılının sonunda İstanbul'da görülen davası sırasında Abdi

Paşa, Ahmed Paşa'nın "okuyup yazmaları olmadığından talimat-ı muharrere verilmiş olsa aherine kıraat ettirmeğe mecbur bulunduğu ve bu halde kaziyeye kendüsinden evvel aheri mahrem ve vakıf olacağı cihetle biz-zarure şifahen yegan yegan tekid ve tenbih kılınarak sevk ve izam olunmuş" olduğunu beyan etmişti.[10] Ahmed Paşa'nın okuma yazma bilmediği birçok başka kaynak tarafından da belirtilmiştir.[11] Her halükârda okuma yazma bilmeyen bir paşanın savaş esnasında ikinci en büyük Osmanlı ordusunun kurmay başkanı olması Osmanlı yüksek komuta kademesindeki subayların nitelikleri hakkında bize çok şey anlatmaktadır. Sonuçta Anadolu ordusunda subaylar arasında Rumeli ordusunda olduğundan çok daha fazla hizip çatışması oldu. Ahmed Rıza Trabzoni de destanında bu rekabetten bahseder.[12]

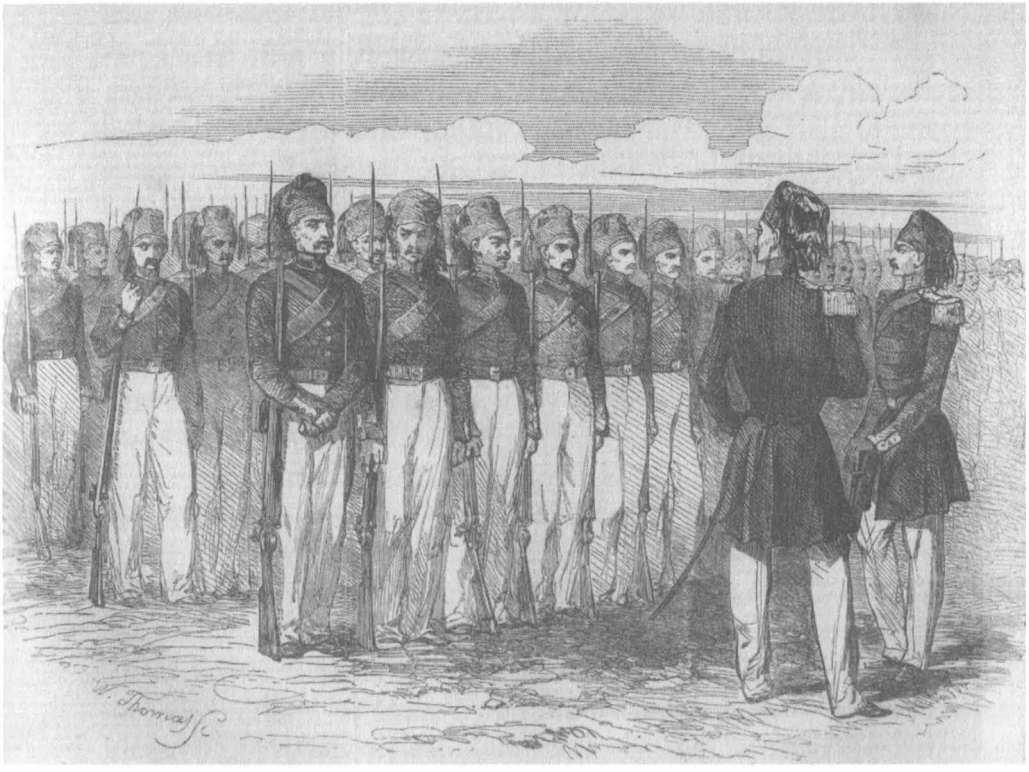
Ömer Lütfi Paşa'nın komutasındaki Rumeli ordusunun subayları ve eğitimi daha iyiydi ama muharebelerdeki bazı başarılara rağmen hâlâ Rus ordusunun dengi değildi. Ömer Paşa Hırvat asıllıydı (asıl ismi Mihaylo Latas) ve bir Avusturya okulunda askeri eğitim almıştı. Sonra Avusturya'dan kaçmış, İstanbul'a gelmiş ve Müslüman olmuştu. Şansı ve kabiliyetiyle Osmanlı ordusunda süratle yükselmişti. Küçük rütbelilerin terfi bakımından çok çalışmak için pek teşvikleri yoktu, çünkü saray ileri gelenleriyle bağlantıları veya iyi talihleri yoksa terfi etmek için şansları çok azdı.

Osmanlı ordusuna asker alımı 1846 Kur'a Nizamnamesine göre 20 ile 25 yaşları arasındaki Müslüman erkekler arasından kura usulüyle yapılıyordu.[13] Askere alınacak olanlar yerlerine bedelli gönderebiliyorlardı. Askerlik hizmeti altı yıl muvazzaf hizmet ve sonra yedi yıl redif olarak yapılıyordu. Gayrimüslimler cizye (1855 yılından sonra bedel-i askerîyye) ödeyerek askerlik yapmıyorlardı. Buna rağmen savaşın başlarında Osmanlı gayrimüslimleri arasında vatanperver hissiyat yaygınlaşmış görünüyor. 1 Eylül 1853 tarihli *Berliner Zeitung* gazetesine göre önde gelen ailelere mensup üç bin kadar Bulgar, Osmanlı ordusunda görev yapmak için gönüllü olarak başvurdular[14] ancak kabul edilmediler. Aynı şekilde Saruhan ve İzmir'den bazı Osmanlı Ermenileri ve Rumları orduda görev almak için Babıâli'ye başvurdularsa da kibarca

reddedildiler.[15] Nüfusu tahminen 35 milyon, yani Rusya'nın nüfusunun kabaca yarısı kadar olan Osmanlı İmparatorluğu'nun ordunun saflarını doldurmak için daha az insan kaynağı vardı, çünkü Rusya tüm nüfus kaynağından asker alabilirken Osmanlı sadece Müslüman tebaasına güveniyordu.

Rus ordusunda Müslümanlar yüksek mevkilere çıkabiliyorlardı, halbuki Osmanlı ordusuna gayrimüslimler subay, astsubay veya er olarak kabul edilmiyorlardı. Bunun istisnası Dobruca Kazaklarından, Staroverlerden ve özellikle de İgnat Kazakları olarak da bilinen Nekrasov Kazaklarından derlenmiş iki Kazak alayı ve Leh subayları Mehmed Sadık Paşa (Michal Czajkowski) ile Kont Wladislaw Zamoyski'nin kumandası altındaki Leh mültecileriydi.[16] Başlarında General Josef Wysocki'nin bulunduğu Fransa'daki 799 demokrat Leh mülteci, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Leh Lejyonu (*Légion Polonaise*) kurmak için 1853 yılının Kasım ayında Sultan Abdülmecid'e bir dilekçe verdiler. Bu istekleri, esas olarak Fransız hükümeti onaylamadığı için yerine getirilmedi.[17] Fakat savaş esnasında Fransa'daki monarşist Leh mültecilerin lideri olan Adam Czartoryski Babıâli'ye birçok Leh subay gönderdi[18] ve oğlu Vitol da İkinci Kazak Alayı'nda albay olarak görev yaptı.[19] Babıâli bu alaylar için Kazak alayı ismini tercih ederek Leh alayı dememeye dikkat gösterdi. Aynı zamanda bu Leh ve Macar subayların Rumeli'de istihdam edilmemesine de dikkat edildi, çünkü evvelce bu hususta Avusturya'ya garantiler verilmişti.[20] Makedonya ve başka yerlerden Osmanlı Rumları bir süre donanmaya ve Tersane-i Âmire'ye alınmışlardı ama bu uygulamadan vazgeçildi.[21]

Rusya'nın savunması gereken çok daha uzun bir sınır hattı olduğunu ve Rus ordusunun sadece küçük bir kısmının fiilen Kırım'da, Kafkasya'da vs. yerlerde savaştığını, geriye kalanların düşman komşuların saldırılarını bekleyerek sınırları koruduğunu unutmamamız gerekir. Mesela Ruslar Kafkas ordusunun ekseri kısmını Şamil ve Çerkeslere karşı cepheye sürmek zorundaydılar, ancak geriye kalanlar Osmanlı ordusu ile savaşmak durumundaydılar. Rusya aynı zamanda İsveç, Prusya ve Avusturya sınırlarına

Osmanlı Piyadesi, ILN, 26 Kasım 1853

büyük ordular dikmek zorundaydı. Yakın zamanda yapılmış olan bir Rus araştırması savaş esnasında Rus ordusunun sadece yüzde 15'inin fiilen savaşın içinde olduğunu öne sürmüştür.[22]

Dönemin neredeyse bütün Rus ve Avrupalı askeri gözlemcileri Osmanlı subaylarının kalitesi düşükken Osmanlı askerlerinin iyi savaşçılar oldukları görüşünde hemfikirdiler. Askerlik sanatı bakımından Osmanlı subay sınıfı süvari, piyade ve topçu birliklerini eşgüdümlü olarak meydan savaşında kullanma ve manevra yapma yeteneğinden yoksundu. Avrupa'nın tümünü tehdit etmiş olan bir zamanların güçlü Osmanlı süvarisi şimdi Osmanlı ordusunun en kötü sınıfıydı, topçular ise en gelişmiş sınıftı. Fakat bu üç sınıfın muharebede birbirine yardım etme yeteneği (ve bazen arzusu) çok

sınırlıydı. Süvariler ve piyadeler topçuya çok güveniyorlardı ama şayet düşman bombardımanla sarsılmazsa disiplinleri bozuluyordu. Birçok kereler, özellikle Kafkas cephesinde Osmanlı subaylarının bazıları askerlerini muharebe meydanında başsız bırakmışlardı. Başıbozuk denen gayrinizami süvariler destek olmaktan ziyade köstek oluyorlardı. Maaşlarını ve tayınlarını almadıkları zaman köyleri ve kendi ordugâhlarını yağmalamak eğilimindeydiler. Aslına bakılırsa yağma umudu bunların çoğu için savaşa katılmanın başlıca sebebiydi. (Bu konu hakkında 3. ve 5. Bölümlerde daha çok şey söylenecektir.)

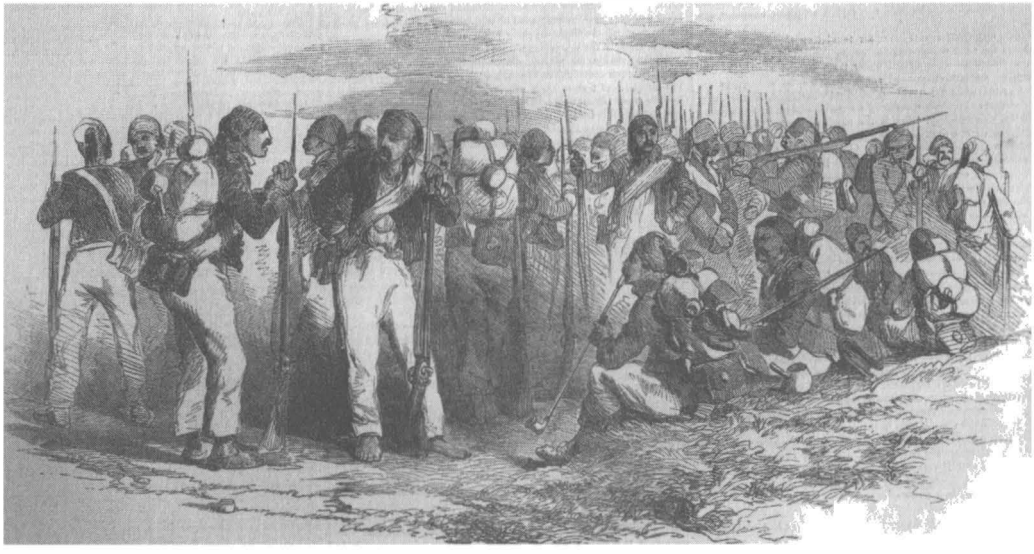
Paşalar ve miralaylar (albaylar) askerlerin tayınlarından, giyiminden ve maaşlarından sistematik olarak çalıyorlardı. (Bu husus da 3. Bölüm'de daha ayrıntılı ele alınacaktır). Rütbeye göre subay maaşları arasındaki fark Avrupa ve Rus ordularında olduğundan çok daha büyüktü. Örneğin Osmanlı ordusunda piyade erleri ayda 20 kuruş, onbaşılar 30 kuruş, yüzbaşılar 270 kuruş, binbaşılar 900 ila 1200 kuruş, miralaylar 1800 kuruş, mirlivalar (tuğgeneraller) 7500 kuruş, ferikler (tümgeneral ve korgeneraller) 15 bin kuruş, müşirler (orgeneral) ise 70 bin kuruş maaş alıyorlardı.[23] Donanmadaki nefer ve subaylar mütekabil rütbeler için aynı miktarları, süvariler ise biraz daha çok alıyorlardı. Aslında erlerin maaşı (piyadeler için 20 kuruş ve süvariler için 24 kuruş) enflasyona rağmen en azından 1826 yılında yeniçeriliğin lağvından beri değişmemişti.[24] Asker maaşı Kırım Savaşı'ndan ancak iki yıl sonra 10 Nisan 1858'de 30 kuruşa çıkarılacaktı.[25] Ayrıca neferler ve küçük rütbeliler kıt kanaat yetecek kadar tayın alırken yüksek rütbeliler yine daha büyük yiyecek ve yem tahsisatı alıyorlardı.

Osmanlı ordusuyla karşılaştırdığımız zaman Rus subaylarının maaşları arasındaki fark çok daha azdı. Örneğin bir Rus yüzbaşısı maaş (*jalovanye*) ve ev kirası (*kvartirnıe*) dahil ve tayın hariç olmak üzere ayda altı sterline veya 750 kuruşa eşdeğer olan 36 gümüş ruble, bir orgeneral ise (maaş, kira ve *stolovıe* dahil olmak üzere) 420 ruble (= 70 sterlin = 8750 kuruş) alıyordu. Böylece Rus general maaşı yüzbaşı maaşının 12 katı iken Osmanlı ordusunda ferik maaşı yüzbaşı maaşının 55 katıydı.[26] Rus orgeneralini ferik

değil de müşire eşit tutarsak ve tayınları da hesaba katarsak fark daha da büyük olur. Ayrıca bir Osmanlı yüzbaşısı sadece 270 kuruş kazanırken Rus meslektaşının 750 kuruşa eşdeğer, yani 2,77 kat fazla para kazandığını görüyoruz! Daha yüksek rütbelere bakıldığında durum ters yönde farklılık gösterir. Osmanlı feriki, bir Rus orgeneralinin 1,7 misli ve müşiri de Rus generalinin hemen hemen sekiz misli kazanıyordu! Fakat Osmanlı paşalarının hizmetkârlar, köleler, eşler ve odalıklardan oluşan büyük bir hane halkına bakmak zorunda olduklarını da kaydetmemiz gerekir.

Erlerin maaşına bakarsak durum ilk bakışta Osmanlı askerinin lehinedir: Tayınların üç aşağı beş yukarı eşit olduklarını varsayarsak yılda sadece 2,7 ruble, yani ayda 5 kuruş alan Rus askerinden dört misli fazla kazanmaktadır. Böylece kâğıt üzerinde Osmanlı askerine Rus askerinden daha iyi ödeme yapılmaktaydı. Ancak Rus askeri zaferlerden sonra para ödülü alabiliyordu. Örneğin Başgedikler muharebesinden sonra her Rus askerine iki ruble verilmişti.[27] Osmanlı askeri ise maaşını aylarca alamıyordu, alsa da değeri düşük kâğıt para ile ödeniyordu.

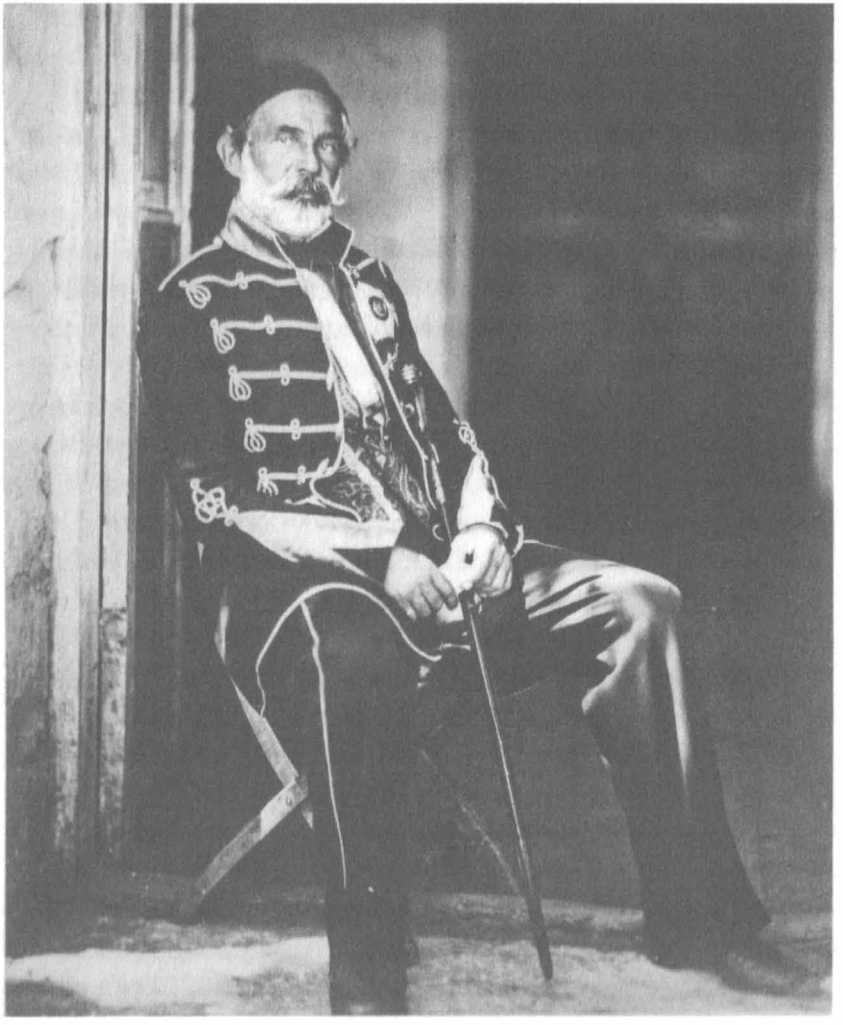
Küçük Asya'da birçok seyahat yapmış ve bölgenin coğrafyası ile paleontolojisine dair birçok eser yayınlamış olan tanınmış Rus diplomat, askeri ajan, gezgin, coğrafyacı, jeolog, botanikçi, zoolog ve paleontolog Pyotr A. Çihaçev de 1849'da İstanbul'daki Rusya Sefareti'nde çalışırken Osmanlı ordusunda yüksek ve küçük rütbelilerin maaşları arasındaki orantısızlığı rapor etmişti.[28] Çihaçev bunları 1853'te Fransa'da yayınlanmış olan sekiz ciltlik devasa eseri *L'Asie Mineure*'in birinci cildinde yazmıştır. Çihaçev Osmanlı ("Türk") piyade askerinin yıllık maliyetinin maaş için 12,5 gümüş ruble (120 kuruşa eşdeğer) ve tayın ve üniforma için 6,25 ruble, böylece toplam olarak 18,75 gümüş ruble olduğunu yazmıştı. Halbuki bir Rus piyade askerinin maliyeti 31,25 ruble, Britanyalı piyade askerinin 134 ruble, bir Avusturyalı askerin 53 ruble, bir Prusyalı askerin 60 ruble ve bir Fransız askerin 85 rubleydi.[29] Osmanlı subayları ise Avrupalı meslektaşlarından daha çok maaş alıyorlardı. Çihaçev müşir maaşının sadece yüzde 25'inin konağının masraflarına, geri kalanının cebine gittiğini yazmıştı.

Redif Askerleri, ILN, 24 Eylül 1853

Birçok Rus ve Avrupalı gözlemcinin fark ettiği üzere, başıbozuklar ve redifler hariç Osmanlı nizamiye askerleri bu yoksullara rağmen kahramanca savaşıyorlardı. Askerlerin canlı esir getirmenin haricinde bir ödül alma umutları yoktu.[30] Öte yandan Osmanlı subay zümresi savaş esnasında terfi ve mükâfatlar için her fırsata sahipti ama özellikle yüksek komuta mevkilerindekiler olmak üzere pek azı övgüye layık olduklarını gösterdiler. Bu ve başka sebeplerden dolayı Osmanlı ordusu meydan muharebesine ve taarruza uygun değildi; ancak müstahkem bir mevkii savunmakta çok iyiydi.

İmparator Nikolay'ın İstanbul ve başka şehirlerdeki Rus askeri ajanları aracılığıyla Osmanlı ordusunun ve donanmasının durumu hakkında bilgi aldığını burada belirtmek gereklidir. Savaştan önce İstanbul'daki askeri ajan Kurmay Albay Kont Osten-Saken (Odesa valisi olan öteki Osten-Saken ile karıştırılmamalıdır) Savaş Bakanı General Knez Vasiliy A. Dolgorukov'a düzenli rapor gönderiyordu. Bütün bu raporların üstünde "Majesteleri okumuştur" kaydı vardır. Kont Osten-Saken raporlarında Osmanlı ordusu ve donan-

Serdar-ı Ekrem Müşir Ömer Lütfü Paşa (Roger Fenton'ın çektiği fotoğraf, Kırım 1855)

ması hakkında, bütün sınıflar için teçhizat ve moral durum dahil ayrıntılı bilgi vermeye çalışıyordu. Osmanlı ordusundaki önde gelen bütün kumandanların özelliklerini de belirtmişti. Örneğin "1852 yılında Türk askeri kuvvetlerinin durumuna genel bir bakış" hakkındaki raporunda Rumeli ordusunun kumandanı Ömer Paşa'yı "Türk hükümeti ondan ordu kumandanı olarak çok şey

beklemesine rağmen bir orduya kumanda etmekten ziyade çete savaşı için daha uygun" diye tasvir etmişti.[31] Osten-Saken askeri eğitimleri ve bilgileri bakımından kayda değer olarak sadece bir avuç Osmanlı kumandanının adını vermişti. Benzer şekilde Rusya'nın İstanbul elçiliği maslahatgüzarı Aleksandr P. Ozerov da Mart 1853'te Osmanlı donanmasındaki gemilerin sayısı, savaş gücü ve donanma kumandanlarının karakterleri hakkında ayrıntılı bir rapor göndermişti.[32] Nikolay'ın özgüveni kısmen bu raporlardan kaynaklanmış olabilir. Osmanlı ordusunda modern savaş stratejisi hakkında bilgisi olan birçok yabancı askeri danışman ve mülteci subay vardı ama aralarındaki kıskançlık ve çekişme yüzünden bunların etkileri sınırlıydı. Örneğin Kars'taki Anadolu ordusunda birçok yabancı (Leh, Macar, Fransız, İngiliz vs.) subay vardı ama ne yapılacağı hususunda kendi aralarında bölünmüşlerdi. Doğru düzgün bir tavsiyede bulunsalar bunların bile küçük rütbeliler tarafından uygulanması kolay olmuyordu.

İngiltere ile İlişkiler

1838 yılındaki İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı tarımının ticarileşmesi ve kapitalist dünya sistemi içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun periferileşmesi veya yarı sömürgeleşmesi sürecinde önemli bir dönüm noktası olduğu uzun zamandan beri ileri sürülmüştür. David Urquhart'ın *Turkey and Its Resources* adlı kitabını yayınladığı 1833 yılından beri Osmanlı pazarlarının Britanya sanayisi için olan önemi epeyce araştırılmıştır.[33] Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile olan dış ticaretinin rakamlarına kısa bir bakış özellikle 1845 yılından itibaren ihracat ve ithalatta büyük bir artış olduğunu gösterir. Bu rakamlar Osmanlı İmparatorluğu'nun Britanya'ya boya kökü, ham ipek, kuru üzüm, yün, buğday ve meşe palamudu gibi hammaddelerin önemli bir ihracatçısı ve Britanya'nın pamuklu kumaş, rafine şeker, demir ve çelik, yünlü mensucat, madeni eşya ve kesici aletler gibi mamul ürünlerinin kayda değer bir ithalatçısı olduğunu açıkça gösterir.[34] *The London Economist*'in yayımladığı verilere göre Britanya'nın Mısır ve Tuna

beylikleri de dahil üzere Osmanlı İmparatorluğu'na ihracatı 1840 yılından 1851 yılına kadar neredeyse üç kat artmıştı.[35]

Yeni araştırmalar Osmanlı pazarlarının Britanya mamullerine açılmasından sonra Osmanlı sanayilerinin hepten gerilemediğini ve bazı sektörlerin kendilerini yeni şartlara uyarladıklarını göstermiştir.[36] Fakat bunlar büyük resmin içinde sadece ufak tefek değişikliklerdir. Öteki Avrupalı devletlerin artan rekabeti Britanya'yı hızla büyüyen sanayisi için yeni pazarlar bulmak hususunda daima tetikte tutuyordu. 19. yüzyıl Osmanlı ekonomi tarihini inceleyenlerin iyi bildikleri üzere Osmanlılar dış ticaret dengesini veya koruyucu bir gümrük vergisi sistemini muhafaza etmek hususunda pek fikir sarfetmiyorlar, ithalattan yüzde 3 ve ihracattan yüzde 12 gümrük vergisi alıyorlardı. Bu, sanayilerini ve iç pazarlarını korumaya çalışan öteki devletlerin yaptığının tam tersiydi. Böylece mali açıdan bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nun başka ellere düşmesine engel olmak Britanya için çok önemliydi.

Babıâli veya bağlı eyaletleri Eflâk ve Mısır tahıl ihracatının vergisini artırmaya veya kendileri için yeterince tahıl bulundurmak maksadıyla tahıl ihracatını yasaklamaya çalıştıkları zaman Britanya büyükelçisi bu uygulamaları 1838 Antlaşması'nın ihlali olarak şiddetle protesto etti. 1853 yılının Haziran ayında Eflâk, tahıl ihracatı vergisini artırmak istediği zaman Lord Stratford de Redcliffe Babıâli'ye nota vererek İngiliz tebaasının zararından Babıâli'yi sorumlu tutacağını bildirdi.[37]

Britanya savaş zamanında bile dış ticaretini kısıtlamak istemiyordu. Bu yüzden 1854 yılının Temmuz ayında Mısır paşası tahıl ihracatını kısıtlamaya çalıştığı zaman Stratford "normal şartlarda Rusya'dan yapılan tedarik şimdi kesintiye uğradığı için ticarete diğer bütün yerlerde ket vurulmaması olağanüstü derecede arzu edilir" diyerek yine protesto etti.[38] İki ay sonra Babıâli tahıl ihracatını kısıtlamak isteyince Stratford başka bir nota göndererek, zaman zaman yapılan tahılla ilgili kısıtlamaların acil ihtiyaç bakımından haklılığı olsa da şimdiki durumda böyle bir gereklilik olmadığını bildirdi.[39]

Yayılmacılık ile Meşruiyet Arasında Rusya Politikası

İmparator I. Nikolay[40] 1825 yılının Aralık ayında tahta çıktığı sırada *Dekabrist* subayların ayaklanmasına şahit olmuştu. O zamandan beri Rusya ve Avrupa'da her nevi ihtilalci karışıklığı bastırmaya ve kanun ve düzenin savunucusu olmaya ahdetmişti. Rusya Balkanlar'da, Karadeniz'de ve Kafkasya'da Osmanlı İmparatorluğu'nun baş düşmanıydı. Tahta çıkışından Kırım Savaşı'na kadar Nikolay 1826-1828'de İran'la ve 1828-1829'da Osmanlı İmparatorluğu'yla olmak üzere iki büyük savaş görmüştü. Her iki halde de Rusya 1828 yılında Türkmençay Antlaşması ile İran'dan Nahcivan ve Erivan'ı ve 1829 yılındaki Edirne Antlaşması ile Osmanlılardan Ahıska, Ahılkelek ve Karadeniz'in Kafkasya sahilini alarak yayılmayı sürdürmüştü. 1855'teki ölümüne dek hüküm süren I. Nikolay'ın Osmanlı politikası, dostluk arayışları yahut savaş; Osmanlı Hıristiyanlarını desteklemek yahut desteklememek arasında gidip gelen, çelişkili bir politikaydı.

Kendinden önceki Rus imparatoru I. Aleksandr'ın aksine Yunan bağımsızlık savaşına destek veren Nikolay, 1833 yılında ise Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya karşı Sultan II. Mahmud'a yardım etti. Kuşkusuz Rusya'nın çıkarları Osmanlı devletinin zayıf kalmasını ve topraklarının Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile Mahmud arasında bölünmesini gerektirirdi. Yine kuşkusuz ki Rusya'nın çıkarı Osmanlı egemenliği altındaki bütün Hıristiyan halkların bağımsızlık mücadelesini desteklemeyi de gerektirirdi. Ancak Nikolay bunun yerine II. Mahmud ile ittifak yapmaya, onu Osmanlı toprakları üzerinde tek hükümdar kılmaya ve Osmanlı'yı tam nüfuzu altına almaya çalıştı. 8 Temmuz 1833'te imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması, Rusya ile Babıâli'yi sekiz yıllık bir dönem için müttefik yaptı. Görünüşte Rusya İngiltere ve Fransa'ya karşı bir diplomatik zafer kazanmıştı. Ne var ki Sultan Mahmud bu antlaşmayı istemeyerek kabul etmişti ve kısa süre sonra Rusya'nın etkisini dengelemek için İngiltere ve Fransa'ya elçiler gönderdi. Nikolay'ın hatası Müslümanların Rusya'yı düşman olarak görmekten vazgeçmeyeceklerini anlamamış olmasıydı. Böylece 1830'lar ve 1840'larda

Osmanlı ricalinin muhafazakâr kesimleriyle yakınlaşan Rusya'nın nüfuzu azalırken Reşid Paşa gibi görece yenilikçi kesimlerle yakınlaşan İngiltere'nin nüfuzu arttı. Ortodoksluk ve Hıristiyanlık davasının sahibi gibi görünen Rusya'nın İstanbul büyükelçisi kendisine başvuran Hıristiyanları iterken İngiliz büyükelçisi Stratford Canning Hıristiyan haklarını büyük bir enerjiyle savunuyordu. Ayrıca özgürlükleri kısıtlandığı için Rusya'dan kaçarak Osmanlı topraklarına yerleşen Kazaklar, serfler ve Rus sektantları Rusya'nın kendi Hıristiyanlarına karşı bile hoşgörüsüz olduğunu anlatarak özellikle Balkanlar'da Slavlar nezdinde Rusya'nın itibarını düşürüyorlardı.[41]

1839'da İngiltere'nin de kışkırtmasıyla II. Mahmud, Mehmed Ali'ye tekrar savaş açınca Nikolay Fransa'ya karşı İngiltere ve Avusturya ile birlikte Mahmud'u destekledi. Nikolay'ın bu tavrında Fransa kralına karşı olan nefreti rol oynadı. Oysa Rusya'nın çıkarı Mehmed Ali'nin Mısır ve Suriye üzerindeki egemenliğinin sürmesini ve dolayısıyla o sırada İngiltere ile değil de Fransa ile ittifak yapmasını gerektiriyordu.

1845-46'da Tesalya ve Epirli Yunanlar Yunanistan krallığı ile birleşmek için Osmanlı'ya karşı ayaklanmak istediklerinde Nikolay onları sert bir şekilde uyardı. Bir kez daha Nikolay'ın politikası Rusya'nın çıkarlarına aykırıydı. 1848 yılında Nikolay Macarların ayaklanmasını bastırarak Avusturya'ya yardım etti. Bu ona "Avrupa'nın jandarması" unvanını kazandırdı, ancak Avusturya'nın sempatisini kazandırmadığı Kırım Savaşı sırasında belli olacaktı. Nikolay'ın meşruiyetçilik anlayışı bir devletin "yasal" hükümdarına karşı herhangi bir ihtilalci karışıklığı veya milliyetçi ayaklanmayı kabul etmiyordu. Aslında o, iç meselelerde otokratik idare ve polis kontrolü, uluslararası meselelerde ise tutucu muhafazakârlık siyasetini uyguluyordu. İçte bütün özgürlükler bastırılmış, basın ve üniversiteler sıkı bir denetim altına alınmış ve imparatorluk kançılaryasının özel bir üçüncü kısmı gizli polis olarak teşkilatlanmıştı. Sonuç olarak birçok yetenekli subay, sivil memur ve sanatçı tutuklanmış, sürgüne gönderilmiş veya görevden uzaklaştırılmışlardı.[42]

1853 yılında İmparator Nikolay muhtemelen dünya üstündeki en güçlü hükümdardı. Avrupa'nın en büyük kara ordusu onun emrindeydi. Ordu gerçekten Nikolay'ın gözde oyuncağıydı, yine de "muharebe eğitiminden ziyade düşünmeksizin itaate ve resmigeçit manevralarına çok önem veriyordu".[43] Etrafına askeri kişileri toplamış, bakanlıkların çoğunu generallerle doldurmuştu. Böylece 1840 yılında on üç bakandan onu imparator yaveri unvanına sahipti.[44] Tepedeki yetersizlik, katılık, yozlaşma[45] ve teknik geri kalmışlıktan dolayı ordusu modern değildi. Askerlere modası geçmiş silahlar veriliyordu ve talimleri yetersizdi. Nikolay'ın halefi II. Aleksandr'ın 1861 yılından 1881 yılına kadar Savaş Bakanı olan Dmitriy A. Milyutin notlarında şunları yazmıştı:

> Açıkça konuşmak gerekirse çağdaş genç kuşağın çoğu gibi ben de keyfi idare, polis baskısı ve katı bir şekilcilik üstüne bina edilmiş olan o zamanki rejime sempati beslemiyordum. Çar Nikolay'ın saltanatı sırasında ele alınan devlet meselelerinin çoğunda polisiye bakış, yani düzeni ve disiplini muhafaza etme arzusu egemendi. Kişiliğin bastırılması ve hayatın, ilmin, sanatın, ifade ve basının her alanında özgürlüklerin aşırı kısıtlanması buradan kaynaklanıyordu. Çarın tutkulu bir ilgi beslediği askeri meselelerde bile aynı düzen ve disiplin arzusu hâkimdi. Ordunun fiziki açıdan iyi durumda olması ve askeri görevlere uygun hale getirilmesi düşünülmüyordu, önemli olan sadece görünüşteki intizam, geçit törenlerinde güzel görünmek ve sayısız küçük formaliteye kılı kırk yararcasına uymaktı. Bunlar karar verme gücünü köreltiyor ve gerçek askeri ruhu öldürüyordu.[46]

1854 yılında NYDT'deki anonim başmakalelerinden birinde Friedrich Engels de Nikolay'ın orduda gerçek yetenekleri değil, başlıca erdemleri duygusuz bir itaat ve istekli bir kölelik olan törenci (şekilci) sert amirleri terfi ettirdiğini yazmıştı.[47]

Nikolay'ın ordularındaki kuralın istisnası birçok yıldan beri Kafkasya dağlıları ile gayrinizami bir savaşta olan Kafkasya ordusuydu. Birçok kabiliyetli ama siyasi bakımdan güvenilmez subay da ceza olarak Kafkasya'ya gönderilmiş ve bunlar da Kafkas dağlılarının gerilla kuvvetleriyle sürekli savaş halinde olarak Kafkas-

ya ordusunun kapasitesini artırmışlardı. Böylece savaş esnasında Rusya büyük zaferlerini Kafkasya cephesinde kazanacaktı.

Rusya'nın zayıf noktası, İngiltere ve Fransa'nın avantaja sahip olduğu donanmaydı. Rusya'nın Sivastopol'da güçlü bir donanma üssü vardı ama Karadeniz filosu, Britanya donanması bir yana, Fransa donanmasının bile dengi değildi. Bire bir yapılacak bir savaşta Nikolay Osmanlı ordularını ve donanmasını yeneceğine inanıyordu, fakat Türk Boğazlarını veya Tuna nehrinin Karadeniz ağzını ele geçirmesine büyük devletlerin izin vermeyeceğini de biliyordu. Büyük devletlerin olurunu almadan Osmanlı İmparatorluğu'nun bir kısmını işgal etmiş olması onun bu tarihte gerçeklik hissini bir miktar kaybetmiş olduğunun açık bir işaretidir. Nikolay bu arada İngiliz elçisi Seymour ile "Avrupa'nın hasta adamı"nı paylaşma planlarını görüşmüştü.

Her ikisi de Avrupa'ya tahıl ihraç eden Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu, ekonomik bakımdan birbirlerine rakiptiler. Tahıl ihracatı 1855 yılında Rusya'nın toplam ihracatının yüzde 35'ini teşkil ediyordu.[48] Rusya aynı zamanda sanayisini teşvik ediyordu. Rusya'nın Odesa Limanı, 1829 yılındaki Edirne Antlaşması ve bunun 1838 yılındaki İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması'nın teyidiyle tahılını sabit fiyatla İstanbul'a satmak mecburiyetinden kurtarılan ve ürünlerini ihraç etme hakkı tanınan Tuna beylikleriyle rekabet halindeydi. 1830 yılından sonra Boğdan ve Eflâk evvelce Rusya'dan buğday almış olan müşterilere Galatz ve Brailov limanlarından Avusturya ve Britanya gemileriyle buğday ihracatlarını artırdılar. Her şeye rağmen Rusya'nın ihracatları artmaya devam etti. 1832 yılından 1840 yılına kadar olan dönemde Rusya'nın tahıl ticareti yılda ortalama yüzde 56 arttı.[49] Rus sanayisi zayıftı ve ucuz fiyatları ve daha iyi kalitesi olan Britanya'nınkiyle rekabet edemiyordu. Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bir ekonomik ittifakı mümkün değildi.

Öte yandan Rusya'nın İngiltere ile olan ticareti 1851 yılında toplam dış ticaretinin üçte bir kadarını yapıyordu.[50] Fakat İngiltere ekonomisi için Rusya'nın göreli önemi Osmanlı İmparatorluğu'na kıyasla azalmıştı. 1827 yılında İngiltere'nin Rusya'ya ihracatı Os-

manlı İmparatorluğu'na olanın üç misliyken Osmanlı İmparatorluğu'nun (Eflâk Boğdan dahil olmak üzere) Rusya'dan daha çok İngiliz malı aldığı 1849 yılına gelindiğinde bu oran önemli ölçüde değişmişti. Sadece beylikler bile Rusya'dan daha çok İngiliz malı ithal ediyorlardı.[51] Bu büyük ölçüde 1838 yılındaki Ticaret Antlaşması'nın etkisiyleydi. Türk Boğazları hem Karadeniz ticareti hem de şimdi İran üzerinden Trabzon'a ulaşan Hindistan ticareti için önemli yollar olmuşlardı. Türkistan, Mezopotamya ve İran'dan Trabzon'a kervanlar geliyordu. Böylece Hindistan'ın baharatlarının, Macaristan, Lehistan ve Ukrayna'nın tahıl, yün ve derilerinin, İran'ın halılarının ve sairenin hepsi Türk Boğazlarından geçiyordu.

Kutsal Yerler Kavgası

Kutsal Yerler (makamat-ı mübareke), Kamame Kilisesi ile Kudüs ve civarındaki birçok başka önemli erken dönem Hıristiyanlık mekânlarıdır. Hem Katolik hem de Ortodoks kiliseleri bu yerlerin kontrolünde üstünlüğü elde etmeye gayret ediyorlardı. Kutsal yerler için yapılan kavga Latin veya Rum din adamlarının Beytüllahim'deki Büyük Kilise'nin anahtarlarına sahip olması ve onlardan hangisinin Kudüs'teki Kamame (Kutsal Kabir) Kilisesi'nde ayin yapma önceliğine sahip olduğu gibi oldukça önemsiz hususlardan dolayıydı. Osmanlılara gelince her iki kiliseyi kontrol etmekten memnundular ama çift koldan sıkıştırılan Osmanlı bürokrasisi iki tarafı da memnun etmekte zorlanıyordu. Katolikler taleplerini Kanuni Sultan Süleyman zamanından kalan fermanlara dayanarak haklı gösteriyorlardı.

Öte yandan Rusya 1812 yılındaki Bükreş, 1826 yılındaki Akkerman, 1829 yılındaki Edirne ve 1833 yılındaki Hünkâr İskelesi antlaşmaları tarafından teyit edilen 1774 yılındaki Küçük Kaynarca Antlaşması'nın serbest bir yorumunu yaparak Babıâli'nin Ortodoks tebaası namına itirazda bulunma hakkı olduğunu iddia ediyordu.[52] Babıâli'nin Ortodoks tebaası Katoliklerden çok daha kalabalıktı: Mevcudu 13,5 milyonu bulmuştu ve neredeyse Avrupa'daki tüm Osmanlı nüfusuna eşitti. Kudüs'te de Ortodokslar

Katoliklerden sayıca daha çoktular. 1850 yılında bu problemler ortaya çıktığı zaman Kudüs'ün Katolik nüfusu yüzde altıdan daha azdı ve Katolik hacılar Kudüs'ün tüm hacılarının ihmal edilebilir bir yüzdesini teşkil ediyorlardı.[53]

Hukuki açıdan bakıldığında Fransa'nın konumu, en sonuncusunun tarihi 1740 olan kapitülasyonlara dayandığı için daha güçlüydü. Halbuki Latinler o tarihten sonra sorumluluklarını yerine getirmemişlerdi ve Rumlara özel fermanlar verilmişti. Böylece uygulamada Rumların daha çok hakları vardı.[54] Fransa Babıâli'den belli bazı yerlerin Latin Kilisesi'ne iade edilmesini resmen talep ederek bu kavgada inisiyatifi aldı. Bu Hıristiyan kavgasından iyice sıkılan Sultan, nihayet 1852 yılının Şubat ayında iki ferman çıkarıp anahtarları Latinlere vererek ve Rumlara haklarının değişmeden kalacağını garanti ederek meseleyi halletmeye çalıştı. Rusya vakit geçirmeden protesto etti. Böylece İstanbul'da, Osmanlıların iki tarafın kabul edebileceği bir çözüm bulmaksızın Fransa ile Rusya arasında sıkışıp kaldığı bir diplomatik savaş başladı. Komisyonlar teşkil edildi ve bütün belgeler incelendi, yine de iki tarafı memnun etmek zordu.

Fransa, Avusturya ve Öteki Devletlerin Konumları

Fransa'da Louis-Napoléon Bonaparte, önce 1849 yılında cumhurbaşkanı seçilmiş ve sonra 1852 yılında bir hükümet darbesiyle –meşhur amcasına özenerek– III. Napoléon adıyla kendisini Fransızların imparatoru ilan etmişti. Fransa'nın büyüklüğünü yeniden tesis etmek için bir bahane arayan III. Napoléon Rusya'ya karşı kutsal yerler meselesini seve seve ele aldı. Fransa Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Katoliklerin hamisi olduğundan III. Napoléon Kudüs'teki Latin Kilisesi'ni savunmak için Babıâli'ye birçok sert takrir verdi. İktidara gelişinde Katolik yandaşlarına çok şey borçluydu. Böylece ekseri Türk tarihlerinin aksine Kutsal Yerler meselesini ilk olarak ortaya atan Çarlık Rusya'sı değil Bonapartçı Fransa'ydı. Fransa, Kamame Kilisesi ve Kudüs'teki diğer Hıristiyan kutsal yerlerinin bakımıyla daima ilgilenmişti. Reşid Paşa bu konuyla ilgili

olarak 1840'larda Fransız makamlarıyla birçok görüşme yapmıştı.[55]

III. Napoléon'un I. Nikolay'a karşı şahsi bir kırgınlığı da vardı, çünkü Nikolay ona hükümdarlar arasında mutat olduğu üzere "kardeşim" yerine sadece "iyi dostum" (*bon ami*) demişti. Çar Nikolay sadece kendisi gibi "Tanrı'nın inayetiyle" iktidara gelmiş olan hükümdarların kardeş olarak hitap edilmeye layık olduklarını düşünüyordu, halbuki Fransa imparatoru sadece halkı tarafından seçilmişti.[56] III. Napoléon küçük düşürülmüş olduğunu düşünmekten başka bir şey yapamazdı. Ayrıca o tarihte Fransız halkının dikkatini iç problemlerden uluslararası ve dini bir probleme çekmeyi gerekli görüyordu. Fransa 1815 yılındaki restorasyondan beri Avrupa siyasetinde diğer büyük devletler, özellikle de İngiltere tarafından Fransa'ya karşı güdülen kuşatma siyasetine son vermek istiyordu. Avrupa Büyük Devletler İttifakı'nın bir mensubu olmasına rağmen Fransa 1840-1841'de kısa süreliğine bundan hariç tutulmuştu. Fransa'nın tecritten kurtulması için İngiltere ile bir ittifak şarttı.

Rusya ile müttefikler arasında kalan Avusturya'nın konumu savaş esnasında zordu. 1848 yılındaki Macar İhtilali'ni bastırarak Avusturya İmparatorluğu'nu kurtaran Nikolay, mutlakıyetçi Avusturya aristokrasisinin gözünde her nevi ihtilalci ve demokrata karşı demir bir yumrukla hüküm süren gerçek bir hükümdardı. Karadağ yüzünden yakın zamanda Babıâli ile olan anlaşmazlıkta Avusturya yine Rusya'nın desteğini almıştı. Karadağ meselesinde Kont Leiningen'in İstanbul misyonu, Menşikov'un İstanbul'a gelmesinden birkaç gün önce veya tam o gün Babıâli'nin Avusturya'nın taleplerini kabul etmesi üzerine başarıyla son bulmuştu.[57] Böylece Rusya'ya şükran borçluyken Avusturya'nın menfaatleri aksini dikte ediyordu.

Artık ihtilalci tehditlere maruz olmayan Avusturya savaş istemediği gibi Rusya'nın Tuna'nın ağzını veya genel olarak Balkanlar'ı kontrol etmesine müsaade edemezdi. Avusturya'nın büyük Slav nüfusu, bu devleti, Balkan Slavlarını birleştirecek veya Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bile olsa bir ayaklanma örneği verecek her harekete karşı çok hassas yapıyordu, çünkü bir kere başlayınca Slav halkların ayaklanması kesinlikle Avusturya Slavlarını (mesela Sırp-

lar) etkilerdi. Ayrıca Avusturya, İtalyanların talep ettiği Venetia ve Lombardiya problemleri yüzünden III. Napoléon ile husumet içinde olamazdı. Nikolay İtalya'da Fransa'ya karşı Avusturya'ya yardım edemezken Fransa Avusturya'ya Tuna'da yardım edebilirdi ve buna istekliydi. Böylece Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Karl Ferdinand von Buol-Schauenstein (1797-1865), nihai Osmanlı ve Rus notaları arasında bir uzlaşma teminine çalıştı fakat başarılı olamadı. Reşid Paşa daha fazla uzlaşmada bulunmayı reddetti. Sonunda 1855 yılının Aralık ayında Avusturya'nın Rusya'ya verdiği ültimatom barışın yapılmasına çok katkıda bulundu. Savaşın sonunda Avusturya kesinlikle kaybedenler arasındaydı, zira Fransa ve Britanya'nın sempatisini kazanmaksızın Rusya'nın nefretini celbetmişti.

1639 yılındaki Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan beri zaman zaman savaşmış olmalarına rağmen İran ile Babıâli özünde istikrarlı bir sınır paylaşıyorlardı. Göçebe Kürt aşiretlerinin sınır ihlalleri İran ve Babıâli arasında sürekli bir sürtüşme nedeniydi. 1847 yılında kurulan bir komisyon Osmanlı-İran hududunu yeniden düzenlemişti. Buna rağmen Van vilayetindeki Kotur nahiyesi İran tarafından ele geçirildi ve Babıâli buranın geri verilmesini talep etti. Tahran-Tebriz-Trabzon kervan yolu İran'ın dış ticareti için önemli bir çıkış yoluydu. İran, Şii mezhebi için önemli olan Kerbela gibi yerlerden dolayı daima Osmanlı'nın Bağdat vilayeti üstünde emeller beslemişti. Bu sebepler yüzünden İran ve Babıâli, her ikisini de tehdit eden Rusya gibi bir Hıristiyan devlete karşı bile hiçbir zaman bir ittifak yapmamışlardı. Sonuç olarak Rusya 1826 ve 1829 yıllarında İran'ı ve Osmanlı'yı ardı sıra mağlup etmişti. Halihazırdaki savaş Bağdat'ı ele geçirmek bakımından İran'a güzel bir fırsat sunuyordu ama İngiltere buna engel oldu. Savaş esnasında İran, 29 Eylül 1854'te Rusya ile gizli bir anlaşma imzaladı. Buna göre İran'ın Rusya'nın düşmanlarına (askeri malzeme ihracatı dahil olmak üzere) hiçbir yardımda bulunmamayı vaat etmesine mukabil Rusya da savaşın sonunda İran'ın kendisine borçlu olduğu 500 bin *tümen* paradan vazgeçmeyi vaat etti.[58] İran Osmanlı hududuna bir miktar asker sevk etti ve tavrı Babıâli ile müttefikler için ciddi bir belirsizlik olarak kaldı.

Nikolay'ın propagandasına en fazla kapılan ülke, Kral Otho'nun hükümdarlığındaki genç Yunan devletiydi. Savaşın başlangıcında Yunan hükümeti Osmanlı Rumlarının Tesalya ve Epir'deki ayaklanmalarını gizlice destekledi. Kral Otho'nun yaverlerinden Korgeneral Hatzi-Petros da dahil birçok Yunan subayı, asilere katılmak için askerlerle hududu geçtiler.[59] Babıâli ayaklanmayı bastırdı ve müttefikler 1854 yılının Mayıs ayında Yunanistan'ı denizden abluka altına aldılar. Avusturya ve Prusya da Rum ayaklanmasının Balkanlar'a yayılmasını istemiyorlardı; bu yüzden Yunanistan kısa süre sonra ayaklanmaya destek olma siyasetinden vazgeçmek zorunda kaldı.

"Avrupa'nın Hasta Adamı"

Çar Nikolay "Türkiye"yi ilk defa 1833 yılının Eylül ayındaki Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan hemen iki ay sonra, Münchengraetz'de Avusturyalı Prens Metternich ile buluşması esnasında hasta olarak ilan etmişti. Metternich kendi ifadesine göre bu konuyu konuşmaktan kaçınmıştı.[60] 1844 yılında Rus Çarı İngiltere'yi ziyaret etmiş ve bu vakit Britanyalı bakanlarla "Şark Meselesi" hakkında konuşmuştu (bu tarihte Dışişleri Bakanı Lord Aberdeen idi). Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması Şark'taki Britanya siyasetinin gerekliliklerinden biri değildi. Zayıf bir Osmanlı devleti Britanya'nın menfaatlerine daha uygundu. Bu yüzden Britanyalı bakanlar Nikola'ya herhangi bir söz vermediler. İki taraf Osmanlı İmparatorluğu'nu mümkün olduğunca uzun süre muhafaza etmekte mutabık kaldılar ama dağıldığı takdirde taksimi için anlaşmak üzere bir araya geleceklerdi. Bu müzakerelerin sonuçları Rus Dışişleri Bakanı Kont Nesselrode tarafından Britanya hükümetinin doğru olarak kabul ettiği bir muhtıra şeklinde özetlenmişti.[61] Britanyalıların muhtırayı bağlayıcı bir anlaşma olarak değil de gizli bir görüş teatisi olarak düşünmelerine mukabil Nikolay bunu daha ciddiye alıyordu.

İmparator Nikolay 9 Ocak 1853'te bir kere daha St. Petersburg'daki İngiltere elçisi Sir Hamilton Seymour'a (1797-1880) müracaat etti ve Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki meşhur sözlerini tekrarladı: "Kollarımızda hasta, çok ama çok hasta bir adam var"

(*Nous avons sur les bras un homme malade – un homme gravement malade*). Nikolay, İngiltere ile Rusya'nın "Türkiye" birdenbire yıkıldığı takdirde ne olacağı hususunda bir anlaşmaya varmaları gerektiğini ilave etti.[62] Birkaç gün sonra da (14 Ocak'ta) Seymour ile uzun bir görüşme yaptı, bu sefer daha kesin konuşuyordu. Türkiye aleyhine yayılmak istemediğini söyledi ama orada çıkarlarını gözetmesi gereken milyonlarca Hıristiyan vardı ve o bu hakkını "ılımlı ve tedbirli" bir şekilde kullanıyordu. Nikolay, "hasta adamın" yıkılmasını arzu etmediğini açıkça söylemekle beraber şayet Osmanlı devleti çökerse duruma el koymak zorunda kalacaklardı ve bu takdirde o hiçbir başka devletin İstanbul'u işgal etmesine müsaade etmeyecek ve kendisi de bunu yapmayacaktı. Bu yüzden böyle bir ihtimal için Britanya ile bir ön anlaşmaya varmak istiyordu.

Nikolay Avrupa'nın en kuvvetli kara gücü (Rusya) ile en kuvvetli deniz gücünün (Britanya) Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini tayin için yeterli olduklarını düşünüyordu ve böyle bir ittifak yapıldığı takdirde başkalarının ne düşüneceklerine aldırış etmediğini açıkça söylüyordu. Seymour'a gelince fikrince "Majestelerinin hükümetinin Türkiye'nin çöküşüyle ilişkili olarak belli bazı düzenlemeler yapmaya isteksiz olduğunu ama bu vuku bulduğu takdirde belli bazı düzenlemeler yapma hususunda söz vermeye hazır olmasının mümkün olduğunu" söylemişti. Sonra Kutsal Yerler meselesine gelince, Nikolay Sultan'ın 1852 yılının Şubat ayındaki fermanıyla oldukça tatmin olmuş görünüyordu ve hedeflerine müzakere yoluyla ulaşacağını düşünüyordu. Fakat Vernon Puryear'in işaret ettiği üzere Seymour Nikolay'ın açık sözlü yorumlarından şoke olmamıştı. Britanya Dışişleri Bakanı Lord John Russell'a yazdığı raporunda planı onaylıyor görünüyordu:

> Avrupa'daki Müslüman idaresinin yok olmasının bırakacağı boşluk, Türkiye'nin kaderiyle en çok ilgilenen önde gelen iki hükümetin benimseyeceği tedbirlerin sonucu olarak, genel barış kesintiye uğramadan doldurulabilirse, 19. yüzyılın medeniyeti harika bir zafer elde etmiş olur.[63]

İngiliz büyükelçisi Seymour'un I. Nikolay ile olan görüşmelerini aktaran raporuna Lord John Russell, Majestelerinin Hükü-

metinin "bu çok büyük Avrupa meselesinin hallini gerekli kılan" güncel bir kriz görmediği cevabını verdi. Olayın ne zaman vuku bulacağı da belirsizdi. Yirmi, elli veya yüz yıl sonra mı? "Bu şartlar altında, Sultan'ın hükmü altındaki vilayetlere önceden tasarruf etmek, Rusya Çarına Büyük Britanya Kraliçesinden daha az şevk vermeyen Sultana beslenen dostane hissiyatla pek bağdaşmaz" deniyordu.[64] Ayrıca İngiltere ile Rusya arasındaki böyle bir anlaşmanın uzun süre gizli tutulamayacağı ve "ona mani olmak için başvurulan çarelerden bir Avrupa çatışmasının çıkacağı" kaydediliyordu. Ayrıca Russell'ın burada Osmanlı Sultanının ve hükümetinin tavrını "atıl" ve "rehavet içinde" olarak tanımlaması kayda değerdir. Russell'ın cevabından o atıl ve rehavet içindeki Türklerin İstanbul'a hükmetmeye devam etmeleri gerektiği, çünkü bir Avrupa savaşına sebep olmaksızın Türklerin yerine daha iyisi bulunamayacağı anlaşılıyor.

Nikolay ve Sir Hamilton 20 ve 21 Şubat 1853'te tekrar bir araya geldiler. Seymour, Russell'ın yukarıdaki cevabını Nikolay'a okudu. Nikolay felaketin "Türkiye'nin" "üstüne çökmekte olduğunu" ("ayı ölüyor") ve "bunun ya bir dış savaşla" ya "eski Türk hizbi" ile "yeni yüzeysel Fransız reformları" arasındaki kanlı bir çatışma ile veya yine Müslüman "boyunduruğundan" kurtulmak için zaten çok sabırsız oldukları bilinen Hıristiyanların ayaklanması ile her an olabileceğini tekrarladı.[65] Nikolay Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması durumunda ne yapılacağı hususunda Britanya kabinesi ile bir centilmenlik anlaşması istiyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunun bu kadar yakın olduğuna gerçekten inanıyor muydu? Şayet öyleyse ne sebepten dolayı? Bunlar ilginç, yine de kolayca cevaplanamayacak sorulardır. Her halükârda "hasta adam"ın veya "ayı"nın ölmekte olduğuna dair herhangi bir mücbir delil göstermedi veya gösteremedi.

Nicholas Riasanovsky, "Türk İmparatorluğu'nu bölüşmeye dair Nikolay'ın nihai kararı dahi, Babıâli'nin modern dünyada ayakta kalamayacağı ve bu yüzden anarşi, ihtilal ve harpten kaçınmak için önde gelen Avrupa devletlerinin Balkanlar ile Yakındoğu'daki Osmanlı mülkleri ile iktidarını uygun bir şekilde yeniden

paylaşmak zorunda olduklarına dair kanaatinin bir sonucu olarak görülebilir"[66] diye iddia etmiştir.

Knez Menşikov Misyonu

Bu zaman zarfında Nikolay İstanbul'a, Babıâli'nin kutsal yerler meselesine bir çözüm bulması ve geleceğe dönük resmi garanti elde etmek üzere baskı yapması için başında olağanüstü yetkili büyükelçi sıfatıyla Knez Aleksandr S. Menşikov'un (1787-1869) bulunduğu bir heyet gönderdi. Finlandiya Genel Valisi, İmparator Yaveri, Amiral ve Donanma Bakanı unvanlarına sahip olan Prens Menşikov bir diplomat olarak iyi bir tercih değildi. Çok sivri dilli, kendini beğenmiş ve şöhret düşkünü bir kişiydi. Kendi yeteneğine çok değer veriyordu ve başkalarının fikirlerine pek saygısı yoktu.[67]

Rusya Dışişleri Bakanı ve şansölye Kont Karl Nesselrode, Menşikov'un yerine 1829 Edirne Antlaşması'ndaki ve 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndaki Rusya temsilcisi olan General Knez Aleksey F. Orlov veya Paris'teki Rusya elçisi Kont Nikolay D. Kiselev veya onun kardeşi Pavel D. Kiselev gibi tecrübeli diplomatları tavsiye etmişti. Bunlardan hiçbiri görevi kabul etmemişti (çünkü başarılı olacağına inanmıyorlardı) ya da Nikolay onları kabul etmemişti. Her halükârda Nikolay sadece bir diplomat değil aynı zamanda ihtiyaç olduğunda hemen ve doğrudan doğruya askeri kararlar alabilecek bir karacı-denizci kumandan istiyordu. Ayrıca Menşikov'un en azından öteki bakanlar ve devlet memurları arasında ender olan bir erdemi vardı: Zengindi ve devlet hazinesinden çalmıyordu. Bu sebepten dolayı Çarın gözdelerinden biriydi.[68]

Menşikov, Nikolay'dan sözlü, Dışişleri Bakanı Kont Nesselrode'den ise (Fransızca olarak) yazılı birer talimat aldı. Bu talimatlar Babıâli'den neyi ve nasıl talep edeceğini ve şayet talepler kabul edilmezse İstanbul'dan nasıl ayrılacağını ayrıntılı şekilde tarif ediyordu.[69] Çar, Menşikov'a herhangi bir saldırı durumunda Türkiye'ye askeri yardım teklif ettiği bir gizli savunma anlaşması taslağı da vermişti. Nikolay aynı zamanda Menşikov'a Abdülmecid için –sanki kendisi Osmanlı İmparatorluğu'nun taksimini İngiltere elçisiyle görüşmemiş

gibi– dostça ifadelerle yazılmış 24 Ocak 1853 tarihli bir şahsi mektup verdi. 27 Ocak 1853 tarihli bir başka mektup Nikolay'ın bütün unvanlarını ve Menşikov'a verilmiş olan bütün nişanları zikrederek Prens Menşikov'un olağanüstü büyükelçi ve tam yetkili murahhas olarak tayin edildiğini bildiriyordu.[70] Çar, Menşikov'a aynı zamanda gerektiği takdirde "Türkleri" memleketeynin (Eflâk ve Boğdan'ın) bağımsızlığını tanımakla tehdit etmesi talimatını verdi.

Menşikov ve maiyetine tevdi edilen görevlere İstanbul Boğazı istihkâmlarının askeri keşfi dahildi, çünkü Nikolay'ın planlarında İstanbul'a ve Çanakkale Boğazı'na muhtemel bir yıldırım saldırısı da vardı. Seymour ile görüşür ve Abdülmecid'e mektuplar gönderirken bir yandan da Türk Boğazlarına bir saldırı planını 19 Ocak 1853'te imzalamıştı. Bu amaçla Sivastopol'dan 13. Tümen'i ve Odesa'dan 14. Tümen'i görevlendirmişti. 28 Mart'ta Menşikov ona Osmanlı donanmasının ve Boğazlardaki istihkâmların zayıflığına dair bir rapor gönderip Rus birliklerinin çıkarma yapması için en uygun olan yerleri bildirdi.[71]

Knez Menşikov İstanbul'a giderken etki uyandırmak için iki dikkat çekici teftiş yaptı: Kişinev'deki 5. Kolordu'yu ve sonra Sivastopol'daki Karadeniz Filosu'nu ziyaret etti. 5. Kolordu'nun kurmay başkanı General Nepokoyçitskiy ve Karadeniz Filosu'nun kurmay başkanı Koramiral Vladimir A. Kornilov heyete katıldılar. Böylece Menşikov, kalabalık ve etkileyici maiyeti ile birlikte *Gromonosets* buharlı firkateynine binerek 28 Şubat 1853'te İstanbul'a geldi.[72] Rus kara ve deniz subayları Boğazların ve İstanbul'un istihkâmlarını ve şehre ani bir saldırı yapmanın imkânlarını gözlemlemek için gelmişlerdi. Onlara aynı zamanda gerektiği takdirde Rus kara ve deniz kuvvetlerini seferber etmeleri emredilmişti. İstanbul'da Rumlardan başka Ortodoks tebaadan ve Ruslardan oluşan bir kalabalık Rus heyetini coşkulu alkışlarla karşıladı.[73]

Knez Menşikov 2 Mart'ta, tören üniforması yerine palto giymiş olduğu halde,[74] Sadrazam Mehmed Ali Paşa'yı ziyaret etmek için Babıâli'ye gitti. Sadrazama, hariciye nazırı Fuad Efendi'ye güvenmediğini beyanla müzakereler için başka birisinin tayin edilmesini talep etti. Sonra günlüğüne yazdığı üzere:

> Beyanım veziri rahatsız etti. Ondan ayrılırken, sözlerimi hareketlerimle teyit etmeyi ve Fuad Efendi'ye ne kadar az değer verdiğimi göstermek isteyerek ona [Fuad Efendi'ye] olağan nezaket ziyaretini yapmadım. Bu büyük bir etki yarattı, Babıâli'nin hoşnutsuzluğunu uyandırdı ve Fuad istifa etti.[75]

Fuad Efendi 1849 krizinde Macar mültecileri himaye ettiği için Rus imparatoru tarafından sevilmiyordu ve Fransız taraftarı olarak biliniyordu. Sultan Abdülmecid, Rusların 4. ve 5. Kolordularının Besarabya'da toplandığını duyunca endişeye kapılmıştı. Rıfat Paşa yeni hariciye nazırı olarak atandı ve 6 Mart'ta göreve başladı.[76] Böylece Menşikov Babıâli'nin gururuna ilk darbeyi indirmiş oldu.

O tarihte Fransa ve Britanya elçileri İstanbul'da değildi ve iki büyük devlet maslahatgüzarlarla temsil ediliyordu. Britanya maslahatgüzarı Albay Hugh Rose'du. Fransız meslektaşı ise elçilik birinci kâtibi Vincent Benedetti idi ki 20 Mayıs 1854'ten itibaren maslahatgüzar olacaktı. Rose Babıâli'ye, 1853 yılının Ocak ayında istifa eden ama Şubat ayında Lord George Aberdeen'in yeni hükümeti tarafından tekrar atanan Stratford de Redcliffe geri dönene kadar vakit kazanmasını tavsiye etti. Rose, Menşikov'un sözlerinden ve hareketlerinden o kadar endişeye kapılmıştı ki Malta'daki Britanya Akdeniz Filosu kumandanı Koramiral Sir James Dundas'dan filoyu İzmir yakınlarındaki Urla'ya getirmesini istemiş, fakat bu amiral hükümetin teyidi olmadan harekete geçmeyi reddetmişti. 23 Mart'ta Albay Rose'a Britanya hükümetinin onay vermediği bildirildi ve filo Malta'da kaldı.[77] Fakat 19 Mart'ta III. Napolyon Toulon'dan bir filonun Salamis Adası'na (Atina ve Pire yakınlarında) gönderilmesini çoktan emretmişti.[78]

Menşikov 8 Mart'ta huzura kabul edildi ve ancak o zaman İmparator Nikolay'ın (Fransızca yazılmış 24 Ocak tarihli) mektubunu Sultan'a sundu. O mektupta hem dostluk teklifleri hem de bir tehdit vardı. Nikolay krizin suçunu, Sultan'ın bir yıl önce yayınlamış olduğu fermana uyulmaması halinde ortaya çıkacak sonuçlara dair Zat-ı Şahane'ye yeterince bilgi vermemiş olan "tecrübesiz ve tedbirsiz" nazırlara yüklüyordu. Çar bir başka devlet,

Sultan'ın Rusya'ya verdiği sözleri yerine getirmemesi için ısrar ettiği veya Osmanlı İmparatorluğu'nu tehdit ettiği takdirde Rusya'nın yardımda bulunmaya hazır olduğunu ilave ediyordu.[79] Menşikov Sultan'a aynı zamanda teklif olunan gizli savunma anlaşmasını sundu. Kısacası çar zımnen Fransa'ya karşı bir askeri ittifak karşılığında Küçük Kaynarca Antlaşması'na Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum Kilisesi'nin haklarını ve imtiyazlarını Rusya'nın himayesi altına veren resmi bir garanti maddesi ekleyerek Osmanlı İmparatorluğu ile özel bir anlaşmaya varmak istiyordu. Bu talepler bazı dini yerlere nezaret etme meselesini çok aşıyordu.

Yeni hariciye nazırı Rıfat Paşa'ya Menşikov'la müzakere yetkisi verilmişti. Menşikov ile Rıfat Paşa'nın nezaket ziyaretlerinden sonra ilk ciddi müzakere 16 Mart 1853'te paşanın evinde yapıldı ve altı saat sürdü.[80] Toplantının zabıtlarına göre Menşikov taleplerini tedricen sıralamadı, aksine taleplerini ve tekliflerini bir kerede ortaya koydu. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi meselesini müzakere etmeye bilhassa yetkili olduğunu ve Rıfat da meseleyi bütünüyle müzakere etmeye yetkili değilse müzakere yapmanın bir manası olmadığını bildirdi.[81]

Rıfat Paşa ustaca bir diplomatik taktikle kutsal yerler meselesini Rum Kilisesi'ni himaye meselesinden ayırdı ve ilk meseleyi hallederek başlamaları gerektiğini söyledi. Menşikov Rıfat Paşa'yı Rus tekliflerini İngiliz elçisine ifşa etmemesi hususunda uyardı; aksi takdirde diplomatik ilişkileri kesecekti. Ancak böyle yapmakla aslında kendi pozisyonunu zayıflattı çünkü İngiltere'nin müdahalesinden korktuğunu belli etti. Nitekim Sadrazam Mehmed Ali Paşa Rus niyetlerinin mahiyetini 1 Nisan'da Albay Rose'a bildirdi. Sadrazam Kaynarca Antlaşması'na hiçbir şeyin ilave edilmemesi gerektiğini; Prens Menşikov'un Türkiye için ölümcül olacak iki teklifinden birini bile kabul etmektense görevinden istifasını vereceğini ekledi.[82] Lane-Poole'un işaret ettiği üzere bu durum Osmanlı nazırlarının Lord Stratford'un 5 Nisan 1853'teki gelişinden önce Menşikov'un taleplerine karşı direnmeye karar verdiklerini göstermektedir.

Lord Stratford, İstanbul'a gelişinden bir gün sonra sadrazam ve hariciye nazırı ile bir görüşme yaptı, onlara kutsal yerler meselesi-

ni Rusya'nın nihai amacı her ne olursa olsun ayrı tutmayı tavsiye etti.[83] Aynı zamanda Hıristiyanların hakları ve imtiyazlarının sadece Rusya'ya verilecek bir belge değil de Osmanlı'nın kendi egemen iktidarıyla garanti edilmelerini de tavsiye etti. Protestan Britanya için Katolik Fransa ile Ortodoks Rusya arasındaki bir dini çekişme gerçekten kendi başına önemli değildi, dini alanda ne gibi öncelikler elde ettiklerine aldırış etmiyordu. Fakat onlardan birinin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde Avrupa'nın güçler dengesini bozabilecek bir nüfuza sahip olmasına göz yumamazdı. Kuşkusuz Stratford'a ayan beyan olan şey Osmanlı nazırları için de aşikârdı; zorluk Menşikov'un resmen bağlayıcı bir antlaşma veya sened'den (konvansiyon) daha az bir şeyi kabul etmemesiydi. Rusya'nın talepleri Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün Ortodoks tebaasının Rusya'nın himayesi altında olmasını, patrikliğin ömür boyu olmasını ve herhangi bir patriğin görevden alınmamasını, Kudüs'te yeni bir Rus kilisesi ve hastanesinin inşa edilerek Rus konsolosluğunun himayesi altına konmasını ve yeni bir fermanın Filistin'de kutsal yerlerdeki Ortodoksların bütün haklarını açıkça belirtmesini şart koşuyordu. Lord Stratford ve Fransa Sefiri Edmond de la Cour ile sohbetlerinde Menşikov, şayet Babıâli teklifleriyle mutabık kalmazsa bunun sonucunun savaş değil en fazla münasebetlerin kesilmesi olacağını anlattı. Fakat bu teminatların sahte oldukları görülecekti. Lord Stratford kutsal yerlerle ilgili talepleri haklı görerek Menşikov'u memnun etti ama Osmanlı İmparatorluğu'nda Rum Kilisesi için Rusya'nın himayesi gibi kapsamlı bir meseleyi herhangi bir şekilde tartışmaktan kaçındı.

19 Nisan'da Menşikov Rıfat Paşa'ya karar verilmesi için sıkıştıran başka bir yazı gönderdi. Osmanlı ricalinden oluşan bir meclis-i mahsus Rus elçisinin taleplerini tartışmak üzere 23 Nisan'da toplandı. Kutsal yerlerle ilgili talepleri görüşülebilir buldu, fakat Ortodoks tebaanın imtiyazları ve hakları meselesi görüşülmeyecekti.[84]

5 Mayıs'ta Menşikov, cevap için beş gün süre tanıdığı bir ültimatom vererek şayet sened imzalanmazsa diplomatik ilişkileri keseceğini ve İstanbul'dan ayrılacağını haber verdi.[85] Bu aşamada sahneye Lord Stratford çıktı. 8 Mayıs'ta Menşikov'a talebinin el-

çilik görevinin konusuyla uygunsuz bir yenilik olduğunu ve 1841 yılındaki antlaşmada genel mutabakat ile kaydedilmiş meşruluk ruhuna pek uymadığını bildirdi.[86] Bu mesajdan sonra Stratford ile Menşikov ilişkisi kesilmiş görünüyor.

Stratford ertesi gün Sultan'ı ziyaret etti ve onu annesi yeni ölmüş olduğu için "zafiyet ve melankoli" ile dolu, "ölmeye hazır" bir halde buldu. İngiliz elçisi, tehlike olduğu takdirde "majesteleri kraliçenin Akdeniz'deki kuvvetlerinin kumandanından, filosunu hazır tutmasını talep için talimat aldığına" dair Abdülmecid'i haberdar etti.[87] Bu haberle cesaret bulan Osmanlı kabinesi ültimatom süresinin sonu olan 10 Mayıs'ta Menşikov'un taleplerini reddetti. Rıfat Paşa resmi cevabında Babıâli'nin her zaman olduğu gibi Rum milletinin "imtiyazat-ı kadime-i mezhebiyye"sine saygı göstermeye devam edeceğini ve Rusya ile dostça münasebetleri sürdüreceğini ancak başka bir devletle böyle bir konvansiyonun bağımsızlığına zarar vereceğini ve "hukuk-ı düveliyyeye" aykırı olduğunu vurgulayarak çok dikkatli ve yatıştırıcı bir dil kullandı.[88] Bunun üzerine Menşikov 11 Mayıs'ta yine başka bir ültimatom göndererek 14 Mayıs'tan önce bir cevap verilmesini talep etti. Bu yazıda Menşikov hâlâ Nikolay'ı Sultan'ın bir müttefiki olarak tasvir ediyordu.[89] Fakat Osmanlı Hariciye Nezareti Rusya'yı Babıâli'nin bir müttefiki olarak telakki etmiyor, daha ziyade iki devlet arasındaki "dostça münasebetlerden" söz ediyordu.[90]

Bu zaman zarfında Stratford ve Reşid Paşa muhtemelen birlikte hareket etme hususunda anlaştılar ve Rum patrikhanesinin logofeti ile Eflâk kapı kethüdası olan Nikolaos Aristarki'yi Menşikov'a göndermeye karar verdiler. Reşid, Logofet'e müzakere konusu olan meselenin büyütülmemesi gerektiğini ve halledilebileceğini anlattı.[91] Logofet Bey ise Menşikov'a Reşid Paşa'nın daha yumuşak başlı olacağını söyledi. Menşikov şayet Reşid Paşa'yı tayin ettirebilirse başarı için bir şansı olabileceğini düşündüğünden Sultan'ın Reşid'i hariciye nazırı olarak tayin etmesini istedi. Abdülmecid'in onu huzuruna kabul etmemesi gerekirdi ama yine de onunla görüştü; gerçi Lane-Poole'a göre Menşikov'u tekrar nazırlarına yönlendirmişti.[92] İnfiale kapılmış olan sadrazam 13 Mayıs'ta istifa etti ve nazırlar arasında görev değişiklikleri oldu. Sadrazam Mehmed Ali

Paşa yeni serasker, Meclis-i Vâlâ reisi Mustafa Naili Paşa ise sadrazam yapıldı ve hariciye nezaretinde Reşid Paşa, Rıfat Paşa'nın yerini aldı. Rıfat Paşa da Meclis-i Vâlâ reisi oldu. Fakat bununla Menşikov'un başarı şansı artmadı; yeni hükümet hiç Rusya yanlısı değildi. Menşikov daha az becerikli bir rakip yerine daha beceriklisini getirmekle aslında büyük bir hata yapmıştı.

Menşikov'un ültimatomuna cevap vermek için yeni hariciye nazırının sadece bir günü kalmıştı. Reşid Paşa "imtiyazat-ı mezhebiyye gibi bir madde-i nazikeye malumat-ı kâfiye kesb etmeksizin cevab-ı sarih vermek mümkün olmayıp fakat Rusya devlet-i fahimesiyle olan her dürlü münasebat-ı dostanenin muhafazası nezd-i hazret-i padişahide bigayet mültezem olduğundan tarafeyni hoşnud edecek bir suret" temin etmek için Menşikov'dan beş altı gün mühlet istedi.[93] Paşa o gün Londra ortaelçisi Kostaki Musurus'tan bir mektup almıştı. Musurus Britanya dışişleri bakanı olan 4. Clarendon Kontu George Villiers ile yaptığı görüşmede Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı ve hükümranlık hakları için Britanya'nın teminatını aldığını yazıyordu.[94] Bu haberler tabiatıyla Reşid'e cesaret verdi. Paris büyükelçisi Veli Paşa da Menşikov'un davranışına karşı Fransızların tepkisini rapor ediyordu.[95] Berlin'deki maslahatgüzar Ali Rıza Efendi de Prusya'nın siyasetinin kayıtsız şartsız Rusya yanlısı olmadığını rapor ediyordu.[96]

Menşikov 15 Mayıs'ta Babıâli'den bir yazı aldı ve aynı günün akşamında resmi ilişkileri kestiği, ancak birkaç gün daha İstanbul'da bekleyeceği cevabını verdi. Karadeniz'deki fırtınalar yola çıkışını geciktirmekteydi. Nihayet 21 Mayıs'ta Menşikov maiyetiyle birlikte vapuruna binerek Büyükdere'den Odesa'ya doğru yola çıktı. Pera'daki Rusya elçilik sarayından Rusya arması sökülmüştü. Menşikov, Büyükdere Limanı'ndaki *Gromonosets*'den Reşid Paşa'ya gayriresmi, kişisel bir mektup yazdı.[97] Bir son dakika çözümü olmasını ümit ederek mektubuna bir resmi nota taslağı eklemişti. Kendisinin hariciye nazırlığı makamına önermiş olduğu Reşid Paşa'dan hayal kırıklığına uğramış olmalıydı.

Bir antlaşma talep ederek başlayan Menşikov, sonra bir sened ve en sonunda bir nezaret yazısına razıydı – fakat taleplerinin ma-

hiyeti değişmemişti. Kendisinin büyük bir diplomatın becerilerine sahip olmadığını göstermişti. 26 Mayıs'ta Rusya maslahatgüzarı Ozerov da elçilik personelinin geri kalanıyla birlikte ayrıldı; sadece bir kâtip ve elçiliğin baştercümanı Argyropoulo İstanbul'da kaldı. Bu arada Fransa ve Britanya filoları Çanakkale Boğazı'nın girişindeki Beşike Koyu'na gelmişlerdi.

Bu vakitte Nikolay şayet Babıâli taleplerini kabul etmezse ne yapılacağına karar vermişti. Viyana'daki Rusya elçisi Baron Peter von Meyendorff'a verdiği 29 Mayıs 1853 tarihli talimatla peş peşe dört adım atılmasını emretti: 1) Babıâli'nin antlaşmayı imzalaması talep edilecek, aksi takdirde hemen Tuna beylikleri işgal edilecekti, 2) Şayet Türkiye direnmeye devam ederse İstanbul Boğazı abluka altına alınacak ve beyliklerin bağımsızlığı tanınacaktı, 3) Şayet "Türkiye" inadını sürdürürse o zaman Sırbistan'ın bağımsızlığı tanınacaktı ve 4) Avusturya'dan manevi destek vermesi istenecekti.[98]

Menşikov ayrıldıktan ve diplomatik münasebetler kesintiye uğradıktan sonra Rusya Dışişleri Bakanı Kont Nesselrode 31 Mayıs tarihli yazısıyla Menşikov'un taleplerini teyit etti. Reşid Paşa da 16 Haziran'da karşılık verdi.[99] Paşa, cevabında talep edilen senedin devletin hükümranlığını ihlalden dolayı reddinin çara hakaret demek olmadığını vurguladı. Şayet kabul edilirse müzakerelere yeniden başlamak üzere bir olağanüstü elçinin St. Petersburg'a gönderilebileceğini ilave etti. Reşid Paşa aynı zamanda 1841 tarihli Boğazlar Konvansiyonu'nu imzalayan devletlerin (İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya) İstanbul'daki sefaretlerini 27 Mayıs 1853 tarihli bir yazıyla bilgilendirdi.[100] Onlara kutsal yerler meselesi bütün tarafları memnun edecek şekilde halledilmişken Rum Kilisesi'nin ve ruhbanlarının hakları ve imtiyazları hususunda bir mutabakata varılmadığına dair bilgi verdi. Aynı gün Lord Stratford'a da yazarak Menşikov'un taleplerinin bağımsız bir hükümet için kabul edilemez olduklarını izah etti.[101]

Bu zaman zarfında Babıâli, Hıristiyan ve Yahudi tebaasını memnun edecek ve Rus şikâyetlerine mahal vermeyecek yeni bir ferman üzerinde çalışmaktaydı. 7 Haziran'da Rum patrikliğine Babıâli'nin

Ortodoks tebaasının haklarını ve imtiyazlarını eskiden olduğu gibi teminat altına alan bir ferman çıkarıldı.[102] Başka dini cemaatlere de benzer fermanlar gönderildi. Stratford karısına yazdığı bir mektupta "bunlara bir iki güzel cümle eklediğini" iddia etmektedir.[103]

Haziran ayının sonuna doğru Nikolay, Besarabya'daki iki Rus ordusunun Boğdan ve Eflâk beyliklerini işgal etmesini emretti. Babıâli'ye gelince Rumeli ordusunun kumandanına –Ömer Paşa– Tuna boyundaki istihkâmları güçlendirmesi ve savunmaya hazır olması için emirler gönderdi. Osmanlı eyaletleri olan Mısır ve Tunus'a da asker yollamaları bildirildi. İskenderiye'deki Britanya Konsolosluğu'nun 24 Haziran tarihli bir raporuna göre 10 bin ila 15 bin Mısır askerine geçen 15 ayın ödenmemiş maaşları verildiği gibi gemiyle İstanbul'a doğru yola çıkmadan önce altı aylık maaşları avans olarak ödenmişti.[104] Salih Hayri *Hayrabad*'ında Mısır Valisi Abbas Paşa'nın 17 tabur ve Tunus valisi Ahmed Paşa'nın Ferik Reşid Paşa'nın kumandasında üç alay gönderdiklerini yazmaktadır.[105] Süleyman Kızıltoprak Mısır askerlerinin sayısını 20 bin - 22 bin olarak vermektedir.[106] Tunuslu Ahmed Paşa kendi ifadesine göre 12 top ve 700'den ziyade süvari ile birlikte 7000 nizamiye askeri göndermişti.[107]

General Gorçakov'un komutasındaki Rus orduları Rusya ile Boğdan arasında sınırı teşkil eden Prut Nehri'ni 2 Temmuz'da geçtiler. Bu hareket bariz bir savaş sebebiydi ama Babıâli savaş ilan etmedi. Nikolay da bu hareketin sadece Ortodoksların haklarını korumak için Osmanlı İmparatorluğu'na baskı uygulamak üzere yapılmış olduğunu ileri sürerek savaş ilan etmedi. Nikolay, Gorçakov'a yazdığı bir mektubunda hâlâ İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın Türk sultanını Rusya'nın taleplerini kabul etmeye ikna edeceğini düşündüğünü ifade ediyordu.[108] Bükreş'teki Rusya konsolosluğu, beylikleri Babıâli ile bütün ilişkileri kesmeleri ve haraç göndermemeleri hususunda uyardı. Bunun üzerine Babıâli Eflâk Hospodarı Prens Stirbey ile Boğdan Hospodarı Prens Gika'dan beylikleri terk etmelerini istedi ama onlar halklarının onlara ihtiyacı olduğunu söyleyerek bu talebi geri çevirdiler. Sırbistan Prensi Aleksandr ise Babıâli'ye bağlılığını ilan etti.[109]

Babıâli, beyliklerin Rusya tarafından işgalinden dolayı resmi protesto notasını 15 Temmuz'da verdi.[110] 1841 Antlaşması'nı imzalayan dört devlete de sorumluluklarını hatırlattı ve topraklarının herhangi bir kısmının işgalini kabul etmeyeceğini ve bir savaş başlatmak niyetinde olmamakla beraber savaşa hazır olduğunu beyan etti.[111] Bu arada büyük devletler arasında yoğun bir plan ve nota trafiği başlamıştı. Hiçbiri savaş istemiyor ve hepsi barışçı bir çözüm arıyor gözüküyordu. Farklı devletler tarafından Reşid Paşa'ya birçok teklif ve plan sunulmuştu. Avusturya'nın tarafsız ama ilgili konumundan dolayı Viyana, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki diplomatik iletişimin merkezi oldu. Avusturya hem siyasi hem coğrafi olarak Avrupa'nın ortasındaydı ve hem Rusya ile hem de müttefiklerle iyi ilişkileri olduğu için aracı olmak bakımından doğal adaydı. 1848 yılındaki Macar İhtilali'ni bastırdığı için Rusya'ya müteşekkir olmakla beraber Rusya'nın beyliklere sahip olmasına veya orada ve Tuna'nın ağzında nüfuz kazanmasına müsaade edemezdi. Babıâli'den Rusya'ya Viyana üzerinden birçok nota gönderilmişti. Aslında uluslararası diplomaside bir "ihtilal" olmuştu. Bir savaşa engel olmak için şimdiye kadar bu kadar çok taraf bu kadar çok diplomatik çaba göstermemişti. Yine de söz konusu mesafelerden dolayı bu çabalar zorlaşmıştı, bu yüzden bu teşebbüslerin çoğu hedeflerine ulaşmadan önce güncelliklerini yitirmişlerdi. İstanbul Avrupa merkezlerine henüz telgrafla bağlanmamıştı.

Viyana Notası ve "Türk Ültimatomu"

Reşid Paşa'nın "Türk Ültimatomu" olarak bilinen notası Viyana'ya ulaştığı zaman yeterince yatıştırıcı bulunmamış ve St. Petersburg'a gönderilmemişti. Avusturyalılar Rusya'yı kızdırmak istemiyorlardı. Bunun yerine 27 Temmuz'da Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Buol İngiltere ve Fransa elçileriyle işbirliği içinde Viyana Notası diye bilinen başka bir teklif hazırladı ve İstanbul ile St. Petersburg'a gönderdi. Teklif Rusya'nın yaptığına benzer talepler içeriyor, fakat garantör rolünü bütün büyük devletlere veriyordu. Bu sefer Çar notayı kabul etti ancak 14 Ağustos 1853'te toplanan

Osmanlı meclis-i umumisi onu bu haliyle onaylamadı ve bazı değişiklikler yaptı.[112] İstanbul'daki dört büyük devletin elçileri boşuna Osmanlı nazırlarını ikna etmeye çalıştılar. Reşid Paşa önce onu Rus taleplerine karşı destekleyen ve şimdi onu bu talepleri kabul etmeye zorluyor görünen Avrupalı dostlarına öfkeliydi. "Büyük devletler tarafından bu kadar çok destek gördükten sonra şimdi zamansız terk edilmektense baştan pes etmek Türkiye için daha iyi olurdu" dedi.[113] Lord Stratford'un Viyana Notası'nı desteklemek için elinden gelen her şeyi yapıp yapmadığı veya Osmanlı devlet adamlarına direnmeleri hususunda gayriresmi olarak cesaret verip vermediği soruları bu savaşın diplomatik tarihinin tartışmalı konularındandır. Adolphus Slade, Lord Stratford'un aldığı talimatlar uyarınca resmi olarak notanın kabulünü tavsiye ederken, el altından ret cevabı tavsiye ettiğini ileri sürmektedir. Slade'e göre Lord Stratford bunu "savaş partisinin temsilcisi" Serasker Mehmed Ali Paşa'ya Fransa sefaretindeki bir baloda rastladığı ve rastgele bir tercüman vasıtasıyla seraskerle sohbete girişip kişisel fikrine göre, İstanbul'a yeni ulaşmış olan "Viyana Notası'nın kabul edilemez olduğunu" söylediği zaman yapmıştı.[114] Bu mümkün ve çok ilginçtir ama başka kaynaklar tarafından doğrulanmaya muhtaçtır.

Bu arada Reşid Paşa Fransa sefiri Edmond de la Cour ile konuştu ama ondan destek bulamadı. Her halükârda Osmanlı meclisi Viyana Notası'nı ancak değişiklikler yaparak kabul etti. Bu değişiklikler Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümranlığını vurguluyor ve Ortodoks tebaaya tanınan haklar ile imtiyazların herhangi bir antlaşmanın sonucu olmayıp Osmanlı sultanının iradesi ile bağışlandıklarını, dolayısıyla da Rusya'nın yaptırımına tabi olmadıklarını belirtiyorlardı. Lord Stratford Eylül başında "Türk bakanları notayı kabul etmektense savaşa gitmeye hazır" diye yazıyordu.[115] 7 Eylül 1853'te Rusya Osmanlıların yaptıkları değişiklikleri bütünüyle reddetti.[116] Bu zamana kadar gösterilmiş olan bütün diplomatik çabalar şimdi semeresiz kalmış görünüyordu. Savaş yaklaşmaktaydı. Ortaya atılan meseleler şimdi bütün Avrupa'nın ilgisini çekiyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun payitahtında, halkın bir kısmında veya toplumun en muhafazakâr kesimlerinde savaşçı bir coşkunun

emareleri görülüyordu. Medrese talebeleri (softalar) "kâfire" karşı yapılacak savaş lehine nümayiş yapıyorlardı. Camilerin duvarlarına Padişahı cihada davet eden bir yafta asılmıştı. Bu yaftanın üslubu ulema ve softalar tarafından yazılmış olduğuna şüphe bırakmamaktadır:

> Ey Padişah-ı şevket-iktinah! Kaffe-i tebe'anız uğur-ı şahanenizde can ve mal ve evladlarını feda etmeğe hazır ve amadedirler. Sizin de ecdad ve eslafınız gibi Eyyub-i Ensarî hazretlerinde kuşandığınız seyf-i Muhammedî'yi kınından çıkarmak üzerinize vacib oldu. Bu babda vükelanızın vaki olan tereddüdleri bir zamandan berü izzet-i nefs iletine mübtela olmalarından neş'et etmiştir ve bu keyfiyyet hafazan-Allah cümleyi bir tehlüke-i müşkileye ilka etmek ihtimali vardır. Binaen ala-zalik asakir-i nusret-mev'udunuz ve daiyan kullarınız hukuk-ı sarihalarının müdafaası için gavga isterler Padişahım![117]

İşler bu noktaya vardığı sırada Lord Stratford hâlâ barışçı bir çözüm için zaman kazanmaya çalışıyordu. Aslında ona donanmayı İstanbul'a getirmek talimatını veren şimdi Britanya kabinesiydi. 3 Ekim'de Lord Clarendon, Stratford'a özel olarak şöyle yazmıştı:

> Filolar şimdi İstanbul'da olsaydı iyi olurdu ... Türklere çok fazla cesaret vermemeleri ve her ne kadar Türkiye'ye karşı tavrından hoşnut olmasak da şimdilik bir kavgamız olmayan Rusya'ya karşı saldırgan bir tutum almamaları için büyük dikkat göstermek gerek.[118]

Kutsal yerler çekişmesinin başlangıcından beri Osmanlı diplomasisi devletin bağımsızlığını tehlikeye atmaksızın Rusya'yı tatmin etmek için büyük bir arzu sergilemişti. Esasen Nikolay, Osmanlı İmparatorluğu'nun tümüne Tuna beylikleri gibi davranmak istiyordu. Hiçbir egemen devlet tebaasının bir kısmı üstünde başka bir devletin himayesini kabul edemezdi. Bolşevik (Sovyet) tarihçi Mihail N. Pokrovskiy Nikolay'ın taleplerinin saçmalığını ifade eden muhtemelen ilk Rus tarihçiydi. Pokrovskiy'e göre, bu talebi doğru değerlendirmek için Kazan Tatarlarının Rusya imparatoru-

nu Türk sultanına şikâyet etme hakkını aldıklarını ve imparatorun da sultanın taleplerini göz önüne almak ve hatta tatmin etmek zorunda olduğunu hayal etmek yeterliydi.[119]

Osmanlı diplomasisi Rusya'nın taleplerine karşı Rusya İmparatorluğu'nun Sünni Müslümanlarından (Tatarlar, Kuban Nogayları, Çerkesler ve Dağıstanlılar) yararlanmadı. Rusya Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks Hıristiyanların haklarını savunabiliyorsa Babıâli de Rusya tebaası olan Sünni Müslümanları en azından koz olarak kullanabilirdi. Osmanlı devletinin Rusya Müslümanlarını himaye peşinde koşacak güçte olmadığına hiç şüphe olmasa da yine de bunu diplomatik retorik konusu yapabilirlerdi. Peki, Osmanlılar niye hiçbir zaman Ruslara karşı bu konuyu ortaya atmadılar? Bunu söz konusu etmekten çok mu korkuyorlardı yoksa etkili bir sözlerinin olmadığını mı düşünüyorlardı? Bir yanıt bulmak gerçekten zordur. Aslında savaş Kırım'a taşındıktan sonra bile Kırım Tatarlarının geleceği hususunda Osmanlıların bir planları yokmuş gibi görünüyor. Osmanlılar Kırım'ın Giray hanlarının Şumnu'da ve Bulgaristan'ın başka yerlerinde yaşayan ahfadından faydalanmaya çalışmadılar. Bunlardan biri olan Mesud Giray, Varna'da Mareşal Saint Arnaud'a başvurdu ve onunla birlikte Gözleve'ye gitti. Öte yandan Babıâli onunla hiç ilgilenmedi. Sonradan Mesud Giray kendisine bir Mecidiye Nişanı verilmesi için başvurunca Sadrazam onun nişan hak edecek bir hizmette bulunup bulunmadığını seraskere sordu.[120] Seraskerin cevabını bilmiyoruz. Gerçi Osmanlılar Mart 1855'te Kırım'daki Gözleve'de 300 mevcutlu bir Tatar gönüllü süvari alayı kurdular ama bunu ancak Tatarların talebi üzerine ve Fransızlar zaten 150 Tatarı kendi süvari birliklerine kabul ettikten sonra yaptılar.[121]

İki yıldan uzun süren savaş boyunca diplomatik çabaların hiç kesilmemiş olması gerçekten Kırım Savaşı'nın garipliklerinden biridir. Savaş ve diplomasi paralel gidiyordu. Viyana, Paris, İstanbul ve Londra'da sayısız nota, konvansiyon ve beyan hazırlanıyor ve sonra her yöne gönderiliyordu. Prusyalılar da Berlin'i müzakereler için bir yetki yeri yapmaya çalışıyordu. İsveç ve Danimarka teyakkuz halinde bir tarafsızlık siyaseti sürdürüyordu. Sardunya-Piye-

monte, İtalyan Birliği için daha fazla destek kazanmak umuduyla savaşa müttefiklerin safında (1855 yılının başlarında) katılmıştı. İran, Rusya ile Osmanlılar arasında kararsız kalmıştı ama Britanya ile Fransa'nın gayretleri olmasa savaşa Rusya'nın safında katılabilirdi. Bu çatışmanın topyekûn bir Avrupa savaşı olma bakımından tam potansiyeli vardı. Avrupa'nın bütün devletleri öyle veya böyle işin içindeydi. Bu savaşta diplomasinin neredeyse askeri harekât kadar önemli olduğu görüldü. Bütün taraflar için tatmin edici bir çözümün bulunmuş göründüğü birçok durum oldu, yine de 1855 yılının sonuna doğru Sivastopol Müttefikler tarafından ve Kars Ruslar tarafından alınana kadar bütün bu çabalar semeresiz kaldı. Fakat bu bitmemiş bir savaştı ve bu savaşa son veren barışın da istikrarsız olduğu görülecekti. Cevdet Paşa'nın şu değerlendirmeleri makul ve gerçekçi görünüyor:

> Sade-dilan-ı zamane Moskova şehrine ve belki Petersburg'a kadar gitmek ve hiç olmazsa Kırım'ı fethetmek hayal-i hamiyle bidayet-i meselede pek ziyade cenge hahiş-ger ve haris idiler. Alafranga efkârda bulunan zevat ise muharebe zuhurunda üç aya kadar Rusyalu'nun Edirne'ye geleceği iddiasında bulundular. İki fırkanın reyleri dahi yanlış idi. Çünki Rusya'nın kuvvetine muadil kuvvetimiz olmadığı cay-i bahs iştibah değildir. Lakin tensikat-ı askeriyye icabınca Devlet-i Aliyye'nin nizamiye ve redif olarak cem edeceği kuvve-i askeriyenin Rusyalu'yu hayli vakit işgal ve tevkif edebileceği dahi erbabının malumu idi. Vukuat dahi bunu ispat eyledi. Abdülmecid Han hazretleri kan dökmeği sevmez ve binaenaleyh muharebe istemez idi. Reşid Paşa dahi meseleyi kalem ile hall ve tesviye etmeğe çalışıyordu. Âli Paşa ve Fuad Efendi gibi anın mekteb-i terbiyesinde yetişen diplomatlar dahi anınla hem-efkâr idi. Askerî güruhu al'el husus Mehmed Ali Paşa üst tetikte bulunarak muharebe tarafdarı görünürler idi. İçlerinde kalben sulhün bekaası tarafdarı olanlar dahi "Diplomatlar muharebeyi men ettirsinler de sonra kendileri biz şöyle keserdik böyle biçerdik. Lakin ne çare filan ve filan muharebeye mani oldular" demek hulyasında idiler.[122]

Osmanlı İmparatorluğu büyük devletlerin mücadele meydanına dönüşmüştü. Bu devletler Babıâli üzerinde daha fazla nüfuz sahibi olmak için birbirleriyle yarışırken Osmanlı hükümranlığı git-

gide daha mağdur oluyordu. Osmanlı İmparatorluğu kendisiyle hiç alakası olmayan konularda bile hesap vermek durumundaydı. Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan ve bir süre Kütahya'da yaşayan ihtilalci Macar mülteci Martin Koszta olayı güzel bir örnektir. Koszta sonra serbest bırakıldı ve Amerika'ya gitti. Bir süre sonra İzmir'e geri geldi, orada Avusturya Konsolosluğu tarafından tutuklandı ve limandaki bir Avusturya gemisinde hapsedildi. Tutuklandığı zaman Amerika'nın himayesinde olduğu için bir Amerikan korveti İzmir Limanı'nda Avusturya gemisini Koszta'yı Amerikalılara geri vermeye mecbur etmişti. Bazı İtalyanlar da bir kahvehanede Avusturya gemisinin üç subayına saldırmış, birini öldürmüş ve bir diğerini yaralamışlardı. Lakin yeni atanmış olan İstanbul'daki Avusturya elçisi (*internuncio*) Baron Karl Ludwig von Brück protesto etti ve İzmir valisi (sabık hariciye nazırı) Âli Paşa'nın görevden alınıp İzmir'de Avrupalıların güvenliğini yeniden tesis edebilecek yeni bir valinin atanmasını talep etti. Bu Rusya ile olan krizin patlak vermek üzere olduğu 1853 yılının Haziran ayındaydı. Babıâli Avusturya ile de çekişmek istemiyordu ve talebini karşılamak zorundaydı. Önce Âli Paşa ile Cezayir-i Bahr-i Sefid (Ege Adaları) vilayeti valisinin yer değiştirmelerine karar verildi. Fakat Brück bu çözümü kabul etmedi ve bu yüzden Âli Paşa doğrudan doğruya görevden alındı. Birçok başka durumda olduğu gibi rakip büyük devletler arasındaki bir çekişmeden dolayı bir Osmanlı görevlisi istifa etmek zorunda bırakılmıştı.[123]

Savaşın Arifesinde Avrupa ve Osmanlı Kamuoyu

1853 yılının yazında Avrupa kamuoyu Rusya'yı saldırgan ve Osmanlı İmparatorluğu'nu mağdur olarak gördüğü için kesinlikle Osmanlı yanlısıydı. 1830'lardan beri (özellikle 1833 yılındaki Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan sonra) Britanya'da kuvvetli bir Rus fobisi oluşmuştu. Rusya'nın güneye, Babıâli ve İran'a doğru yayılması böyle korkuları güçlendirmişti. Rus fobisinin başlıca temsilcileri arasında Lord Palmerston ve David Urquhart'ı zikredebiliriz. Rusya'nın Lehlerin (1831) ve Macarların (1849) mücadeleleri-

ni bastırması da liberal ve sosyalist Avrupa kamuoyunun gözünde Rusya'yı istibdat ve gericiliğin kalesi yapmıştı. Osmanlı İmparatorluğu üzerinde Rus nüfuzunun artması gazetelerin çoğunu kontrol eden Avrupa burjuvazisinin çıkarına uymuyordu. Neredeyse bütün Britanya gazeteleriyle birçok Fransız gazetesi Osmanlı yanlısı ve Rusya karşıtı hissiyatla doluydu. Tarafsız Prusya gazeteleri bile Avrupa'da Rusya karşıtı hissiyatın arttığını kaydetmişlerdi.[124]

Osmanlı kabinesinin gazetelerde ne yazdığını bildiğine şüphe yoktur. Özellikle Londra'daki Osmanlı elçisi Kostaki Musurus, Rus-Osmanlı ihtilafına dair gazete makalelerini kesip yurda yolluyordu. BOA'da bunların birçoğuna sahibiz ve şimdi onlardan bazılarını gözden geçireceğiz. On iki bin Rus askerinin Prut Nehri'ni geçtikleri ve Boğdan'ın başkenti Yaş'ı işgal ettikleri haberleri üzerine Britanya gazeteleri bu tecavüz olayından dolayı genellikle çok heyecana kapılmışlardı. Mesela *Observer* 3 Temmuz 1853'te "Çar'ın şimdiki en son davranışı, zayıf komşu ve müttefikine karşı küstahça saldırganlıkları ve Avrupa'daki en iyi dostlarının fikirlerini hor görmesi onu İngiltere'de savunucusu olmadan bırakmıştır ..."[125] diye yazmıştı.

Britanya burjuvazisinin sesini yansıtan *The Sun* 4 Temmuz 1853'te Britanya'nın Rusya ile ticareti yitirmekle bir kaybının olmayacağını beyan etti: "Nikolay'dan korkacak hiçbir şeyimiz yok ve Rusya, ticari ilişkilerin askıya alınmasına aldırış edeceğimiz kadar kârlı bir müşteri değildir. 1851'de Rusya'ya ihracatımız 1.300.000 sterlinden daha azdı, halbuki biz onun hammaddelerini, deri ve kenevirini ve donyağını en müsait şartlarla muazzam miktarlarda alıyoruz."

Liberal bir gazete olan *The Daily News* 4 Temmuz 1853'te şunları yazmıştı: "Zarlar atılmış görünüyor ve Rusya sonunda antlaşmalara sadakate ve daha zayıf devletlerin varlığının sürdürülmesine dair Avrupa'nın diplomatik beyanlarının değerini sınamaya karar verdi." *The Standard* da 4 Temmuz 1853'te "Türkiye'nin Rusya tarafından fethi İngiltere'nin Doğu İmparatorluğu'nu şayet tehdit etmezse ticaretine büyük zarar verir" diye beyan etti. Tory gazetesi *The Morning Herald* "Avrupa'nın onuru ve güvenliği, istila hare-

ketinin göz ardı edilmemesini gerektirir" diye iddiada bulundu (4 Temmuz 1853). Peel yanlısı ve liberal bir gazete olan *The Morning Chronicle* 4 Temmuz 1853'te aynı telden çalıyordu. Tory gazetesi *The Morning Advertiser* 5 Temmuz 1853'te Çar'a karşı sert hareket etmekten yanaydı. Muhafazakâr *Times* bile 4 Temmuz 1853'te Rusya için bir mazeret bulamıyordu. Nikolay'ın manifestosunun yayımlandığı ve İngiltere'ye ulaştığı 7 Temmuz'dan sonra gazeteler eleştirilerini artırdılar. Mesela *Daily News* 6 Temmuz 1853'te Rus çarının yeni bir haçlı seferini ilan ettiğini yazdı. *The Morning Herald* 7 Temmuz 1853 tarihli sayısında Britanya kabinesinin bazı mensuplarını Rusya yanlısı olarak suçlayacak kadar ileri gitti. *The Morning Advertiser* gazetesi 6 Temmuz 1853'te şunları yazmıştı: "Tek bir Rus askerinin bile düşmanca gayelerle Prut'u geçtiği an Türkiye savaştadır ve Çanakkale Boğazı antlaşma gereği Sultan'ın izniyle bütün milletlerin savaş gemilerine açıktır."

Ertesi gün *The Morning Advertiser* gazetesi "bütün Rusyaların otokratı* Avrupa kamuoyuna meydan okumuştur. Hor gördüğü kamuoyu, meydan okuduğu Avrupa asla buna karşı çıkmadan duramaz" diye yazdı. *The Globe* 5 Temmuz 1853'te Reşid Paşa'nın ve Sultan'ın "ılımlı ve vakur" duruşunu savundu. *The Morning Herald* 28 Temmuz 1853'te İngiliz bakanları tehdit etti ve iş, kabinenin İngiltere'nin şerefini ve inancını Rusya'nın ihtirası karşısında alenen ayaklar altına almaya hazır olduğu raddeye gelirse Britanya halkının bakanların işini anında bitireceğini vaat etti.

Bu gazeteleri okuyanlar İngiliz kamuoyunun hem çok güçlü bir şekilde Osmanlı yanlısı hem de savaş taraftarı olduğunu düşünebilirler. Fakat bu Osmanlı nazırları için fazlasıyla yanıltıcıydı, çünkü onlar gazetelerin, hükümetlerinin görüşlerini kesinkes yansıtmadığını gerçekten anlamıyorlar, az çok özgür bir basının olabileceğini kavrayamıyorlardı. Bu yüzden gazetelerin havasını Rusya'ya karşı bir Osmanlı savaşı başladığı takdirde İngiliz hükümetinin

* Rus devlet söylemi ve geleneğine göre Rus toprakları batıdaki "beyaz Rusya" ile doğudaki "ana Rusya"nın birleşiminden oluşurlar. Sonradan 18. yüzyıl sonunda buna bir de "yeni Rusya", yani ilhak edilen Kırım Hanlığı ile Zaporog Kazaklarının toprakları da eklenmiştir. Romanov çarları bu üç ayrı "Rusya"nın mutlak hükümdarları olduklarını belirtmek üzere "bütün Rusyaların otokratı" unvanını kullanmışlardır –ed.n.

gerçekten destek vereceğinin kanıtı olarak görmek yanılgısına düştüler. Adolphus Slade Babıâli'nin "baş danışmanının" (Londra elçisi Kostaki Musurus'u mu kastediyordu acaba?) hariciye nazırına Batı basınının Türkiye'yi öven ve Rusya'yı yeren makalelerini bulup çıkarıp göndererek savaşın kaçınılmaz olduğuna dair kararsızlığına katkıda bulunduğunu iddia etmektedir. Ona göre, Türk nazırları serbest tartışmaya alışık olmadıklarından ve kendi gazeteleri sıkı sansür altında bulunduğundan hükümetle gazetelerin aynı şey olmadığına akıl erdirememişlerdi. Doğuştan kuşkucu adamlar olduklarından bu yayınların danışıklı olduğunu sanmış olabilirler. Avrupa hariciye nezaretleri toplumsal rahatsızlıklar ve reayanın hakları gibi şeylerden bahsettiği halde İngiliz ve Fransız gazeteleri böyle nazik noktalara temas bile etmiyorlardı.[126]

1853 yılı Eylül ayının başlarında İstanbul'da Rusya karşıtı hissiyat doruktaydı. Hükümetin yatıştırıcı yaklaşımı da çok tenkit ediliyordu. Bu büyük ölçüde Rusya ile savaşa taraftar olan Osmanlı "kamuoyunun" baskısının sonucuydu. O devirde Osmanlı kamuoyundan anlamamız gereken bürokrasi, medrese müderrisleri ve talebeleri, ulema ve softalardır. Nazırların Damad Mehmed Ali Paşa gibi bazıları ve asker kişilerin bir kısmı da onlara arka çıkıyordu. Bunlar camilerde kolayca örgütlendiler.

Ann Pottinger Saab, ulema ve softaların tepkisinin büyük ölçüde maddi durumlarının bozulmakta olmasından kaynaklandığına işaret etmiştir. Dini olmayan yeni okullar kendi mezunlarının önünü açarak softaların kariyer imkânlarını büyük ölçüde azaltmıştı. Vakıf mülklerinin ellerinden alınması da din adamlarını geleneksel gelirlerinin bir kısmından mahrum etmişti. Bu yüzden sosyal bir grup olarak hoşnutsuzdular. Saab, Kovalevskiy'e atıfta bulunarak İstanbul'daki softaların sayısını yaklaşık olarak 45 bin diye verir ki bu oldukça abartılı görünmektedir.[127] Şerif Mardin de Osmanlı sanayilerinin yok olmasının yeni bir işsizlik yarattığını ve medrese talebelerinin yanı sıra softaların itaatsizliğini artırdığını öne sürmüştür.[128] Sonuçta medrese talebelerinin sayısı, Batı tarzı yeni rüşdiye okullarına gidenlerden daha fazlaydı. Stanford Shaw ve Ezel Kural Shaw'a göre Kırım Savaşı'nın başlangıcında tüm impa-

ratorlukta sadece 60 rüşdiye okulu ve bunların 3371 erkek talebesi vardı, halbuki sadece İstanbul'daki medreselerin hepsi erkek olan 16.752 talebesi vardı. Gerçi rüşdiye okullarının ve medrese talebelerinin sayıları abartılı görünmektedir.[129] Cevdet Paşa'nın fikrince Damad Mehmed Ali Paşa, Reşid Paşa'nın azlini sağlamak için softaları kışkırtıyordu.[130]

10 Eylül 1853'te ulemadan 36 veya 35 kişi müminlerin imamının cihad ilan etmesi gerektiğine dair Kuran'dan ayetler ve hadisler zikrederek Meclis-i Vâlâ'ya bir arzuhal sundular.[131] Londra'daki *The Times* gazetesi haberi aşağıdaki gibi verdi:

> ... Arzuhal İslam'ın düşmanları ile savaşmaya dair Kuran'dan çok sayıda alıntı ile kaleme alınmıştı ve şayet kulak verilmezse karışıklıklar çıkacağına dair üstü örtülü tehditler içeriyordu. Üslubu aşırı derecede cüretkârdı ve neredeyse küstahçaydı. Önde gelen nazırlardan bazıları arzuhali sunanları ikna etmeye çalıştılar ama aldıkları cevaplar kısa ve hedefe yönelikti. "Bunlar Kuran'ın ayetleridir. Şayet Müslümansanız itaat etmek boynunuzun borcudur. Siz şimdi dinimizin düşmanı olan ecnebi ve kâfir elçilere kulak veriyorsunuz; biz Peygamberin evlatlarıyız, bizim bir ordumuz var ve o ordu gâvurların bize yağdırdığı hakaretlerin intikamını almak için savaş istiyor." Bu fanatikleri ikna etmek için yapılan her teşebbüste nazırların 'Bunlar Kuran'ın ayetleridir' cevabını aldıkları söyleniyor. Şimdiki nazırlar şu anki durumu (Türkiye'de hiç alışılmadık bir durum) bir ihtilalin başlangıcı olarak görüyorlar ve şimdiki uygunsuz zamanda savaşa mecbur kalmaktan korkuyorlar.[132]

Ertesi gün on bir nazır ve yüksek memurdan oluşan bir meclis-i meşveret bu arzuhali görüşmek üzere sadrazam Mustafa Naili Paşa'nın yalısında toplandı. Meclisin mazbatasına göre o zamana kadar Rusya'ya ilan-ı harp etmemenin sebebi askeri hazırlıkların yetersizliğiydi. Bu konu ile ilgili sorulara Rumeli ordusunun kumandanı, Rumeli ordusunun mevcut kuvvetlerine ilaveten 40 bin nizamiye askerinin yanı sıra köprülerin ve istihkâmların hazırlanması için birçok aya ihtiyaç olduğu cevabını vermişti. Seraskerin teyit ettiği üzere Anadolu ordusu da benzer durumdaydı. Babıâli siyasi bir çözüm bulmaya çalışırken, şayet siyasi bir çözüm bulunmazsa o zaman savaşın kaçınılmaz olduğu aşikârdı.[133]

Nazırlar ayrıca kararlar oybirliğiyle alındığı ve başka devletlerin yardımını istemeye şeriat cevaz verdiği ve şeyhülislâm henüz resmen savaş ilanını tasvip etmediği halde bazı hoca efendilerin asayişi bozan tavırlarının uygunsuz ve kanuna aykırı olduğunu öne sürdüler. Nazırlar "bunda asıl teessüf edilecek ve nazar-ı dikkati celb eyleyecek madde halkın mesalih-i devlete müdahaleye cüret ve cesareti olup böyle şeyler ezman-ı salifede dürlü vukuat-ı müdhişeyi müntic olduğu halde bi-tevfik-i teala saye-i kudretvaye-i cenab-ı mülukânede pek çok vakitlerden beri görülmemiş bir hareket olarak bunun önü alınması pek ehemm ve elzem" gördüklerini belirtmişlerdir. Burada Osmanlı kamuoyunun oluşumu bakımından gerçekten ilginç bir gelişme görüyoruz.[134]

Mazbata, Viyana'dan gelen haberlere göre Babıâli'nin Viyana Notası'nda yaptığı değişikliklerin Viyana'daki sefirler tarafından onaylanmış ve St. Petersburg'a gönderilmiş olduğunu da ilave ediyordu. Petersburg'un cevabı sekiz ila on gün içinde bekleniyordu. Şayet cevap menfi olursa o zaman Babıâli boyun eğmeyecekti. Nihayet meclis ulemanın önde gelen mensuplarını çağırmaya ve onlardan hükümetin siyasetinin yazılı onaylarını almaya karar verdi. Böylece halkın heyecanı azalacaktı. Her halükârda arzuhal tanınmış hoca efendiler tarafından değil sadece daha az önemlileri tarafından imzalanmıştı. Vidinli [Mustafa] Hoca Efendi arzuhali imzalamaya meyilli olmuştu ama şeyhülislâm tarafından sert bir şekilde uyarıldıktan sonra mührünü basmaktan imtina etmişti. Aynı zamanda arzuhal günlerce süren bir zaman içinde hazırlanmış ve imza için dolaştırılmış olmasına rağmen polisin tedbir almamış olduğu müşahede edilmişti. Polis kuvvetlerinin her zamankinden çok daha uyanık olması gereken böyle nazik bir dönemde böylesine kayıtsız kalması gerçekten esef vericiydi. Bu yüzden zaptiye müşirine tetikte olması için şiddetle ihtar edilmeliydi. Ertesi gün sadrazam mazbatayı arzuhal ile birlikte Sultan'a sundu, o da nazırların kararını onayladı.[135] *Berliner Zeitung* gazetesi de ulemanın ve medrese talebelerinin Rusya ile savaş için İstanbul'da ve civarında 60 bin imza toplamış olduklarını yazdı.[136] Bu sayı kesinlikle abartılı görünmektedir.

Softaların sebep olduğu karışıklıklar, bir fanatizm dalgası ile Hıristiyanların topluca katledilmesinden korkan bazı Avrupalı diplomatları endişelendirdi. Fransa Sefiri Edmond de la Cour bu endişelendirici haberleri hükümetine verdi ve Fransa Dışişleri Bakanı Edouard Drouyn de Lhuys da (1805-1881) haberleri telgrafla Londra'ya geçti. Lord Clarendon, Lord Stratford'dan yazı gelmesini beklemeksizin ona 23 Eylül'de Britanya filosunu İstanbul'a çağırma talimatını verdi. Bunun üzerine Londra'daki Rusya büyükelçisi Baron Filipp İ. Brunnov filoyu çağırmanın barış zamanında savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesini yasaklayan 1841 yılındaki Boğazlar Antlaşması'nın ihlali olduğunu beyan etti. Bu protestoya Clarendon'un cevabı "ilk Rus askerinin Tuna prensliklerine girdiği andan itibaren Babıâli barış içinde değildir" demek oldu.[137]

Fakat Lord Stratford bu kadar endişelenmemişti. Filoyu çağırmak sanki onun takdirine bırakılmış gibi emri göz ardı ediverdi. Fakat yine de önlem olarak İstanbul'a iki veya üç vapur çağırdı. Fransa sefiri de birkaç vapur çağırdı. Stratford mektubunda şunları yazdı: "Çok şükür filoyu çağırmaya hiç ihtiyaç yoktur ... Ben Majesteleri Kraliçenin Hükümetini Çanakkale Boğazının vakitsiz geçilmesinden kaynaklanacak muhtemel bir sıkıntıdan kurtarmak istedim."[138] Böylece bazı tarihçilerin, özellikle de Stratford'u Rusya'nın büyük bir düşmanı ve savaşın başlıca sebeplerinden biri olarak gören Rus tarihçilerinin isnatlarının aksine İngiliz elçisinin savaş yanlısı hedeflerinin olmadığı görünmektedir. Aksine o, İngiltere'nin çıkarlarını korumaya devam ederken Rusya'yı tahrik etmemeye itina gösteriyor gibidir. Bununla birlikte Stratford Canning'in oynadığı rol meselesi karmaşıktır ve hâlâ tarihçiler arasında tartışma konusudur. Profesör Baumgart'ın AGKK'da yayınladığı bazı belgeler Lord Clarendon, Donanma Bakanı Sir James Graham ve Fransa'daki İngiliz elçisi Baron Henry Cowley gibi İngiliz devlet adamlarının bile Stratford'u "savaşa şiddetli meyilli", "kendi marazi kibri ve amansız antipatileri uğruna bir zafer kazanmak ümidiyle yurtiçinde ve yurtdışında işleri bozmaya kararlı" addettiklerini; temayüllerini "açıkça barıştan ziyade savaştan yana" gördüklerini göstermektedir.[139] Rifat Paşazade Rauf Bey de

Canning'in el altından Reşid Paşa'yı kendi devletinin ve Rusya'nın tekliflerini kabul etmemeye teşvik ettiği fikrindedir.[140]

26 ve 27 Eylül 1853'te, savaş konusunu görüşmek üzere nazırlar, sabık nazırlar ve başka memurlar, serasker ve ulemadan oluşan 163 kişilik başka bir meclis-i umumi toplandı. Toplantıda hazır bulunan Rauf Bey'in tanıklığına göre önce hoca efendilerden görüş bildirmeleri istendi. Hoca Yahya Efendi vükelanın daha iyisini bildikleri ve onlara sorulması gerektiği cevabını verdi. Nihayet Vidinli Mustafa Hoca Efendi harbin daha niye başlamadığını sordu.[141]

Bu noktada Hariciye Nazırı Reşid Paşa müdahale etti ve meclise devletin o tarihte askeri bakımdan hazır olmadığını anlattı. Büyük devletlerin sefirleri Avrupa'nın efkâr-ı umumiyesi açıklığa kavuşana kadar savaş ilan etmemeyi tavsiye etmelerine rağmen Devlet-i Âli'nin kendi kararlarını vermekte serbest olduğunu ekledi. Bu yüzden devlet ya tavsiyeye uyar ya da savaş ilan ederdi. Herkesin fikrini söylemesi gerektiğini belirtti. Bunun üzerine ulemadan bazıları sordular: "Şayet biz savaşa başlarsak büyük devletler bize karşı mı yoksa bizden yana mı olacaklar?" Bu soruya Reşid Paşa onların savaşa karşı olmalarının beklenmediği ama donanmalarının belki kalacakları belki de geri gidebilecekleri cevabını verdi. Onları yakında tutmaya çalışmak veya çalışmamak Babıâli'nin bileceği bir şeydi. Sonra ulemadan bazıları "kâfirler bir millettir" (*el küfrü milletün vahide*) hadisine atıfta bulunarak Hıristiyan müttefiklerin nasıl faydalı olabileceklerini sordular. Bunun üzerine Reşid Paşa onların dininin aynı olmasına rağmen İran ile Osmanlı İmparatorluğu arasında olduğu gibi kendi aralarında da anlaşmazlıklar olduğunu izah etti.

Sonra ulema Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile savaşacak yeterli askeri güce sahip olup olmadığını Serasker Mehmed Ali Paşa'dan öğrenmek istedi. Serasker Paşa imparatorluğun askeri gücünü anlattı ama bu gücün Rusya ile savaşmak için yeterli olup olmadığına dair kesin bir cevap vermekten kaçındı. Edhem Paşa Rusya'nın nüfusunu ve askeri gücünü dile getirdi ve onlarla savaşmanın zor bir iş olacağı sonucuna vardı, I. Napoléon gibi büyük bir fatih bile Rusya'ya karşı başarısız olmuştu.

Rauf Bey bu noktada ulemanın çoğunun bu sözleri saldırganca karşıladığını ve Edhem Paşa hakkında "yakışıksız" şeyler söylediklerini yazıyor. Sabık Sadrazam İzzet Paşa da uygun hazırlıklar yapılmadan savaşa başlanmaması gerektiğini söyleyerek bir kâğıt okudu. Başka bir sabık sadrazam olan Âli Paşa da itidal tavsiye etti. Sabık Hariciye Nazırı Fuad Efendi "Devlet-i Âliyye'nin Edirne Muahedesi gibi bir ahd daha yapmağa iktidarı yoktur; işi iyi mülahaza etmelidir. Ezcümle muharebe gibi bir emr-i cesime lazım gelen akça maddesini dahi derpiş etmelidir" dedi. Rauf Bey bunun üzerine bazı hoca efendilerin "düşmana kılıç çalarak mülklerini zapt eder ve emval-i ganimet alarak masarifatı eda ederiz" dediklerini beyan ediyor; bu yüzden "ruh-i maslahat olan akça maddesi" gerektiği şekilde tartışılmadı ama onun yerine abes sözlere girişildi.

Meclis-i Vâlâ'nın başkanı olan Rıfat Paşa bu meselede bakılacak asıl hususun denizci devletlerle Osmanlı İmparatorluğu arasında ittifak ve dahilde devlet görevlilerinin oybirliği olduğunu söyledi. Bir miktar tartışıldıktan sonra Rıfat Paşa yüksek dereceli ulemanın fikrini sordu. Bunun üzerine Meclis-i Vâlâ'nın müftüsü (geleceğin şeyhülislâmı) Arif Efendi soruyu fetva eminliğine yöneltti. Şeyhülislâmlık dairesinden fetva emini bunu, şayet Müslüman ordularının kumandanı düşmana karşı çıkacak yeterli kuvvetler olduğunu söylerse o takdirde savaşmak gerekir diye yanıtladı. Arif Efendi aynı zamanda Rıfat Paşa'nın Menşikov ile olan görüşmelerine katıldığı için softaların kendisi hakkında çıkardıkları dedikodulardan şikâyet etti. Bundan sonra seraskere devletin emrinde yeterli kuvvet olup olmadığını sordu. Serasker yine imparatorluk askerlerinin sayısını verdi ama bu miktarın Rusya ile savaşmak için yeterli olup olmadığından emin olmadığını söyledi. Rauf Bey, seraskerin şayet savaşın neticesi aleyhte olursa sorumlu tutulmak istemediği için tekrarlanan soruya kesin cevap vermediğini beyan ediyor. Dar-ı Şura-i Askeri'den bazı feriklere sorulduğu zaman müphem cevaplar verdiler. Bunun üzerine Reşid Paşa Kapudan Paşa'nın fikrini sordu. Mahmud Paşa "şayet büyük devletler donanmalarını Akdeniz'e gönderip Osmanlı İmparatorluğu'na saldırmazlarsa o takdirde imparatorluk donanması Karadeniz'de

Rus donanmasının kesinlikle dengi olabilir. Fakat sonradan biz bu sözler için sorumlu tutulursak o takdirde ben bunu kabul etmem" diye cevap verdi. Bu sözler herkesi şaşırttı ve salona tam bir sessizlik çöktü. Reşid Paşa sessizliği bozdu ve "Eli bağlı ölmekten ise silah elimizde ölmek evladır. İnşallah muzafferiyyet ve galibiyyet hasıl olarak uhud-i muzırrayı dahi mahv ederiz" dedi. Reşid Paşa günün kahramanı olmuş ve sonucu belirlemiş görünüyor.

Böylece iki gün tartıştıktan sonra oybirliğiyle savaşa karar verildi ve karar onaylaması için Sultan'a gönderildi. Meclisin kararı Mustafa Reşid Paşa tarafından hemen müzakerelerin ikinci gününün gecesi esnasında yazılmıştı.[142] Rusya'nın, Viyana Notası'ndaki tekliflere Babıâli'nin yaptığı değişiklikleri kabul etmemiş olduğu bildiriliyordu. Dört büyük devlet Babıâli'den notayı değişiklik yapılmadan kabul etmesini istemiş ve ihtiva ettiği risklere karşı bazı garantiler sunmuş olmalarına rağmen bunun herhangi bir yasal yararı olsa da bu şeref nokta-i nazarından yeterli değildi. Notanın değişiklik olmadan kabulü "ölümcül bir zehir (*semm-i katil*)" içmek demek olurdu. Bu yüzden oybirliği ile savaş ilan etmeye karar verilmişti. Savaşın Rusya devletine ilan edildiği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan tebaasının bundan hiçbir şekilde rencide olmamaları gerektiği vurgulanmıştı; aksine onlara kötü muameleden dolayı başka devletlerin herhangi bir husumetine mahal vermemek için onlara şimdi eskisinden ziyade ihtimam ve vikaye gösterilmeliydi. Şeyhülislâm Arif Hikmet Beyefendi *cihad ve kıtal* ilanını tasvip eden bir fetva verdi ve 30 Eylül 1853'te Sultan Abdülmecid kararı onayladı.[143]

Rauf Bey'in anlattıklarının doğruluğuna güvenebilirsek o zaman ortaya ilginç bir manzara çıkmaktadır. Bazı kaynakların savaş yanlısı grupta göstermek istedikleri Serasker Mehmed Ali Paşa toplantıda çok alçaktan alan bir tutum sergilemiş görünmektedir. Öte yandan diplomatik çözüm yanlısı olarak görülen Reşid Paşa şahin rolünü oynamış görünmektedir. Nispeten daha Batı yanlısı olan Reşid Paşa'nın savaş çabasına destek bakımından ulema ile oldukça hemfikir olduğunu müşahede etmek de önemlidir. Sadece bu anlatıma dayanarak umumi mahiyette genellemeler yapamasak da Osmanlı devlet adamları arasında reformcu ve muhafazakâr veya barış yanlıları ve savaş yanlıları temelinde bariz bir ikilik olmadığı kesindir.

III

Muharebeler ve Diplomasi

Savaş İlanı

Bu bölümde Osmanlı, Rus ve Avrupa kaynaklarını karşılaştırmalı ve eleştirel bir şekilde kullanarak Osmanlı ordularının ve donanmasının katıldığı muharebeleri ele alacağım. Önemli gördüğüm muharebelere, olaylara ve konulara odaklanacağım. Bu bölümün başlıca hedefi Osmanlı ordusunun strateji, taktik, lojistik, kadro ve moral açılarından modern savaşın gereklerine ne kadar uyduğunu incelemektir. Aynı zamanda 1853 Ekim başında savaşın ilanından 1856 Mart sonunda Paris Antlaşması'nın imzalanmasına kadar büyük devletlerin ve Babıâli'nin diplomatik çabalarını inceleyeceğim.

4 Ekim 1853'te Babıâli'nin savaş ilanı resmi gazete *Takvim-i Vekayi*'de yayınlandı. Aynı gün dört büyük devletin (Fransa, İngiltere, Avusturya ve Prusya) İstanbul'daki elçiliklerine resmi notalar gönderilmişti.[1] Ertesi gün "Manifeste de la Sublime Porte" başlığını taşıyan Fransızca bir manifesto da yayımlandı.[2] İlanın üslubu hâlâ ılımlı ve uzlaşmacıydı. Rusya Osmanlı topraklarını işgal etmiş ve çeşitli diplomatik çabalara rağmen tahliye etmemiş olduğu için

Babıâli'nin savaş ilan etmek zorunda kaldığını beyan ediyordu. Aynı zamanda Babıâli'nin barışçı niyetlerinin son nişanesi olarak Rumeli ordusunun komutanı Ömer Paşa'ya Tuna ordularının Rus komutanı General Mihail Gorçakov'a beylikleri tahliye etmesi için on beş gün süre tanıması talimatının verildiğini bildiriyordu. Ömer Paşa olumsuz bir yanıt alması veya hiç cevap almaması durumunda muhasamatın başlayacağını belirterek 8 Ekim 1853'te ültimatom gönderdi. General Gorçakov 10 Ekim'de ordularını geri çekme yetkisinin olmadığı cevabını verdi. Böylece hukuki açıdan savaş General Gorçakov'un Ömer Paşa'nın ültimatomunu reddettiği gün tam manasıyla ilan edilmiş oldu.[3] Sonradan Nikolay ve bazı Rus kaynakları Osmanlı topçusu 21 Ekim'de Tuna'daki Rus gemilerine ateş açtığı zaman Babıâli'nin kendi ültimatomunun süresinin bitmesini beklemediğini iddia ettikleri için bu nokta önemlidir.

Reşid Paşa ültimatom süresi dolmadan İstanbul'a ani bir Rus saldırısından korkuyordu. Bu yüzden 8 Ekim'de[4] Fransız ve Britanya elçiliklerinden filolarının bir kısmını Çanakkale Boğazı'ndan İstanbul'a getirtmelerini talep etti. Elçilere hükümetleri tarafından sultanı koruma, gerekli olduğu takdirde filolarını İstanbul'a getirme talimatının ve yetkisinin verildiğini biliyordu. Buna rağmen elçiler cevap vermekte acele etmediler. Notaları ancak 16 Ekim'de geldi. Fransızların notası müspet ve açıktı. Rusya'nın Osmanlı topraklarının bütünlüğünü ihlal ettiğini ve Babıâli'nin şimdi antlaşmalara göre Boğazlar ile ilgili harekât serbestisine sahip olduğunu beyan ediyordu. Aynı zamanda Fransız filosunun dostluğun bir göstergesi olarak gelmeye hazır olduğuna işaret ediyordu.[5] Ayrıca hava şartlarından dolayı filonun Boğazlara girmesinin her halükârda arzulanır olduğunu belirtiyordu. İngiltere'nin cevabı Fransızlarınkinden daha az hevesli olmakla beraber yine de olumluydu.[6]

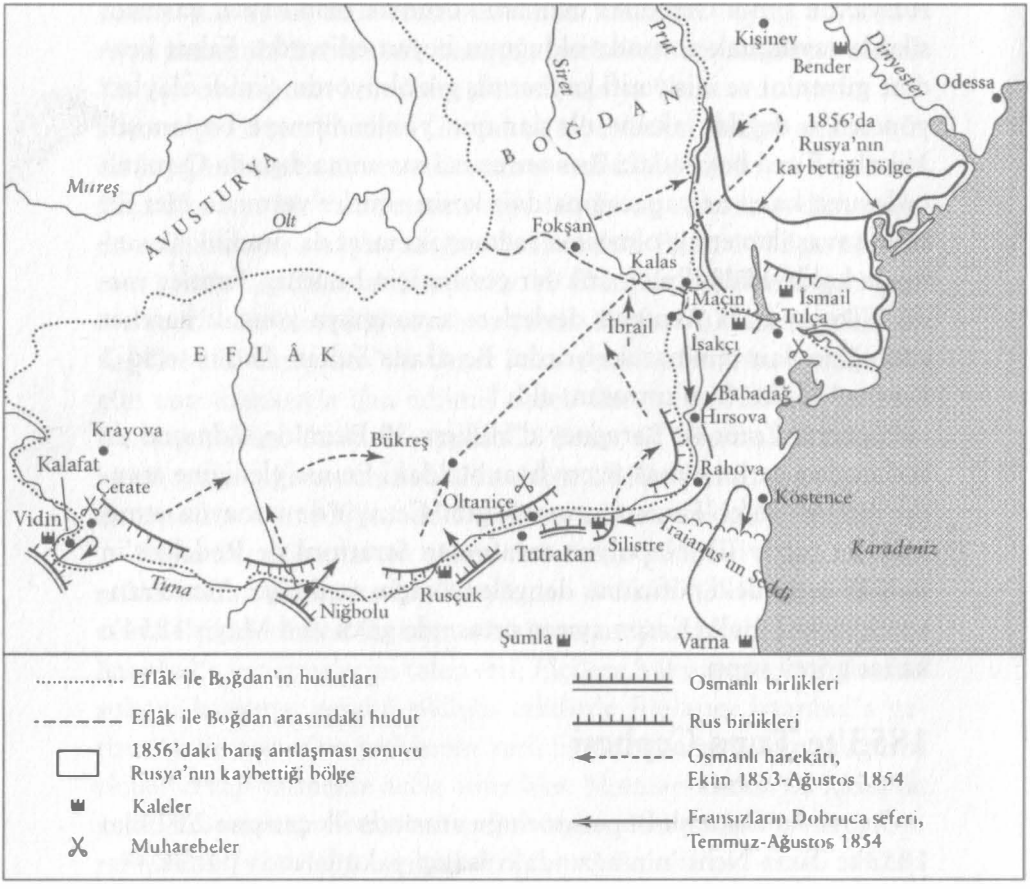
20 Ekim 1853'te "Bütün Rusyaların Hükümdarı ve Otokratı" I. Nikolay nihayet Babıâli'ye savaş ilan etti.[7] Nikolay Avrupa kendisini destekliyormuş gibi davranarak Babıâli'nin Avrupa'nın barışçı çabalarına ve kendisinin süregiden sabrına rağmen savaş ilan ettiğini iddia ediyordu. Babıâli'nin her ülkeden ihtilalciyi ordusuna aldığını ve Tuna boyunda askeri harekâtı başlattığını ekliyordu.

Rusya'nın şimdi Ortodoks inancını korumak olan kutsal davasını silahla savunmak zorunda olduğunu beyan ediyordu. Fakat kendine güvenini ve inisiyatifi kaybetmiş gözüküyordu. Şimdi olayları yöneten o değildi, aksine olaylar onu yönlendirmeye başlamıştı. Nikolay Tuna boyundaki Rus ordusuna savunma dışında Osmanlı ordusuna karşı ne yapacağına dair kesin emirler vermedi. Her iki taraf savaş ilan etmiş olmasına rağmen iki taraf da şimdilik savunmada kaldı. Hâlâ diplomatik bir çözüm için beslenen ümitler vardı. Nikolay hâlâ Avrupalı devletlere savunmaya yönelik hareket edeceğine dair teminat veriyordu. Bu arada Sultan Abdülmecid 3 Kasım 1853'te Gazi unvanını aldı.[8]

General Louis A. Baraguey d'Hilliers 30 Ekim'de, Edmond de la Cour'un yerini almak üzere İstanbul'daki Fransa elçiliğine atandı. Birçok başka Fransız generali gibi Cezayir'de temayüz etmiş olan bu subay III. Napolyon tarafından Stratford de Redcliffe'in Babıâli üstündeki nüfuzunu dengelemek için seçilmişti. Yeni Fransız elçisi İstanbul'a Kasım ayının ortasında geldi ve 4 Mayıs 1854'e kadar görev yaptı.

1853'te Tuna Cephesi

Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ilk çatışma 21 Ekim 1853'te Tuna Nehri'nin ağzındaki İsakçı yakınlarında patlak verdi. Osmanlı sahil bataryaları sekiz mavna ile birlikte Kalas'a gitmekte olan iki Rus vapuruna ateş açtı. Fakat bu sadece küçük bir çarpışmaydı ve iki taraf da henüz büyük bir kapışma için hazır değildi. Osmanlı Rumeli ordusunun komutanı Müşir Ömer Lütfi Paşa idi. Bosna, Kürdistan ve Arabistan'daki isyanları bastırarak ün kazanmış olan Paşa, kariyerinin doruğunda ve enerji doluydu. Türkçeden başka birçok Avrupa dilini konuşuyordu. İngiliz ve Fransız askeri otoriteleri genelde onun Osmanlı ordusundaki en yetenekli subay olduğunu düşünüyordu. Bir önceki bölümde anlatıldığı üzere savaştan önce gönderilmiş olan Rus askeri raporları onun yetenekleri hakkında böyle iltifatkâr bir görüş bildirmiyordu. Fransız başkomutanı Mareşal Saint Arnaud ise onu iyi ama yol

Tuna Cephesi 1853-54

gösterilmeye muhtaç bir general olarak değerlendiriyordu. Saint Arnaud aynı zamanda Osmanlı ordusunun iyi komutanlar ve askerlere sahip bulunduğu ama "subaylarının olmadığı ve astsubaylarının daha da az olduğu" yorumunu yapmıştı.[9]

Ömer Paşa'nın Rumeli ordusundaki kurmay başkanı ("reis-i erkânı") ve Aralık 1854'ten itibaren vekili (kaimmakamı) olan Ferik Çerkes İsmail Paşa[10] ile belgelerde "Erkân-ı Harbiye Reisi" olarak geçen Nazır Ahmed Paşa'nın[11] birbirlerini sevmedikleri anlaşılıyor. Savaş esnasında Rumeli ordusunda kurmay subay olan

Rumeli Ordusu komutan vekili Müşir İsmail Paşa, ILN, 6 Mayıs 1854

Kalafat'taki Osmanlı komutanı Ferik Ahmed Paşa, ILN, 11 Şubat 1854

Hüseyin Avni Paşa'ya göre Ömer Paşa İsmail Paşa'yı rakip olarak görüyor ve ayağını kaydırmaya çalışıyordu, Ahmed Paşa ise Çetate muharebesinde İsmail Paşa'ya yardım etmemişti. Ömer Paşa Aralık 1853'te seraskerliğe yazarak Ferik İsmail ve Ahmed Paşalar arasında "mübayenet" olduğunu bildirmiş, serasker de iki paşaya "şediden icabı vechile" tahrirat yazmıştı.[12]

Ömer Paşa'nın maiyetinde 1831'deki Leh ayaklanmasına ve 1848-49'daki Macar ayaklanmasına katılmış olan bazı Leh ve Macar mülteci subaylar da vardı. Müslüman olmuş ve Mehmed Sadık Efendi adını almış olan Michal Czajkowski 1853 yılının Kasım ayında mirmiran rütbesine terfi ettirildi ve Leh mülteciler ile İgnat (Nekrasov) Kazaklarından bir Kazak alayı kurup komuta etmekle görevlendirildi.[13] Ruslara göre Czajkowski İslam'a geçmiş her Hıristiyan gibi bir "mürted" idi. Babıâli bir yıl kadar sonra Kont Wladislaw Zamoyski'nin komutasında yine mültecilerden ve Kazaklardan oluşan ikinci bir alay kurdu.

Rumeli ordusu disiplini, talimi ve subaylarının, silahlarının ve erzakının nitelikleri bakımından en iyi Osmanlı ordusuydu. Silah ve erzak ikmali bakımından Rus ordusundan kötü durumda değildi. Ömer Paşa'nın komutası altındaki askerlerin sayısı 145 bin ile 178 bin arasındaydı.[14] Osmanlı birlikleri Vidin'den Varna'ya kadar Tuna boyunda başlıca Şumnu, Vidin, Kalafat, Tutrakan, Rusçuk, Ziştovi, Silistre ve Varna'da konuşlanmıştı. Karargâhı 40 bin kadar askerle Şumnu'da bulunan Ömer Paşa'nın Rus ordusu karşısındaki stratejisi, Tuna boyundan fazla öteye geçmeksizin sınırlı saldırılarla birliklerinin savaş azmini canlı tutmaya dayalı, esasta bir savunma stratejisiydi. Ancak her iki taraf da karşı tarafın savunma hamlesini saldırı hamlesi olarak algılıyordu.[15]

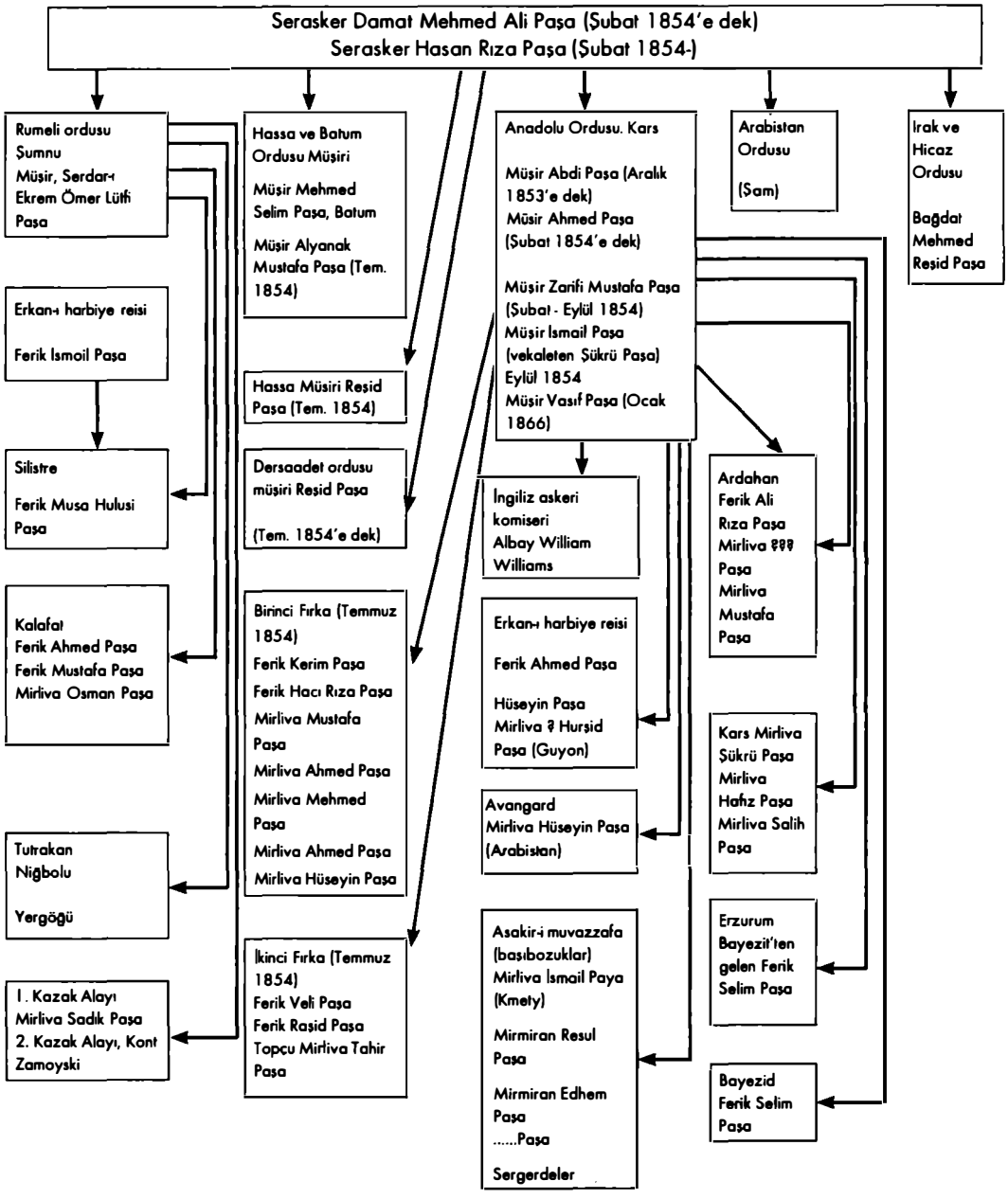
Erivan kontu ve Varşova knezi unvanlarını taşıyan, 1826-28'de Revan ve Nahçıvan'ın, 1828-29'da Kars ve Erzurum'un fatihi, 1831'de Varşova'da Polonya ve 1848-49'da Macar ayaklanmasını bastıran Mareşal İvan F. Paskeviç o tarihte Avrupa'daki üç Rus ordusuna Varşova'daki karargâhından komuta ediyordu. Ona "komutan baba" (*otets-komandir*) diye hitap eden Nikolay'ın nezdinde büyük itibar ve otorite sahibiydi. Bununla birlikte 72 yaşındaki Paskeviç inisiyatifi kaybetmişti ve açıkça söyleyememesine rağmen savaşa karşıydı. Tarle'ye göre Paskeviç imparator üzerindeki nüfuzunu kullanmadı.[16] Tereddütlerinin ve çelişkilerinin Tuna boyundaki Rus savaş gayretleri üstünde olumsuz bir etkisi olacaktı. Talihsiz bir yenilgi ile bütün askeri şanını berbat etmekten korktuğundan dolayı Osmanlı ordusunun Rus ordusuna karşı iyi savaşabileceğini düşünmemesine rağmen aşırı ihtiyatlı davranıyordu. Nikolay'a 23 Eylül 1853 tarihli raporunda şunları yazmıştı:

> Bilindiği üzere Türkler kalelerde güçlüdürler, ama askerlerimize karşı açık alanda dayanamazlar. Onları kalelerinden dışarı çekecek ve ezecek şekilde hamlede bulunmak gereklidir... Ben Türklerin bize Asya tarafında büyük zarar vermeyi hayal edebilecekleri fikrini paylaşmıyorum. Türklerin süvarilerini teşkil eden Kürtler bizim Müslümanlarımıza ve Kazaklarımıza daima yenilmişlerdir... Nizami birliklerine gelince Avrupa'da korkutucu değildirler ve Asya'da daha da az korkutucudurlar.[17]

6 Ekim 1853'te Paskeviç, Nikolay'a Tuna'yı geçmeksizin savunma pozisyonu almayı tavsiye etti.[18] Sonra bu savunma konumuna zıt olarak Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Osmanlı Hıristiyanları üstündeki nüfuzu ile güçlü bir silaha sahip olduğunu iddia etti. Bu yüzden Rusya "Müslüman boyunduruğuna" karşı bir Hıristiyan ayaklanmasından yararlanabilirdi. Nikolay'ın herhangi bir "meşru" hükümdara karşı her nevi ihtilalci harekete duyduğu hoşnutsuzluğu bilen Paskeviç bunun bir hükümdara itaatsizlik için "ihtilalci" çağrı değil bilakis haklı bir dava olduğunu ekledi, çünkü Rusya Osmanlı idaresi altındaki Ortodoks Hıristiyanların acılarına aldırışsızlık edemezdi. Ancak Rus orduları Tuna'nın gerisinde kalırken ve Avusturya'nın da böyle bir isyana karşı tutumuna rağmen Osmanlı Hıristiyanlarının ayaklanmasını beklemek herhalde pek gerçekçi değildi.

Paskeviç, Nikolay'a tavsiye ettiklerine gerçekten inanıyor muydu? Bu şüpheli görünüyor. Paskeviç sadece imparatoru hoşnut etmek istemiş olabilir. O zamana değin Slavofillerin fikirlerine sıcak bakmayan Nikolay şimdi Slav halklardan yararlanabileceğini düşünüyordu.

Paskeviç aynı zamanda Avusturya'nın bir müdahalede bulunmasını göz önünde tutarak ikinci kolordusunu Lehistan'dan –ne Tuna'ya ne de sonra Kırım'a– sevk etmek istemiyordu. Bir ay sonra Paskeviç ihtiyatlı tavrını daha da geliştirdi ve büyük devletleri kızdırmaktan kaçınmak için "Avrupa"da savunmada kalınmasını tavsiye etti. 1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın deneyimiyle düşünen Paskeviç, Rus ordusu Edirne'ye kadar gitse bile büyük devletlerin müdahale edeceklerini ve Rusya'nın fetihlerinden yararlanmasına müsaade etmeyeceklerini ileri sürdü. Rusların hastalıktan kayıpları çok olacaktı ve muzaffer olsalar bile çok şey kazanmayacaklardı. Ona göre zaman Rusya'dan yanaydı; beklemek gerekiyordu. Böylece Tuna boyunda savunmada kalmayı önerdi, ama Kafkasya'da saldırıya geçilebilirdi. Şimdi Rus Kafkas ordusundaki 16 tabur ile saldırıda bulunmanın mümkün olduğunu öne sürdü, çünkü büyük devletler orada müdahale edemezlerdi ve Rus ordusu tek başına kalan Osmanlı ordusunu kolayca yenebilirdi.[19] Kars, Ardahan ve

Kırım Savaşı'nda Osmanlı Kuvvetlerinin İdari Şeması

Bayezid'i almak zor olmayacaktı. Sonraki muharebeler Paskeviç'in Kafkasya cephesine dair öngörülerini haklı çıkaracaktı.

Eflâk ve Boğdan'daki Rus işgal ordusunun mevcudu 1853 yılının Ekim ayında 88 bindi. Bu ordunun genel karargâhı Bükreş'teydi. Başkomutan General Knez Mihail D. Gorçakov Varşova'da yirmi iki yıl boyunca Paskeviç'in kurmay başkanlığını yaptığından emir almaya alışmıştı ve kararlı ve inisiyatif sahibi biri olarak tanınmıyordu. Tarle'ye göre Gorçakov'un ordusunun sadece küçük bir kısmına (General Kont Anrep'in komutasındaki 10 bin kadar asker) 1854 yılının Şubat ayına kadar Osmanlı kuvvetlerine karşı korunma için öncü görevi verilmişti.[20]

1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki olayları dikkate alan Ömer Paşa önemli bir kuvveti Tuna boyunda en batıdaki kale olan Vidin çevresinde toplamıştı. Vidin Sırbistan sınırındaydı. Ömer Paşa Sırplarla Rus ordusu arasında bağ kurulmasını önlemek istiyordu. Fakat Rus ordusu da Sırplara çok yakın olan Avusturya'nın şüphelerini uyandırmak istemiyordu ve bu yüzden sınıra fazla yaklaşmıyordu. 28 Ekim'de Rumeli ordusu kurmay başkanı Ahmed Paşa ve Ferik İsmail Paşa 12 bin kişilik bir kuvvetle Vidin'den Tuna'yı geçtiler ve şehrin karşısındaki Kalafat kasabasını işgal ettiler. Kalafat'taki küçük Rus birliği geri çekildi. Ahmed Paşa Kalafat'ı tahkim etmeye başladı. Bu durum Küçük Eflak'ın merkezi Krayovo'da konuşlanan General Fişbah komutasındaki Rus birliğini tedbir almaya zorladı. Fişbah yaptığı keşifler sonucu Gorçakov'a Kalafat'ta 15 bin kişilik bir Osmanlı kuvveti olduğunu (biraz abartılı şekilde) rapor etti. Osmanlı tarafı civar köylerdeki Romen halkını Rus ordusuna karşı direnmeye teşvik ediyor ve Eflâk halkını Ruslardan ve boyarlardan kurtarmaya geldiklerini ilan ediyordu. General Fişbah ise Rus karşıtı propaganda yapan Romen devrimcilerine, yerli askerlere (*dorobantsı*) ve papazlarına karşı bir tedbir almıyordu. Sonunda Gorçakov, daha etkili bir savunma için General Anrep'i 12. piyade tümeniyle birlikte yeni komutan olarak Krayovo'ya gönderdi. Fişbah da Anrep'in komutasına girdi. Kalafat çevresindeki Romen köylerinde Rus ordusuna direniş işaretleri görülmeye başladı.

Bu sırada 30 Ekim'de Ömer Paşa Tuna cephesinin merkezinde yer alan Tutrakan'a geldi. Kaymakam[21] Hüseyin Bey'in komuta ettiği bir Osmanlı piyade taburu 2 Kasım'da altı topla birlikte Tuna'yı geçti ve Eflâk'ın Oltaniçe (Oltenitsa) Köyü'ndeki karantina binasını işgal etti. Ertesi gün bu birlik başka bir taburla takviye edildi ve burada birtakım toprak tabyalar yapıldı.[22]

Oltaniçe Muharebesi

Rus tarafında Gorçakov'un karakteristik kararsızlığı ve tedirginliği, kurmay başkanı Orgeneral Pavel Kotsebu ve Tuna'da çeşitli pozisyonlarda komuta mevkiinde olan generallerine de geçmişti. Gorçakov, Knez Menşikov'a yazdığı 25 Ekim tarihli bir mektubunda önce Vidin ve Hırsova'dan, sonra da Rusçuk, Tutrakan ve Silistre'den "Doksan bin fanatiğin üzerime atılmasını bekliyorum" diye yazmıştı.[23] Kuşkusuz bu ifade gerçekten çok uzaktı. Ömer Paşa'nın böyle büyük bir taarruz planı yoktu. General Kotsebu da günlüğüne Tuna nehrinin sağ yakasından hiçbir haber alamadıklarını ve Türklerin niyetlerinin ne olduğunu bilmediklerini yazıyordu. Kotsebu "sanki fırtına öncesi sessizlik" diye eklemişti.[24] General Pyotr Dannenberg birliklerine şayet "Türkler" Tuna'yı geçerse onlarla muharebeye tutuşmamaları ama onların daha fazla ilerlemesini kesinlikle engellemeleri mealinde emirler vermişti. Tuna'nın sol (kuzey) yanında, Tutrakan karşısındaki Oltaniçe'de bulunan General Pavlov bu emri anlamakta zorlanıyordu. Muharebeye girmeden nasıl onları sol yakaya geçirmeyecekti? Ekim ayının ortalarında Osmanlılar küçük gruplar halinde Tuna'yı geçerek Rus öncülerini vurup geri dönmeye başladıkları zaman Dannenberg önce bunun ciddi bir mesele olduğunu düşünmedi. Hatalı olduğu kısa zamanda görülecekti.[25]

Rusların Kalafat'a saldıracağını düşünen Ömer Paşa Rusların dikkatini başka tarafa çekmek ve kuvvetlerini bölmek için Şumnu'dan Tutrakan'a gelerek burada Tuna'nın sol kıyısında bir harekâta karar verdi. 1 Kasım'dan itibaren kayıklarla karşıya geçen Osmanlı kuvvetleri Oltaniçe köyündeki karantina binasını işgal et-

tiler ve burayı Şumnu'dan getirilmiş 12 büyük topla tahkim ettiler. Gorçakov Osmanlı ordusunun Bükreş'e yakın bir noktada Tuna'yı geçmesinden paniğe kapıldı. Bu arada keşif için gönderilen Yarbay Ernrot da karantina binasındaki Osmanlı kuvvetinin önemsiz olduğunu ve iki tabur askerle bile oradan atılabileceğini bildirdi. Bunun üzerine Gorçakov rahatlayarak General Dannenberg'e saldırı emrini verdi. Dannenberg de 11. Tümen komutanı General Pavlov'a emir gönderdi. 4 Kasım 1853 Cuma günü General Pavlov'un komuta ettiği Rus kuvvetleri Oltaniçe'de Osmanlıların müstahkem mevkilerine saldırdılar.[26] Fakat bu arada Ömer Paşa Oltaniçe'yi tahkim etmiş ve çok iyi mevzilenmişti. Oltaniçe'de, Tuna nehri üzerindeki adada ve nehrin karşısındaki Tutrakan kalesinde mevzilenmiş olan Osmanlı topçusu Rus askerlerini şiddetli bir top ateşi ile karşıladı. Muharebe dört saat sürdü. Sonunda Dannenberg ricat emri verdi. Rus ve Osmanlı kaynakları düşman askerlerinin daha çok olduğunu iddia ederek iki tarafın gücü hakkında farklı sayılar veriyorlar. Ömer Paşa'nın muharebeden sonraki raporu ve resmi vakanüvis Lütfi Efendi birkaç Osmanlı taburunun Rusların 20 piyade taburu ve dört süvari alayı ile savaştığını ileri sürüyor. Ömer Paşa raporunda Rusların 20 tabur piyade, dört tabur süvari ve 32 topla saldırırken karantina binasındaki Osmanlı kuvvetlerinin üç bölük piyade, iki bölük şeşhaneci, 150 süvari ve altı toptan ibaret olduğunu bildiriyordu.[27] Öte yandan Tuna seferine katılmış olan Rus generalleri Petrov ve Kovalevskiy ile çarlık dönemi askeri tarihçisi Zayonçkovskiy ve Sovyet tarihçisi Tarle, mevcudu 6500 asker olan bir Rus tugayının (sekiz buçuk taburdan oluşan iki piyade alayı, dokuz süvari bölüğü ve 26 top) mevcudu 8000'i bulan ve 20 topu olan Osmanlı kuvvetlerine saldırdığını iddia ediyorlar.[28]

Her halükârda Osmanlılar o gün Tuna boyunda ilk ciddi zaferi kazandılar. Rus kuvveti geri çekildi; fakat Osmanlı ordusu düşmanı takip etmedi. Ömer Paşa muharebeyi kazanmış olmakla yetindi; bir hafta sonra da kuvvetlerini Tutrakan'a geri çekti. E.H. Nolan "Türklerin hasımlarının kullandıklarının hepsinden daha üstün olan karabina tüfeklerinden dolayı Kazakların büyük kayıplar verdiklerini" yazıyor.[29] Ömer Paşa'ya göre Osmanlı kayıpları

30 ölü ve 150 yaralı iken Rus kayıpları 2000'den çoktu. Fakat Lütfi Efendi Osmanlı kayıpları 18 ölü ve 83 yaralı iken Rusların kayıplarının 1000 kadar ölü ve bunun iki misli yaralı olduğunu yazar. Her nedense Lütfi sonra bu muharebeye "Çetate" muharebesi dendiğini yazar. Muhtemelen Oltaniçe muharebesi ile Çetate muharebesini karıştırmıştı. Ömer Paşa muharebe esnasında İspanyol general Prim'in içlerinde bulunduğu bazı yabancı subaylarla birlikte Tutrakan'da kalmıştı.

Yegor P. Kovalevskiy'e göre Rusların kayıpları 236 ölü ve 724 yaralıyı buluyordu.[30] Rus tarihçileri genellikle yenilginin sebebinin General Dannenberg'in General Pavlov'a verdiği zamansız veya gereksiz ricat emri olduğunu öne sürüyorlar. General Gorçakov, Dannenberg'in ricat kararını onaylamıştır, bundan dolayı o da eleştirilmiştir.[31] Bu muharebe askeri teknik görüş açısından çok önemli olmamasına rağmen Avrupa basını onu büyük bir "Türk" başarısı olarak abarttı. Ne kadar küçük bir muharebe olmuş olursa olsun Rusların gururu incinmişti ve Osmanlıların kendine güveni artmıştı.

Sinop Deniz Muharebesi ve Avrupa Kamuoyu

Savaşı ciddi anlamda başlatan ve bu Rus-Osmanlı savaşını bir Avrupa savaşına dönüştüren olay 30 Kasım 1853'teki Sinop deniz muharebesi oldu. Tuna cephesindeki muharebeler o zamana kadar Avrupa'da bu kadar büyük bir sansasyon yaratmamışlardı.

Osmanlı donanması 20 Ekim 1827'deki Navarin muharebesinde aldığı ezici yenilgiden sonra gücünü hiç toplayamamıştı. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın birleşik filosu Yunan bağımsızlık savaşı sırasında birleşik Osmanlı ve Mısır filosunu yok ettiği zaman muharebede sadece donanma değil aynı zamanda en iyi denizciler kuşağı kaybedilmişti. O tarihe kadar donanmada tayfa ve alt rütbelerde birçok Rum varken artık bunlara güvenilmemesi ve bunların da isteklerini kaybetmesi sonucu daha çok Anadolu Müslümanı denizci yazılmaya başladı. II. Mahmud 1826'daki yeniçeri isyanı sırasında tersanede gedikli çavuş olan Pabuççu Ahmed Paşa diye

Sinop muharebesinin krokisi

birini 1829'da bahriyenin başına getirdi. 1827'den 1853'e kadar çok az gelişme kaydedilmişti.[32]

1851 yılının Nisan ayında Adolphus Slade, Lord Stratford'a Osmanlı donanmasının durumunu rapor etti.[33] Rapora göre donanma 15 bin kadar neferden ve az çok iyi durumdaki 68 gemiden oluşuyordu. Deniz hastanesi iyi durumdaydı. En büyük sıkıntı bahriye bütçesinin kıtlığıydı. Sadece bir yıllık kömür masrafı 55 bin sterlin tutarken donanmanın tüm bütçesi 400 bin sterlindi.

Babıâli'nin bütün kurumları gibi donanma da borç içindeydi. 1851'den 1853'e kadar önemli bir gelişme olmadığı rahatça varsayılabilir, çünkü Babıâli'nin mali bunalımı çözülmemişti (*Bkz.* 4. Bölüm). Rusya'nın İstanbul'daki maslahatgüzarı Aleksandr Ozerov'un Mart 1853 tarihli raporuna göre de Osmanlı donanması dokuz kalyon ve kapak,* 14 firkateyn, yedi korvet, 13 brik ve gerisi küçük gemiler olmak üzere 55 yelkenli ve 18 buharlıdan oluşuyordu.[34]

1853'te Osmanlı donanması muhtemelen dünyanın dördüncü veya beşinci deniz gücü olmasına rağmen talim ve ateş gücü bakımından Rus Karadeniz Filosu'nun dengi değildi. Osmanlı denizcilerinin çoğu talimsiz acemilerdi. 1852 yılının Eylül ayından beri Kapudan Paşa makamını, denizcilik eğitimi veya tecrübesi bulunmayan Mahmud Paşa işgal ediyordu. Paşa, bahriye nezaretinden sadrazamlığa terfi ettirilmiş olan Damad Mehmed Âli Paşa'nın adamlarından biriydi. Donanmanın subayları kara ordusundakiler gibi mektepli ve alaylı diye ayrılıyorlardı, alaylıların birçoğu yüksek mevkilerdeydi. Her iki grubun teorik ve pratik bakımdan eksiklikleri vardı. Terfi sistemi başka her yerde olduğu üzere profesyonelce değildi. Denizcilerin üniformaları değiştirilmiş olmasına rağmen zihniyetler buna ayak uyduramamıştı.[35]

4 Ekim 1853'te Babıâli'nin savaş ilanından sonra bahriye makamları bazı gerekli savunma tedbirleri almışlardı. Rus ticaret gemileri tevkif edilmedi, daha ziyade 15 gün içinde veya bazı özel durumlarda daha uzun bir süre içinde Türk sularını terk etmeleri istendi. Ticaret gemilerinin yangın, infilak ve sabotaj korkusuyla Osmanlı savaş gemilerinin yakınına demirlemelerine müsaade

---

* Batı dilleri ve Rusça'da *ship of the line - lineyniy korabl* adı verilen yelken devri ana muharebe gemilerine Osmanlılar genel bir terim olarak kalyon demişlerdir. 18. yüzyıl sonuna kadar kalyon sınıfı kendi içinde üç ambarlı, kebir kalyon, sagir kalyon ve karavele olarak dört tipe ayrılıyordu. III. Selim'in ıslahatlarından Kırım Savaşı'na dek geçen 50 senedeki teknolojik gelişmeler neticesi bu tanım ve sınıflandırma değişti. Eserin konu aldığı dönemde üç tam top ambarıyla silahlı gemilere sadece kalyon, iki tam top ambarıyla silahlı gemilere ise kapak kalyon veya sadece kapak deniyordu. Ancak "kalyon" terimi genel olarak yelkenli ana muharebe gemisi anlamına gelmeyi de sürdürmüştür. Bu metinde "kalyon" terimi, dönemin jargonuna ve bağlamına uygun şekilde, yerine göre hem dar hem de geniş anlamıyla yer almaktadır –ed.n.

edilmemesi için emirler verildi.[36] Aslında bu tedbirin Rusya ile diplomatik ilişkiler askıya alındıktan hemen sonra alınması gerekiyordu, çünkü Slade'in işaret ettiği üzere herhangi bir ticaret gemisi (örneğin bir Yunan gemisi) kendisini bir ateş gemisine dönüştürebilir ve sonra Büyükdere'de Osmanlı filosunun ahşap gemilerinin arasında demir atabilirdi. Fakat Osmanlı kaptanları ecnebi ticaret gemilerine karşı çaresizdiler, çünkü Osmanlı kaptanları konsoloslukların ve elçiliklerin korkusundan dolayı (başka bütün donanmaların uyguladığı) çevre sularını alarga tutma hakkını kullanamıyorlardı. Müttefikler bile Osmanlı donanmasının bu hakkına saygı göstermiyorlardı. Slade "hükümetin Avrupa elçiliklerine tekrar tekrar başvurularına rağmen bunların ticaret gemilerinin Türk filosunun açığında demir atmalarını sağlamak için işbirliği elde edilememişti" diye gözlemlemişti.[37]

Bu arada Fransız ve İngiliz filoları 23 Ekim'de Beykoz'da demirlemişlerdi. Koramiral Ferdinand A. Hamelin'in komuta ettiği Fransız filosu üç kalyon, yedi kapak, üç brik ve üç vapurdan oluşuyordu. Koramiral Dundas'ın komuta ettiği İngiliz filosunda iki kalyon, dört kapak, bir fırkateyn ve on vapur* vardı. Müttefik deniz güçleri Rus donanmasını hizada tutmak için fazlasıyla yeterliydi. Böylece onların İstanbul Boğazı'ndaki mevcudiyeti Babıâli'ye Rus filosunun Karadeniz'de seyretmek için bulunduğu limandan çıkmaya cesaret edemeyeceği hususunda güven telkin etti. Ayrıca Patrona Halil Paşa'nın komuta ettiği iki kalyon, üç fırkateyn, bir korvet, bir brik ve iki vapurdan oluşan Mısır filosu da Osmanlı filosuna katılmıştı.[38] Mısır'ın asker olarak toplam katkısı 1855'in sonuna doğru 23.931 kişiye ulaştı.[39] Bu askerler başlıca Yunan bağımsızlık savaşında Sultan için ve 1830'larda İbrahim Paşa'nın ordusunda Babıâli'ye karşı savaşmış olan gazilerin arasından zorla toplanmışlardı.

Osmanlı donanması dört filoya bölünmüştü. Donanma komutanı olan bahriye feriki (koramiral) Kayserili Ahmed Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaret gemilerinin yanı sıra müttefiklerin ve tarafsızların gemilerini de koruyan devriye gemilerine komuta ediyor-

* Metinde vapur terimi, yandan çarklı buharlı gemi anlamına gelmektedir –ed.n.

du. Mısırlı Mirliva (tuğamiral) Hasan Paşa'nın filosu Varna'ya asker taşıyacak ve Rumeli kıyılarında devriye gezecekti. Mısır filosu Mısır askerlerini Varna'da karaya çıkardı ve 13 Kasım 1853'te İstanbul'a geri döndü. Ferik "İngiliz"[40] Mustafa Paşa'nın komuta ettiği dört vapurdan (*Saik-i Şadi*, *Feyz-i Bari*, *Taif* ve *Ereğli*)[41] oluşan üçüncü grubun görevi Anadolu'nun kuzeydoğu sahilleri ile Gürcistan ve Çerkezistan sahillerinde devriye gezmekti. Ondan Trabzon, Batum, Çürüksu, Sohum ve Soğucak (Novorossiysk) limanlarına uğraması, bilgi toplaması, Rusya'ya isyan etmiş Çerkesler için karaya cephane çıkarması ve Batum'daki Osmanlı ordusunun komutanı Hassa müşiri Haseki Selim Mehmed Paşa ile haberleşmesi istenmişti. Şeyh Şamil'in Çerkezistan'daki naibine mektuplar götüren Çerkes İsmail Bey de Mustafa Paşa'nın filotillasındaydı.[42]

Kuzey Kafkasya'da Şeyh Şamil 1834 yılından beri Çeçenistan ve Dağıstan'da Ruslara karşı bağımsızlık savaşı yürütmekteydi. Şamil'in Çerkezistan'daki naibi Muhammed Emin, Çerkeslerin Rus ordusuna karşı direnişini örgütlemeye çalışıyordu. Bunun ne Şamil ne de Babıâli ve müttefikleri için kolay bir iş olmadığını ileride göreceğiz.

Dördüncü gruptaki gemiler Patrona (tümamiral) Osman Paşa'nın ve Riyale (tuğamiral) Hüseyin Paşa'nın komutasında 5 Kasım'da Amasra'dan Sinop'a kadar olan kuzeybatı Anadolu sahillerinde seyretmek üzere gönderilmişlerdi. Rus gemileri ile karşılaştıkları takdirde aldıkları talimat sadece kazanmaktan emin olurlarsa muharebeye tutuşmalarıydı.[43] Bu emir Slade'e verilmiş olan emirden biraz farklı görünüyor. Ona ilk ateş eden olmaktan kaçınması emredilmişti. Bu farklılıklar Babıâli'nin tereddütlerinden kaynaklanıyordu. Babıâli aynı zamanda donanma meseleleri söz konusu olduğunda Fransa ve İngiltere sefaretleri ile onların amirallerinin etkisi altındaydı. Babıâli ayrıca Fransa ve İngiltere sefaretlerinden filolarının geri kalan kısmını Çanakkale Boğazı'ndan İstanbul Boğazı'na getirmelerini istedi.

Bu tarihte üç kalyon, iki fırkateyn ve bir vapurdan oluşan bir Rus filosunun İstanbul'dan 120 mil mesafede Anadolu'nun kuzeybatı sahillerinde seyrettiği rapor edilmişti. Bu haberleri alan

"Müşavir Paşa" Adolphus Slade (*Donanma Dergisi*, Ekim 1952)

Mahmud Paşa, Osman Paşa'nın fırkateynler ve korvetlerden oluşan hafif filosunun Büyükdere'deki filodan başka bir fırkateynle takviye edilmesi için emir verdi. Slade (yani Mirliva Müşavir Paşa) ona Rusların itibari güç olarak üstünlüğünü ve eşit olmayan güce sahip bir filoyu düşmana karşı göndermenin tehlikelerini hatırlattı. Mahmud Paşa Babıâli'nin emirlerini tartışamayacağını söyledi ama Sinop'ta kışlaması düşünülen kalyon ve fırkateynlerden oluşan ikinci filoyu fırkateynlerin ve korvetlerin yerine göndermeyi vaat etti. Kapudan Paşa ayrıca düşmanla karşılaşılınca ilk ateş eden olmaktan kaçınılmasına dair olan yazılı bir emir verdi. "Savaşta değil miyiz?" diye sordu Müşavir Paşa. "Öyleyiz, ama Babıâli'nin emri böyle" cevabını verdi Kapudan Paşa. Müşavir Paşa tam yerinde duran bir gemiden yapılan ilk alabanda ateşinin sonucu belirleyici olabileceğini söyleyip itiraz edince Mahmud Paşa kayıtsız kaldı: "Ben size emri verdim ve bu benim için yeterli."[44]

Babıâli Karadeniz'e kalyon göndermeye karar vermişti, ama gemiler yelken açmaya hazır oldukları zaman emir iptal edildi. Kapudan Paşa bunun İngiltere büyükelçisinin arzusu olduğunu söyledi. Gerçekten de Fransa ve İngiltere elçileri tercümanlarını 4 Kasım'da Babıâli'ye gönderip müttefik filolar tamamen İstanbul Boğazı'nda toplanana ve hatta sonrasına kadar bir Osmanlı filosunu üstün Rus donanmasına karşı Karadeniz'e göndermenin tehlikeleri hususunda uyarmışlardı. Fransa elçisi tercümanına verdiği yazılı talimatta Reşid Paşa'ya Fransız filosunun geri kalanını İstanbul Boğazı'na getirmeye hazır olduğunu bildiriyordu. Fakat elçi aynı zamanda Babıâli'nin Osmanlı filosunu Karadeniz'e gönderme kararından duyduğu hayreti ifade ediyordu. O bu tedbirin ona zamansız göründüğünü yazmıştı, çünkü Kapudan Paşa'nın harekete geçmeden önce faaliyetlerini müttefik filolarının amiralleri ile birlikte tertip etmesini bekliyordu.[45]

Lord Stratford de Redcliffe de aynı gün M. de la Cour ile birlikte karar verildiği üzere İngiltere filosunun geri kalanını İstanbul Boğazı'na getirmeye hazır olduğunu ifade etti. Osmanlı nazırlarının filolarını kalyonlar hariç olmak üzere Karadeniz'e göndermekle gösterdikleri cesaret ve yurtseverlikten etkilenmiş oldukla-

rını yazdı. Fakat hem Fransız hem de İngiliz uzmanların mevsimin geçmiş olmasından ve Sivastopol'daki büyük Rus filosundan kaynaklanan büyük tehlikeden dolayı bu girişime karşı olduğunu beyan etti. Osmanlı donanmasının bu kadar büyük bir kısmını riske sokmak ihtiyatsızlık olurdu ve bu sırada karşılaşılacak bir başarısızlık Babıâli için birçok problem yaratırdı. Her halükârda müttefik filolar tamamen İstanbul Boğazı'na gelmeden Osmanlı filosunu göndermenin bir çılgınlık ("*une folie*") olacağını öne sürdü. Ayrıca müttefik amirallerin görüşüne göre müttefik filolar geldikten sonra bile yelkenli kalyonlar yerine üç veya dört büyük buharlı geminin gönderilmesi gerektiği yorumunu yaptı. Şayet Babıâli yelkenli veya buharlı gemileri Karadeniz'e göndermeye karar verirse Karadeniz'de Kasım ayındaki seyrüseferin tehlikelerini azaltacak olan dolunayın çıkmasını beklemeliydi.[46]

Osman Paşa ile Hüseyin Paşa'nın hafif filosunun yola çıkacağı gün olan 5 Kasım'da Fransa elçisi Babıâli'ye filoyu göndermenin ciddi dezavantajları hususunda bir başka uyarı yaptı ve bundan vazgeçilmesini tavsiye etti.[47] Aynı gün Lord Stratford de Redcliffe Lord Clarendon'a "Babıâli'yi şu sıralar Karadeniz'e bir kalyon ve fırkateyn filosu göndermemesi için ikna etmeyi başardığını" yazdı.[48]

Bir müddet sonra parlamento belgeleri (Mavi Kitaplar) yayımlandığı zaman Slade büyükelçiye kalyonların Sinop'a gönderilmesine neden engel olduğunu sordu. Elçi Fransız filosundan Amiral Hamelin ve İngiltere filosundan Amiral Dundas'ın fikrine güvendiğini söyledi. Slade bunun üzerine yerel koşulları bilmeyen kişilerin görüşüne niye güvendiğini sordu; buna karşılık elçi de hükümetlerinin onlara verdiği rütbe ve konumun kendisine tercih şansı bırakmadığını söyledi. Londra'daki Lord Clarendon da 21 Kasım'da Amiral Dundas ve büyükelçinin kararını onayladı ve Babıâli'nin en iyisi İngiliz ve Fransız amirallerin bilgisine güvenmesi gerektiğini ekledi.[49]

Beş yıl sonra Slade, Sadrazam Âli Paşa'ya yazdığı bir mektupta, savaşın başlangıcında Mahmud Paşa ona bir filo ile Karadeniz'de seyretmesini emrettiği zaman Lord Stratford'dan Kraliçe'nin adına İstanbul Boğazı'nda kalma emri aldığını bildirecektir. İngiltere Rusya ile barış halinde olduğu için onun Karadeniz'deki mevcudi-

yeti İngiltere'yi zor duruma sokabilirdi. Slade Osmanlı donanmasının İngiltere'nin işbirliğine güvendiğini ve şayet gitmezse bunun uygunsuz bir anlamı olacağı cevabını vermişti. Slade'e göre, "Bunun üzerine Ekselansları beni İngiliz hükümetine şikâyet etmekle tehdit etti: Öyle de yaptı."[50]

Stratford de Redcliffe'in bu olaydaki tutumu iki türlü yoruma açıktır. Onun savaşı hızlandırmak istediğini düşünenler İngiltere'yi Rusya'ya karşı savaşa sokmak için Osmanlı filosunu bile bile yok olmaya bıraktığını öne sürüyorlar. Stratford'un en barışçı niyetlere sahip olduğu görüşünde olanlar ise Osmanlı ve Rus filoları arasında muhtemel bir çatışmaya engel olmak istediğini iddia edebilirler. Bu görüşlere bir alternatif olarak onun gizli bir niyeti olmaksızın sadece amirallerin tavsiyesine uyduğunu ileri sürebiliriz. Fakat her halükârda bu durumda kalyon göndermemenin mantığını anlamak zordur. Şayet Rus filosunun oluşturduğu tehlike gerçekse, kalyonlar ve fırkateynlerden oluşan bir filo yerine sadece fırkateyn ve korvetlerden oluşan bir hafif filo göndermek sadece riski artırırdı. Gemileri hiç göndermemeyi tavsiye etmek veya bunun yerine daha güçlü bir destek göndermek daha akıllıca olmaz mıydı? Stratford ve amiraller Babıâli bu kadar kararlı ve imha tehlikesi her halükârda var olduğu için en azından kalyonların kurtarılması gerektiğini mi düşünmüşlerdi? Bir sonuca varmak zordur.

Karadeniz'e kalyon gönderilmemesinin müttefik amirallerin beyan edilmiş arzusu olduğu Sinop felaketinden ve görevden alınmasından sonra Mahmud Paşa'nın görülen davasındaki ifadesiyle de teyit edilmiştir.[51]

Kasım ayı ortasında bahriye feriki Mustafa Paşa, filotillası ile Batum'dan geri döndü ve Patrona Osman Paşa ve Riyale Hüseyin Paşa'nın filotillasının Sivastopol'a İstanbul'dan daha yakın olan Sinop'taki konumunu gördü. Sinop'taki Osmanlı filosu yedi fırkateyn [*Avnillah* (Osman Paşa'nın sancak gemisi, 50 top), *Nizamiye* (Riyale Hüseyin Paşa'nın ikinci sancak gemisi, 64 top), *Nesim-i Zafer* (48 top), *Fazlullah* (48 top),[52] *Navek-i Bahri* (42 top), *Dimyat* (42 top) ve *Kaid-i Zafer* (22 top)] ile üç korvet (*Necm-i Efşan*, *Fevz-i Mâbud* ve *Gül-i Sefid*, her birinde 22 top) ve iki nakliye

gemisinden oluşuyordu.[53] Yolculuk esnasında fırtınalara tutulmuşlar ve birbirlerini kaybetmişler, Sinop limanına ancak büyük zorluklarla ulaşmışlardı. Mustafa Paşa da bu filotillanın bir Rus saldırısına açık olduğu tehlikesini görüyordu, ama bunu önleyecek tedbirler almadı. Sinop'ta iki başka buharlı gemiyi (*Taif* ve *Ereğli*) bıraktı ve 24 Kasım'da İstanbul'a gelip filonun saldırıya açık konumunu ve Sinop'taki sahil bataryalarının yetersizliğini rapor etti. Adolphus Slade onun davranışını Ruslar saldırmadığı takdirde tedbir ve İstanbul'daki yetkililer ve düşmanlar veya rakipler tarafından suçlanma korkusunun sonucu olarak yorumluyor. Her paşanın İstanbul'da ilk fırsatta kendisine karşı dolap çevirmeye hazır rakiplerinin olduğu doğrudur. O tarihte birçok Osmanlı paşası genellikle liyakatten ziyade kurnazlığa sahipken her türlü etkiye açık zayıf bir hükümetin emrinde çalışmanın kolay bir iş olmadığı da doğrudur. Bu şüpheler onların inisiyatif almasına engel oluyordu.

Rus tarafında Knez Menşikov hâlâ denizcilik bakanı ve şimdi aynı zamanda Kırım'daki bütün kara ve deniz kuvvetlerinin başkomutanıydı. Savaşın başlangıcında Rus Karadeniz filosu her ikisi de Amiral Lazarev'in talebesi olan iki yetenekli ve önde gelen amiralin, filo kurmay başkanı Koramiral Vladimir A. Kornilov ve Koramiral Pavel S. Nahimov'un komuta ettiği iki kısma bölünmüştü. Nahimov Karadeniz'in Sinop'tan Sohum'a kadar olan doğu kısmında, Kornilov ise batı kısmında seyrediyordu. Nahimov'un gemileri 1853 yılının Eylül ayında Rusya'nın 13. Tümen'ini (16.393 asker, 824 at ve ağırlıkları) Sivastopol'dan İngur Nehri'nin ağzındaki Anakra Kalesi'ne taşıdı.[54]

Kornilov'a gelince Kasım ayının başlarında İstanbul Boğazı'nın kuzey çıkışına kadar yaklaştı. Menşikov ona hangi Osmanlı savaş gemisi karşısına çıkarsa çıksın muharebeye tutuşması talimatını vermişti. Kornilov Balçık, Varna ve Süzebolu'dan Burgaz'a kadar Karadeniz'in batı kıyılarında seyretti ve Osmanlı savaş gemileriyle karşılaşmadı. Nihayet filosunun çoğunu Sivastopol'a geri gönderdi ve kendisi *Vladimir* vapuruyla kaldı. O sırada Osmanlı-Mısır vapuru *Pervaz-ı Bahri* kömür almak için Ereğli'ye gönderilmişti. Yoldayken 17 Kasım 1853 günü *Vladimir* ile karşılaştı. Çıkan mu-

harebede *Vladimir* Osmanlı gemisini ele geçirdi. *Pervaz-ı Bahri*'nin kayıpları Mısırlı Kaptan Said Paşa dahil er ve subay 22 ölü ve 18 iken Rusların kaybı iki ölü ve iki yaralıydı; ölenlerden biri Kornilov'un yaveri teğmen Jeleznov'du.[55] Ruslar ganimetleri ile birlikte Sivastopol'a geri döndüler ve esir Mısır gemisinin adı *Kornilov* olarak değiştirildi. Bu küçük olay tarihte buharlı gemiler arasındaki ilk muharebe olarak görülebilir.

Osman Paşa 23 Kasım'dan beri üç kalyon, iki brik ve bir vapurdan oluşan bir Rus filosunun yakınlarda olduğunu biliyordu. Fakat açık denizde muharebeye tutuşmayı tercih etmedi ve bunun yerine limanda kaldı. Kaptan Yahya Bey'in ve *Taif*'in diğer subaylarının gemi düşmandan kaçıp kurtulup İstanbul'a geldikten sonra sundukları rapora göre patrona paşa bütün kaptanlara şu talimatı verdi: "Düşman sefaini görünüyorlar, bunlara mukabele olunamayacak. Denize çıkılsa kayb olunacak, iyisi gelirler ise toplarımız tamam oluncaya kadar harb edip şayed alacak olurlar ise demirleri bırakıp kıyı tarafına inerek sefinelerinizi ihrak edin."[56]

Bu filo özellikle güçlü olmadığı için Osman Paşa onunla muharebeye tutuşabilir veya en azından İstanbul'a doğru dövüşerek çekilmeye teşebbüs edebilirdi. Fakat onun yerine 24 Kasım'da hemen yardım talep eden korku dolu bir rapor gönderdi. Bu arada Amiral Nahimov Sivastopol'dan takviye istedi. Knez Menşikov, Tuğamiral Fyodor M. Novosilskiy'in komutasında üç kalyon ve iki fırkateynden oluşan bir başka filo yolladı. İstanbul'da Reşid Paşa 29 ve 30 Kasım'da İngiltere ve Fransa elçiliklerini bir Rus filosunun Sinop, Amasra ve Bartın sularında seyrettiğinden haberdar etti.[57] Elçiler İstanbul'daki kendi amirallerine danıştılar ve donanmalarının Karadeniz'e gönderilmesinin tercihe şayan olmadığına karar verdiler. Her halükârda cevap vermekte acele etmediler. Osmanlı bahriye nezareti de tarihi önemi haiz muharebeden hemen önce Osman Paşa'ya birtakım uyarılarda bulunmuştu. Bu mektupları muharebeden sonra Mahmud Paşa'ya açılan dava ile birlikte gözden geçireceğiz.

27 Kasım'da Novosilskiy'in filosu Nahimov'un filosuna katıldı. Şimdi Nahimov'un gücü hâlâ Sinop Koyu'nda demirli olan Os-

manlı filosunu yok etmeye fazlasıyla yeterliydi. 30 Kasım sabahı Nahimov şimdi altı savaş gemisinden oluşan olan filosuna saldırı emrini verdi: *İmperatritsa Mariya* (sancak gemisi, 84 top), *Parij* (2. sancak gemisi, 120 top), *Tri Sviyatitelya* (120 top), *Velikiy Knyaz Konstantin* (120 top), *Rostislav* (84 top), *Çesma* (84 top), *Kagul* ve *Kulevçi* firkateynleri ve üç vapur (*Odessa*, *Krım* ve *Hersones*). Bu gemiler kesinlikle Osmanlıların sahip olduğundan çok daha büyük kalibreli toplarla donanmıştı.[58] En büyük Osmanlı topları 24 funt'lukken Rusların 68 funt'lukları vardı. Ayrıca Rus gemilerinde ihtiraklı mermi kullanan 38 adet Paixhans topu vardı.[59] Bu mermiler Osmanlı gemilerinin dış kaplamalarından içeri giriyor ve orada patlayıp tekneleri tutuşturuyorlardı. Paixhans topları daha önce de kullanılmış olmalarına rağmen hantaldılar ve gemilerde kullanmak bakımından tehlikeliydiler. Rus donanması, mevcut muadillerinden çok daha büyük bir infilak kapasitesi ve tahrip gücü olan mükemmel bir dizayn geliştirmişti. Top ateşi evvelce de gemileri batırmıştı, ama ihtiraklı mermilerin sarsıcı etkisi şimdi bütün dünyayı şaşırttı.

Osmanlı kuvvetleri sahil bataryalarından da yararlanabilecek olmalarına rağmen Osmanlı filosunun konumu bunlardan tam istifadeye imkân vermedi, çünkü basiretsiz tertiplenmeden dolayı bazı bataryaların ateş kavsi filo tarafından kapatılmıştı. Her halükârda bu bataryalardaki toplar küçük –14 ila 19 funt'luk– kalibreli gülleler atıyorlardı.[60] Osman Paşa'nın gemilerinin karaya bakan taraflarındaki topları niye sahil bataryaları olarak kullanmadığı da bilinmemektedir. Zayonçkovskiy de Osmanlı filosunun tertibini şehrin yakınında değil de güneyinde alsaydı daha iyi direnebilmiş olacağını ileri sürmektedir. Osman Paşa'nın tecrübeli bir denizci ve iyi bir amiral olduğunu göz önüne alarak Zayonçkovskiy onun tedbirsizliği için bunaklıktan veya Rusların tahkim edilmiş mevkilere saldıramayacaklarına dair İngiliz yanılgısının etkisinden başka bir izah bulamamaktadır.[61]

Osman Paşa'nın filosu koyda hilal şeklinde yatıyordu. Rus filosu iki koldan koya girdi ve Osmanlı filosunun teslim olmasını talep etti. Osman Paşa teslim olmayı reddetti ama ilk ateş açan olmakta tereddüt etti. Rus gemileri Osmanlı donanmasından 900 metre

kadar uzakta demir attılar. *Navek-i Bahri*'nin ateş etmek için izin isteyen işareti görmezden gelindi. Sonra ilk olarak *Nizamiye* ateş açtı ve ötekiler onu takip etti.[62] Eşit olmayan güçler arasında tahrip edici bir çatışma –veya daha ziyade bombardıman– başladı. Önceleri Osmanlı topları Rus gemilerine manevra yaptıkları esnada büyük zarar verdi. Fakat Rus gemileri kısa sürede mevzilendiler ve bir müddet sonra iyi isabet kaydetmeye başladılar. Sonra 68 funt'luk topların ve ihtiraklı mermilerin yıkıcı etkileri iyice belli oldu. Osmanlı gemileri birkaç saat içinde yakıldı ve havaya uçuruldu (tahminler bir saatten altı saate kadar değişmektedir).

Müşavir Paşa (Adolphus Slade) *Taif* gemisindeydi. Rus gemilerinin yaklaşması üzerine vapurunun yüksek hız avantajından yararlandı ve muharebe alanından kaçtı. Nahimov zaten *Kagul* ve *Kulevçi*'ye *Taif*'in icabına bakmalarını emretmişti, ama onlar gemiyi yakalayamadılar. Birkaç atış yapan *Taif*, önce doğuya Gerze'ye doğru döndü ve sonra rotasını İstanbul'a doğrulttu.

Bu sırada Amiral Kornilov takviyeleriyle gelmişti ve *Taif*'in kaçışını görünce onu yakalamaya çalıştı ama gemi üstün sürati sayesinde kaçmayı başardı. Nahimov'un gemileri *Taif* haricinde filonun tümünü çoktan yok etmişti. Fakat Nahimov bütün gemiler yanmakta iken bile ateşi kesmedi. Şehrin Müslüman mahalleleri de tutuşturulmuştu ve kaymakam ile Müslüman halk kaçmış olduklarından dolayı yangınları söndürecek kimse yoktu. Bu davranışından dolayı Nahimov sivil hedefleri vurmakla eleştirildi; o ise bunun Osmanlı filosunun mevkii yüzünden olduğunu iddia etti. Bombardıman sona erdikten sonra Nahimov şehre bir murahhas gönderdi, ama hiçbir yetkili veya konsolos bulunamadı. Orada mevcut yegâne konsolos olan Avusturya konsolosu da kaçmıştı. Rus temcilcisi şehre zarar vermek niyetinde olmadığına ve sadece Çerkes asilere cephane taşıyan Osmanlı filosunu yok etmek için gelmiş olduğuna dair Nahimov'un açıklamasını konsolosluğa bıraktı.

Slade'e göre Osmanlı kayıpları filonun 4200 olan mevcudundan 2700 kadar ölüydü. Fakat oradaki on bir geminin kapasitesine bakınca bu sayı oldukça abartılmış görünüyor. O tarihte komutanın kâtibi olan donanma komutanı Miralay Mehmed Bey'in

1891 yılında vakanüvis Lütfi Efendi'ye verilmiş bir rapordaki yazılı beyanına göre Sinop'taki donanma mensuplarının sayısı 2989 kişiydi ve ölülerin arasında Bozcaadalı Riyale Hüseyin Paşa, 56 subay ve binden çok asker vardı. Patrona Osman Paşa dört subay ve bir miktar asker ile birlikte esir alınmıştı.[63] 2989 kişiden sadece 958 asker ve subay muharebeden sonra İstanbul'a gelebildiler;[64] Mısır fırkateynlerindeki gemicilerden daha çok kurtulan olmuştu. Anadolu'dan toplanan gemiciler yüzemezken onlar muhtemelen iyi yüzüyorlardı.[65]

Rusların 1855 yılının Ekim ayına doğru filosundan dört başka Osmanlı subayı ile birlikte Babıâli'ye iade ettiği Patrona Osman Paşa'nın raporuna göre Rusların elinde hâlâ 156 Osmanlı savaş esiri (denizci) vardı.[66] Şayet bu sayıyı yukarıdaki sayıya eklersek hayatta kalan 1114 kişiyi veya firarileri saymazsak geri gelen hayatta kalmış kişileri buluruz. Böylece Osmanlı kayıplarının toplamı 1875 kişiyi bulur. Patrona Osman Paşa ayağından yaralanmış ve esir alınmıştı. Riyale Bozcaadalı Hüseyin Paşa ölülerin arasındaydı. *Navek-i Bahri*'nin komutanı Ali Bey fırkateynini kendisiyle birlikte havaya uçurmuştu. Osman Paşa'dan başka iki fırkateyn komutanı, *Fazlullah*'ın komutanı Miralay Ali Mahir Bey (1820-?) ve *Feyz-i Bari*'nin komutanı Kaymakam Ethem Bey, üç korvetten birinin komutanı olan Binbaşı Yalovalı Hasan Bey (1814-?) ve Mülazım Halil Efendi en azından 156 denizciyle (yukarıda izah edildiği üzere) birlikte esir alınmışlardı.[67] Ruslar bir subay ve 33 ila 36 denizci kaybetmişlerdi.

Bu noktada doğal olarak şu soru ortaya çıkmaktadır: Slade "denize açılmak ve İstanbul'a Türk filosunu tehdit eden yakın tehlikenin haberini götürmek" için Osman Paşa'dan açık bir emir almış mıydı?[68] Yoksa muharebe alanından kendi kararıyla mı ayrılmıştı? Slade'in kendisi bu hususa kitabında bir açıklık getirmez.[69] Saab *Taif*'e "muharebe başlamadan önce limandan ayrılma emrinin verilmiş olduğunu" iddia eder, ama bunun için yetkili bir kaynak göstermez.[70] Osmanlı ve Türk tarihçileri bu soruyu sormazlar bile. Onlara bu tamamen normal bir hareket olarak gözükmektedir. Örneğin Enver Ziya Karal *Taif*'in Osman Paşa tarafından İstanbul'a

gönderildiğini yazmaktadır. Fakat bu hususta bir referans göstermemektedir. Karal, Kırım Savaşı'nı anlatırken genelde yaptığı gibi sadece bu konudaki ikincil Batı literatürünü tekrarlamaktadır.[71]

Bazı Rus tarihçileri ise açıkça Slade'i komutanını muharebe zamanında terk edip kaçmakla suçlamışlardır. Bu tarihçiler yüksek sürati ve daha büyük manevra kapasitesi sayesinde *Taif*'in isteseydi Rus filosuna önemli bir zarar verebilecek olduğuna dikkat çekmişlerdir. Hatta Tarle, Slade İngiliz tebaası değil de bir "Türk" olsaydı kesinlikle bir geminin serenine asılmış olacağını iddia etmiştir. Sonra daha da ileri gidip öteki Osmanlı buharlı gemisi *Ereğli*'nin de isteseydi kaçabileceğini ama ona bir "Türk" komuta ettiğinden öyle yapmadığını yazmıştır.[72] Ne var ki Ahmed Rıza Trabzoni "öbür buharlı geminin" "islim" olmadığından dolayı makinesi hazır bulunmadığı için kaçamadığını yazmaktadır.[73] Güçlü bir düşman karşısında yok olmanın kesinliği göz önüne alındığında *Taif*'in komutandan emir mi aldığı yoksa kalıp düşmanla savaşması mı gerektiği sorusu bazılarına oldukça teknik bir ayrıntı olarak görünebilirken başkaları kalıp çarpışması gerektiğinde ısrar edebilirler.

Bütün savaş boyunca kendilerine yapılmış suçlamalar ne olmuş olursa olsun çok az paşa ciddi şekilde cezalandırılmış görünmektedir. Bir istisna (silk-i askeriden tard edilmiş olan Mirliva Ahmed Paşa) dışında verilen en fazla ceza geçici bir sürgün veya kısa süreli bir azildi ki ardından genellikle eski görevine iade veya başka bir göreve atanma geliyordu. Göreceğimiz üzere Anadolu ordusunun komutanları buna iyi birer örnektirler. Sinop'a gelince *Taif*'in kaptanı Yahya Bey görevden azledildi ama anlaşıldığına göre bu muharebeden çekildiği için değildi. Trabzon'daki şiddetli bir münakaşada ecnebi ticaret buharlı gemilerinin personelinin Ruslara muhbirlik yaptıklarını iddia etmişti.[74] Osmanlı ordusu ve donanmasındaki disiplin meselesi başlı başına önemli bir meseledir, ama bu konuyu sonra ele alacağız.

Dönemin eleştirmenlerinden Friedrich Engels, NYDT'de yayınlanan anonim bir başmakalede Sinop muharebesinin "Türkler tarafından öylesine bir benzeri olmayan büyük hatalar sonucunda meydana geldiğini ve tüm olayın Batılıların diplomasisinin zarar

verici müdahalesi yüzünden veya İstanbul'da Fransa ve İngiltere elçilikleri ile ilişkili bazı grupların Ruslarla desiseye iştirak etmelerinden dolayı olduğunu" iddia etti. Engels daha sonra ana filo İstanbul Boğazı'nda sakince yatarken, çoğu küçük kalibreli 300 kadar topu olan bir filonun Rus saldırısına en açık olduğu bir yerde kendisinin üç misli olan bir filonun merhametine terk edilmesinin sebebini sordu. Birkaç günlük bir çalışmayla tamirleri için çok şey yapılabilecekken Türk bataryaları nasıl böylesine kötü bir durumdaydılar? Türk gemileri nasıl bataryaların ateşini engelleyen yerlerde demirliydiler?[75] Engels aynı zamanda *Taif* vapurunun raporuna göre "Türklerin" baskına uğradıklarını iddia etmektedir ki görmüş olduğumuz üzere Osman Paşa tehlikeyi biliyordu. Engels sonra uzman bir deniz subayı imiş gibi şunları ileri sürüyordu:

> Rusların deniz manevralarının hantallığını, Türk filosunun cephedeki kötü konumunu ve kendi bataryalarının ateş hattı üzerinde olmasını ve her şeyden ziyade *imhanın mutlak kesinliğini* göz önüne alırsak, tüm Türk filosunun demir alması ve rüzgârın elverdiği ölçüde düşmanın üzerine gitmesi belki de daha iyi olurdu. Bir kısmının tahrip edilmesinden kuşkusuz hiçbir şekilde kaçınılamazdı, ama bu durum filonun en azından bir kısmını kurtarabilirdi. Elbette böyle bir manevrayı belirleyecek olan şey rüzgârın yönüydü, ancak öyle görünüyor ki Osman Paşa böyle bir adımı hiç düşünmedi.[76] [İtalikler özgün metinde.]

Engels, Sinop zaferinin "Türkler neredeyse hiç görülmedik bir cesaretle savaşmış ve tüm çatışma boyunca hiçbir gemi teslim bayrağı çekmemiş olduğu için Ruslara şan getirmediği" sonucuna varmıştı. Mağlubiyet bütünüyle "Türk donanmasının denize açılmasını ve Sinop filosunu koruyup üssüne geri getirmesini engelleyen" Batı diplomasisinin "sunduğu hizmetten" ileri gelmişti.

Askeri teknik açısından Sinop muharebesi Rus donanmasına şan getirmemiştir. Ateş gücü iki üç misli olan bir kalyon filosunun kıyıda demirli bir fırkateyn filosuna karşı muharebeyi kazanması kesindi. Şayet Osmanlı filosu ilk ateşi açmamış olsaydı, Rus filosu, fırkateynlere birinci sınıf gemilerle saldırmayı utanılacak bir şey

olarak gören denizcilik şerefini ihlal etmekle bile suçlanabilirdi. Muharebe esnasında hemen hiç manevra olmamıştı, bu yüzden daha ziyade bir kuşatma bombardımanı gibiydi. Osmanlı sahil bataryalarının sayısı azdı, topları küçüktü ve yetersiz bir konumdaydılar. Yine de muharebe iki saat kadar sürdü ki Osmanlı filosu bu süre boyunca dövüştü ve Rus filosuna ciddi zarar verdi. Daha etkili bir filo (örneğin bir İngiliz filosu) böyle bir durumda Rus filosunun yerinde olsaydı muharebeyi çok daha kısa sürede kazanırdı. Birçok tarihçi Rus gemilerinin kullandığı Paixhans toplarının ve ihtiraklı mermilerin Osmanlı filosunun gülle atışına karşı çok etkili olduğunu kabul eder. Her halükârda böylesine bir ateş gücü üstünlüğüne sahip olan Rus filosu muharebeyi ihtiraklı mermiler yerine gülle atışıyla da kolayca kazanabilirdi.[77]

Osmanlı filosu, Amiral Nelson'un 1 Ağustos 1798'de Abukir koyunda yok etmiş olduğu Fransız filosununkine benzer bir duruma düşmüştü. III. Napolyon Sinop muharebesinde görülenlerden ders aldı; ahşap gemilerin böyle mermilerle kolayca yanabilir olduğunu anladı ve bu yüzden Fransız donanması için zırh kaplı yüzer bataryalar yapılmasını emretti. Bu yüzer bataryalar 1855 yılının Ekim ayında Karadeniz'de, Buğ ve Dinyeper nehirlerinin ağızlarını koruyan Kılburun Kalesi'nin alınmasında kullanıldı.

19. yüzyılın meşhur Ermeni kökenli Kırımlı Rus donanma ressamı İvan K. Ayvazovskiy esir Osman Paşa ve Ali Bey ile görüşmek için Sivastopol'a gitti ve aynı zamanda onların karakalem portrelerini çizdi. Ayvazovskiy Osman Paşa'ya Sinop'a niye kalyon götürmediğini sorunca şu cevabı aldı: "Bizim gemicilerimiz ile ne götürsek yine aynı şey olurdu."[78] Osman Paşa'nın belki de denizcilerinden şikâyetçi olmak için yeterli sebebi vardı: Muharebe esnasında ayağından kötü şekilde yaralanmış ve baygın yatarken kendi mürettebatı tarafından soyulmuştu. Ayrıca onlara açık deniz harekâtında güvenmemek hususunda da haklı olabilirdi, çünkü Ekim ayının başlarında tecrübeli mürettebatı bahriye feriki Mustafa Paşa'ya aktarılmış, kendisine de Anadolu'da yeni askere alınmış ve ilk yolculuklarında deniz tutmasına uğrayan köylü gençler verilmişti.

Patrona Osman Paşa ile Binbaşı Adil Bey'in, Sivastopol'da esir oldukları sırada ressam Ayvazovskiy tarafından çizilmiş karakalem portreleri, RHL, 1854

Taif İstanbul'a 2 Aralık'ta ulaştı ve felaket haberini getirdi. Mahmud Paşa hemen Fransa ve İngiltere hükümetlerine şüpheli davranışları yüzünden sitem etti: "Bize silahlanmamızı ve Rusya'ya direnmemizi söylediler ve şimdi bizim zor anımızda filoları aldırış etmeksizin seyrediyor!"[79] Sinop'a gitmek ve oradaki durumu gözden geçirmek gerekiyordu, ama bahriye paşaları görevi üstlenmekte isteksiz görünüyorlardı. Müşavir Paşa, Kapudan Paşa'nın makamından iki elçinin amiraller Dundas ve Hamelin ile toplantı yapmakta oldukları Fransa sefaretine gitti. Fransız elçisi Baraguey d'Hilliers olayı normal bir savaş vakası olarak görüyordu. Stratford de Redcliffe ve amiraller olaydan sadece birkaç gün öncesine kadar Karadeniz'de bir Osmanlı filosunun mevcudiyetinden haberdar olmadıklarını iddia ettiler. Bunun üzerine Adolphus Slade, filonun Stratford ve amirallerin ikamet ettikleri Tarabya ve Beykoz'dan rahatça görünecek şekilde Büyükdere'den yelken açtığını acı acı beyan etti. Sefirler daha başka bir felaket olması endişesiyle Osmanlı vapurlarının tek başlarına Sinop'a gitmelerine ve bunlara Fransız ve İngiliz vapurlarının refakat etmesine itiraz ettiler, çünkü bunun hükümetlerini müşkül vaziyete sokacağını düşünüyorlardı. Yine de biri İngiliz öteki Fransız bandıralı olmak üzere iki vapurun yalnız başlarına Sinop'a gitmeye hazır olduğunu beyan ettiler.[80]

Nikolay, Rus donanmasının Sinop zaferi haberini sevinçle aldı. Knez Menşikov'a (1770 yılındaki) Çeşme Deniz Zaferi'nin Rus donanması tarafından unutulmamış olduğunu görmekten mutlu olduğunu yazdı.[81]

Reşid Paşa 4 Aralık'ta haberleri vererek ve bu sefer müttefik filoların Karadeniz'e çıkmak üzere Osmanlı filosuna katılmalarını isteyerek tekrar İngiltere ve Fransa elçiliklerine başvurdu.[82] Reşid Paşa muharebenin tüm sonuçlarından henüz habersiz olmakla beraber haklı olarak mağlubiyetin muhtemelen büyük olduğunu tahmin ediyordu. Elçilere filolarının İstanbul Boğazı'nda bulunma sebebinin Devlet-i Âliyye'nin sahillerini korumak olduğunu hatırlatıyor ve onları şimdi göreve davet ediyordu. Gerçekten de şimdi Rusya, Avrupa'nın iki büyük deniz gücüne meydan okumuş oluyordu. Savaş artık Rusya ile Babıâli arasındaki bir meseleden öteye geçmişti. O gün Slade'in bindiği İngiliz vapuru *Retribution* ve Fransız vapuru *Mogador* İstanbul'dan Sinop'a doğru yola çıktı.

Sinop'ta her yerde düzensizlik ve karışıklık gördüler, sayıları yüzden çok ve acı çeken yaralı denizciler kahvehanelere dağılmışlardı. Yaralılara gereken bakım yapılmaksızın altı gün geçmişti. Muharebenin başında kaçmış olan Sinop kaymakamı ve halk şimdi şehre geri dönmüşlerdi. Şehirde on subay, üç doktor ve 120 kadar denizci vardı.[83] Birçok subay ve bin kadar asker memleketin içlerine gitmişti. Kaymakam kaçışını beyhude yere mazur göstermeye çalıştı. Vapurlar 110 yaralıyı aldılar ve İstanbul'a geri döndüler. Yaralıların Tophane'de görülmemeleri için karaya çıkarılmalarının akşama kadar geciktirilmesi istendi.

Ertesi gün muharebenin ayrıntılarını anlatmak üzere Babıâli'ye çağırılan Slade, Osmanlı nazırlarını olaydan hiç etkilenmemiş olarak buldu:

> Güzel minderlerle döşeli daireleri ve parlak kürklere bürünmüş zatıâlileri, Sinop'ta kıvranan yaralılarla dolu salaş kahvehanelerin kasvetine güçlü bir tezat teşkil ederek tefekküre dalmışlardı. Acıklı hikâyeyi sanki hiç ilgileri yokmuş gibi dinliyorlar; muharebeden birkaç gün sonra ***Retribution***'dan teğmen O'Reilly'nin çizdiği Sinop Koyu'nun panoramik görünümüne telaş etmeksizin bakıyorlardı. Osmanlıların ***nil admirari***'sinden [duyarsızlık, tepkisizlik anlamında latince bir terim -en] bihaber bir yabancı onların Çin sularındaki bir felaketin hikâyesini dinledikleri ve resmine baktıklarını zannederdi. Fakat Sinop paşasının kaçışından bahsedilmesi üzerine eski Türk ruhundan bir kıvılcım çaktı. Paşanın hamisi olan

> Reşid Paşa onun davranışını mazur göstermeye teşebbüs ederek "Top mermilerinin önünde duracak değildi ya" diye çocukça bir yorum yaptı. Bunun üzerine Giritli Mustafa Paşa, Reşid Paşa'ya anlamlı ve tehdit dolu bir bakış fırlattı.[84]

Sadrazam Giritli Mustafa Naili Paşa, 11 Aralık'ta Sultan Abdülmecid'e Sinop vakasının sonuçlarını ve önerilen ıslah tedbirlerini sundu.[85] Bu tarihte Müşavir Paşa'nın, Sinop kaymakamının ve Kastamonu valisinin raporları ve vilayet meclisinin mazbatası sadrazamın eline ulaşmıştı. Sadrazam sultanı Rus amiralinin yukarıda izah olunduğu üzere Sinop'taki Avusturya konsolosluğuna verilen beyanından haberdar etti. Ama bunun sadece Fransa ve İngiltere'yi tatmin etmek için yapılmış bir hile olduğunu yazdı. Her halükârda bu hileye Avrupa kamuoyu nezdinde uzun süre itibar edilemezdi. Şayet Avrupa devletleri, şehirlerinin yanmasıyla evsiz barksız kalan savaş kurbanlarına nakit bağışlarda bulunurlarsa bunun Devlet-i Âliyye (Babıâli) üstünde zararlı etkileri olacağı görüşünü ileri sürdü. Bu yüzden vali hemen yangın kurbanlarını tespit etmeye girişmeli ve onlara uygun ödemeler yapmalıydı. Valinin yaralılarla ilgilenmesi gerektiğine de işaret etti.

Sadrazam ayrıca Devlet-i Âliyye'nin sahillerini başkalarının yardımı olmaksızın koruması gerektiğini ve bu işin ancak uzun vadede yapılabilecek olmasına mukabil şimdilik iki kapak ve üç fırkateyni Amerikalılardan veya başka kaynaklardan satın alarak ve hâlâ Londra'da inşa edilmekte olan buharlı geminin borcunu ödeyerek donanmanın güçlendirilmesi gerektiğini bildirdi. Birkaç hafta içinde Namık Paşa'nın Londra'da borç mukavelesi yapmasının beklendiğine ve o zaman buharlı geminin bedelinin ödenebileceğine işaret etti. Sultan sadrazamın tezkiresini iki gün sonra onayladı.

Bu arada Kapudan Paşa ile subayları arasında bir mücadele olmaktaydı. Kapudan Paşa, Ferik Ahmed Paşa ve Ferik Mustafa Paşa'nın yanı sıra başka subayları da gerekli tedbirleri almamak ve görevlerinden kaçınmakla itham etti. İki ferik paşaya gelince düşmanlıklarını geçici olarak unuttular ve Kapudan Paşa'ya kar-

şı birleştiler. Slade'in belirttiği üzere Kapudan Paşa düşmanlarını kendisine karşı birleştirme hatasını işlemiş görünüyor. Sonunda subayların ekserisi ferik paşaların tarafını tuttular. Kapudan Paşa 18 Aralık 1853'te azledildi ve sonra Bolu'ya sürüldü.[86] Yerine önce sabık serasker Hasan Rıza Paşa ve sonra 1854 yılının Şubat ayında Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa geçti. Sinop kaymakamı Hüseyin Paşa da görevden alınmış ama Slade'e göre ertesi yıl "daha kârlı" bir mevkiye yeniden tayin edilmişti.[87] Mahmud Paşa 1857'de affedildi ve hemen sonra öldüğü İstanbul'a geri döndü.[88]

Mahmud Paşa'nın bahriye nazırlığına uygun olmadığı anlaşılmaktaysa da bütün kusur onun değildi. Daha ziyade günah keçisi olarak seçilmiş görünüyor. Azledildikten sonra görülen davası sırasında Meclis-i Vâlâ'ya verdiği ifadesinde Osman ve Hüseyin Paşalara verdiği ve Sinop'u hemen bütün gemilerle terk edip İstanbul Boğazı'nın yakınlarına gelmelerini emreden 26 ve 27 Kasım tarihli talimatlarını gösterdi.[89] O tarihte Mustafa Paşa İstanbul'a geri dönmüş ve Osman Paşa'nın filosunun Sinop'taki durumunu rapor etmişti. Ne var ki bu emirler gönderilecekleri yere muhtemelen hiç ulaşmadılar. Her halükârda kabahatin büyük kısmı, dikkatsiz davranan Osman ve Hüseyin Paşa'ya ait sayılmalıdır.

Mahmud Paşa'nın savunması için yazdığı iki belge vardır. Biri 18 Aralık'ta azledilmeden bir müddet önce sadrazama yazdığı bir mektup, öteki ise Meclis-i Mahsusa'ya sunulmuş olan bir layihadır. Fakat bu iki belge, konu üzerine arşiv araştırması yapmış olan Türk tarihçileri tarafından bile ihmal edilmiştir. Böylece Mahmud Paşa'nın 150 yıldan ziyade bastırılmış olan sesi ilk kez burada yankılanacaktır. Mahmud Paşa'nın savunma beyanları Osmanlı donanmasındaki gerilimleri ve rekabetleri göstermektedir. O, Ahmed Paşa ve Ferik Mustafa Paşa'yı uzun zamandan beri kendisine karşı düşmanca niyetler beslemekle ve yerini almayı arzulamakla itham etmektedir. İki ferikin evvelce birçok kereler birbirlerini şikâyet etmiş olduklarını, ama şimdi aralarındaki eski kavgaları geçici olarak unutarak kendisine karşı birleşmiş olduklarını ileri sürmektedir. Bu anlatış Adolphus Slade'in gözlemleri ile aynı doğrultudadır.[90]

Sadrazama gönderdiği mektubunda Mahmud Paşa, Rus gemilerinin Amasra civarında görüldüklerine dair raporları müteakip önce Rus gemilerine karşı Karadeniz'e kalyon sevkine karar verildiğini yazmaktadır. Fakat Fransız ve Britanyalı amiraller bunun yerine fırkateyn gönderilmesini önererek büyük gemi sevkini engellemişlerdi. Bundan sonra Mahmud Paşa komutanlarını *Mahmudiye* kalyonunda toplamış ve onların yanında Osman ve Hüseyin Paşalara iki ayrı filo halinde Amasra ve Ereğli sularında devriye gezmeleri ama birbirlerine yakın kalmaları talimatını vermişti. Şayet Rus gemileriyle karşılaşırlarsa başarı şansları hakkında karar verecekler ve kazanacaklarını düşünürlerse savaşacaklardı. Aksi takdirde kendilerini koruyacaklardı. Hava kötü olduğunda veya üstün düşman mevcudiyeti durumunda onlara İstanbul Boğazı'na geri dönme yetkisi verilmişti.

Mahmud Paşa sonra Mustafa Paşa'nın filosunun görevi hakkında yorum yapmaktadır. Mustafa Paşa havanın kötü olduğu mazeretini ileri sürerek planlanmış olduğu halde Sohum'a uğramamıştı. Fakat Mahmud Paşa havanın iyi olduğunu ve Mustafa Paşa'nın Sohum'a kadar gitmeye cesaret etmeyip oldukça ürkek davrandığını kaptanlardan öğrenmişti. Sinop'a geri dönmüş ama orada iki vapur bırakmaktan başka tedbir almamıştı. Mahmud Paşa, Mustafa Paşa'yı İstanbul'a geri döndüğü zaman o gemileri böylesine korunmasız bir yerde tehlikeye açık vaziyette bıraktığı için tenkit ettiğinde Mustafa Paşa o yerin tehlikeye açık olmadığı ve her halükârda onların İstanbul'a geri dönmelerini esaslı bir şekilde tavsiye etmiş olduğu cevabını vermişti.

Mahmud Paşa daha sonra eleştirisini, iddiaya göre Sinop'taki yelkenli gemileri Rus saldırısından kurtarmak için beş veya altı vapurla yola düşmekten kaçınan Ferik Ahmed Paşa'ya yöneltiyor. Ahmed Paşa'nın şu cevabı verdiğini ifade ediyor: "Beni siz muhatarada bulunduracaksınız ve düşmanın gemileri geziyormuş ve müşarünileyh Mustafa Paşa hazretlerini gönderdiğiniz vakit bir iş görmeden bırakdı geldi. Şimdi beni muhataraya gönderiyorsunuz". Buna Mahmud Paşa sitemle karşılık verdi:

> Siz vapur ile gideceksiniz. Öyle bir muhatarada bulunacağınızı aklınız kestiği anda avdet edersiniz. Niçün böyle söylüyorsunuz, ayıp değil mi? Eğerçi gidemiyecekseniz bana resmen cevab verin, Bab-ı Ali'ye gideyim bu hal ve keyfiyeti ifade edeyim. Ben kendim vapur-ı hümayunlar ile yarın inşallahu teala giderim.[91]

İşlerin şimdi kendisi için kötüye gideceğini hisseden Ahmed Paşa Sinop'a gitmeye kesinlikle itiraz etmediğini bildirdi, ancak meselenin donanmanın komutanlarıyla Meclis-i Bahriye'de görüşülmesini talep etti. Mahmud Paşa yine kendi beyanına göre Ahmed Paşa'yı görevden kaçınmaya çalışmakla tenkit etti: "Ümera-i bahriye sizden ibaret değil midir ve siz onlardan talimat aldığınız halde mi hareket edeceksiniz ve denizde bulunduğunuz müddetçe ol talimatın haricinde hiçbir şey yapmıyacak mısınız ve deniz halidir bu talimat derununda muharrer bulunan şeylerin hiçbirisi icra olunamayıp da kendü dirayet ve malumatınız iktizası üzere bir şey yapacak olduğunuz halde hiçbir şey icra etmiyecek misiniz ve bu ana kadar denize çıkdığınız vakit ümera-i bahriye toplanıp size bir talimat vermedikçe çıkmadınız mı idi? Böyle şey ayıp olmaz mı?". Ahmed Paşa meclisin toplanması için ısrar etti ve ertesi gün meclis toplandı. Mecliste Mahmud Paşa bütün subaylara şu şekilde hitap etti:

> Bu ana kadar Rumeli'de ve Anadolu'da saye-i Resulullah'da ve saye-i şahanede haylü fütuhatlar oldu. Bahren daha hiçbir seylere muvaffak olamadık. Ben hiçbir zatın yanına gidemiyorum ve gittiğim halde dahi hicabımdan ne yapacağımı bilemiyorum. Ayıp değil midir? Saye-i şahanede bu rütbelere ve nişanlara nail olduk. Hiçbir iş görmedik ve hanginizi bir memuriyete gönderecek olsak birtakım mugalata gösteriyorsunuz. Resmen size ifade ederim ki eğerçi gidemiyecekseniz ve korkuyorsanız bana haber verin, Bab-ı Ali'ye gideyim bu keyfiyetleri beyan-ı hal edeyim. Yarın içinizden reis paşayı veyahud birinizi alırım, vapur-ı hümayunlara rakib olarak giderim.[92]

Bu azarlanmaya cevaben bahriye ümerası endişelerini dile getirdiler. Sadece buharlı gemilerle denize açılmanın birçok düşman gemisine karşı yeterli bir güç oluşturmayacağını beyan ettiler. Öte

yandan kalyonların kullanılmasının kış şartlarında zor olacağı görülecekti. Müttefik amirallerin de aynı görüşte olduklarını söylediler. Evvelce denize açılmış fırkateynler (Osman Paşa ve Hüseyin Paşa'nın fırkateynleri) bile sert bir hava ile karşılaşmışlar ve Sinop limanına sığınıp bir daha çıkamamışlardı. Şimdi ise Amasra sularını geçtikten sonra İstanbul'a geri dönmek zordu. Rusların seyretmekte oldukları doğruydu, ama Sivastopol'dan Sinop'a yelken açmak ve Sivastopol'a veya Batum'a ve Sohum'a geri gitmek İstanbul'dan Sinop'a yelken açmaktan ve geri gelmekten çok daha kolaydı. Rus limanları o yerlere daha yakındı. Ancak Ruslar büyük gemilerini İstanbul Boğazı'nın yakınına getiremiyorlardı. Çünkü hava tersine döndüğü zaman geri dönemeyecekler ve İstanbul Boğazı'na girmek zorunda kalacaklardı.

Mahmud Paşa sonra bu subayların güvenilir olmadıklarını ve onlara talimatlarını her sefer imzalatmanın gerekli olduğunu ileri sürdü, zira onlar bir süre sonra onun sözlerini çarpıtacaklardı. O aynı zamanda onların daima üstlerini suçlamaya çalıştıklarını ve kendilerine kapudan paşa makamının verilmesinin hayalini kurduklarını ileri sürdü. Onlar şimdi sıradan halkın ve hizmetkârların arasında Sinop'taki olayların Kapudan Paşa yüzünden olduğuna dair dedikodular yayıyorlardı.

Öteki belge Mahmud Paşa'nın görevden alındıktan sonra Meclis-i Mahsus'a sunduğu layihasıdır. Mahmud Paşa beyanının başlangıcında kapudan paşa makamına atandığı zaman hem padişahın hem de nazırların onun denizcilik sanatında pek usta olmadığını bildiklerini yazmaktadır.[93] Böylece Mahmud Paşa kendi itirafı ile Abdülmecid'in yüksek mevki sahiplerini onların kabiliyetlerini göz önüne almaksızın tayin ettiğini teyit etmektedir. Onun durumunda Abdülmecid eniştesi Damad Mehmed Âli Paşa'nın veya Mustafa Reşid Paşa'nın etkisinde kalmıştı.[94]

Mahmud Paşa ayrıca kendisi zaten azledildiği, fakat ferikler görevlerinde kaldıkları için donanma ve Tersane-i Amire'deki subayların ferik paşalara karşı ifade vermekte isteksiz olduklarını ileri sürmektedir. Şayet bu paşalar da görevlerinden alınsalardı subaylar muhtemelen hakikati anlatacak cesareti bulurlardı diye eklemiş-

ti. Sabık Kapudan Paşa daha sonra Mustafa Paşa'yı Çerkezistan sahilindeki bütün yerlere uğramamakla suçlamaktadır. Mahmud Paşa filotilladaki kaptanlardan topladığı bilgilere istinaden hüküm vererek havanın iyi olduğunu, Mustafa Paşa'nın Sohum'a gitmediğini ve karşılaştığı küçük bir Rus gemisini zaptetmediğini ileri sürmektedir. Aslında Kapudan-ı Derya'ya göre Mustafa Paşa'nın görevi tüm Karadeniz'i çepeçevre dolaşmanın yanı sıra Kırım sahillerinde de devriye gezmek ve İstanbul'a Rumeli sahillerinden geri dönmekti. Sonra Mustafa Paşa Osman Paşa'nın filosunu Sinop'ta savunmasız bir vaziyette görüp tedbir almaksızın İstanbul'a sıvışmakla suçlanıyordu. Mahmud Paşa Sinop limanında yatmak için hiçbir emir vermediğini iddia ediyordu; aksine kötü hava veya üstün düşman gücü ile karşılaşıldığında İstanbul Boğazı'na geri dönme iznini vermişti.[95]

Mahmud Paşa'nın suçlamalarına karşı Mustafa Paşa kendisini altı başka deniz subayının da mühürlerini bastıkları bir layiha ile savundu.[96] Sinop'un güvenli bir liman olmadığı bilinmesine rağmen Mahmud Paşa'nın Osman ve Hüseyin Paşalara 4 Kasım 1853'te Amasra, Ereğli ve Sinop kıyılarında devriye gezmelerini emretmiş olduğunu ileri sürüyordu. Hava kötü olduğu veya içme suyu azaldığı takdirde İstanbul'a dönmeyecekler fakat Sinop'a gideceklerdi. Mustafa Paşa, Ahmed Paşa ile birlikte bu yolculuk hakkında endişelerini beyan edip onların yerine kendileri gitmek için gönüllü oldukları zaman Kapudan Paşa onların gitmesinin gerekli olmadığını söyleyerek bu teklifi reddetmişti.

Beş gün sonra Mustafa Paşa'ya dört vapur (*Feyz-i Bari*, *Saik-i Şadi*, *Taif* ve *Ereğli*) ile Çerkeslere cephane götürmesi emredilmişti. Mustafa Paşa'ya göre yegâne görevi cephaneyi teslim etmekti ve şayet yolda Osman Paşa ve Hüseyin Paşa'nın filolarına rastlarsa onlara herhangi bir emir verme yetkisi yoktu. Sinop'ta vapurları için kömür almış ve oradaki istihkâmlar ile sahil bataryalarını denetlemişti. Tabyaları yetersiz bularak durumları hakkında Kapudan Paşa'ya yazmış ve aynı zamanda *Ereğli*'yi Trabzon'dan birtakım haberlerle İstanbul'a geri göndereceği hususunda onu haberdar etmişti, çünkü bu gemi iyi durumda değildi ve hareketini

aksatabilirdi. Mustafa Paşa sonra dilekçesinin gerçekten Kapudan Paşa'ya ulaşmış olduğu hususunda şahit olarak Tersane-i Amire kâtibine atıfta bulunmaktadır. Sinop'tan sonra Trabzon, Batum ve Çürüksu sahillerinde seyretmişti ve Sinop'a geri dönüşünde Osman Paşa'yı koyda beş gemi ile yatarken bulmuştu. Kapudan Paşa'nın Osman Paşa'ya vermiş olduğu ve Trabzon'dan geri dönüşünde *Ereğli*'yi yanında tutmasına dair bir emri görmüştü. O, Osman Paşa'ya liman güvenli olmadığı için açık denize yelken açmasını tavsiye etmişti. Sinop'tan ayrılırken Hüseyin Paşa'nın filosu da koya girmişti. Hüseyin Paşa onu Rus filosunun kötü havadan dolayı Sivastopol'a geri döndüğünden haberdar etmişti. Mustafa Paşa ona da Sinop limanından uzak durma tavsiyesini vermişti. Hüseyin Paşa'nın talebi üzerine *Taif* vapurunu ona bırakmış ve İstanbul'a geri dönüp Kapudan Paşa'dan gemileri Sinop'tan geri çağırmasını istirham etmişti. Fakat Mahmud Paşa onun ihtiyatlı tavsiyesine kulak asmamıştı. İki gün sonra Mustafa Paşa talebini tekrarlamış ve bu sefer Mahmud Paşa bunu kabul etmişti. O sırada *Taif* Sinop'tan kötü haberleri getirmişti. Şimdi artık çok geçti.

Hem Mahmud Paşa'nın hem de Mustafa Paşa'nın beyanları birtakım yalanlar ve bazı hesaplanmış belirsizlikler içeriyor gibi görünüyor. Örneğin Hüseyin Paşa öldüğü ve Osman Paşa da Rusların esiri olduğu için Mustafa Paşa'nın onlara gerçekten ne anlatmış olduğunu soruşturmak mümkün değildi. Bütün suçu bir kişiye yüklemek de mümkün değildir. Her halükârda bu belgeler bize önemli bilgiler vermektedir.

Osmanlı hariciye nazırı Reşid Paşa Fransa ve İngiltere elçiliklerine gönderdiği 29 ve 30 Kasım ve 4 Aralık 1853 tarihli notalarında onların İstanbul Boğazı'nda yatan filolarından yardım gelmesi umudunu dile getirmişti. Lord Stratford, Reşid Paşa'ya 11 Aralık 1853 tarihli cevabında ona "büyük keder hisleriyle Babıâli'nin filotillasının orantısız büyüklükteki bir Rus kuvveti ile son talihsiz çatışmada uğradığı kaybın tüm boyutunu" öğrendiğini bildirmektedir. Stratford sonra "şayet konumlarının tehlikelerine veya onları sahilden etkili bataryalarla korumaya evvelce dikkat edilmiş olsaydı" imhadan kaçınılmış olunacağını ileri sürmektedir. Fakat

Osmanlı filosunu ve müttefik filoları Karadeniz'e göndermemeyi tavsiye etmektedir.[97] Bu notada Stratford'un hâlâ "barışı yeniden tesis etmekten" bahsetmesi dikkat çekicidir. O tarihte dört büyük devlet ateşkes ve barış için Rusya ve Babıâli'ye bir nota hazırlamaktaydılar.

Bir gün sonra Fransa sefiri General Baraguey d'Hilliers de Reşid Paşa'nın notasına resmi olarak cevap verdi.[98] General d'Hilliers olaydan dolayı üzüntüsünü ifade ediyordu, ama malzeme ve askeri durumu bakımından Osmanlı donanmasının Karadeniz'e açılmasının tehlikeleri hususunda önceden uyarmış olmalarından dolayı herhangi bir sorumluluğu kabul etmeyeceğini ifade ediyordu. Bu tehlikeler havanın bozukluğundan ve sayıca çok daha güçlü bir düşman filosu ile karşılaşma ihtimalinden kaynaklanıyordu. Fransız elçisi daha sonra müttefik filoların Büyükdere'deki mevcudiyetinin siyasi anlamından başka aynı zamanda şimdiye kadar barışçı bir çözüm için ümitler tükenmediğinden manevi bir desteğinin olduğunu öne sürüyordu. Nihayet elçi bir Rus saldırısı olduğu takdirde İstanbul Boğazı'nı koruyacaklarını beyan ediyordu ama bunun nasıl olacağını ve ne zaman Karadeniz'e çıkacaklarını belirtmiyordu.

Londra'daki Osmanlı elçisi Kostaki Musurus, Reşid Paşa'ya Lord Clarendon'u pek etkilenmiş bulduğunu yazmıştı. Musurus'a göre Viyana'dan telgrafla alınan Sinop'taki üzücü olayın haberleri orada "çok acılı bir etki, genel bir üzüntü ve denebilir ki İstanbul Boğazı'nda demirli olan filoların mecbur bırakıldığı hareketsizlikten dolayı bir öfke" yaratmıştı.[99]

Lord Stratford İngiliz dışişleri bakanına gönderdiği 17 Aralık 1853 tarihli yazısında suçu yine Babıâli'ye ve onun danışmanlarına yüklüyordu. "Sadece onlar veya onların profesyonel danışmanları Sinop'taki kara savunmasının berbat durumundan haberdardılar" diye yazmıştı. "Çok üstün güçteki düşman gemilerinin saldırılarına açık bir filoyu bu kadar uzun bir süre biçare vaziyette tehlikede bırakmanın aşikâr ihtiyatsızlığı yüzünden" sadece onlar sorumluydular. Slade muhakkak kendisine de dokunan bu suçlamalara Türkçe ve İngilizcedeki ortak bir atasözü ile karşılık verdi:

> Ekselansları bu taşları atarken kendilerinin sırça köşkte oturduklarını unutuyorlar; Fransız ve İngiliz donanmaları az çok İstanbul'daki elçilerin emirleri altındaydı ve Sinop muharebesinden önce bu elçiler tarafından herhangi bir Fransız veya İngiliz gemisinin Karadeniz'e çıkması yolunda bir arzu gösterilmedi. Türkiye'nin ordu ve donanma komutanlarından herhangi biriyle müşavere etmeyi lüzumsuz görerek Babıâli'ye savaş harekâtını dikte etme hakkını kendinde gören ve taşra limanlarındaki konsolosları ve ellerindeki para tahsisatı sayesinde özel bilgi alma olanağına da sahip olanlar, yalnız Sinop'un değil, bütün imparatorluğun istihkâmlarının ne halde olduğunu pek iyi bilmeliydil Kaptan Paşa ve Babıâli'nin profesyonel müşaviri fırkateynler ve korvetlerden oluşan bir filonun "çok daha üstün güçte düşman gemilerinin hücumuna" maruz kalma tehlikesini ortadan kaldırmak için Karadeniz'e birinci sınıf savaş gemilerinin gönderilmesini tavsiye etmişti ama Babıâli'nin onayladığı bu tavsiye veto edildi.[100]

Londra'daki dışişleri bakanlığı aynı tarihte Lord Stratford'a filonun Karadeniz'e çıkması emrini vermesi için talimat veriyordu. Fakat Karadeniz'e yelken açma konusunda İngiliz ve Fransız amiraller arasında görüş ayrılığı vardı. Onlar Beykoz'daki güzel manzaralı demirleme yerlerinden ayrılmakta oldukça isteksizdiler.

18 ve 19 Aralık'ta devlet erkân ve ricalinden oluşan bir Osmanlı meşveret meclisi ("meclis-i umumi") bu sefer büyük devletlerin tadil edilmiş Viyana notasını esas alarak teklif ettikleri barış şartlarını görüşmek üzere tekrar toplandı. Meclis, Tuna beyliklerinin tahliyesini, Babıâli'nin hükümranlık haklarının tanınmasını ve dört devletin garantisini temel alan barış lehine oy kullandı.[101] Fakat Reşid Paşa'nın ulemayı ikna etmekte bazı zorlukları vardı. Softalar yine barışa karşı gösteri yaptılar. 21 Aralık'ta camileri kapatarak ve minarelerden ezan okunmasını engelleyerek dersleri boykota başladılar. "Şayet şimdi barış istiyorsanız niye iki ay önce harp ilan ettiniz?" diyorlardı. Babıâli şeyhülislâmdan bir fetva aldı ve bu konudaki kararını 22 Aralık 1853'te yarı resmi *Ceride-i Havadis* gazetesinde yayımladı. Savaş hali devam ediyordu ve Babıâli kararı aleyhine konuşanlar cezaya çarptırılacaktı. Kararın tercümesi Londra'da çıkan *The Times* gazetesinde de yayımlandı.[102]

Bu arada İstanbul'da Hıristiyanlara katliam yapılacağı şayiaları yayıldı. Bir fanatizm dalgası bekleniyor ve bundan korkuluyordu. Şehrin Avrupalıların yaşadığı mahallelerinde yani Galata, Beyoğlu ve Tarabya'da bir miktar panik ve kargaşa çıktı. Lord Stratford bütün diplomatları ve ailelerini İngiltere Sarayı'na [elçilik binasına] davet etti. Stratford tüm kordiplomatik namına Reşid Paşa'ya softalara karşı kararlı durmasını yazdı.[103] Başkent *bir ani ayaklanma* tehdidi altındaydı ve Stratford "hükümetin asayişi muhafaza etmek için gerekli tedbirleri almakta şüphesiz tereddüt etmeyeceğine" inanıyordu. Fakat şahsi cesareti ile maruf olmayan Reşid Paşa istifa etmişti ve oğlunun Beşiktaş'taki evinde saklanıyordu. Stratford ona ulaşamıyordu. Nihayet 22 Aralık'ta Stratford, Reşid'i buldu, ama Reşid Paşa, Sultan'ın dahi lakayt kaldığını söyleyerek metanet vaat etmedi.

Bunun üzerine Stratford, Abdülmecid'e gitti ve sert tedbirler alınmasında ısrar etti. Abdülmecid öneriyi kabul etti ve bazı buharlı gemiler Beykoz'dan Babıâli yakınlarına getirildi. Sonra Sultan, sadrazam Mehmed Âli Paşa'ya ve şeyhülislâma Babıâli'de bir meclis toplantısı tertip edeceğini bildirdi. Mehmed Âli telaşlandı ve softaları yatıştırmaya çalıştı. Fakat onlar seraskerlikte tutuklu olanların serbest bırakılmasını talep ettiler. Bu sefer hükümet kararlı davrandı ve 170 kadar softa tevkif edildi.[104] Şayet bu kadar savaş meraklısıysalar cepheye gitmeleri istenince onlar görevlerinin savaşmak değil dua etmek olduğu cevabını verdiler. Sonra bu yobazlar gemiyle Girit'e gönderildiler.[105] Direniş böylece kırıldı. Stratford'un mektubundan iki gün sonra Reşid Paşa softaların sürüldükleri ve başkentte düzenin yeniden tesis edildiği cevabını verdi.[106]

26 Aralık'ta sadrazam Kastamonu meclisinin şehirdeki maddi zararın ve insan kayıplarının ayrıntılarını veren 14 Aralık tarihli mazbatasını ve vali Hamdi Paşa'nın 16 Aralık tarihli mektubunu sundu.[107] Bu belgelere göre sivillerden beş Müslüman "şehid" ve on altı gayrimüslim ise "fevt" olmuştu. Müslümanlara ait yedi mescid, iki mektep, 247 hane ve 170 dükkân yanıp yıkılmıştı. Gayrimüslimlerin kayıpları 50 dükkân ve 40 ila 50 haneydi. Mazbata meclisin iki gayrimüslim üyesi (*kocabaşı*) tarafından da imzalanmıştı.

Sinop muharebesi Avrupa güçler dengesini bozdu. Nikolay'ın niyetlerinin saldırganca olmadığına dair teminatlarının alenen inkârıydı bu. Fakat askeri görüş açısından bakarsak, ilan edilmiş bir savaşta, Rus donanmasının askeri bir hedefe yönelik başarılı bir harekâtıydı. Hukuki bakış açısına göre ise şehirdeki bazı sivil kayıpların haricinde meşru bir savaş hareketiydi. İngiltere ve Fransa için olayın en rahatsız edici yanı Rus donanmasının İstanbul Boğazı'nda demirli filolarına doğrudan meydan okumuş olmasıydı. Ruslar büyük denizci devletlerin neredeyse gözlerinin önünde demirli bir Türk filotillasını yok etmişlerdi. Rusya gerçekten çok olmaya başlamıştı. Böylece Amiral Nahimov'un Sinop'taki zaferi, sonradan Sivastopol'un girişini bloke etmek için Rusların kendi elleriyle batırdıkları Rus Karadeniz filosunun mahvını hazırlamıştı.

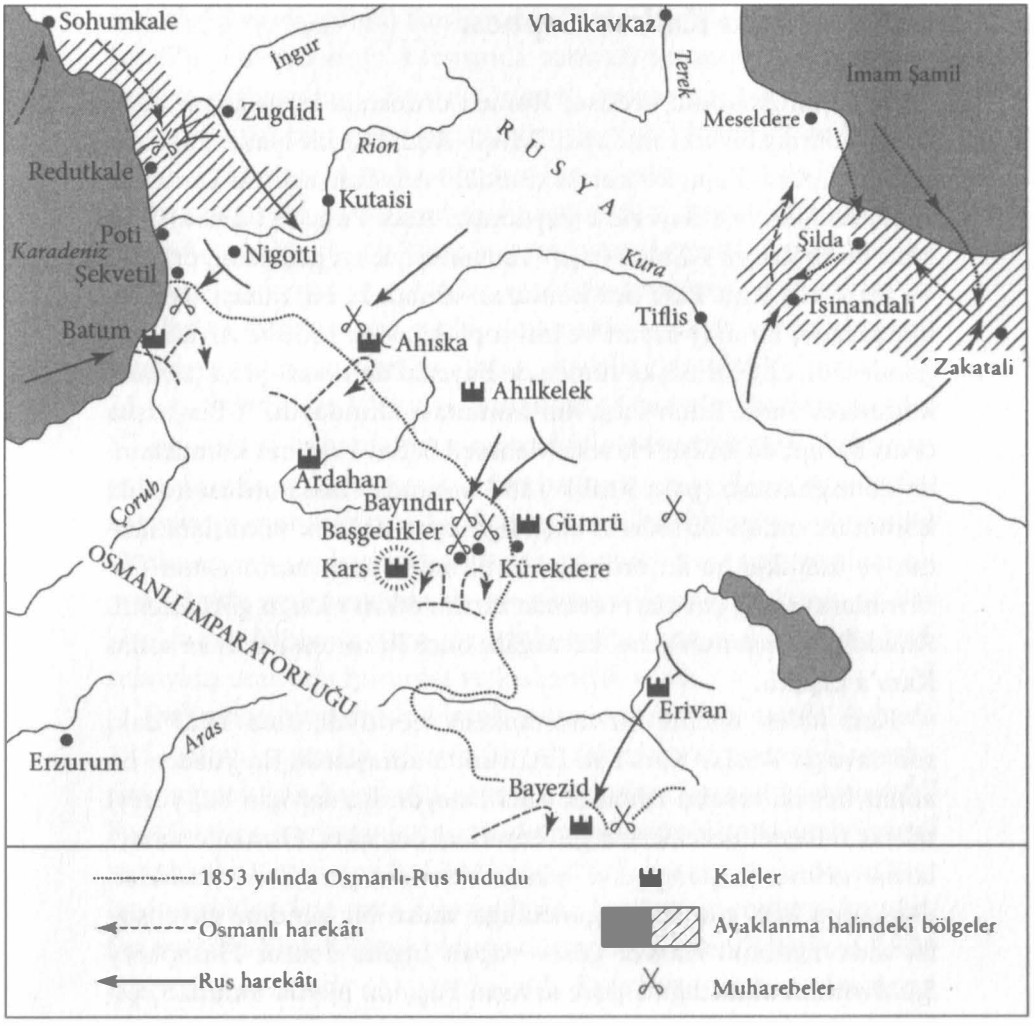
Sinop muharebesinin Britanya ve Fransa'daki yankıları farklıydı. İngiliz kamuoyu olaya büyük bir heyecanla tepki verirken Fransız kamuoyu genellikle sakindi. III. Napolyon "olayı mesele haline getirmekte kararlıyken" Britanya kabinesi doğal bir şey olarak kabul etmişti.[108] İngiliz gazeteleri Sinop muharebesini genellikle "katliam" olarak tasvir ettiler. Özellikle şehre ve sivil halka verilen zarar öfke uyandırdı. Ölenlerin sayısı 4000 olarak verilmişti. Muhafazakâr, temkinli ve pasifist *Times* bile şimdi savaş yanlısı oldu. Londra, Manchester, Derby, Hanley, Sheffield, Leicester, Paisley, Newcastle upon Tyne, Rochdale, Southampton ve Stafford gibi birçok Britanya şehir ve kasabasında belediye binalarında Osmanlı İmparatorluğu'na destek toplantıları yapıldı. Meşhur Rusya karşıtı David Urquhart da bunların bazılarına katıldı. Paisley'de iki saatten çok konuştu ve sözlerine "İngiltere halkının şimdi yapması gereken şey hükümdarlarına ya Rusya'ya karşı savaş ilan edilmesini veya Britanya filosunun Türk sularından geri çekilmesini talep etmesi için çağrıda bulunmaktır" diyerek son verdi.[109] Aynı veçhile birçok şehirden Kraliçe'ye daha etkin bir Britanya siyaseti isteyen mahzarlar gönderiliyordu. Bu mahzarlar genellikle *Times* gibi gazetelerde yayımlanıyordu ve Kostaki Musurus böyle makaleleri mektuplarıyla Osmanlı hariciye nezaretine gönderiyordu.[110]

III. Napolyon, olayı hem Britanya ile olan ittifakını geliştirmek hem de Fransız kamuoyunun dikkatini yurtiçindeki problemlerden harici meselelere çekmek için kullanmak istiyordu. Bu yüzden İngilizlere iki filonun Karadeniz'e çıkmasını ve Rus donanmasını üssüne geri dönmeye mecbur etmesini teklif etti. Hatta Fransa dışişleri bakanı şayet İngiltere gelmezse Fransa'nın tek başına gideceğini beyan etti. Bu beyanat ve tahrik olmuş İngiliz kamuoyu İngiliz kabinesini filoyu Karadeniz'e göndermeyi kabul etmeye mecbur etti. Rus karşıtı hissiyatın simgesi olan ve "Türklere" desteğiyle tanınan içişleri bakanı Lord Palmerston 1853 yılının Aralık ayında istifa etti ama kısa bir müddet içinde görevine geri döndü. Britanya kamuoyu Prens Albert'in çarla işbirliği içinde olduğu rivayetleri üzerine daha da heyecana kapıldı. 1853 yılı Aralık ayının sonuna doğru müttefik filolara Karadeniz'e çıkmaları emredildi, ama onlar ancak 4 Ocak 1854'te demir alabildiler. Fakat müttefik filolar Karadeniz sahilinde kısa süre seyrettikten sonra Büyükdere'ye geri döndüler.

Sinop yenilgisi haberi resmi gazete *Takvim-i Vekayi*'de kendisinden bekleneceği üzere asgari düzeydeydi. 8 Aralık 1853'te gazete, iki kalyon, dört kapak, üç fırkateyn, üç vapur ve bir naviden oluşan bir Rus filosunun sisli havada Sinop Koyu'na girdiği ve yedi fırkateyn, üç korvet ve iki vapurdan oluşan Osmanlı filosuna teslim ol işareti gönderdiği haberini verdi. Rus filosunun cesameti direnişi imkânsız kılacak kadar olmasına rağmen Osmanlı donanması teslim olmamış ve hamiyyet-i diniyye ve cesaretine binaen muharebeye tutuşmuştu. *Takvim-i Vekayi* ilaveten Osmanlı gemilerinin yok edilmelerine rağmen Rus filosunun da büyük hasara uğradığını ve birçok can kaybı olduğunu iddia etti. Osmanlı kayıplarından hiç bahis olmamakla beraber 110 yaralının İstanbul'a getirildiği bildirildi.

Batum ordusunun komutanı Müşir Selim Paşa seraskere halihazırdaki siyasetin icaplarından dolayı Rus gemilerinin Sinop'tan püskürtüldükleri haberlerini yayacaklarını rapor etti.[111]

Osmanlı resmi yazışmalarında Sinop yenilgisinden genellikle Sinop "vaka-i müteellimesi" veya "vaka-i mükeddiresi" diye bahsedildiğini burada söylemek zorundayız.[112] Aynı sıfatlar sonradan

Kafkas Cephesi

Kars'ın düşüşü için de kullanıldı. Avrupa basınında, özellikle de Britanya basınında çok kullanılan "Sinop katliamı" ifadesine veya benzerine dönemin Osmanlı kaynaklarında rastlamadım. Osmanlı bürokrasisinin bu yenilgiyi bir "katliam" olarak değil de doğal bir felaket veya savaşta olağan bir şey gibi gördüğü anlaşılmaktadır.

1853 Yılında Kafkas Cephesi

Osmanlı Anadolu ordusu, Rumeli ordusuna kıyasla çok daha ihmal edilmiş bir durumdaydı. Müşir Abdülkerim Nadir Paşa'nın (Çırpanlı Abdi Paşa) komutası altındaki Anadolu ordusu Erzurum, Kars, Ardahan ve Bayezid'e yayılmıştı. Abdi Paşa ile kurmay başkanı Ferik Tacirli Ahmed Paşa[113] birbirleriyle iyi geçinemiyorlardı.

Ferik Ali Rıza Paşa'nın komutası altındaki bir tümen (beş tabur piyade, bir alay süvari ve altı top) Ağustos 1853'te Ardahan'a gönderildi.114 Bir başka tümen de Bayezid'de süvari fırka (tümen) komutanı Ferik Selim Paşa'nın komutası altındaydı.[115] Bir başka ordu Batum'da Müşir Haseki Mehmed Selim Paşa'nın komutasında konuşlanmıştı (paşa Aralık 1853 sonunda Hassa ordusunun da komutanı oldu). Birliklerin alışıldığı üzere dağınık konuşlanmasının ve özellikle bu iki ordunun birbirinden ayrı tutulmasının Osmanlıların savaş çabaları üstünde zararlı etkisi olduğu görülecekti. Anadolu ordusunun genel karargâhı önce Erzurum'daydı ve sonra Kars'a taşındı.

Kars kalesi önemli bir müstahkem mevkiydi, ama 1829'daki son savaşta Ruslar Kars'ı ve Erzurum'u almışlardı. Bu yüzden bu anılar her iki tarafın zihninde hâlâ tazeydi. Ruslar için bu, yöreyi tekrar fethedebileceklerine güvenmeleri demekti. Osmanlı subaylarına gelince başlangıçtaki iyimserliklerinin yerini ilk aksiliklerden sonra kısa sürede bozgunculuğa varan bir kendine güvensizlik aldı. Halbuki Kars'ta görev yapan İngiliz doktor Humphrey Sandwith'in aktardığına göre savaşın başında büyük umutlar besleniyordu. Ateşli hilalin çağrısıyla binlerce savaşçı aşiret İslam'ın sancağı altına koşacaklardı. Kutsal bir savaş olacak, dini gayret coşkusu bütün halkı ayaklandıracak ve taktik veya askerlik fenni bakımından mevcut bütün noksanları fazlasıyla telafi edecekti.[116] Fakat olaylar dini gayretin taktiğin ve askerlik fenninin üstesinden gelemeyeceğini gösterdi.

Osmanlı ordusunun zayıflığı en azından savaşın başlangıcında asker veya silah sayısı bakımından değildi. 1853-54'te Osmanlı Anadolu ordusunun Rus Kafkas ordusuna karşı sayıca kesin bir

üstünlüğü vardı, çünkü Ruslar ordularının büyük bir kısmını Şeyh Şamil'in kuvvetlerinin karşısında tutmak zorundaydılar. Böylece savaşın başlangıcında Ruslar Osmanlı ordusunun karşısına sadece 20 bin ila 30 bin asker çıkarabiliyorlardı.[117] Anadolu ordusu (4. Ordu) Arabistan ve Irak ordularından takviye alıyordu. Arabistan ordusunun merkezi Şam şehriydi, Antep dahil Suriye'nin kuzeyi de bu orduya bağlıydı. 1840'larda isyanlarla uğraşan bu orduda daha deneyimli askerler ve subaylar vardı. Irak ordusunun merkezi ise Bağdat'tı. Tam sayılara sahip olmamakla beraber savaşın başlangıcında en azından Kars'ta 30 bin, Ardahan'da 6000, Erzurum'da 25 bin, Bayezid'de 10 bin ve Batum'da 16 bin olmak üzere toplam 87 bin askeri bulunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.[118] Birkaç istisna dışında ordu komutanından başlayıp en aşağı rütbeye kadar subayların makamlarına layık nitelikte olmadıkları görülüyordu. Ordunun savaşın başlangıcında bir seferberlik veya savaş planı olmadığı gibi seraskerlikten de bir plan verilmemişti. Ayrıca 2. Bölüm'de gördüğümüz üzere Anadolu ordusunun mektepli ve alaylı subayları arasında husumet ve kıskançlık vardı.

Padişahın hizmetinde birçok yabancı subay da vardı. Aslında 1853 yılının yazından itibaren birçok askeri maceraperest hizmetlerini sunmak için İstanbul'a gelmişti. Serasker Damad Mehmed Âli Paşa önceleri başvuranların şahadetnamelerine hüsnüniyetle inandı ve subaylık rütbelerini bol bol bağışladı. Fakat yeni yabancı subaylar hazırlıkları için para başvurularına başlayınca endişeye kapıldı. Fransızların himayesinde olduğu düşünülen Hasan Rıza Paşa 1854 yılının Şubat ayında onun yerini aldı. Rıza Paşa yabancı subayların istihdamına sıcak bakmıyordu fakat ilk başta başvuran bazı değersiz subaylar memuriyete alınmış ve sonradan başvuran gerçekten iyi subaylar geri çevrilmişti. Bu maceraperestler bir yana Babıâli'nin daha güvenilir bir yabancı subay kaynağı da vardı. Rusya 1848 yılındaki Macar ihtilalini bastırdıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu'na iltica eden birçok Macar ve Leh subay şimdi Anadolu ordusunda ve daha az miktarda Rumeli ordusunda görev yapıyorlardı. Macarlar ve Lehler Avusturya ile mesele çıkmasından kaçınmak için kural olarak Rumeli ordusuna atanmıyorlardı.[119] Leh subayla-

rı Michal Czajkowski (Mehmed Sadık Paşa) ve Kont Antoni İlinski (İskender Bey) az sayıdaki istisnalardı. Aslında bir Leh "lejyonu" olabilirdi, çünkü Fransa'da yaşayan 799 Leh Demokrat göçmen, bir *Legion Polonaise* teşkili için General Wysocki'ye yapılan başvuruda kendisine Sultan'ın nezdinde temsilcileri olmak yetkisini veren bir dilekçe imzalamışlardı.[120] Bu başvuru kabul edilmemişti.

Osmanlı ordularında görev yapan yabancı subayların bazıları iyi eğitimliyken diğerlerinin eğitimi azdı veya hiç yoktu; bazıları da entrikalara giriştiler. Çok azı İslam'ı kabul etmiş olmalarına rağmen onlara Müslüman adları verilmiş ve Osmanlı askerlerinin bu subayların Müslüman olduklarına inanmaları sağlanmıştı. Kars'taki başıbozukların komutanı Macar general György Kmety (İsmail Paşa) hariç yabancılar komuta mevkilerine getirilmeyip daha ziyade karargâh subayı olarak istihdam ediliyorlardı. Macar subayları arasında Britanya asıllı General Guyon (Hurşid Paşa), Albay Jozsef Kohlman (Feyzi Bey), Polonyalılar arasında ise General Feliks K. Breanski (Şahin Paşa) ve General Ludwik Bystrzonowski (Arslan Paşa) ile albaylar Gościmiński (Tufan Bey), Paczek (Yıldırım Bey), Zarzycki (Osman Bey), binbaşılar Grotowski (Sahil Bey), Jagmin, Antoni Wieruski ve Belçikalı Baron Schwarzenberg (Emir ya da Emin Bey) vardı. Avusturyalı General Maximilian Stein (Ferhad Paşa) Anadolu ordusuna müfettiş olarak gönderilmiş, ama bir süre sonra geri çağrılmıştı. Başka bir Macar general György Klapka yabancı subayların birbirleriyle dostça yaşayacakları ve askerlere iyi örnek olacakları yerde "birbirlerine karşı sürekli bir entrika savaşı yürütmekten başka görevleri hakkında daha yüksek bir fikre sahip değil gözüküyorlar" diye yazmıştı. "İçlerinde en yetenekli olan ve Türkler üstündeki nüfuzu sayesinde yapılacak harekâta iyi bir yön verebilecek durumdaki Ferhad Paşa, atandıktan kısa süre sonra bir iftiraya uğrayarak geri çağrıldı."[121] İki Amerikalı subay –binbaşılar Bonfanti (Nevris Bey) ile Tevis– bile vardı. Bir tarihte Kars ordusunda 23 yabancı kurmay subay vardı. Bu subaylar iyi tavsiyelerde bulunabilecek durumda olmalarına rağmen aralarında sık sık anlaşmazlık çıkıyordu. Bu yüzden toplam etkileri ne sağlıklı ne de yapıcı değildi. Bu hususta ileride daha çok şey söylenecektir.

İmparatorun Kafkasya naibi (*Namestnik*, Türkçede *Tiflis Serdarı*) General Knez Mihail S. Vorontsov yaşlı ve hastaydı. Sağlık durumundan ve aynı zamanda Osmanlıların karşısına koyabileceği kuvvetlerinin az oluşundan dolayı endişelendiği için daha 1853 yılı başlarında görevden affını talep etmişti. Sürekli takviye istiyordu ve 1853 yılının Eylül ayında 13. Tümen Kırım'dan gelmesine rağmen hâlâ endişeliydi. Fakat onun endişelerini paylaşmayan I. Nikolay, 1853 yılının Ekim ayında ona artık Kars ve Ardahan'ı alması gerektiğini yazdı.[122] Vorontsov kurnaz bir idareciydi, 1844'ten itibaren İmam Şamil'e karşı mücadelesinde Kafkasyalı elitleri çarlığın hizmetine almış, mahalli dillerde eğitim, edebiyat ve gazeteciliğin büyümesini desteklemiş ve bunları yaparken mahalli gelenekleri göz ardı etmeyerek bölgedeki feodal sınıfın desteğini kazanmak için kurnazca bir siyaset yürütmüştü.[123] Vekili General Nikolay A. Read idi. Önceki bölümde görmüş olduğumuz üzere Rus Kafkas ordusunda çok ehil subaylar vardı. Böylece biz Kafkas cephesinde hem Osmanlı hem de Rus başkomutanın ihtiyatlı olduklarını ve saldırı planları olmadığını söyleyebiliriz. Olaylar kısa sürede onların her ikisinin de görevden alınmalarına yol açtı.

1853'te Babıâli'nin İmam Şamil ve Çerkeslerle İlişkileri

Üçüncü İmam ve Dağıstan ile Çeçenistan'da Ruslara karşı direnişin lideri olan İmam Şamil veya Şemuil[124] (1797-1871) Rus işgal ordusuna karşı 1834'ten beri savaşmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yardımı olmaksızın savaşı kazanma şansı bulunmadığı için 1839 yılından başlayarak birçok defa halifeye başvurdu. Fakat şartlar onun başvurularının lehine değildi. 1829'daki Edirne Anlaşması uyarınca Osmanlı İmparatorluğu Çerkezistan ve Gürcistan üstündeki bütün hak iddialarından Rusya lehine vazgeçmişti. Rusya 1833'te Babıâli'yi Mısırlı Mehmed Ali'ye karşı desteklemiş ve Hünkâr İskelesi Anlaşması'yla iki devlet -Babıâli cihetince gönülsüz olmakla beraber- müttefik olmuşlardı. Bu yüzden şimdi St. Petersburg hükümeti ile barış içinde olan Babıâli, Şamil'e yardım

ederek onu kızdırmak istemiyordu. Şamil'in Mısırlı Mehmed Ali, Kürdistan'ın Halidi şeyhleri ve Tanzimat'a muhalif öteki yerel beyler ile ilişkilerinin yanı sıra ulaklarının hassas kuzeydoğu hududundaki faaliyeti onu Babıâli'nin gözünde şüpheli kılıyordu.[125] Şamil 1845'te ulağı Hasan Hasbi'yi gönüllü toplamak için Acara bölgesine (Batum ve Çürüksu arasında Müslüman Gürcülerin yaşadığı bölge) gönderdiği zaman Rusya elçiliği bunu protesto etti ve Babıâli Hasan Hasbi'nin işbirlikçisi olan mahalli eşraftan sekizini Selânik'e sürdü. Hasan Hasbi kaçıp kurtuldu.[126]

1853'te Rusya ile ilişkilerin bozulmasıyla birlikte Babıâli Şamil hakkındaki görüşünü değiştirmek zorunda kaldı. Rusya ile savaş Şamil için çok yararlı olabilirdi, çünkü son zamanlarda Rus ordusunun baskısı altındaydı. Şimdi Osmanlılardan yardım alma fırsatı vardı. Rus ordusuna karşı Kafkasya'da ortak bir harekât aşikârdır ki Kafkasya'daki Rus egemenliği için gerçek bir tehdit oluşturacaktı. Şamil daha 1853 yılının Mart ayında Sultan Abdülmecid'ten yardım isteyen ve artık "top, barut ve Congreve roketleri" imal ettiklerini haber veren bir mektup yazmıştı.[127] Yukarıda bahsedilen mektup da dahil birçok mesaj Rusların eline geçtiği için, Babıâli ile arasındaki temaslar ne istikrarlı ne de emniyetli olmamasına rağmen Şamil Erzurum'daki Anadolu ordusu ve Erzurum valisi ile yazışmış olmalıdır.

Ardahan, Kars ve Bayezid'in dahil olduğu Erzurum vilayetinin valisi Zarif Mustafa Paşa (1816-1862) Şeyh Şamil'in Osmanlı ordusu ile işbirliğini kolaylaştırmak için ona nişan ve madalyalar gönderilmesi gerektiğini bildiren bir mektubu 12 Haziran 1853'te sadrazama gönderdi. Fakat sadrazam Mustafa Naili Paşa Abdülmecid'e sunduğu 9 Ağustos 1853 tarihli arizasında evvelce bahsolunan bazı manilerden dolayı böyle nişanların "Şeyh Şamil'inki gibi harici gruplara" gönderilmesini onaylamadı. Biz bu manilerin veya mahzurların neler olduğunu bilmiyoruz, ama onların Rusya ile olan meselenin diplomatik çözümü ümitlerinden kaynaklandıklarını tahmin edebiliriz. Sadrazam gelecekte duruma göre bunun yeniden düşünülebileceğini yazmıştı. Abdülmecid mutat olduğu üzere sadrazamın kararını onayladı.[128]

1853 yılının Temmuz ayındaki bir raporda Şamil'in büyük bir kuvvet topladığı ve Çar kalesi denen bir yere geldiği rapor ediliyordu. 16 Temmuz 1853'te Gence yolunda bir Rus postasını ele geçirmiş ve büyük miktarda para müsadere etmişti.[129]

Şamil mektubuna cevap gelmesini beklemeden 5 Eylül 1853'te 10 bin kişi ve dört topla Tiflis yakınlarındaki Zakatalı'nın çevresinde göründü. Fakat çok erken davranmıştı, çünkü Osmanlılar henüz savaş ilan etmemişlerdi; bu yüzden fazla dayanamadı ve Dağıstan'a geri çekildi. Çerkezistan'daki naibi Muhammed Emin de Çerkesler ve Abazalardan gönüllü toplamaya başladı. Muhammed Emin Osmanlılar savaş harekâtına başladıkları takdirde Çerkezistan'dan oraya gelmeye dair niyetinden Lazistan mutasarrıfını haberdar etmiş ve mutasarrıf da bunu amiri olan Trabzon valisine raporlamıştı. Sonra Trabzon valisi de durumu Babıâli'ye iletti, ama cevap Batum ordusunun henüz yeterli gücü olmadığı ve iki taburla takviye edileceği oldu.[130] Muhammed Emin'e sadece övgü dolu mektup gönderildi.[131]

Babıâli tarafından 4 Ekim 1853'te savaş ilan edilmesi ardından nihayet Şamil'e bir ferman gönderilmesine karar verildi. Abdülmecid, cihad kelimesini kullanmaksızın, onu İslamiyet'in savunulması için kutsal savaşa davet etti. Ferman Dağıstan eşrafından Halil ve İbrahim Beyler, Kolağası Hacı Hüseyin Bey ve Mülazım Kasım tarafından ulaştırıldı. Rusya'nın taleplerindeki "inat ve ısrarın" İslam milletine karşı "bir tür kötü niyet ve hakaret" olduğu söyleniyordu. Şamil'e Şeki, Kuban, Şirvan, Karabağ, Derbend, Şemhal vesaire hanları ile ümerasını itaat altına alarak Rus ordularına saldırması ve Anadolu ordusunun komutanı Abdi Paşa ile yazışarak işbirliği yapması talimatı verilmişti. Ayrıca, İslamiyet davası için hüsnüniyetle savaşan herkese Sultan tarafından rütbe verileceği ve yaptıklarına göre ödüllendirileceği de bildiriliyordu.[132]

Erzurum'daki İngiliz konsolosu James Brant 17 Ekim 1853'te İngiliz dışişleri bakanına Şamil'in "Türkleri, kendisinin işbirliğine güvenebileceklerine ve Osmanlıların saldırmaya hazır olduklarını öğrenir öğrenmez kendisinin de Ruslara saldıracağına dair temin etmek üzere ulaklar" gönderdiğini rapor etti.[133] *Journal de Cons-*

tantinople gazetesindeki bir makaleye göre Şamil, yirmi bin kişiyle Ruslara karşı savaşmaya hazır olduğunu Abdi Paşa'ya ifade etmişti.[134]

Bu arada, 1828-29'daki Osmanlı-Rus Harbi'nde savaşmış ve 1829'daki Edirne Anlaşması'ndan sonra Edirne'de ikamete mecbur kılınmış olan Sefer Bey Zanuko (Türkçede Zanoğlu veya Zanzade) adlı Anapalı Çerkes asilzadenin, maiyetinden Abdullah Ağa ile birlikte İstanbul'a gelmesine nihayet Ekim 1853'te izin verildi.[135] Sefer Bey Çerkezistan'a giden David Urquhart, Yüzbaşı Lyon, Mr. Longworth, Mr. Bell vb. İngiliz diplomatlar ile ajanlara yıllarca tavsiye mektupları vermişti.

Sefer Bey'e ve Tercüme Odası'nda çalışan bir Çerkes olan Behçet Efendi'ye Kasım ayında paşa unvanıyla mirmiran rütbesi verildi ve bu ikisi Babıâli tarafından, Çerkesleri teşkilatlandırıp onlara silah ve cephane kaçırmakla görevlendirildiler. Eski bir tımarlı sipahi olan Çerkes İsmail Bey de ıstabl-ı amire müdiri rütbesiyle gruba dahil edildi. Görünüşte onlar Rumeli, Anadolu ve Batum ordularına atanacaklardı, ama aslında Çerkezistan'da bir özel görevleri olacaktı.[136] Sefer Paşa, ajanlarından ikisi olan Mehmed Efendi ile Ahmed Ağa'yı Çerkezistan'a geçmek üzere Trabzon'a gönderdi. Trabzon valisine ve Batum ordusunun komutanı Müşir Mehmed Selim Paşa'ya onlara yardımcı olma talimatı verilmişti.[137]

Şamil anlaşıldığına göre Abdi Paşa'ya, 13 Aralık 1853'te bir cevap mektubu göndermiştir ve Osmanlıların yenilgisi ile son bulmuş olan 1 Aralık'taki Başgedikler muharebesinden habersiz gözükür. Mektubunda Osmanlı[138] ordusunun kâfirlerin Gümrü, Erivan ve Üç Kilise (Eçmiadzin) kalelerini kuşatmış olduğunu duyduğunu yazıyor. Ayrıca Dağıstan ordusu ile Gürcistan'a geldiğine ve şiddetli bir muharebeden sonra "çarın ülkesine" girdiğine dair Abdi Paşa'ya bilgi vermektedir. Ancak dağlara yağmur ve kar yağmış ve o Dağıstan'a geri çekilmek zorunda kalmıştı. Nihayet, barış teklif edebilecek olan Rusların aldatmasına karşı uyarmaktadır.[139] Şamil'in bu mektubu Anadolu ordusunun seraskerin himayesindeki yeni komutanı olan Zarif Mustafa Paşa tarafından Serasker Hasan Rıza Paşa'ya ancak 5 Mayıs 1854'te gönderildi.[140] Muhtemelen bir

yerlerde kaybolmuş ve tesadüfen bulunmuştu. Seraskerin 3 Temmuz 1854'te sadrazama gönderdiği bu metin, nihayet 9 Temmuz 1854'te sultana sunuldu. Yazışmadaki bu gecikme kendi başına ilginçtir, ama biz sebebinin ne olduğunu bilmiyoruz. Daha da ilginç olan husus, hem Anadolu ordusu komutanının hem seraskerin ve hem de sadrazamın mektuplarında sanki bir gecikme olmamış gibi yazmaları ve herhangi bir izahatta bulunmamalarıdır. Bu aynı zamanda onların Şamil'e ve genelde Kafkasya'ya karşı ilgisizliklerinden de ileri geliyor olabilir.

Şekvetil Muharebesi

Müşir Selim Paşa Batum'un kuzeyindeki Rus kalesi Şekvetil'i zaptetmek için bir plan yaptı. Bu küçük kale sadece küçük bir Rus garnizonu ile savunuluyordu.[141] Çürüksu yerlilerinden Hasan Bey (Tavdgeridze) ve Ali Bey ile Dede Ağa'nın komutasındaki başıbozukların dahil olduğu üç veya beş taburdan oluşan üstün kuvvetleri bir meydan muharebesinden sonra kaleyi 25 Ekim 1853'te zaptetti.[142] Selim Paşa'ya göre bu muharebede binden çok Kazak süvari öldürülmüş ve 80 asker esir alınmıştı.[143] Osmanlıların kayıpları 32 ölü ve 59 yaralıydı. Selim Paşa Ardahan'daki Ali Rıza Paşa'ya mektubunda Rus ölülerinin sayısını oldukça abartmış görünmektedir, çünkü Şekvetil'de sadece iki Rus süvari bölüğü ve iki veya üç top vardı ki bu takdirde sayıları binden fazla olamaz. Knez Menşikov çara raporunda başıbozukların sivilleri, kadınları ve çocukları öldürüp işkence ederek büyük mezalim yaptıklarını beyan etmiştir.[144] Bu başıbozuklar, hatta bazı nizamiye askerleri ve subayları, çevredeki Gürcü köylerinden birçok erkek ve kız çocuğunu köle olarak aldılar. Selim Paşa'nın bile, bu kölelerden bir kısmını muhtemelen rüşvet olarak İstanbul'a göndermek üzere alıkoymayı seviyesinin altında bir şey gibi düşünmediği iddia edilmişti.[145]

Bu yapılanlar tabiatıyla Gürcüleri, hatta Osmanlılara eğilimli olan Müslüman Gürcüleri dahi Babıâli'ye düşman etti. 1854 yılının Şubat ayında Lord Stratford, Lord Clarendon'a "gayrinizami

birliklerin" (başıbozuklar), Sultan'ın askerlerini öncelerde dostça karşılayan Gürcüler nezdinde Türk adını kötüye çıkardığını rapor etti.[146] 1854 yılının Haziran ayında Ferhad Paşa (General Stein), Gürcülerin, yağmacılıklarından dolayı Çerkeslerden, başıbozukların hal ve hareketlerinden ötürü Osmanlılardan ve Çerkeslere yedek kuvvet gibi davranmalarından dolayı İngilizlerden nefret ettiklerini yazmıştı. Onun yerine Batum ordusuna Fransız birliklerinin katılmasını tavsiye ediyordu.[147] Selim Paşa bütün Gürcü eşrafını Osmanlı devletine biat etmeye çağırdığı zaman karargâhına onlardan sadece bir kişi gelmişti. Bu Gürcülerin gerçek hissiyatını beyan eden Demetrius idi, fakat Selim Paşa onu ihanetle suçladı ve öldürttü. Selim Paşa'nın zorbalıkları Gürcüleri Ruslardan yana çevirdi.[148] Bir yıl kadar sonra Babıâli, köleleştirilmiş erkek ve kız çocuklarını müttefiklerin baskısı üzerine geri vererek Gürcülerin sempatisini tekrar kazanmaya çalıştığında artık çok geçti. Gürcüler Rusya'nın sadık müttefikleri olmuşlardı. Karadeniz köle ticareti üstünde 5. Bölüm'de daha çok duracağız. Köle ticareti konusunun Kırım Savaşı hakkındaki Türkçe veya başka dillerdeki eserlerde yeterince ele alınmamış olduğunu burada kaydetmek zorundayız.

Şekvetil Osmanlılar tarafından zaptedildikten sonra Ozurgeti'deki Rus kuvvetleri kaleyi geri almaya çalıştılar ama mağlup edilip geri atıldılar. Bu arada Selim Paşa kaleyi 7000 piyade, 2000 süvari ve 1000 topçudan mürekkep Tunus birliği ile takviye etti.[149] Batum ve Çürüksu'nun bataklık sahili birçok hastalığın üreme yeriydi ki Salih Hayri 4200 Tunuslu askerin Batum'da hastalıktan ölmüş olduklarını yazmaktadır.

Ruslar 18 Kasım'da dört fırkateyn kullanarak denizden kaleye yine saldırdılar, ama bu hücum da diğer teşebbüsleri gibi püskürtüldü. Böylece kale güçlü bir müstahkem mevki oldu ve harbin sonuna kadar Batum ordusunun elinde kaldı. Osmanlılar Çerkeslere ulaşmak için ondan etkili bir şekilde faydalanamadılar. Ruslara gelince Şekvetil'den Anapa'ya kadar tüm sahil hattını tahliyeye başladılar.

Ahıska, Bayındır ve Başgedikler Muharebeleri

Şekvetil'in alınmasından sonra Kars ve Ardahan'daki Osmanlı kuvvetleri Ahılkelek, Ahıska ve Gümrü'ye doğru harekete geçme eğilimindeydiler. Ancak Müşir Abdi Paşa, Vali Zarif Paşa, Ferik Ahmed Paşa, Ferik Ali Rıza Paşa ve Anadolu ordusunun müsteşarı Rıza Efendi gibi yüksek rütbeli subaylar ve görevliler arasında uyum yoktu. Zarif Paşa'nın hatıratında anlatılanlardan ve öteki paşaların sorguda verdikleri ifadelerden müsteşar efendinin nüfuzlu bir kişilik olduğu anlaşılmaktadır; askeri kararlara müdahale ediyordu ve Babıâli'ye kendi başına askeri meselelerle ilgili olan ve aynı zamanda paşalar hakkındaki görüşlerini içeren raporlar gönderiyordu. Abdi Paşa ihtiyatlı iken öteki paşalar Ruslarla savaşmak taraftarıydılar. Hurşid Paşa ve öteki Avrupalı subaylar 1853 güzünde Anadolu ordusunun kurmay heyetinde görev yapmak üzere henüz gelmemişlerdi.

Ardahan'daki Osmanlı kuvvetleri sekiz tabur piyade, bir süvari alayı, on iki top ve Çıldır başıbozuklarından oluşuyordu.[150] Yüzbaşı Fevzi bu kuvvetin mevcudunu 10 bin redif ve 13 topla 2000 nizamiye piyade, bir süvari alayı ve 6000 kadar başıbozuk olarak vermektedir.[151] Ferik Ali Rıza Paşa'nın emrinde iki (üç?) tuğgeneral vardı: Mirliva Ali Paşa, Mirliva Mustafa Paşa ve Mirliva Veli Paşa (?). Ardahan'daki kuvvetlerin çoğunun redif olmasının zararı görülecekti. Ferik Ali Rıza Paşa sonradan, Abdi Paşa'dan daha fazla nizamiye askeri istemiş olduğunu ama bunların kendisine verilmediğini öne sürerek şikâyet edecek, Abdi Paşa ise bu suçlamaya, o askerlerin Taşköprü rediflerinin en iyileri olduğu ve ayrıca başka yerlerde gerektikleri için Ardahan'a daha fazla nizam askeri göndermenin mümkün olmadığı karşılığını verecekti. Ali Rıza Paşa aynı zamanda savaş tecrübesi olan bir topçu binbaşısı istemiş ama müşir ona böyle bir subay vermemişti. Bu şikâyete ise Abdi Paşa, Erzurum'daki askeri meclis tarafından binbaşılığa terfi ettirilen yüzbaşı Şakir Ağa'yı gönderdiği cevabını verdi. Bütün öteki subaylar başka yerlerde görevliydiler.[152]

Osmanlı kuvvetleri Ahılkelek ve Ahıska çevresindeki küçük Rus kuvvetlerini kovarak 5 Kasım'dan 25 Kasım'a kadar birçok köyü

ele geçirdiler.[153] İki bin kadar başıbozuk ile Erzurum'dan Kars'a gelmiş olan Erzurum valisi Zarif Paşa, askerleri cesaretlendirmek ve erzak tedarikini bir yola koymak üzere bu başıbozuklarla birlikte Ardahan'a gitti.[154] Abdi Paşa'ya göre Zarif Paşa ve müsteşar Rıza Efendi Kars'taki yüksek rütbeli subayları Ruslara saldırmaya teşvik etmişlerdi, fakat kendisi kış geldiği için sefer mevsiminin sona erdiğini ve bu yüzden saldırı harekâtı yapılamayacağını düşünüyordu. Ayrıca hedef Şeyh Şamil ile Osmanlı kuvvetlerini birleştirmekti ki bu mevsimde öyle şey mümkün değildi. Abdi Paşa divan-ı harpteki ifadesinde, "istrateji ve taktik fenlerine kesb-i vukuf ve malumat" etmiş ve bu fenleri "oldukça okumuş ve ameliyatını görmüş" bulunduğunu ve hareketlerini "fünun-ı harbiyeye tatbik ve fence madud olan ihtimalatın içinde cüzi mahzurlu add olunanları terk ile harbiyyunun en ziyade intihab ve itina eyledikleri usule tevfik eylediğini fenn-aşina olan zevat indlerinde her suretle isbata muktedir" olduğunu vurguladı.

Yeni atanmış olan müsteşar Rıza Efendi Kars'a gelirken Yeniköy'de karşılaştığı Ferik Abdülkerim Paşa'dan Erzurum'a gitmeyip Yeniköy'de beklemesini istemişti, çünkü kendisi onu Kars'a geri çağırtacaktı. Müsteşar efendi Kars'a varınca "Rumeli tarafında fütuhat-ı mütevâliye vuku bulmakta ve Anadolu tarafında ağır davranılmakta olduğuna dair tefevvühat ile teşvikata başlayıp" harekete geçmeleri için subayları kışkırtmaya başladı. Abdi Paşa müsteşarın dürüst ve çok çalışkan olmasına rağmen "fenn-i harbden bi-behre bulunmaları cihetle bu babda akılsız dost hükmünde" olduğunu iddia etti, çünkü kendisinin ihtiyatını korkaklık olarak yorumlamıştı. Vali Zarif Paşa dahi Kars'a gelerek muharebeden yana tavır almış ve bu hal neferlere dek sirayet etmişti. Zarif Paşa bir mecliste ortaya "bu ne hamiyetsiz ve gayretsizliktir" deyince Ahmed Paşa "benim dahi büyük memurum vardır. Onun emriyle hareket ederim" diye cevap vermiştir. Başka bir gün Abdi Paşa ve müsteşar efendinin bulunduğu bir mecliste Mustafa Paşa, "maiyetime asker verilsin, ben kavgaya giderim" demiş, müsteşar efendi de "ben politika memuru olduğumdan kavga etmek için size sened veririm ve siz gitmez iseniz ben dellal çağırtıp ahaliyi

toplar giderim" demesine cevaben Abdi Paşa "eğerçi bir fenalık olur ise sizin sözünüz beni kurtarır mı?" dedikte "evet ben memurum kurtarır" demesine Abdi Paşa "pek memul etmem ki beni kurtarsın" demesiyle müsteşar huzurdan kalkıp gitmişti. Abdi Paşa sefer mevsiminin geçmiş olduğunu düşünen subayların bile korkak sayılmaktan çekindikleri için bunu açıkça söyleyemediklerini eklemişti. Abdi Paşa sonradan, İstanbul'da harbiye nezaretindeki sorgusu sırasında, herkesin efkarını savaş lehine çeldi diye Rıza Efendi'den şikâyet ederken Rıza Efendi'nin 27 Kasım 1853 tarihli bir mektubunda Abdi Paşa'yı "tereddüd ve gevşeklik" ile suçladığı ortaya çıkmıştı.[155] Nihayet savaşçı tavır, erleri de etkilemiş ve Abdi Paşa bir miktar harekete geçmek zorunda kalmıştı. Bu arada hava da biraz düzelmiş ve Abdi Paşa orijinal Fransızca terimi kullanarak *petit guerre* (küçük savaş) dediği şeye girişmeye karar vermişti.[156]

Ferik Veli Paşa Kars'ın doğusundaki Subatan köyüne beş tabur piyade, bir süvari alayı ve yeterli sayıda başıbozuk süvari ile *avangard* olarak yerleştirilmişti. Abdi Paşa erkân-ı harp reisi Ferik Ahmed Paşa'yı altı tabur piyade, bir süvari alayı ve geriye kalan asakir-i muvazzafa ile ve Veli Paşa'nın emrindeki kuvvetlerle birlikte Gümrü'den 10 km uzaktaki Bayındır'ın (Bayandur) karşısındaki Baş Şüregel'e (Gümrü'den 15 km uzakta) gönderdi. Arabistan ordusundan Mirliva Mustafa Paşa da dört tabur piyade, beş süvari bölüğü ve dört top ile Baş Şüregel'e gönderilmiş ve Şüregel ile Zaruşat kazalarının köylerinde konuşlanmış başıbozuk birliklerinin de Baş Şüregel'e gelmeleri emredilmişti. Abdi Paşa'ya göre Ahmed Paşa'nın görevi nizamiye kıtalarını oradaki tepenin arkasına yerleştirmek ve Bayındır'daki Rus süvarilerini kendi başıbozuk süvarileri ile oradan kaldırmaktı. Abdi Paşa, Ahmed Paşa'ya Rusya ile sınırı oluşturan Arpaçay'ı geçmemesi talimatı verdiğini iddia ederken Ahmed Paşa aldığı talimatlarda tepeden veya Arpaçay'ı geçmek yasağından bahis olmadığını beyan etti. Ahmed Paşa'ya göre Abdi Paşa kendisini "halkın ağzı kapanmak içün alel ıtlak icabı vechile kavga etmek içün memur" etmişti.

Ahmed Paşa 13 Kasım'da Arpaçay'ı geçerek Bayındır'a geldi ve Rusların Taştimur komutasındaki (paşaya göre 2000 kişiden çok)

başıbozuk Karapapak süvarilerini kovarak köyü kolayca aldı.[157] Kendi başıbozuklarının düşmanı Gümrü'ye kadar kovaladıklarını ve orada bir Rus süvari alayını bozup bunları Gümrü kalesine sığınmaya mecbur ettiklerini de bildirmesine rağmen bu şüpheli görünmektedir. Abdi Paşa'nın görüşüne göre küçük bir Rus birliğini yerinden etmek Ahmed Paşa'yı cesaretlendirmişti. Rus tarafından Knez Amilahvari'nin anlatımına göre ise Kuban kazaklarından bir bölük o gün çok sayıdaki Kürtler ile başıbozukların ani saldırısına uğramış ve 59 ölü ile 19 yaralı vermişti.[158] Şüregel kazasının müdürü Meded Bey'in komutasındaki bin kadar başıbozuk, üç yüz kadar Kazak süvarinin bulunduğu bildirilen bir Rus köyüne gönderilmişti. Bu başıbozuklar yirmi esirle geri döndüler.

14 Kasım 1853'te Gümrü'deki Ermeni asıllı Rus komutan Tümgeneral Knez Vasiliy O. Behbutov, keşif yapmak ve Ermeni köylerini Kürtlerden ve başka başıbozuklardan korumak için yedi tabur piyade, dört süvari bölüğü, bir Don Kazak bölüğü, 28 top ile 1000 kadar Müslüman Azeri (veya Karapapak) başıbozuk süvariden (milis) oluşan bir kuvveti Tuğgeneral Knez İliko (İlya) Orbeliani'nin komutasında Bayındır istikametine gönderdi.[159] Ahmed Paşa ise düşmanın muharebe meydanında on tabur piyade, kırk topla iki alay süvari ve 2000'den çok Karapapak başıbozuk süvarisine (milis) sahip olduğunu iddia etmiştir.[160] O gün Orbeliani'nin kuvvetleri Bayındır (Bayandur) köyünün tepelerine yerleştirilmiş olan Osmanlı toplarının şaşırtıcı bir ateşine maruz kaldılar.[161] Orbeliani tehlikeli bir duruma düşmüştü: Ne kuvvetli Osmanlı mevzilerine saldırabiliyordu ne de Osmanlı süvarisinin ve başıbozukların saldırması riski olmaksızın geri çekilebiliyordu. Ruslar bin kadar asker kaybettiler ama Ahmed Paşa başkaca inisiyatif kullanmadı. Ahmed Paşa'ya göre Osmanlı kayıpları nizami askerlerden 23 ölü ve 47 yaralı ile takriben aynı miktarda başıbozuklardan ibaretti.

Bayındır'daki saldırı haberini alan Knez Behbutov eldeki üç tabur piyade, altı bölük dragon [ağır süvari] ve 12 top ile Gümrü'den Orbeliani'nin yardımına koştu.[162] Abdi Paşa da Ahmed Paşa'ya yardım etmek için altı tabur piyade, bir süvari alayı ve 12 topla Baş Şüregel'e kadar gelmişti. Abdi Paşa kuvvetlerinin muharebeye

katıldıklarını iddia etmesine rağmen bunu ne derecede yaptıkları kesin değildir. Ahmed Paşa, Abdi Paşa'nın kendisine hemen yardım göndermediğini ve muharebe meydanında görünerek askerleri cesaretlendirmediğini iddia etmektedir. Savaşan her iki taraf da gün batımından sonra geri çekildi. Her halükârda Osmanlı ordusu (alışıldığı üzere) sadece topçunun başlangıçtaki başarısı ile yetinerek bozulmuş düşman karşısındaki avantajını sürdürmedi. Aslına bakılırsa topçular Osmanlı ordusunun yagâne etkili sınıfıydı. Allen ve Muratoff'un haklı olarak yazdığı gibi, Behbutov'un şansı Orbeliani'yi çok tehlikeli bir durumdan kurtarmakta yaver gitmiş ve Abdi Paşa seferin ilk haftasında Kafkasya'daki önde gelen Rus kuvvetini bir hamlede yok etme fırsatını kaçırmıştı. "Bu dönemde Türk yüksek komuta kademesinin yetersizliği bundan daha dramatik bir şekilde gözler önüne serilmemişti."[163]

Rus ordusu Bayındır'da beklemediği bir anda karşısında üstün bir Osmanlı gücü bulmuş ve mevzinin de aleyhine olmasından dolayı ciddi bir yenilgiye uğramıştı. Ruslar öylesine hazırlıksız yakalanmıştı ki yaralılarını Gümrü'ye dek sırtta taşımışlar ve sargı bezi olmadığı için üç gün boyunca birçok yaralının yarasını dahi saramamışlardı. Bunun sonucunda kol ve bacaklarının kesilmesi gereken birçok yaralı öldü. Bununla birlikte Kafkasya naibi Knez Vorontsov Bayındır muharebesini Çar'a bir zafer olarak bildirdi ve I. Nikolay da General Orbeliani'ye Birinci Sınıf Stanislav Nişanı'nı verdi.[164]

Vorontsov Ocak 1854'te Nikolay'a gönderdiği raporunda Müslüman milisin Türklerle savaşta eski şanlarını koruyamadığını da yazdı. Bunun üzerine Rus savaş bakanı Dolgorukov, 1826-29'da Azerbaycan Müslüman süvari milislerini kurmuş olan eski Kafkas ordusu komutanı Kont Paskeviç'ten görüş istedi. Paskeviç ise yanıtında Türk ve İran süvarisi hem daha kalabalık hem de daha iyi olduğu için Azerbaycanlı Müslüman süvarileri muharebenin başında doğrudan onların üzerine göndermenin yanlış olduğunu ve kendisinin onları ancak düşmanı top ateşi ve piyade saldırısıyla yumuşattıktan sonra veya takip harekâtında kullandığını belirterek, bu biçimde doğru kullanıldığı zaman Azerbaycan süvarisinin çok

iyi dövüştüğünü ifade etti. Nihayet Paskeviç, "eminim ki Azerbaycan süvarisini muharebenin başında ve kendinden iki üç kat güçlü düşman süvarisine karşı gönderdiler; bundan dolayı onları suçlayamayız" dedi. Dolgorukov, Paskeviç'in yanıtını Nikolay'a sundu ve Nikolay da Vorontsov'a yeniden Müslüman süvari toplamasını emretti. Kafkasya naibi, Azerbaycanlı Müslümanlardan dört süvari alayı kurulması işine girişti; 1826-29'dan farklı olarak bu kez bu alay komutanlarının maaşları iki kat artırılmış ve alayların bütün masrafları devlet tarafından karşılanmıştı.[165]

Osmanlı tarafına dönersek, Abdi Paşa, "fen bilir düşman" Rusların Osmanlı ordusunun cephanesinin bittiğini tahmin edip kendisini takip etmelerinden korkarak muharebeden sonra geri çekilmedi. Bu yüzden istihkâmlar inşa ederek Bayındır'da on iki gün kaldı ve Kars'tan cephane istedi. Bu arada Subatan'dan bir tabur ve iki top geldi ve Mirliva Hafız Paşa komutasındaki üç redif taburu ile bir nizamiye taburu da Bayındır'daki kuvvetlere katıldı. 21 Kasım'da Hassa ordusunun şeşhaneci taburu Bayındır'a geldi. Böylece Ahmed Paşa'ya göre Bayındır'daki kuvvetleri 22 piyade taburu, iki buçuk alay süvari, 38 top ile 800 topçu ve üç binden ziyade başıbozuk süvariyi buldu. Abdi Paşa da Bayındır'daki Osmanlı ordusunun (kendi kuvvetleri dahil olmak üzere) 22 veya 23 piyade taburu, üç süvari alayı ve otuzdan ziyade toptan oluştuğunu bildirmektedir.[166] Bayındır'daki on iki gün boyunca Ahmed Paşa Abdi Paşa'ya Gümrü veya Ahıska'daki Ruslara karşı üç alternatif harekât seçeneğinden birini seçmesi için ısrar etti, fakat Abdi Paşa bunların hiçbirini kabul etmedi. Abdi Paşa bu durumu doğrulamış ve hatta üçten çok seçeneğin görüşülmüş olduğunu ama sonunda hiçbirinin yararlı görünmediğini ifade etmiştir.[167]

Bu on iki gün zarfında Rus ordusu ortaya çıkmazken Abdi Paşa, bir hücum için yeterli asker, erzak, cephane ve nakliye vasıtasına sahip olmadığını düşünmesinden ötürü Kars'a doğru geri çekilmeye karar verdi. 25 Kasım'da Başgedikler köyüne doğru giderken Veli Paşa kuvvetleriyle yine Subatan köyüne *avangard* olarak yerleştirildi.[168] Bu arada Osmanlı kuvvetleri Ahıska ve Ahılkelek yakınlarında küçük Rus kuvvetlerine karşı küçük zaferler kaza-

nıyorlar ve Ahıska'ya yakın olan köylere yerleşiyorlardı. Miralay Hasan Bey iki bölük nizamiye süvarisi ve 2000 kadar başıbozuk süvari (asakir-i muvazzafa) ile *avangard* olarak gönderilmişti. Bu başıbozuklar bir miktar esir almışlar ve beş on kişinin kafasını kesmişlerdi. Ali Rıza Paşa, kelle ve kulak kesmeyi yasaklayan emirler onlara henüz ulaşmamış olduğu için kesilmiş olan kelleleri ve kulakları savaş esirleri ile birlikte müşire göndermiş olduğunu beyan ediyor.[169] Ali Rıza Paşa kendisine getirdikleri kelleler ve kulaklar için bu başıbozuklara ödül verip vermediğini beyan etmemiştir, çok muhtemeldir ki vermiştir, çünkü âdet öyleydi.

Ali Rıza Paşa, Ahıska kalesine saldırmak için muhasara topları olmadığı için, Abdi Paşa'dan iki tabur piyade ve bir miktar top istedi, ama Abdi Paşa bu takviyeleri çok geç gönderdi. Ahıska'daki Rus kuvvetleri 26 Kasım 1853'te, Ozurgeti'deki 13. Tümen'den Tümgeneral Knez İvan M. Andronikov'un (İvane Andronikaşvili) komutasındaki beş tabur piyade, bir süvari bölüğü ve yedi toptan ibaret bir takviye aldı.[170] General Andronikov 27 Kasım 1853 sabahının erken saatlerinde, Suflis köyü civarındaki Mirliva Ali Rıza Paşa kuvvetlerine yedi buçuk piyade taburu, 14 top, dokuz Kazak süvari bölüğü ve 2000 kadar Gürcü ve Oset başıbozuk süvariden oluşan bir kuvvetle saldırdı.[171] Mirliva Mustafa Paşa Ab köyündeki üç piyade taburu, beş top ve 1000'den ziyade başıbozuktan oluşan Osmanlı sağ kanadına, Mirliva Ali Paşa ise üç piyade taburu, yedi top ve bir süvari alayından müteşekkil Suflis'teki sol kanada komuta ediyordu. İki piyade taburu ve 2000 kadar başıbozuk Suflis'in çevresinde bir çeyrek saat kadar mesafedeki köylere yerleştirilmişlerdi. Ferik Ali Rıza Paşa geride, bir çeyrek saat kadar mesafedeki bir köyde kaldı. Birliklerin alışılageldiği üzere böyle dağınık konuşlandırılması, bu muharebedeki Osmanlı yenilgisinin sebeplerinden biri oldu. Ali Rıza Paşa birliklerin tertibini haklı göstermeye çalışmakta ve onların dağınık vaziyette olmadığını iddia etmektedir. Ancak Erzurum'daki askeri meclis, müfettiş Hayreddin Paşa'nın sorularına cevaben bu mesafenin yarım saat ile üç çeyrek saat arasında olduğunu bildirmişti.[172] Ayrıca Meclis-i Vâlâ ve Dar-ı Şura-yı Askeri'de Ahmed Paşa, Zarif Paşa ve Ali Rıza Paşa ile

birlikte görülen davası sırasında Müşir Abdi Paşa da Ali Rıza Paşa'nın kuvvetlerini "fenn-i harb" kurallarına aykırı olarak köylere dağıtmış olduğunu beyan etmişti.[173] Bu yoruma karşılık Ali Rıza Paşa, kuvvetlerinin köylere dağıtılmış olmalarına rağmen muharebe başladığı zaman hepsinin bir araya toplandıkları cevabını vermişti. O aynı zamanda bütün hareketlerini Abdi Paşa'nın onayıyla yaptığını ve Zarif Paşa'dan hiç yardım gelmediğini iddia etmişti. Ali Rıza Paşa Abdi Paşa'nın emirleri ve Zarif Paşa'nın uyarılarının aksine hareket etmişti ancak Abdi Paşa yine de böyle bir felaketi beklemediğini çünkü Rusların orada sadece beş taburları olduğuna dair istihbarat aldığını ifade etmişti. Oysa Ali Rıza Paşa'nın emrinde sekiz piyade taburu, bir süvari alayı ve Çıldır başıbozukları ile Zarif Paşa'nın yanındaki başıbozuk süvariler vardı, böylece mevcut kuvvetleri Rusların sahip olduğunun çok üstündeydi.

Ali Rıza Paşa'nın kendi beyanına göre muharebe meydanındaki Osmanlı kuvvetlerine altı tabur piyade ve yedi topla bir süvari alayı dahildi. Ayrıca iki tabur piyade ve beş top ihtiyat olarak ayrılmıştı. İki tarafın top ateşi dört saat sürmüştü.[174] Sonra iki taraf birbirlerine saldırdılar. Rusların "Ura!" naralarına Osmanlılar "Padişahım çok yaşa!" nidalarıyla karşılık veriyorlardı. Ali Rıza Paşa'nın ordusundaki redif taburları ve başıbozuklar Rus nizamiye birliklerinin kitlesel hücumuna karşı direnemediler; sadece Osmanlı topçusu sonuna kadar savaştı. Ali Rıza Paşa ayrıca Harputlu bazı redif askerlerinin geri çekilmekte olduklarını gördüğünü beyan etti. Bu ricatin durdurulmasını emretmiş, ama subaylar onları zaptedemeyince trampetle toplan işareti verilmesini istemişti. Fakat subaylar yine askerleri bir araya getiremediler. Paşa, kendisinden yüz adım uzakta, bir dağa doğru kaçmakta olan redif askerlerine şöyle seslenmişti: "Yahu asker kanununu okudunuz. Niçün kaçıyorsunuz? Dönün, gelin!" Fakat askerler onu dinlememişlerdi. Ali Rıza Paşa başıbozuklara da seslendi: "Kendü gönlünüz ile gelip de şimdi niçün kaçıyorsunuz? Askere de sebeb oldunuz, sizi ururum!" Sonra onlara doğru bir el ateş etti ve "Dönmediğiniz halde size top attırırım!" diye haykırdı. Fakat başıbozuklar da onu dinlemediler. Ardından, Mirliva Ali Paşa'nın yaralandığı haberi geldi. Ali Rıza

Paşa askerlerin görmemesi için Ali Paşa'yı gerideki köye götürmüş ve sonra muharebe meydanına geri dönmüştü.

Fakat sadece bu beyanıyla bile Ali Rıza Paşa aslında kendisini şüphe altına sokmaktadır: Niye yaralı Ali Paşa ile birlikte kendisi de gitmiş ve muharebenin en can alıcı anında askerleri komutasız bırakmıştı? Okuyana bariz görünen bu soru nedense sorulmamış görünüyor. Ali Rıza Paşa, kendisinin muharebenin başlangıcında kaçmış olduğuna dair Hurşid Paşa'nın suçlamalarını reddettiğini beyan etmiştir; fakat onu muharebe meydanından kaçmakla suçlayan başka kaynaklar da vardır.

Erzurum'daki Fransız konsolosluğunun İstanbul'daki Fransız elçiliğine gönderdiği bir rapora göre Ferik Ali [Rıza] Paşa 27 Kasım'da üç nizamiye taburuna ve başıbozuklara komuta eden Hüseyin Bey'in yardımına gelmek yerine beş taburla muharebeden çekilmişti. Fransız konsolos Ali Rıza Paşa'nın sadece geri çekilme emrini vermekle kalmayıp askerleri yalnız bırakarak kendisinin de firar ettiğini bildiriyordu. Komutanın gittiği duyulunca paniğe kapılan askerler nizam ve intizam olmadan geri çekilmişlerdi.[175] Ali Rıza Paşa hizmetkârlarını ordu hazinesi ile birlikte Badele (bugünkü Posof ilçesine bağlı Türkgözü) köyüne göndermiş ve bozgundan iki saat önce onlara katılmıştı. Bazı askerler adı geçen köye gelmişlerdi ve paşa onlara niye geldiklerini sorunca başka askerlerle birlikte feriklerinin arkasından yetişmek için acele ettikleri cevabını vermişlerdi. Bu cevap üzerine Ferik Ali Paşa piştovunu çekmiş ve onlara ateş etmiş, ikisini öldürüp beşini ağır yaralamıştı. Badele yakınlarındaki bir başka köyde bir kaza müdürü yanına gelmiş ve sınır boyundaki Osmanlı köylerini Ruslardan korumak için tedbir almasını istemişti. Fakat Ali Paşa bunun mümkün olmadığı, kendisinin ordu karargâhına gitmesi gerektiği cevabını vermişti. Bunun üzerine müdür, Müslüman din kardeşlerini terk etmenin doğru olmadığını söylemişti. Bu cevap paşayı kızdırmış, tabancasını çekip müdürü göğsünden vurmuştu.

Fransız konsolos, bu muharebede Mirliva Veli Paşa'nın cesurca savaşmasına ve direnmeye çalışmasına rağmen askerleri zapturapta alamayıp geri çekilmek zorunda kaldığını fakat Ferik Ali Pa-

şa'nın yardım etmediğini eklemişti. Ne var ki konsolosun Mirliva Veli Paşa dediği bu paşanın kim olduğu tam anlaşılmıyor, çünkü Ahıska muharebesinde bir Veli Paşa'ya dair başka bir kayıt bulamadım. Nitekim Kars'taki Veli Paşa ile karıştırmış da olabilir. Rapor Osmanlı askerlerinin sadece 14 top değil, mümkün olduğunca çabuk kaçmak için aynı zamanda bütün erzak ve sair malzemeyi de terk ettiklerini bildiriyordu. Sonuç olarak altı tabur piyade ve bir süvari alayından oluşan Rus kuvveti, 15 bin askerden (nizamiye ve başıbozuk olmak üzere) oluşan bir Osmanlı kolordusunu iki saat içinde tamamen bozguna uğratmıştı. Ardahan ve köyleri şimdi düşmanın merhametine terk edilmişti.

Rapor Zarif Paşa'nın Ardahan'da toplayabildiği 2000 kadar askerle Erzurum'a döndüğünü bildiriyordu. Askerlerin üzüntülü hali Erzurum halkını da etkilemişti. Rapor aşağıda anlatacağım Başgedikler muharebesinden de bahsetmektedir. Her halükârda Osmanlı kuvvetlerinin yenilgisi o kadar kesindi ki olaya "Ahısha bozgunu" denmişti.[176] Osmanlı kayıpları 1500 ölü, 2000 yaralı ve 120 esir ile 11 top ve cephane iken Rusların zayiatı bir subay ve 51 asker ölü ile 311 yaralıydı.[177]

NYDT'nin anonim askeri analisti (Friedrich Engels) Sinop muharebesini ele aldığı aynı makalede Ahıska'daki Rus zaferi hakkında şunları yazmıştı:

> Ruslar 10 bin kadar askerle 18 bin Türk'ü bozguna uğrattıklarını söylüyorlar. Tabii ki biz böyle beyanlara güvenemeyiz, ama Türklerin Anadolu ordusunda büyük sayıda başıbozuk asker olması ve özellikle yüksek komuta mevkilerinde ve kurmay heyetlerinde neredeyse hiç Avrupalı subay bulunmamasından ötürü, kendileriyle eş sayıdaki Rus'a denk olamayacaklarını da itiraf etmek zorundayız... [Ruslar] sadece 120 esir aldıklarını itiraf ediyorlar. Bu mecburen ellerine terk edilmiş olan muharebe meydanındaki yaralıların neredeyse tümünü katlettiklerinin itirafı demektir. Bunun yanı sıra takip ve düşmanın en azından bir kısmının geri çekilişini engellemek için aldıkları tedbirlerin çok kötü planlanmış olduğunu göstermişlerdir. Birçok süvarileri vardı; kaçakların ortasına yapılacak atak bir hamle taburların yolunu bütünüyle kesebilirdi...[178]

Haci Murat İbragimbeyli, Engels'in aynı makalesine atıfta bulunuyor, ama yukarıdaki pasajdan sadece son iki cümleyi zikrediyor. İbragimbeyli, genel olarak çarlık siyasetlerine ve özellikle Kafkasya'dakilere karşı çok eleştirel olmasına rağmen Rus ordusunun namı için iyi olmayan hususları Engels'ten zikretmez. Bu Pokrovskiy'den sonra Sovyet tarihçileri arasında oldukça tipik bir davranıştır. Engels'in Rus karşıtı ifadelerini kabul etmek Rus gururunu inciteceği için, itiraz etmek ise Marksist klasikle polemiğe girmek anlamına geleceği için iki yol da riskliydi. En iyisi görmezden gelmek diye düşünmüş olmalıdır. Gerçi Engels'in de Ruslara karşı tarafsız olmadığı ortadadır. Ahıska'da Rusların yaralı Osmanlı askerlerini katlettiklerine dair Osmanlı arşivinde bir kayda rastlamadım. Ettilerse bunun Osmanlı başıbozuklarının Şekvetil'de yaptıklarına ve Gürcü köylerinden Gürcü çocukları köleliğe kaçırmalarına özellikle çok öfkelenmiş olan Gürcü başıbozukların, milis veya *drujina*'nın işi olması muhtemeldir. İbragimbeyli'nin bize anlattığına göre General Andronikaşvili'nin ordusunda 2000 kadar Gürcü ve Oset süvari *drujina*'sı ile 900 Kazak askeri vardı.[179]

Kasım ayının sonlarına doğru Bayındır'daki Abdi Paşa Rusların gelmekte olduklarını işitti. Keşfe gönderdiği Miralay İsmail Bey, 12 tabur piyade, iki alay süvari ve bir miktar başıbozuk askerden oluşan bir Rus birliğinin Arpaçay'ı geçmiş ve yaklaşmakta olduğu haberini getirdi. Bunun üzerine Abdi Paşa Rusların böyle bir birlikle yaklaşmasının onlar için bulunmaz bir fırsat olduğunu beyan ile hasmı karşılamak için hazırlık yaptı. Veli Paşa ve Kerim Paşa'nın kuvvetleri de çağrıldılar. Fakat Rus kuvvetleri görünmediler. Bu arada Abdi Paşa 29 Kasım'da, Ali Rıza Paşa'nın Ahıska'daki mağlubiyetinin haberini almıştı. Aynı zamanda Rıza Efendi'nin Babıâli'ye yazdığı bir yazıda, kendisinin Bayındır'dan geri çekilişinin Ahıska felaketinin bir sebebi olduğunu belirttiğini de duymuştu. Ahmed Paşa'ya göre Abdi Paşa ona şöyle demişti: "Biz Bayındır'dan Cuma günü [25 Kasım] kalktık. Ahısha bozgunluğu Cumartesi günü olmuş. Rusyalu Ahısha'da ne çabuk oradan kalktığımızı haber almış ki bozgunluğa sebeb bizim kalkmamız olsun?"[180]

Bu noktada Abdi Paşa, hem Ahıska hem de Gümrü cephesini yönetebilmek için Kars'a gitmesi gerektiğini ve Ahmed Paşa'nın da bunu tasdik ettiğini iddia ediyor. Abdi Paşa, birkaç gün sonra orduyu Subatan'a getirmesi talimatını vererek Ahmed Paşa'yı bırakıp Kars'a gittiğini ileri sürüyor. Ahmed Paşa ise şöyle diyor: "Müşarünileyhin Kars'a gitmesini ben tasdik ve dermiyan etmek şöyle dursun 'Düşman buradadır. Bir yere gitmemişdir. Sizin bir yere gitmeniz caiz değildir' dediğimde 'Düşman çekildi gitti. Benim de Kars'a gitmem lazımdır' demekle ben dahi biz-zarur mümaşat ederek 'siz bilürsünüz' dedim". Ahmed Paşa sonra, Rus ordusunun yakında olduğuna dair başıbozuk sergerdelerin birtakım mektuplarının yanı sıra Abdi Paşa'nın Perşembe gününe kadar beklemesi talimatıyla Salı günü gönderdiği bir mektubu ibraz ediyor. Abdi Paşa bu iddialara cevap vermiyor ve Ahmed Paşa bu hususta haklı gözüküyor. Her halükârda Abdi Paşa Kars'a gitmeye karar vermişti. Beyanında Ahmed Paşa'ya kendisine normal şartlar altında günde dört defa ve kayda değer bir olay olduğu takdirde hemen haber vermesi talimatını verdiğini de iddia ediyor. Abdi Paşa'ya göre Ahmed Paşa, Rusların gelmekte olduğu görüldüğü zaman ona haber vermemişti, çünkü kendi komutası altında bir zafer kazanarak şan ve şeref elde etmek istiyordu.

Yukarıda görmüş olduğumuz üzere Başgedikler ve civarındaki Osmanlı kolordusu 22 piyade taburu, iki buçuk süvari alayı, 800 topçu ve 38 topun yanı sıra komşu köylerdeki 3000'den çok başıbozuk süvariden oluşuyordu.[181] Fakat bazıları komşu köylerde olduğu için bu askerler ve topların hepsi muharebede fiilen kullanılmamışlardı. Başıbozukların çoğu daha muharebe başlamadan Kars'a doğru kaçmıştı. Ahmed Paşa üç piyade taburunu altı topla birlikte Mirliva Hafız Paşa'nın komutasında ihtiyat birliği olarak ayırmıştı. Sonra, Veli Paşa'nın komutasındaki beş piyade taburunu (iki avcı bölüğü de dahil), bir süvari alayını, altı topu ve 500 başıbozuk süvariyi kanadını korumak için soldaki komşu köye göndermişti. Geriye kalan 13 taburdan beşi (altı avcı bölüğü dahil), bir süvari alayı ve sekiz top ile Hasan Yazıcı'nın başıbozuk süvarileri, Mirliva Hüseyin Paşa'nın komutasında sağ kanada ko-

nuşlanmışlardı. Nihayet Mirliva Mustafa Paşa'nın komutasındaki beş tabur (altı avcı bölüğü dahil), sekiz topla birlikte merkezin biraz sağına yerleştirilmişti. Muharebe meydanında toplam 32 top vardı. Ahmed Paşa ayrıca kurmay subaylar Kars'a gitmiş oldukları için onlardan yardım alamadığını ve bu yüzden topları alelacele yerleştirdiğini beyan etmektedir. Buna mukabil Abdi Paşa orduda buna ehil her halükârda sadece bir kurmay subay (Faik Bey) olduğunu ve kendisinin o sırada Faik Bey'in nerede olduğunu bilmediğini ifade etmişti. Ahmed Paşa ise Faik Bey'in Kars'a gitmiş olduğu cevabını vermişti.[182]

Abdi Paşa'ya neden Ardahan'daki Ali Rıza Paşa'ya iki tabur ve bir miktar top göndermediği sorulduğu zaman nizamiye ve başıbozuk olarak sadece 17 bin – 18 bin askere sahip olduğunu iddia etmesine rağmen Osmanlı ordusu Rus ordusundan her halükârda sayıca çok üstündü.[183] Gayrinizami birlikler Şamlı Hasan Yazıcı komutasındaki başıbozuklar ile aşiret reislerinin komutası altındaki ve savaştan ziyade Ermeni köylerini yağmayla ilgilenen göçebe Kürtlerdi. Bu başıbozukların sayısı Rus kaynaklarında abartılmış görünüyor. Ahmed Paşa Hasan Yazıcı'ya kaç süvarisi olduğunu sorduğu zaman "iki bin" diye yanıt aldığını beyan etmektedir, halbuki yarıdan fazlası çoluk çocuk ve ayaktakımı olan sadece 800 atlı olduğunu ortaya çıkarmıştı.[184] Bu sergerdelerin de paşalar gibi mevcutlarda sahtekârlık yaptıkları ve gerçekte mevcut olandan daha çok asker için para ve tayın aldıkları kesindir. Bu konu üzerinde 5. Bölüm'de daha ayrıntılı duracağız.

Rus tarafına gelince Andronikov'un başarı haberi üzerine Behbutov, kuvveti sadece on buçuk tabur piyade (7000 süngü), 10 bölük nizami ve 15 bölük (*sotnya*) başıbozuk süvari (toplam 2800 kılıç) ile 32 toptan ibaret olmasına rağmen Osmanlı ordusuna saldırmaya karar verdi.[185] Ahmed Paşa ise İstanbul'da görülen davası sırasında Başgedikler'deki Rus ordusu için çok abartılı sayılar verdi: 24 tabur piyade, altı süvari alayı, 3000 kadar başıbozuk süvari ve 60 top. Ayrıca bunlardan altı taburun geride arabalarının yanında kaldığını, geri kalanların bir süvari alayı ve dört top Veli Paşa'nın karşısında olmak üzere Osmanlı ordusunun önünde yeri-

ni aldığını iddia etti. Öte yandan Abdi Paşa Rusların on iki taburu olduğunu duyduğunu beyan etti.[186]

Ruslar 1 Aralık 1853'te Şüregel'den Başgedikler'e doğru ilerledikleri zaman Ahmed Paşa da sonradan kendi kuvvetlerini az ve Rus kuvvetlerini çok göstermiş olmasına rağmen sayıca üstünlüğüne güvenerek onlara saldırmaya karar verdi. Ne var ki Osmanlı ordusu yüksek manevra yeteneği ve piyade, süvari ve topçunun sıkı bir eşgüdümünü gerektiren bir meydan muharebesi için uygun değildi. Ayrıca Ahmed Paşa'nın bir muharebe planı yoktu ve bu yüzden komutası altındaki subaylara muharebeye nasıl başlayacakları, ne yapacakları ve şayet düşman güçlü çıkarsa ve geri çekilmek gerekli olursa nereye geri çekilecekleri hususlarında hiçbir emir vermedi.[187] Erzurum'daki askeri meclis de Ahmed Paşa'nın muharebe esnasında bir kayanın arkasına gizlenmiş ve verilmesi gereken emirleri vermemiş olduğunu belirtmiştir. Birçok asker taburları dışındaydı, çünkü arpa, saman ve tezek bulmaya ve çamaşır yıkamaya gönderilmişlerdi. Dolayısıyla muharebeye bilfiil katılmış olan 19 piyade taburu ve on süvari bölüğünün mevcutları tam değildi ve ikinci bir hat ve ihtiyat olmadan tek hat halinde dizilmişlerdi. Aslına bakılırsa Ahmed Paşa askerlerine belli talimatlar vermediğini kendisi itiraf etmektedir. Paşaları topladığını ve onlara "İşte düşman askeri karşuda duruyor. Din ve millete hizmet etmeklik maddesi tamam bu vakitdir. İcabı vechile hareket edip herkes kendü hizmet ve komutasına dikkat eylesün!" dediğini beyan etmektedir.[188] Ahmed Paşa öteki suçlamaları kabul etmemiş ve yenilgi durumunda nereye geri çekileceğini önceden bildirmeyi askerlerin cesaretini kıracağı için zararlı bulduğunu ifade etmişti.

Bu muharebede Osmanlı ordusu bozguna uğratıldı ve ağır kayıplar vererek düzensiz bir şekilde Kars'a doğru geri çekildi. Ahmed Paşa bir noktada muharebe meydanında yüzbaşıdan daha büyük rütbeli Osmanlı subayı kalmadığını bildirmektedir. Hafız Paşa ve onun ihtiyat taburları ile toplar da kaçmıştı. Osmanlılar 24 top ve toplam olarak 6000 (8000 ?) asker kaybetmişlerdi. Bunlardan sekiz subayın dahil olduğu 1500'ü öldürülmüş ve geriye kalanlar yaralanmış veya esir alınmıştı. Rus kayıpları öldürülen

dokuz subay dahil olmak üzere 1300 kadardı.[189] Tuğgeneral Orbeliani muharebeden hemen sonra yaralarından dolayı ölmüştü.[190] Ahmed Paşa'ya göre Osmanlı kayıpları 500'den çok ölü, 700'den çok yaralı ve yedi esirdi, Ruslar ise 3000 kadar ölü (120'si teğmenden generale kadar rütbeli), 4000'den çok yaralı ve beş esir vermişlerdi. Bu rakamların gerçekle bir ilişkisi olmadığı aşikârdır: Rusların altı misli kayıp vermelerine rağmen Osmanlı ordusunu kovaladıklarına ve 24 topu ele geçirdiklerine inanmak hiç mümkün değildir! Kürt başıbozuklar geri çekilme esnasında Osmanlı karargâhını yağmalamışlar ve memleketlerine dağılmışlardı. Kürtlerle Rusların ilişkileri hususunda 5. Bölüm'de Yezdanşêr'in isyanı bahsinde daha çok şey söylenecektir. Hasan Yazıcı'nın başıbozukları da muharebeye katılmamışlardı.[191]

Erzurum'daki Fransız konsolosuna göre Başgedikler muharebesinden sonra Kars'taki hastanelerde 1200 kadar yaralı asker yatıyordu. Rus ordusunun 28 top ve 500'den 600'e kadar esir aldığı da rapor edilmişti. Rusya şimdi Kars ile Arpaçay arasındaki köyleri işgal etmişti. Anadolu ordusu askerlerinin morali bozulmuştu ve her gün gruplar halinde firar etmekteydiler. Konsolos, Zarif Paşa'nın Erzurum'a dönmüş olduğunu ve halihazırdaki ordu komutanını görevden almak ve yerine kabiliyetli bir kişinin bulunmasına yardımcı olmak üzere Fransız elçisine başvuru için aracılığını rica ettiğini bildirmişti. Zarif Paşa hatta Fransızların yardımı olmaksızın Anadolu ordusunu kurtarmanın zor ve Fransa imparatorunun Anadolu ordusuna bir general veya en azından birkaç yüksek rütbeli subay tayin etmesinin arzulanır olduğunu söylemişti.[192]

Osmanlı filosunun Sinop'ta imhasını izleyen günde Osmanlılar karada da büyük bir mağlubiyete uğramıştı. Bu Rus zaferleri Tuna ve Kafkas cephelerinde alınan ilk Osmanlı zaferlerini fazlasıyla telafi etmişlerdi. Rus askeri raporlarına göre Osmanlı ordusu önceki savaşlarla kıyaslandığında bir miktar gelişme göstermişti; özellikle topçular takdire şayandı. Topçu subayları ve askerleri görevlerini çok güzel ifa etmişlerdi. Piyadeler de hareketlerinde iyi talim görmüş olduklarının işaretlerini vermişlerdi, ama muharebe meydanında istikrarlı değildiler. Süvari sınıfı Osmanlı ordusunun en kötü unsuruydu.[193]

Sinop, Ahıska ve Başgedikler'den gelen haberler Osmanlı ordusuna ilişkin ilk izlenimleri çabucak değiştirdi. Fransa ve Britanya Babıâli'nin yardıma muhtaç olduğuna, yoksa yenileceğine artık kesinlikle kani idiler. Ruslar şimdi Kafkas cephesinde inisiyatifi ele geçirmişlerdi. Osmanlı ordusu kendine güvenini çok kaybetmiş ve morali bozulmuştu. Bu noktadan itibaren Kars'ta firarlar arttı. Müşir ve ferikleri birbirlerini suçluyorlardı. Ahmed Paşa gerçekten zor durumdaydı, çünkü amirine itaatsizlik etmiş ve mağlup olmuştu. Fakat Ahmed Paşa'nın İstanbul'daki yetkili kişilere rüşvet vermek için yeterli parası vardı. Adamlarını çok miktarda parayla İstanbul'a gönderdi ve bu mücadelenin kazananı oldu.[194] Abdi Paşa İstanbul'a çağrıldı ve Ahmed Paşa onun yerini aldı, Ali Paşa kurmay başkanı oldu. Bu arada Rumeli ordusunun komutanı Ömer Paşa kurmay başkanı Ferik İsmail Paşa'yı Anadolu ordusunun komutanlığına atanması için önermişti. Aynı ordunun kurmay başkanlığına da Halep'te ikamet eden Ferhad Paşa'yı (General Stein) önermişti.[195]

Ahmed Paşa'nın komutanlığı Anadolu ordusunun bu savaş esnasında görmüş olduğu muhtemelen en kötü idare olduğu gibi o aynı zamanda görevdeki paşaların muhtemelen en çok yolsuzluğa bulaşmış olanı ve en çok rüşvet yiyeniydi. Doktor Sandwith onun hakkında şunları söylemektedir:

> Ahmed Paşa'nın komutası altındaki perişan ordunun kaderi savaşın en karanlık sayfaları arasındadır. Onun tüm yeteneği para kazanmaya yönelikti. İlk olarak İstanbul'da rüşvet verdiği parayı geri kazanmalı ve bunun üstüne de ekleyip servet yapmalıydı. Emrindeki zavallı askerlerin acısını çektikleri korkunç şeyleri abartmam mümkün değildir, çünkü hiçbir şef kendi astlarına da bir miktar serbesti tanımadan soygun yapamaz, bu yüzden zavallı askerler binbaşı rütbesinden yüksek her subay tarafından soyuluyorlardı.[196]

Ahmed Paşa'nın entrikaları ve yolsuzluğu Rus kaynakları tarafından da doğrulanmıştır. Gürcistan devlet arşivlerindeki bazı belgelere dayanan İbragimbeyli, Ahmed Paşa'nın yerini almak

için İstanbul'da Abdi Paşa aleyhine entrikalar çevirdiğini ve orduyu had safhada soyduğu için askerinin yoksunluk, açlık ve salgın hastalık yüzünden mahvolduğunu yazmaktadır.[197] Erzurum'daki İngiliz konsolosu James Brant da Stratford de Redcliffe'e Ahmed Paşa'nın idaresi hakkında rapor vermişti. Stratford bu raporu Lord Clarendon'a iletti, o da Reşid Paşa'nın okuması kastıyla Lord Stratford'a sert ifadeli bir mektup yazdı. Clarendon "Ahmed Paşa'nın zorbalığının, cehaletinin ve ihmalinin" hoş görülemeyeceğini açıkça yazmış ve şöyle demişti: "Şayet Türk hükümeti bu adamı cezalandırmak ve askerlerin hakkını yiyerek topladığı serveti geri verdirmek iradesine veya gücüne sahip değilse başkaları da onun yolunun yolcusu olacak ve Müttefik Orduları Sultan'ın davasını savunmaya girişmişken Türk askerlerinden beklemeye hakları bulunan desteği boş yere ümit edeceklerdir."[198]

Abdi Paşa'nın İstanbul'da verdiği ifade de Ahmed Paşa'nın aleyhine olmuş ve 1854 yılının Şubat ayında Ahmed Paşa'nın yerini Erzurum valisi Zarif Mustafa Paşa almıştı.[199] Zarif Paşa ordunun komutasını devralmak üzere 6 Mart 1854'te Kars'a geldi.[200] Abdi Paşa ile Ahmed Paşa'nın İstanbul'daki mahkemeleri Lord Stratford'un baskısı üzerine ancak 1854 yılının sonunda başladı. Abdi Paşa nihayet 1855'te beraat etti. Ahmed Paşa suçlu bulundu ve önce 1855'te Kıbrıs'a sürüldü. Fakat birçok başka Osmanlı paşası gibi mahkûm edildikten ve bir süre boşta kaldıktan sonra affedildi. Böylece onun 1859 yılının Aralık ayında mirmiran rütbesi ile Adana mutasarrıfı olduğunu görüyoruz. Son görevi 1867'den 1869'a kadar Yemen valiliği olarak kaydedilmiştir.[201]

Friedrich Engels'in 15 Kasım 1853'te yayımlanan bir gazete makalesi Anadolu ordusunun akıbetine adeta kehanet ediyordu:

> Kısa bir süre öncesine kadar, Türklerin, Avrupa'da zayıf olsalar da Asya'da kesin bir üstünlüğe sahip oldukları düşünülebilirdi. Asya ordusuna komuta eden Abdi Paşa'nın 60 bin veya 80 bin hatta 120 bin asker toplamış olduğu söyleniyordu ve her gün yığınla Bedevi, Kürt ve başka savaşçı başıbozukların sancağının altına koştukları bildiriliyordu. Kafkasyalı ayaklanmacılar için silah ve cephane depolandığı bahsi var-

> dı: Savaş ilan edilir edilmez Rusya'ya karşı bu direniş merkezlerinin tam da kalbine kadar gidilecekti. Ne var ki Abdi Paşa'nın nizamiye askerinin belki de 30 binden fazla olamayacağı ve Kafkasya'ya varılmadan önce Rus taburlarının inatçı direnişini bunlarla ve sadece bunlarla karşılaması gerekeceği de söylenebilir. Abdi Paşa'nın Bedevileri ve Kürt süvarileri dağ savaşında işe yarayabilir, Rusları büyük kuvvetler ayırmaya mecbur bırakıp onların merkez ordusunu zayıf düşürebilirler; Rusya topraklarındaki Gürcü ve göçmen (kolonist) köylerine büyük zarar verebilirler ve hatta Kafkas dağlıları ile el altından bir nevi irtibat sağlayabilirler. Fakat Abdi Paşa'nın nizam askeri Batum'dan Erzurum'a giden yolu kapatmayı başarıp Rusların bir araya getirebildiği her nevi aktif ordu nüvesini yenin-ceye değin başıbozukların başarısı çok kısa ömürlü olacaktır... 1829'da Asya'daki Rus kuvvetlerinin mevcudu Erzurum önlerinde sadece 18 bini buluyordu ve o zamandan beri Türk ordusundaki gelişmeleri göz önüne alırsak (gerçi Asya ordusunda bu daha az olmuştu) şayet aynı yerde şimdi 30 bin askeri bir araya getirebilirlerse Rusların başarı şansının oldukça yüksek olduğunu söylemeliyiz.[202]

Gerçekten de mevcudu bu rakama ulaştığında Rus ordusu Kars'ı yine aldı. O vakit Osmanlı ordusu sayıca daha aza düşmüştü.

Böylece 1853 yılı, Kafkas cephesinde Rusların üstünlüğü ile son buldu. Osmanlı ordusu Ahıska ve Başgedikler muharebelerinde güçlü bir darbe yemişti. Morali çöken yüksek komuta, artık saldırmayı veya ilerlemeyi hiç düşünmüyordu. Anadolu ordusunun ıslah ihtiyacı müttefikler için de aşikârdı. İngiliz elçiliği yeni Osmanlı adıyla Hurşid Paşa olarak Şam'da yaşayan Britanya asıllı Macar mülteci general Richard D. Guyon'u göndermesi için Babıâli'yi sıkıştırıyordu. Aslında Hurşid Paşa'nın kendisi de daha savaş ilan edilmeden önce bile Rumeli veya Anadolu ordusunda görev almak için Babıâli'ye başvurmuş ve savaş ilanından hemen sonra Erzurum'a gitmesi emredilmişti.[203] (Daha önce söylendiği üzere Avusturya'nın baskısı yüzünden Babıâli mülteci Macar subaylarını Tuna cephesine göndermek istemiyordu.) Fakat Hurşid Paşa'nın Anadolu ordusuna tayin emrinde görev ve yetkisinin ne olacağı açık değildi. Tezkirenin metninden onun Erzurum'daki ordu kurmayında hizmet etmesinin beklendiği anlaşılıyor.

Hurşid Paşa Aralık ayının başlarında Erzurum'a geldi. Erzurum'daki Britanya konsolosluğunun 23 Aralık 1853 tarihli bir raporuna göre, müşire ve şehir meclisi üyelerine Anadolu ordusundaki meseleleri ele almak için sultanın emrini haiz olduğunu ve şayet tavsiyelerine uyulmazsa hemen İstanbul'a geri dönüp durumu Babıâli'ye rapor edeceğini söylemişti. Bunun üzerine vali ve meclis onu, tavsiyelerinin dinleneceği hususunda temin ettiler. Yine bu rapora göre şehrin istihkâmlarını denetlemiş ve yenilerinin inşasını emretmişti. Hurşid Paşa aynı zamanda askeri hastaneleri, erzakı ve askerleri de gözden geçirdi. Paşaların maaşları genellikle bir ay veya bazı durumlarda üç ay gecikirken askerlerin maaşlarının 12 ila 18 ay gecikmiş olduğunu gördü. Bunun üzerine paşalara kendi rahatlarını çok güzel korurken komutalarındaki askerlerle ilgilenmiyorlar diye çıkışmış, askerleri maaşsız bırakmaktansa kendilerinin bir yıllık maaşlarını verebileceklerini ve bunun onlar için büyük bir yük teşkil etmeyeceğini söylemişti. Sonra da askerlere iki aylık maaş ödenmesini emretti. Konsolosluk raporu aynı zamanda Hurşid Paşa'nın asker arasında böylece çok popülerlik kazandığını ve askerlerin sonuna kadar onun peşinden gitmeye ahdettiklerini bildirmektedir.[204] Bu ilginç bir bilgidir, ama maalesef başka bir kaynaktan, tercihen de bir Osmanlı kaynağından elimizde bir teyit yoktur. Şayet bu raporun içeriği doğru ise Hurşid Paşa ile bazı paşalar arasındaki kavga tohumlarının zaten bu hareket ile atılmış olduğunu rahatlıkla varsayabiliriz. Aslında Hurşid Paşa'nın sabık Erzurum valisi ve 1854 yılının Mart ayından itibaren Anadolu ordusunun yeni başkomutanı olan Zarif Paşa ile geçinemediğini sonra göreceğiz.

Hurşid Paşa Kars'tan gönderdiği 27 Aralık 1853 tarihli kendi mektubuna göre Şam'dan ayrılmış ve 9 Aralık 1853'te Kars'a varmıştı.[205] Bu mektupta Erzurum'dan hiç bahsetmeyen paşa, şayet harcırahını almak için iki hafta bekletilmese daha erken gelmiş olabileceğini yazmaktadır. Kısa süre içinde Anadolu ordusunun kurmay başkanlığına atandı, ama Kars'tan gönderdiği ilk mektuba bakılırsa henüz ordudaki mevkisinin ne olduğunu tam olarak bilmediği bellidir. Bu mektubun havası yukarıda bahsolunan ve

Erzurum'daki bütün paşalar ile sair görevlilere sultanın fermanını haiz olduğunu ve tavsiyelerinin dinlenmesi gerektiğini cesaretle beyan ettiği konsolosluk raporu ile örtüşmemektedir. Stratford de Redcliffe onun fiilen orduya komuta etmesini istiyordu. Hurşid Paşa Anadolu ordusundaki hem Osmanlı hem de Leh hiziplerinin muhalefetiyle karşı karşıya kalacaktı.

Hurşid Paşa mektubunda Anadolu ordusunun yenilgilerinin sebepleri hakkındaki görüşlerini beyan ediyordu. İlk olarak topçuların top başına sadece 200 atışlık cephanesi olduğunu yazmıştı, halbuki bu evvelce 400 atışlık idi. İkinci olarak iki kolordunun Kars ordusundan Ahıska ve Bayezid'e gönderilmiş olduğunu ileri sürüyordu; bu yerler Kars'tan çok uzak oldukları için yardım almamışlar ve boş yere tehlikeye atılmışlardı. Üçüncü olarak Gümrü gibi çok müstahkem bir kaleye 28 bin askerle gitmek bir hataydı; bunun yerine Tiflis'e gidilmeliydi. Paşa ayrıca Bayındır muharebesinde Rus ordusunun Osmanlı ordusunun yarısı kadar olduğunu ve böylece Osmanlı ordusu için iyi bir fırsat yakalandığını ileri sürüyordu. Ruslar büyük kayıp vermiş olmalarına rağmen muharebe sadece 4,5 saatlik bir top atışından ibaretti ve ne Osmanlı süvarisi ne de piyadesi düşman üstüne gönderilmediği gibi hasmın Gümrü'ye ricat yolu dahi kesilmemişti. Dördüncü olarak Ahıska muharebesinde Rus kuvvetleri sayıca Osmanlı kuvvetlerine eşitti, fakat Osmanlı taburları birbirlerinden ayrı duruyorlardı ve bu yüzden yekpare tutulan Rus kuvvetleri onlara karşı üstünlük kurabilmişti. İlaveten komutan Ferik Ali Paşa askerleri düzensizliğe ve 14 topun kaybıyla topyekûn mağlubiyete terk ederek muharebe meydanından "geri çekilmişti". Beşinci olarak Başgedikler muharebesinde Reis (kurmay başkanı) Ahmed Paşa Kars'taki Arabistan ordusundan sekiz tabur piyade, 18 top ve üç süvari alayının gelmesini bekleyerek düzenli bir şekilde Kars'a doğru geri çekilmeliydi, o zaman Osmanlı kuvvetlerinin Ruslara karşı kesin bir üstünlüğü olurdu. Hurşid Paşa bu muharebedeki Osmanlı kayıplarının sadece 26 toptan ibaret kalmayıp aynı zamanda karışıklık içinde geri çekilen, firar eden veya komutanlarına güvensizlik gösteren ordunun moralinin de yitirildiğini iddia ediyordu.

Hurşid Paşa bir dahaki ilkbaharda Anadolu ordusunun mevcudunun 50 veya 60 bine ve top sayısının 100 veya 130'a çıkarılmasını öneriyordu. O zaman ordu Gümrü civarında bir kolordu bırakıp Tiflis'e doğru yürümeli ve Rusya Müslümanlarını ayaklanmaya teşvik edip –Dağıstan İmamı Şeyh Şamil'i kastederek– "Şamil Bey"in kuvvetleriyle buluşmaya çalışmalıydı. Hurşid Paşa aynı zamanda Anadolu ordusunda bölgenin doğru dürüst haritaları olmadığını müşahede etmişti. Paris'teki Fransa savaş bakanlığında Kafkasya'nın güzel bir haritası olduğunu bildirmiş ve sadrazamın Fransızlardan bunun bir kopyasını isteyebileceğini hatırlatmıştı. Hurşid Paşa casuslar için daha fazla para tahsisini ve erzakın daha iyi teminini istiyordu.

Hurşid Paşa, Abdi Paşa'yı Osmanlı ordusundaki en yetenekli subay olarak görüyor, ama adı geçenin yetkisini büyük çaplı harekât için hiç ehil olmayan ve bir orduya komuta etmek hususunda tecrübesiz Ahmed Paşa ile paylaştığını yazıyordu. Bununla birlikte 17 Ocak 1854'te Kars'tan İngiltere elçiliğine gönderdiği raporunda Ahmed Paşa ile çok iyi geçindiğini ve fermanı geldiği zaman daha da iyi geçinmeyi ümit ettiğini de söylemişti. Müşir ise "ordunun ihtiyaçları ve harekâtı için bir meclis teşkil ederek" meselelerden elini eteğini çekmeye çalışıyordu. Hurşid Paşa ayrıca Kurmay Miralay Faik Bey'in kendisine karşı entrika çevirmekte olduğunu yazmıştı. Ferhad Paşa'nın Kars ordusuna gelmekte olduğunu duyan Hurşid Paşa, bu kişiye şiddetle karşıydı. Kendisi ayrıca hükümetin askerlere 11 milyon (kuruş) maaş borcu olduğunu da yazmıştı.[206]

1854'te Tuna Cephesi, Çetate Muharebesi ve Fransa ile İngiltere'nin Savaş İlanı

1854 yılı başında Rumeli Ordusu Tuna cephesinde Ruslara karşı yeni bir zafer elde etti. Krayovo'daki General Anrep Kalafat çevresindeki köyleri itaate zorlamak için kuvvetlerini bu köylere dağıtmıştı. Bunlardan biri de Kalafat'a yaklaşık 25 km mesafedeki Çetate (Cetate) köyüydü.[207] Kalafat'taki Osmanlı kuvvetlerinin komutanı Ahmed Paşa, Çetate köyü yakınlarındaki Rus mevzilerine

31 Aralık 1853'te birkaç bin süvari ve piyade ile saldırdı. Bu saldırı püskürtüldü ancak Ahmed Paşa yeni ve büyük bir saldırı planladı. On sekiz bin askerden oluşan büyük bir Osmanlı kuvveti Ortodoksların Noel günü olan 6 Ocak'ta Çetate yakınlarında, Albay Aleksandr Baumgarten'in komutasındaki küçük bir Rus kuvvetine saldırdı. 6 Ocak Cuma gecesi erkân-ı harbiye reisi Ferik Ahmed Paşa ve reis-i erkân Ferik İsmail Paşa ile Ferik Mustafa Paşa, Mirliva Osman Paşa ve İsmail Paşa, on dört tabur piyade, üç alay süvari ve dört batarya (24 kıta) top ile Kalafat'tan çıkıp sabaha doğru Çetate'ye gelmişti. Ahmed Paşa lüzumu kadar askerle ihtiyatta kalırken Ferik İsmail Paşa Ruslar üzerine hücum etti.[208] Bu sırada ikinci bir küçük Rus kuvveti Tuğgeneral Belgard'ın komutasında yakındaki bir köydeydi. Bu iki Rus birliğinin toplam mevcudu (Tarle ve başka Rus kaynaklarına göre) 7000 kadardı.[209] Rus birlikleri, Çetate'den çok uzak olmayan Boloeşti köyündeki General Anrep'in komutası altındaydı. Rumeli ordusu müşiri Ömer Lütfi Paşa'nın raporuna göre bu muharebeye katılan Osmanlı kuvveti 11 piyade taburu, dört batarya (24 top) ve üç süvari alayından ibaretti. Ayrıca Ahmed Paşa komutasında üç tabur piyade ihtiyat bırakılmıştı. Ömer Paşa Rus kuvvetlerinin 15 piyade taburu, 24 top ve üç süvari alayından ibaret olduğunu, yani Rusların dört tabur daha fazla piyadesi olduğunu iddia ediyordu.

Bu muharebede Tarle'ye göre Ruslar ölü ve yaralı olarak 2300 kadar asker ve subay kaybettiler.[210] Ömer Paşa'ya göre ise Osmanlı kayıpları 300 ölü ve 700 yaralı iken Ruslar 4000 kadar ölü ve birçok yaralı kaybetmişlerdi. Reis-i erkân Ferik İsmail Paşa ile Ferik Mustafa Paşa, süvari miralayı Hüseyin Bey, piyade miralayı Ali Bey, topçu miralayı Abdullah Bey ve piyade redif miralayı Hüseyin Bey yaralananlar arasındaydı. Müşir, "Bu sırada Rusyalu'dan hayy [canlı] olarak hayli esir tutulmuş ise de asakir-i şahane kemal-i hiddet ve şiddetten sağ bırakmayıp kaffesini süngüden geçirerek yalnız birkaç neferi hayyen Kalafat'a getirmiştir" diye eklemişti.[211]

Serasker Mehmed Ali Paşa, Sadrazam Mustafa Naili Paşa'ya 22 Ocak 1854 tarihli yazısında esirlerin süngülenmesinin Ömer Paşa'nın bildirdiği gibi "hemen oracıkta hasıl olmuş hiddet ve şiddet-

ten olmayıp Rusyalu'nun Sinop vakasında ba'd-el muharebe tahlis için denize atılan asakirin cümlesi ve hatta üçü beşi üzerine salkım ve misket atarak telef ettiği ve bundan başka sahil-i bahre düşmüş olan cenazeler üzerine bin kadar gülle ve peşrev attığı ordu-yu hümayun-u mezkurda bulunan efrad-ı asakirin guşzedi olduğundan" askerlerin ellerine geçen esirleri sağ bırakmadığını yazmıştı. Serasker "ancak bu hareket filhakika nameşru ve haddizatında muzırr şey olduğundan ve mukaddemki tenbihatın dahi mugayiri bulunduğundan fimaba'd bu misillu hal ve hareket vukua getirilmemesi hususunun bittekrar ilan ve tekidi" gereğini yazıyordu.[212]

Çetate muharebesinde Ruslar, Dördüncü Süvari Alayı'nın bazı bölüklerinin firarından dolayı Osmanlılardan iki top ele geçirmişlerdi. Bu sebepten dolayı adı geçen Dördüncü Süvari Alayı'ndan Yarbay Sadık Bey ve Binbaşı Ahmed Bey sonra firardan suçlu bulunmuşlar ve Dar-ı Şuray-i Askeri'nin kararıyla ordudan atılmışlardı.[213] Fakat Ömer Paşa yukarıdaki ilk raporunda bundan bahsetmediği gibi 1854 yılının Ocak ayında sunduğu üç başka raporunda da bildirmiş gözükmez.[214] Her halükârda bu, nizamiye süvarisinin başıbozuk süvarilerden hemen hiç farkı olmadığına ve Osmanlı ordusunun en etkisiz unsurlarından birini teşkil ettiğine dair güzel bir başka delildir.

Rus tarafında ise çoğu Rus kaynağı (hem çarlık askeri tarihçileri hem de Sovyet tarihçiler) General Anrep'i, top atışlarının Boloeşti'de rahatça duyulmasına rağmen birliklerinin yardımına gitmemekle suçlamaktadır. Bu kaynaklar General Gorçakov'un beceriksizliğinden dolayı Küçük Eflâk'taki küçük Rus kuvvetlerinin Osmanlı ordusuna kurban edildiğini de iddia ederler.[215]

Böylece Osmanlı tarafı Tuna boyundaki kış seferini zaferle kapadı. 14 Ocak 1854 tarihli raporunda Ömer Paşa Serasker'e Çetate'nin gerçekten Tuna cephesindeki en önemli muharebe olarak kalacağına dair bilgi verdi. Fakat Osmanlılar düşmanı takip etmediler ve Kalafat'a geri çekildiler. Her iki halde de Rusların komuta kademesi beceriksiz kalırken şans onlardan yanaydı. Baştan başa bakıldığında Kırım Savaşı'ndaki birçok muharebe gibi bu da bitmemiş ve kesin sonuçları olmayan bir muharebeydi. Fransız harbi-

ye nazırının dediği gibi bu muharebenin stratejik bir önemi yoktu ancak burada yeni ve ilginç olan Osmanlı ordusunun açıkta bir meydan muharebesi vermiş olması ve metodik bir şekilde düşmanı geri çekilmeye mecbur etmiş olmasıydı.[216] Ömer Paşa da seraskerliğe (yukarıda geçen) yazısında asakir-i şahanenin Rusyalu ile "sahrada" azim bir muharebeye giriştiğini ifade etmişti.

Ocak ayının geri kalanı ile Şubat ayı Tuna cephesinde sakin geçti. Sultan Abdülmecid Müşir Ömer Paşa'ya 15 Şubat 1854'te serdar-ı ekrem (*generalissimo*) unvanını verdi. Ömer Paşa aynı zamanda Rumeli ordusu komutanlığını deruhte etmeye devam ediyordu.[217]

Bu muharebeler olurken diplomatik heyetler gelip gidiyordu. Bu zaman zarfında hem Rus hem Batı diplomasisi Avusturya ve Prusya'yı müttefik olarak kazanmaya odaklandı. Ocak ayının sonuna doğru Nikolay, bir oğul, hatta neredeyse vasal gibi gördüğü genç Avusturya imparatoru Franz Joseph'in yanına Kont Aleksey Orlov'u yolladı. Nikolay'ın gözdelerinden biri olan Orlov, Menşikov'un aksine iyi bir diplomat olmak ününe sahipti. 1825 yılındaki Dekabrist ayaklanmasının liderlerinden Mihail Orlov'un kardeşi olmasına rağmen ayaklanma esnasında bir süvari alayının komutanı sıfatıyla hal ve hareketleri onu çarın gözdelerinden biri yapmıştı. Tarle'ye göre Orlov, Franz Joseph ve onun dışişleri bakanı Kont Ferdinand Buol ile bir anlaşmaya varabileceğini düşünmüyordu;[218] fakat Nikolay'ın talebine karşı çıkamazdı. Böylece Viyana'ya gitti; görevi Franz Joseph'i şimdilik tarafsız kalmaya, ama şayet Fransa ve Britanya Rusya'ya savaş ilan ederlerse Rusya'nın safında harbe girmeye ikna etmekti. Buna karşılık ona bütün düşmanlara ve iç ayaklanmalara karşı Rusya'nın yardımı vaat edileceği gibi Rusya, Avusturya'nın mutabakatı olmadan Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi hakkında hiçbir karar almayacağına dair de söz vermekteydi. Fakat Viyana'daki Rusya taraftarı hizip nüfuzunu kaybetmişti ve Franz Joseph ile Buol kendilerini Nikolay'ın siyasetine adamak istemiyorlardı. Böylece Orlov'un görevi başarısız oldu.[219]

III. Napolyon, 1854 yılı Ocak ayının sonuna doğru I. Nikolay'a bir mektup yazdı. Mektup Fransa'nın resmi gazetesi *Le Mo-*

niteur Universel'de ve 9 Şubat'ta Nikolay'ın cevabı ile birlikte *St. Peterburgskie Vedomosti*'de yayınlandı. Fransa imparatoru "*Notre attitude vis a vis de la Turquie était protective mais passive*" (Türkiye'ye dair tavrımız savunmacı ancak barışçıldır) diye beyan ediyordu.[220] III. Napolyon Fransız ve Britanya filolarının Karadeniz'den ve Rus birliklerinin Boğdan ve Eflâk'tan çekilmelerini öneriyordu. Buna mukabil Nikolay, Fransız-Britanya filolarının sadece Osmanlıların Rusya sahillerine silah ve cephane taşımasını engellemelerini ve Babıâli'nin bu şartlar muvacehesinde görüşmeler için St. Petersburg'a temsilcisini göndermesini öneriyordu. Rusya ile Fransa ve Britanya arasında diplomatik münasebetler 1854 yılının Şubat ayında kesildi. Rusya sefirleri (Paris'teki Kont Kiselev ve Londra'daki Brunnov) Rusya'ya geri dönerken St. Petersburg'daki Britanya ve Fransa sefirleri de pasaportlarını aldılar.[221]

1854 yılı Şubat ayının sonuna doğru Britanya ve Fransa, Tuna beyliklerinden çekilmesi için Nikolay'a bir ültimatom verdiler. Nikolay resmi bir cevap vermediği gibi böyle bir ültimatoma cevap vermeyeceğini de gayriresmi olarak bildirdi. Bu yüzden Britanya ve Fransa 12 Mart 1854'te Babıâli ile bir ittifak anlaşması yaptı ve nihayet 27 Mart'ta Rusya'ya savaş ilan ettiler. 31 Mart'ta Fransız ve İngiliz askerleri Gelibolu'da karaya çıktılar. Bu sırada Lord Aberdeen, Sir Hamilton Seymour'un 1853 yılının Ocak-Şubat aylarında Nikolay ile yaptığı görüşmelerin yayımlanmasını onaylayarak Nikolay'a bir başka darbe indirdi. Bu tutanaklar özellikle Rusya-Avusturya ilişkileri için yıkıcı olmuştu; çünkü Franz Joseph ile Kont Buol, Avusturya'nın bağımsız bir unsur olarak görülmesine gerek bulunmadığını düşündüğünü İngiliz elçisi ile bu konuşmalarında açıkça ortaya koyan, Avusturya'nın mutabakatını kesin kabul ederek ülkelerine saygısızlık gösteren ve tenezzül edici bir tavır içindeki Nikolay'a çok öfkelendiler. Bunun üzerine Rus gazetelerinde, Seymour'un Nikolay'ı yanlış anladığını öne süren tekzipler yayımlandı: "Çar hiçbir zaman bir taksimi düşünmemiştir, şimdiki zamana değil de geleceğe dikkati çekmiştir, aklında sadece gelecekteki ihtimaller vardı."[222] Fakat bu mazeretler Avrupalı diplomatlar veya kamuoyu için tabiatıyla inandırıcı değildi.

Babıâli'nin Nikolay-Seymour görüşmelerinden yayımlanmadan önce haberdar olup olmadığını bilmek ilginç olurdu; görünen o ki Osmanlıların bilgisi yoktu. Kostaki Musurus'un 17 Mart 1854 tarihli yazısında Britanya kabinesinin bu görüşmeleri açıklamak niyetinden bahsedilmektedir, ama çok ilginçtir ki Musurus, Osmanlı İmparatorluğu'nun taksimine dair I. Nikolay'ın Kraliçe'ye vâki tekliflerini bizzat Petersburg kabinesinin bir Petersburg gazetesinde açıklamasının sebebinin Fransa ile Britanya'yı birbirlerine düşman etmek isteği olduğunu iddia etmektedir.[223] Burada tipik komplocu şarklı zihniyetin tezahürü söz konusudur. Nitekim çoğu zaman duyduğunu olduğu gibi kabul etmek yerine komplo teorilerine eğilimli olmak bugünkü Türkiye'de de sıkça görülen bir durumdur.

Böylece Viyana'daki Rusya büyükelçisi Baron Peter von Meyendorff'un Avusturya'yı müttefik olarak kazanma çabaları boşa çıktı. Viyana'daki Fransa ve Britanya sefirleri nihayet Kont Buol ile dört maddelik bir protokol imzalamayı başardılar.[224] İlk madde Sırbistan, Eflâk ve Boğdan üstündeki Rusya himayesine son verilmesini ve bu prensliklerin büyük devletlerin garantisi altına alınmasını belirtiyordu. İkinci olarak Tuna'nın ağızları gemi trafiğine açık olacaktı. Üçüncü ve muhtemelen en önemli (fakat aynı zamanda en müphem) madde 1841 yılındaki Boğazlar Andlaşması'nın "Avrupa güç dengesinin menfaatine olmak üzere" yeniden gözden geçirilmesini şart koşuyordu. Dördüncüsü harbin doğrudan sebebi ile ilişkili yegâne maddeydi: Rusya Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks halkını koruma iddiasından vazgeçmeli ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanlar Sultan'ın hükümranlık haklarını ihlal etmeksizin büyük devletlerin koruması altına konmalıydı. Sadece Fransa ve İngiltere arasında mutabakata varılan gizli beşinci madde üçüncü maddeye bir miktar açıklık getiriyordu: Rusya donanmasının mevcudunu dört savaş gemisine indirerek ve Sivastopol deniz üssünü kaldırıp yeniden tesis etmeyerek Karadeniz'deki "hâkimiyetinden" vazgeçecekti.[225]

Buol'un kayınbiraderi olan Meyendorff bu protokolün metnini elde etmeye çalıştı, ama reddedildi. Sonra da Kont Buol'u neredeyse tehdit etti: "Rusya'nın 700 bin kişilik bir ordusu olduğunu ve

ikinci sınıf bir devlet gibi muamele edilemeyeceğini hatırlayın."[226] Meyendorff protokole dair bir miktar gayriresmi ve müphem bilgi edinmişti. Duyduklarına göre anlaşma Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün muhafazası, beyliklerin Rusya tarafından tahliyesi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanların konumunun iyileştirilmesiyle ilgiliydi. Dört maddenin tam içeriğini öğrenmeyi başaramamış gözüküyor. Viyana tahvil borsasında fiyatların artmış olduğunu da gözlemlemişti. Tahvil borsasındaki dalgalanmaların Rusya'nın düşmanlarının sayısı ne kadar çok olursa barış şansının o kadar büyük olacağı görüşünü yansıttığını hissetti. 20 Nisan'da da Avusturya ile Prusya bir "savunma ve saldırı" anlaşması imzaladı.[227]

Bu arada müttefikler ile Rusya arasında ilk çatışma Odesa'da yaşandı. 9 Nisan'da İngiliz fırkateyni *Furious* oradaki İngiliz konsolosunu almak için Odesa'ya geldi. Fırkateynden beyaz bayraklı bir filika indirildi. Sonra liman yetkilileri filikadaki subaya konsolosun çoktan gitmiş olduğunu söyleyince bu filika *Furious*'a geri döndü. O sırada veya bir müddet önce Rusların liman bataryası filikayı veya fırkateyni hedef almayan birkaç atış yaptı. Rus yetkililer sonradan fırkateynin sahile çok yaklaşmış olduğunu ileri sürerek sadece uyarı niyetiyle ateş açıldığını iddia ettiler. Adolphus Slade'in söylediğine göre, ateşkes bayrağını çekmiş olan bir tekne, sahilden onu karşılamak üzere başka bir tekne gelene kadar belli bir mesafede beklemeliydi.[228] Gücenen müttefik amiraller, tarafsız gemilerin serbest bırakılması ve uluslararası hukuka muhalefetin tazminatı olarak limanda demir atmış bütün İngiliz, Fransız ve Rus gemilerinin teslim edilmesi talebiyle yelkenli kalyonlardan ve vapurlardan oluşan bir filo gönderdiler. Odesa valisi Kont Osten-Saken tarafsız gemileri serbest bıraktı ama Rus gemilerini teslim etmeyi reddetti. Bunun üzerine müttefik filo 22 Nisan'da limanı ve liman tesislerini topa tuttu. Şehre ve sivillere nişan almadıklarını iddia etmelerine rağmen şehir de zarar gördü. Slade "gereksiz şiddetin ve sivillerin mal mülküne zarar vermenin hiçbir zaman savaşta yarar sağlamayacağını" öne sürerek böylesi hareketleri çok eleştiriyordu.[229] Bu küçük bir çarpışma olmasına rağmen müttefik-

lerin donanmaları şimdi Karadeniz'in efendileri olduklarına dair açık seçik bir mesaj vermişlerdi.

Avusturya, ordusunu seferber ederek ve fiilen gitgide daha çok Rusya karşıtı olarak silahlı tarafsızlığını sürdürdü. Hatta Rusya'ya şayet Rus askerleri Tuna'yı geçerse kuvvet kullanarak karşılık vereceklerini bildirdiler. Bir Sırp ayaklanmasının kendi Sırplarını huzursuz edeceğinden korkan Avusturya, Sırp sınırına asker yığdı. Nikolay hâlâ yılmamıştı; Avusturya olmadan da planlarını uygulayabileceğini düşünüyordu. Rumlar Tesalya ve Epir'de ayaklanmışlardı. Nikolay şimdi Sırplar ve Bulgarların da "Türk boyunduruğuna" karşı ayaklanacakları hayalini besliyordu. Yunan gazeteleri açıkça isyan çağrısı yaparken Yunan hükümeti gizlice asileri destekledi. Fakat Rum isyanı müttefiklerin Atina ve Pire'yi tehdit eden filolarından da yardım alan Fuad Efendi komutasındaki Osmanlı ordusu tarafından Nisan ve Mayıs aylarında bastırıldı.[230]

Nikolay'ın ilkbahar seferi planı, Tuna'yı Vidin, Rusçuk ve Silistre istikametinde geçmek ve bu şehirleri kuzeydeki Balat ve İbrail ile birlikte kuşatmaktı. Bu plan gereğince Rus askerleri tüm Dobruca bölgesini 23 Mart'tan 29 Mart'a kadar olan süre içinde işgal etti. General Aleksandr Lüders'in komutasında Tuna'yı geçen Rus ordusunun mevcudu 45 bin askerdi.[231] Nikolay'ın Varna'da karaya çıkacağını varsaydığı müttefik seferi kuvvetine saldırmak için Silistre üs olacaktı. Gerçekten de varsayımının doğru olduğu görüldü.

Silistre'de Ferik Musa Hulusi Paşa'nın komutasında 12 bin kişilik bir Osmanlı kuvveti vardı. Ömer Lütfi Paşa bu mevkiye "dirayetli ve malumatlı" bir komutan olarak İstanbul'dan Tophane-i Amire meclisi reisi Selanikli Musa Paşa'yı tayin ettirmişti.[232] Musa Paşa'nın istihkâm işindeki yardımcısı, Prusya ordusunun sabık subaylarından Yarbay Grach idi.[233] Silistre'de altı kişi kadar da gönüllü İngiliz subayı vardı. İçlerinden en iyi hatırlananlar Yüzbaşı James Butler ve Teğmen Charles Nasmyth'dir.[234] 1828-29'daki Osmanlı-Rus savaşında Silistre'deki Osmanlı ordusu Ruslara altı ay dayanmış ve oradaki kale, daha sonra dış istihkâmların eklenmesiyle güçlendirilmişti. Rusya 5 Nisan'da kuşatmayı başlattı. Kuşatma kuvvetlerinin komutanı Silistre'yi 1829 yılında lağım ha-

rekâtıyla almış olan yaşlı general Karl A. Şilder idi. Yaverlerinden biri olup istihkâm yapmak ve sıçan yollarını kazmaktan sorumlu mühendis Yarbay Eduard İ. Totleben, sonradan Sivastopol istihkâmlarının inşaatını üstlenecekti. Bu arada Mareşal Paskeviç Rus işgal ordusunun doğrudan komutasını almak üzere Varşova'dan Bükreş'e geldi. Paskeviç Bükreş'e 22 Nisan'da vardı; Osmanlı takviyeleri de Silistre'ye gelmeye başladılar. Mayıs ayına gelindiğinde garnizonun mevcudu on beş bin piyade ve üç bin süvari olmak üzere 18 bin askere ulaşmıştı. Ömer Paşa'ya göre bu güçler Silistre'yi savunmak için yeterliydi.[235]

Ancak Paskeviç Tuna seferi hususunda daha şüpheci olmuştu. Mevcudu 280 bin askeri bulduğu söylenen Avusturya birliklerinin Eflâk ve Boğdan sınırları boyunca toplanmasından dolayı endişeliydi.[236] Avusturya Rusya'yı Tuna'yı geçmemesi hususunda uyarmıştı. Paskeviç bunun üzerine Nikolay'ı beylikleri tahliye etme hususunda ikna etmeye çalıştı. Bulgarların ve Sırpların ayaklanmasının beklenmeyeceğini söyledi. Paskeviç beyliklerin tahliyesinin Rusya'ya müttefiklerin aleyhine olmak üzere zaman kazandıracağını ileri sürdü. Bu arada Rusya, ordularını takviye edebilirdi. Fakat Nikolay onun tavsiyesine kulak asmadı.[237] Planlarına hiç inanmayan Paskeviç'i görevde bırakmak belki de Nikolay'ın en büyük hatalarından biriydi. 4 Mayıs'ta Paskeviç bu sefer daha bariz bir şekilde geri çekilmeyi önererek Nikolay'a ikinci bir mektup yazdı. Önden Fransızlar ve "Türkler" geriden de Avusturya tarafından çevrilmiş olarak bir şanslarının bulunmadığını söylüyordu. Nikolay 11 Mayıs'ta bu mektubu alınca gücendi ve öfkelendi. Bütün çabalarından, kayıplarından ve masraflarından sonra şimdi başkomutanı Eflâk ve Boğdan'ı utanç içinde terk etmeyi teklif ediyordu! Ertesi gün "olağanüstü yeis ve daha az olmayan şaşkınlıkla" mektubu aldığını ve kendisi için "utanç verici" olduğundan dolayı önerilerini kabul etmeyeceğini belirten cevabını yazdı. Avusturya'nın Rusya'ya karşı harbe giremeyeceğini ve müttefiklerden korkmak için bir sebep olmadığını vurguladı.[238]

Silistre çevresindeki Rus kuvvetlerinin mevcudu Mayıs 1854 itibariyle 266 top ve 90 bin askeri bulmuştu.[239] Bu, o zamana dek bir

Osmanlı kalesine karşı konuşlandırılmış en büyük Rus kuşatma kuvvetiydi. Ruslar hemen kalenin çevresinde kuşatma işine girişti-ler ve Silistre'nin bombardımanı 11 Mayıs günü başladı.[240] Fakat Paskeviç istihkâmlara kesin neticeli bir saldırı yapmakta tereddüt etti ve Ferik Musa Paşa enerjik bir şekilde istihkâmları iyileştirme-ye devam etti. 19 Mayıs günü bir subayın Şumnu'dan Ömer Pa-şa'dan getirdiği yazıda paşa, 15 günden önce bir yardım gönde-remeyeceğini, bu süre zarfında müttefiklerin yetişeceğini umduğunu bildiriyordu. Ancak Ömer Paşa'dan 24 Mayıs günü gelen bir yazı-da en geç sekiz gün içinde kırmızı ceketlileri Silistre'nin karşısında görecekleri müjdesini veriyordu.[241]

Bu arada 18 Mayıs'ta müttefik komutanlar Mareşal Armand-Ja-cques L. de Saint Arnaud ve Lord Raglan (General Fitzroy J.H. Somerset), Serasker Hasan Rıza Paşa ile birlikte İstanbul'dan Var-na'ya geldiler ve Şumnu'dan gelmiş olan Ömer Paşa ile birlikte 19 Mayıs'ta savaş meclisini topladılar. Ömer Paşa Rus kuşatmasından ve saldırısından dolayı çok endişeliydi. Ümidi müttefik askerleriy-di. Müttefik komutanlar Ömer Paşa'nın askerlerini mümkün olan en kısa sürede Varna'ya getirmeleri talebiyle mutabık kaldılar. St. Arnaud 55 bin asker göndermeyi vaat etti; fakat bunlar Haziran ayından önce Varna'ya gelmediler ve onlar yardım etmeye hazır olmadan önce Ruslar Silistre kuşatmasını kaldırdılar.[242]

Ömer Paşa 40-45 bin askerle Şumnu'da kaldı, ama Silistre'nin imdadına koşmak veya bir şaşırtma harekâtı yapmak hususunda tereddüt etti. Aslında büyük bir Rus ordusu ile meydan muhare-besi yapmak istemiyordu. Bütün yaptığı Sadık Paşa'nın Kazak ala-yını ve Razgrad'tan 5000 başıbozuğu Rus kuvvetlerinin etrafında belli bir mesafede mevzilenmek üzere göndermek oldu. Aynı za-manda Behram Paşa'nın (General Cannon) bir piyade tugayı ile şehrin önünde bir manevra yapmasına müsaade etti.[243]

Ruslar 28 Mayıs'ta Silistre'de Arap Tabya'ya saldırdılar, ama püskürtüldüler ve 22 subay (ölü ve yaralı) ile 315 ölü ve 596 yaralı nefer kayıp verdiler.[244] General Selvan ölenler arasındaydı. Osman-lı kayıpları 68 kadar ölü ve 121 yaralıydı.[245] Butler günlüğüne, 30 Mayıs günü kaleden gönderilen bir mükaleme memurunu kabul

eden Rus generalinin Arap Tabya karşısındaki Rus bataryalarında 60 kadar Rus ölüsünün kafasının kesilmesinin utanç verici olduğunu söylediğini kaydediyor. Osmanlı memuru ise bunun başıbozukların işi olduğunu ve bundan sonrası için tedbir alındığını söylemişti.[246] 2 Haziran günü saat 13 civarında Musa Paşa, Ömer Paşa'dan Mecidiye nişanı ile taltif edildiği haberini aldıktan birkaç dakika sonra, İstanbul kapısı yakınındaki karargâhının önünde abdest alırken şarapnel isabetiyle öldü. Onun ibadet esnasında kahramanca ölümü, Silistre'yi savunanların cesaretini daha da artırdı.[247] Hüseyin Rıfat Paşa savunmanın komutasını devralmak üzere Şumnu'dan geldi. Bu arada şehirdeki erzak neredeyse tükenmişti. Ruslar sonuç vermeyen birkaç kararsız saldırı yaptılar. Butler günlüğünde İngiliz generali Simmons'un teklifi üzerine 8 Haziran günü kendisi ile Nasmyth'e albay rütbesi ve yanlarına tercüman olarak da Almanca bilen mühendis Binbaşı Mehmed Efendi'nin verildiğini yazıyor.[248] Butler, 13 Haziran'da başından yaralanıp 22 Haziran'da ölecektir.

Paskeviç raporlarında Nikolay'a Osmanlıların şehri çok enerji ve iyi stratejik bilgi ile savunduklarını ve onlara yabancı subayların yardım ettiğini bildirdi. Fakat burada kendi kararsızlığını ve ikircikli halini gizliyor da olabilirdi.[249] Fransız generali Pierre Bosquet de durumu garip bulmuş ve Rus ordusunu neyin hareketsiz kıldığını anlamadığını yazmıştı: "Bu garip ve ben bu durumu Rusların yetersizliği ile izah etme hususunda isteksizim. Başka bir şey var, bir moral çöküntüsü, bir endişe gibi. Ben bu orduyu felç eden şeyin ne olduğunu bilmiyorum."[250]

3 Haziran'da Avusturya Rusya'nın beylikleri tahliyesini talep etti, aksi takdirde Rusları zorla çıkarmak için müttefiklere katılacaktı.[251] 9 Haziran'da Paskeviç gerçek (veya göstermelik) bir berelenme (kontüzyon) yaşadı ve Yaş'a geri dönerek harekâtın komutasını yine Gorçakov'a bıraktı. 13 Haziran'da General Şilder ağır şekilde yaralandı ve kısa süre sonra öldü. 21 Haziran'da Rus ordusu esas kaleye hücum emri almıştı. Ancak hücuma geçmeden saatler önce Gorçakov, Paskeviç'ten kuşatmayı kaldırması ve Tuna'nın sol sahiline çekilmesi emrini aldı. Böylece Rus ordusu geri çekildi,

Osmanlı ordusu da alışıldığı üzere düşmanı seyretmekle yetindi.[252] Paskeviç'in geri çekilme emrinin sebebi Avusturya'nın tehditkâr konumu ve müttefik kuvvetlerin Varna'da toplanmasıydı.

14 Haziran'da Babıâli ile Viyana, Avusturya'ya geçici olarak beylikleri işgal etmek hakkını veren Boyacıköy İtilâfnamesi'ni imzaladılar.[253] Endişeye kapılan Nikolay geri çekilmeye karar verdi. Nesselrode, Rusların Dobruca'yı tahliye etmeye başladığı 29 Haziran'da Avusturya'nın geri çekilme talebine nihayet karşılık verdi. 5-7 Temmuz'da Yergöğü'nde Rus ve Osmanlı kuvvetleri arasında küçük çatışmalar oldu, fakat Ruslar geri çekilmeye devam ettiler. Rusya mahcup olmamak için geri çekilmesine stratejik ricat dedi. 1 Ağustos'ta Rus ordusu Bükreş'i terk etti. Osmanlı ordusu 8 Ağustos'ta Halim Paşa'nın komutasında Bükreş'e girdi ve 22 Ağustos'ta Ömer Paşa şehre geldi.[254] Avusturyalılar ve Osmanlılar beylikleri işgale başladılar. Avusturyalılar geri çekilen Ruslarla karşılaşmamaya dikkat ediyorlardı ve 7 Eylül'de Tuna beylikleri Rus ordusu tarafından tamamen tahliye edilmişlerdi.

Rus ordusu beyliklerden çekilmeye başlayınca müttefikler stratejik hedef olarak Sivastopol'daki Rus donanmasını yok etmeyi önlerine koydular. Slade'e göre Avusturya müttefik generalleri Besarabya'ya ortak bir sefere teşvik etmek için Varna'ya bir askeri elçi göndermişti. Cevdet Paşa ise aksine müttefiklerin sonradan hatalarını kabul ettiklerini ve Avusturyalılar tarafından kandırıldıklarını söylediklerini iddia etmektedir. Cevdet Paşa aynı zamanda Besarabya'ya sefer teklifinin Ömer Paşa'dan geldiğini yazmaktadır.[255] Her halükârda askeri güçlerine aşırı derecede güvenen ve zaferlerini Osmanlı İmparatorluğu'yla bile paylaşmak istemeyen Fransa ve İngiltere 14 Ağustos'ta Varna'dan askerlerini gemilere bindirmek için hazırlıklara başladı. Mesafelerin üstesinden gelmek, lojistik destek sağlamak ve Rus donanmasını yok etmek için buharlı fırkateynleri ile uskurlu kalyonlarına güveniyorlardı. Kırım seferini Noel'de bitirmeyi planlamışlardı.

Varna'ya gelmiş ve Balçık açıklarında demirlemiş olan müttefik filolar, Osmanlı donanmasının Karadeniz'de aktif bir rol oynamasını değil İstanbul Boğazı'nı korumasını ve Varna ile İstanbul ara-

sında seyretmesini istiyorlardı. Osmanlılar ve müttefikler Besarabya'yı fethedemez veya fethetmek istemezken *Bessarabia* adındaki cesur bir Rus savaş vapuru 19 Temmuz'da Sivastopol'dan çıktı ve Anadolu'nun kuzeybatı sahiline kadar Karadeniz'de düşman gemilerinin arasında seyrederek biri Kerempe diğeri ise Amasra açıklarında olmak üzere tahıl ve kömür yüklü iki Osmanlı ticaret gemisini ele geçirdi. Sonra *Bessarabia* kömürü aldı, tekneleri yaktı ve mürettebatlarını Ereğli'de karaya çıkardı, sadece delil olarak kaptanlarını ve kâtiplerini alıkoydu. Ardından da Sivastopol'a geri döndü. Ereğli kaymakamı durumu İstanbul'a rapor edince şüpheyle karşılandı. Rus donanması bir kere daha müttefik filoları küçümsediğini göstermişti.[256]

Varna gemilerle, askerlerle, erzak depolarıyla ve cephaneyle ağzına kadar dolu bir merkez haline gelmişti. En güzel evler ve özel dükkânlar sahiplerine hiçbir şey ödenmeksizin müttefikler tarafından işgal edilmişlerdi. Müslümanlar ve gayrimüslimler hiç kira almadıklarından şikâyet ederek Babıâli'ye dilekçeler göndermekteydiler.[257] Sadece orada oturan ecnebiler mülklerine el konmasından muaftılar. Şehir halkı müttefik askerlerin sarhoşluğundan da rahatsız oluyordu. Bir seferinde Fransız askerler bir Müslüman kahvehanesine gitmiş ve şarap istemişlerdi. Orada şarap satılmadığı söylendiği zaman kavga çıkmış ve bunun sonucunda bir kişi öldürülmüş ve birçok kişi yaralanmıştı. 10 Ağustos'ta, altı saat sürerek birçok ahşap evi, pazarı ve askeri depoları yakan bir yangın çıktı. O zaman Slade şu mülahazada bulunmuştu: "Şeref veya ganimet elde edilecek başka durumlarda olduğu gibi bu vakada da Türk asker ve denizcileri katılmaya davet edilmemişlerdi: Onlar ne soygun yaptılar ne de kargaşa çıkardılar."[258] Şehir meclisi yangından sonra gürültülü bir oturum yaptı. Birçok eşraf müttefiklere öfkeliydi, hatta onları 1828'de Varna'yı kuşatmış olan Ruslarla kıyaslıyorlardı. "Moskoflar" diyorlardı, "Varna'ya bir çifte kuşatmanın dehşetinden sonra geldiler; burada iki yıl kaldılar, hal ve hareketlerinden kimse zarar görmedi ve şehri buldukları zamankinden daha iyi vaziyette terk ettiler. Frenkler topu topu üç aydır Varna'dalar; meskenlerimizi ve depolarımızı zorla aldılar, bize hakaretler yağ-

dırdılar ve şimdi burası dikkatsizliklerinden dolayı mahvoldu."[259] Varna valisi ve mevki komutanı müttefikleri yangın tehlikesinden dolayı uyarmış olduklarını söylediler. Aynı zamanda müttefik generallerin sultanlar gibi olduğundan şikâyet ettiler; onların huzuruna çıkmak zordu. Mektuplarına da cevap vermiyorlardı.

Bu arada 1854 yılı Temmuz ayının başından itibaren kolera müttefik orduları ile filoları perişan etmeye başlamıştı. Bundan dolayı gemilere asker bindirme işi sürekli erteleniyordu. Fransızlar Ağustos ayında Dobruca'ya bir akın yaptılar, fakat neredeyse 7000 askeri kolera, humma, susuzluk ve sıcaktan kaybettiler. İngilizler de 700 kadar askeri hastalıklardan kaybettiler. Ayrıca 12 bin ile 15 bin arasında Fransız ve 1900 kadar İngiliz askeri hastaneye kaldırılmışlardı. Sağlık ve lojistik meseleleri şimdi şiddetle hissediliyordu ve bu şiddet savaş boyunca azalmayacaktı. Sonunda Kırım'a hareket tarihi 2 Eylül olarak belirlendi, ama tekrar 7 Eylül'e ertelendi. Heybetli donanma 30 bin (24 bin?) Fransız, 25 bin (27 bin?) İngiliz ve 5000 veya 6000 Osmanlı askerini (on piyade taburu) taşıyan 350 gemiden oluşuyordu.[260] 11 bin Fransız askeri sonra arkadan gidecekti. Osmanlı askerlerinden sekiz taburu esnan, yani 20 ile 25 yaş arasındaki acemi askerden, geriye kalan iki tabur ise redif, yani ilgiye muhtaç aileleri olan orta yaşlı askerlerden seçilmişlerdi. Esnan Üsküdar'da sadece üç ay talim görmüştü. Yanlarında sadece üç haftalık erzak vardı, sonra onları müttefikler besleyecekti. Sefer için seçilmiş olan Osmanlı komutanı Mirliva Süleyman Paşa temayüz etmiş bir subay değildi ve hayatının son on iki yılını Beykoz tabakhanesinin yöneticisi olarak geçirmişti. Görevi alması için teşvik etmek üzere miralaylıktan mirlivalığa terfi ettirilmişti. Müttefiklerin Osmanlıları ihmal edeceğini düşünen başka subaylar bu görevden kaçınmışlardı.[261] Olaylar onların çekinmekte haklı olduklarını gösterdi.

Müttefik kuvvetler Kırım'a giderken Ömer Paşa Bükreş'te hayatından memnundu ve arkalarından gitmek için acelesi yoktu. Ekim 1853'te İstanbul'a ileri harekete geçmek için vaktin geç olduğunu yazdı. Erzak problemleri vardı. Bu yüzden Prut'a doğru gidişini ilkbaharın başına kadar erteledi. Viyana'dan gelen bir telg-

raf (Osmanlı elçiliğinden veya Avusturya hükümetinden ?) ona İbrail ve Balat istikametinde ilerleme serbestisini verdi, fakat Prut'un ötesindeki her nevi harekât için Avusturyalı General Coronini ile görüşüp anlaşmak zorundaydı. Ömer Paşa Balat yakınlarında bir devriye karakolu tesisi için bile General Coronini ile yazışmada on gün harcadı.[262] Bükreş'te yapacak pek az şey olduğunu gören Ömer Paşa İstanbul'a gelmek için izin istedi; çoğu Osmanlı paşası gibi kışı İstanbul'da geçirmek istiyordu. Fakat sadrazam ona Tolçı, İsakçı ve Maçin yakınlarında hâlâ bazı Rus kuvvetlerinin bulunduğunu ve Tuna ordusunun dağınık bir vaziyette konuşlandığını hatırlatınca bu fikrinden vazgeçti.[263]

1854-55'te Kafkas Cephesi

Başgedikler yenilgisinden sonra Babıâli, Anadolu ve Batum ordularını denetlemek ve Abdi Paşa ile Ahmed Paşa'nın yaptıklarını araştırmak üzere 1854 yılının Ocak ayında Zaptiye Müşiri Mehmed Hayreddin Paşa'yı gönderdi. Erzurum'a ve ardından Kars'a gelen Hayreddin Paşa, her iki paşanın askerleri soymaktan suçlu olduklarını rapor etti ve bu ikisi, davaları görülmek üzere İstanbul'a çağrıldılar.[264]

Kars, Erzurum ve Batum'daki Osmanlı orduları 1853-54 kışını çok sağlıksız şartlarda geçirdiler. Çok az yiyecek veriliyordu ve çok kötü giydirilmişlerdi, çok az ısıtılan, havalandırılmayan, pis ve kalabalık hanlara veya evlere tifüs gibi bulaşıcı hastalıkların salgınına uygun koşullarda yerleştirilmişlerdi. Bu yüzden 18 bin ile 20 bin arasında asker hastalıklardan ve kötü beslenmeden dolayı öldü.[265] Zarif Paşa bu durumu teyit etmekte ve 1854 yılının Mart ayında Anadolu ordusunun komutasını devraldığı zaman Kars'taki 17 bin askerden 11 bininin hastanelerde olduğunu belirtmektedir.[266] Kars'a vardığı gün elli asker hastalıktan ölmüştü. Doktorlara ne yapılması gerektiğini sorduğu zaman onlar başkalarına daha fazla yer açılması için bazı askerlerin köylere gönderilmesini, koğuşların duvarlarında daha iyi havalandırma için delikler açılmasını ve hastanelere elbise, yatak ve keten çamaşır temin edilmesini istediler. O

bundan sonra günlük ölüm sayısının yarı yarıya azaldığını yazmaktadır. Batum ordusunun mevcudu da birkaç bine düşmüştü. 1854 yılının Şubat ayı gibi erken bir tarihte takviyeler gönderilmeye başlandı. Bahriye Feriki Mustafa Paşa'nın komutasındaki iki vapur, bir müttefik filosunun refakatinde 10 Şubat 1854'te Trabzon'a (Anadolu ordusu için) 5000 asker ve 11 Şubat'ta Batum'a 3000 asker getirdi.[267] Rus donanması hâlâ sahillerde devriye gezmesine rağmen müttefik filonun karşısına çıkmaya cesaret edemedi.

Aynı şekilde Doktor Humphrey Sandwith, 1853-54 kışında uygun giyecek ve yiyecekten mahrum halde Kars'ın "karanlık ve iyi havalandırılmayan ahır gibi evlerine tıkıştırılmış" 20 bin kadar askerin hastalık ve açlıktan öldüklerini yazmaktadır. Hastalıklardan dolayı meydana gelen çok sayıdaki ölümler İstanbul'a gönderilen ordu defterlerinde gösterilmiyorlardı, "çünkü ölenlerin maaşı, tayinatı ve hizmet karşılıkları Paşa'nın ve ona körü körüne itaat eden memurlarının ceplerini dolduruyordu."[268] Sandwith aynı zamanda Abdi Paşa'nın "fakir ve dürüst bir adam" olduğunu yazmaktadır, ama sonra Abdi Paşa görevinden alınıp İstanbul'a geri çağrıldığı zaman Kars'tan İstanbul'a olan yolculuğuna dair tuhaf bir hikâye anlatmaktadır. Hikâyeye göre Erzurum ile Trabzon arasındaki yolda, Abdi Paşa'nın çok yüklü katırlarından oluşan büyük katardaki hayvanlardan biri ayağı kayıp uçuruma düştüğü zaman yükü parçalanmış ve altın ve gümüşten oluşan bir hazine etrafa saçılarak katırcılar ile köylüler tarafından yağmalanmıştı.[269]

1854 yılının başlarında Damad Mehmed Âli Paşa seraskerlik görevinden alındı ve yerine Hasan Rıza Paşa geçti. Yeni serasker Osmanlı ordularında bu kadar çok yabancı subay bulunmasından hoşlanmıyordu. Hasan Rıza Paşa'nın teşvikiyle Erzurum valisi Zarif Mustafa Paşa 1854 yılının Şubat ayında Anadolu ordusuna müşir tayin edildi. Bu Ahmed Paşa'dan sonraki ikinci en talihsiz tayin olacaktı. Zarif Paşa Erzurum valiliğinde başarılı olmasına rağmen hiçbir zaman bir orduya, hatta bir alaya bile komuta etmemiş olduğu için müşirliğe uygun değildi. Anılarından anlaşıldığı üzere ordu hayatı başlıca alay kâtibi olarak geçmişti. Aslında Zarif Paşa 1853 yılı Aralık ayı gibi erken bir tarihte Abdi

Paşa'nın yetersizliğini rapor ettiği zaman bu makamın kendisine teklif edilmesi ihtimalini hissetmişti.[270] Sadrazama yazdığı mektubunda böyle bir sorumluluktan mazur görülmesini istemiş ve Ahmed Paşa'nın tayini ile kurtulmuştu. Fakat bu sefer tayinden kaçınamadı. Zarif Paşa anılarında müşir tayin edilmeyi istememiş olduğunu da yazmaktadır.

Erzurum valiliği görevi Çıldır kaymakamı Zaim Feyzullah Paşa'ya verilmişti. Resmi vakanüvis olan Lütfi Efendi, vakayinamesindeki nadir eleştirilerinden birini bu üç tayin hakkında yapmaktadır. Ahmed Paşa hakkında çok az şey bildiğini ama onun cesareti ile tanınmış olduğunu söylemekte ve ardından, salt cesaretin bir komutan için yeterli olmadığını ileri sürmektedir. Zarif Paşa'ya söyleyecek iyi bir sözü yoktur ve onu yetersiz olarak görürken Feyzullah Paşa'yı hor gördüğünü gizleyememektedir. Hülasa, onların tayinini böyle hassas bir zamanda tamamıyla garip işler olarak görmektedir.[271] Fakat Lütfi herhangi bir önde gelen paşanın Erzurum valiliğini kabul etmeye istekli olup olmadığını kaydetmiş olsaydı daha iyi bir iş yapmış olurdu. Hakir görülen Feyzullah'ın görevinde seleflerinden daha enerjik çalıştığını kaydetmemiz gerekir.

Zarif Paşa 19. yüzyıl ortasının gerçekten tipik bir "hür" (köle asıllı olmayan)[272] Osmanlı paşası ve valisiydi. Çok eksik olsa da anılarını bırakmış olduğundan dolayı onun hakkında çağdaşlarının birçoğuna nazaran daha çok bilgiye sahibiz. Bu yüzden paşaların zihniyetini ve dünya görüşünü anlamak için anıları üstünde biraz uzun durabiliriz. Zarif Paşa yayımlanmak için değil de çocuklarının okuması için yazdığı anılarında aslında Tanzimat reformlarının ilginç dönemi olan zamanının siyasal ve toplumsal olayları üzerinde hiçbir yorum yapmaz. Bu durum anıların editörü Enver Ziya Karal'ın da işaret ettiği üzere büyük bir hayal kırıklığıdır. Kişisel hayatına, kaç para kazandığına ve parasını nereye yatırdığına dair bilgilerle doludur. Böylece "şecaat arz ederken merd-i Kıpti sirkatin söyler" sözünü haklı çıkarır.

Anılarına göre Zarif Mustafa on iki yaşındayken babası tarafından maliye nezaretinde bir muhasebe bürosuna kâtip olarak verildi. İki yıl sonra on dört yaşındayken, bir musahip oğlu olan ve sek-

reterlikten orduda binbaşı rütbesine henüz terfi ettirilmiş bulunan Hamdi Bey'in yerine şans eseri alay kâtibi oldu. Zarif'in anlatmasına göre bu Hamdi Bey'in askeri eğitim ve tahsil görmeksizin gökten iner gibi söz konusu fahri rütbeyi aldığı anlaşılıyor. Sonra bizzat Zarif hem kâtip hem teğmen ve hatta on altı yaşındayken yüzbaşı vekili oldu. Sultan II. Mahmud tarafından huzura kabul edildi. Bu hem II. Mahmud'un yeni ordusuna olan ilgisini hem de subay nasbındaki serbestiyi göstermesi bakımından ilginçtir. Sonradan Zarif Mustafa birçok sefere alay kâtibi olarak katıldı ve rütbeleri süratle yükseldi. Zarif'in komutanları olan miralaylara dair anlattıkları bunların büyük cehaletini ve kumara düşkünlüklerini ifşa eder. Fakat bu miralaylardan bazıları bizim Zarif'e çok para "verirler" (niye acaba?) ve Zarif de onları minnetle yâd ederken Şerif Paşa diye biri ona kırk ya da elli bin kuruş borçludur (yine niye acaba?).

Zarif Mustafa 1845'te 29 yaşındayken, muharebede hiçbir birlik yönetmeksizin ferik rütbesine (tümgeneral) terfi eder. Önce bir askeri imalatın başında sonra da askeri mahkemede çalışır. Her aşamada maaşını ve yan gelirlerini kaydeder. Böylece onun ferik olarak 25 bin kuruş maaş aldığını öğreniyoruz. Oysa normal ferik maaşı 15 bin kuruştur. Sonra 1847'de 27.500 kuruş maaşla Kudüs'e mutasarrıf tayin edilir. Orada İngiliz bir doktor büyük camiye girdiği için birtakım Araplar tarafından dövülmüştür. İngiliz makamları suçluların cezalandırılmasında ısrar edince Zarif Paşa onları oyalar ve nihayet baskıya dayanamayıp İstanbul'a geri döner. O tarihte Stratford Canning de İstanbul'da İngiliz elçisiydi. (Bu yüzden Zarif Paşa 1854'te Anadolu ordusundaki başarısızlığından dolayı tutuklanınca bunu İngiliz elçisinin işi olarak gördü.) 1852'de Zarif Paşa Erzurum valisi olarak tayin edilir.

Zarif Mustafa Paşa anılarında vali ve ordu komutanı olarak bütün hizmetlerini anlatmaya çalışmakta ve savaşta devlet uğruna kendi cebinden iki bin kese[273] para harcadığını iddia etmektedir. Fakat burada doğal olarak şu soru ortaya çıkar: Bu parayı nereden bulmuştu? İki bin kese kırk aylık ferik maaşına eşitti. Meclis-i Vâlâ'daki sorgusu sırasında Zarif Paşa yine istihkâmların inşaatında çalışan askerlere yüz bin kuruştan (iki yüz keseden) ziyade

bahşiş verdiğini söylemektedir.[274] Salih Hayri de *Hayrabad* adlı zafernamesinde Zarif Paşa için "kendi nef'in gözetip hem-vare, idhar eyledi hayli pare" diyerek para biriktirdiğini iddia etmektedir.[275] Benzer şekilde Charles Duncan, Zarif Paşa'nın bir ordunun sivil yönetiminde henüz bir bey iken 15 bin kese edindiğini ileri sürmektedir.[276] Böylece Charles Duncan'a göre Zarif Paşa o tarihte bundan dolayı görevden alınmış ve zimmetine geçirdiği paranın bir kısmını da geri vermişti. Fakat Serasker Hasan Rıza Paşa onu korudu ve Zarif kısa süre sonra devlet hizmetine geri döndü.[277] Birçok yozlaşmış paşa, hatta mahkûm edilmiş olanlar bile nihayetinde makamlarına geri döneceklerdi. Damad Mehmed Âli Paşa bunun en iyi bilinen örneğidir.

Yeni sefer mevsimi yaklaşırken Babıâli, Anadolu ordusu başta gelmek üzere, mevcutları kışın hastalıklardan dolayı ölümler ve firarlarla (özellikle başıbozuklar ve rediflerin firarları) çok azalan kuvvetlerini takviye etmeye çalışıyordu. Acemi askerler, redifler ve başıbozuklardan oluşan yeni kuvvetler Arabistan ve Anadolu'dan Erzurum'a akın akın geliyorlardı. Erzak ve cephane İstanbul'dan Trabzon limanına gönderilmekteydi, ama oradan sonrası katırlar ve develerle çok zor bir yolculuktu. Müttefik filolar Karadeniz'i henüz abluka altına almadıkları için Rus ordusu da takviye almaktaydı.

Müttefik filolar nihayet Nisan ayında Karadeniz'in doğu kısmına girdiler. Tiflis'teki naib vekili General Read, Anapa'dan Redutkale'ye kadar kıyıdaki Rus kale ve garnizonlarını tahliye edip askerleri Batum ordusu karşısına getirmişti. Mayıs ayının sonuna doğru İngiliz filosunun komutanı Amiral Dundas Osmanlı meslektaşı Ahmed Paşa'ya "Kerç ile Batum arasında Rusların elinde sadece Anapa ve Soğucak kalelerinin kalmış olduğuna" dair bilgi verdi.[278] Kısa süre sonra o iki kale de müttefikler tarafından alındı. Ozurgeti'deki Müşir Mehmed Selim Paşa'nın bildirdiğine göre, "Çerakise ümerasından İbrahim Bey Bjeduh", "Rusyalunun tahliye eylediği Sohum ve havalisinde olan kalelerde toplanan" Çerkes askeri için barut, kurşun, peksimet ve erzak istemişti. Paşa da "mir-i mumaileyhi eli boş göndermemek için şimdilik yirmi varil

barut ve bin kıyye külçe kurşun ve beş bin kıyye peksimed ve beş bin aded taş ile orada zahireye tebdil olunmak üzere beş bin kıyye tuzu bir kaç kıta sandala koyarak ve Sohum kalesi muhafazasında bulunmak üzere" Ozurgeti'deki "şeşhaneli asakir-i muvazzafadan yüzbaşıları komutasıyla şimdilik yüz yirmi nefer dahi" yanında göndermişti.[279]

Babıâli Rusya'ya Kafkasya'da saldırmak isterken müttefikler buna pek ilgi göstermedi. İngiltere ve Fransa'nın başlıca hedefi Rusların Karadeniz donanmasını ve Sivastopol'daki deniz üssünü yok etmekti. Başka herhangi bir hedef onlar için ikincildi. Bununla birlikte Batum, Çerkezistan, Trabzon, Erzurum ve Kars'a subaylar gönderdiler. Ortak bir Osmanlı-Çerkes-Şamil taarruzu beklentisi onlara pek gerçekçi görünmüyordu. Yukarıda görmüş olduğumuz üzere Osmanlı orduları zorlu bir kış geçirmişlerdi ve Kars ile Batum'daki askerlerin neredeyse yarısı tifüs ve sıtma gibi hastalıklardan ölmüştü. Çerkesler kendi aralarında bölünmüşlerdi ve Ruslar Şamil'in müritlerini kolayca durduruyorlardı. Gürcistan'da Hıristiyan halk Rus komutası altında birleşmişti.[280]

1854-55'te Şamil ve Çerkeslerle İlişkiler

1854 yılı sefer mevsiminin başlangıcında Şamil kendisine halife tarafından verilmiş olan vazifeyi, yani Kafkasya'daki hanların ve ümeranın çoğunu Osmanlı davası adına birleştirmek ve boyun eğdirmek görevini yerine getirmişti. Sabık Serasker Damad Mehmed Âli Paşa'nın Şamil'e göndermiş olduğu ve 1854 yılının Nisan ayında İstanbul'a geri dönmüş bulunan Mahmud Efendi'nin ifadesine göre Şamil birçok Kafkasyalı Müslüman hanın sadakatini Babıâli'ye temin etmiş olduğunu beyan ediyordu. Bunlar Tümgeneral Cemedi (?) Han, General Ebuselim Şemkal Han, General Ağalar Han, General Yusuf Han, General Hasay Han ve General Danyal Sultan idi. Hepsine Rusya tarafından general rütbesi verilmiş olan bu hanlar, halifeye sadakatlerini ve Rusya'ya karşı müşterek harekete hazır olduklarını beyan ettiler. Fakat Anadolu ordusu Gümrü Kalesi'ni alana kadar kendilerini güvende hissetmeyecekler ve Ba-

bıâli için desteklerini açıkça ilan etmeyeceklerdi. Bu yüzden Osmanlı ordusunun harekete geçmesini bekliyorlardı. Şayet Osmanlı ordusu Gümrü ve Tiflis'e karşı harekete geçmezse Rusya'nın intikamı ile karşı karşıya kalacaklardı.[281]

Bu zaman zarfında Dağıstanlı Halil Paşa da Dağıstan'dan geri dönmüştü. O da bu Dağıstan hanlarına rütbe vermeyi önerdi. Sonuç olarak 15 Mayıs 1854'te toplanan Meclis-i Muvakkat, şu rütbeleri ve unvanları tavsiye etti: Şeyh Şamil Efendi vezir rütbesini ve Dağıstan Serdar-ı Ekremi unvanını alacak, oğlu Gazi Muhammed mirliva olacaktı, Ebu Selim Şemkal Han ferik, Cemedi (?) Han, Hasay (?) Han, Danyal Sultan ve İsmail Paşa da mirliva olacaklardı. Bu tayinler şimdilik gizli tutulacaktı. Sadrazam Giritli Mustafa Naili Paşa 24 Mayıs 1854'te kararı Sultan'a sundu ve tayinler ertesi gün onaylandı.[282]

Babıâli Çerkesler ve Dağıstanlılara rütbe ve unvan dağıtmaktan başka pek az şey yaptı. Şamil'in Çerkezistan'daki naibi Muhammed Emin sadrazama yazdığı 21 Mayıs 1854 tarihli Arapça bir mektupta, gönderilen barutun o tarafa ulaşmasından beri altı ay geçtiğinden ve denizden (yani Babıâli'den) hiçbir şey gelmediğinden şikâyet ediyordu.[283] Şamil'den Abzeh kabilesinin kuvvetleriyle Karaçay'a doğru gitme emrini almıştı. Şamil de oraya gidecekti. Ancak Babıâli'den taltif ve ibraz-ı muhabbetten başka bir emirname zuhur etmemişti. Muhammed Emin, Devlet-i Âliyye'nin maksadını ve nasıl hareket etmesi gerektiğini, ayrıca Şeyh Şemuil'e ne haber göndereceğini bilmek istiyor; Babıâli'nin Çerkezistan'a bir miktar asker göndermesini arzu ediyordu. Emin'e göre dağlılar eski zamanlardan beri cesur ve savaşçı olduğundan dolayı şayet bir miktar nizami Osmanlı askerini onunla birlikte görseler, "o zaman Rusya'nın idaresi altındaki yerlerde bulunan halk bizim idaremize tâbi olmaya koşarlardı" diyordu. Rusların Tiflis'e giden yolu Abzeh kabilesinin yakınlarında kesilirdi. O zaman Ruslar Tiflis'i kendi istekleriyle terk ederler veya çocuklara kadar dağ halkı tarafından her yandan saldırıya uğrarlardı. Onlar hem Tuna boyunda hem dağlarda uğraşacaklarından dolayı ne yapacaklarını bilemezlerdi ve o zaman hepsiyle başa çıkmaya yetecek kadar asker bulamazlardı.[284]

Müttefiklerin filoları 1854 yılının Mayıs ayında Çerkezistan sahillerine bir buharlı gemi filosu gönderdi. Mısır filosunun da dahil olduğu Osmanlı donanması, Sefer ve Behçet Paşalar ile onların ailelerini, birçok Çerkes eşrafı ve Sultan'ın Çerkes reislerine gönderdiği hediyeleri de yanına alarak Sivastopol açıklarında müttefiklere katılmak ve Çerkezistan'a gitmek istiyordu. Donanma Sohum'u harekât üssü yapacak ve Çerkezistan sahiline gönderilmek üzere Batum'da karaya 4000 asker çıkaracaktı. Kapudan Paşa zaten hem mektubun hem de Osmanlı filosunun aynı yere gitmek üzere yola çıktığına dair müttefik amirallere sözlü bilgi vermişti. Osmanlı filosunun ve askerlerinin görünmesiyle Çerkeslere Ruslara karşı ayaklanmaları için cesaret verilmesine niyetlenilmişti. Ferik Kayserili Ahmed Paşa komutasındaki filoda Çerkes mücahidleri talim ettirmek için on iki Avrupalı subay, topçu subayları, cephane ve hafif silahlar da vardı. Böylece, toplam 1100 topa sahip sekiz kalyon, üç fırkateyn, dört korvet ve brik, beş buharlı fırkateyn ve üç buharlı korvetten ibaret olan filo, 6 Mayıs 1854'te İstanbul Boğazı'ndan yelken açtı.

Osmanlı filosu Varna'ya gitti ve Ahmed Paşa orada, Koramiral Dundas'ın yazmış olduğu; kendisinin Kapudan Paşa'nın mektubunu aldığını bildiren ama onun ve Amiral Hamelin'in görüşüne göre Osmanlı filosunun "Tuğamiral Lyons Çerkezistan sahilinden geri dönene ve birleşik filolar Varna'ya gelene kadar Bulgaristan ve Rumeli sahilleri boyunca seyretmesi" gerektiğini deklare eden oldukça hakaretamiz bir mektubu buldu.[285] Böylece İngiliz amiral Kapudan Paşa'yı hiçe saymış ve ona danışmaksızın Osmanlı filosuna talimatlar vermiş oluyordu! Müşavir Paşa, şayet Ahmed Paşa haysiyet sahibi olsaydı uygun bir cevap verir ve müttefik filo eşlik etmeksizin Batum'a dümen kırardı, demiştir. Fakat Ahmed Paşa müttefik amiralleri kırmak istemiyordu. Davranışından dolayı şikâyetler olursa Babıâli'nin onu desteklemeyeceğinden korkuyordu. Onun kehanetinde haklı olduğunu kaydetmek zorundayız. Böylece tipik bir kariyerist Osmanlı paşası gibi hareket etti. Osmanlı sistemi onun gibi haysiyetten ziyade kariyerini düşünen kişileri ilerletiyordu.

Çare olarak Ahmed Paşa Müşavir Paşa'nın müttefik amirallerle müzakere etmek için Sivastopol'a gitmesini talep etti. Müşavir Paşa müttefik filoyu 11 Mayıs'ta Sivastopol açıklarında buldu ve amiraller için, Çerkezistan görevinin önemini açıklayan bir not kaleme aldı. Notunda Osmanlı filosunun müttefik amirallerle danıştıktan sonra Çerkezistan sahiline gitme emriyle İstanbul Boğazı'ndan çıkmış olduğunu bildiriyordu. Sefer Paşa ve Behçet Paşa, hemşehrilerinden üç yüz kişiyle ve talimcilik yapacak birçok Avrupalı subayla birlikte gemilere binmişlerdi. Paşalar Sultan'ın adına hareket etme yetkisini veren fermanına sahiptiler ve nüfuzlu reislere liyakat nişanları ile rütbe beratları götürmekteydiler. Gemilere topçu subayları ve her top için 300 mermi ile bir batarya, 500 fıçı barut, 500 sandık tüfek fişeği, 400 sandık tüfek, 2000 tabanca, 20 sandık pala ve 10 bin kalıp kurşun yüklenmişti. Dört bin nizamiye askeri, filonun bahriye silahendazları, Avrupalı askeri talimciler, sahra topları ve zikredilen sair savaş cephanesinin yardımıyla Çerkeslerin düşman topraklarında hücuma geçebilecekleri beklenmekteydi.[286]

Müşavir Paşa Çerkeslerin Osmanlı filosunu, toplanmalarının işareti olarak çoktan beri beklemekte olduklarını ve şayet filo kısa zaman içinde sahillerinin açığında görünmezse o zaman zihinlerinde Babıâli'nin samimiyetine dair şüpheler oluşacağını ekledi. Fakat Amiral Dundas bu öneriyi çok soğuk karşıladı. Osmanlı filosuna verdiği talimatların gözardı edilmesinden hayrete düşmüştü, çünkü filonun kendi emrine verilmiş olduğunu söylüyordu. Müşavir Paşa sonra Amiral Hamelin'i ziyaret etti. Hamelin Çerkezistan görevinin önemini kabul etti ama Rus donanmasının Osmanlı filosunun peşine düşmesinden ve başka bir felaketin meydana gelmesinden endişeliydi. Müşavir Paşa Rus filosu şayet Sivastopol'dan çıkmaya cüret ederse o zaman bunun onların aleyhine ve müttefik filolar için iyi bir fırsat olacağını söyledi. Ayrıca Osmanlı donanması şimdi çok daha iyi bir durumdaydı. Yine de Amiral Hamelin şayet Osmanlı filosu Çerkezistan'a giderse müttefiklerin Sivastopol açıklarında kalması gerektiği ve bunun da söz konusu olmadığı görüşündeydi. O zaten Sinop felaketi için suçlandığını ve bunun bir tekrarı riskine girmek istemediğini de söyledi. İki

gün sonra Amiral Dundas, hakaretamiz bir mesajla, kendisinin ve Amiral Hamelin'in ortak cevabını Ahmed Paşa'ya verdi. Amiraller sadece görüşlerini kısaca tekrarladılar ve "sözlü mesajlar ciddi uygunsuzluklara ve hatalara yol açabileceğinden dolayı" gelecekte iletişimin yazılı yapılmasını talep ettiler.[287] Müttefik amiraller Osmanlı donanmasının komutanını küçük düşürmüşler ve onun mirliva rütbesinde bir amirale emanet ettiği görevi "sözlü mesaj" olarak görmüşlerdi. Dahası, Osmanlı filosunun Balçık'ı salt müttefik donanmaların demirleme yeri olarak bırakması mealinde sözlü bir mesaj göndermişlerdi.

Müşavir Paşa haberleri Varna'ya getirdiği zaman Çerkes paşalar ümitsizliğe kapıldılar. Fakat Ahmed Paşa pek gocunmadı. Günlerce süren istişarelerden sonra nihayet müttefik amirallere görevinin önemini ve Müşavir Paşa'yı onlara göndermesinin sebeplerini yeniden vurgulamaya çalıştığı bir mektubu imzaladı.[288] Onların arzularına uyarak Balçık'ı müttefiklere bırakıp Kavarna'da demirlemiş olduğunu da yazdı. Müttefik filolar bir hafta sonra Balçık'a geldiler. Onlar Kavarna'dan geçerken Osmanlı filosu gerekli tüm selam ve saygı gösterilerinde bulundu. Amiraller Ahmed Paşa'ya, bir dahaki sefer onları ziyaret edeceği zaman yanına Müşavir Paşa'yı almadan gelmesini bildirerek Slade'e karşı kızgınlıklarını gösterdiler. Hatta 24 Mayıs'ta Kraliçe'nin doğum günü şerefine verilen resmi bir ziyafete Osmanlı filosundaki bütün paşaları ve bir beyi davet ederken, göze batacak şekilde, Müşavir Paşa'yı davet etmediler. Osmanlı komutanı müttefiklerin bütün isteklerini kuzu kuzu yerine getirirken bir İngiliz subayı Osmanlı çıkarlarını müttefik amirallerin gazabını üstüne çekecek derecede savunuyordu.

Bu arada Fransız vapuru *Mogador*, İngiliz-Fransız filosunun Çerkezistan seferine dair ilk haberleri getirdi. Ruslar Anapa'dan Redutkale'ye kadar olan sahili tahliye etmişlerdi. Sohumkale Çerkeslerin elindeydi. Müttefik filo, Ruslar tarafından tahliye edilen Redutkale'yi işgal etmek üzere Batum'dan bir Osmanlı taburunu karaya çıkarmıştı. Sonra müttefik amiraller ziyafete davet ettikleri Osmanlı paşalarına, Çerkezistan yolcularını ve cephaneyi aynı gece Sohumkale ve Redutkale'ye doğru yola çıkacak olan uskurlu

bir İngiliz kalyonuna (*Sans Pareil*) ve iki Osmanlı buharlı fırkateynine alelacele nakletmelerini emrettiler. Yelkenli Osmanlı gemileri Kavarna'da kalacaklardı. Osmanlılar dört buharlılarını kullanarak dört kalyonu yedekte çekmeyi teklif ettiler, ama amiraller bunu duymak bile istemediler. Böylece Osmanlıların Çerkezistan seferini bir mal nakliyesine dönüştürmek istiyorlardı. Bir Osmanlı filosunun Çerkezistan sahilinde gereken bütün debdebe ve haşmetiyle görünmesi ve elçilerini vakarla karaya çıkarması yerine, paşalar maiyetleri, aileleri ve eşyaları ile birlikte kalabalık nakliye gemilerinden sıradan yolcular veya maceraperestler gibi Çerkezistan sahiline bırakılacaklardı. Slade'in gözlemlediği üzere bu Babıâli'nin Çerkeslerin gözündeki önemini azaltırdı. Müttefik amiraller ertesi sabaha kadarlık bir gecikmeyi bile kabul etmediler. Böylece Osmanlı paşaları yemek yemeden gemilerine geri döndüler. Yine hakaretamiz bir emre itaat etmişlerdi. Paşalar, askeri talimciler, tacirler, kadınlar, çocuklar, sahra topları, piyade silahları, barut, erzak vesaire beş saat içinde bir düzine tekneden üç buharlı gemiye ziyade kargaşa ve hasarla nakledildi. Avrupalı talimciler amirallere yüksek sesle küfrediyorlardı.[289]

Mogador'dan dört gün sonra İngiliz Tuğamiral Sir Edmund Lyons da Çerkezistan sahilinden geldi. Sir Edmund Çerkeslerin içten bölünmüş olduklarını ve Ruslara karşı harekete geçmek için asker talep ettiklerini rapor etti;[290] fakat Osmanlı filosunun Çerkes kıyılarına gönderilmesine karşıydı. Şimdi müttefik amiralleri Çerkezistan seferini onaylamıyorlardı. Amiraller Ahmed Paşa'dan, Çerkezistan'a gönderilmek üzere asker talep etmesi için seraskere yazmasını istediler. Serasker Hasan Rıza Paşa ise donanmanın Batum'dan 4000 asker almak için gönderilmiş olduğunu ancak müttefik amirallerin filoyu Kavarna'da tuttukları cevabını verdi. Slade'e göre müttefik amirallerin Osmanlı filosunu boş boş el altında tutmak istemelerinin sebebi, kendileri Balçık'ta hareketsiz durup kamuoyunda eleştiriye maruz kalırken Osmanlı filosunun Çerkezistan kıyılarında etkin görünmesine engel olmaktı.

Müttefik amiraller Eylül ayına kadar bütün 1854 yazını, zaman zaman Sivastopol'u denetlemek için birkaç vapur çıkarmaları

hariç, Balçık'ta yatmakla geçirdiler. Doğal olarak bu etkili bir abluka değildi ancak İngiliz donanmasının namı Rus donanmasını Sivastopol limanına tıkılı halde tutmak için yeterliydi. Ruslar müttefiklerin bu hareketsizliğinin farkına varmış olsalardı çok zarar verebilirlerdi. Fakat bu savaşta böyle büyük hatalar ve kaçırılan fırsatlar her iki tarafta da çoktu. Müttefik filolar bir şey yapmadıkları gibi Osmanlıların Çerkezistan için bir şeyler yapmasına da izin vermediler. Anlaşıldığına göre Osmanlıların Çerkezistan'da güçlü olmalarını istemiyorlardı.

Haziran ayının ortalarına doğru Osmanlı filosunun Balçık'a gelmesine müsaade edildi. Osmanlılar Anadolu sahillerinde seyretmeyi önerdiler ancak müttefikler, Çerkezistan'a gidebileceği için Osmanlı filosunun erişemeyecekleri bir yere gitmesinden korkarak yine bu fikre karşı çıktılar. Gidip Varna'da yatmasını emrettikleri zaman nihayet Osmanlı amirallerinin sabrı taştı ve niye Varna'da boş boş tutulduklarını nazikçe soracak kadar cesaretlerini topladılar. Müttefikler sefaretlerinden cevap beklemekte oldukları karşılığını verdiler. Nihayet Babıâli, filosunu (iki kalyon hariç) İstanbul'a geri çağırmaya karar verdi, çünkü şayet bir şey yapmayacaksa gemileri Varna'da tutmanın manası yoktu. Osmanlı filosu 3 Temmuz 1854'te İstanbul Boğazı'nda demir attı.[291]

Mareşal St. Arnaud, Babıâli'nin Çerkezistan'ı Osmanlı egemenliği altına sokma gayretlerinin Çerkeslerin bölünmesini teşvik ettiği ve askeri planlamaya engel olduğu görüşündeydi. Arnaud, Varna'dan İstanbul'daki Fransa maslahatgüzarı Vincent Benedetti'ye gönderdiği 27 Temmuz 1854 tarihli bir mektupta, Çerkesleri birleştirmek için Şamil naibini göndermişken Babıâli'nin de kendi adamlarını göndermesinin Çerkes kabileleri arasında bölünme yarattığını yazıyordu. Ayrıca seraskerliğe gönderdiği bir mektupta "Varna'ya gelmekte olan Çerkes rüesasına muhalif bir dil kullanmamak için Saltanat-ı Seniyye'nin Çerkezistan hakkındaki niyet ve efkâr-ı hakikiyesinin ne merkezde olduğunu" sormuştu.[292] Müttefiklerin gönülsüzlüğü ve Babıâli'ye güvensizliği yanında Babıâli'nin kendine güvensizliği de Osmanlı donanmasının Çerkezistan'a çıkmasını engelledi. İstanbul'da hiç kimse hiçbir şey

için sorumluluk almak istemiyor, kararı daima başka bir makamın yetkisine bırakmaya çalışıyordu. Nitekim 30 Temmuz günü "havass ve vükeladan mürekkeb" bir meclis Mareşal Arnaud'un mektubuna cevap için toplanmıştı. Sadrazamın padişaha sunduğu tezkirede "Çerakise ahalisinin Rusyalu'nun pençe-i kahr u esaretinden kurtarılmasıyla beraber Devlet-i Âliyye'nin taht-ı tabiyyet ve himayet-i seniyyesinde bulunması arzu olunur şey ise de bu misillü tağyirat ve icraat netice-i muharebeye göre olmak lazım geleceğinden buna şimdiden rey'-i kat'i beyan ve izharı uyamayup" fakat "Çerkes rüesasına Rusyalu'dan esaretten kurtulmaları için şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da sarf-ı himmet buyurulacağı ve Çerkezistan'daki asayiş ve saadet-i halin nezd-i padişahide mültezem olduğu vadisinde" cevaplar verilmesinden söz edilmekteydi.[293]

Karaya bu şekilde bir Osmanlı donanmasının şereflendirmesi olmaksızın çıkan Sefer Paşa, Behçet Paşa ve öteki Çerkes "ümera ve rüesası" Çerkesler üzerinde büyük bir etki yapamadılar; çünkü mülteciler gibi geri dönmüşlerdi. Ayrıca hediyeler onları getirenlerin ellerinde kaldı. Behçet Paşa kendi şahsi meseleleriyle meşgul oldu. Sefer Paşa da eski nüfuzunu yeniden elde edemiyordu. Askeri talimciler rehbersiz ve başıboş bırakılmışlardı. Bölge Çerkesleri kendilerini Babıâli tarafından terk edilmiş hissediyorlardı, çünkü Osmanlı donanmasının Osmanlı askerleriyle birlikte gelmesini beklemişlerdi.[294]

Bu arada Şamil savaştaki son teşebbüsü olarak, 1854 Temmuz ortasında Gürcistan'daki Rus mevkilerine ikinci hücumunu yaptı ve on beş bin kadar süvari ve piyadeden oluşan bir kuvvetle Tiflis'e doğru ilerleyerek şehrin 60 kilometre kuzeydoğusundaki Şildi yakınlarına kadar geldi. Kendisi Pahalis-Tavi Dağı'nda ordugâhta kalırken on bin piyade ve süvariden oluşan bir kuvveti oğlu Gazi Muhammed ile Danyal Sultan'ın (veya Daniel Bek?) komutasında Alazan Vadisi'ne gönderdi. Rus hattını yarmalarına ramak kaldı, ama Kaheti'nin yerli Gürcü halkı kararlı bir şekilde direndi. Alazan Vadisi'nde üç gün süren çarpışmalardan sonra Knez David Çavçavadze komutasındaki Rus takviyesi yetişerek mürit kuvvet-

lerini dağıttı. Şamil 22 Temmuz'da Dağıstan'a geri çekildi.[295] Bu arada oğlu Gazi Muhammed'in komuta ettiği bir müfreze Knez Çavçavadze'nin Tsinondali'deki yazlık evini bastı ve birçok esir ve ganimet getirdi. Esirler arasında knezin eşi Anna ve Knez İliko Orbeliani'nin dul eşi Varvara (her ikisi de son Gürcistan kralının torunlarıydılar) ile onların çocukları ve Fransız mürebbiyeleri Anne Drancy vardı. Şamil onları St. Petersburg sarayında esir olan oğlu Cemaleddin ile takas etmeyi umuyordu.[296]

Soylu kadınların esir alınması haberi oldukça heyecan yarattı.[297] Fransa elçiliği Batum ordusunun komutanına, Batum'daki Fransa konsolosu M. Steyert ile işbirliği içinde, Fransız posta memuru M. Lemaire'in kızı olan Madam Drancy'nin bulunması yönünde emir verilmesini talep etti.[298] Bu talep uyarınca Mustafa Paşa'ya bir emir gönderildi.[299] Olay Lord Stratford için de bir rezaletti, çünkü onun edindiği bilgi, iki genç hanımın ve onların Fransız mürebbiyelerinin katledildiğiydi. Bu yüzden kadın ve çocukların öldürülmesi ve kaçırılmasını şiddetle suçlarken Sultan'ın Şamil'e bir mektup yazması için Babıâli'ye baskı yaptı.[300] Stratford Kars ordusundan bir subayın bir İngiliz subay ile birlikte mektubu Şamil'e götürüp hanımları geri getirmek için görevlendirilmeleri gerektiğini bildirdi. Stratford talebine bir de hakaret katarak "iyilik gayesi için Babıâli'nin hiçbir masrafa girmesine gerek yoktur" diye yazdı. Stratford'un notasındaki ifadelerin Fransızların notasındakinden çok daha ağır olması dikkat çekicidir.

Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa 12 Ekim 1854'te Şamil'in ordusundan bazı başıbozukların iki genç hanımı ve mürebbiyelerini öldürerek ve tanınmış bir ailenin kadınlarını kaçırarak cinayetler işlemiş olduklarını beyanla Sultan'a başvurdu ve böylece, doğru olmayan haberi tekrarlamış oldu.[301] Mehmed Emin Paşa, Şamil'e suçluları cezalandırmasını ve gelecekte böyle olayların meydana gelmesini önlemesini tavsiye eden bir tavsiye ve uyarı mektubunun gönderilmesini istedi. Mektup Tercüme Odası'ndan Dağıstanlı Enis Efendi ile gönderilecek ve adı geçene şifahi talimatlar da verilecekti. Yol masrafları da karşılanacaktı. Mektubun müsveddesi ekliydi. Mektubu Sultan da onayladı.

Şamil'e gönderilen mektup önce onu İslam'ın davası adına giriştiği cesur savaş için överek başlıyordu. Sonra kadınların katli ve kaçırılması haberleri geliyordu. Bir grup başıbozuğun masum çocuklara ve kadınlara saldırdığı beyan edilmişti. Dindar bir adam olan Şamil'in şeriata aykırı böyle bir hareketi cezalandırması kesindi ama bu esef verici hareketten sorumlu olanların da cezalandırılması gerekliydi, zira aksi takdirde Şamil'in adı lekelenirdi. Bu yüzden Şamil'den suçluları cezalandırması ve kadınları ailelerine geri vermesi isteniyordu. Ayrıca Rus savaş esirlerine uluslararası kurallar gereği iyi muamele edilmeliydi. Mektubun genel havası rencide edici değildi, ama kesinlikle Şamil'in hoşuna gitmeyecekti.[302]

Stratford Anadolu ordusundaki İngiliz askeri komiseri olan Kars'taki Albay William Fenwick Williams'a (Vilyams Paşa) da yazmış ve onun Şeyh Şamil üstündeki nüfuzunu kadınların serbest bırakılması için kullanmasını istemişti. Williams, Şamil'e bir mektup yazdıysa da bu metin, söz konusu hanımlar Şamil'in oğlu Cemaleddin ve 40 bin gümüş ruble karşılığında 22 Mart 1855'te takas edildikten sonra yerine ulaşmış gözüküyor.[303] Şamil, Williams'a 12 Receb 1271 (31 Mart 1855) tarihli Arapça bir mektup gönderdi. Williams'ın Osmanlıca sekreteri Henry Churchill tarafından tercüme edilmiş olan bu cevabında "biz kadınları sizin mektubunuz gelmeden önce serbest bırakmıştık ve şayet siz gerçek durumu bilseydiniz bize kabahat bulmazdınız; çünkü herkes bizim daima insancıl olduğumuzu ... bilir" diyordu.[304]

Şamil'in Kaluga'da esarette olduğu 1860 yılından bir Rus tanığı onun bu olay hakkındaki hikâyesini şöyle aktarıyor: Şamil müttefik kuvvetlerle İmereti'de buluşmaya hazırlanması için bir teklif almıştı. Mutabık olduğunu ifade ederek planını gerçekleştirmek için derhal adımlar attı... 1854 yılının ilkbaharında Çartala mıntıkasına doğru yürüyüşe geçti... Ancak Kars ve Abhazya'daki Osmanlı komutanlarından kendisine aşırı derecede hakaretamiz bir cevap gelmişti.[305] Her ne kadar bu bilgi pek olası görünmese de her halükârda bu olaydan sonra Şamil'in savunmada kaldığı bir gerçektir. Şamil ve taraftarları Osmanlıların Ruslara yenilmesinden dolayı büyük bir hayal kırıklığı yaşamış olmalıdırlar. Yine de Şa-

mil halifenin teveccühünü kazanmaya çalışmaya ve bu teveccühü kendi siyasi konumunu güçlendirmek için kullanmaya devam etti.

Şamil'in Çerkezistan'daki naibi Muhammed Emin 1854 yılının Mayıs ayında mirmiran rütbesiyle paşa yapılmıştı.[306] 1854 yılının Temmuz ayında Çerkezistan eşrafından yetmiş kişi ile birlikte müzakereler için İstanbul'a geldi. Sohum'dan Rusların çekilmesinin ardından Çerkesler ve Abazalar arasında ihtilaf çıkmıştı. Batum ordusunu teftişe gönderilen Hayreddin ve İsmet Paşaların raporlarına göre, Batum ordusu komutanı Selim Paşa, kendisine verilmiş olan "tahaffuzi ve tedafüi hareket etme talimatına rağmen tecavüzi hareketlere kıyam ile" orduyu zayıflatmış ve ayrıca "Gürcü ahalisinin meclubiyetinde muvafık olamadığı gibi ordu-yu hümayuna dehalet eden ahalinin çoluk çocuğunu dahi seby ü istirkak ettiği" rivayet edilmişti. Bunun üzerine Rumeli ordusundan Ferik Alyanak Mustafa Paşa, Babadağ bölgesinde Ruslara karşı başarısız olmasına rağmen terfi ettirilerek Mehmed Selim Paşa'nın yerine Sohum muhafızı ve Batum ordusu müşiri olarak tayin edildi. Hassa ordusu müşirliği de Selim Paşa'dan alınarak Dersaadet ordusu müşiri Reşid Paşa'ya verildi. Mustafa Paşa emrine üç de vapur tahsis edildi. Batum'da olmadığı zamanlar Mustafa Paşa'ya vekâlet etmek üzere Mirliva Halid Paşa ferik rütbesiyle ordu kaymakamı tayin edildi. Sefer Bey ve Muhammed Emin (artık Paşa) gibi Abaza ve Çerkes beyleri de Mustafa Paşa'ya tabi kılındı. Alyanak Mustafa Paşa bu göreve anlaşıldığına göre Çerkes asıllı olduğu için seçilmişti. Ömer Paşa da onu tavsiye etmişti.[307] Mustafa Paşa'nın talebi üzerine "Çerkezistan naibi Emin Paşa" ile beraberindeki yetmiş nefer ümeraya İstanbul'dan ayrılmadan önce ihsan ve atıyye-i seniyyeler verildi.[308] Fakat naibe ne gibi talimatlar verildiğini bilmiyoruz.

Müşir Alyanak Mustafa Paşa, Sohum ve Batum'da Çerkes, Abhaz ve Gürcü feodal beylerini Osmanlı tarafına çekmeye çalıştı. Onlara hediyeler ve Osmanlı tarafına katılmaya davet eden mektuplar gönderdi. Özellikle Abhaz beyi Hamid (veya Abdülhamid) Bey'i kazanmaya çalıştı. Hıristiyan adı Mihail Georgieviç Şervaşidze olan Hamid Bey (Knez Mihail Şervaşidze) Abhazya'nın son hükümdarı (Rusça *vladetel*, Abhazca *çaçba*) idi. I. Nikolay ona

1848'de tümgeneral rütbesini vermişti. 1854'te yaver-i has ve orgeneral unvanlarını haizdi. Hamid Bey Mayıs 1854'te ailesiyle birlikte Abhazya'yı terk ederek komşu Megrelistan'a gelmişti ancak Megrelistan hükümdarı (*pravitelnitsa*) Prenses (*knyaginya*) Dadiani ile arası bozuktu.

Müşir Mustafa Paşa 4 Ekim 1854 tarihli bir mektupla Hamid Bey'e Sultan'ın namına Rusların ona vermiş olduğu bütün unvanları, rütbeleri ve ödülleri vaat etti. Bütün devletlerin şimdi Osmanlı İmparatorluğu'na katılmış olduklarını ve Rusya'nın yakında çökeceğini ileri sürdü. Babıâli o bölgeleri ve halkını artık Ruslara bırakmayacaktı. Bu yüzden Mustafa Paşa şimdi Batum ordusunun komutanı ve tüm Abhazya ve Çerkezistan'ın muhafızı olarak birçok asker ve erzak ile atanmıştı. Mektubuna şöyle devam ediyordu (aynen aktarıyorum):

> Siz hayli defaattan beri Rusya tarafına geçerek orada kalmışsınız ve kend ve vatan ve memleketi terk etmişsiniz. Halbuki siz buranın büyük hanedanından olup belli başlı ve akıllı, hatırı sayılır bey olduğunuzdan burayı terk edip de düşmanımız olan Moskovluyu isteyeceğinize inanmam. Hatta Sohum'a geldiğimde Devlet-i Âliyye tarafına gelip hizmet etme niyetinde olduğunuzu işittim. Bunun için sizin orada şimdiye değin kalmaklığınızın sebebi şöyle hatırıma geliyor ki acaba siz iç yüzünden buralı ve zahirde Rusyalu olup asıl gayretiniz ve muradınız Rusya'nın halini ve kolayını anlamak mıdır yahut çünkü dünyada olmadık şey yoktur hususiyle böyle vakitlerde ara yerden fesad ekmek değildir. Size dahi öyle uygunsuz ademler gelüb de birtakım yalanlar ile zihninizi mi bozdular? Yoksa Devlet-i Âliyye'nin senin gibi işe yarar beylere ihsanı ve muhabbeti çok olacağını şimdiye değin layıkıyla size anlatamayıp da sizi küstürecek bir şey mi yaptılar? Sizin orada kalmaklığınız elbette şu sebeplerden birisi içindir. Her ne ise böyle şeyler olağandır.[309]

Mustafa Paşa da Anapalı olduğu için ona "hemşehrim" diye hitap ederek bütün hürmetiyle Osmanlı tarafına geçmeye davet etti. Bu arada Mustafa Paşa'ya sultan tarafından nüfuzlu ve istekli eşrafa maaş ve mülazımdan (teğmen) ferike kadar rütbe dağıtma yetkisi verilmişti.[310]

Batum Ordusu Müşiri Selim Paşa, ILN, 19 Ağustos 1854

Hamid Bey şimdi müşkül bir durumdaydı. Rusya ve müttefikleriyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu arasında seçim yapmak zorundaydı. Yine de Babıâli pek itimat uyandırmıyordu ve müttefiklerin Abhazya ile Çerkezistan'a dair niyetleri belli değildi. Bağımsız bir Abhazya ve Çerkezistan mı planlıyorlardı? Bu ülkeleri Osmanlı İmparatorluğu'na ilhak etmek mi istiyorlardı? Savaştan sonra Rusya'ya karşı ne gibi bir koruma sunuyorlardı? Doğal olarak şayet müttefiklerle birlik olursa ve şayet müttefikler Çerkezistan'da kalıcı olmazlarsa Rusların elinde kalmaktan korkuyordu. Eldeki bilgilere göre Osmanlı tarafıyla ilişki içindeydi ve her iki tarafı da idare etmeye çalışıyordu. Tuğgeneral Kotsebu, Kafkasya naibi General

Abhazya hükümdarı Knez Mihail Şervaşidze (Hamid Bey). Bu resim, Laurence Oliphant tarafından yazılmış olan *The Trans-Caucassian Campaign of the Turkish Army Under Omer Pasha* (1856) adlı kitap için Herr Zuther tarafından çizilmiştir.

Muravyov'a 12 Haziran 1855 tarihli bir mektubunda Knez Mihail Şervaşidze'nin yeğeni Knez Grigoriy Şervaşidze'den bazı bilgiler aktarmıştır. Buna göre Grigoriy, Çamçıra'da Mayıs ayı başlarında Mihail Şervaşidze'nin yanında Abhaz Hasan Margani, Knez Batalbey Marşani gibi şüpheli şahıslar ve bir Türk subayını görmüştü. Daha sonra Mustafa Paşa, Abhazya hükümdarının kardeşi Binbaşı Aleksandr Şervaşidze komutasındaki 500 kadar Abhaz milisle beraber Sohum'da bir vapura binerek Çamçıra yakınlarına gelmiş ve Mihail Şervaşidze üç saatlik bir görüşme yapmıştı. Çaçba'nın eşi Knyaginya Aleksandra da eşinin kendisini çocuklarıyla birlikte Çamçıra'ya çağırmasından sonra, onun Rus hükümetine ihanet edeceğinden korktuğunu ve gitmeyi kesinlikle reddettiğini Grigoriy'e söylemiş ve yazdığı mektubu da göstermişti. Çaçba Mihail, Mustafa Paşa ile daha sonra Sohum'da bir daha görüşmüş ve Abhazya'da milis toplamaya başlamıştı.[311]

1855 yılının Temmuz ayına gelindiğinde Batum ordusu müşiri Mustafa Paşa, "Abaza ülkesinin ümera-i meşhuresinden Abdülhamid Bey'in bu kere Saltanat-ı Seniyye'ye dehalet eylemiş" olduğunu Babıâli'ye bildirmişti.[312] Ekim 1855'te Ömer Paşa Sohum'da İngiliz ve Fransız gemilerinin kaptanları, konsoloslar ve

şehrin tüm ileri gelenlerinin katıldığı bir törenle Hamid Bey'i Sohum valisi ilan etti. Oliphant'a göre törende Prens Mihail (Hamid Bey) dışında herkes memnun görünüyordu.[313] Üzerinde tarih olmayan bir sadrazam tezkiresinde ise Abdülhamid Bey'e "vali gibi nam ve unvan verilmesi Çerkezistan'ın memalik-i devlet-i Osmaniyye'ye ilhak buyurulmak istendiğine delalet edeceği cihetle böyle şeylerin yapılması caiz olmayacağı" beyan olunmakta ve Ömer Paşa'nın da işe yarar olanlara orduca hizmet ve memuriyet verirken bunların kendi aralarında "müstamel olan nam ve unvan ile yâd edilmesi, yani mesela Hamid Bey'e oralarca bey tabir edilmekte olmasıyla mir-i mumaileyhe yine öyle denilmesi" istenmektedir.[314]

Müttefikler 1855'te Babıâli'nin Çerkeslerle olan ilişkilerdeki uzmanlığına güvenmek yerine Çerkes kabilelerini örgütlemek üzere kendi ajanlarını tamamen bağımsız olarak Çerkezistan'a yolladılar.[315] İngilizler John Longworth'u "sivil memur", Fransızlar ise Charles Champoiseau'yu konsolos sıfatıyla Redutkale'ye gönderdiler.[316] Lord Stratford Babıâli'den bu ajanlara her şekilde yardım etmesi için Batum'daki Mustafa Paşa'ya emir verilmesini istedi.[317] Emrin verilmiş olduğuna dair şüphe yoktur. Fakat bu ajanlar pek bir şey başaramadılar. Longworth'un Stratford'a gönderdiği raporlara bakılacak olursa Abhazların "büyük çoğunluğu" gibi Knez Mihail (yani Hamid Bey) de Hıristiyandı ve Rus imparatorundan büyük lütuflar gördüğünü ifade ediyordu. Ancak şimdi siyasal durum ve tebaasının çıkarları onu İngiltere ve Fransa'dan himaye aramaya itmişti. Prens Mihail, müttefiklerden Abhazya'yı Müslüman idaresine sokmak isteyen Osmanlı'ya karşı koruma istiyor ve buna karşılık onların emrine 10 bin silahlı adam vermeyi vaat ediyordu. Baldızı olan Megrelistan prensesinin yardımını da sağlayabilirdi.[318] Ancak Hamid Bey'in Megrelistan prensesinin işbirliği yapacağı hakkındaki sözleri şüphelidir çünkü aralarında geçmişten gelen bir düşmanlık vardı.

İngiltere'nin sabık savaş bakanı Newcastle Dükü 1855 yılının sonbaharında Çerkezistan'da ve Gürcistan'ın kuzey kısmında altı haftalık bir gezi yaptı. Orada Sefer Paşa'nın yanı sıra Muhammed

Emin'i de gördüğü gibi Çamçıra'da Hamid Bey'le de görüştü ve onunla birlikte ava çıktı.[319] Newcastle dükünün İngiliz dışişleri bakanına gönderdiği mektubundaki izlenimleri ve görüşleri İngiltere hükümetinin en azından bir kısmının görüşlerini yansıtmaktadır:

> Çerkezistan'ın Müslüman beylerinden en büyük ikisiyle, yani Sefer Paşa ve Naib ile görüşecek kadar şanslıydım ki özellikle bu sonuncusu kadar çarpıcı bir adamı kimse hayatında görmemiştir. İhtiyar, dejenere bir haydut ve soyguncu olan Sefer, tam da iktidarını Sultan'dan almasını bekleyebileceğiniz ve tabii ki İngiltere'nin her siyasi görüşünü engelleyeceğini tahmin edeceğiniz bir adam. Babıâli tarafından geri çağrılması lazım, ama yerine kimse gönderilmemeli; makamını dolduracak herkes aynı şekilde kötü olacaktır ve Babıâli'nin herhangi bir kimseyi göndermeye hakkı yok. Türkiye bu ülkeye hiçbir zaman gerçekten sahip olmamıştır- Anapa üstündeki hakları bizim Cebelitarık'taki haklarımızdan farksızdı ve söz konusu hak her ne idiyse Edirne Antlaşması ile bundan vazgeçmişlerdir. [Babıâli] oraları fetihle geri almamıştır. Çerkezistan sahilleri İngiliz ve Fransız silahları sayesinde hürriyetine kavuşmuştur ki terk edilmiş her Rus kalesinde Türk bayrağının dalgalandığını görmek ve bu ülkede Türk hâkimiyetini tesis girişimlerine tanık olmak korkunçtur. Bu görüşle pek ziyade mutabık olan Ömer Paşa Sohumkale, Batum ve başka yerlerde yuvalanmakta olduğunu gördüğü alçakların bazılarını uzaklaştırmıştır, fakat o bile bu çetrefilli adaletsizlikler sistemiyle güçlükle baş edebilmektedir.[320]

Newcastle Dükü, "Ömer Paşa, Hıristiyan bir ülkeye Müslüman bir ordu göndermenin tehlikelerinin farkına artık vardı" diye ekledi. Ayrıca, ilettiği kadarıyla Ömer Paşa ona "benim olduğum yerde bir İngiliz veya Fransız ordusunun da bulunması lazım gelir ve olmam gereken yer de Kuban'dır" demişti. Newcastle, Clarendon'a Britanya'nın Çerkeslere ve Gürcülere ülkelerinin istikbaline dair düşündüğü planları bildirmesi ve Rusya ile barış yapıldıktan sonra bunların hürriyetleri için garanti vermesi gerektiğini hatırlattı. Nihayet, Çerkezistan'daki ajanının (Mr. Longworth) görevine uygun olmadığını da söyledi.

Sefer Paşa ve Muhammed Emin arasındaki iktidar mücadelesi sonunda bir silahlı çatışma ile sonuçlandı. Muhammed Emin'in 30 Aralık 1855 tarihli bir mektubu sadrazama, kendisi ve adamları Şapsuğ yöresinde, Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa ve Sefer Paşa'nın muvaffakatı ile inşa edilmiş olan mahkeme binasında kalırken Sefer Paşa'nın saldırısına uğradıklarını haber veriyordu.[321] Ayrıca bu saldırının püskürtüldüğünü ama Paşa'nın üç topla birlikte bir miktar nizamiye askeri ve haydut toplayarak Anapa'dan Abhazya'ya saldırıp Müslümanların mallarını yağmaladığını da yazmıştı. Sefer ve Muhammed Emin'in güçleri tekrar çarpıştılar ve Sefer Paşa geri çekildi. Naib Paşa, Mirliva Ali Paşa'nın da kendisine karşı Çerkesler arasında fitne tertip ettiğini yazmaktadır. Nihayet bölgede İslamiyet'in kaderi hakkındaki endişesini ifade etmiştir.

Osmanlı ve Türk tarih yazımında Şamil'in Kırım Savaşı'ndaki rolü hakkında temelde iki yaklaşım vardır. Birincisi Şamil'i sanki Ruslarla anlaşmaya varmış gibi sessiz kalmakla suçlayan Cevdet Paşa tarafından temsil edilmektedir. Cevdet Paşa, Şeyh Şamil Efendi'den "memul olan hareket görülmedi. Sanki Rusyalu ile mütareke etmiş gibi çekilip seyirci oldu" demektedir. Batum ve Anapa sahilleri müttefik devletler tarafından zaptedilirken Abhaz ve Çerkes kabileleri de tarafsız gibi kaldılar. Yine Cevdet Paşa'ya göre Çerkeslerin soğuk durmalarının sebebi Devlet-i Âliyye'nin onlara gönderdiği kişilerin kölelikten yetişme olmalarıydı. "Çerkesler ise satmış oldukları kölelere itimad etmediler. Bizim paşa ve bey deyu verdiğimiz nam ve unvanlara hiç itibar eylemediler." İngilizler de bu sahillere yaklaşır yaklaşmaz ilk nasihatleri erkek ve kadın köle satışının yasaklanması olmuştu. Çerkes soyluları eski âdet ve alışkanlıklarını terk etmek zorunda kalacaklarsa onlar için Ruslar ile İngilizler arasında hiç fark yoktu.[322]

İkinci yaklaşım ise Osmanlı İmparatorluğu'nu Kafkasya halklarına yeterince yardım etmemiş olmakla suçlamaktır. Bu yaklaşımın taraftarları genellikle Kafkasya Osmanlıları veya Kafkasya asıllı Türk vatandaşlarıdır.[323] Fakat biz müttefiklerin Osmanlıların Çerkeslere herhangi bir anlamlı yardımda bulunmalarını kasıtlı olarak engellediklerini görmüştük. Sadece mevcudiyetiyle ve Tiflis'e doğ-

ru yaptığı iki akın ile bile Şamil zaten Babıâli'ye çok değerli hizmette bulunmuştu, çünkü çok önemli sayıda Rus askerini Rus-Osmanlı cephesinden uzak tutmuştu. Fakat zayıf ve farklı hedefleri olan müttefiklere bağımlı Babıâli Çerkeslere ve Dağıstanlılara güçlü bir teminat veremiyordu, çünkü savaş esnasında daima barış rivayetleri vardı ve Çerkesler şayet savaşa katılırlarsa ve Babıâli ile müttefikleri tarafından terk edilirlerse haklı olarak Rusların intikamından korkuyorlardı.[324]

1854 Yılı Yaz Harekâtı

Kafkasya'da 1854 yılının sefer mevsimi biraz geç olarak, Haziran ayında açıldı. Öncesinde her iki ordunun ileri karakolları arasında ufak çatışmalar olmuştu. Rusyalı tarihçilere göre özellikle de Osmanlı hizmetindeki Kürt başıbozuklar sınırdaki Ermeni köylerini yağmaladılar. Hatta Rusya tebaası olan Azeri ve Kürtlerin de bir kısmı bu başıbozuklara katılarak yağmada rol almışlardı.[325] Macar tarihçiler İldiko Arbanasz ve György Csorba, Kars ile Gümrü arasında yerleşik bazı Ermeni köylülerinin Nisan 1854'te Rus desteğiyle isyan ettiklerini ve 250 kadar Kazak askeri 25 Nisan'da Arpaçay'ı geçtiyse de Kmety'nin atlılarını görünce Ermenileri kaderlerine bırakarak kaçtığını yazmışlardır. Kmety'nin başıbozukları bir köye akın edip altı Ermeniyi esir almışlar, fakat Kmety pişmanlık gösteren bu esirleri serbest bırakmıştı.[326] Rus ordusu henüz sınırı geçmemişken silahsız Ermeni köylüsünün isyan etmeye cesaret etmesi kesinlikle mümkün değildir. Nitekim Ermeni köylülerin isyan ettiğine dair Osmanlı arşivinde veya başka hiçbir kaynakta bir bilgiye rastlamadım. Bu bilgi doğru olsaydı en başta Rus ve Sovyet Ermeni tarihçilerinin Ermeni köylülerinin isyanını büyük bir istekle yazmaları beklenirdi.[327] Savaşa bizzat katılan Erivan birliğinin kurmay başkanı Albay Mihail Lihutin 1863'te yayımladığı eserinde böyle bir isyandan bahsetmediği gibi sınır boyundaki Ermenilerin casus olarak dahi Osmanlı toprağına geçmekten korktuklarını yazmaktadır.[328]

Çolok Muharebesi

General Knez Andronikov'un Kutaisi civarındaki Guria'da mevcut kuvvetleri iki piyade alayı ve bir Kazak alayı ile Guria ve İmeretya milis taburlarından, yani yaklaşık olarak 9000 asker ve 10 toptan meydana geliyordu. 8 Haziran'da Albay Knez Eristov'un komutası altındaki bir Rus kuvveti Nigoeti köyü yakınında Hasan Bey Tavdgeridze'nin komutasındaki Laz başıbozukların saldırısına uğradı. Lazlar püskürtüldüler ve 200 kişi kaybettiler. 15 Haziran'da General Andronikov kuvvetleri Çolok Irmağı boyunda Ozurgeti ve Çürüksu (Kobuleti veya Kapulet) arasında Selim Paşa'nın kuvvetlerine saldırdılar. Bir saldırıya ihtimal vermemiş ve önlem almamış olan Selim Paşa'nın ordusu bozguna uğradı. Selim Paşa haricinde başta kurmay başkanı Faik Bey olmak üzere komutanlar kaçtılar. Osmanlı ordusu dört bin ölü ve yaralı ile 36 sancak kaybetti ve bütün toplarını, erzakını, otağını ve ordunun 500 bin rublelik hazinesini bırakarak Batum'a çekildi. Andronikov'un birliği ise ölü ve yaralı toplam 1500 kişi kaybetti, bunların 400 kadarı Gürcü milisiydi.[329] Andronikov'un birliğinde 2000 kadar Gürcü milisi bulunuyordu. Bu ağır yenilgiden sonra Batum ordusu bir daha kendine gelemedi. Sonraki üç dört ay içinde salgın hastalık baş gösterdi ve 15 binlik ordudan geriye 4000 nefer kaldı. Temmuz 1854'te Selim Paşa Batum ordusu komutanlığından alındı, yerine Rumeli ordusundan Alyanak Mustafa Paşa getirildi.

Çengel Geçidi Muharebesi ve Bayezid'in Düşüşü

Tümgeneral Baron Karl K. von Vrangel komutasındaki 3500 asker ve 12 toptan oluşan Erivan'daki Rus birliği, Gümrü'deki General Behbutov'a bağlıydı. Erivan birliğinin görevi Bayezid'teki Osmanlı birliğini gözetlemekti. Behbutov Erivan birliğinin sınırı aşmasını ve Osmanlı güçlerine saldırmasını yasaklamıştı, fakat sonunda birliğe sınırdaki Orgov karakoluna kadar gitmesine izin verdi. (O zamanki Osmanlı-Rus sınırı kabaca bugünkü Ağrı-Iğdır sınırına tekabül edi-

yordu). 3 Haziran 1854'te Bayezid'ten gelen Osmanlı güçleri, az sayıdaki Rus Kazak atlılarını Musun Gediği'nde yenilgiye uğrattılar.[330] 22 Haziran'da Erivan birliği Iğdır ve Bayezid arasındaki Karabulak köyünün yakınındaki Çengel Geçidi'ne doğru ilerledi.[331] Bayezid'te Ferik Selim Paşa'nın komutası altında 3878 nizamiye askeri (3578 piyade, 119 süvari, 172 topçu) ve 7194 başıbozuk ("asakir-i muvazzafa", yaklaşık yarısı süvari) bulunuyordu. Musun Gediği başarısından cesaret alan Selim Paşa, nizam ve başıbozuk askerini alarak Bayezid'ten çıktı ve Çengel Geçidi'ne geldi. Sonradan Zarif Paşa'ya bildirdiğine göre yanına iki tabur piyade nizam askeri ve dört parça top ile Ali Paşa komutasındaki, süvari ve piyade, birkaç bin asakir-i muvazzafa (başıbozuk) almıştı.[332] Vrangel'in güçleri sayıca az olmalarına karşın 16 Temmuz 1854 günü Can Gölü civarında bu kuvvetin merkezine saldırdı; top atışlarının ardından süngü savaşı oldu ve Selim Paşa birliği kısa sürede dağıldı. Selim Paşa ilk kaçanlar arasındaydı. Yanlarda tepelerde bekleyen Kürt başıbozuklar, merkezin bozulduğunu görünce hemen kaçıp dağıldılar. Osmanlılar 2000 kadar asker, 370 esir ve dört top kaybederken Rus kayıpları 400'dü.[333] Selim Paşa Van'a doğru çekilirken Kürt başıbozuklar köylerine dağıldılar.[334] 31 Temmuz'da Vrangel Bayezid'i savaşmadan işgal etti ve orada bol miktarda erzak ile mühimmat ele geçirdi. Bayezid Tahran'dan Trabzon'a giden ticaret yolunun üzerinde olduğundan ötürü Ruslar, İran'dan Trabzon'a giden ve Osmanlı İmparatorluğu için olduğu kadar Britanya için de önemli olan kervan ticaretine hâkim olacak bir konumdaydılar. Lihutin'e göre Selim Paşa, Ruslarla muharebeyi kabul etme kararı için Leh mültecisi bir "dönme" olan kurmay başkanını suçlamış ve bunun sonucunda kurmay başkanı İstanbul'a geri çağrılmıştı. Ferik Selim Paşa da 1854 yılının sonunda İstanbul yolunu tuttu.[335] Müşir Zarif Paşa seraskerliğe yazısında Bayezid'de vuku bulan "keyfiyet-i mükeddirenin" sebebinin Ferik Selim Paşa'nın "kendisine verilen talimat ahkâmınca hareket etmeyerek düşmanın kuvvetini keşf ve tahkik etmeksizin hod be hod üzerine kuvve-i kalile sevk eylemesi" yani düşmanın karşısına az bir kuvvetle çıkması olduğunu iddia etti.[336] Ancak bunun doğru olmadığı açıktır çünkü Erivan birliğinin mevcudu bütün Rus kaynakla-

rında 3500 civarındadır ve Bayezid'teki Osmanlı birliğinin sadece nizam askerinin sayısının bile bundan fazla olduğu da açıktır. Selim Paşa'nın Vrangel'in karşısına az sayıda askerle çıkmış olması da muhtemel değildir. Öyle olsa bile Bayezid'i terk ederek Van'a doğru kaçmasının korkaklıktan başka bir açıklaması yoktur.

Kürekdere Muharebesi

Bu muharebeler cephenin sol ve sağ kanatlarında olurken 1854 yılı seferinin sonucunu etkileyecek muharebe cephenin merkezinde, ana kuvvetlerin Kars ile Gümrü arasındaki Kürekdere denen bir köyün yakınlarında karşı karşıya gelmeleriyle gerçekleşecekti. Osmanlı tarafında Zarif Mustafa Paşa kış kayıplarını dengelemek için kuvvetlerini takviye etmişti ve Osmanlı harbiye nezaretine gönderdiği kendi raporuna göre 13 Temmuz 1854 itibariyle şimdi 44.046 nizam askeri ve 17.625 asakir-i muvazzafadan (gayrinizami asker) oluşan bir orduya komuta ediyordu.[337] Fakat bu sayılar hazineden daha fazla istihkak çekmek için şişirilmiş olabilir. Osmanlı nazırları 1 Haziran 1854'te İngiliz elçisine ve Fransız maslahatgüzarı Benedetti'ye Kars'taki ordunun (yeni redifler dahil olmak üzere) mevcudunun 35 bin asker ve 10 bin kadar başıbozuk olduğunu anlatmışlardı.[338] Zarif Paşa'nın raporuna göre askerler şu şekilde konuşlanmışlardı: Kars yakınlarındaki mirmiranlar Resul Paşa, Edhem Paşa, mirülümera Hacı Halil Paşa ve bazı sergerdelerin komutasındaki, 8830'u süvari ve 1601'i piyade 10.431 asakir-i muvazzafa (başıbozuklar ve gönüllüler) Subatan köyündeydi. Raporda belirtilmemiş olmasına rağmen bu gayrinizami askerlerin hepsi General Kmety'nin (İsmail Paşa) komutası altındaydı.

Anadolu ordusu kuvvetlerinin (redif ve nizam) esas kısmı iki tümen halinde Kars yakınlarındaki Hacıveli köyünde konuşlanmıştı. Askerlerinin Baba Kerim dedikleri Ferik Kerim Paşa komutasındaki birinci tümende 18.533 asker (14.672 piyade, 2871 süvari ve 990 topçu) ile 36 top vardı. Ferik Hacı Rıza Paşa ile Mirliva Mustafa, Ahmed, Mehmed, (başka bir) Ahmed ve Hüseyin paşalar onun emrinde hizmet veriyorlardı.

İkinci tümen Ferik Veli Paşa komutasındaki 17.010 asker (13.162 piyade, 2157 süvari, 220 istihkâmcı ve 1471 topçu) ile 48 toptan ibaretti. Ferik Raşid Paşa ve topçu komutanı Mirliva Tahir Paşa, Veli Paşa'nın emrindeydi. Mirliva Şükrü, Hafız ve Salih paşaların komutasındaki 3104 redif ile 41 top, Kars'ta ve çevresindeki tabyalarda konuşlanmışlardı. Erzurum'da da 1521 asker ile 18 top vardı. Mirliva Abdurrahman Paşa'nın adı nedense raporda geçmiyor, halbuki onun Kürekdere muharebesinde olumsuz bir rol oynadığı yazılacaktı.

Kars ordusundaki en iyi alaylar Arabistan ordusundan gelmişti. Bu durum askerlerin Arabistanlı olmalarından değil ama güvendikleri ve yetenekli Miralay Çerkes Hüseyin Bey gibi iyi komutanları olmasından dolayıydı. Böylece askerler tam kapasitelerini ortaya koyarak savaşabilmişlerdir.[339] Yirmiden çok sayıda Osmanlı paşası ve Hurşid Paşa'nın başını çektiği yine yirmiden çok Avrupalı kurmay subay vardı. Bunların bazıları yukarıda görmüş olduğumuz üzere 1848 yılındaki Macar ihtilalinin ünlü generalleriydiler. Fransa imparatorunun özel temsilcisi Albay Kont Charles de Meffray 1854 yılının Haziran ayında müşirin başyaveri sıfatıyla onlara katıldı.[340]

Hurşid Paşa ile müşir arasındaki ve bu kurmay subayların kendi aralarındaki ilişkiler gergin ve entrikalarla doluydu. Zarif Mustafa Paşa, Hurşid Paşa'yı sevmiyor, onun yerine Türkçeyi güzel konuşan mühtedi Miralay Feyzi Bey'i beğeniyordu. Feyzi Bey'in askerlik ve mühendislik yetenekleri bakımından en iyisi olduğunu düşünen Zarif Paşa, Leh Mirliva Arslan Paşa ve Şahin Paşa ile Macar İsmail Paşa'yı da övüyordu. 1854 yılı Haziran ayının başında Zarif Paşa seraskerliğe yazarak Hurşid Paşa'nın "politika ve ahval-i Devlet-i Âliyye'ye ve bu havali ahvaline vukuf-u kamil hasıl edemeyip her bir ahval ve usulü kendi mizacına tatbik etmek ve kendisine ikinci komutan denilmek emeline sapmış", "tizmeşrep ve acul" bir zat olması yanında "fünun-u harbiyede pek de malumatlı olmadığını" ifade etti. Yazdığına göre Hurşid Paşa asker sevki ve istihkâm inşaatı gibi konularda sadece kendi bildiğini dayatıyor, yukarıda adı geçen mülteci zabitana soğuk davranıp

onları istifaya sürüklüyor ve Zarif Paşa her seferinde onları barıştırıp aralarını düzeltmek zorunda kalıyordu.[341] Zarif Paşa aynı tarihli başka bir yazısında Feyzi Bey'in mirliva rütbesine terfi ile kurmay başkanlığına atanmasını tavsiye etmiş ve Feyzi Bey Macar ordusunda albayken Hurşid Paşa'nın o tarihte onun emrinde bir binbaşı olduğunu eklemişti.[342] Ferhad Paşa da (General Stein) Zarif Paşa'nın bu tercihini paylaşıyor ve seraskere gönderdiği 26 Haziran 1854 tarihli raporunda Feyzi Bey'i överek onun kurmay başkanlığına atanmasını tavsiye ediyordu.[343] Ferhad Paşa aynı zamanda, Kars'taki ordu karargâhına her gün yeni kurmay subaylar gelmesine rağmen bunların pek azının yetkin olduklarına ve Türkçe bilmediklerine işaret ediyordu. Bunların birçoğu askerler için kötü örnek ve yüksek rütbelerinden dolayı devlet bütçesi için sadece yük teşkil ediyorlardı ve bu yüzden geri gönderilmeliydiler. İki Leh subay örnektiler. Rus ordusunun Leh firarilerinden bir bölük kurmak için orada bulunan Arslan Paşa faydasızdı. Şahin Paşa kurmay ikinci başkanlığından istifa etmişti ve maaşını Babıâli'den almasına rağmen Sardunya ordusu albayı üniforması taşıyordu. Bu iki Leh subay İmparator III. Napolyon adına özel bir görevde bulunduklarını iddia etmelerine rağmen Ferhad Paşa onların sadece kurmay başkanı Hurşid Paşa'nın emrinde olmaktan kaçınmak istediklerini öne sürüyordu.

Piyade Mirliva Mustafa Raşid Paşa da Kars yakınlarında Hacıveli köyünde kurulu karargâhından gönderdiği bir yazıyla, resmi haber bulunmamasına rağmen, Hurşid Paşa'nın Silistre'nin Ruslar tarafından alındığını söylemiş olduğunu Zarif Paşa'ya rapor etmişti.[344] Hurşid Paşa'nın bir gerekçe veya esas yokken böyle rivayetler yayması muhtemel görünmüyor. Niye böyle bir şey yapsındı? Hurşid Paşa Britanya asıllı olmasına rağmen Britanya hükümetinin ve Britanya elçisinin ona bariz bir desteği yoktu. Temmuz ayında Lord Clarendon Britanya'nın Hurşid Paşa için özel sempati beslemediğini yazdı, ama Kars ordusunun komutasını ehliyetsiz ellere bırakmaya da karşı çıktı.[345] Hurşid Paşa'ya gelince o tarihte İstanbul'un dışında gözüken kimliği belirsiz vükeladan birine hitaben yazdığı (veya yazdırdığı) 23 Temmuz tarihli Osmanlıca bir mektupta şöy-

le diyordu: "Zat-ı müşiraneleri zarif ve latif olduğu derkar ise de nefs-ül emirde muharebe görmemiş, Rusya ile ceng cidal etmemiş, komutayı bilmez... Kime yazsam bilmiyorum. Serasker müşirin efendisi sadrazama nasıl olur bilmiyorum... Siz de vükela-i Devlet-i Âliyye'densiniz, siz de bir kere İslambol'a yazar mısınız? Bendeniz İngiliz büyükelçisine mi yazayım nereye yazayım? ... Şimdiye değin bendenizin tertibim üzere amel ve hareket olunmuş olsa idi buralarda Rusyalu kalmaz idi."[346] Hurşid Paşa'nın İstanbul'da işsiz oturduğu ertesi sene, Lord Clarendon ve Lord Palmerston ona Rumeli'de veya Anadolu'da aktif bir komuta görevi verilmesini talep ettiler ancak başarılı olamamış görünüyorlar.[347]

Leh subaylar genellikle Hurşid Paşa'yı sevmiyorlardı. Aslında Bystrzonowski ve Breanski kısa süre sonra görevlerinden istifa ettiler. 7 Ağustos 1854'te seraskere yazarak, Kont Zamoyski'nin bir mektubundan öğrendiklerine göre Lord Stratford'un onları Hurşid Paşa'ya komplo düzenlemekle suçladığını ve bu "iftiracı itham"dan dolayı çok öfkelendiklerini, onun emrinde hizmet etmek istemediklerini bildirdiler.[348] Britanya kaynakları genellikle Hurşid Paşa'yı iyi bir subay olarak överken Sadık Paşa onu "şişelerin dibine darı eken" bir alkolik olmakla suçluyordu. Sadık Paşa Rumeli'de olduğundan dolayı Hurşid Paşa hakkındaki fikrini onun emrinde hizmet veren Leh kurmay subaylardan edinmiş olmalıdır. Zarif Paşa'yı ise "yetenekli bir idareci ve subay, gerçi idareciliği komutanlığından daha iyi" diye tasvir ediyordu. Bu tanımlama da görmüş olduğumuz üzere Zarif Paşa'nın beğendiği o Leh subaylardan kaynaklanmış gözüküyor. Sadık Paşa "Küçük Sultan" dediği Stratford de Redcliffe'i de çok eleştiriyor, Britanya elçisinin Hurşid Paşa'yı fiili, Zarif Paşa'yı ise sadece sözde komutan yapmak istediğini ileri sürüyordu.

Sadık Paşa, Hurşid Paşa'nın Leh subayları hor görmesine örnek olarak Lew Paşa'ya gazeteleri okuyup not alma görevini verdiğini, Potop Bey'i fırın amirliğine ve Piorun Bey'i borazancılar amirliğine atadığını yazmaktadır.[349] Sadık Paşa "Leh subayları arasında düzensizlik, uyuşmazlık, kıskançlık ve dedikodu olmasına" rağmen içlerinde "İngiliz ve İtalyan subaylardan yüz kat daha iyi" olan

Breanski, Bystrzonowski, Zarzycki, Grotowski, Jagmin ve Wierusski gibi kabiliyetli ve cesur subaylar da bulunduğunu ileri sürmektedir.[350] Bu ifade, Anadolu ordusundaki Atwell Lake, Humphrey Sandwith ve Charles Duncan gibi İngiliz subayların, doktorların ve muhabirlerin anılarıyla çelişir. Kürekdere muharebesinden sonra Albay Kont de Meffray, St. Arnaud'a Bystrzonowski'nin görevden alınması gerektiğini rapor etti.[351]

Rusların tarafında Prens Behbutov'un 13 bin kadar piyadesi, 3000'i muvazzaf ve 4000'i başıbozuk olmak üzere 7000 süvarisi ve 58 ile 76 arasında topu vardı.[352] Zarif Paşa'ya göre Osmanlıların 84 topu varken Rusların 76 topu bulunuyordu. Osmanlı ordusu sayıca da üstündü;[353] fakat Rusların sayıca az olmakla beraber ağır basan bir karşı dengeleri vardı: Sekiz humbaracı taburu ve ağır süvari tugayının 16 bölüğü nitelik bakımından Osmanlı birliklerinin her birinden, hatta belki Arabistan ordusunun en iyi alaylarından ve şeşhaneci taburlardan bile daha üstündü. Bu orduda, Albay Mihail T. Loris-Melikov, Albay Andronikov (Andronikaşvili) ve Yarbay Kunduhov'un komutası altında olup Ermeni, Karapapak, Kabardin, Gürcü ve Karabağlı gönüllülerden oluşan başıbozuk süvarileri de vardı. Fakat hem Osmanlı hem de Rus komutanları temkinliydiler ve Ağustos ayına kadar kendilerini tarassutla sınırladılar. Ağustos ayının başında Behbutov Kürekdere ile Paldırvan köyleri arasında konuşlandı ve Bayezid'teki Rus zaferinin haberini aldıktan sonra 5 Ağustos'ta saldırı planladı.[354]

Anadolu ordusu Hacıveli köyü yakınlarında ordugâh kurmuştu. Zarif Paşa seraskerin savunmada kalma emirlerine atıfta bulunarak bir saldırı için hevesli olmadığını ifade ediyor, fakat Hurşid Paşa'nın ve Avrupalı kurmay subayların hepsinin muharebeye tutuşmak istediklerini belirtiyordu. Başıbozuklar ve onların arasındaki ulema da söylenmeye başlamışlardı: Savaşmayacaksak burada niye toplandık? Nizamiye askerleri ve subaylar da muharebeye tutuşmak istiyorlardı. Bu şartlar altında Zarif Paşa, onları hem kandırmak hem de memnun etmek için çeşitli harekât planları önererek oyaladığını yazmaktadır.[355] 3 Ağustos'ta Bayezid'teki bozgunun haberini alınca Zarif Paşa oraya bir miktar asker göndermek

istedi; fakat Hurşid Paşa bu plana karşı çıktı ve onun yerine, henüz nispeten zayıfken 4 Ağustos günü şafak vaktinde evvela hemen Behbutov'a saldırmayı ve sonra Erzurum'a doğru ilerlemekte olan Vrangel'in kuvvetlerine çullanmayı önerdi. Ecnebi subayların çoğu bu planı destekledi. Savunmada kalma emirlerine gelince, harp meclisi Osmanlı topraklarında harekâtta bulundukları ve düşmanı Osmanlı topraklarından atmaya çalıştıkları için savunmaya yönelik hareket ettiklerinin düşünülmesi gerektiğine karar verdi.[356] Hurşid Paşa'nın planı kabul edildi. Muharebede hazır bulunan *The Times* gazetesi muhabirine göre Zarif Paşa dördüncü ve beşinci günlerin uğursuz günler olduklarını söylemiş ve saldırıyı 6 Ağustos'a kadar erteletmişti.[357] Bu zaman zarfında Behbutov casuslardan saldırıyı öğrendi ve bütün kuvvetlerini hazırlık olarak bir araya topladı.

Ferik Raşid Paşa'ya göre "kendisinin de görüşü vechile ilk başta Bayezid tarafına asker gönderilmek tasavvur olunduğu halde sonradan Zarif Paşa ve Hurşid Paşa ve sair bazı ümeranın reyiyle harbe karar verilip Hurşid Paşa'nın yaptığı tertib ve verdiği talimat iktizasınca saat birde hareketle üç saat ilerüdeki mahall-i muayyende aram olunarak oradan dahi sabahleyin kalkmak lazım iken saat beş ve altı raddelerine kadar kalınıp Hurşid Paşa Zarif Paşa'ya 'Kalkıp gidelim' dedikçe 'Ordunun müşiri benim. Kalkacak vakti bilürüm' diyerek" azarlamasıyla aralarında "muaraza çıkmış" ve nihayet karanlıkta yola çıkılmıştı. Başlangıçta yarım saat geride bulunan ikinci fırkanın hareket etmesi gerekirken bu birlik sonraya bırakılmış ve birinci fırkanın muharebeye başlamasından haylice vakit sonra yetişmişti. Muharebe esnasında da birinci fırka, ihtiyatının uzak düşmesiyle vaktinde yetişemediği gibi Zarif Paşa'nın emriyle beş tabur nizam askeri, 3000 başıbozuk (neferat-ı muvazzafa) ve altı kıta top ile Karadağ'da konuşlanmış olan Mirliva Abdurrahman Paşa muharebe alanına sadece bin adım mesafede olduğu halde birinci fırkanın komutanı Kerim Paşa'nın iki defa gönderdiği habere uymamış ve yardıma gelmemişti. Raşid Paşa ayrıca nehrin düşman tarafında kalarak askerin susuzluktan bitap düşmesinin de "şu netice-i müteellimeyi davet eden esbab-ı mahsusadan" olduğunu söylemişti.[358]

Erkân-ı harp kaymakamı (kurmay yarbay) İskender Bey'in muharebeden sonra yazdığı rapora göre Kars ordusundaki subaylar arasında iki karşıt görüş vardı. Müşir Zarif Paşa, Ferik Veli Paşa ve Şahin Paşa'nın yanı sıra kendisi de savunma taktikleri öne sürerken Hurşid Paşa ile Albay Meffray Ruslara saldırmak istiyorlardı. Sonunda Hurşid Paşa'nın planı kabul edilmişti. Hurşid Paşa Osmanlı ordusunu üç kısma, yani iki kanada ve ihtiyata böldü. Kars'taki Hafız Paşa'nın komutasında sadece beş tabur bırakıldı. Ferik Kerim Paşa 24 tabur piyade, iki süvari alayı ve 30 toptan oluşan sağ kanada veya birinci tümene komuta ediyordu. Ferik Veli Paşa, Ferik Raşid Paşa ve General Kmety[359] ile birlikte sol kanada komuta ederken Zarif Paşa ile Hurşid Paşa merkezde veya sağ kanattan daha büyük olan sol kanattaydı. Mirliva Hasan Paşa'nın komutasındaki sekiz tabur piyade ve bir redif süvari alayı ile altı toptan oluşan ihtiyatlar merkezdeydi. Her iki kanattaki başıbozukların görevi düşmanın etrafını çevirmekti. Sağ kanatta Mirliva Abdurrahman Paşa, bir piyade taburu ve dört sahra topu ile takviye edilmiş olan sergerde Hacı Timur ile Reşid ağaların başıbozuklarına komuta ediyordu; bunların görevi Karadağ tepesini almaktı. Sol kanatta ise Ferik Mustafa Paşa dört süvari alayı ile takviye edilmiş olan başıbozuklara komuta ediyordu.[360]

Hurşid Paşa'nın planı iyi hazırlanmış olmasına rağmen uyumlu manevra yapabilen, eşgüdümlü, becerikli ve iyi talimli bir ordu gerektiriyordu. Osmanlı ordusunun böyle nitelikleri yoktu. Birbirinden çok uzak üç gruba bölünmüştü. Bu yüzden bir grup muharebeye girmeden öbürü tüm Rus kuvvetiyle karşı karşıyaydı. İskender Bey, sol kanadın muharebe meydanına sağ kanat Rus ordusuyla savaşmaya başladıktan tam iki saat sonra geldiğini ileri sürüyordu; Hurşid Paşa sol kanada katıldığı zaman bir miktar karışıklık olmuş ve bu kısım yürüyüşe geç başlamıştı. İskender Bey ayrıca Hurşid Paşa'nın Albay Schwarzenberg'i ihtiyatları sol kanadın arkasına yerleştirmek için gönderdiğini ileri sürüyordu. Bu yüzden yardımına gitmek için sağ kanattan çok uzaktılar.[361] İskender Bey, Hurşid Paşa'nın planını desteklememiş olduğundan dolayı Hurşid Paşa'ya karşı belli bir önyargı besliyor olabilir. Her halükârda

subaylar arasında kıskançlık meselesi vardı. Üstelik Hurşid Paşa, sadece kurmay başkanı olmasına ve herhangi bir birliğe komuta etmemesine rağmen kendisine hem Avrupalı hem de Osmanlı düşmanlar edinmişti; böylece, tümen veya alay komutanları muharebe esnasındaki kritik anlarda müşire ulaşamadıkları takdirde Hurşid Paşa'nın emirlerine itaat etmemekte serbesttiler.[362]

İki ordu 5 Ağustos 1854 Cumartesi günü Kürekdere'de karşılaştı ve muharebe dört ya da yedi saat sürdü. Osmanlı nizamiye süvarilerinin tamamen yararsız oldukları görüldü. Topçular ve piyadelerin bir kısmı güzel dövüştüler. Başıbozuklar da işe yaramadı. Fakat ne olursa olsun Osmanlı ordusu, yetenekli bir komutanı olsaydı sayıca üstünlüğü sayesinde yine de muharebeyi kazanabilirdi. Rus ordusu kendisinin iki veya üç katı büyüklükteki Osmanlı ordusunun tümenlerini birbiri ardına bozguna uğrattı. Kimin tarafından hazırlandığı belli olmayan bir hülasa jurnaline göre, Anadolu ordusu 2447 şehit, 1009 yaralı vermiş ve 25 top yitirmişti, Kars'ta toplanan nizamiye askerlerinin sayısı 28.782 idi.[363] Bu durumda yaklaşık 7000 kadar nizam askerinin firari, kayıp ve esir olduğu anlaşılıyor. Başıbozuklar da köylere dağılmıştı. Ölenler arasında Mirliva Hasan Paşa da vardı. Nitekim bu muharebede 50 binden çok Osmanlı askerine mukabil Rusların bunun yarısı kadar olduğunu belirten Salih Hayri de Osmanlı ordusunun komuta eksikliğinden dolayı yenildiğini savunmuştur.[364] Çerkes asıllı Sovyet tarihçi İbragimbeyli'ye göre Osmanlıların kaybı 2820 ölü, 2000 yaralı ve esir alınan 86 subay ile 1932 askerdi.[365] Rusların kayıpları 21 subay ve 568 asker ölü ile 2000'den çok yaralıydı.[366] Osmanlı ordusu bozgun halinde Kars'a doğru çekilirken Rus ordusu takibe kalkışmadı.[367] Behbutov'un ihtiyatlı oluşu bunda önemli bir rol oynadı; halbuki bir kovalama harekâtına girişseydi Osmanlı kayıpları daha çok olur ve Kars zaptedilebilirdi.

Muharebenin görgü tanığı olan *The Times* gazetesi muhabiri, Osmanlı subaylarını suçlayan uzunca bir makale yazdı:

> İlk top atışından son münferit tüfek atışlarına kadar bütün muharebenin canlı bir tanığı sıfatıyla, oradaki Türk subaylarının neredeyse beşte

> dördünün davranışlarını kınamak için kullanabileceğim hiçbir ifade haddinden çok şiddetli olamaz. Tüm muharebedeki Türk komutanlığının başından sonuna kadar bir dizi büyük hatadan ibaret olduğunu söylemek, mevcudu her sınıftan yaklaşık 40 bin asker olan bir ordunun bu sayının yarısından az bir düşman kuvveti tarafından mağlup edilmesini anlatmak için yeterli değildir. Stratejik hatalar muharebeyi uzatabilir ve zaferin bedelini yükseltmeye katkıda bulunabilirdi, ama -hiçbir komutanlığın telafi edemeyeceği- doğrudan doğruya korkaklık Rusların günü kazanmalarının tek sebebiydi. Sadece ve sadece bir sınıf (topçular) iyi hareket etti. Komutanları Tahir Paşa Avrupa'daki herhangi bir orduya yaraşır şekilde davrandı. Toplamı 40 tabur olan piyadeden sadece iki alay -5. Anadolu ile 4. Dersaadet alayları- sebat ederek süvarilere karşı koydu. Rus ağır süvarilerinin üç bölüğü, bu olağanüstü cesur alaylara, daha disiplinli birçok birliğin karşısında pes edeceği bir şiddetle arka arkaya üç sefer saldırdı. Piyadenin geri kalanının davranışına gelince, hiçbir şey daha kötü olamazdı - tüm süvarilerin en acemi başıbozukları bile utandıracak davranışları hariç. Fakat erlerin davranışı böyleyken, söylemiş olduğum üzere üst subayların büyük çoğunluğunun davranışı daha utanç vericiydi. Muharebe başladıktan bir saat sonra ortalıkta hemen hiçbir binbaşı veya albay görünmüyordu; hemen hepsi alaylarını terk etmişler ve ağırlıklarını emniyete alıp Kars'a göndermek için karargâha geri kaçmışlardı.[368]

The Times muhabiri ayrıca muharebeden sonra Zarif Paşa'nın paşalarını bir araya topladığını ve muharebeye atılma riskinin sadece Hurşid Paşa'nın hatasından dolayı olduğuna dair seraskere yazdığı bir mazbatanın altına mühürlerini bastırdığını yazmıştı. Raporun, kayıpları 1200 ölü, 1800 yaralı ve 8000 kayıp (bunların 2000'i esir ve geri kalanı başlıca redif olmak üzere firarilerdi) gösterdiğini ilave etmişti. Nitekim bu mazbata aşağıda göreceğimiz gibi Osmanlı arşivinde halen mevcuttur. Zarif Paşa, Bayezid ve Kürekdere muharebeleri hakkında seraskere iki mektup yazdı. Bu mektuplarda Hurşid Paşa'nın ısrarı üzerine Rus ordusuyla muharebeyi kabul ettiğini ve bütün askerlerin cesurca ve sebatla savaşmalarına rağmen onun yüzünden muharebeyi kazanamadıklarını iddia etti. Zarif Paşa ordunun bir miktar kayıp vermiş olmakla beraber Rusların kaybının üç veya dört misli olduğunu iddia ediyordu.[369]

Zarif Paşa ayrıca paşalarını Kars'ta bir araya toplamış ve Hurşid Paşa'ya karşı Ferik Elhac Mehmed Rıza Paşa, Ferik Veli Paşa, Ferik Esseyyid Mehmed Raşid Paşa ve Ferik Abdülkerim Paşa ile Kars sancağı mutasarrıfı Mehmed Sırrı Paşa'nın mühürlerini bastıkları bir mazbata düzenlemişti. Mazbatayı mühürleyen paşalara göre, Bayezid yenilgisinin haberini alınca oraya takviye göndermek ve savunmada kalmak hususunda hepsi müşirle hemfikir olmuşlardı. Sonra bu karar "hasb el icab" Ferik Hurşid Paşa'dan da "istihrac" olunmuştu. Buradan anlaşıldığı üzere, Hurşid Paşa Anadolu ordusunun kurmay başkanı olduğu halde ordu komutanı müşir paşa ve ferikler onu çağırmadan toplantı yapmışlar ve sonra aldıkları kararı bir de ona sormak ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu durum Osmanlı paşalarının Hurşid Paşa'nın kurmay başkanlığını içlerine sindiremediklerini ama ne çare ki İngiliz olduğu için ona katlanmak zorunda kaldıklarını akla getiriyor. Hurşid Paşa alınan karara şiddetle karşı çıkar ve bunun yerine Rus ordusuna saldırmayı önerir. Albay Meffray de onu destekler. Bu durumda mazbatacı paşalar da savaşmaktan kaçıyor gibi görünmemek için ("mücerred orduy-u hümayunun bilcümle erkân ve ümerası harbden mücanebet ediyorlar denilmesin içün") çar naçar muvafakate mecbur olmuşlardı. Paşalara göre muharebenin "bütün bütün kazanılamaması"nın ve "cüzi bir kırgınlıkla Kars'a avdet edilmesi"nin sebebi "Hurşid Paşa'nın yaptığı harb tertibinin sehv ü hatadan kurtulmayarak sakameti meydanda" olması, uyarılara rağmen kendi bildiğinden şaşmaması ve "ihtiyatın dahi tertib olandan haric olarak diğer mahalle götürüp muahharen celbinde ihtiyat-ı mezkûr birinci kola süratle yetiştirilememesi" idi.[370]

Zarif Paşa'nın aleyhine de bir tanık vardı. Bu kişi, 8 Ağustos 1854 tarihli mektubu Zarif Paşa'nın, İskender Bey'in ve Zarif Paşa'yı destekleyen diğer paşaların raporlarıyla aynı dosyada olan (Mirliva?) Şükrü Paşa'dır. Şükrü Paşa, Rusların sayısı toplam 30 bin askerken Osmanlı ordusunun toplam sayısının 70 bin asker olduğunu herkesin pekâlâ bildiğini yazmıştı. Bayezid'de dört topla 1500 nizamiye askeri ve 2400 başıbozuk vardı. Ruslar Bayezid önlerindeki kuvvetlerini Erivan'dan gelen 8000 askerle daha takviye

etmiş ve orayı fethetmişlerdi. Ardından bu kuvvetlerinin Erzurum'a yürümek üzere olduğu öğrenildiği zaman önce Kars önlerindeki Rus kuvvetlerini ve sonra Bayezid'den Erzurum'a doğru yürümekte olan kuvvetleri yok etmek kararlaştırılmıştı. Şükrü Paşa sonra müşir yüzünden 70 bin kişilik Osmanlı ordusunun 30 bin kişilik Rus ordusu tarafından mağlup edildiğini yazıyordu. Şükrü Paşa "müşir Yezid'i karı ve oğlan ile sirkat ile meşgul" olduğundan dolayı her askerin ondan daha çok malumat sahibi olduğunu ileri sürerek Zarif Paşa için çok ağır ve hakaretamiz ifadelerde bulunuyordu.[371]

Rus kayıplarını Osmanlı kayıplarının üç veya dört misli olarak veren Zarif Paşa'nın ifadesine İstanbul'daki vükelanın inanmadığı belli oluyor. Sadrazam padişaha sunduğu 21 Ağustos 1854 tarihli arz tezkiresinde "eğerçi biraz zabitan ve neferat şehid ve mecruh olmuş ve bir mikdar zayiat dahi vuku bulmuş ise de Rusyalunun dahi buna göre telefatı olduğundan" bahsederek kayıpları kabaca eşitliyor. Ancak bu ifadenin de gerçeği yansıtmadığı açıktır. Bu arada Babıâli hem Zarif Paşa'yı hem de Hurşid Paşa'yı davaları görülmek üzere geri çağırmaya karar vermişti.[372] Zarif Paşa daha sonra tutuklanıp Meclis-i Vâlâ'da mahkemesi görüldüğü zaman beş taburu ve bir bataryayı (altı top) muharebe dışında tutarak silah arkadaşlarının yardımına gelmemiş olan Mirliva Abdurrahman Paşa'yı suçladı. Ferik Raşid Paşa, birinci tümen komutanı Kerim Paşa'nın Abdurrahman Paşa'ya iki kere emir göndermiş olmasına rağmen adı geçenin beş tabur, altı top ve 3000 başıbozukla yardıma gelmediğini beyan ederek bu meselede Zarif Paşa'yı teyit etti.[373] Fakat Raşid Paşa kargaşa olduğu ve Zarif Paşa düşman kayıplarını sayamamış olduğu için geri çekilmenin Zarif Paşa'nın iddia ettiği gibi düzenli gerçekleştirilmediğini de ileri sürdü. Genel olarak, Zarif Paşa muharebenin sonucu hakkında sanki ordusu bozguna uğramamış gibi tamamen farklı bir hikâye anlattı. Hatta muharebenin sonucunun Osmanlı İmparatorluğu için yararlı ve Rus ordusu için cesaret kırıcı olduğunu öne sürdü.[374] Bunun tabii ki gerçekle hiçbir ilgisi yoktu.

Hurşid Paşa'ya gelince, Meclis-i Vâlâ'ya başlangıçta bir hücum harekâtının taraftarı olmadığını anlattı. Bunun yerine Kars'taki

ve Hacıveli köyündeki istihkâmların güçlendirilmesini önermişti. Hatta bundan dolayı, keşfe çıkmadan önce Zarif Paşa ile bir miktar gerginlik yaşamıştı. Geri döndüğü zaman ordu Vezirköy'e (Vezinköy) doğru gitmekteydi. Zarif Paşa'ya bu hareketin sebeplerini sorduğu zaman mütehakkim bir cevap almıştı: "Müşir benim." Fakat Subatan'dayken Zarif Paşa, Ruslarla muharebeye tutuşmak için onun fikrini sordu. Böyle bir harekete ilk başta karşı olmasına rağmen, birliklerin o anki yayılmasını ve Rusların sayıca azınlıkta olduklarına dair istihbaratı göz önüne alarak, şayet niyet muharebe etmekse o takdirde tam zamanı olduğunu söylemişti, çünkü Ruslar takviye almadan hemen harekete geçmek gerekliydi. Fakat Zarif Paşa ay akrep burcunda olduğu için bunun uğurlu bir zaman olmadığını düşünüyordu.[375] Hurşid Paşa böylece orada birçok günün boş yere geçtiğini ileri sürmüştür.

Erzurum ve Trabzon'daki İngiliz ve Fransız konsolosları Kürekdere muharebesi hakkında İstanbul'a raporlar gönderdiler ve Britanya sefareti İngiliz raporlarının özetlerini Babıâli'ye de iletti. Bu belgeler, muharebeye dair bazı ayrıntıları ve hatta "Kürekdere muharebesinde iyi ve kötü davranan subayların bir listesini" ve "içki müptelası olmakla suçlanan Osmanlı subaylarının bir listesini" içeriyordu. Başka bir listede, yukarıda bahsi geçen Arabistan ordusundan Abdurrahman Paşa ve Vanlı Mehmed Paşa, "emredildiği zaman hücuma kalkmayan, davranışları ziyadesiyle tekdire layık" subaylar diye yer alıyorlardı. Ayrıca Vanlı Mehmed Paşa'nın "rütbesini 60 bin kuruşa müşirden satın almış olduğu" kaydedilmiştir.[376]

Zarif Paşa hiçbir şekilde Albay Meffray'i suçlamamış olmasına rağmen, Mareşal St. Arnaud Kürekdere muharebesinden sonra Meffray hakkında Fransa savaş bakanı Mareşal Vaillant'a şikâyette bulundu. Bu zatı seraskere tavsiye etmemiş olduğunu yazan St. Arnaud'ya göre Meffray, Anadolu ordusu için bazı saldırı planları hazırlamıştı ve kendisi bu planları onaylamayıp sadece kibarca ve müphem bir karşılık vermesine rağmen bu cevap mektubunu seraskere sanki bir onay gibi sunarak Anadolu ordusu komutanına yaver atanmaya muvaffak olmuştu. St. Arnaud, 24 Temmuz 1854'te Serasker Rıza Paşa'ya Kars ordusuna "asker olmayan bir

Fransız'ı" göndermiş olduklarını yazmıştı. Hatta Kürekdere muharebesinden sonra St. Arnaud mağlubiyetin suçunu Meffray'in saldırı planlarında bulmuş gözüküyor.[377]

Kürekdere muharebesi, Rus ordusunun Kafkasya'yı elinde tutmaya kadir olduğunu açıkça gözler önüne sermişti. Şamil ve Çerkesler Babıâli'nin askeri başarısızlığından dolayı daha da hayal kırıklığına uğramışlardı. Böylece Kafkas cephesi bir sonraki sefer mevsimine kadar sakin kaldı. Bu arada Clarendon'un sözleriyle "büyük bir askeri istidat sahibi olduğu söylenen mümtaz bir yabancı general" hazırda bulunuyordu ve Kars'ta komutayı ele almaya istekliydi. "Mümtaz yabancı general" ile kastedilen kişi General Klapka idi ki onun tayini müttefik başkomutanlar, Britanya sefiri ve Reşid Paşa hariç bütün Osmanlı nazırları tarafından sadrazama tavsiye edilmişti. Britanya dışişleri bakanı "Sultan'ın menfaatlerinin böyle gözardı edilişini" ve "[sultanın] bütün iktidarına rağmen sadrazamın kararının hâkim olmasını" protesto etti. Clarendon ayrıca Lord Stratford'a, yeni tayin edilmiş olan İsmail Paşa'nın "halkı ve ülkeyi iyice tanıyan ve otoritesine saygı gösterilmesi için yüksek bir Türk rütbesi verilmesi gereken Albay Williams'ın tavsiyelerine uyması" için emir vermesi yönünde Reşid Paşa'dan talepte bulunması için talimat verdi.[378] 27 Eylül'de Clarendon, Lord Stratford'a şunları yazdı:

> Sizin de düşündüğünüz gibi, Asya'daki ordunun ihmal edilmesinin ana sebebinin yabancılara karşı kökleri derinlere giden bir kıskançlık olduğuna dair Majesteleri Kraliçe'nin Hükümetinin pek şüphesi olmadığını Siz Ekselanslarına bildirmek zorundayım; fakat bu hissiyata intihar edercesine kapılmak, var oluşunun tamamı yabancıların desteğine dayanan bir Hükümete zarar verir.[379]

Clarendon ayrıca Stratford'a yazdığı yazının bir kopyasının Reşid Paşa'ya verilmesini istedi. Müttefikler Kars'taki bütün yabancı subayların geri çağrılarak ordunun komutasının General Klapka'ya verilmesini tavsiye ettilerse de Babıâli bunu kabul etmedi. Zayonçkovskiy, Serasker Rıza Paşa'nın Lord Stratford'dan

hoşlanmadığı için General Klapka'nın adaylığını istemediğini ileri sürerken bizzat Klapka, Avusturya'yı gücendirmekten korkan Babıâli'nin yabancı bir generalin hizmetini istememenin daha akıllıca olduğunu düşündüğünü yazmıştı.[380] Klapka ayrıca, Ömer Paşa'nın o yabancı generalin (kendisini kastetmektedir) işe alınması yönünde tavsiyede bulunduğunu iddia ediyordu. Bunun yerine Babıâli, Anadolu ordusunun biri Fransız, diğeri de Britanyalı birer generalin ayrı ayrı komuta ettikleri iki tümene bölünmesini önerdi.[381] Fakat böyle bir bölünmüş komuta, müttefikler için kabul edilebilir değildi. Sonunda Rumeli ordusunun kurmay başkanı İsmail Paşa 1854 yılının Eylül ayında bu komutanlığa atandı, ancak göz hastalığını bahane ederek Kars'a gitmedi.

Klapka, Kars'a bir ziyarette bulunduğundan açıkça bahsetmezken Rıza Paşa'nın Zarif Mustafa Paşa'ya yazdığı 12 Temmuz 1854 tarihli bir mektup Binbaşı Proti (?), Yüzbaşılar Kozlowski ve Bertolati (?), iki tercüman ve dört hizmetkârın yanı sıra kurmay Binbaşı Hamdi Bey'in de refakatindeki Britanyalı General Klapka'nın oradaki durumu görmek ve Şeyh Şamil ile temasa geçmek için gönderildiği hususunda bilgi vermektedir. Rıza Paşa, Klapka resmi görevli olmamasına rağmen ona nezaketle muamele edilmesi ve ihtiyacı olan bütün bilgi ile yardımın verilmesi gerektiğini ilave etmişti.[382]

Erzurum'daki İngiliz konsolosu James Brant, Anadolu ordusunun durumu hakkında raporlar gönderiyordu. İngiltere kabinesi ordunun gerçek durumu hakkında bilgi edinmek üzere oraya bir askeri komiser göndermeye karar verdi. Kraliyet topçularından Yarbay William F. Williams, Kürekdere muharebesinden üç gün önce, Majesteleri Kraliçenin komiseri sıfatıyla ve Lord Raglan'ın emrinde bulunmak üzere Asya'daki "Türk" ordusunun karargâhına katılacak subay olarak seçildiğine dair Lord Clarendon tarafından bilgilendirildi.[383] Williams 1842'den 1852'ye kadar Osmanlı-İran sınırındaki uluslararası sınır komisyonunda İngiltere'nin temsilcisi olarak görev yaptığı ve yöreyi bildiği için seçilmişti.[384] Williams 1854 yılının Ağustos ayında İstanbul'a geldi ve orada Lord Stratford'u Varna'da da Başkomutan Lord Raglan'ı ziyaret ettikten sonra 31 Ağustos'ta Trabzon'a doğru yola çıktı. 10 Ey-

lül'de Trabzon'dan Bayburt'a ve 14 Eylül'de de Bayburt'tan Erzurum'a vararak Erzurum valisi İsmail Paşa tarafından büyük bir hürmetle karşılandı. Erzurum'da iki gün kaldıktan sonra da Kars'a doğru yola çıktı.[385]

Williams, Erzurum ve Kars'a geldikten sonra üç ay içinde (1854 yılının Aralık ayında) İngiliz elçisinin talebi üzerine Babıâli tarafından ferik (tümgeneral) rütbesine terfi ettirildi. Erzurum'daki İngiliz konsolosu James Brant'in, Williams Erzurum'a ilk geldiği zaman dahi ferik rütbesine sahip olduğuna dair İsmail Paşa'ya zaten bilgi vermiş bulunduğunu adı geçen Erzurum valisinin sadrazama yazdığı mektuptan öğreniyoruz. Vali İsmail Paşa ayrıca Williams'a hürmet ettiğini ve bu zat sadrazam veya seraskerden bir emir göstermemiş olmasına rağmen Britanya konsolosunun tavsiyesi uyarınca kendisine asker koğuşlarını ve hastanelerini ziyaret etme müsaadesi verdiğini bildirmektedir.[386]

General Williams Anadolu ordusunda Osmanlı veya yabancı diğer bütün subaylardan daha büyük bir rol oynadı. Fakat bu rol Osmanlı savaş çabası için her zaman olumlu değildi. Mizacından dolayı Williams, sahtekârlık ve yolsuzluk hakkındaki en haklı şikâyetlerinin yanında kendisine güya saygısızlık gösterildiğine dair hayal ürünü ve boş iddialar da ortaya atıyordu. Bu yüzden raporlarındaki gerçek ve hayal ürünü unsurlar arasında ayrım yapmak gerekir. James Reid'in kaydettiği üzere "Victoria devri İngiliz yorumcuları Osmanlıların yolsuzlukları hakkında katı değerlendirmeler yapmış olabilirler, ama tarafsız gözlemcilerin inkâr edemeyecekleri belli bazı gerçekleri ortaya koyuyorlardı."[387] Bir Avrupalı gözlemcinin Osmanlılara karşı bazı önyargılar göstermesi onun bütün iddialarının mutlaka hayali olması demek değildir. Bu durum özellikle, kılı kırk yaran araştırmaları ile çok ayrıntılı ve somut yolsuzluk ve zimmet olaylarını ifşa edip suçlamalarda bulunan General Williams için geçerlidir. Bunlardan bazılarını 5. Bölüm'de göreceğiz.

Erzurum'dan gönderdiği ilk raporlarında Albay Williams ordunun kışlık barınaklarını yeterli ama tamire muhtaç, askeri hastaneleri temiz ama ecza bölümündeki cerrahi aletler ile ilaçları ye-

tersiz bulmuştu. Evvelce bahsettiğimiz üzere, önceki kış barınaksızlık ve bakımsızlıktan dolayı 18 bin asker ölmüştü.[388] İlk raporlarından bir hafta sonra Williams, geçen kış Kars hastanelerinde ilaç, yiyecek, yakacak, çarşaf ve ışık yokluğundan 12 bin askerin öldüğünü Kars'tan rapor etti.[389] Erzurum'daki askerlerden kimi 15 kimi de 19 aydır maaş almamış; Ramazan bayramından önce de sadece bir aylık maaş almışlardı. Son zamanlarda on bin kese gönderilmiş olmasına rağmen bunun neredeyse üçte ikisi kâğıt paraydı ve daha çok madeni paraya ihtiyaç vardı. Kışlık giyecekler de henüz gönderilmemişti.[390]

Lord Stratford'un takrirlerine cevaben Reşid Paşa, Erzurum'a erzak gönderilmekte olduğunu rapor etti. Geciken maaşların ödenmesine gelince, bu hususun "mali" komisyon (borç komisyonu) toplanana kadar halledilemeyeceğini ve "ne kadar erken toplanırlarsa o kadar iyi olacağını" söyledi. Bu arada asker maaşı olarak Erzurum'a gönderilmek üzere beş bin kese (iki buçuk milyon kuruş, yaklaşık olarak yirmi bin sterlin) madeni para hazırlanmaktaydı. Reşid Paşa aynı zamanda komisyonu hemen çalışmaya başlatmak gayesiyle Lord Stratford'dan mali komisyondaki İngiltere yetkilisinin adını vermesini istedi.[391] Fakat orduya madeni (altın ve gümüş) para gönderilmesi durumunda bile müşir, paşalar, müsteşar ve defterdar bunları kendileri alıp albaylara (miralaylara), diğer subaylara ve askerlere kâğıt para dağıttıkları için askerlere ulaşması muhtemel değildi. Sadece yüzde 20 diskonto ile tedavülde olan kâğıt parayı alan albaylara gelince, onlar da bir miktar ekstra tayınat elde etmek için alayların mevcudunu şişirerek rapor etmeye mecbur kalıyorlardı. Sonra bu tayınatları (gıda malzemeleri vs.) orduya yeniden satacaklardı.[392] Şayet maaş alabilirlerse askerler kâğıt paralarını, mesela tütün ve kahve almak için ancak yüzde 20 iskonto ile kırdırabileceklerdi.[393]

Bu arada görmüş olduğumuz üzere Ruslar, İran ile Karadeniz limanı Trabzon arasındaki büyük ticaret yolu üstünde bulunan Bayezid şehrini işgal etmişlerdi. Bu işgal askeri olduğu kadar ticari açıdan da endişe vericiydi, çünkü Britanyalı imalatçıların İran ile olan ticaretini de tehdit ediyordu. Rus ordusunun yaklaşması

üzerine Ferik Selim Paşa kaçmış ve Kars ordusundan bazı başıbozuklar ile redif askerleri Ruslarla savaşmışlarsa da durdurmayı başaramamışlardı. Fakat Ruslar Erivan ordusunu güçlendirmek amacıyla Ermenileri de yanlarına alarak 1854 yılının Kasım ayında Bayezid'ten Erivan'a doğru çekildiler. Şuregel'den 600 Karapapak ve Kasım Ağa'nın emrindeki 300 Kürt de Ruslara katılmıştı.[394] Kars'ta Zarif Mustafa Paşa tarafından askeri tazim ve iltifatla karşılanan Williams, yaveri Teğmen Teesdale ve Doktor Sandwith ile birlikte birlikleri teftiş etti. Askerler elbise ve erzak gibi birçok şeyin ihtiyacını duyuyorlardı, ama yine de sağlıklı ve askerce görünüşleri Williams'ı etkiledi. Piyadelerin büyük kısmı filinta (çakmaklı tüfek) ile silahlıydı ama üç şeşhaneci taburunda o dönemin en iyi tüfeği olan Minié tüfeği vardı (Rus ordusunda bunlardan yoktu) ve yedi piyade taburunun eski model yivsiz tüfekleri bulunuyordu.[395] Öte yandan süvarilerin kılıçları çok kısaydı. (Williams'ın raporundan sonra İngiltere'den yeni kılıçlar ithal edildi). Topçular Osmanlı ordusunun en iyi kısmıyken süvariler en zayıf sınıfı oluşturuyordu.

Genel olarak Osmanlı ordusu, hiç Minié tüfeği bulunmayan Rus ordusundan daha kötü silahlanmış değildi. Fakat idarede yolsuzluk ve askerlere kötü muamele çoktu. Williams kısa sürede askerlerin gerçek sayıları ile yoklama defteri arasındaki büyük farkları keşfetti ve böylece, hayali askerlerin maaş ve tayınatını cebine indiren müşir ile astlarının yolsuzluğunu ortaya çıkardı. Kırk bin mevcutlu olduğu düşünülen Kars'taki ordu aslında piyade, süvari, topçu ve bazı başıbozuklar dahil toplam 18.340 askerden ibaretti. Yoklama defterinde 10 bin olarak gösterilen başıbozukların sayısı da aslında 6000'den fazla değildi.[396] Williams'ın askerleri saymasından sonra bile Zarif Mustafa Paşa İstanbul'a yoklama defteri sonucunu her sınıftan faal hizmete hazır toplam 27.538 olarak rapor ediyordu, halbuki Williams'ın kanaatine göre faal hizmete hazır sadece 14 bin asker vardı.[397] Williams ayrıca defterdarın vekilinden her gün 33 bin asker için tayınat çıkarıldığını öğrenmişti.[398] (Yolsuzluk konusu 5. Bölüm'de tekrar ele alınacaktır).

Başka bir problem, ihtiyar alaylı subayların Sultan'ın askeri okullarında veya Avrupa'da eğitim görmüş mektepli genç subayla-

ra karşı husumetiydi. Williams'a göre eğitimlerini Galatasaray'da tamamlayan on dört genç subay birkaç ay önce bu orduya gönderildiklerinde kendilerini her nevi hakaret ve aşağılanmaya maruz buldular. Hiçbiri kurmay heyetinde maaşlı bir görev bulamadı ve birçoğu ordudan ayrıldı. Bunlardan orduda kalan dördü bazı üst subayların cömertliği sayesinde geçindiler.[399] Sandwith de bu genç ve eğitimli "Türk" subaylara karşı (bugün "mobbing" adını verdiğimiz) "bir eziyet sisteminin" uygulandığı görüşündeydi. Bu talihsiz genç Türklere karşı söz konusu aşağılık ve haince davranış müşirden aşağıya doğru bütün üst subaylarda gözlemleniyor ve kendisini farklı şekillerde gösteriyordu. Onlara çadır, maaş veya istihkak verilmemişti. Ordugâhta paçavralar içinde dolaşıyorlar ve hallerine acıyanların sadakalarıyla besleniyorlardı.[400]

Anadolu ordusunun yeni müşiri İsmail Paşa, bir göz enfeksiyonundan dolayı İstanbul'dan Erzurum'a gitmekte acele etmiyordu. Bunun gerçek bir problem mi yoksa kışı Erzurum'da geçirmemek için bir bahane mi olduğu meşru bir sorudur. Hüseyin Paşa, Kerim Paşa'nın huzurunda Williams'a İsmail Paşa'nın hastalığının kronik olduğunu ve görüşünü etkilemediğini söylemişti. Bu arada Williams, İsmail Paşa'dan subayların siyah kravat takması gibi garip emirler geldiğini yazıyordu.[401] Kerim Paşa kısa bir süre İsmail Paşa'ya vekâlet etti, ama sonra Rumeli ordusundan Şükrü Paşa Anadolu ordusu komutan vekili olarak atandı. Şükrü Paşa'nın kurmay başkanı da Hüseyin Paşa idi. Yeni komutan vekili Ekim ayının sonuna doğru Erzurum'a geldi. Onun 12 Kasım'da Kars'a varmasından önce General Williams, bir akşam toplantısında Erzurum'daki İngiliz konsolosu Brant'dan, Zarif Paşa'nın Şükrü Paşa'yı kendisine karşı kışkırttığını ve bunun neticesi Şükrü Paşa tarafından, ordu meselelerine müdahalede bulunmasına müsaade edilmemesi gerektiğinin söylendiğini haber almıştı.[402] Williams durumu çabucak Stratford de Redcliffe ile Lord Clarendon'a rapor ettiği gibi, kurmay başkanı Hüseyin Paşa'nın "genç subay adaylarını özel himayesi altına aldığını, onlara kalacak yer temin ettiğini, çoktan beri ödenmeyen maaşlarının verilmesini talep ettiğini" memnuniyetle bildiriyordu.[403]

Bu arada Zarif Paşa 1854 yılının Kasım ayında İstanbul'a geldi. Lord Stratford 28 Kasım 1854'te hariciye nazırı Âli Paşa'ya resmi bir nota[404] vererek Zarif Paşa'nın Müşir Ahmed Paşa ve Ferik Ali Rıza Paşa ile birlikte cezalandırılmasını talep etti ve Zarif Paşa Aralık ayında tutuklandı.[405] Aslında Ahmed Paşa'nın selefi Abdi Paşa'nın davası bile henüz görülmemişti. Fakat Anadolu ordusunun art arda üç komutanının Ferik Ali Rıza Paşa ile birlikte davaları, Kaptan-ı Derya Mahmud Paşa vakasında olduğu gibi, Osmanlı elitlerinin yolsuzluk suçlamaları karşısındaki tavırlarının bir göstergesi olarak çok önemlidir. Bu seferki fark müttefiklerin özellikle İngilizlerin Zarif Paşa ve öteki paşaların cezalandırılması için baskı yapmalarıydı.

Zarif Paşa'ya karşı başlıca iki suçlama vardı. Birincisi net olarak askeri nitelikteydi: Savunmada kalma emirleri almış olduğu halde Kürekdere muharebesinde taarruz harekâtında bulunmakla (ve böylece Rusların ekmeğine yağ sürmekle) suçlanıyordu. İkinci suçlama Anadolu ordusunun yönetimindeki yolsuzlukla ilgiliydi. Birinci suçlama hakkında Dar-ı Şura-i Askeri, muharebe Osmanlı topraklarında yapıldığından dolayı bunun savunma harekâtı olarak görülmesi gerektiğine karar verdi[406] ve bu karar Meclis-i Vâlâ'nın yanı sıra Meclis-i Vükela tarafından da onaylandı. İkinci suçlama hakkında Zarif Paşa durumdan haberi olmadığını ve ithamın müsteşar, defterdar ve başka görevlilere yöneltilmesinin gerektiğini söyledi. Madeni paraların kâğıt para ile değiştirilmesiyle ilgili soru karşısında önce hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi davrandı. Tekrar sorulunca bunu hazine tarafından gönderilmiş olan veznedarın yapmış olduğunu ve kendisinin bu kişiyi sabık müsteşar Rıza Efendi'ye göndermiş olduğunu söyledi. Fakat Rıza Efendi suçluyu sadece kısa bir süre hapsetmişti. Raşid ve Hurşid Paşalar, süvarilerin yemini çalmak ve fahiş fiyatlardan hububat almak gibi bazı olayları duymuş olduklarını ama ispat edemediklerini söylediler.[407] Sonra Meclis-i Vâlâ Zarif Paşa zamanında satın alma ve harcamalarda seleflerinin zamanındaki kadar çok yolsuzluk olmadığı ve tayınatların orduya uygun şekilde tahsis edildiği sonucuna vardı. Bazı yerel görevlilerin suiistimalde bulunmuş oldukları inkâr edile-

mezken bu olayları İstanbul'dan tahkik etmek mümkün değildi, bu yüzden Vasıf Paşa ve defterdarı Vehhab Efendi sorgulanmalıydılar.

Sonuç olarak Zarif Paşa'nın tutukluluğu ve işsiz kalması o dönemde Osmanlı elitleri arasında alışıldığı üzere uzun sürmedi. 1855 yılının Haziran ayına kadar süren davası sonunda beraat etti ve Temmuz ayında serbest bırakıldı.[408] Hasan Rıza Paşa 1856 yılının sonunda yeniden serasker atandı ve Zarif Paşa'yı bu sefer Dar-ı Şuray-ı Askeri başkanı sıfatıyla yine devlet hizmetine almaya muvaffak oldu.[409] Görmüş olduğumuz üzere Anadolu ordusundan sadece Ahmed Paşa suçlu bulundu ve beş yıl süreyle Kıbrıs'a sürgüne gönderildi.

Albay Williams, 8 Aralık 1854'te yazdığı bir yazıyla, kendisinden 23 Eylül'den beri hiç mektup almadığı için Lord Stratford'a şikâyette bulundu. Talepleri karşılanmadığı için hayal kırıklığına uğramıştı. Williams başka hususların yanı sıra bu durumda gücü koruyamayacağını beyan etti.[410] Bu arada Britanya kabinesinin talebi üzerine Babıâli, Aralık 1854 sonuna doğru Williams'a ferik rütbesi vermeyi kabul etti.

Lord Stratford, Clarendon'a gönderdiği yazısında, Williams'ın elçilik tarafından ihmal edildiğine dair acele karar vermiş olduğunu belirtiyordu. "Kış, mesafe, yolların neredeyse geçilemez durumda olması, para eksikliği, ıslahı gereken bozuklukların derecesi, güvenilir görevlilerin ender olması, başka yerlerdeki harekâtın öneminin daha büyük olması ve İsmail Paşa'nın hastalığı" suçlanmalıydı. Stratford aynı zamanda "Türk" nazırların "yozlaşmışlığını, cehaletini, önyargılarını, hamiyetsizliklerini ve bencilce içgüdülerini" suçluyordu. Sonra da "İngiltere'nin kendisi her zaman lekesiz mi olmuştur?" diye soruyor ve Hıristiyan âlemi ile Türkiye arasında hastalığın sadece derecesinin farklı olduğunu savunuyordu.[411]

Lord Stratford, güvenilir bir "Türk" nazırdan öğrendiğine göre, Asya ordusunun geçen yılki sefaletinin gerçek sebebinin, sadrazam ve sonra serasker olan Mehmed Ali Paşa'nın o vakitler hassa ordusunun müşiri olan ve kendisine rakip gözüken Mehmed Rüşdi Paşa'ya duyduğu kıskançlık olduğunu da yazdı. Ayrıca şimdiki serasker Hasan Rıza Paşa ile Ömer Paşa uzun zamandan beri

anlaşmazlık içindeydiler. Serasker Rumeli'deki orduya bol erzak gönderdiğini iddia ederken serdar-ı ekrem ihmal edilmiş olmaktan şikâyet ediyordu.

Williams o "rezil" (Şükrü Paşa'yı kastederek), "âdi" (komuta mevkilerinde bulunan birçok subaya atıfta bulunarak) ve "sarhoş" (açıkça Mirliva Ahmed Paşa'yı suçlayarak) Osmanlı subaylarının hâlâ Anadolu ordusunda çeşitli dairelerin ve kolorduların başında bulunduklarını ekliyordu.

Stratford, Anadolu ordusundan Abdi, Ahmed ve Ali Rıza Paşaların yolsuzluk ve başka suçlamalardan dolayı dava edilip cezalandırılmaları için Babıâli'ye baskı yapmaktaydı. 1854 yılının Aralık ayında önemli bir görev değişikliği Stratford'un işini kolaylaştırdı: Reşid Paşa bir kere daha sadrazam olmuştu. Ancak Reşid Paşa artık ıslahatların savunucusu değildi ve şayet öyle olsa bile makamı her şey demek değildi, Sultan'ın kaprislerinin ve rakiplerin entrikalarının da hesaba alınması gerekiyordu. Lord Stratford, Williams'ın şikâyetlerinden ve Clarendon'un sürekli baskısından bezmekteydi. Williams, Osmanlı yetkililerinin kendisine saygısızlık ettiklerinin delili olarak Şükrü Paşa'dan aldığı bir mektubun zarfını gönderdi. Fakat söz konusu başlığın tam bir tercümesi yapıldığında Lord Stratford, o ifadeleri "saygısızca olmak bir yana aksine iltifatta oldukça aşırıya kaçmış" buldu. Lord Stratford "Kraliçenin büyükelçisinin ve şahsi temsilcisinin" daha yüksek unvanları olmadığı görüşünü beyan etti.[412]

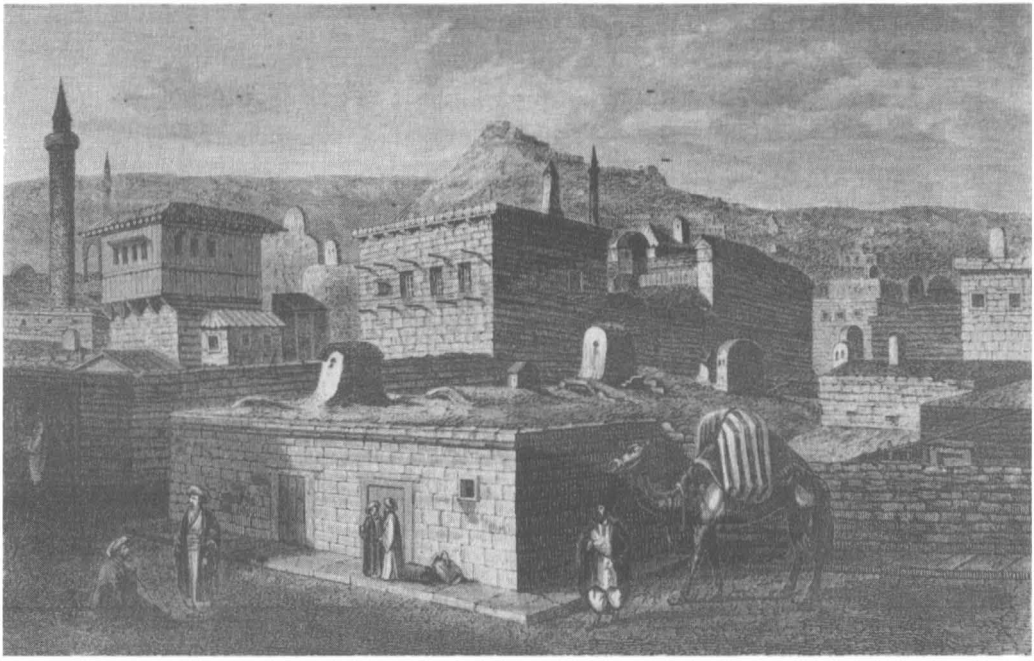
Aslında Lord Stratford'un Lord Clarendon'a 21 Ocak 1855 tarihli bu yazısı garip bir hususu ortaya çıkardı: Kendisi, Albay Williams'ın Kars ordusuna Kraliçe'nin komiseri olarak resmen tanınması için yazılı başvuruda bulunduğuna dair bir kayıt olmadığını itiraf ediyordu. Stratford "böylesine aşikâr bir formaliteyi" göz ardı etmiş olduğunu keşfetmekten dolayı gerçekten şaşırmıştı." Kaydettiğine göre "Türk nazırlara nazaran konumunun serbestliği" onu bu dikkatsizliğe sevk etmişti, ama Williams'ın kendi yazıları onun Erzurum ve Kars'ta hürmet ve iltifatla karşılandığını gösterdiğinden dolayı bunun pratikte pek önemi yoktu. Bu yüzden Stratford çok haklı olarak, o tarihte askeri rütbesi sadece

yarbay olan Majesteleri Kraliçenin komiserine karşı herhangi bir saygısızlık yapıldığına dair kesinlikle hiçbir emare yoktur diye beyan ediyordu. Aslında Osmanlı yetkilileri, elinde uygun belgeler olmayan bir İngiliz yarbaya haddinden fazla saygı göstermişler ve onun Kars ordusunun neredeyse bütün sırlarını araştırmasına izin vermişlerdi.

Ömer Paşa'nın 1855 Yılındaki Kafkasya Seferi ve Kars'ın Düşüşü

1855 yılının Ocak ayında Arabistan ordusunun sabık komutanı Mehmed Vasıf Paşa, İsmail Paşa görevinin başına geçebilene kadar Anadolu ordusuna geçici başkomutan olarak atanmıştı. İsmail Paşa ise şimdi Kırım'a gitmiş olan Ömer Paşa'nın yerini almak üzere Tuna boyuna gönderilmişti. Vasıf Paşa namuslu bir komutan olarak biliniyordu; şahsi serveti olduğu için zimmetine para geçirmek gibi işlere bulaşmadığından[413] ötürü Anadolu ordusuna komuta etmek üzere seçilmişti. Serasker Rıza Paşa talimatında, Ruslara karşı savunmada kalmasını ve bir saldırıya uğradığı takdirde düşmanı defetmek için Ferik Williams Paşa ve diğer komutanlarla istişare etmesini istemişti. Reşid Paşa'nın talimatları daha ziyade yolsuzlukla mücadeleye ve Ferik Williams Paşa'nın tavsiyelerine uymaya ağırlık veriyordu.[414] Sadık Paşa'ya göre Redcliffe, Vasıf Paşa'dan Albay Williams'a "kayıtsız şartsız itaat" talep etmiş ve bu takdirde kendisinin desteğinden Paşa'nın emin olabileceğini söylemişti. Hatta Sadık Paşa, Vasıf Paşa'nın hiçbir "Türk"ün daha önce yapmadığını yaparak Redcliffe'in eteğini öptüğünü iddia etmekte ve Vasıf Paşa'nın "Türk" değil köle asıllı bir Gürcü olduğu ilavesinde bulunmaktadır.[415]

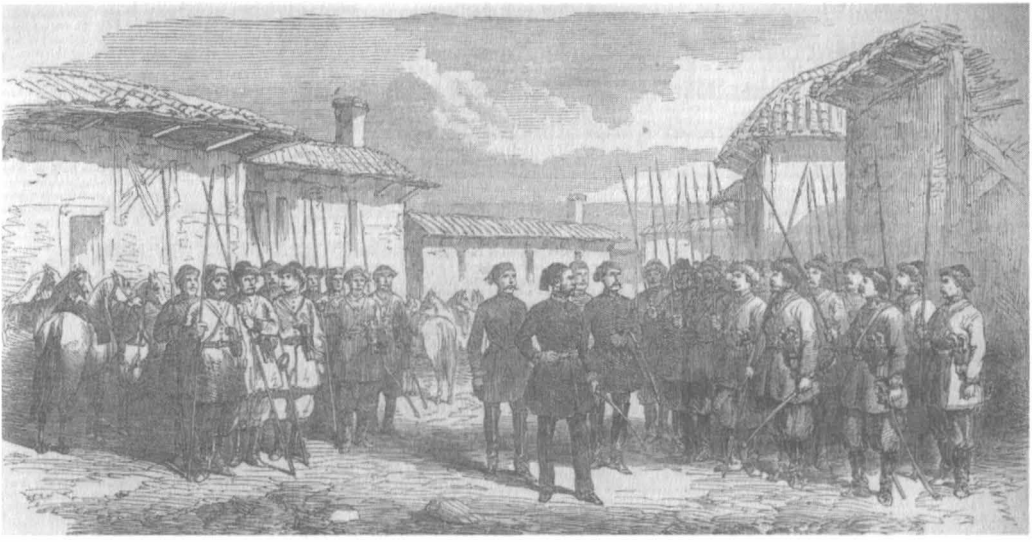
Bu arada Williams'a ferik rütbesini tevcih eden ferman 25 Ocak 1855'te Erzurum'da askeri ve sivil yetkililerin huzurunda okunmuştu. Muhtemelen böyle bir yüksek rütbe, adını Müslüman adına çevirmeksizin ilk defa bir Hıristiyana verildiği için bu merasim yeni bir şeydi. Williams'ın kaydettiği üzere bu yeniliğin çok yararı olacağı hesaplanmıştı, "zira şimdiye kadar Türkler Avrupalıları bir

Williams Paşa'nın evi, Kars, 1855. Bu resim, General Muravyov'un yazmış olduğu *Voyna za Kavkazom v 1855 godu* (1877) adlı kitaptan alınmıştır.

Osmanlı adı almaya mecbur etmişler ve askerleri söz konusu subayın İslam dinini de kabul ettiğine inandırmışlardı; bu hiçbir Hıristiyanın sultanın ordularında yüksek rütbe sahibi olacak kadar değerli görülmediğini ihsas ediyordu."[416]

1855 yılının Şubat ayına gelindiğinde Lord Stratford, Tuğgeneral Williams'ın talepleriyle uzlaşmazlık içindeydi ve bu sefer Clarendon kontuna şikâyette bulundu. Stratford bile Williams'ın Osmanlı komutanlığına karşı tavrını tasvip etmiyordu. Nihayet, Erzurum ve Kars'taki Osmanlı paşalarının başından beri sormaları gereken soruyu sordu: Williams'ın konumu ve yetkileri tam olarak neydi? Şahsında bir ordu komutanının yetkilerini varsaydığı taleplerinden belliydi ve Stratford bile Williams'ın bütün talepleri için Babıâli'ye baskı yapmaya hazır değildi. "Türklerin bağımsızlığından geriye ne kalmışsa onu da biz ayaklar altına almaya çalışırsak tutarsızlığa düşeriz" diyordu.[417]

Sadık Paşa Şumla'da, Dobruca'dan gelen Kazakları kabul ediyor. ILN, 6 Mayıs 1854.

Stratford sonra "yerel dilleri bilmediği ve pratik sefer tecrübesi olmadığı" için Williams'ın böyle yüksek bir konum için hak iddialarının tutarsız olduğuna işaret etti. Adolphus Slade'e göre de Fransız veya İngiliz üniforması giyen en sıradan kişinin bile el üstünde tutulduğu günlerde Williams'ın makamına saygı gösterilmediği iddiası görülmemiş bir kuruntuydu! Müşavir Paşa'ya göre Williams'ın Osmanlı-İran sınır komisyonunda görevliyken Türkler hakkında edindiği olumsuz fikirler, çocukluktan beri hâkim zümrenin aleyhine abartmaya yatkın sınıflara mensup olan tercümanlara bağımlılığının kaçınılmaz sonucuydu. Williams Türkleri reayanın gözüyle görmüş, reayanın ağzından duymuş ve ona göre hüküm vermişti. Bir Cezayirlinin Fransızları kabataslak tasviri veya bir Hindu'nun İngilizleri abartıyla anlatması da aynı şekilde gerçek temsil olarak kabul edilebilirdi.[418]

İyi malumat sahibi (belki Kars ordusundan?) bir Fransız kurmay subay gibi gözüken ve S. de Zaklitschine müstear adını kullanan bir yazar 1856 yılında Britanya'nın "mavi kitabına" (PRMA) cevaben bir kitap yayınladı. Orada Yarbay Williams'ın İncedere muharebesi hakkındaki raporlarının onun safdilliğine değilse de

en azından, gelişinden önce Anadolu ordusunda yapılmış olan her şeye kara çalmak hususundaki kasti eğilimine tanıklık ettiğini savundu.[419] Sadık Paşa ise Albay Williams'ın "rütbelerini hizmet ve liyakatla hak etmeyip satın alan İngiliz subaylarının çoğu gibi astlarına zenci köle muamelesi ettiğini" yazmıştı.[420]

Vasıf Paşa, 1855 yılının Şubat ayında Anadolu ordusu müşiri oldu. General Williams'ın tavsiyelerine uyması için kesin talimat almış ve Ferik Halim Paşa da maiyetine atanmıştı. Vakanüvis Lütfi Efendi İstanbul'dan ayrılmadan önce Vasıf Paşa'nın evine gitti. Anlattığına göre Vasıf Paşa, Halim Paşa ile oturmaktaydı. Halim Paşa eski yivsiz tüfekleri kapsüllü (fişekli) tüfeklerle değiştirdikten sonra şayet Fransızlar fişek vermezse ya da fişek almak için para olmazsa ne yapacaklarını soruyor, Vasıf Paşa ise sessizce nargilesini içiyor ve duymazlıktan geliyordu.[421] Vasıf Paşa Kars'a gelince bir miktar disiplin sağlamış görünüyor. Hassa ordusu erkânından olup Oltu'da bulunan Mirliva Ahmed Paşa, sarhoş olarak beş neferi öldürüp ikisini de yaralamaktan ötürü Anadolu ordusu meclis-i muvakkatında Mayıs 1855'te sorgulandı ve suçlu bulunarak görevden alındı. Ardından İstanbul'a Dar-ı Şura-i Askeri'ye gönderildi ve serasker, sadrazam ve padişahın da onaylamasıyla nihayet Nisan 1857'de "Ahmed Paşa'nın ceride-i askeride olan kaydı terkin ve silk-i askeriden tard edildi" ayrıca öldürdüğü ve yaraladığı askerlerin mirasçılarının dava edip etmeyeceklerinin belli olması için işlem başlatıldı. Bu istisnai cezalandırmanın sonucu biraz daha araştırmaya değer ancak başka bilgi bulamadım.[422]

Bu arada 1854 yılının sonunda Kafkasya'nın yeni imparator naibi ve Kafkas ordusu başkomutanı atanan General Nikolay N. Muravyov 1855 Mart başında Tiflis'e geldi. Tanınmış biri olmadığı gibi çarın gözdeler grubuna dahil değildi, ama enerjik ve yetenekli bir subaydı. Bu tayin, Muravyov'a karşı bir miktar kıskançlık hissetmiş olabilecek Behbutov, Baryatinskiy ve Baklanov gibi generallere sürpriz gibi görünmüş olabilir. 1833 yılında Rusya'nın Mısırlı Mehmed Âli Paşa'ya karşı Babıâli'ye yardımı sırasında İstanbul ve Mısır'da bulunmuş olan Muravyov, Rusçanın yanında çok iyi Fransızca, İngilizce, Almanca ve Türkçe konuşuyordu.[423]

25 Mayıs 1855'te Gümrü'ye ulaşan General Muravyov, burada toplanan Rus güçlerine 5 ve 7 Haziran 1855 günlerinde iki kol halinde Osmanlı-Rus sınırını oluşturan Arpaçay'ı geçerek Kars'a doğru ilerleme emrini verdi. İki kolun toplam mevcudu 24 piyade taburu (21.200 piyade), 6000 Kazak ve dragon süvarisi, 76 top ve iki bölük milisten ibaretti.[424] Milis süvarileri Albay Loris-Melikov'un komutasındaki Osmanlı ve Rus tebaası Ermeniler, Karapapaklar, Rumlar, Sünni ve Yezidi Kürtlerden oluşuyordu. Gümrü birlikleri Karahan ve Paldırvan köyleriyle Yahniler dağında kamp kurdular. Ahıska ve Ahılkelek'teki Rus birliğinde General Pyotr Kovalevskiy komutasında 9000 piyade, 1200 süvari ve 16 top vardı. Erivan'daki sağ kanatta ise General Suslov komutasında 5000 kişilik piyade ve süvari yanında sekiz adet top vardı. Kovalevskiy birliği de 8 Haziran günü on tabur piyade, beş bölük süvari ve 12 topla sınırı geçerek Ardahan yakınındaki Ölçek köyüne geldi. Burada Ardahan hakkında istihbarat alan Kovalevskiy, birliğin yarısını köyde bırakarak 11 Haziran günü Ardahan'a girdi. İçinde asker bulunmayan şehrin ileri gelenleri, generali karşılayarak itaat edeceklerini bildirdiler. Çıldır sancağı mutasarrıfı Aslan Paşa topladığı başıbozuklarla birlikte Göle tarafına savuşmuştu. Kovalevskiy Ardahan'dan Kars'a yönelerek 15 Haziran günü Zaim köyüne geldi.

Bu arada Muravyov'un yanına Rusya tebaasından toplam beş bölük kadar yeni Müslüman, Ermeni, Kabardin ve Oset milis süvarileri geldi. Muravyov'un planı Kars'ı her yandan kuşatmak, Erzurum ve öteki merkezlerle tüm irtibatını kesmek ve böylece kaleyi teslim olmaya mecbur bırakmaktı. Öte yandan Rus ordusu ile bir meydan muharebesinin tüm tehlikelerini çok iyi bilen Vasıf Paşa ile Williams, tüm enerjilerini şehri tahkim etmeye hasrettiler. Şanslarına Williams'ın maiyetindeki Albay Lake iyi bir istihkâm uzmanıydı.

Kazak süvari generali Yakov P. Baklanov Haziran ayının sonuna doğru Muravyov'a Kars'a hücum etmesini tavsiye etti, ama Muravyov tereddüt ediyordu. Rus naip-general, savaş bakanına 15 bin askeri daha olursa şehre hücum edebileceğini yazdı.[425] Mevcut durumda ise hücum yerine Anadolu ordusunun Yeniköy, Bardız, Karaurgan ve başka yerlerdeki zahire depolarını ele geçire-

rek veya yok ederek Kars ablukasını güçlendirdi. Kısa süre içinde Kars açlık çekmeye başladı. Erzurum ile Rus ordusu önündeki tek ciddi engel, Köprüköy'deki Veli Paşa'nın emrindeki 7000 kadar nizam piyade ve süvarisi ile 7000 kadar da başıbozuk askerden ibaret olan kolorduydu. 2 Ağustos'ta General Suslov müfrezesi Köprüköy'e saldırdığında Veli Paşa geri çekildi ve böylece Suslov, Köprüköy ile Hasankale'yi ele geçirdi. 4 Ağustos günü General Muravyov da Köprüköy'e gelerek karargâhını kurdu. Çevredeki Hıristiyanlar Rus ordusunu törenle karşılamak istese de Muravyov onların daha sonra bunun bedelini ödeyeceğini düşünerek buna izin vermedi. Erzurum'dan gelen casusların verdiği haberlere göre şehirde panik vardı. Trabzon'dan Hafız Paşa ve zorla toplanmış Laz askeri bekleniyordu ancak Hafız Paşa'nın veya Veli Paşa'nın şehri savunabileceğine inanan azdı. İstanbul'dan bir tabur asker Trabzon üzerinden gelmişti. Şehrin istihkâmları sağlamdı. Veli Paşa Rus ordusuna karşı Deve Boynu'nda mevzi almıştı. Konsoloslar taşınmaya hazırlanıyordu. Muravyov acaba Erzurum'u alabilir miydi? Bizzat o da bu soruyu kitabında soruyor ve "on beş bin piyademiz daha olsaydı" mümkün olurdu diye yanıtlıyor. Kuşkusuz Veli Paşa kolordusu bozguna uğratılmış olsaydı durum farklı olacaktı. Muravyov'a göre, Kars'ta 27 binlik Osmanlı ordusu dururken eldeki kuvvetleri ikiye bölüp Erzurum'a saldırması, Kars önünde bıraktığı kolordusunu tehlikeye sokacağından riskli olurdu. Ayrıca Soğanlı'dan Erzurum'a sefer için yanına 40 günlük erzak alması gerekecekti ki bu da ordunun hareketini yavaşlatacaktı. Erzurum'u aldıktan sonra esas güçlerle Kars'a dönecek olsa bu kez de Erzurum'da bırakacağı Rus güçleri Trabzon'dan ve çevreden gelecek Osmanlı güçleri karşısında çekilmek zorunda kalır ve Erzurum'un Rus ordusuna sempati duyan Hıristiyan nüfusu Müslümanların intikam saldırısına maruz kalabilirdi. Muravyov'un bu düşüncelerle Erzurum'a saldırmaktan vazgeçmesiyle birlikleri 6 Ağustos'ta Kars ve Bayezid yönünde geri çekilmeye başladı. Petrovas adlı Rum köyünün sakinleri, Rus ordusuyla birlikte Kafkasya'ya göç etmek istediklerini bildirdiler. Bir gecede yüklerini hazırlamaları ve ordunun ardından yetişmeleri zor olacaktı, an-

cak uyarıya rağmen göç etmeye kararlıydılar. Nitekim nihai olarak Borçalı civarındaki Tsalka (Parmaksız) köyüne yerleştiler. Ruslar Horasan'da devlete ait büyük tahıl anbarları ele geçirdi. Buradaki Osmanlı ordusuna tedarikçilik (konturatçılık) yapan Ermeni tacirler vardı. Rus ordusu ileride Erzurum'a yürüyecek olursa erzak temini kolay olacaktı.[426]

Ali Paşa komutasında Erzurum'dan gönderilen bir Osmanlı kuvvetini Tümgeneral Pyotr P. Kovalevskiy'in birlikleri 31 Ağustos'ta Penek'te dağıttı ve Ali Paşa esir edildi. Böylece Kars çevresindeki abluka iyice daraldı. Kars çevresindeki köylüler şimdi öşür vergisini Osmanlı mültezimleri yerine Rus ordusuna vermek zorunda bırakıldılar. General Muravyov anılarında, halktan satın alınan hayvanlar için Osmanlı ordusunun yaptığı gibi güvenilmez kâğıt senetlerle değil de altınla ödeme yapılması için emir verdiğini yazmaktadır.[427] Muravyov 28 Haziran'da Kars halkına bir duyuru veya bildiri yayımladı. Bildiri aynı zamanda Türkçeye tercüme edilmiş ve matbu olarak dağıtılmış görünüyor. Türkçesi "Ey Al-i Osman tebaaları" başlığını taşıyan bildiri Rus ordusunun şimdi köylerinin yakınında ordugâh kurduğunu, ama İstanbul onlara vergiler, şiddet ve ücretsiz nakliye angaryası yağdırırken "Rusya ordusu yanında bulunan ahalinin cümlesi emn ü istirahat-i tamme üzere ikamet etmekte" olduğunu ve "mezraatlarının hiçbir başağı atlarımızın ayaklarıyla çiğnetilmediğini" iddia ediyordu. Bildiri devamında şöyle diyordu:

> Bundan yigirmi iki sene mukaddem Sultan Mahmud'u hıyanetlik ihata edip tuğyan etmiş Mehmed Ali Paşa payitaht-ı saltanatını giriftar-ı dehşet-i uzma ettiği esnalarda şimdiki dostlarınız İngiliz ve Fransızlar İslambol'u Mehmed Ali'ye ... [feda etmek] hahişinde idiler ve böylece Al-i Osman toprağı harab ender harab oluyor iken cümlesi uzaktan soğuk gözüyle bakıyor idiler ve böyle vakitde dest-i imdad ve himayetini sizlere kim müsaade eyledi? ... fesad ve tuğyanın düşmanı olagelmiş merhum Nikolay imparator hüsn-i ianet göstermiştir.
>
> Şöyle ki merhum müşarünileyh kendi askerine bahren gidip sinelerini siper ederek İslambol'u hıfz etmeleri içün emir vermiş idüği ve bu imdad

cihetiyle yerleriniz selamet bulmuş olduğunu sizler pek âlâ bilürsüz ve Rusya ile hüsn-i ittifakiyet Devlet-i Al-i Osmaniye halkı içün ancak bir muhafaza-i mahsusa olduğunu herkes müşahede etmiş ve askerlerimiz İslambol'da [Rusçasında Boğaziçi'nde] iken her şeyi isteyebilür idi ve lakin padişah-ı kebir-i merhum kendi dostluğunu bir vechile tağyir etmedi ve binaenaleyh askeri ve gerek hazinesini feda ederek kendi müttefikasını bela-i uzmadan halas eylemiş ve muhataralık vakti mürur ettiği gibi derakıb kendi askerini geriye müracaat ettirmiştir ve bu misillü muamele ve keyfiyatdan sonra imparator Nikolay'ın sözüne itimat etmemek Osmanlı tarafından reva değil idi.

Velakin Sultan Mahmud'un vefatı ve gerek İslambol-ı mahrusası asakir-i Rusya tarafından hıfz olunalı vakitden beri tamam yigirmi sene mürurunda Sultan Abdülmecid'in meclisinde hafif-ül itimad veyahud tarafdarlık eden kimesneler zuhuruyla binnefs kendi kesb ü kârlarını vatanlarının rahatlığından eyü görmüş oldukları zahir ve aşikâr ve imtihan olunmuş dostlarını dışarıya atıp kendi hanesinin kapusunu düşmanlara açmış oldukları emr-i bürhandır.

Ve her bir akıl ve idrak sahibi olan âdem şimdiki hal ve keyfiyetinizden zahiren görüyor ki yerlerinizin sahib-i ihtiyarlığı ellerinizden geçti ve vilayetlerinizde her bir hususatda emr edenler ancak İngilizler ve Fransızlardır ve paşa gibi büyük kimesne kendi askeriyle her hangi yerde bulunacak olsa orada elbet bir Fransız bölüğü kendi bölük ağası ile bulunmada olup her bir şeye kendisi emr ediyor ve böylece sizleri dest-i tasarrufa geçirmiş olan mezkur ecnebiler sizlere her bir şeyde emr etmekte olduklarına kanaat etmeyip sizleri döğe döğe kendi idarelerini icra ettiriyorlar ve İslambol-ı mahrusası kendilerinin zir-i tasarruflarında olup padişah sarayı ecnebi askeri ile ihata olunmuş ve rüsumca müttefika tesmiye ettiğiniz âdemler padişahınızın ismi ile hüküm ve hükümet etmesinde olarak gereği gibi yerlerinizi zabt edip dest-i tasarruflarına geçirmiş oldukları zahir ve ayandır ve binaenaleyh gözlerinizi açıp sahih düşmanlarınız ve hayırhahanlarınız kim olduğunu bir müşahede ve nazar edinizl[428]

Bu arada Kars'ta durum askerler ve siviller için dayanılmaz olmuştu. Müşir Mehmed Vasıf Paşa Babıâli'ye art arda, Rusların şehre hücum etmek üzere olduklarını rapor eden ve takviye isteyen mektuplar gönderiyordu. 20 Haziran 1855 tarihli mektubunda 40

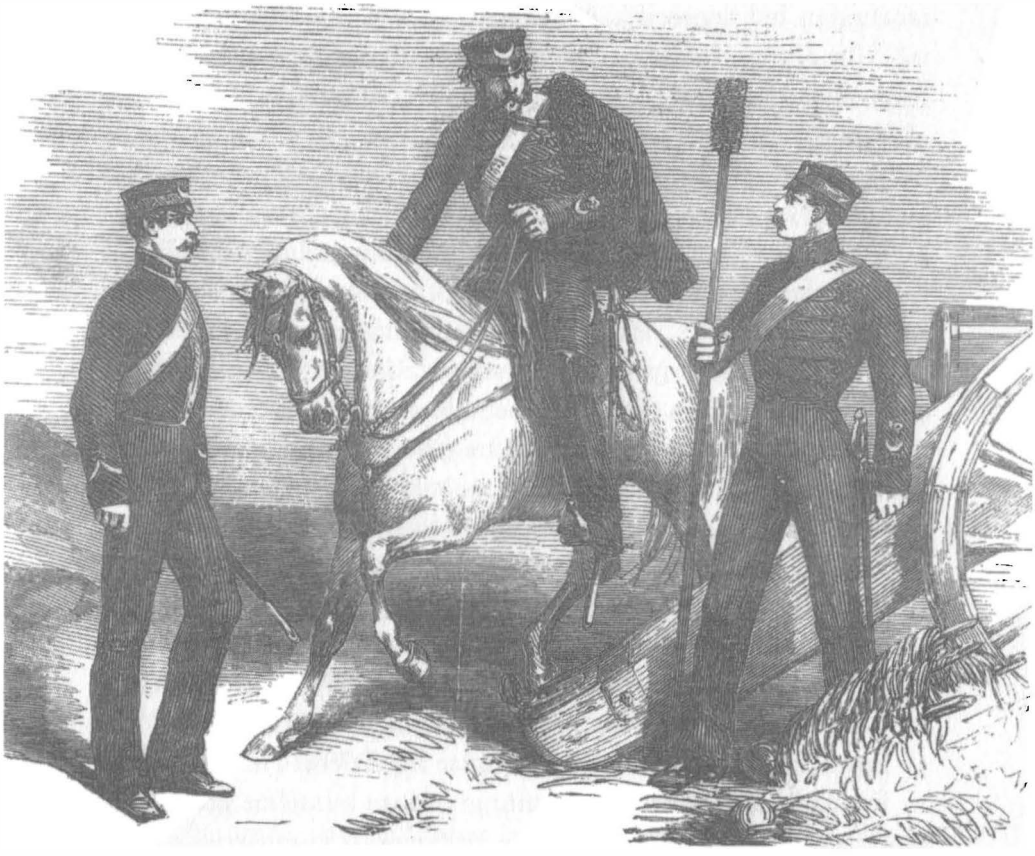
bin ile 50 binlik bir Rus ordusunun Kars'ın güneyine gelmiş olduğunu, Kars'taki askerin ekserisi redif ve "gözü yılmış" olduğu için bu Rus kuvvetine karşı koymanın zor olacağını yazıyordu.[429] Vasıf Paşa seraskerliğe 24 Haziran tarihli yazısında da "Rusyalu'nun Zaim köyünden hareket edip Kars'ın önünden geçerek bir buçuk saat mesafedeki Mağaracık köyünde ordusunu kurmuş olduğunu, külliyetli atlısı olup etrafa saldırdığını ve Kars'ı muhasara altına aldığını" bildirdi. Son günlerde yoğun yağmurdan dolayı bir hareket görülmemişti ancak "Rusyalu Erzurum yolunda Kars'a sekiz saat mesafedeki Çıplaklı köyüne değin atlısını sevk ederek o köyde depolanmış olan bir miktar buğday ve peksimedi yakmıştı". Kars'a hücum etmeyişinin sebebi yağmur ve çamurdan dolayı topları taşımaktaki zorluktu. Hava açılınca saldırması bekleniyordu. Gümrü'den on iki kıta muhasara topu gelirken Kars'ta iki ay yetecek kadar zahire kalmıştı. Civar sancaklardan ve bilhassa Erzurum eyaletinden tertip olunan süvari asakir-i muvazzafadan bir nefer bile gelememişti. Vasıf Paşa'nın emrinde 1400 kadar süvari askeri vardı ve bunlar Rusya süvarisine "mukabele ve mukavemet etmeye gayri kâfi" olduğu gibi düşman süvari alayları gece gündüz karakol hizmetiyle meşgul bulunduğundan istihkâmdan dışarı çıkılamıyordu. Batum ordusundan dahi umudu kesmişlerdi.[430] Her gün birçok asker ölmekte ve birçoğu firar etmekteydi. Bazı siviller bu firarilere yardım ettikleri gibi Müslüman ve Hıristiyan bazı siviller Ruslar için casusluk yapıyorlardı. Vasıf ve Williams Paşalar firarları ve casusluğu önlemek için idamlara başvurmak zorunda kaldılar, ama bu bile bu olaylara son vermeye yetmedi.[431]

"Türk Kontenjanı", "Osmanlı Gayrinizami Süvarisi" ve "Spahis d'Orient"

İngiliz ve Fransızların komutası altındaki başıbozuk birlikleri ile "Türk Kontenjanı" denen askeri birlik Kırım Savaşı'nın ilginç ve özellikle Türk tarih yazımında az bilinen konuları arasındadır.[432] Osmanlı ve Türkiye cumhuriyeti resmi tarihçileri bunları hatırlamak istemediği için unutulmuşluğa terk etmiştir. Türk kon-

tenjanı ("Turkish Contingent") İngiltere tarafından maaşları ödenmek, beslenmek, giydirilmek ve İngiliz subayların emrinde olmak üzere İngiltere'ye kiralanan ve savaşın sonunda Babıâli'ye geri verilecek olan 20 bin Osmanlı askerinden oluşan bir kolorduydu. O zamanki Osmanlı resmi yazışmalarında onlara kontenjan askeri veya sadece İngiliz ordusunun emrindeki Osmanlı askerleri deniyordu. Genelkurmay'ın *Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi* adlı eserinde onlara "Türk-İngiliz Mukavemet Ordusu"[433] denmesine rağmen ben BOA'nın hiçbir yerinde bu ifadeye veya ona yakından uzaktan benzeyen bir şeye rastlamadım. Komutanına istinaden Vivian kolordusu terimi de kullanılmıştır.[434] Bu birliğe ne ad verirsek verelim Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm tarihinde gerçekten bir dönüm noktasıdır, çünkü müttefik de olsa bir Hıristiyan devlet tarafından parası ödenerek Hıristiyan subayların emrinde savaşan Müslüman askerlerdir. Askeri tarihte benzer bir örnek bulmak zordur. Bu yüzden askeri bir bakış açısından savaşın gidişinde herhangi bir önemli rol oynamamasına (veya bunu yapmaya fırsatının olmamasına) rağmen burada üzerinde biraz duracağım.

"Türk Kıtası" için talep İngiltere'den geldi. Kırım'daki İngiliz askerlerinin sayısı Fransız ordusuna kıyasla azdı. 1855 yılının başında Kırım'daki İngiliz askerlerin sayısı 13 bin civarındayken Fransızların neredeyse 70 bin askeri vardı. İki ordu arasındaki bu orantısızlıktan dolayı İngiliz komutanlar Kırım'daki strateji ve taktik meselelerinde inisiyatif kullanamıyorlardı. Bunun Babıâli üstündeki nüfuzlarına da yansıması kaçınılmazdı. Lord Stratford da Babıâli üzerindeki kendi nüfuzu azaldığı için endişeliydi. Dengeyi yeniden kurmak için İngilizlerin bir şeyler yapmaları gerekiyordu. Stratford'un biyografisi yazan Lane-Poole'a göre, Fransızların İngiliz askerlerinden dört kat daha fazla olduklarını görmek onun milli gururunu rencide ediyordu. İngiliz ordusunun nispeten önemsiz oluşu İngiltere'nin itibar ve prestijini o kadar düşürüyordu ki komutanları, yanlış yaptıklarına şüphe olmasa bile Fransızların nüfuzuna boyun eğmek zorunda kalıyorlardı.[435] Bu yüzden kiralık Osmanlı askerlerinden ayrı bir nizami kolordu kurma fikri muhtemelen ilk defa Stratford'un aklına geldi. Kendi ordularını

Kırım'a gidecek olan "Türk Kontenjanı" (Birliği), ILN, 23 Haziran 1855

besleyemeyen Babıâli de teklifi kabul etti. Stratford 1854 yılının Aralık ayında Sultan'ın onayını elde etti ve 3 Şubat 1855'te İstanbul'da bir anlaşma imzalandı.[436]

Dokuz maddelik anlaşmanın birinci maddesi Majesteleri Britanya Kraliçesi'nin her sınıfa mensup 20 bin askerden oluşan bir "Türk" nizami kıtasını hizmetine almayı kabul ettiğini beyan ediyordu. Bu askerlerin 15 bini Sultan'ın ordularında görev yapan nizami askerlerden ve geriye kalan 5000'i görevde veya ihtiyatta bulunan rediflerden alınacaktı. Başçavuş rütbesinin üstündeki bütün subaylar İngiliz olacaktı. Astsubayların tayini Osmanlı hükümetine bırakılmıştı, sadece birkaç talim başçavuşu İngiliz komutanlar

tarafından belirlenecekti. Askerlerin ibadetlerine karışılmayacaktı.[437] Bir Doğu Hindistan Şirketi subayı olan Tümgeneral Robert John Vivian bu kıtaya komuta etmek üzere seçilmişti.[438]

Kıta için belirlenmiş olan askerler silahları ve mühimmatları ile birlikte devredilecekler, erler ve subaylar Osmanlı ordusunda aldıkları maaşı ve tayını alacaklardı. Fakat aşağıda gösterileceği üzere bu kural ihlal edilmiş ve daha yüksek maaşlar verilmiş görünüyor.

Adolphus Slade, Babıâli'nin verilecek askerlerin hemen aktif görevde kullanılmak niyeti olduğunu düşündüğünü ve talebi ancak gönülsüzce kabul ettiğini ileri sürüyordu. Sonra hükümet teklifi kabul ettiği için pişman olmuş ama sebeplerini beyan edecek metaneti bulamamıştı. Slade'in gözlemlediğine göre Hint modeline göre bir ordu kurmak Osmanlı İmparatorluğu'nda kolay değildi; bu birlik için Hindistan'dan seçilen subayların "(birkaç istisna hariç) tâbi bir ırka kibirle tahakküm etmeye alışkın oldukları cihetle askeri ünlerinin gelenekleriyle dolu hâkim bir ırka doğru şekilde yaklaşacak kişiler olmamaları sebebiyle" göreve uygun bulunmadıklarını ileri sürüyordu. Seçilenler "fahri yüksek rütbeler, büyük beklentiler ve çifte maaş ile beslenen" maddi çıkar güdüsüyle geliyorlardı.[439]

Başıbozuk alaylarına gelince, bunlar İngilizlerin Hindistan'daki ve Fransızların Cezayir'deki sömürge ordusu modeline göre düşünülmüşlerdi. Hem Fransa hem de Britanya, sömürgelerinde yerel gayrinizami süvari alayları istihdam ediyorlardı. Fransız başkomutan Mareşal St. Arnaud, Osmanlı gayrinizami süvari birliği teşkili görevini Cezayir'de sipahileri ile meşhur olan General Yusuf'a verdi. Lord Raglan böyle gayrinizami askerleri pek sevmemesine rağmen Lord Stratford 1854 yılının Ocak ayı gibi erken bir tarihte Yarbay William F. Beatson'u onunla ve Ömer Paşa ile görüştürmüştü. Böylece daha "Türk Kıtası" kurulmasına başlamadan önce bile İngilizler Beatson'un komutası altında bir başıbozuk süvari birliği kurulmasını önermişlerdi.[440] "Türk Kıtası"ndaki birçok subay gibi Beatson da Hindistan yerlilerinden benzer gayrinizami süvari alayları (Bundelkund Lejyonu) kurarak mevki sahibi olmuştu.[441] Bu sefer de hizmetini Lord Clarendon'a sundu ve kabul edilerek, general rütbesine terfi ile Osmanlı ordusunda paşa yapıldı. Beatson,

Bulgaristan'da 4000 mevcutlu bir başıbozuk süvari alayı oluşturacaktı. Bunlara "Osmanlı gayrinizami süvarileri" veya kısaca Beatson Süvarisi ("Beatson's Horse") deniyordu. Bu birliğin kuruluşu 1854 yılında onaylanmıştı, ama gerçekleşmesi "Türk Kıtası" ile aynı zamana denk düştü. Gayrinizami süvariler önceleri dışişleri bakanlığı ile Lord Stratford'un emrindeydiler, yani Lord Raglan'a bağlı değildiler. Fakat 1855 yılının Eylül ayında "Türk Kıtası"na bağlandılar. 1855 yılının Temmuz ayından 1856 yılının Temmuz ayına kadar bu gayrinizami süvari birliğinde görev yapan Yüzbaşı Edward Money'e göre 1855 yılının Ağustos ayında 5000 kişi (sekiz alay) olması düşünülen birliğe ancak 1500 kadar süvari yazılmış ve[442] bu askerler Çanakkale'de konuşlandırılmışlardı. Bunların yarattıkları bazı asayiş problemlerini 5. Bölüm'de göreceğiz.

"Türk Kıtası"nın teşkili anlaşmasının imzalandığı tarihte Lord Stratford, ayrı bir "Osmanlı Gayrinizami Süvarisi" (resmi deyimle başıbozuk süvari askeri) oluşturulması için taşra yetkililerine gereken emirlerin verilmesini ve uygun adımların atılmasını talep eden başka bir nota verdi. Stratford emirlerin, özellikle de askerlerin maaşları ve tayınları bakımından gereken bilgileri içermeleri hususunda uyarıda bulundu:

> Bu önemli deneyin başarısı başlatıldığı tarza ve anlayışa o kadar bağlıdır ki imza sahibi, konu hususunda Âli Paşa'ya hitaben Ekselanslarının rica ettiği buyrultuların en bariz ve kati ifadelerle yazılmasının gerekliliğine dair ziyadesiyle ısrarcı olmaktan geri duramaz. Kaydedilecek kişilerin askeri hizmet, maaş ve tayinat bakımından Britanyalı subaylar ve Kraliçe'nin hükümeti ile doğrudan doğruya irtibatta olacaklarını başından beri bilmeleri arzu edilir. Barış içindeki halkın, gönüllüler tamamen kendi başlarına bırakılırlarsa ait oldukları yerlerden gidecekleri yere doğru yol alırken katılmaya ayartılabilecekleri her nevi yağma veya şiddet hareketinden masun olmaları için kesin tedbirler alınması da önemlidir.[443]

Vidin'den Şam'a kadar tüm Osmanlı eyaletlerine buna uygun emirler gönderildi. Osmanlı gayrinizami süvarilerinin komutanı General Beatson 1855 yılının Mart ayında Albay Frederick Walpole

ve Albay Bruce'u asker devşirmek üzere Suriye'ye gönderdi. Albay Walpole (İngiliz ordusunda binbaşıydı) Mart ayında Şam'a vardı.[444] Anadolu ve Rumeli'ye başka subaylar da gönderilmişlerdi. Yüzbaşı Money'nin kaydettiği üzere kaydedilecek askerlere "çok mebzul miktarda" maaş ve tayın teklif ediliyordu.[445] Yüzbaşı Money subaylar ve erat için maaşların miktarlarını vermektedir ki bunlar Osmanlı nizami ve gayrinizami birliklerinde olandan gerçekten çok fazladır. Nizami Türk süvari birliklerinde neferler ayda 24 kuruş artı tayın ve yem alırken gayrinizami süvarilere tayın ve yem dahil olmak üzere ayda 70 kuruş veriliyordu. Öte yandan İngilizler şimdi neferlere ekmek istihkakı ve atlar için yemin yanı sıra ayda 1 sterlin 13 şilin 4 peni ödüyorlardı (bu 200 kuruşa eşitti).[446] Fakat bazı yerlerde zorla celp edilen bu nizami ve gayrinizami askerler Osmanlı ordularındaki başıbozuklarla aynı mezalim ve düzensizlikleri yapıyorlardı. Bu hususta daha fazlasını 5. Bölüm'de göreceğiz.

Babıâli'nin hoşnutsuzluğu ve isteksizliği kıta için asker toplamadaki yavaşlığından belli oluyordu. Nisan ayının ortasında General Vivian İstanbul'a geldi ve hemen emrine verilecek kuvvetler konusunda Babıâli'de soruşturmaya girişti. O ana dek çok az şey yapılmıştı. Stratford de Redcliffe, hariciye nezaretine vekâlet eden Saffet Efendi'ye verdiği 19 Nisan 1855 tarihli bir nota ile üzüntüsünü beyan etti. Sonra şu talepte bulundu: En azından 6000 piyade, iki süvari alayı ve iki veya üç batarya sahra topçusu İstanbul'da toplansın ve İngiliz generali teftiş etsin. Sefer mevsimi hızla yaklaşmaktaydı ve İngiltere Kraliçesi'nin hizmetindeki Türk kıtasının harekâta katılmak için hazır olması çok arzulanmaktaydı.[447] Dersaadet ordusunun nizami süvari alaylarından biri ödünç alındı.448

Halep valisi İsmail Rahmi Paşa'nın 20 Mayıs 1855 tarihli yazısına göre, "İngiltere ordusunda istihdam olunmak üzere Halep eyaletinden tertibi emr olunan ma' zabitan 500 nefer süvari asakir-i muvazzafanın tertib ve tahririnde" ilk başta herkeste bir hahiş ve istek görüldüğü halde halk daha sonra "ağırca ve nazlıca yazılmağa başlamış"tı. Halihazırda 430 asker yazılmıştı, kalanının da birkaç güne kadar tamamlanacağı bekleniyordu. Vali, bununla birlikte bu askerlerin memuru bulunan "Kolonel Bey"in (Albay Walpole ya da

Bruce olmalı) "buraların ahvaline vâkıf olmamak" sebebiyle askeri teşvik ve terğib ile tertib etmek gereğini anlamayıp gecikmeyi "kemaliyle ikdam olunmamasına verip" bazı mertebe şikâyette bulunmasının "memul ve melhuz" olduğunu da eklemiştir.[449]

Bağdat eyaleti de 500 veya daha çok süvari temin etmekle yükümlü kılınmış görünmektedir. 1855 yılı Haziran ayının sonuna doğru Bağdat valisi ve Irak ordusunun komutanı Mehmed Reşid Paşa Babıâli'ye bir şikâyette bulundu. Musul mutasarrıfı Hilmi Paşa, Musul'daki İngiliz konsolosunun Sergerde Laz Osman Ağa ve Anadolu ordusundan gelmiş olan birçok subayın komutası altında tayın ve yem hariç olmak üzere 150 kuruşluk aylık maaşla süvari askerleri devşirmekte olduğunu bildirmişti. İngiliz yetkililerin Bağdat'tan da asker toplayacakları söylenmekteydi.

Mehmed Reşid Paşa, bu hareket doğru ve yararlı olmakla beraber sadrazamın da bildiği üzere bölgenin Rumeli ve Anadolu gibi olmadığını, bölgede yerli asker istihdam olunamayıp oradaki askerlerin binbir zorlukla Anadolu ve Rumeli'den getirildiğini yazdı. Şimdiye kadar askerlere tayın ve yem dahil olmak üzere ayda 70 kuruş maaş veriliyordu. Mehmed Reşid Paşa "şu aralık ol suretle iki üç kat ziyade maaş verildiği ve memleketleri olan Rum tarafına sevk olunacaklarını anladıkları gibi burada bir nefer Türk olarak asker kalmayıp cümleten asker yazılarak gidecekleri cihetle bu havalinin kuvve-i askeriyesine külliyen halel geleceği" ve bölgenin Rusya ve İran'ın tehdidine açık olacağı uyarısında bulundu.[450]

Valinin yerli (Arap, Kürt vs.) askerlerden ayırt etmek için Anadolu ve Rumeli'den gelen askerlere "Türk asker" demesi dikkat çekicidir, çünkü o tarihte Osmanlı belgelerinde çok nadir olarak "Türk" deyimi kullanılmaktaydı. Arap eyaletlerine sadece Anadolulu ve Rumelili askerlerin gönderilmesi aslında Babıâli'nin uzun zamandan beri yaptığı bir uygulamaydı. Bu tedbirin arkasında yatan mantık yerli askerlerin soydaşlarına karşı etkisiz kalacaklarıydı, halbuki Anadolu ve Rumeli'den gelen askerler yerli halka sempati beslemeyeceklerdi. Tecrübe bu uygulamanın haklılığını kanıtlamıştı. Hatta Beyrut'taki Rus konsolosu bile Şam'daki Arabistan ordusuna dair bu hususu 1852'de fark etmişti.[451]

Öte yandan Kars ordusunun 1855 yılı yazındaki durumu Babıâli'yi biraz daha yüksek maaşla Anadolu'dan gayrinizami piyade ve süvari toplamaya çalışmaya mecbur etti. Müşir Vasıf Paşa Kars'a acilen 3000 süvari ve 2000 piyade gönderilmesini istedi. Bu yüzden piyadelere ayda 70 kuruş artı tayın ve süvarilere ayda 100 kuruş artı tayın ve yem teklif edildi. Buna rağmen bu kadar çok asker temin etmek mümkün olmadı.[452]

28 Ağustos 1855'te General Vivian (çoktan korgeneral rütbesine terfi ettirilmişti), Lord Stratford de Redcliffe'in askeri danışmanı General Mansfield ile istişare ederek onayladığı ve kontenjanın "Türk" rütbesi tavsiye olunmuş subaylarının adlarının yazılı olduğu bir listeyi Osmanlı seraskerine sundu. İngiliz subaylar için "Türk" rütbesi genellikle Osmanlı subaylarına kıyasla bir veya iki veya daha çok kademe ileri bir rütbeye terfi ettirilmek demekti. Böylece bir İngiliz yüzbaşı bir Osmanlı binbaşısına veya albayına eşit olacaktı. Lord Stratford'un muhtırası bu subayların İngiliz hükümetinden maaş almaya devam edeceklerini ve Babıâli'den maaş veya tahsisat almayacakları hususunu vurguluyordu. Maaş ve tahsisatları Osmanlı ordusundaki gibi olacaktı.

General Vivian önce ferik yapıldı, ama Lord Stratford bu terfiyi beğenmemiş olacak ki müşir rütbesini talep etti. Buna göre General Vivian müşir yapılırken beş subaya ferik, sekiz subaya ise mirliva rütbesi verildi, dokuz subay miralay oldu ve nihayet 42 kaymakam vardı.[453] Komutana sonradan Babıâli tarafından onaylanmak üzere savaş esnasındaki muhtemel boşlukları doldurma amaçlı geçici tayinler yapma yetkisi verildi. Şayet komutan bir Osmanlı binbaşısını kaymakam rütbesine terfi ettirmek isterse o zaman Osmanlı subayı Britanya hükümetinden bu rütbeye Osmanlı ordusunda verilen maaşı alacaktı.

"Türk Kıtası" Kars'ı Rus ordusunun kuşatmasından kurtarmak gayesiyle Ömer Paşa'nın Kafkas seferine tahsis edilecek olan Osmanlı askerlerinin yerini almak üzere Gözleve'ye gönderilecekti. Aslında Redutkale'de toplanması düşünülmüş olan 45 bin kişilik imdat ordusunun komutası 1 Temmuz 1855'te önce Korgeneral Vivian'a teklif edilmişti. Vivian Lord Stratford'a sunduğu raporun-

da bu teklifi ciddi biçimde düşünmeden önce birçok maddi sorunun halledilmesi gerektiğini beyan etti. Askerlerin ve hayvanların denizden ve karadan nakli ile düşman topraklarında askeri malzeme ve erzak temini hususlarında endişeleri vardı. Nihayet harekât için para akışının garantisiyle "bağımsız hareket etme yetkisi" talep etti. "Bu hususlar tatmin edici bir şekilde düzenleninceye kadar yapılacak görüşmenin yararsız olacağını düşünüyorum" diye ekledi Vivian.[454]

General Mansfield 11 Temmuz'da General Vivian'a, bu mesele hakkında Osmanlı nazırları ile yaptığı görüşmenin zabıtlarını ilettiği bir mektup gönderdi. Lord Stratford, Vivian'ın görüşlerini istemişti. Sefere girişmeye oldukça isteksiz olan Vivian birçok eksikliğe işaret etti. Nakliye yetersiz ve her halükârda geçiciydi, bu yüzden Redutkale'de karaya çıkarılacak olan ordu "bir terslik olduğu takdirde geri çekileceği gemilerden yoksun" kalacaktı. Ayrıca "Fransa ve İngiltere'nin çıkarlarının merkezinde Sivastopol olduğu için bütün gayretlerimiz oraya yöneltilmelidir" diye görüş bildirdi. Kontenjandaki subayların askerlerle konuşmak için tercüman istihdam etmek zorunda olduklarına ve şayet bunlar muharebe esnasında firar ederlerse büyük bir kargaşa doğarak bunun "İngiliz" subayların itibarına zarar vereceğine işaret etti. Vivian daha sonra şüphelerini şöyle ifade etti: "Otuz bin İngiliz askeri, tüm para ve deniz nakliyesinin mevcut olmasına ve İngiltere'nin bütün yardımına rağmen Sivastopol önünde levazımsız kalmıştı. Düşman topraklarında, denizden 50 veya 100 mil uzakta ve harekât üssü açıktaki bir yol üzeri olan 40 bin kişilik bir Türk ordusunun hali ne olacaktır?"[455] Vivian sonra Kars'ın kurtarılması için Batum'un karaya çıkarma üssü seçilmesini ve harekâtın Ahıska'ya yöneltilmesini önerdi. "Türk Kıtası" Eylül ayında Büyükdere'den Varna'ya ve oradan Kırım'a gitti. *Commandant du Contingent Turc* General Vivian Kırım'a gitmeden önce maiyetiyle birlikte Sultan'la buluştu.[456]

Bu kadar çok hazırlıktan sonra imtiyazlı subayları ve askerleriyle Türk Kıtası'nı ne Ömer Paşa ne de Kars'taki Williams istedi. Nihayet kıtanın Kerç'e gönderilmesine karar verildi. Bu arada Si-

vastopol'u müttefiklerin ve Kars'ı da Rusların almasına mukabil 1855 yılı kışında tekrar barış görüşmeleri başladı. Stratford savaşın aniden son bulmasından ve "vakitsiz" barış müzakerelerinden memnun değildi, çünkü başka sebeplerin yanı sıra "Türk Kıtası" henüz muharebede niteliğini göstermemişti. Hatıratında "savaş o kadar erken son buldu ki parasını ödediğimiz askerlerin yiğitliklerini göstermeye fırsatları olmadı, ama herhangi bir şikâyete de sebep olmadılar" diye yazdı. "Geldikleri eyaletlere geri döndüklerinde hizmetimizdeyken gördükleri iyi muameleyi o kadar övdüler ki Hint isyanı patlak verdiği zaman o inanca mensup halkın arasından bir yardımcı kuvvet toplamak kolay olacaktı" diye ekledi.[457] O tarihte Kerç'te olan tüccar ve destan yazarı Ahmed Rıza, İngilizlerin komutası altında Kerç'te bulunan Osmanlı askerlerinin sayısını abartarak 30 bin olarak vermektedir.[458]

Kars'ı Kurtarma Planları

Kars'taki Anadolu ordusu tam bir kuşatma altındayken Babıâli ve müttefikleri Kars ordusuna imdat için çeşitli planları görüşmekteydiler. Müttefiklerin önceliği Sivastopol'un fethiyken Babıâli Kars ile daha çok ilgileniyordu. Tuğgeneral Mansfield, Stratford'un askeri danışmanı olarak Britanya'dan gelmişti. Genel olarak iki plan vardı: ya Trabzon'a bir ordu indirilecek ve Erzurum ile Kars'a doğru gidilecekti ya da ordu Redutkale'ye indirilecek ve Kutaisi ile Tiflis'e doğru ilerlenecekti.[459] Her iki planın avantajları ve dezavantajları vardı, ama Babıâli ikincisine taraftardı. Haziran 1855 sonuna doğru Sadrazam Âli Paşa'nın Boğaziçi'ndeki konağında Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Serasker Mehmed Rüşdi Paşa, Lord Stratford, General W.R. Mansfield ve elçilik tercümanı Stephen Pisani'nin katıldığı bir toplantı yapıldı. Fransızların bu toplantıya niye katılmadıklarını bilmiyoruz. Davet mi edilmemişlerdi yoksa ilgilenmiyorlar mıydı? İkinci alternatif daha muhtemel görünüyor.

Serasker ile istişare ettikten sonra General Mansfield, Redutkale'ye çıkarma yapılması için bir muhtıra hazırladı. Seferin komutasının "Türk kontenjanının" komutanı Korgeneral R.J.H. Vi-

vian'a verilmesi önerilmişti. Vivian'ın (yarısı İstanbul'da bulunan 20 bin kişilik) birliği Batum, Rumeli, Mısır ve Tunus kuvvetleriyle takviye edilerek 43.400 askere kadar çıkarılacaktı.[460] Ancak yukarıda gördüğümüz üzere, "Türk kontenjanının" bu görev için yetersiz olduğunu ve tüm levazıma sahip olması gerektiğini bildiren, sonra da upuzun bir nakliye imkânları ve erzak listesi talep eden Vivian plana hevesli değildi. Listede başka kalemlerin yanı sıra 170 nakliye gemisi ve 25 bin kişi olarak önerilen bir kolordu için 15 bin at vardı.[461]

Tabii ki kararlar Britanya hükümeti ve Babıâli tarafından alınacaktı. Stratford, Redutkale'den yapılacak bir şaşırtma harekâtını hükümetin onaylayıp onaylamadığını sorarak planı hemen Clarendon'a gönderdi. 14 Temmuz'da Clarendon "Trabzon harekâtın üssü olmalıdır" diye ilave ederek planın onaylanmadığını telgrafla bildirdi.[462] Lord Clarendon ile hemfikir olan Britanya Savaş Bakanı Lord Panmure, "Babıâli'nin düşündüğü türden delice ve kötü tertip edilmiş herhangi bir sefere" girişmemesi ve "gerek Britanya adının şerefini gerekse de kendi şöhretini tehlikeye atmaması" için General Vivian'ı uyardı.[463] Böylece önerilen seferi geciktiren ve sonuçlarına çok zarar veren uzun bir görüşmeler dizisi başladı. Fransız generaller ve amiraller plana düşman, İngilizler ise tereddüt içindeyken iş Ömer Paşa'ya kaldı.

Ömer Paşa 23 Haziran'dan başlayarak müttefik başkomutanları, Kars'taki ordunun durumu ve Redutkale'den bir şaşırtma harekâtının yapılmasının gerekliliği hususunda uyardı. 7 Temmuz'da müttefik generaller ile amirallere, üstün bir Rus kuvveti tarafından Kars'taki müstahkem ordugâhta abluka edilmiş olan 10 bin mevcutlu Kars ordusunun başka bir sebepten değilse bile açlıktan teslim olabileceğini beyan ettiği bir muhtıra gönderdi. Erzurum ile irtibatının kesildiğini gören Kars ordusunun komutanı 23 Haziran'da takviye ve Redutkale tarafından güçlü bir şaşırtma hareketi yapılmasını istemişti. Ömer Paşa'nın önerisi, Kırım'daki ordusunun bir kısmı, 25 bin piyade, Gözleve'den 3000 süvari ve bununla orantılı topçu ile Çerkezistan sahilinde bir noktaya saldırmak ve oradan Rusları irtibatlarını kesmekle tehdit ederek Kars kuşatma-

sını kaldırmaya mecbur kılmaktı.[464] Ömer Paşa bu kuvvet ile Batum'daki Mustafa Paşa kuvvetlerinin harekât için yeterli olduğunu ve sadece asker nakliyesinde yardım istediğini ekledi. Harekâta karar vermek için bir savaş meclisinin toplanmasını arzu ediyordu.

Generallerin ve amirallerin konferansı 14 Temmuz'da Kırım'da, Fransız başkomutan General Aimable J.J. Pélissier, İngiliz başkomutan General James Simpson, Sardunyalı başkomutan General Alfonso F. La Marmora, Karadeniz'deki Fransız filosunun komutanı Koramiral Armand J. Bruat, Karadeniz'deki Britanya filosunun komutanı Koramiral Sir Edmund Lyons ve Tuğamiral Houston Stewart'ın katılımıyla toplandı. Ömer Paşa, toplanan subaylara 10 bini süvari olan 48 bin kişilik üstün bir Rus kuvvetinin Kars'a yürümüş olduğunu ve başka Rus kuvvetlerinin Erzurum yolu üstündeki Bayezid ve Toprak Kale'yi aldıklarını anlattı. Generaller elçiliklerinden bilgi almaksızın görüş bildiremeyeceklerini söylediler. Bunun üzerine Ömer Paşa konferansa, hükümetine danışmak üzere birkaç günlüğüne İstanbul'a gideceğini bildirdi ve ertesi gün İngiliz vapuru *Valorous* ile İstanbul'a gitmek üzere yola çıktı. General Vivian kolordusu hususunda Ömer Paşa General Simpson'a, askerler henüz subaylarına alışmadıkları, dil sorunu ve birlik bu harekât için çok küçük olduğu için gönderilmesinin riskli olduğu bilgisini vermişti. Kendisinin (birçok sefer yaptığı) Asya'da iyi tanınmış olduğunu ve "Türklerin" itimadına mazhar bulunduğunu, bu sebeple de "erzak temini, bilgi toplama vs. bakımından halkın sempatisini ve yardımını temin etmesinin çok muhtemel olduğunu" ileri sürdü.[465]

Ömer Paşa 17 Temmuz 1855'te İstanbul'a geldi, seraskeri ve sultanı ziyaret etti. Müttefiklerin en iyi Osmanlı birliklerini boş yere Kırım'da tuttuklarını ve Kars'a hiç aldırış etmediklerini söyleyerek ihmallerinden dolayı şikâyetçi oldu. Bu onu İstanbul'da bir süreliğine günün kahramanı yaptı. Bütün imkânlar emrine verildi, subaylarını kendi seçti. Sultan ona önceki yıl 97 yaşında ölmüş olan Hüsrev Paşa'nın terekesinden bir mülk ihsan ederken Britanya elçiliği de Bath Nişanı verdi.[466]

Paşa, Trabzon yerine Redutkale'de karaya çıkmaktan yanaydı. Slade'e göre, Trabzon'dan Erzurum'a giden yolun çok meşakkatli

olduğunu ve topların bu güzergâhtan geçirilmesinin çok zahmetli ve yavaş olacağını ileri sürüyordu.[467] Ömer Paşa'nın planına esin kaynağı olan belki de bir mecazdı. Serasker Mehmed Rüşdi Paşa'nın dediğine göre yılanın başını arkaya çevirmesi için kuyruğuna basmak gerekiyordu. Ömer Paşa'nın seferi nihayet başarısızlıkla son bulunca Meclis-i Vâlâ'nın sabık başkanı Rıfat Paşa "Biz bir teşbih uğruna Kars'ı verdik" yorumunu yapacaktı.[468]

Albay Simmons ve Albay Vico da Ömer Paşa ile birlikte İstanbul'a gelmişlerdi. Albay Vico, Lord Stratford'a General Simpson'un mektubunu getirmişti. Simpson büyükelçiye, "istisnasız hepsi de Kırım'dan herhangi bir birliğin çekilmesine şiddetle karşı çıkan" konferans katılımcılarını Ömer Paşa'nın tezlerinin ikna edemediği bilgisini verdi.[469] Bu yüzden Simpson Babıâli'nin Ömer Paşa'nın önerisini kabul etmesini engellemek için Lord Stratford'un "güçlü nüfuzunu" kullanmasını istirham ediyordu. 19 Temmuz'da Stratford Clarendon'a Ömer Paşa'nın ani gelişini ve getirdiği önerisini yazdı. Stratford, serdar-ı ekremin hükümetin emri olmaksızın gelişinin "birtakım hoşnutsuzluğa" sebep olduğunu Pisani vasıtasıyla öğrendiğini yazıyordu. Öğrendiğine göre, Ömer Paşa bu davranışını "halihazırdaki şartlar altında Sivastopol'da bulunmasının yararsızlığı" ile açıklıyordu.[470]

Stratford ve Clarendon plana kesin karşı değildiler; daha ziyade "Türk kontenjanının" kullanılmasına itiraz ediyorlardı. Bu arada Ömer Paşa, Sultan tarafından iyi karşılanmıştı. Sabık serasker Hasan Rıza Paşa'nın aksine, Ömer Paşa'nın yeni serasker Mehmed Rüşdi Paşa ile arası çok iyiydi. 2 Ağustos 1855'te Babıâli İngiliz elçiliğine Kars'ı kurtarmanın en iyi yolunun 45 bin kişilik bir orduyla Redutkale'ye inip Kutaisi üzerinden Tiflis'e yürümek olduğunu ileri süren resmi bir nota verdi. İngilizler bu harekâtta Türk kontenjanının kullanılmasına itiraz etmiş olduklarından dolayı bunun yerine Ömer Paşa'nın söylemiş olduğu gibi kontenjan askerinin Kırım'a gönderilmesi ve oradan 20 bin Osmanlı askerinin alınması öneriliyordu. Harekât için geriye kalan askerler Rumeli ve Batum'dan alınacaktı. Nota aynı zamanda Trabzon'dan Erzurum'a toplar ve cephane ile gitmenin üç ila dört ay alabileceğini, bu

zaman zarfında da Kars'ın kaybedileceğini ileri sürüyordu; halbuki Redutkale'den Tiflis'e Kutaisi üzerinden giden yol daha kolaydı ve topların nakledilmesine uygundu.[471] Bu vakte gelindiğinde Fransız hükümeti de Sivastopol önündeki Osmanlı askerleri sayısının azalmaması kaydıyla planı kabul etmişti. Eksilme "Türk Birliği" ile telafi edilebilirdi. 9 Ağustos'ta Clarendon Stratford'a telgrafla General Vivian'ın birliğinin derhal Gözleve'ye gitmesi gerektiği ve oradaki 10 bin veya 12 bin Osmanlı askerinin Ömer Paşa ile Redutkale'ye gidecekleri bilgisini verdi. Balaklava ve Kerç'teki Osmanlı askerlerinin sayısı da azaltılmayacaktı.[472]

Ömer Paşa görünüşte hazırlıklar için ama kesinlikle biraz hoşça vakit geçirerek ve Slade'in ifadesiyle "uzun uzadıya bir övgünün zevkini çıkararak" İstanbul'da çok fazla kaldı.[473] Ancak 1 Eylül 1855'te Sivastopol'a doğru yola çıktı ve Bulgaristan sahilindeki Süzebolu'ya da kısa süreliğine uğradı.[474] Süzebolu'da Anadolu ordusunun sabık komutanı Abdi Paşa ile karşılaştı ve onunla sefer hakkında konuştu.

Ömer Paşa ve Ferik Ahmed Paşa 4 Eylül'de Sivastopol'un güneyindeki Kamış koyuna geldiler, Fransız filosu da burada demirliydi. Ömer Paşa şimdi askerlerini almak için müttefik komutanlarla mücadele etmek zorunda kaldı. Amiraller bütün nakliye gemilerini asker getirmek için Fransa'ya göndermiş olduklarını ve geri döndükleri zaman da ancak başkomutan onaylarsa tahsis edilebileceklerini söylediler. Ömer Paşa amirallerde ümitsizlik alametleri olduğunu fark etti. Ardından General Pélissier ve General Simpson'u ziyaret etti ve onlarda da aynı ruh halinin olduğunu hissetti. 6 Eylül 1855'te generaller ve amirallerin bir toplantısı yapıldı ve katılanlar, Sivastopol'dan herhangi bir askerin gitmesi fikrini reddetti. Kars'ın hiç önemli olmadığını ve zaten sefer mevsiminin geçmiş olduğunu söyleyen General Pélissier, Ömer Paşa'nın planına özellikle karşı çıktı.[475] Bu arada şehrin 5 Eylül'de başlayan altıncı bombardımanı yapılmaktaydı ve müttefikler üssün başlıca istinat noktası olan Malakoff tabyasına bir taarruz planlamaktaydı. Ömer Paşa'dan da taarruza katılmasını istediler; fakat taarruzun başarılı olacağını düşünmeyen Serdar-ı Ekrem, yapması gereken acil işleri

olduğunu söyleyerek teklifi geri çevirdi ve 6 Eylül'de, Malakoff'un düşmesinden iki gün önce, Trabzon'a gitmek üzere *Şehper* vapuru ile Sivastopol'dan ayrıldı.[476] Ferik Ahmed Paşa ve Osman Paşa on adet Osmanlı piyade taburunun müttefiklerin emrine transferini organize etmek için Sivastopol'da kaldı. Slade'e bakılırsa, Ömer Paşa Sivastopol'u kuşatan Osmanlı birliklerinin taarruza katılmalarını yasaklamıştı.[477]

Sonunda o kadar çabanın ardından Ömer Paşa ne Sivastopol'un fethinde pay sahibi olabildi ne de Kars'taki Rus ordusuna karşı şaşırtma harekâtında başarı kazandı. Fakat o sırada Kars ordusunun imdadına gelmek için hâlâ biraz vakti vardı. Bir fırtınadan dolayı geciktikten sonra 11 Eylül'de Trabzon'a vardı. Trabzon'dan Serasker Mehmed Rüşdi Paşa'ya yazdı ve ona oraya varışı ile planları hakkında bilgi verdi. Ertesi gün de Batum'a doğru yola çıktı. Sivastopol'un düşmesinden sonra General Pélissier tutumunu yumuşattı ve Minié tüfeğiyle silahlı üç avcı taburunun Albay Archibald Ballard'ın komutasında Batum'a gitmelerine müsaade etti.[478] Fakat hâlâ daha çok askere ihtiyaç vardı ve bunlar en nihayet 1855 yılı Ekim ayının ortasında gönderildi.

29 Eylül 1855 Kars Muharebesi ve Osmanlı Zaferi

General Muravyov Erzurum ile Kars arasındaki bütün yolları ve Soğanlı geçidini tutmuş, Ardahan ve Kağızman'ı işgal etmiş, Kars'ı besleyen zahire depolarını ele geçirmiş, Köprüköy'deki Veli Paşa birliğini Erzurum'a kovalamış ve böylece Kars'ı sıkıca ablukaya almıştı. Kale ve şehir teslim olmanın eşiğindeydi, ancak bu arada müttefikler Sivastopol'u almıştı ve Ömer Paşa da Gürcistan'a doğru ilerlemek üzereydi. Rusya'nın Sivastopol'u telafi etmek için acil bir zafere ihtiyacı vardı. Bu yüzden Muravyov, Ömer Paşa'nın kuvvetleri herhangi bir ilerleme kaydetmeden önce Kars'a saldırıp almak istiyordu. Ancak bu sefer General Baklanov cepheden taarruza karşıydı: Tabyaların keşfinin yeterince yapılmadığını ve hücum edilirse büyük kayıplar verileceğini söyledi ama Muravyov onu dinlemedi.[479] Rus ordusu 29 Eylül 1855 sa-

bahı erken saatlerde, Tahmasb tabyası başta gelmek üzere Kars istihkâmlarına hücum etti. Piyade ve süvari toplam 25.725 asker hücuma katılmış, bunlardan 20 bin kadarı aktif ateş hattında yer almıştı. Çok yoğun bir ateşle karşılanan Rus ordusunun büyük bir cesaretle saldırmasına mukabil tabyalarda bulunan sekiz bin ile on bin arasındaki Osmanlı askeri, açlık ve hastalıktan çok zayıf düşmüş olmalarına rağmen kahramanca dövüştüler. General Kmety Rus hücumunu önceden tahmin ettiği için bu sürpriz bir saldırı olmadı. Osmanlı topçusu çok etkiliydi. Yaklaşık yedi saat boyunca büyük bir şiddetle devam eden muharebe neticesi Rus ordusu o gün ölü, yaralı ve kayıp toplam 7478 zayiat verdi. Dört general (Kovalevskiy, Gagarin, Maydel, Bronevskiy) ağır yaralanmış ve bunlardan Tümgeneral Pyotr Kovalevskiy dört gün içinde ölmüştü.[480] Vasıf Paşa'ya göre Rus zayiatı muharebe alanında kalan 4000 ölünün yanı sıra alınıp götürülebilen ölü ve yaralılarla birlikte 7000'e ulaşıyordu. Osmanlı zayiatı ise binden azdı ki Kars'ın sivil halkına mensup yüzden fazla gönüllü de buna dahildi.[481] Rus askerleri Kars gönüllülerinin nizam askerinden daha büyük sebatla savaştığını söylemişlerdi.[482] Williams'a göre ise Ruslar muharebe alanında 5000'den fazla ölü bırakmışlardı. Osmanlı zayiatı 362 ölü ve 631 yaralı ile şehir halkından 101 kişiydi. Williams, Türk piyadesi ile topçusunun çok kararlı ve cesurca dövüştüğünü ve Avrupa'nın hayranlığına layık olduğunu rapor etmiş, Rus askerlerinin de büyük cesaret ve kahramanlıkla savaştığını eklemişti.[483] Fakat Osmanlı ordusunun geri çekilmekte olan Rusları kovalayacak süvarisi yoktu.[484]

Muravyov'a göre hücumun başarısız olmasının nedeni, kıtalarının önünde muharebeye giren sol, sağ ve orta kanat komutanlarının hepsinin ve alay, tabur ve bölük komutanlarının çoğunun daha hücumun başında ölmesi veya yaralanmasından dolayı kıtaların düzeninin bozulması ve sonra toparlanmanın zor olmasıydı.[485]

Kars'taki zaferin haberleri İstanbul'da büyük memnuniyet yarattı. Ferik Williams Paşa ile Ferik Kerim Paşa müşir rütbesine terfi ve Mecidiye nişanı ile taltif edildiler. Bir Kars madalyası hazırlandı ve dağıtıldı. Kars halkı üç yıllığına vergilerden muaf tutuldu.[486]

Kuşatmanın Devamı ve Kars'ın Teslim Oluşu

Muravyov müthiş bir yenilgiye uğramıştı. Fakat hâlâ ablukayı sürdürmeye yetecek kuvveti vardı ve çok doğru bir karar aldı: Birçok kimse onun Tiflis'e çekilmesini beklemiş olmasına rağmen bulunduğu yerden ayrılmaksızın kuşatmayı sürdürdü. Şehirde açlık öyle bir raddeye vardı ki her gün birçok Osmanlı askeri firar ediyor ve bunlar genellikle şehri kuşatan Rus devriyeleri tarafından yakalanıyorlardı. Vasıf Paşa ve Williams firarilere ölüm cezası verileceğini ilan ettiler, ama bu bile onları durdurmadı. Kars'ın sivil halkı da açlık çekiyordu. Kadınlar çocuklarını General Williams'ın evine getiriyor ve orada bırakıyorlardı. Atlar olmadan ordu huruç hareketi de yapamıyordu. Williams'ın emriyle atlar gizlice kesiliyor ve etleri hastane mutfağına veriliyordu. Rus askerleri ise kulübelerde rahat bir şekilde konaklıyorlardı ve yiyecekleri boldu.[487]

Batum ordusunun sabık komutanı Hassa Müşiri Mehmed Selim Paşa şimdi Erzurum'daki kuvvetlerin komutanı olmuştu. Fakat Kars istikametinde Köprüköy'den daha ileriye gitmedi ve bu taraftan yardım gelmeyeceği veya şaşırtma hareketi yapılmayacağı kısa sürede belli oldu. Erzurum'daki İngiliz konsolosu James Brant, Lord Clarendon ve Lord Stratford'a gönderdiği yazılarında Selim Paşa'yı korkaklıkla suçluyordu. İngiliz konsolosunun ve İngiliz subayların baskı ve tehditlerinden bunalan Selim Paşa nihayet 1856 yılının Şubat ayında Erzurum'dan başka bir yere alınmak için Babıâli'ye bir dilekçe gönderdi.[488] Bu zaman zarfında Kars yine ağır bir kuşatma altındaydı ve Ömer Paşa'nın yetişmesinden başka bir umut kalmamıştı. Ancak Ömer Paşa çok yavaş davranıyordu.

Ömer Paşa muhtemelen Batum'dayken fikrini değiştirdi ve şimdi çıkarma yeri olarak Redutkale yerine Sohum'u seçti. Fakat Sohum, Redutkale'nin kuzeyinde olduğundan dolayı bu Kutaisi'ye doğru ilerlemeyi daha da geciktirdi. Şayet aklında Kars'ın acilen kurtarılması varsa Ömer Paşa'nın niye Sohum'u seçtiğini anlamak zordur. Belki Gürcistan'ı istilasının Muravyov'u Kars kuşatmasını bırakıp Tiflis'in yardımına koşmaya mecbur etmeye yeterli olduğunu düşündü. Belki de 1000 kadar Leh mülteciden ve Osmanlı

Kazaklarından başka süvarisi olmadığından dolayı Çerkeslerden gayrinizami süvari toplama düşüncesi vardı. Allen ve Muratoff'un işaret ettikleri üzere bu hayallerin gerçekçi olmadığı görüldü.[489]

Ömer Paşa Çerkeslerin Çerkezistan'da bir Osmanlı subayının olmasını istediklerini ve bu yüzden Batum ordusunun komutanı Mustafa Paşa'yı onlara göndereceğini seraskerliğe yazdı. Fakat Sadrazam Âli Paşa, Serasker Mehmed Paşa'ya Çerkezistan'ın durumunun müttefik devletlerin elçilikleriyle müzakere edilmekte olduğunu ve şimdilik Mustafa Paşa'nın gönderilmemesi gerektiğini bildirdi.[490]

Ömer Paşa Sohum'dan yürüyüşe 1855 Ekim ortasında başladı. Ordusunun mevcudu 40 bin kadardı, Albay Ballard'ın komutasındaki ve Minié tüfekleriyle silahlı, iyi talimli üç şeşhaneci taburu (2000 kadar asker) da bu sayıya dahildi.[491] Ömer Paşa'nın kurmay başkanı Ferhad Paşa (Stein) idi. Abdi Paşa (Anadolu ordusunun sabık komutanı?) ve Osman Paşa diye birileri de piyade tugaylarına komuta ediyorlardı. Fakat ordunun yarısı Sohum, Çamçıra ve sonra da Zugdidi'de konuşlandırılmış ve ileri harekât için sadece 20 bin kişi kalmıştı.[492] Bir miktar Abhaz ve Çerkes gönüllü süvari de Ömer Paşa'nın ordusuyla birlikteydi. Bölge gerçekten bataklık ve sık ormanlıktı. Ömer Paşa'nın ordusuna eşlik eden İngiliz gazeteci Laurence Oliphant "her şeyin ücreti tastamam ödendi ve Türk ordusunun ülkede ilerleyişi sırasında Abhazya halkının mülkiyet hakkına titizlikle hürmet edildi" diye kaydetmişti.[493]

Ömer Paşa Sohum'dan sonra 16 günde yaklaşık 75 kilometre aşarak Kasım ayı başlarında İngur Nehri'ne ulaştı[494] ve 6 Kasım'da İngur Nehri kıyısında, General Knez İvan K. Bagration-Muhranskiy'in komuta ettiği Rus kuvvetleri ile yerel milisleri mağlup etti.[495] Osmanlı tarafında 16 piyade taburu ve üç şeşhaneci taburu muharebeye katıldı. Öte yanda General Bagration-Mukhranskiy'in toplam 9000 nizami piyadesi, 700 Kazak ve 10 bin kadar gayrinizami piyade ve süvarisi (*militsiya*) vardı.[496] Rus savaş esirleri, sekiz topu olan sekiz piyade taburunun (takriben 8000 asker), 3000 Gürcü milisin ve 7000 gönüllünün muharebeye katıldıklarını, ama gönüllülerin ilk ateş açıldıktan hemen sonra firar ettiklerini bildir-

mişlerdi. Oliphant 1200 kadar ölü ve yaralı zayiat veren Ruslara mukabil Osmanlıların kayıplarını 400'den az olarak vermekte ve "Türk askerlerinin çarpışma sırasında gösterdikleri cesaretten övgüyle bahsetmemek mümkün değildir" diye yazmaktadır.[497] Kayıplara gelince Burçuladze aksini iddia etmekte, Rusların kaybının 500'den çok ama Osmanlı kayıplarının "pek çok misli fazla" olduğunu söylemektedir.[498] Tarle, Rusların kayıplarını 450 kişi olarak vermektedir, İbragimbeyli ise Rusların "sayıca çok üstün olan düşmanın saldırısına şiddetle direndiklerini" iddia ederek muharebeyi sanki berabere bitmiş gibi anlatmakta ve kayıplardan hiç bahsetmemektedir.[499] İngur muharebesinden sonra Rus kuvvetleri Megrelistan ve Guriel'i terk ederek Skeniskal ("At") Nehri'nin sol sahiline geri çekildiler. Ömer Paşa Zugdidi'ye (Megrelistan'ın başkentine) gelerek orada beş gün geçirdi. Sanki acelesi yokmuş gibi davranıyordu. Laurence Oliphant'a göre yerel halk dehşete kapılmıştı ve Osmanlı ordusuna karşı tavır düşmancaydı. Ömer Paşa'nın yağmayı önleme ve yerel halka yeniden güven verme çabalarına rağmen özellikle Abhaz gayrinizami süvariler (200 kişi kadardılar) köyleri yağmalamaya ve köle olarak satmak için çocukları kaçırmaya başladılar.[500] Bunun üzerine Ömer Paşa, Abhaz milisleri memleketlerine geri gönderdi. Kasım ayının sonuna doğru günlerce şiddetli yağmur yağmaya başladı. Bu yağmurların altında ilerlemek olağanüstü zorlaştı. 8 Aralık'ta, Kars'ın 27 Kasım'da düştüğü haberini aldıktan sonra Ömer Paşa geri çekilme emrini verdi, fakat ricat düzensiz gerçekleşti. Osmanlı ordusunun morali bozulmuş ve Gürcü milisler cesaret bulmuşlardı. Oliphant, Ömer Paşa'nın yöre halkının ellerinden gelen her şekilde düşmana yardım ettiklerini bilme hususunda haklı sebebi olduğunu ve onlara buna göre davranmak bakımından kararlılığını ifade ettiğini söylediğini; Paşa'nın meşhur şansının onu terk etmiş gözüktüğü ve seferin talihsiz sonucundan dolayı tabiatıyla kendisinin moralinin bozuk göründüğünü yazmaktadır.[501] Slade, Ömer Paşa'nın başarısızlığını çok uygun bir şekilde ifade etmişti: "Hükümet, çok sık olarak Şark'ta bir generali feda eder: Bu sefer general hükümeti zor durumda bıraktı."[502] Tarle de sıradan bir general olan Ömer Paşa'nın Tuna boyunda

müsait şartlar altında ve kendi reklamını yaparak haksız bir şöhret kazandığını ve şimdi üstün bir orduya sahip olduğu zaman İngur muharebesindeki bu zaferin sonuçlarını kullanmayarak Kars'ı kurtarmak için hiçbir şey yapmadığını ileri sürmüştür.[503]

Ömer Paşa'nın zoraki seferi hakkında Ahmed Rıza Trabzoni destanında ilginç bir husus dile getirilmektedir. Trabzoni, Kerç'e gittiğini ve bazı Osmanlı subaylarıyla görüştüğünü yazmaktadır. Orada bir binbaşıya neden Kars'ın açlığa terk edildiğini ve Ömer Paşa'nın niye çok uzakta ve geçmesi zor bataklıklarla dolu Sohum'da karaya çıktığını sorduğu vakit barış yapmak için Kars'ın Ruslara bırakılmasına niyet edildiği cevabını almıştı.[504] Bu bilgiyi başka bir kaynaktan doğrulayamasak da mantıksız görünmüyor. Bu en azından subaylar arasında böyle söylentilerin olduğu anlamına geliyor. Aslında Sivastopol'un düşmesinden sonra Rusya'nın küçük düşmemesi ve böylece barış yapmaya istekli olması için bir şeyler elde etmeye fena halde ihtiyacı vardı.

Ömer Paşa Megrelistan'da değerli vaktini boşa harcarken ve Müşir Mehmed Selim Paşa da Erzurum'dan kımıldamazken Kars ordusu nihayet 27 Kasım 1855'te teslim olmak zorunda kaldı. Müşir Vasıf Paşa'nın onayıyla General Williams, teslim şartlarını görüşmek üzere yaveri Binbaşı Teesdale'i 24 Kasım'da General Muravyov'a yolladı. Muravyov ona iyi muamele etti. Bu arada General Kmety ve General Kohlman, Avusturya hükümeti tarafından resmen idama mahkûm edilmiş oldukları için Ruslardan merhamet görmeyi beklemiyorlardı. Bu yüzden General Williams'dan istifalarının kabul edilmesini istediler. Williams kabul etti ve bu ikisi geceleyin kuşatmayı yarıp kaçarak Erzurum'a ulaştılar.

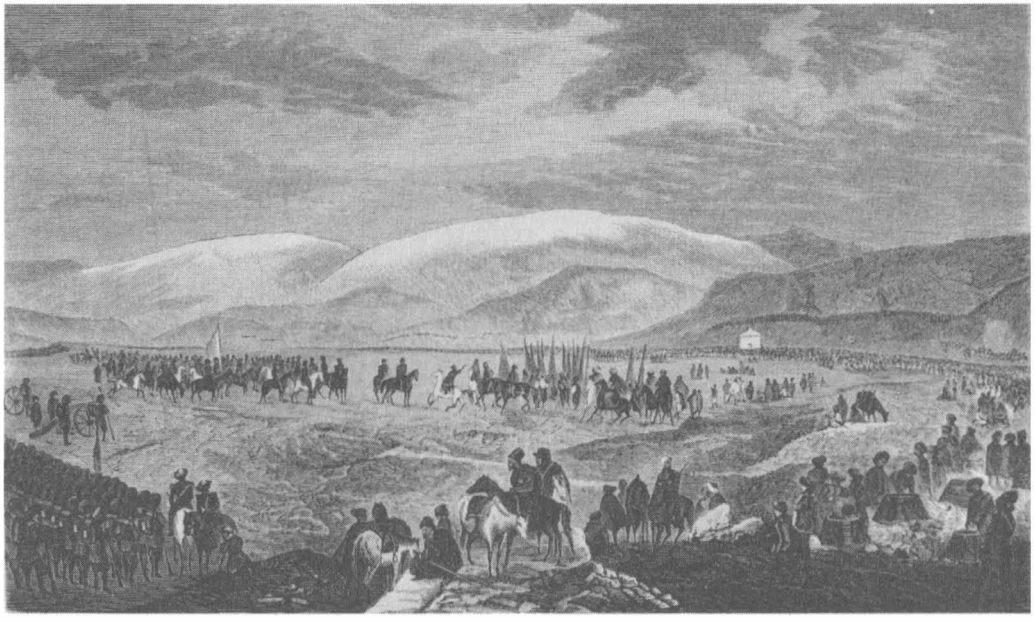
Williams ve Muravyov arasında mutabık kalınan teslim şartlarına göre Kars kalesi eksiksiz teslim edilecek, garnizon kaleden çıkacak ve teslim olacaktı. Muravyov subayların cesaretini takdir etti ve onların kılıçlarını taşımalarına izin verdi. Rediflerin, başıbozukların, Laz askerlerin ve muharip olmayanların (doktorlar, sekreterler vs.) evlerine dönmelerine müsaade edilecekti. General Williams, evlerine dönmelerine izin verilecek olan belli bazı Macar ve Avrupalı subayların bir listesini verecekti. Özel mülke, kamu binalarına ve

Anadolu ordusunun Erkân-ı Harbiye Reisi olan "Baba Kerim" Müşir Kerim Paşa, Vasily Timm, RHL, 1855

anıtlara dokunulmayacaktı. Böylece 5000 ile 8000 kadar nizam askeri esir olurken 6000 kadar başıbozuk evlerine doğru yola çıktı.[505]

Teslimden hemen sonra General Muravyov şehir halkına erzak gönderdi. Vasıf Paşa ile konuştu ve ona 1833 yılında Rus askeri misyonu ile geldiği zaman İstanbul'da karşılaşmış olduklarını hatırlattı. O tarihte Vasıf Paşa bir tümen komutanıydı, Kerim Paşa Avni Bey'in muhafız süvari alayında bir yarbaydı ve Ömer Paşa da

Kars'ın Teslim Oluşu, 1855. General Nikolay Muravyov'un *Voyna za Kavkazom v 1855 godu* (1877) adlı kitabından.

serasker tarafından Muravyov'un nezdine tercüman olarak atanmıştı.[506] Kerim Paşa'nın Rus subayı Daniil Aryutinov'a eğer Ömer Paşa yenildiyse, Kars'a acil yardımda bulunmak yerine manevra yapmayı düşündüğü için bunu hak ettiğini ve şimdi onların onun yüzünden teslim olmak zorunda kalmış olduklarını anlattığı söylenmiştir.[507]

Kırım'daki Muharebeler ve Sivastopol Kuşatması

Kırım'daki muharebeler ve Sivastopol kuşatması Kırım Savaşı'nın Batılı ve Rus tarih yazımında ziyadesiyle ele alınmış konulardır. Ben burada her zaman olduğu gibi Osmanlı tarafına odaklanarak Kırım'daki muharebelere kısaca değineceğim.

4 Eylül 1854'te İmparator Nikolay, Menşikov'a elinin altında donanma ve yerel garnizonun yanı sıra 52 tabur, 16 süvari bölüğü, sekiz piyade ve iki süvari topçu bataryası ve üç Kazak ala-

yı olduğunu yazdı. Bu kuvvetlerin düşmanı püskürtmeye yeterli olduğunu düşünüyordu.[508] Albert Seaton'a göre Menşikov'un 38 bin kara askeri, 18 bin denizcisi ve Kefe (Feodosia) ile Kerç arasında 12 bin askeri vardı ki bu da üç aşağı beş yukarı yukarıdaki sayılara tekabül eder.[509]

Müttefikler 13 Eylül 1854'te Kırım'da Alma ile Gözleve arasındaki Eskihisar'da karaya çıktılar. Knez Menşikov müttefiklerin karaya çıkışını engellemek için önlem almamıştı. Fakat kabul etmek gerekir ki çıkarmanın nerede yapılacağını bilemezdi ve bilse bile gerçek çıkarma başka bir yerde yapılırken bunun bir yanıltma olup olmadığından emin olamazdı. Karaya çıkan müttefikler Sivastopol yönünde Alma'ya doğru ilerlediler.

Müttefikler ile Ruslar arasındaki ilk muharebe 20 Eylül 1854'te Alma Nehri kıyısında vuku buldu. O gün 33 bin ile 40 bin arası mevcudu olan bir Rus ordusu yaklaşık 60 bin mevcutlu müttefik ordusu ile karşı karşıya geldi. Mirliva Süleyman Paşa'nın kuvvetleri Fransız General Bosquet'in tümeninin bünyesine alınmışlardı. Fransızlar Minié tüfeklerinin avantajına sahiptiler. Rus ordusu geri çekilmeye mecbur edildi, ama müttefikler onu takip etmediler. Şayet öyle yapsalardı ay sonunda pekâlâ Sivastopol'u alabilirlerdi. Rus zayiatı yaklaşık 1800 ölü ile 3900 yaralı ve kayıptı. Fransızların kayıpları 140 ile 250 arası ölü ve 1200 ile 1400 arası yaralıydı. İngilizlerin kaybı 362 ölü ve 1500'den çok yaralı olarak belirlenmiştir.[510] Osmanlı kayıplarına bir atıf yoktur. Çok muhtemeldir ki onlar Fransızların kayıplarına dahil edilmişlerdir. Osmanlı komutanı Mirliva Süleyman Paşa Babıâli'ye gönderdiği mektubunda kayıplarını rapor etmemiş görünüyor.[511]

Müttefikler 23 Eylül'de yeniden Sivastopol'a doğru yürüyüşe geçtiler. Bu arada Ruslar Sivastopol körfezinin girişini kapatmak için gemilerinden yedisini delik açıp batırdılar. Sonra müttefikler Sivastopol'a kuzeybatı yönünden değil de tam aksi olan güneydoğu yönünden saldırmaya karar verdiler, fakat bu müttefiklerin bir başka büyük hatasıydı, çünkü şehrin kuzeybatı tarafının istihkâmları zayıftı ve sadece 5000 kadar kişi tarafından korunuyordu. Menşikov, Bahçesaray yoluna koyulmak üzere ordusuyla birlikte

şehirden çıkmış ve şehir yerel garnizon ile denizcilere bırakılmıştı. Hem Rusların hem de müttefiklerin doğru dürüst keşif kolları olmadığını kaydetmemiz gerekiyor. Bu arada Mareşal St. Arnaud öldü ve General François Canrobert Fransızların komutanı oldu.

Müttefik komutanlar Varna'dan takviye gelmeden önce şehre saldırma riskini almak istemiyorlardı. Bu da bir başka büyük hataydı. Ekim ayında Fransız kuvvetlerinin sayısı 42 bini ve İngilizlerinki 23 bini bulurken Sivastopol önündeki Osmanlı kuvvetlerinin sayısı aynı kaldı.[512] Osmanlı birliği ihtiyatta tutuldu. Böylece müttefikler değerli vakitlerini kaybederken Ruslar Albay Totleben, Amiral Nahimov, Amiral Kornilov ve öteki komutanların nezareti altında istihkâmlarını pekiştirdiler. Menşikov'un ordusunun bir kısmı da şehre girip şehri savunanların sayısını 25 bine çıkardı.

17 Ekim'de müttefikler Sivastopol'un ilk bombardımanına başladılar. Bombardıman boyunca istihkâmlara büyük zarar verdiler ama doğrudan saldırıya geçmediler ve böylece bir fırsat daha kaçırdılar. Şehir denizden topa tutuldu. Osmanlı filosu da *Mahmudiye* ve *Teşrifiye*'den ibaret iki kalyonla bu harekâta katıldı ama ahşap gemilerin kâgir istihkâmlara karşı yararsız oldukları görüldü. Müttefik gemiler ağır hasar gördüler ve kayıplar çoktu, halbuki Rus hatları üstündeki etki sınırlı kaldı. *Mahmudiye*'de de 12 denizci yaralandı ve bu kalyon ile Mısır filotillasından üç geminin tamirat için İstanbul'a gönderilmeleri gerekti. Yolda iki Mısır gemisi bir fırtınadan sonra karaya oturdu ve Mısır filotillasının komutanı Hasan Paşa da dahil 1000 kadar denizci boğuldu.[513] Sivastopol'un denizden başarısız bombardımanı, sonradan zırh kaplı gemilerin inşasına yol açan bir ders oldu. Bombardıman, 25 Ekim'e kadar sürmüş ve Amiral Kornilov'u daha ilk gün öldürmüş olmasına rağmen sonuç vermedi. Böylece Sivastopol'un 349 gün süren kuşatması ve siper savaşı başladı.

Menşikov 65 bin kişiye takviye edilen ordusu ile 25 Ekim 1854'te Balaklava'daki Britanya tedarik limanına saldırmaya karar verdi. Osmanlı kıtasının az eğitimli redif veya esnan askerinden (on top ile birlikte 1000 ila 1400 arası askerden) oluşan bir kısmı Balaklava'nın kuzeyinde dört tane hafif yapıda toprak topçu tab-

Harp meclisinde bir araya gelen Lord Raglan (solda), Ömer Paşa (ortada) ve Mareşal Pélissier (sağda), 1855. Roger Fenton'un fotoğrafı

yası ile bir hat halinde yayılmıştı. Fortescue'ye göre Lord Raglan askerlerinin "Türk" askerleriyle bir arada olmalarını istemiyordu ve ordusu da gönülsüzdü, çünkü "askerler Bulgaristan'da kendilerine erzak satan Bulgar köylülerinin yolunun Türkler tarafından nasıl küstahça kesildiğini ve onlara ödenmiş olan paranın gasp edildiğini görmüşlerdi ve çok öfkeliydiler".[514]

Tümgeneral Pavel P. Liprandi 25 bin kişilik bir kuvvetle 25 Ekim günü şafağın erken saatlerinde bu "hatta" sürpriz bir saldırı yaptı. Çok üstün sayıdaki düşman karşısında Osmanlı askerleri,

bir saatten daha uzun süre direndikten sonra (bu esnada içlerinden 170'i öldürülmüştü) düzensiz bir şekilde geri çekildiler. Tümgeneral Lord Lucan'ın sivil tercümanı ve gayriresmi yaveri John Blunt hatıratında, bu tabyalara gönderilen mühimmatın bir kısmının topların çaplarına uymadığının muharebeden sonra Osmanlı komutanı Rüstem Paşa'nın kendisine söylemiş olduğunu bildiriyordu. Blunt, 1 No'lu Tabya'dakiler hakkında şunları yazmıştı: "Türkler sayıca çok az olmalarına rağmen yiğitçe savaştılar ve hem Lord Lucan hem Sir Colin Campbell takdirlerini beyan ettiler! [Lord Lucan] bana 'Blunt bu Türkler iyi iş çıkarıyorlar!' diye seslendi, ama mevcutlarının tamı tamına üçte birini kaybettikten sonra ve destek gelmeyince üç toplarını, ölülerini ve ekserisi yaralı olan az sayıdaki esiri düşmanın elinde bırakıp geri çekildiler."[515] Blunt daha sonra, 93. İskoç Alayı'nın gerisinde tekrar tertiplenmelerini emretmek üzere geri çekilen Osmanlı askerlerinin binbaşısına gönderildi. Göğsündeki bir yara kanamakta olan bir asker "bize destek olarak niye asker gönderilmedi?" diye sordu. Başka biri "tabyalarındaki topların çok küçük çaplı olduğunu ve mühimmat ikmalinin iyi yapılmadığını ve silahların uygun bir şekilde kullanılamadıklarını" söyledi. Bir üçüncüsü son iki gün zarfında peksimetten başka bir yiyecekleri olmadığı ve çok az içme suları olduğu için şikâyet etti. İlk tabya Ruslar tarafından ele geçirildikten sonra diğer üç tabyadaki yaklaşık 800 kişi, "çok sayıda Rus süvari ve piyadesinin süratle onlara doğru ilerlediğini gördü ve destek gelmeyeceğini anlayınca çok az direnerek Balaklava'ya doğru kaçtılar".

Takvim-i Vekayi ilk tabyadaki Osmanlı askerlerine sekiz Rus taburunun on iki topla birlikte saldırdığını ve direnişlerinin iki saat sürdüğünü yazdı.[516] Adolphus Slade'e göre, her türlü destekten 1800 metre uzakta ve tehlikeye çok açık bir nokta, askere alınalı çok olmamış ve hiçbir çarpışmada bulunmamış erlere emanet edilmişti. Normalde böyle bir noktayı ordunun en iyi askerlerinin koruması gerekirdi. Osmanlı askeri cahil ve şüpheciydi, kendisinin oraya "gâvurlar" tarafından kurban edilmek üzere konuşlandırılmış olduğunu düşünmüş olabilirdi.[517] *The Times* muhabiri William H. Russell'a göre de esrarengiz bir sebepten dolayı Türk hükümeti

Ömer Paşa'nın emrinde savaşmış deneyimli askerler yerine Babıâli'nin en son hizmete almış olduğu, sadece iki yıldır görev yapan, birçoğu muharip olmayan berber, terzi ve küçük esnaf askerlerden oluşan bir birlik göndermişti. Yine de bunlar sabırlı, dayanıklı ve güçlüydüler.[518]

Lord Raglan Britanyalı askerlerin savunması için toprak tabya kazıp bunları tutmak üzere bir miktar Osmanlı askeri istediği zaman Osmanlı komutanın en iyi askerlerini göndermemesi şaşırtıcı değildir. Böyle bir görev için niye en iyi askerlerini verecekti ki? Anlaşıldığına göre Russell, Lord Raglan ile birlikte saat 08.00 sularında gelmişti. Russell sonra şöyle yazmaktadır:

> Türk piyadelerine veya topçularına güvenilmeyeceği kısa sürede belli oldu. Onların taş duvarların ve toprak tabyaların arkasında gösterdikleri cesarete dair duymuş olduğumuz bütün hikâyeler, aynı veya benzeri insanların farklı şartlar altında ne kadar farklı dövüştüklerini gösterdi. Ruslar ilerlediği zaman Türkler onlara birkaç el ateş ettiler, gerideki destekleri ile aralarındaki mesafenin büyük oluşundan korktular, etraflarına baktılar, birkaç kurşun ve top mermisi yediler, sonra "sıvıştılar" ve Şarklıların muharebe meydanındaki davranışına dair beylik tasavvurların tam tersine bir çeviklikle kaçtılar. 2 No'lu Tabya'daki Türklerin onlar yaklaşınca uçar gibi kaçtıklarını tarif edemeyeceğimiz bir tiksintiyle gördük...[519]

Lord Raglan'ın yeğeni ve yaveri Albay Somerset Calthorpe da Russell ile aynı tarzda yazmıştı:

> Bizim oraya varışımızdan birkaç dakika sonra Ruslar bir sahra topu bataryasını yerleştirdiler ve 1. Tabya'ya ateş açtılar; aynı zamanda bir piyade kolu (1200 kadar asker) tabyaya doğru ilerledi, Türk garnizonu onlara, ağır toplarını kullanmaya teşebbüs etmeksizin piyade silahlarıyla gayrimuntazam bir şekilde ateş etti. Birkaç dakika sonra tabyanın arkasından küçük bir insan selinin çıktığını ve tepe aşağı bizim hatlarımıza doğru koştuklarını yoğun bir tiksinti ile gördük...[520]

Russell ve Calthorpe bu az sayıdaki Osmanlı askerinin İngiliz komuta tarassut mevkiine gelmeden önce neredeyse iki saat boyun-

ca topçu ateşi altında kalmış olduklarından hâlâ bahsetmemektedir. Üstün Rus kuvvetleri (tümgeneraller Levutskiy, Semyakin ve Gribbe'nin komuta ettiği üç kol) "Türklerin çok inatçı" bir şekilde çarpışmalarına ve geride 170 ölü bırakmalarına rağmen 1 No'lu Tabya'yı ancak saat 08.00'e doğru kuvvetli ve yoğun bir bombardımandan sonra hücumla almıştı.[521] Lord Raglan muharebe meydanını gözlemlemeye saat 08.00'den çok kısa bir süre önce geldi. Herson Platosu'ndan baktığı zaman sadece geri çekilen Osmanlı askerlerini gördü. Michael Mawson'un Calthorpe'un hikâyesine ilişkin dediği gibi:

> Bu pasajdaki tanıklık çok güvenilmezdir; yazar hem olay yerine neredeyse üç mil uzaktadır hem de sevdiği bir komutan olan amcası Raglan'ın anısını savunmak için özel bir niyetle yazmaktadır. Raglan'ın muharebeye iki saat veya daha uzun süre geç kaldığı hususu Rus topçusunun ancak Raglan ve maiyeti seyretmeye başladıkları zaman ateş açtığı ve piyadenin aynı zamanda hücuma geçtiği iddiası ile dikkatli bir şekilde maskelenmiştir. Kendi piyadeniz bir yeri ele geçirmeye çalışırken orayı topa tutmak savaş teamüllerine aykırıdır. 1200 olarak verilen Rus piyadesinin sayısı da kasıtlı olarak az gösterilmiş sayılabilir.[522]

O günden sonra Kırım'daki Fransız ve İngiliz subaylar ile askerler Osmanlı askerlerine ("Türklere") hor görülecek korkaklar gibi davranmaya başladılar. Kırımlı tarihçi Oleg Şkedya'ya göre Rus araştırmacılarının ve savaşa katılanların bu muharebedeki Osmanlı askerlerine dair değerlendirmeleri daha dengeliydi. "Türkler" ilk tabyayı mümkün olduğu kadar uzun süre savunmuşlardı ve tabyanın Ruslar tarafından alınmasına rağmen suç onların [Türklerin] değildi. Şkedya aynı zamanda Rus kaynaklarının genellikle müttefiklerin her şeye komuta ettikleri ve Osmanlı generallerinin imrenilmeyecek bir durumda oldukları görüşüne sahip olduklarını yazmıştır.[523]

James Reid'in Osmanlı askerlerinin bu muharebedeki davranışlarını yorumlaması sadece Russell ve Kingslake'e dayandığı için tek taraflı ve tarafgirdir. Reid'e göre reformdan geçmiş Osmanlı ordusuna dair bütün iyimserlik Osmanlı taburlarının Balaklava

muharebesindeki utanç verici davranışlarıyla buharlaştı. Burada tüm müttefik ordunun ilerisinde tepelerdeki tabyalara yerleştirilmiş olan Osmanlı piyade taburları her iki taraftan ateş bile edilmeden önce çözülüp kaçtılar. Tecrit edilmiş öncü konumlarına doğru ilerlemekte olan yoğun Rus süvari birliklerinin görünümü öylesine korku ve panik yarattı ki Osmanlı askerleri bir kişi kalmamacasına yerlerinden fırlayıp kaçtılar.[524]

Oysa Reid, Adolphus Slade gibi daha başka kaynakları da okusaydı daha dengeli bir görüşe sahip olurdu. Öncelikle bunların esnaf ve redif askerleri olduklarını görürdü. Sonra bu askerlerin hemen "sıvışmadıklarını", bilakis çok daha güçlü bir düşmana karşı neredeyse iki saat direndiklerini anlardı. Reid'in bu olayı ele alışı onun gerçekten ne olduğunu anlamaya çalışmamış olduğu izlenimini vermektedir. Bunun yerine ne olduğuna dair zaten "bildiği" şey için sadece destek bulmaya teşebbüs etmiştir. Öte yandan bu durum Osmanlı askerlerinin asla "sıvışmayacakları" anlamına gelmez. Herhangi bir başka ordudaki askerler gibi onlar da kaçabilirlerdi. Fakat Osmanlı ordusunun ıslah edilmediğini ispat etmek gayesiyle tarihi gerçekler çarpıtılmamalıdır. Osmanlı ordusundaki ıslahatın etkilerinin derecesini (veya sınırlarını) göstermek için başka usuller vardır. Burada maksat önce gerçekten ne olduğunu ve sonra niye öyle olduğunu anlamaya çalışmaktır.

Tabyaların Rusların eline geçmesinden sonra İngilizlerin tahkim edilmiş Rus mevkilerine yaptıkları ve İngiliz tarih yazımında hâlâ bir tartışma konusu olan meşhur "hafif süvari tugayının hücumu" ile bir süvari muharebesi meydana geldi. Bu muharebede muhtemelen yanlış anlaşılan bir emirden dolayı İngiliz süvarisi Rusların müstahkem mevzilerine karşı anlamsız bir hücuma kalkmıştı. *Takvim-i Vekayi* de İngiliz süvari askerlerinin "aşırı mertebe ibraz-ı merdane-i şecaat etmişler ise de Rusyalular istihkâm altında bulunmağla muhacemeye mübaderet olunmayıp yine ordugâha avdet kılınmış olduğu"nu yazdı. İngilizler hafif süvari tugayından 118 ile 134 arası ölü ve 200'den fazla yaralı kayıp verdiler. Rusların kaybı 238'i ölü olmak üzere 550 idi.[525]

Muharebenin sonuçları askeri bakış açısından çok önemli değildi, ama Osmanlı askerleri bundan sonra her nevi eziyete ve aşa-

ğılamaya maruz bırakıldı. Blunt "haksız yere Türkleri korkaklıkla suçlayan ve dolayısıyla onlara hakaretamiz davranan" müttefik askerlerin yarattığı mahrumiyetler ile kötü muameleye tanık olmuş ve ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Blunt ayrıca Russell'ın onların "cesurca duruşunu" sonradan Lord Lucan'dan ve başkalarından öğrenince korkaklık suçlamasını geri çektiğini iddia etmektedir.[526] Robert Edgerton'un beyanına göre Osmanlı askerlerine "küfrediliyor, tükürülüyor, tekme ve tokat atılıyordu, yegâne görevleri erzak taşımak, yolları tamir etmek ve gözden ırak olmaktı".[527] Tarle'ye göre müttefik subaylar, Osmanlı subayları ile aynı yemek masasına oturmuyorlardı.[528] İaşeleri bakımından müttefiklere bağımlı olan Osmanlı askerleri de açlığa terk edilmişlerdi. Bunun üzerine yiyecek çalmaya başladılar, bunun için de kırbaçlandılar.

Kısa süre içinde Osmanlı askerleri soğuktan, açlıktan, pislikten ve hastalıktan ölmeye başladılar. Rus askeri tarihçisi Nikolay Dubrovin'e göre eski ve yırtık çadırlar Osmanlı askerlerini soğuktan korumuyorlardı ve bazen bir günde üç yüz kadar asker ölüyordu.[529] Gerekli olan birçok şeyden yoksundular: Beslenmeleri, giyimleri kötüydü, yatak ve çarşafları yoktu, moral çöküntü içindeydiler, hor görülüyorlardı ve hakaret ediliyordu. Paraları da yoktu. Ayrıca arkalarında onların zor durumlarını yazacak bir basın, Osmanlı savaş muhabirleri yoktu. Her gün silah arkadaşlarını gömüyorlardı ve köpekler cesetleri gömüldükleri yerden çıkarıp yiyordu. Bir "hastane", evvelce Rus esirlerin tutuldukları bir bina veya ahır gibi bir yer vardı. Esirlerin hepsi koleradan öldükten sonra bina Osmanlılara verilmişti, ama pislik hiç temizlenmemişti. Dört yüz kadar asker odaların nemli çamur zeminine serilmişti, soğuk havadan korunmak için kapılar ve pencereler kapalıydı.[530] "Hastaneyi" yöneten Londra'da eğitim görmüş Türk cerrah, İngiliz savaş muhabiri N.A. Woods'a şunları anlatmıştı: "Bu ölüler evinin ölümcül pis kokusu beni ister istemez tiksintiyle kapıdan geri çeviriyor." Ayrıca şu yorumda bulunmuştu: "Bu zavallılardan hiçbiri dışarıya canlı çıkamayacak. O ölümcül binaya giren tek bir kişiyi bile kurtaramadım."[531] Woods ona elinde yeterince ilaç olup olmadığını sorduğu zaman cerrah ilacın çok olduğunu, ama açlığa çare olmadığını söylemişti.

Müşavir Paşa hasta Osmanlıları bir vapurla İstanbul'a götürdü ve 158 yaralıdan 75'i yolda öldü. Bunun üzerine İstanbul'daki bahriye meclisine iki hastane gemisinin Balaklava ve Kamış'a gönderilmeleri için yazı yazdı. Tüm personel ve teçhizatı ile hastaneye dönüştürülen bir fırkateyn, Şubat ayında Kamış'a gönderildi. Fakat İngiliz filosu bir fırkateyn için yer bulamadı: "Hastane fırkateyni on gün Britanyalı yetkililerin keyfini bekleyerek Kamış açıklarında kaldı ve sonra donanma başkomutanı tarafından onun için ne Kamış'ta ne Balaklava'da yer olmadığı söylenerek İstanbul'a geri gönderildi. Bu limanlarda az sayıdaki subayın rahatlığı için büyük tekneler yatmaktaydı." Müşavir Paşa Kırım'daki Osmanlı ordusunun mahrumiyetlerine de görgü tanığı olmuştu:

> Bir gün Kadıköy'deki [Kırım'da bir köy - CB] komutan paşa bu satırların yazarına askerlerine verilen tayının kıtlığından söz etti: Herkese günlük olarak sadece peksimet ve pirinç verildiğini, ama pilav yapmak için tereyağı verilmediğini ve taze etin haftada bir kere kadar verildiğini söyledi. Meseleyi gereken yerlere arz etti mi diye sordum. Etmemişti: Böyle bir şey yapmaya niyetli değildi; sözlerinin tonundan anlaşıldığı üzere, müttefiklere hizmet eden öteki paşalar gibi o da, fikrince kendisini sorun çıkaran biri gibi gösterecek herhangi bir şey söylemek ya da yapmakta isteksizdi. Bin kişilik bir kayıp, İngiliz generalin gülümsemesinin kaybolmasıyla aynı kefeye koyulamazdı.[532]

Kars'taki Anadolu ordusunda olduğu gibi Kırım'da da Osmanlı subaylarının askerlerin durumuyla pek ilgilenmediklerini görüyoruz. Müslüman askerler domuz eti ve romu kabul etmedikleri için bunların karşılığında sadece ilaveten 250 gram peksimet veriliyordu. Slade'in de gözlemlediği üzere Kırım'daki Osmanlı askerleri teorik olarak İngiliz askerlerine eşittiler, ama uygulamada değildiler. Müslüman askerler domuz eti ve romu reddetmek yerine kabul edip sonra bunu Avrupalı silah arkadaşlarına satacak veya verecek kadar kurnaz da değildiler. Yine Slade'e göre çay, kahve, şeker gibi şeyler ambarlarda daima bol olduğu halde bunlar hiçbir zaman Türklere düzenli olarak verilmiyordu. "Oysa Türklerin aylıkları

hep sürüncemede olduğundan, ceplerinde gümüş olanlardan daha fazla ordu tayınına muhtaç idiler. Kırım'daki ordu bakkalları İstanbul bakkalları gibi veresiye de vermiyorlardı. Türklere karşı bu ilgisizliğin neden ileri geldiğini anlamak pek güçtür. Acaba bu hareket Anglosaksonların "aşağı ırklara" karşı alışkın oldukları tavırdan mı kaynaklanıyordu?"[533]

Çanakkale'deki İngiliz konsolosu James H. Skene de Kırım'daki Osmanlı askerlerine berbat ve düzensiz şekilde maaş verildiğini ve bu yüzden onların İngiliz ve Fransız askerlerden yiyecek kırıntıları dilendiklerini yazmıştı. Skene Osmanlı askerinin sefaletini şöyle tasvir etmişti: "İngiliz gemiciler gemilerinden cephedeki bahriye tugayına gidecekleri zaman her biri üç Türk askerini yakalıyor, birinin sırtına biniyor ve bu yorulduğu zaman yerini almak üzere diğerlerini uzun bir kamçı ile önleri sıra güdüyorlardı. Sonra zavallı Türklere bu sekiz millik yolculuğun karşılığı olarak birkaç peksimet veriliyor ve onlar Balaklava'ya gayet memnun geri dönüyorlardı."[534]

Bu arada Ömer Paşa 1854 yılının Kasım ayında Besarabya'yı işgal etmeyi planlamaktaydı, ama Aralık ayında Kırım'a gitmesi emredildi. Gözleve'de üslenecek ve Sivastopol kuşatmasına katılmayacaktı. 1854 yılının Aralık ayından 1855 yılının Şubat ayına kadar toplam mevcudu 35 bin kadar olan üç tümen (biri bir Mısır tümeniydi) atlar ve toplarla birlikte Varna ve Süzebolu'dan Gözleve'ye nakledildi.

Neticesiz Balaklava muharebesinden sonra Ruslar ve müttefik ordular bir kere daha, bu sefer 5 Kasım 1854'te İnkerman'da savaştılar. Nikolay endişelenmekteydi; Menşikov'u harekete geçmeye teşvik etmeleri için oğulları Mihail ve Nikolay'ı Kırım'a gönderdi. Bu arada Menşikov daha da takviye almıştı ve şimdi Sivastopol'un içinde ve dışında, denizciler hariç 107 bin askere komuta ediyordu, müttefiklerin ise 70 bin kadar askeri vardı. 5 Kasım'daki çarpışma için Menşikov 57 bin asker ayırmıştı. Harekâtın genel komutasını Besarabya'dan gelmiş olan ve araziyi tanımayan General Dannenberg'e verdi. İnkerman muharebesi günü sabahleyin hava sisliydi ve çarpışma iki taraf için de büyük bir karışıklık içinde vuku bul-

du. Genel olarak muharebe müttefiklerin büyük bir zaferiyle sona erdi. Bu bir piyadeler savaşı veya sonradan deneceği üzere "erler savaşıydı", çünkü askerler subaylarının pek talimatı olmaksızın savaşmışlardı. Rusların kitle halinde yaptıkları süngü hücumlarının Rus filintalarının boy ölçüşemediği daha uzun menzilli Minié tüfekleri karşısında bir işe yaramadığı görüldü.[535] Rusların kayıpları muazzamdı: 11 bin kadar ölü ve yaralı, müttefiklerin kayıpları ise 4500 kadar ölü ve yaralıydı.

İnkerman'dan kısa süre sonra korkunç bir fırtına patlak verdi. Müttefikler Osmanlı filosundan iki fırkateyn dahil olmak üzere 30 kadar gemi kaybettiler. İnsan kaybı 500 civarındaydı ve böylece etkisi neredeyse kaybedilmiş bir muharebeninkiyle kıyaslanabilirdi. Bu kış boyunca müttefiklerin Sivastopol'u alamayacakları ve Rusların da onları defedemeyecekleri belli oldu. Savaş ciddi olarak başlamıştı. İzleyen acı kış müttefik orduların bütün eksikliklerini ortaya çıkardı. *The Times* muhabiri William Howard Russell Britanya ordusunun teşkilatsızlığı ve feci durumu hakkında detaylı raporlar verdi. Bu raporlar ilgili bir kamuoyu tarafından okundular ve Britanya'da ihtilal kabilinden bir etki yarattılar. Lord Raglan, onun askeri iaşe görevlileri ve hükümetteki bakanlar suçlandılar. Kısa sürede Lord Aberdeen'in hükümeti yerini Lord Palmerston'unkine bıraktı. Hem Marx hem de Engels, NYDT'de İngiliz savaş sisteminin kötü idaresine dair yazılar yazdılar.[536]

Rusların da erzak ve takviye problemleri vardı, çünkü Moskova'nın güneyinde demiryolları yoktu. Ruslar bu zorlukları savaşın son bulmasından önce çözemediler. Sonunda bunlar yenilgilerinde büyük bir rol oynadı, çünkü erzakları bittiğinde kolayca yenileyemediler. Fransızlar teşkilatı en iyi olan orduydu, Osmanlı askerlerinin sefaletinin ise hiçbir benzeri yoktu.

Büyük Osmanlı kuvvetlerinin Gözleve'de toplanması Rusların Or Kapusu'ndan (Perekop) geçen ikmal hatlarını tehdit ediyordu. Nikolay bu kuvvetlere bir saldırı yapılmasını emretti. Knez Menşikov görevi General Stepan Hrulev'e verdi, o da 17 Şubat 1855'te 80 top, 29 bin piyade ve 4000 süvariden oluşan bir orduyla Osmanlılara saldırdı.[537] Müttefik savaş gemilerinin top ateşiyle des-

teklenen Ömer Paşa'nın komutasındaki Osmanlı kuvvetleri Rusları püskürttü. Rusların kaybı 700 kadardı.[538] Osmanlıların kayıpları (bir miktar Fransız ve sivil dahil olmak üzere) 103 ölü ve 296 yaralıydı. Mısır askerlerinden Ferik Selim Paşa ve Miralay Rüstem Bey ölenler arasındaydı. Bu muharebede Kırım Tatar gönüllüleri de Osmanlılarla birlikte savaştılar ve 13 ölü ile 24 yaralı verdiler.[539] Osmanlı askerlerinin "yiğit ve kararlı duruşunu" öven ve "uğradıkları saldırının ciddiyetine" tanıklık eden Lord Raglan, muharebeye dair Newcastle Dükü'ne rapor verdi.[540] Bu başarısız saldırıdan sonra Nikolay, Menşikov'u görevden aldı ve General Gorçakov'u Kırım'daki Rus ordusunun başına getirdi. I. Nikolay kısa süre sonra 2 Mart 1855'te öldü ve tahta oğlu II. Aleksandr çıktı.[541]

Nikolay'ın ölümü diplomatik çözüm ümitlerini artırdı. 1855 yılı Mart ayının ortasında Viyana'daki Fransa (Bourqueney), Birleşik Krallık (Lord Westmoreland), Babıâli (Arif Efendi) ve Rusya (Knez Aleksandr Gorçakov) elçileri ile Avusturya dışişleri bakanı Kont Buol'un katılımıyla barış için yeni bir konferans başladı. Rusya "dört nokta" temelinde müzakereleri kabul etmişti. Arif Efendi Fransızca bilmediği için sonra Tercüme Odası'ndan Rıza Bey Viyana'ya gönderildi.[542] Ali Fuat Türkgeldi böyle bir elçiyi Viyana'da tuttuğu ve onun konferansa katılmasını ama "güya konferansça cereyan edecek müzakerat bize aid olmayıp Çin devletine müteallik imiş gibi" müzakereye karışmayarak dinleyici sıfatıyla bulunmasını emrettiği için Babıâli'nin tutumunu eleştirmektedir. Âli Paşa'nın neden hemen gönderilmemiş olduğunu da soran Türkgeldi, bunu Stratford Canning'in ayak oyunlarına hamletmektedir. Türkgeldi yanılmıştır. Stratford bunun sorumlusu olarak görünmemektedir. Problem Viyana Konferansı'nın başlangıcında Babıâli'nin dört nokta, özellikle de Babıâli'nin gayrimüslim tebaasının hakları ve imtiyazlarını ele alan dördüncü nokta hakkında ne yapacağını bilmemesiydi. Bu mesele 24-26 Mart 1855'te toplanan bir Meclis-i Meşveret'te 21 Osmanlı devlet adamı tarafından görüşüldü. Türkgeldi bu önemli toplantı ve alınan karardan bahsetmez, halbuki Âli Paşa'ya verilen ve bizzat yayımladığı talimatların ekinde yer almıştır.[543] Bu konuyu 5. Bölüm'de yeniden ele alacağım.

Gözleve'deki Osmanlı askerleri ile Tatar çocuklar. ILN, 3 Mart 1855

Hariciye nazırı Âli Paşa, 1855 yılı Mart ayının sonuna doğru olağanüstü delege sıfatıyla Viyana'ya gönderildi ve konferansa ilk defa 9 Nisan 1855'te, Fransa dışişleri bakanı Drouyn de Lhuys ile birlikte katıldı.[544] İngiltere konferansa Lord John Russell'ı göndermişti. Reşid Paşa'nın istifasından sonra Âli Paşa 1855'in Mayıs ayında, daha Viyana'dayken, yeni sadrazam oldu. Yeni hariciye nazırı ise Fuad Paşa'ydı. Konferansta müzakereler Haziran ayının başında durduruldu (veya resmi olarak söylemek gerekirse kararı başkasına bırakıldı). Boğazlar rejimini ve Karadeniz'de Rus donanmasına getirilen sınırlamaları düzenleyen üçüncü noktadan dolayı mutabakata varılamadı. Konferans sırasında Âli Paşa 19 Nisan 1855'te aşağıdaki önemli formülasyonu önerdi.

> Muahid Devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli Avrupa devletleri arasında kamu hukuku ile tesis edilen uyumun avantajlarından yararlanmasını teminat altına almaya verdikleri önemi göstermek isteyerek, bu imparatorluğu bundan böyle uyumun mütemmim bir cüzü olarak gördük-

> lerini beyan ederler ve genel güç dengesinin başlıca bir şartı olarak onun toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına riayete kefil olurlar.[545]

Bu madde daha sonra Paris Antlaşması'nın 7. maddesinde Avrupa güçler dengesine atıfta bulunmaksızın yeniden formüle edilecekti.

Müttefikler kuşatmaya ve Sivastopol'u bombardımana devam ettiler. Bu arada Piyemonte-Sardunya devleti 15 bin askerle müttefiklere katıldı. Nisan ayında 20 bin Osmanlı askeri kuşatma tabyalarının dışında yer almak üzere Gözleve'den geldi. Sonra ikinci topçu düellosu başladı. Müttefik kuvvetlerin ateş gücü bakımından bariz bir üstünlüğü vardı: 9 Nisan'dan 19 Nisan'a kadar attıkları 165 bin top mermisine Ruslar sadece 89 bin gülle ile karşılık verebilmişlerdi.[546] Bu arada müttefik filo Kerç'e bir sefer yaptı ve orasını Kefe ve Yenikale ile birlikte işgal etmesi ardından Azak Denizi çevresinde Rusların muazzam miktarda malzemesini tahrip etti. Haziran ayına gelindiğinde müttefiklerin toplam mevcudu 224 bindi. Gözleve, Sivastopol ve Yenikale'de konuşlanmış Osmanlı kuvvetlerinin Kırım'daki mevcudu 55 bini buldu. Fransız kuvvetleri 120 bin, İngilizler 32 bin idi. Bir günde 75 bin gülle atabilen Müttefikler, kuşatma savaşlarında benzeri görülmemiş derecedeki bir ateş yoğunluğuna ulaştılar. Halbuki Ruslar cephanelerini idareli kullanmak zorundaydılar ve bu sayının sadece dörtte biri ile karşılık verebiliyorlardı.[547] Böylesi bir ateş yoğunluğu bir daha ancak Birinci Dünya Savaşı'nda görülecekti. Nitekim kuşatmanın sonucunu müttefiklerin top ve cephane üstünlüğü belirledi. Rusya, müttefikler kadar cephane imal edip askerlerine ulaştıramıyordu.

8 Eylül 1855'te hem Britanya hem Fransız askerlerinin katıldıkları üç günlük cehennemi bir bombardımandan sonra Fransızlar nihayet Malakoff'u aldılar. Bombardımanın ateş yoğunluğunun o zamana değin bir benzeri görülmemişti. Aslında daha 1855 yılının Ocak ayı gibi erken bir tarihte General Canrobert, Serasker Rıza Paşa'ya "kuşatma savaşı tarihinde belki bir örneği olmayan bir ateş" açacaklarını yazmıştı.[548] Rus kuvvetleri şehrin güney kısmını tahliye edip kuzey kısmına geçmek zorunda kaldılar ve müttefikler 12 Eylül'de şehri işgal etti. Her iki tarafın kayıpları ağırdı; Ruslar

13 bin, müttefikler ise 10 bin civarında kayıp vermişti. Çernaya (Karasu) nehri boyunda konuşlanmış Osmanlı askerleri, hücuma katılan askerlerin arasında yoktu. O tarihte Ömer Paşa, yerine bir vekil bırakmaksızın Kafkasya seferi için Kırım'dan ayrılmış bulunuyordu. Ömer Paşa'nın bu hareketi Osmanlıların Sivastopol'daki nihai zafere katılmamasına sebep olduğundan ötürü haklı olarak eleştirilmiştir. Cevdet Paşa, Ömer Paşa'nın Kırım'daki Fransız ordusu komutanı General Pélissier ile bozuşup 1855 yılının Temmuz ayında İstanbul'a geldiği zaman "Malakoff bu sene alınamaz... Sivastopol'un dahi iki üç seneye kadar fethi muhtemeldir ve düvel-i müttefika asakirinin orada inhizamı dahi muhtemel olup ancak onların gemileri çok. Askerlerini çekebilirler ve bizi terk ediverirler" yollu "dehşetamiz" sözler söylemiş olduğunu yazmıştır.[549] Cevdet Paşa, serdar-ı ekremin ayrıca Damad Mehmed Âli Paşa'yı tekrar kapudan paşalığa tayin ettirmek için nüfuzunu kullanarak, seyir yerlerinde gezerek ve "birtakım naşizelerle düşüp kalkarak" havas ve avam gözünde küçük düştüğünü ileri sürmektedir.

Aslında Cevdet Paşa, Ömer Paşa'nın Rumeli'deki komutanlığında da kusur bulmaktadır. Ömer Paşa'nın başıbozukları yönetemediğini ve bunun onların yağma yapmalarıyla neticelenecek şekilde dağılmalarına sebep olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca, Ruslar Tuna'yı her noktada saldırıya açık gevşek nizamda geçtikleri zaman onlara saldırıda bulunma cesaretini göstermemişti. Cevdet Paşa hatta Ömer Paşa'nın Silistre'yi teslim etmek üzere olduğunu ama İbrahim Ağa'nın önayak olduğu yerel ahalinin savunmayı tertip ettiğini iddia etmektedir. Kırım'daki günlerini kuşatmaya ve Sivastopol'un hücumla alınmasına katılmak yerine Gözleve'de boş boş oturarak geçirmişti. Sonra Cevdet Paşa'ya göre Pélissier ona bir gün daha beklemesini söylemiş ve Ömer Paşa'nın askerlerinin Anadolu'ya nakli için tüm filoyu vermeyi vaat etmişti, ama Ömer Paşa kabul etmemişti. Batum ve Ardahan üzerinden doğruca yürümek yerine çok daha uzun olan bir yolu seçmiş ve Kars'ı Rusların eline düşmeye bırakmıştı.[550]

Kırım Savaşı, Kırım ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları ile sınırlı olmamıştır. Müttefikler aynı zamanda Baltık Denizi'ne

Kırım'daki Mısır askerlerinin komutanı Ferik İsmail Paşa, 1855.
Roger Fenton'un fotoğrafı.

ve İngilizler Kuzey Buz Denizi ile Kamçatka Yarımadası'ndaki Petropavlosk'a filo göndermişlerdi. Oralarda yapılan muharebeler, Osmanlı askerleri üzerinde etkileri olmadığı için burada ilgilenmemizi gerektirmiyorlar.[551]

Sivastopol'un güney kısmının zaptından sonra genel hatlarıyla hedefler bakımından Fransa ile İngiltere arasında anlaşmazlık çıktı. III. Napolyon Kırım'da bir zafer kazanmış olmaktan temelde memnundu ve şimdi savaşa devam etmek istemiyordu. İngilizler ise eşit derecede tatmin olmamışlardı. Rus ordusu henüz yenilmemişti. İngiltere'nin ayrıca Çerkezistan'ın bağımsızlığına dair planları vardı. Fakat Kırım'da yapacak pek bir şey yoktu. Müttefik ordular sahilden uzaklaşıp Rus topraklarının içlerine girmek istemiyorlardı. Sonra Fransızlar Kılburun Kalesi'ne bir sefer tertip etmeye ikna edildiler. Müttefik filoların topa tuttuğu kale çabucak

teslim oldu. Evvelce belirtmiş olduğumuz üzere burada ilk defa zırh kaplı yüzen bataryalar kullanıldı.

Görmüş olduğumuz üzere Osmanlı askerlerinin sayısı savaşın seyri boyunca değişiklikler gösterdi. Osmanlı muharip nizami askerlerinin en yüksek sayısı neydi? Muhtemelen en doğru sayı 1855 yılının Ekim ayında borç kontrol komisyonuna sunulmak üzere tanzim edilmiş olan bir mali raporda kaydedilmiştir (bu hususta 4. Bölüm'de daha çok şey söylenecektir). Bu rapora göre Osmanlı kara birliklerinin (piyade, muhafızlar, süvariler, kale ve sahra topçuları) toplam fiili hizmete hazır asker sayısı 199.152 idi. Bu sayıya İngiliz hükümetinin parasını ödediği Türk Müfrezesi'ndeki 10 bin kişi, Mısır ordusundaki 23.931 kişi, 2000 Osmanlı Kazağı ve 485 Tatar süvarisi dahil değildi.[552] Hepsini toplarsak sayı 235.568 kişiyi bulur, bunların yaklaşık yarısı redif askeriydi. Ayrıca bu rapora göre Osmanlı askerlerinin yüzde 77'si piyade ve geri kalanları süvari ve topçuydu. Donanmanın mevcudu ise on binleri bulmuş olmalıdır.

Savaşın Sonu ve Paris Barış Anlaşması

Müttefik ve Rus orduları birbirlerini Sivastopol'un iki tarafından gözetlerken 28 Aralık 1855'te, St. Petersburg'daki Avusturya sefiri Esterhazy, Rusya'ya "dört noktayı" temel olarak alan barış görüşmelerini kabul etmesi için bir ültimatom verdi. Aksi takdirde Avusturya müttefiklere katılacaktı. Bu arada İsveç müttefiklerle bir savunma anlaşması yaptı. Prusya kralı da barış yapması için yeğenine çağrıda bulundu.[553] Biraz tereddüt ettikten sonra İmparator II. Aleksandr 1856 yılının Ocak ayında şartları kabul etti.

Resmi barış görüşmeleri 1856 yılının Şubat ayında Paris'te başladı. Osmanlı İmparatorluğu sadrazam Âli Paşa ve Reşid Paşa'nın oğlu Mehmed Cemil Bey (Paris ve Sardunya sefiri) tarafından temsil ediliyordu. Fransa, yeni dışişleri bakanı Kont Alexandre Colonna-Walewski ve Viyana elçisi Baron François-Adolphe de Bourqueney tarafından temsil ediliyordu. Rusya Kont Aleksey Orlov ve sabık Londra elçisi Baron Filip de Brunnov'u gönderdi. Britanya'nın temsilcileri dışişleri bakanı Lord Clarendon ve Paris'teki elçisi

Baron Henry Richard Charles Cowley idi. Avusturya'nın temsilcileri Başbakan Charles-Ferdinand Buol-Schauenstein ve Paris'teki elçisi Baron Joseph-Alexandre de Hübner idi. Piedmont-Sardunya krallığı başbakan Kont Camille Benso Cavour ile De Villamarina tarafından temsil ediliyordu. Nihayet Prusya, başbakan ve dışişleri bakanı Baron Othon de Manteuffel ve Paris elçisi Kont de Hatzfeldt tarafından temsil ediliyordu.

Savaş son bulmuştu, ama bu İngiltere'den ziyade Fransa'nın arzusuydu, çünkü bu savaş İngiltere için (ve Stratford de Redcliffe için) bitmemiş bir savaştı. İngiltere, Türk Kontenjanı ve "Osmanlı gayrinizami süvarileri" için çok para harcamıştı ve şimdi onlar tam görev yapmaya hazırken savaş sona ermişti. Sivastopol'daki zafer genellikle bir Fransız zaferi olarak görülüyordu, bu yüzden Britanya'nın kendisi için zafer kazanmak ve Rusya'nın askeri gücünü yok etmek için başka bir sefere ihtiyacı vardı. Lord Palmerston'un Lord Aberdeen'in yerini alıp başbakan olduğu 1855 yılı başlarından beri Britanya donanması ve ordusunu gayretle güçlendirmişti. Fakat Fransa ve Avusturya savaşa son vermeyi kabul etmiş olduklarından dolayı Palmerston pek fazla bir şey yapamadı.

III. Napolyon savaştan umduğu şeyi çoktan elde etmişti: Hanedanı ve Fransa için itibar ve şan ile Rusya-Avusturya-Prusya blokunun yıkılması. Daha fazla niçin savaşsındı ki? Fransız kamuoyu da şimdi savaş daha ziyade Britanya'nın çıkarına görünmeye başladığı için barıştan yanaydı. Gelecekte Rusya'nın desteğine ihtiyacı olacağını düşünen Fransa'nın şimdi Rusya'ya karşı siyaseti çok yumuşaktı. Aslında Paris Kongresi bir Fransız-Rus yakınlaşmasının[554] ve Avrupa siyasetinde Rusya-Avusturya-Prusya ittifakının sonunun işaretini veriyordu. Avusturya hem Rusya'nın hem Britanya'nın ve hatta Fransa'nın dostluğunu kaybederken Prusya Avrupa'daki yeni güç dengesinden en kazançlı çıkan güç oldu. Nitekim Prusya 1871'de Fransa'yı yenecekti ve bu da Rusya'ya Karadeniz'in tarafsızlığı maddesini reddetmek için cesaret verecekti. Öteki devletler de yeni durumu kabul edeceklerdi.

Kongreden önce, 18 Şubat 1856'da, Islahat Fermanı ilan edildi. Ferman Babıâli'nin tüm tebaasına kanun önünde eşitlik, polis-

te, vergilendirmede reform vs. vaat ediyordu. Bunu 5. Bölüm'de ele alacağız.

Paris Anlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü büyük devletlerin koruması altına aldı. Boğdan'a verilen Güney Besarabya'daki bir miktar Rus arazisi (Bucak) hariç, müttefikler ve Rusya bütün zaptedilmiş şehirleri ve toprakları birbirlerine geri verdiler. Böylece Rusya, Tuna'nın ağzını kontrol edecek bir konumdan uzaklaştırıldı. Boğdan ve Eflâk beylikleri Babıâli'nin hükümranlığı altında kalacaklardı. Devletlerin hiçbiri bu beylikler üstünde özel bir himaye uygulamayacaklardı. Bütün savaş esirleri geri verilecekti. Karadeniz'in tarafsız olduğu ve sınırlı sayıdaki küçük gemilerin haricinde savaş gemisi bulunmayacağı beyan edildi. Sahillerinde kaleler inşa edilmeyecek veya elde bulundurulmayacak; bütün milletlerin ticaret gemilerine açık olacaktı. Tuna'da da her nevi ticari seyrisefain bütün milletler için serbestti. Tuna beylikleri üstündeki Rusya himayesi kaldırılmıştı. Beylikler Sırbistan ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümranlığı ve büyük devletlerin kolektif teminatı altında olacaklardı. Sırbistan iç işlerinde serbest olmaya devam edecek ama Babıâli eskiden olduğu gibi Belgrad'da bir garnizon bulunduracaktı. Britanya, Çerkeslerin bağımsızlığı veya muhtariyeti için bastırmak isterken Babıâli bile bu proje için hevesli görünmedi. Bu yüzden kongre Çerkezistan'ın durumunu ele almadı.

Babıâli için en önemli sonuç Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki büyük devletler sistemine (Avrupa Uyumu'na) katılmasıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan tebaasının hakları konusunda Âli Paşa ve Babıâli, Babıâli'nin iç meselelerine müdahale için kullanılabilecek herhangi bir maddeyi engellemek için çok uğraştılar. Evvela anlaşmada Islahat Fermanı'ndan bahsedilmesini istemediler. Buna engel olamadıkları zaman Babıâli muahid devletlerin onu "kayda alacakları" (*prendre acte*) ifadesine itiraz etti, çünkü nazırlar tabir için sözlüklere bakmışlar ve "acte" kelimesinin "senet" demek olduğunu görmüşlerdi! Babıâli için bu, fermanın bağlayıcı bir konvansiyon olarak kabulü manasına gelecekti.[555] Nihayet Âli Paşa "muahid devletler bu ilanın yüksek değerini

kaydederler" (*Les Puissances constatent la haute valeur de cette communication*) ifadesi üzerinde bir mutabakata varabildi. Aynı madde (Madde 9) aynı zamanda fermanın, ister kolektif ister ayrı ayrı olarak Büyük Devletlerin Sultan'ın tebaası ile olan münasebetlerine müdahale etmeleri için mazeret olarak kullanılmayacağını beyan ediyordu.

Paris Kongresi esnasında ve sonrasında III. Napolyon, "milliyet prensibini" şevkle benimsedi. Bu prensibin en çabuk ve acil göstergesi Tuna beyliklerinin birleştirilmesinin sebebiydi. III. Napolyon'un milliyetleri göz ardı eden 1815 anlaşmasına muhalefet etmek için sebebi vardı. Bu yüzden yabancı bir prensin idaresi altındaki birleşmiş bir Romanya için ısrar etti. Piyemonte-Sardunya, tabiatıyla milliyet prensibini destekledi. Birleşmiş bir Romanya'nın kendi Romen tebaası için çekici olacağından korkan Avusturya buna karşıydı. Babıâli tabiatıyla buna karşıydı, çünkü haklı olarak böyle bir birleşmenin tam bağımsızlığa doğru atılmış bir adım olduğunu düşünüyordu. Rusya bu meselede Napolyon'un önde gelen müttefikiyken Britanya tereddüt içindeydi. Rusya Romen halkının iyi niyetini kazanmak ve Fransa ile Britanya arasındaki mesafeyi büyütmek istiyordu. Nihayetinde beylikler 1859 yılında Albay Alexander Cuza'nın yönetimi altında birleştirildiler.

IV

Savaşın Finansmanı

Savaştan Önce Osmanlı Mali Krizi

19. yüzyılın ortasında bile Osmanlı bürokrasisinin devlet mekanizmasını finanse etmek için acil gerekliliklerin ötesine geçen herhangi bir ekonomik teorisi veya fikri yoktu. Bağımsız iktisatçılar yoktu ve tercüme edilmiş şekliyle bile genel olarak ekonomi üzerine pek az eser yazılmıştı.[1] Vükelanın yegâne derdi vergileri toplamaktı ve maaşlarını almaya devam ettikleri sürece milli hasılayı ve ülkenin vergi gelirlerini artırmakla ilgilenmiyorlardı. Babıâli nezdindeki Britanya büyükelçisi Stratford Canning 1851 yılının Ekim ayında Lord Palmerston'a Reşid Paşa ile maliye hakkındaki bir konuşmasını rapor ederek "Sadrazam konu hakkında hiç bilgisi olmadığını söylüyor" diye yazmıştı. Canning'e göre benzer şekilde maliye nazırı Abdurrahman Nafiz Paşa (?-1853)[2] "yetenekli ve dürüst" olmasına rağmen "Avrupalıların bilgilerinden tamamıyla yoksundu". Benzer şekilde İstanbul'daki İngiltere elçiliği maslahatgüzarı Albay Hugh Rose 1852 yılının Ekim ayında şu yorumda bulunmuştu: "Sadece iki Türk, Fuad Efendi ve Safveti Paşa, ban-

kalar, fonlar, emre yazılmış senet vs. gibi en sıradan Avrupai bilgilerden haberdardır ve hiçbir paşa hesap defteri tutmuyor veya kendi hesabını bilmiyor."[3] Burada bir miktar abartma vardır, çünkü paşaların hesap defteri tutan kethüdaları vardı. Yine de paşaların pek bilgi sahibi olmadıkları veya finansal meselelerle ilgilenmedikleri genellikle doğrudur.

Tarım ürünlerinden alınan öşür hâlâ Babıâli'nin vergi gelirleri arasında en büyük kalemi teşkil ediyordu (toplam gelirlerin dörtte biri kadardı).[4] Bu durumda kötü bir hasat, vergi gelirlerinde ciddi bir azalma demek oluyordu. Başka bir önemli gelir kaynağı dahili ve harici gümrük vergileriydi (rüsumat) ama bunlar, özellikle de ithalat vergileri çok düşüktü. Aslında dünya üzerindeki en garip ekonomik siyaset kendisini burada gösteriyordu, çünkü Osmanlılar kendi yerli sanayilerini koruyan ABD, Alman Konfederasyonu ve Rusya gibi sanayileşen ülkelerin uygulamalarının aksine ithalattan daha çok ihracattan vergi alıyorlardı.[5]

16 Ağustos 1838'deki İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması (Balta Limanı Antlaşması) ithalattan alınan gümrük vergisini yüzde 5 olarak tespit etmişti, halbuki ihracat resmi ve dahili gümrük resmi bütün mallar için *ad valorem* [değeri üzerinden] yüzde 12 idi. Bu oranlar savaş esnasında bile değişmeyecekti. O dönemde İngiltere'deki ithalat vergileri ise yüzde 20 civarındaydı.[6] Antlaşma aynı zamanda devletin ithalat ve ihracat üzerindeki tekel sistemini (*yed-i vahit*) kaldırıyordu. Bundan sonra başka büyük devletler de Babıâli ile benzer antlaşmalar yaptılar. Böylece İngiliz bir tüccar (veya büyük devletlerden herhangi birinin himayesinde olduğunu ileri süren herhangi bir tüccar) yüzde 5 vergi ödedikten sonra mallarını imparatorluğun bütün eyaletlerinde satabilirken Osmanlı tüccarları imparatorluğun dahilinde yüzde 12 dahili gümrük resmi ödemek zorundaydılar.[7] Gülten Kazgan, Reşat Kasaba'ya atıfta bulunarak Britanya'nın Birinci Afyon Savaşı'ndan sonra Çin'e dikte ettiği 1842 yılındaki Nanjing (Nanking) Antlaşması'nın şartlarının Balta Limanı Antlaşması'nın şartları kadar kapsamlı olmadığını yazmıştır. Bu siyaset Osmanlı İmparatorluğu'na evvela Britanya ve sonra diğer devletler tarafından kısmen gelirlerinin büyük bir

kaynağını alarak Mısırlı asi Mehmed Ali Paşa'yı bastırmak için empoze edilmişti.[8] Bu Osmanlı bürokrasisine de uygun geliyordu, ona göre ihraç edilen mallara daha ağır vergiler konmalıydı, zira ihracat önde gelen dahili alıcı olan hükümetin zararına olmak üzere malların fiyatını artırıyordu.[9]

Britanya'nın özellikle 1846'da tahıl ithali yasaklarının (*Corn Laws*) iptalinden sonra serbest ticaretin savunucusu olması pekâlâ anlaşılır bir durumdur, çünkü elinde mamul mal fazlası vardı ve ürünleri için yeni pazarlar aramaktaydı. Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nun gümrük vergileri bakımından dünyanın muhtemelen en liberal ülkesi olmasını açıklayabilmek pek kolay değildir. Batı ile çok olumsuz bir ticaret dengesine ilaveten Osmanlı devleti aynı zamanda tağşiş edilmiş para ve nakit enflasyonu problemleri ile karşı karşıyaydı.[10] Rusya ile yapılan sürekli savaşlar ve 1768'den 1840'a kadar olan dahili karışıklıklar hazineyi zayıf düşürmüştü. 1829'daki Edirne Antlaşması ile Rusya'ya ödenecek olan büyük tazminat ve 1830'larda Mısırlı Mehmed Ali Paşa ile yapılan savaşın masrafları da Osmanlı İmparatorluğu'nun mali durumunu zayıflatmıştı. Ayrıca Tanzimat ıslahatı hazine için ek mali yük demekti. Hepsinden ziyade modernize edilmiş bir ordunun kurulması ve sürdürülmesi pahalıydı. Merkez ve taşra bürokrasisinin artan büyüklüğü, yeni adli sistem, eğitim kurumları, kamu işletmeleri, yabancı uzmanların hizmetleri vs., hepsi yeni masraf kapılarıydılar, halbuki devlet gelirleri bunları karşılamıyordu.

Osmanlı bürokrasisinde rüşvet ve yolsuzluğun kural, dürüstlüğün ise istisna olduğu çağdaş Avrupalı gözlemcilerin genel olarak paylaştığı bir kanaatti. Dürüst bir insan için yüksek bir mevkie gelmek veya konumunu muhafaza etmek genel rüşvet sistemine dahil olmaksızın gerçekten zordu. Cevdet Paşa'ya göre büyük ıslahatçı Mustafa Reşid Paşa, Sultan Abdülmecid'in ihsanı sayesinde en azından 1850'lerden önce paşaların yolsuzluk uygulamalarının içinde değildi. Ancak Mustafa Reşid Paşa kendi çevresindeki kişilerin böyle yapmalarını engellemedi veya engelleyemedi. Öte yandan Osmanlı paşaları çok yüksek maaşlar ve tahsisat alıyorlardı ki bunlar da hazine için önemli bir yük teşkil ediyordu. Vezir rütbesindeki

paşaların her biri maaş ve erzak olarak ayda 60 bin ila 100 bin kuruş alıyordu.[11] Bu miktarlar 545 ila 909 sterline eşitti, bu da bugünkü parayla yaklaşık olarak 33 bin ila 55 bin sterline tekabül eder.

Tanzimat'ın standartlaştırma, düzenleme ve basitleştirme prensiplerine rağmen vergiler çok fazla, düzensiz ve eşitsizdi.[12] Olağan vergilere ilaveten halka iane-i umumiye gibi[13] bazı olağanüstü vergiler (avarız) yükleniyordu ve bu vergiler zamanla daimi oluyordu. Fakir köylüler vergi yükünün ağırlığını çekerken zenginler nispeten az vergi ödüyordu. Zenginler ayrıca bazı vergilerden veya askere alınma gibi mükellefiyetlerden kaçınmak için yozlaşmış hükümet yetkililerine rüşvet verebiliyorlardı. Mesela Anadolu ordusunun bazı birlikleri Erzurum civarındaki köylerde konaklatılırken daha zengin olan köyler rüşvet vermişler ve askerler daha fakir olan köylerin evlerinde konaklatılmışlardı.[14] İstanbul halkı birçok vergiden ve askere alınmaktan muaftı. Ayrıca Anadolu'da bazı Kürt aşiretleri başlıcaları Ermeniler olmak üzere gayrimüslim köylerden çeşitli haraçlar alıyordu. İltizam (vergi gelirlerinin kiralanması) sistemi vergilerin büyük bir kısmının daha devlet bütçesine hiç ulaşmadan aracılara ve paşalara gitmesi demekti. Ayrıca yüksek bürokratlar bu iltizam haklarının satışından muazzam komisyonlar alıyordu. Mültezimler sarraflardan borç alıyor, onlar da faizlerden kazanç elde ediyorlardı. Osmanlı vakanüvisi Cevdet Paşa, Reşid Paşa ve takipçilerinin yozlaşmayı önlemek, medeniyet ve eğitimde ilerlemek için çalışmakta olduklarını iddia ederken onların [iltizam] haklarını satış uygulamalarının onlar hakkındaki kamu görüşünde değişime sebep olduğunu yazmaktadır.[15]

1839 yılındaki Tanzimat Fermanı'ndan sonra devlet, vergileri iltizama vermek yerine doğrudan muhassıllar ile toplamaya çalıştı, ama bu sistem büyük direnişle karşılaştı ve terk edildi. Abdülmecid bunda bütün ıslahat hareketlerinde olduğu gibi sebatsızdı. Bütçe açıkları 1840'larda kronik hale geldi. Bu açıklar hükümetin başta Galata bankerleri veya sarraflardan olmak üzere çeşitli şekillerde borç almasıyla kapatılmaktaydı. Başlıca, Rum, Ermeni, Yahudi ve Avrupalı olan bu bankerlerin Paris, Londra ve başka yerlerdeki yabancı bankalarla doğrudan bağlantıları vardı.[16]

Babıâli'nin mali sıkıntılarından haberi olan Britanya büyükelçisi Stratford Canning 22 Ağustos 1850'de Sultan'a ıslahat hakkında şahsen uzun bir muhtıra sundu.[17] Yüzde 4 faizle 25 yılda ödenmesi kaydıyla alınabileceğini ileri sürdüğü beş ila altı milyon sterlinlik bir yabancı borç alınmasını önerdi. Bu kabul edilmedi. Birçok Osmanlı bürokratı bitmek bilmeyen borçlar tuzağına düşmekten ve böylece Avrupa'nın onları sıkı bir şekilde kontrol etmesinden korkarak yabancı borç almakta isteksizdiler. Abdülmecid'in yabancı borçlara karşı tavrı genelde olumsuzdu, zaman zaman yurtdışından borç almaktansa masrafları kısmanın daha iyi olduğunu söylüyordu.[18] Bununla birlikte Abdülmecid âdeti üzere kendisiyle çelişkiye düşüyordu ve kendi lüks harcamalarına devam ediyordu.

Osmanlı hazinesi nihayet 1851 yılında iflas etti. Son iki yılda hasat kötü olmuştu ve Bosna'daki ayaklanma askeri harcamaları artırmıştı. 1851 yılının Nisan ayında Lord Stratford geçen yıl harcamaların, geliri 1 milyon sterlin veya 1,1 milyon Osmanlı lirası aştığını ve o yıl 770 bin Osmanlı liralık bir açığın beklendiğini rapor etti. Stratford hükümetin mali mükellefiyetlerini tamamen yerine getirmek için 7,5 milyon sterline veya 8,25 milyon Osmanlı lirasına ihtiyacı olduğunu düşünüyordu. Onun gözlemlediğine göre bu meblağ Babıâli'nin bir yıllık ortalama gelirinden daha fazlaydı. Stratford yegâne çözümün uzun vadeli bir yabancı borç olduğunu tekrar vurguladı. İngiliz elçisi mali krizin ıslahat hareketini mahvedebileceğinden korkuyordu.[19]

Maliye nazırı Nafiz Paşa Divan'a bir sonraki ay maaşların gecikeceğini söylediği zaman bütün nazırlar şoka girdiler. Aslında mali kriz nazırlar için o kadar ani olmuştu ki Fransızca *crise* kelimesinin Osmanlı Türkçesinde bir karşılığı bile yoktu. Cevdet Paşa nazırların ona eşdeğer olarak nihayet nasıl *buhran* kelimesinde mutabık kaldıklarını anlatmaktadır.[20]

İlk yabancı borcun 1854 yılında alınmasına rağmen fikir ilk defa 1783 yılında Rusya Kırım'ı ilhak ettiği ve savaş kaçınılmaz göründüğü zaman dile getirilmişti.[21] Abdülmecid'in saltanatı sırasında da ilk teşebbüs 1841 yılında aynı zamanda bir milli banka tesis etmek önerisiyle birlikte yapılmıştı. Bu mümkün olmamıştı,

çünkü Osmanlılar ne bir İngiliz-Osmanlı antlaşması ne de Osmanlı İmparatorluğu ile bütün büyük devletler arasındaki bir anlaşma ile garanti ve muafiyetler vermek istemiyorlardı. O tarihte bu Babıâli'nin reaksiyona meyletmesinde önemli bir rol oynadı.[22] Bir süre sonra 1849 yılında yabancı tüccarlar tarafından Dersaadet Bankası (Bank of Constantinople) kuruldu. Bu "bankanın" vazifesi Osmanlı parasının Avrupa paralarına, özellikle de sterline karşı istikrarını sağlamaktı.

1852 Yılındaki Akim Kalmış Dış Borç

1852 yılının Mart ayında Dersaadet Bankası ve Babıâli, bankanın Avrupa pazarlarına olan borcunu ödemek için kredi bulmak üzere İzmirli bir tüccarı, Mösyö Couturier'i Paris'e gönderdi. 1852 yılının Ağustos ayında Couturier'e Paris sefiri Kalimaki Bey veya Londra Sefiri Kostaki Bey ile birlikte yüzde 6 faiz ve yüzde 2 komisyon harcı ile 10 yılda ödenmek üzere 40 milyon frank için kontrat yapma yetkisi verildi. Babıâli teminat olarak Mısır, Sırbistan, Eflâk ve Boğdan haraçlarını gösterdi. 7 Eylül 1852'de yüzde 6 faiz ve yüzde 2 komisyon harcı ile 23 yılda ödenmek üzere 50 milyon franklık (2 milyon sterline eşdeğerdi) bir borç için Paris'te kontrat imzalandı.[23] Sonradan 20 milyon franklık tahviller satıldı. Fakat Sultan Abdülmecid isteksiz olmakla beraber onayını en fazla on yıllık bir süre için vermişti. Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa borç şartlarını Abdülmecid'e anlatmaya zahmet etmedi. Âli Paşa'nın rakibi Damad Mehmed Ali Paşa şartları öğrendi ve sonra Abdülmecid'i haberdar etti. Mehmed Ali babasının hiçbir zaman yabancı borç kabul etmediğini ileri sürerek Sultan'ı borcu reddetmeye ikna etmeyi başardı. Abdülmecid ödemelerde herhangi bir aksama olduğu takdirde yabancıların müdahalesinden korktuğu için isteksizdi.

Abdülmecid, Âli Paşa'yı görevden aldı ve 1852 yılı Ekim ayının başında yerine Mehmed Ali'yi getirdi. Paris sefiri Kalimaki Bey de görevden alındı ve yerine Veli (Veliyüddin) Paşa getirildi. Nazırlar borç verenlere ödenmek üzere aralarında 2,1 milyon franklık bir tazminat toplamak zorunda kaldılar. Olive Anderson'un işaret et-

tiği üzere bu Osmanlı İmparatorluğu için Batı'nın para pazarlarına "felaket kabilinden bir giriş" oldu. Bu iptal edilen muamele onun sadece kendi kredisi ile borç almasını neredeyse imkânsız kıldı."[24]

Osmanlı Savaş Masrafları

1841 yılından 1853 yılına kadar olan dönemde Osmanlıların askeri harcamaları devlet "bütçesinin" ortalama olarak yaklaşık yüzde 40'ını tüketti. Kırım Savaşı sırasında bu oran bütün devlet harcamalarının yüzde 67'sine çıktı.[25] Nitekim İstanbul'daki Rus askeri ajanı kurmay albay Osten Saken de 1851 yılında Rusya savaş bakanlığına sunduğu raporunda askeri harcamaların Osmanlı bütçesinin yaklaşık yarısına denk geldiğini doğrulamaktadır.[26] Cephane ve silahların çoğu ithal edilmekteydi, fakat askeri ithalat buharlı gemiler ve silahlar ile Minié tüfekleri ve Paixhans gülleleri gibi mühimmat ile sınırlı değildi. Süvari kılıçları, koşum takımları (eyerler vs.) ve çizmeler gibi kalemlerin bile Britanya ve Fransa'dan ithal edilmesi gerekiyordu.[27]

Askeri bir rapora göre nizami kara askerlerinin (*asakir-i nizamiye*) 1266 mali yılı (13 Mart 1850-12 Mart 1851) için toplam maaş ve tahsisatlarının tutarı 129.231.778 kuruştu.[28] Bu miktar o tarihte geçerli olan sterlin kuruna göre (1 sterlin = 110 kuruş) kabaca 1,12 milyon sterline eşitti. O yıl beş Osmanlı ordusunun mevcudu yoklama defterine göre 77.096 idi. Osmanlı maliye nezaretinin 1855 yılının Ekim ayında borç kontrol komisyonuna sunduğu bir raporda belirtildiği üzere 1855 yılının sonuna doğru ordu mevcudu (başıbozuklar hariç olmak üzere) 200 bini bulmuş olduğuna göre savaş sırasında sadece yıllık maaş ve tayınat maliyetinin neredeyse üç katına çıktığı sonucuna varabiliriz. Bu rapor aynı zamanda 8 Ocak 1856'da Fransız resmi gazetesi *Le Moniteur Universel*'de yayınlanmıştı.[29] Rapora göre Osmanlı İmparatorluğu'nun üç bölüm halindeki ordu, donanma ve topçularının toplam savaş masrafları 27 Mayıs 1853'ten 27 Eylül 1855'e kadar olan dönemde (28 ayda) 3.015.588 kese, yani 1.507.794.000 kuruş veya 11,16 milyon sterlini bulmuştu. Sterlin kuru şimdi 135 kuruş-

tu. Bu bize yıllık ortalama toplam askeri masrafı 4,8 milyon sterlin olarak verir ki askerlerin ve subayların maaş ve tayınatının yukarıda gösterildiği üzere en azından 3,36 milyon sterlin tuttuğunu düşünürsek oldukça azdır. Aynı rapora göre bu dönemde toplam bütçe açığı 5,8 milyon sterlini bulmuştu.

Savaşın Osmanlı İmparatorluğu için neredeyse üç yıl sürdüğünü hesaba katarsak, bu rakam Dr. Tevfik Güran'ın BOA'daki Osmanlı mali belgelerini esas alan araştırmasının sonuçlarıyla uyumludur. Tevfik Güran'ın araştırması bize 13 Mart 1853'ten 12 Mart 1856'ya kadar olan döneme, yani üç yıllık bir döneme tekabül eden 1269'dan 1271'e kadar olan mali (Rumi) yıllardaki fiili askeri harcamaların toplamını 1.782.737.764 kuruş olarak vermektedir. (*Bkz.* Tablo 1) Şayet bu meblağı bir sterline 125 kuruş olan ortalama bir pariteye bölersek bu dönem için yaklaşık olarak 14,26 milyon sterlinlik bir meblağ buluruz.[30]

Tablo 1: Devlet Ödemelerinin Çeşitli Masraf Kalemleri Arasındaki Dağılımı (x1000 kuruş)[31]

Mali Yıl	Askeri Harcamalar	Sultan'ın Harcamaları	Maaşlar	İdari Harcamalar	Transfer Ödemeleri	Toplam
1269/1853-4	430.372,7	147.485,8	119.180,9	116.437,1	135.416,0	948.892,3
1270/1854-5	601.744,1	57.138,6	119.759,9	90.330,5	31.324,6	900.298,0
1271/1855-6	750.620,8	72.279,1	115.404,7	129.721,7	53.740,8	1.121.957,6
Toplam	1.782.737,7	276.903,5	354.489,3	336.489,3	220.481,4	2.970.957,6

Bu sayılar aynı dönem için bütçe gelirleri ve bütçe harici gelirler dahil olmak üzere fiili devlet gelirleri ile mukayese edilince daha anlamlı olur. Bu gelirler dönem için kabaca 22,8 milyon sterline veya ortalama olarak yıllık 7,6 milyon sterline eşit olan 2.970.960.465 kuruşu bulur. (*Bkz.* Tablo 2) Bu dönem sırasında bütçe dışı gelirlerin miktarı ve toplam gelirler içindeki payı önemli ölçüde arttı. Bütçe dışı gelirler Galata bankerleri ve tüccarlardan alınan dahili borçlardan, kâğıt para (*kaime*, çoğulu kavaim) ve tahvillerin (esham) emisyonundan, bağış şeklindeki özel vergiler-

den (iane-i harbiyye) ve nihayet 1854 ve 1855 yıllarında alınan iki dış borçtan oluşuyordu. Galata sarrafları yıllık yüzde 12 faizle borç para veriyorlardı, halbuki bu oran Avrupa'da yüzde 4 ila 6 civarındaydı.[32] Bütçe dışı gelirler savaştan önce toplam gelirlerin tek haneli yüzdesini oluştururken savaş sırasında yüzde 51,5'e çıktılar.[33] Dönemin bütçe dışı gelirleri arasında dış borçlar kabaca 7,5 milyon sterlini buluyordu. Bu meblağın 2,4 milyonu 1854 yılındaki ilk borçtan (nominal değeri 3 milyondu) ve 5,1 milyonu 1855 yılındaki ikinci borçtan (nominal değeri 5 milyondu) gelmektedir. Ali Akyıldız'ın hesabına göre savaş sırasında iç borçlar 5.129.790 Osmanlı lirasını yani bir sterlin 109 kuruş olan resmi parite ile 4.706.229 sterlini buldu.[34]

Toplam savaş masrafları olarak yukarıda bahsolunan 14,26 milyon liralık rakamı kabul edersek o zaman Osmanlıların fiili harp harcamalarının yaklaşık olarak yarısının dış borçlarla finanse edildiği sonucuna varmak zorundayız.

Tablo 2: Devlet Gelirlerinin Dağılımı (x1000 kuruş)[35]

Mali Yıl	Bütçe Gelirleri	%	Bütçe Dışı Gelirler	%	Toplam Gelirler
1269 / 1853-54	799.490,7	84,3	149.279,1	15,7	948.769,8
1270 / 1854-55	487.522,3	54,1	412.966,9	45,9	900.489,3
1271 / 1855-56	543.988,6	48,5	577.712,6	51,5	1.121.701,2
Toplam	1.831.001,7		1.139.958,7		2.970.960,4

Paul Kennedy savaşan devletlerin askeri harcamaları tablosundaki Osmanlı İmparatorluğu ("Türkiye") başlığında, salt 1852 yılı için 2,8 milyon sterlin ve 1855 yılı için 3 milyon sterlin rakamlarını verir; 1853, 1854 ve 1856 yılları için soru işareti koyar.[36] Bu 3 milyon sterlin rakamı verilirken, 1854 yılındaki ilk Osmanlı borçlanması hesaba katılmış gözükmektedir. Yine de Kennedy'nin bu meblağı yüzde 80 ödeme ile tenzil etmesi (bu alınan fiili miktarı 2,4 milyona düşürmüştür) ve en azından 1855 yılında alınan 5,1

milyon sterlin olan ikinci Osmanlı borcunu ilave etmesi gerekirdi. Tabiatıyla bu iki borç Osmanlıların harp harcamalarının tümünü karşılamıyordu. Her halükârda Tablo 3'te görüleceği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun harp harcamaları üç büyük devletin herhangi biriyle karşılaştırıldığında çok mütevaziydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun gelirlerini düşündüğümüzde savaşın mali yükünü öteki devletlerden daha ağır hissetmiş görünmektedir.

Tablo 3: Savaşan Devletlerin Asker Harcamaları (milyon sterlin)[37]

	1853	1854	1855	1856	Toplam
Rusya[38]	19,9	31,3	39,8	37,9	128,9
Fransa	17,5	30,3	43,8	36,3	127,9
Britanya	9,1	76,3	36,5	32,3	154,2
Osmanlı İmparatorluğu	3,5?	4,6?	6,0?	3,2?	17,3
Sardunya	1,4	1,4	2,2	2,5	7,5

Dönemin resmi vakanüvisi Ahmed Lütfi Efendi savaşın 28 ayı için Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam olağanüstü savaş masrafları olarak 7 milyon Osmanlı lirası veya sterlin (liret) rakamını verir. Bu meblağın 3 milyonunun dış borçlardan geldiğini ve geriye kalan 4 milyonun iç borçlar, kâğıt para emisyonu ve iane-i cihadiye ile temin edildiğini yazar.[39] Gerçi aşikâr bir şekilde (ve bu görev için yetersizliğinin bir başka kanıtı olarak) 5 milyon sterlinlik 1855 yılı borcunu göz ardı eder. Her halükârda verdiği rakam düşük bir tahmindir.

Savaş devlet için masraf ve tebaası için yeni vergiler demekse de esnaf ve tüccar için birçok yarar sağladı. Müttefikler ordularının ve donanmalarının iaşesi için önemli miktarlarda harcamalar yaptılar. Yiyecek, at, yem ve başka şeyler satın almak için temsilcilerini Anadolu ve Rumeli'de her yere gönderdiler. Osmanlı İmparatorluğu'nda müsait karayolları ve demiryolları olmamasından dolayı bu satın almalar başlıca malların deniz yoluyla naklini kolaylaştırmak

amacıyla limanlara yakın sahil yörelerinden yapılmış görünmektedir. Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'yı 4 Ekim 1857'de İstanbul'daki konağında ziyaret eden İngiliz iktisatçı Nassau William Senior'a göre paşa ona son savaşın hükümet için "muazzam derecede pahalıya gelmiş olmasına" rağmen (çünkü 300 bin askeri silah altına almıştı), aynı zamanda kâr ettiğini ve "Türkiye"nin bunu yapan yegâne ülke olduğunu anlattı. Mehmed Paşa İstanbul'da 30 milyon sterlin veya daha fazla harcandığını ve şayet "nakliye imkânları" olsaydı (yolları kastediyordu) müttefiklere iki veya üç mislini satabileceklerini ilave etti. Cevdet Paşa da İstanbullu dükkân sahiplerinin İngilizlere ve Fransızlara yaptıkları satışlardan muazzam kârlar elde ettiklerini yazmıştı.[40]

Saray Kadınlarının Lüks Tüketimi

Saray kadınlarının gösteriş tüketimi Osmanlı mali krizinde belli bir rol oynamış görünmektedir. Cevdet Paşa devlet bütçesindeki açıklar yüzünden asıl suçlamayı onlara yöneltmiştir. Cevdet Paşa saray kadınlarının Avrupalı ve Mısırlı hanımların etkisi altında kaldıklarını ve mücevherat, mobilya ve elbise gibi lüks eşyalar için muazzam meblağlar harcamaya başladıklarını ileri sürmektedir. Bu kadınlar Galata sarraflarından da yüzde 45'e kadar çıkan yüksek faizlerle borç alıyorlardı.[41] Cevdet Paşa'nın verdiği rakamlarda belli bir mübalağa olabilir, ama onlar her halükârda etkileyicidirler. Sultan'ın kız kardeşleri, kızları ve haremdeki gözdeleri olan bu hanımların 1855 yılında 288 bin kesellik (yaklaşık olarak 1,15 milyon sterlinlik) bir borç yapmış oldukları söylenmektedir. Sultan'ın gözdelerinden biri olan Serfiraz Hanım tek başına bunun 125 bin kesesinden (yaklaşık olarak 500 bin sterlinden) sorumluydu.[42] Karşılaştırma olarak Cevdet Paşa Sultan II. Mahmud'un saltanatı sırasında tüm saray masraflarının 1000 keseyi geçmediğini, halbuki Sultan Abdülmecid'in zamanında bunun 20 bin keseyi bulduğunu yazmaktadır.[43]

Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Hıristiyan eşi Melek Hanım "Sultan'ın karıları için olan sevgisinin ülkeyi mahvetmekte olduğunu" yazmıştı:

> Üstleri başları elmaslarla dolu olarak ve yanlarında neredeyse hanımları kadar şatafatlı giyinmiş sayısız köle olduğu halde her birinin değeri koşum hayvanları ile birlikte 900 bin kuruş (8000 sterlin) olan saltanat arabalarına biniyorlardı. Daireleri sürekli olarak yeni mobilyalarla döşeniyordu. İki yıllık bir süre içinde saray dört kere kadar baştanbaşa tefriş edilmişti... Sultan'ın eşlerinden veya odalıklarından birinin iltifatının yanı sıra sık sık buna nail olanı servet sahibi yapacak kadar büyük ihsanlar ve hediyeler oluyordu. Aslında bu kadınlar bahşettikleri şeylerin değerine hiç mi hiç aldırış etmiyorlardı; bu düpedüz yağma Hasan'ın böreği olayıydı.[44]

Abdülmecid'in kızı Refia Sultan'ın borçları 60 bin keseyi (o zamanki 240 bin sterlini) bulduğu zaman kethüdası Eşref Efendi 1858 yılının Ağustos ayında görevden alındı ve ev hapsine kondu.[45] 1851 yılı devlet bütçesi açığı da bir milyon sterlin civarındaydı.[46] Mehmed, Şekib, Safveti ve Rıfat Paşalardan müteşekkil bir komisyon 1853 yılının açığını 300 bin kese (yaklaşık olarak 1,38 milyon sterlin) olarak hesaplamıştı. Harp patlak verdiği zaman Osmanlı hazinesi önce Galata sarraflarından ve genel olarak yerli tüccarlardan borç almaya çalıştı. Fakat Müslümanların mali yılı 1271'de (Mart 1855-Mart 1856) Mısır'ın verdiği haraç teminat olarak gösterilerek planlanan 30 bin keselik bir meblağ yerine onlardan sadece 20 bin kese (kabaca 92 bin sterlin) borç alınabildi.[47]

Namık Paşa'nın Misyonu

Savaşın başlaması Sultan'ın Avrupa'dan borç alma hususundaki tutumunu değiştirdi. İç borçlanma imkânsız olunca yurtdışından borçlanmak mecburi oldu. 1853 yılı Ekim ayının başlarında veya biraz daha önce Osmanlı nazırlar heyeti Sultan'ın onayıyla Ticaret ve Nafia Nazırı Mehmed Namık Paşa'yı (1804-1892) borç anlaşması yapmak üzere Paris ve Londra'ya göndermeye karar verdi.[48] Reşid Paşa 5 Ekim 1853'te Paris ve Londralı meşhur banker Mr. Rothschild'e Namık Paşa'ya yardım etmesini talep eden bir yazı yazdı,[49] Namık Paşa'nın talimatları Ekim ayının sonuna doğru hazırlanmıştı. Oğlu Binbaşı Halil Bey heyetine birinci kâtip

ve hariciye nezaretinden Mustafa Fahreddin Bey ikinci kâtip olarak atanmıştı.[50]

Namık Paşa'ya verilen talimat, uygun şartlarla 500 bin keselik (2,5 milyon Osmanlı lirası veya 2,27 milyon civarında sterlin) bir borç için anlaşma yapmaktı. Sadrazam muhtırasında borç için teminatların tekel şeklinde olmamasını ve yabancılara bir nevi rehin şeklinde görünmemesini bildirdi. Mısır haracının ve Suriye ile İzmir'in gümrük gelirlerinin rehin olarak gösterilmesinden kaçınılacaktı. Zeytinyağı aşarı ve Hüdavendigâr (Bursa) vilayetinin geliri rahatça teminat akçesi olabilecekti. Borç para, İstanbul'a sağ salim gelmesi için sigortalanacaktı. Tahviller, havaleler ve senetler kabul edilmeyecekti; sadece altın ve gümüş para kabul edilecekti. Telgrafla haberleşmenin gizliliği için kâtiplere şifre verilecekti.[51] Nihayet sadrazam borç şartlarına dair talimatların çok gizli olduğunu ve ayrıca gizli bir talimatla verileceğini ilave etti.[52]

Kısa süre içinde gizli bir talimat yazısı da hazırlandı ve Namık Paşa'ya verildi. Bu talimat meclis-i vükelanın bazı mensuplarından bile gizli tutuldu ve sadece ona mührünü basan sadrazamın yakın çevresindeki altı güvenilir kişi tarafından biliniyordu. Bu gizliliğin sebebi borç şartlarının Galata bankerlerince ve onların vasıtasıyla bu bilgiyi kendi menfaatlerine kullanabilecek olan Avrupalı bankerlerce öğrenilmesine engel olmaktı. Kararlaştırılacak ilk madde faiz oranıydı. Paris'ten alınan haberlere göre yüzde dört ila dört buçukluk bir faiz oranının piyasa rayici olduğu beyan edilmişti. Namık Paşa'ya yüzde altıya kadar müsaade ediliyordu. İkinci madde geri ödeme süresiydi. Namık Paşa'ya bunu 10 yıl ve en fazla 15 yıl olarak tutma talimatı verilmişti. Üçüncü ve en son olarak azami yüzde beş iskonto kabul edilerek alınacak para yüzde 95'ten az olmayacaktı. Belgeye Musa Safveti Paşa (maliye nazırı), Sadık Rifat Paşa (Meclis-i Vâlâ'nın başkanı), Damad Ali Fethi Paşa (Tophane-i Amire müşiri), Damad Mehmed Ali Paşa (serasker), Mustafa Reşid Paşa (hariciye nazırı), Ahmed Arif Efendi (şeyhülislâm) ve sadrazam Giritli Mustafa Naili Paşa tarafından mühür basılmıştı.[53]

Böylece 1853 yılı Kasım ayının ortasında Namık Paşa Paris'e doğru yola çıktı. 15 günlük bir yolculuktan sonra biraz geç olarak

27 Kasım'da oraya vardı.[54] Paris'teki Osmanlı sefiri Veli Paşa olarak bilinen Veliyüddin Rifat Paşa, sadrazam Giritli Mustafa Naili Paşa'nın oğluydu. Oraya vardığı gün Namık ve Veli Paşalar Fransa dışişleri bakanı Drouyn de Lhuys'u ziyarete gittiler. Namık Paşa bir borç anlaşması yapmak için yardım istedi. Namık ona aynı zamanda Babıâli'nin harp istemediğini, ama Rusya'nın yayılma planını tekrar harekete geçirdiğini anlattı. Osmanlı İmparatorluğu kuvvet bakımından Rusya'nın dengi değildi, bu yüzden eğer (Allah korusun) Ruslar onların ülkesini işgal ederse Avrupa Babıâli'nin problemlerini tevarüs edecekti. Drouyn de Lhuys kendisinin de aynı şekilde düşündüğü ama arkadaşlarının onunla hemfikir olmadıkları cevabını verdi. Sonra imparatorla da konuşmaları gerektiğini hatırlattı. Borç meselesine gelince bankerleri borç için teşvik edeceğini vaat etti.[55]

Namık Paşa Paris'te Mr. Rothschild ve bazı başka bankerlerle görüştü. Onlar ortaklarıyla görüştükten sonra yedi ila sekiz gün içinde bir cevap verebileceklerini söylediler. Namık Paşa bu gecikmenin, onların Avrupa kabinelerinin diplomatik çabalarının barışçı bir sonuç vermesini beklediklerinden dolayı olduğu yorumunu yapmaktadır. Bankerler ayrıca pazarın halihazırdaki durumundan dolayı faiz oranının yüzde 6 olduğunu ve borç verirken yüzde 10 iskonto yapılacağını söylemişlerdi. Namık Paşa Londra'daki Osmanlı sefiri Kostaki Musurus'a da yazmıştı.

Namık ve Veli Paşalar birkaç gün sonra III. Napolyon'un huzuruna çıkmak üzere Tuileries Sarayı'na davet edildiler.[56] Fakat imparator, Namık'ın sözlerini ne reddetti ne de onayladı. 2 Aralık'ta Namık ve Veli, Drouyn de Lhuys'u tekrar ziyaret ettiler. Namık Paşa 10 Aralık tarihli raporunda evvela Musurus'un Londra bankerlerinin Osmanlılara borç vermeye müspet olarak bakmadıkları ve hatta işin içinde birtakım Rus entrikalarının olduğu cevabını verdiğine işaret etti. Sonra Drouyn de Lhuys ile olan ikinci buluşmasını aktardı. [illegible]

De Lhuys borç hakkında soru sorunca Namık o zamana kadar bazı küçük bankerlerin ve komisyoncuların kendisine geldikleri ve yüzde sekiz ila dokuz gibi faiz oranı ve tahviller için yüzde 80 ihraç fiyatı olmak üzere birtakım fahiş tekliflerde bulunmuş oldukları

cevabını verdi. Namık "bu işleme burada Paris'te başladıktan sonra burada halledilmesi gerekir, aksi takdirde eğer Londra'ya gidersek oradakiler burada bir şey elde edemediğimizi söyleyecekler ve bu yüzden daha fazla problem yaratacaklar" diye ilave etti. Bu sebepten dolayı Namık Fransa dışişleri bakanının yardımını istedi. Bunun üzerine Drouyn de Lhuys Fransa'nın gelirinin ancak giderlerini karşıladığını ve onların parası olduğu için bankerlere paralarını nereye yatıracaklarını söylemeye hakkı olmadığını söyledi. Sonra paşanın Fransız hükümetinden garanti istemek için talimatı veya yetkisi olup olmadığını sordu. Namık buna Fransa hükümetinden ne bir garanti veya doğrudan doğruya borç almak için kati suretle bir izni olmadığı cevabını verdi. Fransa ve Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun dostları ve müttefikleri olarak borcu makul şartlarda elde etmesi için yardım etmeleri gerektiğini ilave etti. Borç meselesinin Rusya'nın entrikalarına ve bankerlerin açgözlülüğüne maruz kaldığını söyledi. Drouyn de Lhuys çözüm bulmak için imparatorla konuşacağını vaat etti.[57] 5 Aralık'ta Drouyn de Lhuys Viyana'daki Fransa sefiri Baron Bourqueney'e Namık Paşa'nın 57 milyon franklık (2,28 milyon sterline eşdeğer) bir borç anlaşması yapmak için Paris'te bulunduğunu ve onun başarı elde etmesini ümit ettiklerini de yazdı. "Halihazırdaki şartlar tahtında Türkiye'ye bir güven işareti vermenin şimdiden İmparatorluğun yıkılması hususunda spekülasyonlar yapanların cesaretini kırmak için çok uygun olduğunu düşünüyoruz" diye ilave etti.[58]

Sonra III. Napolyon maliye bakanını sıkıştırdı, o da makul bir faiz oranı ile üç taraflı bir kontrat yapmaları için hem Rothschild'i ve ezeli rakibi *Crédit mobilier*'i ve hem üçüncü bir bankerler grubunu sıkıştırdı. Namık Paşa da Osmanlı zaferlerinin haberlerinin de borcu kolaylaştırmak bakımından iyi karşılanmış olduklarını rapor etti. İlginçtir ki o zamana kadar Paris'e ulaşmış olması gereken Osmanlı filosunun Sinop'ta imhası haberlerinden bahsetmedi. Bankerlerin hedefi evvela garanti olarak Mısır'ın yıllık vergisiydi, ama bu düşünceden vazgeçtiler. Borcun süresi hususunda da mutabık kalmışlardı. Fakat faiz oranı ve komisyon henüz kararlaştırılmamıştı. Namık yüzde 5 önerirken Fransa maliye bakanı yüzde

7 faizin normal görülmesi gerektiğini söyledi. Namık Paşa rekabeti artırmak ve faiz oranını düşürmek için hâlâ başka bankerleri dahil etmeye çalıştıklarını rapor etti. Bu raporda borcun kısa sürede normal bir fiyata alınacağı görünüyordu. Fakat bu vaki olmayacaktı, çünkü bu tarihte diplomatik görüşmelere yeniden başlanmıştı ve savaşın devam edip etmeyeceği belli değildi. Bankerler evvela bu görüşmelerin sonuçları belli olmadan önce yükümlülük altına girmek istemiyorlardı.

Namık ve Veli Paşaların raporları 28 Aralık 1853'te nazırlar meclisinde görüşüldü. Mamafih nazırlar bir çözüm veya açık seçik talimatlar getiremediler. Namık Paşa'nın orijinal talimatlarından sapmaksızın bir şekilde borç anlaşmasını yapması bekleniyordu. Sadrazam Giritli Mustafa Naili Paşa meclisin kararını ertesi gün Sultan'a rapor etti.[59]

Bu arada Babıâli para ihtiyacından dolayı çok sıkışmış vaziyetteydi. Yabancı borçtan başka bütün borç alma imkânlarını neredeyse tüketmişti. Borcun miktarı beş milyon sterline çıkartılmıştı. Böylece Namık Paşa'nın Paris ve Londra'da beş milyon sterlinlik bir borç pazarlığı yapması gerekiyordu. Paraya acilen ihtiyaç olduğu için Fransa ve Britanya hükümetlerinin her birinin de faiziyle borçtan ödenmek üzere 10 milyon frank (400 bin sterline eşdeğer) avans vermeleri istendi.[60]

Resmi Osmanlı vakanüvisi Ahmed Lütfi Efendi 1892 yılında veya bir müddet önce kendisine misyonu hakkında bilgi vermesini isteyerek Namık Paşa'ya başvurdu. Yaşlı şeyhül vüzera olaydan yıllarca sonra yazılmış olan cevabında 1881 yılından beri Osmanlı borçlarının ödenmesi için Osmanlı vergilerinden birçoğunun toplanmasını kontrol eden Düyun-ı Umumiye İdaresi deneyiminin ışığı altında geriye dönük olarak o tarihte yabancı bir borç anlaşması yapmaya dair isteksizliğini vurguladı. Yine de hikâyesinin gerçek olabileceğini kabul etmemiz gerekir, çünkü yabancı borç korkusu o zamanlar bürokrasinin bazı kısımlarında gerçekten başattı. Görünen o ki Namık Paşa'nın "kalbi ilk yabancı borca alet olmak istemiyordu, zira o zamana kadar Devlet-i Âliyye'nin yabancılara bir akçe bile borcu yoktu".[61]

Lütfi Efendi'ye verilen layihasında Namık Paşa ayrıca Rusların sadece parayla durdurulabileceklerini düşünmediği için nazırlar meclisinden Britanya ve Fransa hükümetlerini bir Rus zaferi vuku bulduğu takdirde bunun Avrupa için meydana getireceği tehlikeleri izah edip ikna etmeye çalışarak bir ittifak akdine davet için izin istediğini ilave etti. Ona göre Osmanlı nazırlar meclisi ona bu yetkiyi Avrupalı büyük devletlerin desteğini elde etmek bakımından pek ümit olmaksızın verdi.

Namık Paşa 17 Aralık 1853'te Paris'ten Londra'ya gitti.[62] Bu onun Londra'yı üçüncü ziyaretiydi. Namık Paşa Londra'da ilk defa 1832 yılında Sultan II. Mahmud'un saltanatı sırasında Mısırlı Mehmed Ali Paşa'ya karşı yardım aramak üzere özel elçi olarak bulunmuştu. Londra'ya ikinci sefareti 1834 yılındaydı, bu yüzden bakanlardan bazılarını tanıyordu. Britanya kamuoyu Osmanlılara karşı dostça meyilli ve Ruslara düşmandı. Namık, Kraliçe'nin açılış konuşmasını dinlemek için parlamentoya giderken kendisinin ve Osmanlı sefiri Kostaki Musurus'un yolda "Kahraman Türkler! Sinop için üzülmeyin!" diye bağıran halk tarafından nasıl selamlandıklarını nakletmektedir.[63] Musurus ile birlikte evvelce tanışmış olduğu Lord Palmerston'a gitti. Palmerston Rusya karşıtı tutumuyla tanınıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya karşı savunulması 1830'lardan itibaren onun için önemli bir siyaset hedefi olmuştu.[64] Bundan dolayı Palmerston Namık'ı iyi karşıladı ve Rusya'nın yayılmasını durdurmanın gerekli olduğu hususunda onunla hemfikir olduğunu söyledi, ama Başbakan Lord Aberdeen ve Maliye Bakanı William Gladstone ona muhaliftiler. Namık Paşa aynı zamanda Britanya Başbakanı Lord Aberdeen'in oldukça kaba bir şekilde "Parasını harcamanın yanı sıra Britanya sizin için kanını da mı dökmeli?" dediğini rapor etti.[65]

Reşid Paşa'ya yazdığı 21 Şubat 1854 tarihli mektupta Namık Paşa 28 Aralık 1853 tarihli mektubuna cevaben Reşid Paşa'nın 29 Ocak 1854 tarihli talimatlarını ve ekteki Sultan'ın fermanını aldığını teyit ediyordu. Anlaşıldığına göre o kontratı sabit bir komisyonla acentelik bazında yapmak için izin istemişti ve bu kabul edilmemişti, çünkü bu şekilde bankerler rahatça komisyonlarını

alırken Babıâli'nin daimi bir risk altına gireceği ileri sürülmüştü. Namık Paşa sabit bir fiyatla borcu kendi riski altında verecek herhangi bir bankeri o tarihe kadar bulamadığını bildirdi. Acentelik bazında bile hiçbir banker Namık Paşa'nın talimatları ile sınırlı bir borç kontratı yapmak istemiyordu. Sonra Reşid Paşa'ya karşı şayet borç kontratı bir bankerle acentelik bazında yapılır ve arzulanan meblağ alınırsa o zaman Babıâli'nin bankerler arasındaki borç tahvilleri alış ve satışından hiçbir zararı veya kârı olmayacağını iddia etti. Bu takdirde risk veya handikap şayet tahviller satılmazsa bankerin kendi cebinden ödeme yapmayacağıydı.[66]

Namık Paşa Britanya kabinesinin bazı çabalarda bulunduğunu ve banker Rothschild'in kendisini ziyaret ettiğini, ama kendisi yüzde 95 ihraç fiyatı ve yüzde 5 faiz önerirken onun yüzde 70 ihraç fiyatı ve yüzde 5 faiz gibi "aşırı" bir teklif yaptığını ilave etti. Diğer taraftan Britanya dışişleri bakanı Lord Clarendon ve içişleri bakanı Lord Palmerston Namık Paşa'ya hükümetin acilen paraya ihtiyacı olduğu için fiyata bakmaması ve mümkün olduğunca çabuk para almaya çalışması hususunda ısrar ediyorlardı. Bu sözlere Namık, talimatlarının böyle aşırı bir fiyata izin vermediği ve şayet müsaade edilse bile kendisinin bunu kabul etmeyeceği cevabını verdi. Sonra onlar Namık Paşa'ya bu meselelerde uzman olan ve ona gayriresmi olarak yardım edebilecek olan "Hindistan İşleri Bakanı" Sir Charles Wood'a (1800-1885) danışmasını tavsiye ettiler. Palmerston Namık Paşa'ya borcu akdetmesi için ısrar ettiği ve "Londra ve Paris'teki kapitalistlerin paralarını borç olarak vermek istedikleri fiyatın Constantinople'de tespit edilmek istenmesinin saçma olduğunu" ileri sürdüğü Fransızca bir not vermişti.[67] Namık Paşa henüz Sir Charles'dan bir cevap almadığını ilave ederek bu notu mektubuna ekledi. Talimatları doğrultusunda para bulmak mümkün olmadığı için boş yere orada kalmaktansa İstanbul'a dönmeyi tercih edeceğini söyleyerek mektubuna son verdi.

Aynı tarihli başka bir mektupla Namık Paşa, Reşid Paşa'ya siyasi durumu rapor etti. Rusya çarı Fransa imparatorunun açık mektubuna menfi bir cevap verdiğinden dolayı Fransa ve Britanya'nın artık Rusya ile barışçı bir anlaşmaya varmayı mümkün gör-

mediklerini ve savaşın şimdi çok yakın gözüktüğünü bildirdi. Prusya ve Avusturya da şimdi Fransa ve Britanya'ya Rusya'dan daha yakındılar. Lord Palmerston ona Rusya'nın Tuna'nın ağzından daha kuzeye atılması gerektiğini ve Gürcistan ile Çerkezistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na ait olmaları gerektiğini söylemişti. Palmerston ona ayrıca Rusya ile yapılmış olan bütün antlaşmaların iptal edilmeleri ve Babıâli'nin bağımsızlığına ve refahına hizmet eden yenilerinin onların yerine konması gerektiğini söylemişti. Namık Paşa Britanya halkı genel olarak Babıâli'nin lehinde görünürken halkın çoğunluğunun dinî fanatizmin etkisi altında oldukları, aynı zamanda Babıâli'ye bazı hususlarda muhalefet ettikleri ve bu yüzden güvenilir olarak kabul edilmemeleri gerektiği yorumunu yaptı. Namık Paşa'ya göre durum gittikçe bir "muharebe-i umumiye"ye yaklaşıyordu.[68]

Lord Stratford ve Britanyalı bakanlar Namık Paşa'yı gerçekçi olmayan şartlarda ısrar ederek borcu geciktirmekle suçladılar. Clarendon 13 Mart 1854'te Stratford'a "sıradan bir tecrübeye veya kabiliyete sahip herhangi bir kişi parayı çoktan almış olurdu, ama o İngiltere'nin tamamen barışın hâkim olduğu zamanlarda borç verebileceği aynı şartlara sahip olmakta ısrar etti!" diye yazdı. Anderson da Namık Paşa'nın "böyle bir misyon için yanlış seçildiği ve 95'in altındaki bir ihraç fiyatının altında borç almamaya dair tamamen gerçekçi olmayan talimatlarına bağlı kalmakta ısrar ettiği" görüşündeydi. Lord Stratford de Redcliffe, Lord Clarendon'a İstanbul'dan özel olarak Sultan'ın kendisine savaş zamanında yabancı bir borca barış zamanında göze çarpmak için onay vermiş olduğunu söylediğini yazdı. Lord Stratford, "başka meselelerde olduğu gibi bunda da zorunluluk, İslamizme karşı yegâne etkili vasıtadır" diye eklemişti.[69]

Fakat Namık Paşa'nın Musurus'un yazışmaları ile teyit edilen şahadeti onun talimatlarına tam olarak bağlı kalmadığına işaret eder ve o, 24 Mart 1854'te Rothschild'in Londra bankası ile yüzde 6 faiz oranı ve yüzde 85'lik ihraç fiyatı ile beş milyon sterlinlik bir anlaşmayı imzaladı.[70] Bunlar borç için gerçekten nispeten iyi şartlardı, zira Rothschild tekliflerinde yüzde 60'a kadar inmiş ve borç

anlaşması nihayet yüzde 80 ile yapılmıştı. Buna binaen yüzde altılık Osmanlı tahvilleri Londra ve Paris borsalarında masraflar dahil yüzde 2 komisyon harcı ile birlikte yüzde 85 ihraç fiyatı ile çıkarıldılar. Borç dört ay içinde alınacak ve 15 yılda geri ödenecekti. Fakat problem 1852 yılında iptal edilen borcun kötü anılarından ve Babıâli'nin mali ve idari meselelerine duyulan genel bir güvensizlikten dolayı onlar için talebin düşük olmasıydı. Londra'da sadece 1,1 milyonluk iştirak taahhüdünde bulunulmuştu, Paris'teki iştirak taahhüdünün miktarı ise bilinmemektedir.[71]

23 Mart'ta (Namık Paşa'nın mektubuyla aynı günde) Musurus da Reşid Paşa'ya Aberdeen'in kendisinin ve diğer bakanların evvelce Rothschild'in teklif etmiş olduğu yüzde 75'lik fiyatı ve yüzde 5'lik faiz oranını kabul edilebilir bulduklarını söylediğini ve onlara imzalamalarını tavsiye ettiklerini yazdı. Fakat o ve Namık Paşa, Mr. Goldsmid ve Mr. Palmer ile pazarlık yapmışlardı ve sonra Rothschild yüzde 85 ihraç fiyatı ile yüzde 6 faizi kabul etmişti. Musurus borç şartlarının 1852 yılında akim kalan borcunkilere benzer hatta o zaman süre 23 yıl iken şimdi yenisi sadece 15 yıl olduğu için daha iyi olduğunu yazıyordu. Şayet anlaşma aylarca önce yapılsaydı şartlar daha da iyi olabilirdi. Fakat bunlar hâlâ iyi şartlardı, çünkü bütün diğer borçların fiyatları daha yüksekti. Musurus borç işinin şimdi tamamlanmış olduğundan emindi.[72]

Fakat bir hafta içinde 29 Mart 1854'te Büyük Britanya ve Fransa, Rusya'ya harp ilan ettiler ve bu, piyasa şartlarını kökten değiştirdi.[73] Bütün borçların ihraç fiyatları düştü. Bu gelişme üzerine Rothschild borç vermekten vazgeçti ve taahhüdü "Babıâli'nin imparatorluk alicenaplığının" sonucu olarak herhangi bir tazminat talep etmeksizin iade edildi. Namık Paşa sonradan Rothschild'e "işiniz elhamdulillah bir Türk iledir" demesiyle övündü, bunun üzerine Rothschild çok tatmin ve memnun olmuştu. Namık'ın ona gerçekten bir Türk olduğunu mu söylediğini yoksa Osmanlı veya Müslüman deyimini mi kullandığını bilmek ilginç olurdu.

Bu arada Babıâli savaş masraflarını finanse etmek için İstanbul'un gümrük gelirlerinin tahvillerini veya esham-ı mümtaze çıkararak başka bir yola başvurdu. Esham, kavaime tercih ediliyordu,

çünkü kavaimin değeri çok düşmüştü. Bu, yabancı borç alınana kadar geçici bir tedbirdi. 1854 yılının Şubat ayında 60 bin kese değerinde esham üç yıllığına yüzde 10 faiz ile ihraç edilmişti.[74]

3 Nisan 1854'te Musurus Osmanlı hariciye nazırı Reşid Paşa'ya Britanya parlamentosunun Rusya'ya savaş ilanını 31 Mart'ta onayladığını yazdı. 10 milyon frank avans hususunda Musurus kabinenin bunu onaylamadığını söyleyen Lord Clarendon'u tekrar sıkıştırmıştı. O, Büyük Britanya anayasasına ("*konstitüsyon*") göre böyle avansların parlamento tarafından onaylanması gerektiğini ve orada hükümetin muhalefet mensuplarının bunu engelleyeceğini izah etmişti. Kabine, Osmanlı tahvillerinin Rothschild yapılan anlaşmadakinden daha düşük bir fiyatla ihraç edilmeleri gerektiği görüşündeydi. Bizzat Rothschild, Musurus'a bakanların 10 milyon frank avans veya "Türk borcu" için garanti vermek istemediklerini anlatmıştı. Osmanlı hükümetinin para bulmak için yegâne çaresi halka borç tahvillerini uygun şartlarla sunmasıydı. Garanti konusu hakkında Musurus aşağıdaki değerlendirmeyi yaptı:

> Bizim istikraza kefalet olunması sözü hiçbir vechile ima bile etmediğim halde İngiltere kabinetosunun bu kefaletten istinkaf etmesi rey-i acizaneme göre mucib-i esef olacak mevaddan olmayıp bilakis Saltanat-ı Seniyye Avrupa'da icray-i istikraz etmek içün düvel-i ecnebiyenin kefaletine maazallah müracaat etmeğe mecbur olsa keyfiyet-i mezkure cay-i teessüf olur idi. Çünkü o halde Devlet-i Aliyye'nin itibarı Yunan hükümeti gibi devletler derecesine tenzil etmesi ...[75]

Gerçekten Babıâli kısa sürede yabancı garantiler istemek zorunda kaldı. Musurus iki veya üç ay önce borcu sonradan Rothschild ile anlaşmaya varılandan daha iyi şartlarda alabileceklerine inandığını ve şimdi onlar (o ve Namık) bu hedefe ulaşmamış olmalarına rağmen hâlâ bunu ilk fırsatta Rothschild ile yabancı garantiler olmaksızın aynı veya daha uygun şartlarda yapma ümidini beslediğini ilave etti. Musurus sonra onların "Türk borcunun" şartlarının halk tarafından kabul edilebilir olmadığı ve bu yüzden fiyatının düşürülmesi gerektiği tezini çürütmeye çalışarak Britanya kabinesine karşı çıktı. Şayet bu böyle olsaydı o zaman tahvillerin çıktığı

gün 1,1 milyon sterlin tutarında müşterileri celp etmemiş olacağını ve fiyatın yüzde iki miktarında artmamış olacağını ve nihayet bu konularda uzman olan Mr. Rothschild'in borcun komisyonculuğunu üstlenmemiş olacağını yazdı.

Toplumun Osmanlı borcuna karşı tutumundaki değişiklik, çarın Fransa ve Britanya'nın 29 Mart 1854'te savaş ilan etmelerine yol açan Britanya ve Fransa'nın ültimatomunu kabul etmeyi reddetmenin haberinin gelmesinden sonra bir gün içinde oldu. Musurus şayet bu haber onlara beş gün sonra ulaşsaydı veya onlar Rothschild ile anlaşmayı beş gün önce imzalasalardı toplum için başka devletlerin tahvillerinden daha olumlu olan borcu almaya muvaffak olmuş olacaklarını iddia etti. Borcu almanın başarısız olmasının asıl sebebi savaş ilanından dolayı bütün devlet tahvillerinin fiyatındaki düşüştü. Halkın sermayesi bu tahvillere yatırılmış olduğundan dolayı Osmanlı tahvillerini satın almak için ellerinde bulunan başka tahvilleri satmaları gerekiyordu, ama şimdi bunlar değer kaybetmiş olduğundan dolayı onlar ciddi kayıplara uğrama durumundaydılar. Böylece Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu korumak için savaş ilanı talihin bir cilvesi olarak Osmanlı borcunun aleyhine olmuştu.

Öte yandan Namık Paşa, Musurus'un yazısından bir gün sonra Reşid Paşa'ya mektubunda, önceki mektubunda Britanya ve Fransa'nın yardımının gerekli olduğuna zaten işaret etmiş olduğunu yazıyordu, çünkü Rothschild'in komisyonculuğunu yaptığı borç Londra'da sadece 1,1 milyon sterlinlik iştirak taahhüdü ile kalmıştı. Ayrıca Londra'da borca iştirak taahhüdünde bulunanların çoğu, ödeme yapmaya muktedir değildi. Bu yüzden Rothschild, Britanya dışişleri bakanına ve Fransa sefirine Britanya ve Fransa hükümetlerinin garantisi olmaksızın borcun mümkün olmadığına dair kanaatini ifade etmişti. Namık Paşa dezavantajları aşikâr olan bir garanti talep etme yetkisi olmadığını ve Clarendon'a sadece borç almak için yardım ve on milyon franklık avansın acilen gönderilmesini istemek için gittiğini söyleyerek devam ediyordu, çünkü Babıâli'nin devam etmekte olan savaşta acilen nakite ihtiyacı vardı. Clarendon'un buna şu cevabı verdiği söylenmektedir:

> İstikrazı bunca vakit süründürüp yapmadınız ve şimdi dahi pek bahalu yaptığınızdan kimesne rağbet idüp almadı. Şimdi biz muharip olduğumuz ecilden bunca mesarif-i la yuhsaya duçar olup halkın vergisini artırdık ve siz akçeyi bunca nabeca mahallere sarf-ı itlaf edebilirsiniz. Şimdi biz halktan vergi alup da size para vermek veyahut kefalet etmek gibi şeyleri parlamentoya arz edecek olsak bir vechile kabul etmezler ve diyecekleri kelamlara cevap bulup söylemekten aciz kaluruz. Bunu yapmak bize muhaldir. Ne bir akçe verebiliriz ve ne de kefalet ederiz. Nasıl bilirseniz öylece ediniz.[76]

Namık Paşa Osmanlı tahvillerinin fiyatının halk için çok düşük ve Osmanlı hükümeti için çok pahalı olduğunu, halkın aslında onları almak istediğini, ama ellerindeki tahvilleri satamadıklarını, Babıâli'nin bu harpte paraya ihtiyacı olduğunu ve bu meselede müttefiklerin yardımının asli önemi haiz olduğunu ileri sürmeye çalıştı. Mamafih Clarendon'u ikna etmekte başarılı olmadı. Bunun üzerine Namık bundan dolayı Paris'e gitmesi gerektiğini ve şayet orada da başarılı olmazsa İstanbul'a geri döneceğini söyledi. Clarendon onunla hemfikir oldu. Bu arada Lord Palmerston da Clarendon'un evine geldi ve bu meselede onun sözleriyle mutabık oldu. Bütün bunlara rağmen iki inatçı Osmanlı ertesi gün Palmerston'a gittiler. Fakat Palmerston daha da suçlayıcı ve küçük düşürücü tarzda konuştu:

> Siz devletinizin varidatını yolsuz cem idüp nice yolsuz ve lüzumsuz şeylere sarf ile itlaf ettiğinizi İngiltere halkının kaffesi biliyor iken anlardan cem ve tahsil olunan maldan tavizan size akçe vermek veyahut kefalet etmek bize göre muhaldir ve yelli denizi geçmek daha kolaydır. Eğer size akçe lazım ise halk akçelerini elli ve altmışı yüze ve yüzde yedi sekiz faizi mi isterler nasıl ırza edebilirseniz ol vechile istikraz edin.[77]

Bu arada Londra'daki Fransa sefiri şayet Britanya da mutabık kalırsa Babıâli'nin borcu için garanti vermeye hazır olduklarını bildirdi. Britanya ve Fransa aynı zamanda Mısır haracının teminat olarak tahsisini tavsiye ettiler, ama Namık, Mısır haracına tasarruf için yetkisi olmadığı cevabını verdi. Londra'da borç alamayan

zavallı Namık Paşa mektubunun sonunda şayet Paris'ten de bir şey çıkmazsa o zaman yegâne çözümün böyle pahalı bir borç olmaktansa ancak kâğıt para emisyonu olabileceği sonucuna vardı. Sonra Avrupa'dan daha iyi şartlarda borç almak için daha iyi bir anın beklenmesini ve o zaman *kavaimi* piyasadan çekmeyi önerdi.

Britanya kabinesi Londra'nın banka ve iş merkezinde nüfuzunu kullanmayınca Namık Paşa ve Musurus hayal kırıklığına uğradılar. Gladstone "Bakanlığın arzularının bir yabancı devlete borç para verme meselesinde hiç mi hiç ağırlığı yoktur" diye iddia etti.[78] Ayrıca o, o sırada savaşı borçlarla değil de vergilerle finanse etme siyasetini güdüyordu.

Londra'da bir sonuç alamayan Namık Paşa Paris'e geri döndü. Orada Veli Paşa ile birlikte tekrar Fransa dışişleri bakanına gitti. Bakana durumu izah etti. Bakan ona borç anlaşmasını Rothschild ile olandan daha yüksek bir fiyata yapma ve borç için Mısır haracını gösterme ve (nihayet) müttefik hükümetlerin garantisini isteme yetkisi olup olmadığını sorunca Namık Paşa kendisinin zaten yetkisini aşan bir fiyatla anlaşma yapma sorumluluğunu üstüne almış olduğunu, buna rağmen hâlâ başarılı olmadığını söyledi. Yüzde 85'lik ihraç fiyatından aşağı inemez ve yüzde altı faizden daha yukarı çıkamazdı. Mısır haracına dair yetkisi yoktu. Nihayet İstanbul'da yabancı garantiler hususu hiç görüşülmemişti, çünkü bunların gerekli olabileceği akıllarına gelmemişti. Drouyn de Lhuys meselenin III. Napolyon'un nezareti altında kabinede görüşüleceği cevabını verdi. Bundan sonra Namık ve Veli Paşa, bakanı yine ziyaret edince onlara kararın Britanya olmadan tek taraflı garanti veremeyecekleri olduğunu anlattı. Şayet Babıâli Mısır haracını borç için teminat olarak göstermeyi kabul ederse ve şayet piyasada mevcut fiyat ne olursa olsun kabul ederse o zaman Fransa kabinesi borç anlaşmasının yapılmasına yardım için elinden geleni yapacaktı.[79] Drouyn de Lhuys ayrıca Osmanlı hariciye nazırına Namık Paşa'nın borç meselesinde arzulanan sonuca ulaşmamış olduğundan dolayı üzüldüğünü yazdı. Sebebin meselenin kendine has zorluklarından dolayı değil de Namık Paşa'ya verilen talimatların katılığı yüzünden olduğunu hatırlattı. Bu yüzden Osmanlı meslektaşına

borç görüşmesi için yetki verilecek kişiye yeterli bağımsızlık ve izin verilmesini ısrarla belirtti.[80]

Sonunda Namık Paşa tüm ümidini kaybetti ve nisan ayının sonuna doğru İstanbul'a gitmek üzere Paris'ten ayrıldı. Bu arada Veli Paşa Paris'ten kısa süre sonra makamını kaybedecek olan babası sadrazama yazarak Namık Paşa'nın talimatları doğrultusunda bir borç alamadığını teyit etti. Veli Paşa borç anlaşması yapılması için iki alternatif görüyordu; ya müttefik devletlerin bir garantisi veya Mısır haracının borç için teminat olarak gösterilmesi. Alternatiflerden hangisi ona gösterilirse onu yerine getireceğini beyan etti. Ayrıca Rothschild'in Galata bankerleri Baltazzi ve Alleon'un Paris ve Londra'daki ortakları vasıtasıyla entrika çevirmekte olduklarını anlattığını yazdı.[81]

Namık Paşa 13 Mayıs 1854'te İstanbul'a vardı. 16 Mayıs'ta Sultan tarafından huzura kabul edildi.[82] Namık Paşa'nın sonradan Abdülmecid'in onun borç için çabalamamış olmasından dolayı memnun olduğunu iddia etmesine rağmen aralarında ne geçtiğini bilmiyoruz. Namık Paşa vakanüvis Lütfi Efendi'ye, kendisinin borç anlaşması yapmamasını Abdülmecid Han'ın doğru bulduğunu ve buna rağmen borç anlaşmasının Veliyüddin Rifat ve Kostaki Musurus vasıtasıyla yapıldığını söyleyerek son verdi. Abdülmecid'in ona "başka bir kişi olsaydı borca önem verirdi. Fakat sen çocukluğundan beri tanıdığım doğru ve şerefli bir adam olduğunu kanıtladın" dediğini söyleyerek övündü.[83] Fakat Namık Paşa'nın çok yaşlıyken anlattığı hikâyesi yeterince kolay anlaşılır değildir ve bütünüyle doğru kabul edilemez. Detay vermemiştir ve vermek istese bile zaten bazı hatalar yaptığına göre hafızası çok muhtemelen kusurluydu. Ayrıca yazdığı zaman gerçek meselede taraf olan bir kişiydi; bu yüzden tanıklığı objektif olamaz. Başka kaynaklar tarafından doğrulanması gerekir; bunun her şeyden ziyade muhakkak daha güvenilir olan BOA'daki kendi raporlarıyla yapılması gerekir.

Namık Paşa'nın Fransa ve Britanya'nın Babıâli ile ittifakında oynadığı rolü anlatışı tabiatıyla mübalağalıdır. Bunda bir rol oynamamıştır ve oynayamazdı da. Britanya ve Fransa'nın politikaları kabineleri, parlamentoları ve kamuoyu tarafından belirleniyor-

du. Aslında Britanya ve Fransa hükümetleri haklı olarak bunun bir zaman kaybı olduğunu düşünerek siyasi meseleleri Londra ve Paris'teki Osmanlı sefirleri veya elçileriyle görüşmüyorlardı.[84] İstanbul'da önemli siyasi meseleleri hariciye nazırı ve bazen sadrazamla görüşmeyi bile zaman kaybı olarak gören büyükelçiler vardı. O vakitler Avrupa başkentlerindeki Osmanlı sefirleri birçok durumda kendi hükümetlerinin kararlarını önce yabancılardan öğreniyorlardı.

Babıâli'nin müttefik hükümetlerin garantileri olmaksızın borç alamayacakları iyice belli olmuştu. Bu yüzden istikrazın gerçekleşmesine engel olan şey Namık Paşa'nın "amatörlüğü" ve isteksizliğinden ziyade, Babıâli'nin talimatları, uluslararası konjonktür, Babıâli'nin kredibilitesi ve Britanyalı bakanların tavırlarıydı. Bu şartlar altında yerinde kim olsaydı aynı derecede başarısız olurdu.

Namık Paşa'nın Sultan'ı ziyaret ettiği gün, maliye nazırı Musa Safveti Paşa Osmanlı İmparatorluğu'nun mali durumu hakkındaki raporunu sadrazam Mustafa Naili Paşa'ya verdi. Raporda meselenin başlangıcından 1853 yılının Ekim ayına kadar 300 bin keseden (1,5 milyon Osmanlı lirası veya yaklaşık olarak 1,36 milyon sterlin) ziyade bir meblağın olağanüstü masraflara tahsis edildiğini yazmıştı. Bundan sonra 100 bin kese (500 bin Osmanlı lirası) tutarında *kavaim-i nakdiye* de olağanüstü (savaş) masraflara tahsis edilmişti. 13 Mart 1854'te başlayan yeni mali yılın gelirleri borçları pek karşılamıyordu. Hazine 1270 (1854) mali yılı için Mısır haracının teminat olarak gösterilmesiyle bazı tüccarlardan ve bankerlerden 320 bin Osmanlı lirası ve ilaveten Baltacı Todoraki'den 100 bin Osmanlı lirası borç almıştı. Ayrıca 300 bin Osmanlı lirası tutarında *esham* tahvilleri yüzde 10 faiz oranıyla ihraç edilmekteydiler. Orduların ihtiyaçları günden güne artmaktaydı ve eyaletlerin gelirleri bu ordulara yönlendiriliyordu. Yanya ve Turhala vilayetlerinin merkezin yardımına ihtiyacı vardı. Şimdi Namık Paşa da Avrupa'dan "eli boş" geri dönmüştü, acil tedbirler almak gerekliydi, çünkü hazine daha ancak iki ay dayanabilirdi. Maliye nazırı raporuna gerçekleri bildirdiği ikazıyla son verdi ve önceden tüm sorumluluğu reddetti.[85] Avrupa'dan acilen paraya ihtiyaç vardı.

Black ve Durand'ın Misyonu ve 1854 Yılındaki İlk Dış Borçlanma

Babıâli acilen paraya ihtiyaç duyduğu için bu sefer Galatalı iki yabancı tüccarı, J.N. Black ve François Louis Justin Durand'ı 1854 yılının Haziran ayında gönderdi. Birincisi Britanya sefaretine ve ikincisi Fransa sefaretine yakındı. Şimdi onlar piyasa fiyatını ödemeye hazırdılar. Ayrıca teminat olarak Mısır haracını ve bir bankerlik kurumuna 4 yıllığına yıllık 30 milyon kuruş veya 270 bin sterline satılmış olan İzmir (Smyrna) ve Suriye'nin gümrük gelirlerini teklif etmeye yetkiliydiler. Talimatlarda bahsedilmemiş olmasına rağmen Olive Anderson ayrıca teminat olarak borç fermanının Bank of England'da depozito edildiğini zikretmektedir.[86] Black ve Durand'ın geçerli talimatları, bütün bağımsız çabalar tamamen başarısız olmadıkça müttefik hükümetlerin garanti vermesini istememekti.[87] Onların alacakları komisyon borcun şartlarına bağlı olacaktı – şartlar ne kadar iyi olursa komisyon o kadar çok olacaktı.[88] Bu arada Fransa hükümeti Britanya hükümetine müttefiklerin borcun harcanmasını ancak bir garanti ile kontrol edebilecekleri fikrini verdi. Paris'teki Britanya sefiri Lord Cowley'e göre Fransızların hedefi Mısır'ın gelirlerine müdahil olmaktı. Gladstone Britanya'nın "muazzam" harp çabalarının ona her halükârda müdahale hakkı verdiğini düşünüyordu.[89] Amma müttefikler arasındaki borcun harcanmasının nasıl kontrol edileceğine dair görüşmeler dışarıya sızdı ve Osmanlılar tabiatıyla öfkelendiler. Fakat 1854 yılı Temmuz ayının sonunda garantilerine karşılık müttefiklerin her nevi kontrolünü kabul ettiler. 8 Ağustos 1854'te iki Londralı bankerin, Baron Sir İsaac Lyon Goldsmid'in ve John Horsley Palmer'in şirketleri üç milyon sterlinlik yüzde 6'lık bir borcu 80'lik ihraç fiyatı ve 33 yıllık geri ödeme süresi ile Clarendon'un pazarlığı yürütenlere tam otorite verilmesini ve şartlara uyulmasını belgelemek şartıyla bulmayı önerdi. Britanya kabinesi garantilere muhalifti, ama Fransızlar ilgi duyuyorlardı ve garantileri kabul edilene kadar borcu bloke etmeye çalışıyorlardı. Nihayet Londra firması borç için tek başına müteahhit oldu ve iştirak

taahhütleri başladı. Mısır haracı teminat olarak depozito edildi. Reşid Paşa beş milyonun iki milyonunun[90] Babıâli'nin tasarrufunda olması kaydıyla borcu onayladı. Fakat zaman kaybedilmişti ve Sultan'ın borcu onaylayan fermanının çıkması gecikmişti ki bu, Osmanlı'nın itibarına yeni bir darbe vurdu.

Stratford de Redcliffe borç alınan paranın askeri ihtiyaçlara harcanmasını denetlemek için karma bir kontrol komisyonunu çok istiyordu. Clarendon'un desteğiyle üç Osmanlı, bir Britanyalı ve bir Fransız'dan meydana gelen bir komisyon kurmaya girişti. Reşid Paşa da komisyonu kabul etti.[91] Osmanlı görüşü bu komisyonda önceliğe sahip olacak ama komisyon Osmanlı hükümetinden bağımsız olacaktı. Osmanlı temsilcileri Meclis-i Vâlâ üyesi Mehmed Nazif Bey, başkan Kabuli Efendi ve maliye nezareti kontrolörü Reşid Bey'di. Sonradan Mehmed Nazif Bey'in yerini Kâni Paşa aldı. Britanya'nın temsilcisi Demetrius Revelaky idi ve Fransızlar David Glavany'yi memur ettiler. Babıâli borç kontrol komisyonu fikrini istemeyerek kabul etmişti.

Borç parasının dağılımı Tablo 4'te görülebilir. Efektif faiz oranı masraflar ve komisyonlar hariç olmak üzere yüzde 7,5'tir. Borç kontrol komisyonunun ilk problemi sterlinin kuruş ile olan paritesiydi. Resmi kur 110 kuruştu, ama piyasa rayici 1854 yılının Eylül ayında 125 kuruş ve 1855 yılının Ocak ayında 137 kuruştu. Komisyon gerçek ödemelerin olduğu tarihteki mevcut piyasa rayiçlerini uygulamayı seçti. Böylece 1855 yılının Şubat ayına kadar bütün işlemler için ortalama kur 130 kuruş oldu.

Başlangıçtaki indirimler ve ödemelerden sonra Tablo 4'ten görülebileceği üzere geriye 2 milyon sterlinden biraz fazla kaldı. Borç alınan paranın bakiyesinin yarıdan fazlası Avrupa bankalarından ve şahıslardan alınan tahviller için Londra'da Bank of England'da kaldı. Sadece 109.199.000 kuruşa eşdeğer olan 829 bin sterlin nakit olarak alındı. Fakat net bir nakit mübadele kaybından sonra Osmanlı hazinesine gerçekte sadece 104.751.000 kuruş girdi.[92]

20 Şubat 1855'e kadar Osmanlı ordularının ihtiyaçları için toplam olarak 239.463.000 kuruş istendi ve borç kontrol komisyonu

o meblağdan 205.053.000 kuruşu serbest bıraktı. Komisyonun 20 Şubat 1855'e kadar olan çalışmasında en büyük indirilmiş kalem (ve en çok göze çarpan muamma) Anadolu ordusunun 15 aydır ödenmeyen maaşlarıydı. Komisyon istenen 21,6 milyon kuruştan sadece 7,5 milyon kuruşu onayladı. Batum ordusu için talep edilen 12,5 milyon kuruştan da 5 milyon kuruşu ödendi.[93] 23 Temmuz 1855 itibariyle komisyonun onayladığı miktarlar artarak toplamda kabaca şöyle oldu: Maliye 29,8 milyon, Rumeli ordusuna 43,7 milyon, Kırım ordusuna 34,7 milyon, Anadolu ordusuna 11 milyon, Batum ordusuna 5,2 milyon, seraskerlik 61 milyon, tersane-i amire 20,8 milyon, tophane 23,4 milyon, baruthane 2,29 milyon, Paris'ten askeri malzeme siparişi 5,39 milyon, Londra'dan barut siparişi 2,62 milyon, Mayer'den kılıç siparişi 1 milyon kuruş, vs. vs.[94] Komisyonun talepleri neye göre kabul veya reddettiğini bilmek ilginç olurdu. 3. Bölüm'de gördüğümüz üzere Anadolu ordusunun maaş bordrosunun, paşalar tarafından zimmete geçirmek gayesiyle büyük ölçüde şişirilmiş olduğunu ortaya çıkaran Albay (General) Williams'ın raporlarından dolayı komisyon taleplere şüpheyle bakmış olmalıydı.

Tablo 4: 1854 Yılı Borcunun Dağılımı (Sterlin)[95]

Borcun nominal miktarı	3.000.000
İhraç fiyatının yüzde 80 olmasından dolayı yüzde 20 eksiği	600.000
Goldsmid & Palmer'in komisyonu (2.400.000'in yüzde 2'si)	48.000
Black ve Durand'ın komisyonu[96]	18.800
Bank of England'a altı aylık faiz ödemesi (3.000.000'un yüzde 6'sının yarısı)	90.000
Navlun ve sigorta (İngiltere'den gönderilen madeni para için)	10.362
İngiltere'den alınan fisek ve bombalar	85.170
Fransa hükümetinden alınan avansın (5 milyon frank) yüzde 5 faizle iadesi	205.439
Bakiye	1.942.229

İane-i Harbiye

Yukarıda görmüş olduğumuz üzere savaş masraflarını karşılamanın yöntemlerinden biri iane-i harbiye (iane-i cihadiye, iane-i seferiye) idi. Bunlar gerçekten gönüllü bağışlar değildi, daha ziyade mecburi bir vergiydiler. İane-i harbiye başka bir olağanüstü vergi olan ve savaştan önce toplanmakta olan iane-i umumiye ile karıştırılmamalıdır. Savaşın başlarında özellikle eyaletlerde belli bir hamiyetperver heyecan varken bu zamanla kayboldu, çünkü savaştan sonra bile gecikmiş ianelere dair raporlar vardır. Bu gecikmeler sıradan gecikmiş vergiler gibi takip edilmiş görünüyor. Bu "ianelerin" listesine şöyle üstünkörü bir bakış bile valiler ve kaimmakamlar veya birbirinden çok uzaktaki vilayetler ile kazalar tarafından verilen meblağlar arasında şaşırtıcı eşitlikler olduğunu ortaya koyar. Bu meblağların önceden merkezden belirlenmiş standart miktarlar olduğu bellidir. Yine de bazı valiler kotalarını bir nebze aşmış olmalıdır.

Namık Paşa Londra ve Paris'te borç görüşmeleri yaparken sadrazam Mustafa Naili Paşa'nın başkanlığında 121 devlet adamından oluşan büyütülmüş bir meclis-i umumi 27 Mart 1854'te iane-i harbiye toplama meselesini görüştü. Bütün ileri gelenlerin ve iktidar sahibi kişilerin harp gayretine belli bir miktarda parayla katkıda bulunmaları kararlaştırıldı, çünkü cihad farizası bedenen veya malen yerine getirilebilirdi. Fakat bu İslami yaklaşıma rağmen sadece Müslümanlar değil aynı zamanda gayrimüslimler de iane verdiler.

En yüksek rütbe sahibi kişiler rütbelerine göre önceden tespit edilmiş meblağlar vererek örnek oldular. Bu "bağışlar" 19 Nisan 1854'te resmi gazete *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanmaya başlandı.[97] Böylece sadrazamın, hariciye nazırının (Reşid Paşa) ve sabık Serasker Mehmed Ali Paşa'nın her biri 300 bin kuruş verirken diğerleri rütbelerinin daha küçük olması oranında meblağlar verdiler. Fakat vakanüvis Lütfi Efendi bu meblağların hepsi ödendi mi diye sorup bunun cevabı ancak mali kayıtlarda mevcuttur demektedir. Dolayısıyla bu meblağların tamamının ödenmemiş olduğunu ima ediyor görünmektedir.[98]

Şahısların ve eyaletlerin "bağış" listelerine bakmak gerçekten çok ilginçtir, çünkü bazı istisnalarla birlikte bunlar, ekonomik güç ve zenginliğin çok iyi göstergeleridir. Tunus eyaletinin valisi Ahmed Paşa (1806-1855) en büyük miktarı (5,7 milyon kuruş) verirken sadrazama eşdeğer rütbede olan Mısır valisi Abbas Paşa (1813-1854) 4 milyon kuruş ve oğlu İlhami Paşa 1 milyon kuruş, toplam olarak 50 bin Osmanlı lirasını bulan bir meblağ ödediler.[99]

Mısır valisinin ve oğlunun 1854 yılının Ekim ayına kadar bürokratlar ve İstanbul esnafından toplanmış olan 3.944.242 kuruştan daha fazla katkıda bulunmuş olmaları şaşırtıcı değildir.[100] Şeyhülislamın sadrazamınkine yakın olan 100 bin kuruş civarındaki maaşını göz önüne alırsak sabık şeyhülislâm Arif Hikmet Beyefendi'nin ve yeni atanmış olan Arif Efendi'nin diğer yüksek ricale kıyasla böylesine küçük meblağlar (30 bin kuruş ve 20 bin kuruş) vermiş olmaları biraz şaşırtıcıdır. Yeni şeyhülislâmın görev değişikliği daha 11 Mart 1854'tedir; bu yüzden yeterince servet toplayamamış olmasından dolayı eski şeyhülislâmdan daha az vermesi normal görünmektedir. O zamanlar yüksek bürokratların maaşlarını tam olarak değil de sadece üçte ikisini veya beşte dördünü aldıklarını da hesaba katmalıyız. Eyalet valileri arasında Bağdat valisi Reşid Paşa Tunus ve Mısır'dan sonra 147 bin kuruşla en yüksek meblağı verdi. Onu Şam valisi Asfer Ali Paşa (100 bin kuruş) ve Girit valisi Mehmed Paşa (98 bin kuruş) takip ettiler. Adolphus Slade bu konu hakkında şunları yazmıştı:

> Devletin albay rütbesinin üstündeki sivil, asker ve denizci yetkililerinden ve başkentin varlıklı sakinlerinden bir "iane" toplama gayesiyle ulema ve yüksek ricalden oluşan bir meclis toplandı. İstanbul bu zamana kadar eyaletlerin eli açıklığını candan alkışlarken bu vatanperverlik sınavından masun olmuştu. Gönüllü denmesine rağmen hediyeler çoğu kez gönüllü değildi. İsim listeleri yetkililer tarafından dağıtılıyordu ve hiç kimse beklenen meblağdan daha azını yazarak dikkatleri üstüne çekmeye girişmiyordu; bu miktar subayların ve memurların durumunda yaklaşık olarak on günlük maaşlarını buluyordu... Çağrıya icabet etmeyi ihmal eden belli bazı çevreler çok sonraları gecikenleri ödemeye davet ediliyorlardı. Zamanla heyecan yok olunca iane müsadere şeklinde yozlaştı.[101]

Besim Özcan'ın hesaplarına göre bütün devlet görevlilerinin ve imparatorluğun sair vergi ödeyenlerinin toplam nakdi bağışları 44.074.742 kuruşu buldu.[102] Bu harp sırasında sterlinin ortalama değişim oranı 125 kuruş olduğundan 352.598 sterline eşdeğerdir. Bu meblağ Serfiraz Hanım'ın olduğu söylenen borç (500 bin sterlin) ile kıyaslandığında önemsiz bir miktar olur. Osmanlı devletinin vassalı olan Tunus beyliği, Mısır hidivliği ve Trablusgarp eyaletinin toplam ianenin yarısından fazlasını vermeleri dikkat çekicidir. Tunus eyaletinin kendisinden muhakkak daha müreffeh olan Mısır'dan çok katkıda bulunmuş olması da dikkat çekicidir. Ayni ve hizmet olarak yapılan "bağışları" hesaplamak kolay değildi, ama nakdi bağışlar kadar çok olan önemli bir miktarı bulmuş olmalıdırlar.

Özcan gayrimüslimlerin nakdi "bağışlarını" 1.477.734 kuruş (11.821 sterlin) olarak vermektedir, ama bu miktarın önceki miktara dahil olup olmadığı belirsizdir. Slade'e gelince 1854-55'te "Türkiye'nin bir kısmının halkının" 1,5 milyon sterlin kadar para ve eşit miktarda ayniyi orduya erzak olarak "*iani umoumie* başlığı altında" verdiğini yazmaktadır.[103]

1855 Yılındaki Garantili Borç

1855 yılının ilkbaharında 1854 yılındaki borçtan geriye çok az şey kalmıştı, halbuki Osmanlı ordularının ihtiyaçları hâlâ artmaktaydı. İlk belirlenen borç miktarının kalan iki milyon sterlinini de istemek gerekliydi. Bu zamana gelindiğinde Sivastopol'un zaptının düşündükleri kadar çabuk olmayacağı da müttefikler için belli olmuştu. Britanya'da Lord Aberdeen'in kabinesi 29 Ocak 1855'te istifa etti ve Lord Palmerston ne pahasına olursa olsun savaşı kazanmaya kararlı olan yeni kabineyi kurdu. 5 Nisan 1855'te Osmanlı sefirleri Fransa ve Britanya hükümetlerinin her birinin birer milyon sterlini garanti etmesini istediler. Britanya hükümeti hâlâ isteksizdi. Clarendon, Stratford'a 9 Nisan 1855'te "biz, veya daha doğrusu Avam Kamarası her nevi garanti ve tahsisata karşı çıkıyor" diye yazdı ama sonra "şayet *mecburi* ise kabine zannımca kabul ede-

cektir" diye ilave etti.[104] Bu arada Viyana'daki barış görüşmeleri başarısız olarak son bulmuştu. Savaşa devam etmek kaçınılmazdı. 2 Mayıs 1855'te Âli Paşa ve Fuad Paşa, hükümeti Reşid Paşa'dan devraldılar. Âli Paşa sadrazam oldu ve Fuad Paşa da hariciye nezaretini aldı; onlar şimdi beş milyon sterlin tutarında tamamen yeni bir borç talep ediyorlardı. Bu sefer borcun Britanya ve Fransa hükümetlerinin garantisi olmaksızın alınamayacağı tartışma götürmezdi. Fransızlar müşterek bir garanti isterken İngilizler her hükümet için ayrı bir garanti istiyordu. Britanya hükümeti ayrıca borcun harcanması kontrolüne bir madde dahil etmek istiyordu. Musurus buna "devletin şanını zedeleyeceği" için itiraz etti.[105]

Nihayet Fransız görüşü kabul edildi. 27 Haziran 1855'te Fransa ile Britanya arasında (parlamentolarının onaylaması kaydıyla) Babıâli'ye verilecek beş milyon sterlinlik borcun faizinin ödeme garantisine dair bir anlaşma imzalandı. Fransa parlamentosu anlaşmayı bir problem olmaksızın onaylarken Britanya parlamentosu kararı 20 Temmuz 1855'te ancak kılpayı bir çoğunluk ile geçirdi. Garantiye karşı şiddetli tartışmalar oldu. Olive Anderson'a göre bunlar "Parlamento içinde çok eski mali anayasal ve diplomatik önyargıların hâkim olmasının" sonucuydu.[106] Aslında Britanya kamuoyu garantiye ve savaşa devam etmeye Avam Kamarası'ndan daha meyilliydi. Stratford'un yine Osmanlı'nın savaş maliyesi meselelerini bir borç kontrol komisyonu vasıtasıyla kontrol etme fırsatını kaçırmak istememesine rağmen Osmanlılar, Britanyalılar ve Fransızlar arasındaki ihtilafları kullanarak yine ayak sürüdüler. Bu o kadar aşikârdı ki yeni kontrol komisyonunun yönetmeliği ancak 1856 yılının Ocak ayında savaş neredeyse son bulmuşken kabul edildi.

Yüzde dört faizle 5 milyon sterlinlik borcun pazarlığı Londra firması N.M. Rothschild & Sons ile yapıldı. Yüzde dörtlük faize ilaveten yüzde birlik bir itfa sermayesi de uygulanacaktı. Böylece uygulamada borcun faizi yüzde beş oldu. Osmanlı hükümeti namına Kostaki Musurus Bey ve simsarlar olarak N.M. Rothschild & Sons arasında yapılan 15 Ağustos 1855 tarihli anlaşmanın 4. maddesi şöyleydi:

Faiz ve ifa sermayesi Mısır vergisinin 24 Ağustos 1854'te anlaşması yapılmış olan 3 milyon sterlinlik borçta zaten kullanılmış olan kısmının haricindeki bakiyesinin ve ilaveten İzmir ve Suriye'nin gümrük gelirlerinin teminatı altındadır.[107]

Bu sefer Britanya ve Fransa hükümetlerinin borcun faizi için verdikleri garanti, borcun ihraç fiyatını artırdı, yüzde 102,62 oldu. Böylece 1855 yılı borcunun şartları çok avantajlı ve bir öncekine nazaran çok daha iyi oldu.[108] Borcun gerçek hasılatı 5.131.250 sterlindi.

Kıyaslama yapmak için savaş sırasında Rusya'nın dış borçlarından da bahsedelim. Diplomatik ve ekonomik yalıtılmışlığına karşın Rus hükümeti, Londra'dan Bering Brothers'ın, Berlin'den Mendelson & Co.'nun ve Amsterdam'dan Hope & Co.'nun katılımıyla Baron Schtiglitz'in St. Petersburg Bankası vasıtasıyla iki dış borç anlaşması yapmayı başardı. İlk borç anlaşması yüzde 5 faiz ve yüzde 89,76 ihraç fiyatı ile 50 milyon gümüş rublelik (8,33 milyon sterlin) nominal bir meblağ için 1854 yılının Haziran ayında yapıldı. İkinci borç anlaşması yine aynı meblağ için ve aynı faiz oranı ve yüzde 91,36 ihraç fiyatı ile 1855 yılının Kasım ayında yapıldı. 1852-57 döneminde Rusya'nın toplam bütçe açığı 772,5 milyon rubleyi (129,25 milyon sterlin) buldu.[109] Osmanlı ve Rus borçlarının anlaşmaları çok benzer şartlar altında yapılırken Babıâli bütçe açığının neredeyse yarısını dış borçlar vasıtasıyla finanse etti, halbuki Rusya bütçe açığının sadece küçük bir kısmını dış borçlarla kapattı.

1855 Yılındaki Borç Kontrol Komisyonu

Bu sefer müttefiklerin borcun harcanmasını kontrol etmeye daha ciddi bir şekilde teşebbüs etmelerine rağmen kontrolün ayrıntılı bir planını garantilerle aynı zamanda elde edemediler. Stratford bu ihmal yüzünden endişeliydi. Daha fazla yetkiye sahip üç taraflı yeni bir komisyon için baskı yapmaya çalıştı, ama Osmanlı hükümeti buna direndi. Bu arada her iki hükümet İstanbul'a resmi

borç kontrol komisyonunun üyelerini atadı. Clarendon'a göre bu Osmanlılar için "Türk maliyesine düzen ve intizam gibi bir şeyin nasıl getirileceğini öğrenmek" bakımından bir fırsattı.[110] İngiliz borç komisyonu üyesi Sir Edmund Grimani Hornby (1825-1896) sonradan İstanbul anılarını yazan karısı ile birlikte 8 Eylül 1855'te İstanbul'a geldi. Fransızlar Mr. A. Cadrossi'yi göndermişlerdi.[111] Osmanlı tarafını Kâni Paşa temsil edecekti. Fransa ve Britanya elçilikleri tarafından hazırlanmış olan kontrol komisyonunun çalışma talimatnamesi, Devlet-i Âliyye'nin haysiyetine ters düşen maddeler içerdiklerini söyleyen Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmedi. Sonra uzun bir müzakere süreci başladı. Osmanlı tarafı komisyonun çalışmasına "cep ve gurur" sebepleriyle içerledi ve direndi.[112] 12 maddelik bir talimat taslağı 10 Aralık 1855'te hazırlandı.[113] Nihayet 17 Ocak 1856'da[114] artık savaş neredeyse sona ermişken bir uzlaşmaya varıldı.

En büyük meselelerden biri askeri satın almalar için olan ihalelerdi. Yabancı komisyon üyeleri bütün büyük satın almaları kontrol etmek isterken Osmanlı hükümeti bunun orduları tehlikeye sokabilecek gecikmelere sebep olacağını ileri sürüyordu. Taraflar değeri 600 bin kuruşu geçen satın almaların komisyonun onayına tabi olması hususunda anlaştılar.[115] Her halükârda maliye nezareti borç fonlarının kullanımı hakkında aylık raporlar sunacaktı.

Komisyonu çalıştıramamanın uygulamadaki sonucu borç parasının verilmesinin gecikmesiydi. Böylece Osmanlı orduları en çok ihtiyaç duydukları anda yine parasızdılar. Akar ve Al'ın Osmanlı mali kayıtlarından alıntılarına göre 500 bin sterlinlik ilk taksit 3 Aralık 1855'te geldi ve 400 bin sterlinlik ikincisi hazineye 1856 yılı Ocak ayının sonunda ulaştı.[116] Böylece 1856 yılı Şubat ayının başlarında sadece nakit olarak 900 bin sterlin alınmıştı ve henüz Bank of England'dan hiç borç senedi gelmemişti. Fakat Anderson 6 Şubat'a gelindiğinde borcun 1.891.916,6'sının gönderildiğine dair olan bir Britanya belgesine atıfta bulunur. Bu büyük farkı izah etmek kolay değildir. Leydi Hornby 10 Kasım 1855 tarihli mektubunda Türkçe konuşan bir İngiliz tüccarının kendisine şunları anlatmış olduğunu yazar:

> Türkler arasında Komisyon'dan dolayı büyük bir infial var; onlar borcun tümünü kendi ellerine geçirmenin peşindeler (özellikle üç dört kişi, birkaç bini kendi keselerine indirememe düşüncesinden dolayı öfkeli); kendi paralarını harcamak için yabancı komisyon üyelerinin onayını isteyerek Osmanlı hükümetinin haysiyetini kırmayı asla kabullenmeyeceklerini ve onların sabrını tüketmeye kararlı olduklarını beyan ediyorlar. Bütün bunların sonunun ne olacağını beklemek gerek. Tabii ki borç verilen paranın sarf edilmesini İngiltere ve Fransa'nın sadece resmi anlaşmaya dayanarak yönetmeleri gerektiğini biliyorlar. Şimdi burada beş milyon altın var. Edmund daha başka taksitlerin gönderilmemesini rica eden bir yazı göndermek üzere...[117]

Leydi Hornby "resmi anlaşma" konusunda haklı değildi. Böyle bağlayıcı bir yazılı anlaşma yoktu. 1855 yılının Kasım ayında (ister Osmanlı lirası ister sterlin olarak) beş milyonun olması da şüphelidir. Her halükârda bu para henüz sarf edilmemişti, çünkü borç kontrol komisyonu henüz çalışmaya başlamamıştı. Babıâli Rothschilds'ten 600 bin sterlinlik bir avans almış görünüyor.[118] Öte yandan bir tür yabancı kontrolü olmasaydı borç parasının bir kısmı çok muhtemeldir ki özel kişilerin ceplerine gitmiş olacaktı.

Böylece borç parasının büyük kısmı hâlâ Londra'da Bank of England'da yatıyordu ve bu kesinlikle Londra'da bile kızgınlığa sebep olacaktı. 4 Ocak'ta Clarendon, Stratford'a "bazı Tory ve Radikal gazeteler çoktan Türklere yapılan haksızlıktan dolayı feryadı basıyorlar ve Kars'ın düşmesini sadece bizim Türklerden orasını kurtarmak için gereken imkânları esirgemiş olmamıza atfediyorlar" diye yazdı.[119]

12 Haziran 1856'ya kadar borcun toplam 4.666.976 sterlinlik kısmı harcanmıştı. Bu miktarın 3.705.000 sterlini nakden ödenmişti ve geriye kalan 592.025'i Bank of England'dan havale edilmişti. Döviz kuru bir sterline 116 ile 144,5 kuruş arasında dalgalanıyordu. Ortalama kur 128 kuruştu.[120] Hazineye nakit olarak verilen 3.075.000 sterlinin 2.113.137 sterlini nizamiye ordusu, 721.332 sterlini tersaneler, 197.958'i tophane için ve 672.575 sterlin maliye nezareti tarafından harcandı.[121] 1856 yılının Eylül ayına gelindiğin-

de borç paranın tamamı harcanmıştı ve Komisyon çalışmasını bitirdi. Nitekim Edmund Hornby büyükelçi Stratford de Redcliffe'e 22 Ağustos 1856 tarihli mektubunda Komisyon'un borcun gerçekte nerelere harcandığına ilişkin istediği tüm bilgileri almakta başarılı olamadığını itiraf ediyor fakat artık para harcanmış ve barış imzalanmış olduğuna göre "bu on birinci saatte" daha fazla ısrarın anlamsız olduğunu ve Komisyon'un çalışmasının bittiğini resmen ilan etmekten başka yapacak iş kalmadığını bildiriyordu.[122]

Sir Edmund Hornby ileri yaşında yazdığı otobiyografisinde borç komisyonunun çalışmasına dair bazı bilgiler vermektedir. Ona göre Osmanlı ordusunda binbaşı rütbesinin üstündeki subaylar arasında yolsuzluk yaygındı:

> "Maaş listelerinin", levazım listeleri vesairenin makbuzu olsun olmasın veya hatta Harbiye Nezareti kefil olmuş olsun güvenilir olmadıkları kısa zamanda ortaya çıktı. Kıtalarda sayım yapmak, erata maaşlarının ödenip ödenmediğini sormak ve hangi maaşların ödenmemiş olduğunu bulmak gerekliydi. Melbusat, erzak ve cephanenin benzer şekilde kontrol edilmesi gerekiyordu. Muharebe meydanında veya haricinde olsunlar subaylara itimat edilemez ve sadece bir kere değil düzinelerce kere rütbe sahibi subayları zimmet ve suiistimalden dolayı görevden aldırmak zorunda kaldım.
>
> Bu suçlamadan astsubay diyebileceğimiz yüzbaşı ve binbaşıları hariç tutuyorum. Bunlar cesaretleri ve kıta hizmetine dair bilgileri sayesinde erler arasından seçilmiş gerçekten mükemmel adamlardı.[123]

Bir seferinde bazı Osmanlı subayları Osmanlı askerlerini iskorbütten kurtarmak için gönderilmiş olan taze sebzeleri Fransızlara satmış ve parayı cebe indirmişlerdi. Mamafih Hornby beş milyon sterlin tutan borç parasından "en fazla yarım milyonunun yanlış yere harcandığını" ileri sürüyordu. Bu "yanlış yere gitmiş" paranın bir kısmı açıkça çalınmıştı. Hornby bir seferinde hazinedeki içinde 20 bin altın sterlin bulunması gereken torbalardan birinin bakır paralarla dolu olarak bulunduğunu hatırlıyordu. Hırsız bulunamamıştı. Sultan Hornby'ye Mecidiye Nişanı ile pırlantalarla süslü bir enfiye kutusu ihsan ettiği zaman o bunu hak etmediğini düşün-

müştü, çünkü o "[Sultan'ı] kendi parasını israf etmekten korumuştu". Hornby sonra şayet baştan çıksalardı kendisinin ve Fransız meslektaşının borç parasından küçük bir servet yapabileceklerini belirtiyordu. "Yapmamız gereken tek şey paranın gerçek sahiplerinin onunla ne yapmak istediklerine gözlerimizi biraz kapamaktı."[124] Hornby Ermeni banker Theodore "Batazzi"nin [Baltazzi] ona getirdikleri iş için kendisine ve Codrossi'ye komisyon olarak 1250 sterlinlik birer çek vermeye çalıştığını da hatırlamaktadır. Hornby kabul etmediğini yazıyor. Fransız meslektaşı da olayı ondan öğrenince kendisini feci şekilde hakarete uğramış hissetmişti. Fakat Baltazzi için bu her zamanki gibi sıradan bir işti.

Bazı Osmanlı bürokratlarının dış borçlar hakkında korktukları şey bu ilk iki dış borçtan sonra başlarına geldi: Babıâli dış borçlara alıştı ve nihayet borçlar kontrol edilemez miktarlara ulaşıp bu yüzden Osmanlı vergi gelirlerini yabancıların doğrudan kontrolüne yol açtı. Damad Ali Fethi Paşa'nın 1852 yılındaki kâhince sözü gerçek olmuştu: "Lakin bilirim ki bu devlet beş kuruş borç ederse batar. Zira bir kerre borca alışırsa sonra önü alınmaz. Düyuna müstağrak olup gider."[125]

1854 ve 1855 yıllarındaki Osmanlı borçlarına sonradan kolektif olarak haraç borçları diye atıfta bulunuldu (Mısır vergisine atfen), 1855 yılındakine ise aynı zamanda garanti verilmiş borç deniyordu. Osmanlı hükümeti 1875 yılının Ekim ayında artık borcun faizlerini ödeyemeyince Britanya ve Fransa hükümetlerinin garantileri çok sıkıntıya sebep oldu. İyi bilindiği üzere Osmanlı mali krizinin nihai sonucu 1881 yılında Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin tesisi oldu. Bu Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı sömürge statüsünün en bariz işaretiydi. Bu zirve noktasıyken tohumlar Kırım Savaşı dönemindeki borçlarla atılmıştı.

V

Savaşın Osmanlı Toplumsal ve Siyasal Hayatına Etkisi

Avrupalılarla Temaslar

Bu kitabın savlarından biri Kırım Savaşı'nın Osmanlı modernizasyonunda önemli bir rol oynadığıdır. Savaş önce Osmanlı ricaline ve sonra toplumun tümüne birçok toplumsal yenilik ve uygulamalar getirdi. Bu değişimler her zaman somut veya ölçülebilir olmamakla beraber yine de hissedilebilirdi. Bu bölümde savaşın Osmanlı devleti ve toplumu üstündeki sosyal ve siyasi etkisini değerlendirmeye çalışacağım.

Savaşın ilk gözle görülür etkisi İstanbul'a gelen ziyaretçilerin sayısındaki artış ve Avrupalılar ile Osmanlılar arasında yapılan her düzeyden temaslardı. Savaş yıllarında İstanbul'a Avrupa'dan birçok insan geldi: askerler, subaylar, rahibeler, diplomatlar ve aileleri, tüccarlar, turistler, mühendisler vs. Osmanlı İmparatorluğu ve İstanbul da Avrupa gazetelerinde geniş yer aldı. İngiliz, Fransız ve Sardunyalı askerlerin ve subayların müttefikler olarak İstanbul'da bulunmasının sıradan insanların zihinleri üstünde karma bir etkisi oldu. Bin-

lerce İngiliz asker, subay ve eşleri bir süre Üsküdar'da yaşadı. Bu, yerel halk üzerinde bazı izlenimler bıraktı. Müslüman ahali "gâvur" askerlerini Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenliği için kanlarını dökmek üzere gelmiş gerçek müttefikler olarak gözleriyle gördüler.

Bununla birlikte Avrupalıların İstanbul halkı üzerinde bütünüyle olumlu bir izlenim bırakmış olduklarını varsaymak yanlış olur. Aslında halk kısa süre içinde endişelenmeye, müttefik askerlerin payitahtta niye bu kadar uzun süre kaldıklarına ve niye Varna ve Silistre'ye gitmediklerine hayret etmeye başladı. Boğaziçi'ndeki birçok eve müttefik subaylar için el konuldu, sahipleri evlerinden çıkmaya mecbur edildiler. Bazen kirayı Babıâli ödedi, ama ev sahiplerine hiç kira ödenmediği de oluyordu.[1] Müttefikler, özellikle de Fransız askerleri, deniz ve tıp okullarının dahil olduğu birçok kamu binasını kışla ve hastane olarak işgal edip Osmanlılara sadece iki bina bıraktılar. Fransızlar Davutpaşa, Maltepe, Ramizçiftlik, Taşkışla, Gümüşsuyu ve Gülhane kışlaları ile Beyoğlu'nun göbeğindeki Rusya elçilik sarayına yerleştirildi.[2] Ayrıca Maslak'ta ordugâh kurdular ve Ayasofya mahallesine de yerleştiler. İngilizler Selimiye Kışlası'na yerleştirildi.

Adolphus Slade'in 1854 yılının sonuna doğru İstanbul'da yaptığı gözlemler, burada uzun uzadıya aktarmaya değer:

> Türkler bir uyuşukluk içinde acı zillet suyunu içiyorlar, atalarının günahlarının cezasını çekiyorlardı. Frenk askerleri, namaz kılınırken camilerde dolaşıyorlar, örtülü hanımlara arsız gözlerle bakıyorlar, Doğu'nun karışık ve garip hayatının ayrılmaz bir parçası olan sokak köpeklerini zehirliyorlar, limanda martıları, sokaklarda St. James parkındaki su kuşları gibi bugüne kadar her insan yüzüne güvenle bakmaya alışmış olan güvercinleri vuruyorlar, minarede ezan okuyan müezzinlerle alay ediyorlar ve oymalı mezar taşlarını kaldırım yapmak için eğlenerek kırıyorlardı. Âdet kendi beşiğinde sarsılmış, önyargı ta kökünden sökülmüştü. Türkler medeniyeti işitmişlerdi: Şimdi onu şaşırmış olarak görüyorlardı. Soygunculuk, ayyaşlık, kumarbazlık ve fuhuş bir doğu güneşinin parlak ışığı altında sırıtıp kaynaşıyor ya da bir düzine sefarethanenin gölgesinde yalancı bir perhiz tutuyordu. Bu sefarethaneler için bir ahlaksızı karakoldan çıkarmak bir görev ve bir mücrimi cezadan kurtarmak bir zaferdi.

> Padişah hâlâ sarayında oturuyordu, fakat artık hükmü yoktu. Nazırları her zamanki gibi Babıâli'de toplanıyorlardı, fakat onların meclisleri formaliteden ibaretti: Nasihat ve emir Fransa ve İngiltere elçiliklerinden geliyordu. Müttefik askerleri başkenti ele geçirmişlerdi, İngilizler Asya, Fransızlar Avrupa yakasını almışlardı. İnzibatları da Pera sokaklarında devriye gezmekteydiler. Pera, Akdeniz'in bütün kıyılarından dökülüp gelmiş melez bir cinsin sığınağıdır, İstanbul zabıtası bu melez cinsin işlerine karışmaya çekiniyordu çünkü bir Kefalonyalıyı bir Yunanlıdan, bir Cenovalıyı bir Sicilyalıdan veya bir Cavalıyı bir Hintliden ayırt edemeyip elçiliklerden birinin gazabına uğramaktan korkuyordu.[3]

Slade daha sonra kapitülasyonları eleştirmeye girişiyordu. 16. yüzyılda hizmetkârlarının yaptıklarından sorumlu olan az sayıda Avrupalı tüccarı korumak için ihdas edilmiş kapitülasyonların şimdi katiller ve pervasızca kâr peşinde koşanlar için kalkan olduğunu ve İstanbul'daki çeşitli milliyetlere ve mesleklere mensup 50 bin Avrupalının ve taşradaki bunun iki mislinin lehine olmak üzere kesin bir şekilde uygulanmasının "Türkiye" için utanç verici ve Avrupa için bir ayıp olduğunu ileri sürüyordu. Hatta "kaynağı araştırılırsa Türkiye'de zaman zaman meydana gelen ve fanatiklik denen kargaşaların ecnebilerin ve korumaları altındaki yerlilerin aşırılıkları ve küstahlıklarına karşı tabii bir tepki olarak görüleceğini" iddia ediyordu.

İngiliz ordusundan Frank Leward, arkadaşı Charles Bampton'a yazdığı mektuplarda tamamen farklı bir görüşteydi:

> Yeryüzündeki bütün aşağılık açgözlü aptal güruhun hepsinden beter olan Türklere benden selam söyle. Seni soyarlar ve hakaret ederler ve onlara yardım etmek için gelmemizden dolayı en küçük şükran bile duymazlar. Bu yere Türklerden ziyade Rusların veya bir başkasının sahip olması evladır... İlk başlarda bize hayvan gibi küstahça da davrandılar, bizden biri yanlarından geçerken yere tükürüyorlardı ve bizi camilere ve mekânlara sokmuyorlar, bilakis herkesi çabucak sille tokat dışarı atıyorlardı. Sana gerçeği söylemek gerekirse onların gelmemizden dolayı pek memnun olduklarını düşünmüyorum. Evvelsi gün yaşlı bir paşa sırf İngilizlerden ve Fransızlardan kurtulabilmek için Rusların veya herhangi bir başkasının gelmesine memnun olacağını söyledi.[4]

Müttefik askerlerle yerli halk arasında geçen bazı sürtüşmelerin kayıtları vardır. Örneğin Davutpaşa Kışlası'na yerleştirilmiş olan Fransız askerler Galata'daki Fransız merkezine gidip geliyorlardı ve bazen, özellikle geceleri yollarını kaybedip Müslüman mahallelerine giriyorlar, gürültü ve sarhoşça nümayişler yapıyorlardı. Bunun üzerine yollara Fransızca ve Türkçe uyarı levhaları konmasına karar verildi. Sarhoş müttefik askerlerinin Osmanlı polis memurlarına saldırdıkları da oluyordu ve Galata'da Mısırlılar ile Fransız askerler arasında kavgalar çıkıyordu. Bazı dükkân sahipleri de Fransız askerlerin davranışlarından şikâyet ediyorlardı. Başka bir sefer yerli halk evlerini Fransız doktorlara bile kiralamak istemediler, ama doktorlar buna rağmen evlerine yerleştirildi. Bu olayların çoğu daha ziyade münferit kargaşalar olarak görünüyorlar ve bu kavgalara dahil olan Osmanlılar da ekseriyetle Türk asıllı değil de daha ziyade Arnavut, Hırvat, Mısırlı ve Tunusluydu. Bazı müttefik askerlerin davranışlarıyla ilgili olarak sosyal ve dini karakterli bazı olaylar da oluyordu. Mesela 1854 yılının Mayıs ayı gibi erken bir tarihte Fransız askerlerin camilere ayakkabı ile girmesine engel olmak için Fransızca bir uyarı hazırlamaya karar verilmişti.[5]

İktisadi bakımdan Batılıların etkisi İstanbul'daki birçok kalem malın fiyatlarının tavan yapmasıydı. Örneğin Yenice tütününün fiyatı altmış kuruştan üç yüz kuruşa çıktı. Ev kiraları aşırı arttı ve Boğaziçi'nde kiralık ev bulmak çok zorlaştı.[6] İstanbul'daki dükkân sahipleri genellikle satış cirolarının artmasından memnundu.

Sir James Redhouse'un meşhur İngilizce-Türkçe sözlüğü de Kırım Savaşı'nın bir ürünüydü. İlk olarak 1855 yılının ilkbaharında, İngiliz ordusu ve donanmasının kullanması için *Vademecum of Ottoman Colloquial Language* başlığı ile yayınlanmıştı.[7] Sözlüğün 50 adedi Babıâli, ordu genel karargâhları ve Tercüme Odası için satın alınarak yazara o tarihte 80 sterline denk gelen 10 bin kuruş değerinde bir hediye kutusu verildi.[8]

Sultan'ın kişiliği değişimlerde önemli bir rol oynuyordu. Sultan Abdülmecid muhtemelen etkili bir siyasi veya askeri idareci değildi, ama yeniliklere çok açıktı. Stratford de Redcliffe'in sözleriyle karakteri "yumuşak başlı, anlayışlı, sorumluluk sahibi, mütevazı

ve insancıldı". Abdülmecid Osmanlı sosyal hayatına birçok yenilik getirdi. Avrupa ile artan temaslar aynı zamanda Sultan'ın ve devlet görevlilerinin Avrupalı diplomatlara davranışlarında değişiklikler olması demekti. Osmanlı diplomasisinde Tanzimat ile başlamış olan değişiklikler şimdi daha da hızlandı. Sultan Abdülmecid'den önce Osmanlı sultanları ve sadrazamlar yabancı elçilerle siyasi meseleleri görüşmezlerdi. Şeyhülislâm da onlarla hiç bir araya gelmezdi. Kırım Savaşı sırasında ilk kez şeyhülislâmın yabancı elçileri kabulüne ve sultanın yabancıların nişanlarını kabul etmesine tanık oluyoruz.

İlk önce Fransa büyükelçisi Edouard-Antoine de Thouvenel Abdülmecid'in *Legion d'Honneur* nişanını kabul etmesini başardı. Başka elçiler de sultana nişan teklif etmişler, ama o bunları reddetmişti. Fransızların nişanından sonra Lord Stratford Dizbağı Nişanı'nı (Order of the Garter) sunmak için vakit kaybetmedi. Fakat törenin ayrıntıları hakkındaki müzakereler Lord Stratford'un çok zamanını aldı, çünkü sultan bir Hıristiyan'dan nişan almakla itibar kaybına uğramaktan korkuyordu. Onun aynı zamanda kendisine dokunulmasına karşı bir tiksintisi vardı. Stanley Lane-Pool, Abdülmecid'in nişanı kabulünün canlı bir tasvirini yapmaktadır:

> Sultan Abdülmecid'e Kraliçe'nin temsilcisi olarak Lord Stratford tarafından dünyadaki en seçme şövalyelik nişanı tevdi edildi ve İngiltere'de armaları tertip eden başmemurun yardımıyla Elçi, Majesteleri'ni Dizbağı Şövalyesi yaptı. Sultan, boynuna dizbağı nişanında bulunan Aziz George resmini ve şövalyelik nişanı olan kurdeleyi takarken azametli sefirin ne söylemekte olduğunu biliyor muydu? Bir Sultan bir Hıristiyanlık şehidi ve İsa'nın Askeri'nin mesleğini taklit etmeyi kabullendiği zaman İslamiyet'in fanatizminin yok edilemeyeceğini kim söyleyebilir?[9]

Savaşın bitişinden sonra 1856 yılının Şubat ayında Sultan Abdülmecid önce 2 Şubat'ta İngiltere sefarethanesine ve sonra 4 Şubat'ta Fransa sefarethanesine gelerek üç gün içinde iki baloyu şereflendirdi.[10]

İngiliz elçiliğindeki ilk balo Leydi Stratford de Redcliffe tarafından verilmişti. Sultan kostüm balosuna Dizbağı Nişanı'nı takmış

olarak geldi. İngiliz borç denetçisi Sir Edmund Hornby'nin eşi Leydi Emilia Hornby ayrıntılı bir tasvir yapmıştır:

> Büyük bir incelik gösteren Sultan kendi muhafızlarını Galatasaray'da bırakmış ve oradan sefarethaneye kadar kendisine her biri bir meşale taşıyan bir bölük İngiliz mızraklı süvarisi refakat etmişti. Lord Stratford ve maiyeti onu tabii ki arabaların girdiği kapıda karşıladılar ve o arabadan indiği zaman galvanik tellerle donanma ile bir iletişim yapıldı ve donanma onu uzun top atışı salvolarıyla selamladı. Leydi Stratford ve kızları onu merdivenlerin başında karşıladılar... Kostümlerin yarısını bile saymak benim bir günümü alırdı. Fakat Kraliçe'nin *bals costumés*'lerine katılmış olan herkes onların ihtişam bakımından buna yaklaşamadığında hemfikirdiler; çünkü Fransız, Sardunyalı ve İngiliz subayların bir araya gelmesinden maada ülke halkı da kendi muhteşem ve değişik kostümlerinde görünüyorlardı ve gruplar ifade etmenin ötesinde çok güzeldiler. Rum Patrik, Amerikalı Başpiskopos, Yahudi başrahip merasim elbiselerini giymiş olarak oradaydılar. *Gerçek* İranlılar, Arnavutlar, Kürtler, Sırplar, Ermeniler, Rumlar, Türkler, Avusturyalılar, Sardunyalılar, İtalyanlar ve İspanyollar farklı elbiseleriyle oradaydılar ve birçoğu müzeyyen silahlarını takmıştı. Peçesiz Türk hanımlar vardı... Abdülmecid sakin bir şekilde Lord ve Leydi Stratford, kızları ve peşinde muhteşem şekilde bir alay teşkil eden paşalarla birlikte balo salonu boyunca yürüdü. Önündeki gerçekten güzel manzara karşısında bariz bir haz ve memnuniyetle durdu, yürümeye devam ederken her iki tarafa eğilerek selam verdi ve gülümsedi... Ellerindekinin tam olarak ne olduğunu bilmiyormuş gibi yapan ve kurnazca "eau gazeuse" diyen paşalar, muazzam miktarlarda şampanya içiyorlardı.[11]

Stanley Lane-Poole'un Stratford Canning'in biyografisinde de olay Britanya sefirinin büyük bir başarısı ve Abdülmecid'in ilk balosu olarak anlatılmaktadır, ama 1856 yılının Şubat ayındaki balonun tam tarihi verilmemiştir:

> Bir gece sefir ve maiyeti sefarethanenin önünde durmaktaydılar. 1856 yılının Şubat ayıydı. Girişin üzerinde Abdülmecid'in ve Victoria'nın adları renkli ampullerle yazılıydı. Sonra Britanyalı mızraklı atlılar Sultan'ı karşılamak üzere büyük dış kapıya doğru hareket ettiler. Sultan eşikten geçtiği zaman toplara bağlanmış bir elektrik kablosu vasıtasıyla Britanya

Sultan Abdülmecid, Britanya sefarethanesindeki baloda. ILN, 1 Mart 1856

> donanması sultanı kırk bir pare top atışı ile selamladı. Bu arada sefarethanenin bandosu "Tanrı Kraliçeyi Korusun" marşını çalmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde ilk defa bir Sultan, Hıristiyan bir sefirin misafiri oluyordu. Leydi Stratford bir kostümlü balo veriyordu ve Sultan bu baloyu mevcudiyetiyle şereflendiriyordu... Sultan ilk balosunda çok eğleniyordu ve sefir onu Britanyalı subayların arasında kendisi için hazırlanmış koltuğa götürmek üzere elini tuttuğu zaman seyredenler Sultan'ı çevreleyen engellerin yıkıldığını ve bir Müslüman ile bir Hıristiyan'ın eşit şartlarda bir araya gelebileceklerini anladılar. Şayet bu olayı bir başlatan varsa o da sefir Lord Stratford idi.[12]

Öte yandan davet edilenler arasında olan dönemin resmi Osmanlı tarihçisi ve Tanzimat ve Maarif Meclisleri üyesi Ahmed Cevdet Paşa, bu olayı *Tezâkir*'inde onaylamaz bir tarzda teyit etmekte ve Britanya sefaretinin davetinin yarattığı kafa karışıklığını ilk el-

den anlatmaktadır. Şeyhülislâm daveti kabul etmemiş ve mazeret beyan etmişti. Cevdet Paşa baloya gitmek için sadrazamdan izin istemiş, o da "Şeyhülislâma sor!" demişti. Şeyhülislâm ise "Sadrazam en iyisini bilir" demişti. Böylece Cevdet Efendi sorusuna bir cevap alamadı ve gitmemeye karar verdi.[13] O, bu olaydan önce sadrazamların bile yabancı sefarethaneleri ziyaret etmediklerini, fakat geçen yıldan beri sefarethaneleri ziyaret etmeye başladıklarını ve şimdi Sultan'ın da böyle ziyaretler yaptığını anlatmaktadır. Cevdet Paşa bize balonun tarihini 2 Şubat 1856 olarak vermektedir, Fransa sefarethanesindeki balonun tarihini ise kaydetmemiştir.

Viyana Konferansı ve Islahat Fermanı'nda Müslümanlar ile Gayrimüslimlerin Eşitliği Meselesi

Daha önce görmüş olduğumuz üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslim tebaasının hakları ve imtiyazları meselesi savaşa son vermek için yapılan diplomatik görüşmelerde önemli konulardan biri olmuştu. Meşhur "dört noktanın" dördüncü noktası bu husus hakkındaydı. Savaştan dolayı Osmanlı devlet adamları Avrupalı büyük devletlerin ıslahat talepleri ve baskısı yüzünden şimdi özellikle zor durumdaydılar. Müttefikler Babıâli'ye Rusya'ya karşı harbinde yardım ettiler, ama onlar da Babıâli'nin gayrimüslim tebaası için bazı iyileştirmeler talep ediyorlardı. Bu süreç 18 Şubat 1856'daki meşhur Islahat Fermanı ile sonuçlanırken Osmanlılar zaten bir yıl önce 1855 yılının Mart ayında Viyana Konferansı başlamadan önce ele almışlardı.

24 ve 26 Mart 1855'te Viyana Konferansı'nın açılışından bir hafta kadar sonra Babıâli'de nazır ve bürokratlardan oluşan 21 kişilik bir meclis-i meşveret Osmanlı delegelerine konferans için verilecek talimatları müzakere etmek için toplanmıştı.[14] Meclis "Saltanat-ı Seniyye'nin Rum mezhebinde bulunan tebe'ası üzerinde Rusya devletinin icraya kalkışmış olduğu da'iye-i vahiye-i himayetin bütün bütün imhası ve buna sebep veren muahedat-ı sabıkanın ve hususuyla su'-i tefsiri ba'is-i harb olan Kaynarca ahdinin ilgası ile

Devlet-i Âliyye'nin umum tebea-i İseviyyesi hakkında Avrupa'nın arzu ettiği ıslahatın fütüvvet-i seniyye-i hazret-i Padişahiye bırakılması" maddesi olarak tanımladığı dördüncü noktaya odaklandı. İlginçtir ki belgenin tümünde Hıristiyanlardan bahsedilmiş, Yahudiler göz ardı edilmiştir. Fakat uygulamada tüm gayrimüslim tebaayı kapsadığı düşünülebilir. Sonra meclis mazbatasında İngiltere ve Fransa savaşa Babıâli'nin müttefikleri olarak katıldıklarından dolayı ve onlar Hıristiyan devletler oldukları için tebaalarına ve diğer devletlere Babıâli'nin Hıristiyan tebaasının selameti bakımından Avrupa'nın çoktan beri arzuladığı tedbirleri almasını Babıâli'ye önermeyi de vaat ettikleri kaydedildi. Ayrıca Hıristiyan tebaa hakkında "bazı mertebe cari olan muamele-i farkıyye" Avrupa'nın gücüne gittiği ve bu yüzden çok önceden şikâyetlerde bulunulduğu beyan edildi. Şimdiye kadar böyle talepler "nasılsa gah oyalandırılarak ve gahice biraz şey yapılarak vakt geçirilmiş ise de şimdi vakt başkalaşmış olduğundan" Avrupa tatmin edilmezse cebr u ısrarlarına duçar olmak ve belki başka efkara düşmelerine sebep vermek tehlikesi meydana gelmiştir deniyordu.[15]

Mazbata, Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu hakkında hayal kırıklığına uğraması Babıâli için büyük bir tehlike olurken Avrupalı devletlerin emriyle tedbirler almanın ve bunların antlaşmanın şartı haline gelmelerine müsaade etmenin de çok tehlikeli olduğunu ileri sürüyordu, çünkü o takdirde Hıristiyan tebaa Babıâli'ye değil de Avrupa'ya minnettar olurdu. Öte yandan Rusya dört noktanın ilk üçünden vazgeçmekle çok şey kaybetmiş olsa bile Hıristiyanlık davasına hizmet etmiş görünerek "şu mücadeleden manevi bir galibiyyet sıfatıyla çıkacağı" açıktı. Osmanlı elçisi Londra'dan Lord Palmerston'un şayet Babıâli Hıristiyan tebaasına bazı haklar tanırsa bunun hem müttefikler hem Babıâli için büyük bir hizmet olacağını beyan ettiğini yazmıştı. Şimdiye dek hayli şeyler yapılmış ise de bazısında biraz noksanlık olduğundan ve "çoğuna Avrupa'nın tamamıyla malumatı olmadığından, bunların noksanları bazı mertebe ikmal ile 'işte şu şeyleri Devlet-i Âliyye tebaası hakkında icra buyurmuştur' denilerek bir tatlıca satılır ise" Avrupa'nın tatmin olacağını düşünüyorlardı.[16]

Hıristiyanların Müslümanlara karşı şahitliğinin mahkemelerde kabul edilmemesi meselesi de "Avrupa'nın gözünde bir dikendir" diyordu mazbata, ama şimdi dahili ve harici itirazlar tahkik meclislerinin ihdası ile ortadan kaldırılmıştı. Bu meclisler şimdi daha da iyileştirilecek ve yeni kanunlara dahil edilecekti. Mazbata aynı zamanda devlet hizmetinde ve kara ordusunda bile daha fazla Hıristiyan'ın istihdam edilmesini tavsiye ediyordu. Bazı rütbelerin Hıristiyan tebaaya verilmekte olmasına rağmen onlara rütbelere uyan şekilde hitap edilmediği kaydediliyordu. Mesela bir Hıristiyan'a "saadetlu efendim" veya "izzetlu beyefendi" denmesinin Müslümanların nezdinde uygunsuz olduğu düşünülüyorsa o zaman tüm tebaanın hoşuna gidecek genel unvanlar ve hitap şekilleri bulunabilirdi. Ayrıca prensip olarak Hıristiyan tebaanın ulâ rütbesine yükselebileceklerinin Avrupa'ya ilan edilebileceği tavsiye ediliyordu, ama bunu ülke içinde ilan etmeye gerek yoktu. Hıristiyan tebaanın zaten sefaretlerde istihdam edildiklerini göstermek lazımdı. Askerlik hizmeti meselesine gelince bu sadece Avrupalıların veya Hıristiyan tebaanın tatmini ile ilgili bir mesele değildi, bilakis devlet için önemli bir hususstu, çünkü Müslümanlar tek başlarına harbin yükünü çekiyorlardı ve bu yüzden Hıristiyanların nüfusu artarken onlarınki azalmaktaydı. Halihazırda Hıristiyan tebaa donanmada istihdam edilmekteydi ve onları orduda da istihdam etmek için bir yol bulmak gerekiyordu. Hıristiyan tebaanın orduya alınacaklarını ve albay rütbesine kadar yükselebileceklerini Avrupa'ya ilan etmek akıllıca olurdu.

Mazbata Hıristiyan tebaa için kiliselerin onarılması ve inşa edilmesi serbestisinden de bahsediyordu. Hıristiyan tebaa dini ayinler için bir yerleri olmadığından dolayı bazen dağlardaki mağaraları kullandıkları cihetle onlara bir dereceye kadar bazı yeni kiliseler inşa etme izninin verilmesinin münasip olduğu düşünülüyordu. Nihayet gayrimüslim tebaanın Babıâli'ye verdiği kafa vergisinin (*cizye*) Hıristiyanlara bir hakaret olduğu düşünülüyordu ve Avrupa'nın bu hususstaki ısrarından kaçınmak şimdi imkânsızdı. Bu yüzden ileriye dönük bir yol bulmak gerekliydi. Cizye bir müddet doğrudan almak yerine millet bazında toplanmıştı ve bu Babıâli'ye

biraz vakit kazandırmıştı, ama Avrupa'nın istediği, cizye lafzını ortadan kaldırmaktı. Cizyenin Hıristiyanlardan alınması şeriatın dayattığı bir gereklilik olmasına rağmen 250 milyonluk Hıristiyan milletlere karşı çıkmak büyük bir tehlikeydi. Bu noktada şeyhülislâmın meseleyi incelemesi için toplantı ertelendi.

26 Mart'ta meclis tekrar toplandı. Bu müddet zarfında şeyhülislâm İslam hukukunda bir çözüm aramıştı. Tek örnek ikinci halife Ömer'in Hıristiyan Arap kabilesi Beni Tağlib ile yaptığı anlaşmaydı. Beni Tağlib kabul edilemez buldukları için cizye denmezse iki misli zekât vermeye hazır olduklarını ifade etmişti. Ömer "bu cizyedir, siz dilediğiniz isimle tesmiye ediniz" diyerek kabul etmişti. Fetva için başka bir imkân İslam hukukundaki bir tür mücbir sebebe veya gerekliliğe atıfta bulunmaktı. Fakat böyle bir fetva Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflığını dosta düşmana ilan edecekti. Bu yüzden böyle bir fetva vermektense cizyeyi iane-i askeriyye adı altında toplamak daha iyiydi. Stratford de Redcliffe, sadrazama söylendiğine göre "eğer şu vakitte Saltanat-ı Seniyye Hıristiyanlar hakkında Avrupa'nın marzisi olan şeyleri yapmaz ise pek çok fenalıklara ve büyük büyük muhataralara uğraması emr-i muhakkaktır" demişti. Hatta Babıâli'nin bunları antlaşma zoruyla yapacağını söylemişti. Viyana elçiliği de Lord John Russell'in "şayet Babıâli Hıristiyanların lehine yapması nasihat edilen şeyleri vücuda getirmiş olaydı şimdi 'bunlar yapılmış bitmiş şeylerdir' deyip savuşturmak kabil olurdu" dediğini rapor etmişti. İngiltere temsilcisinin böylesine sözleri Osmanlıların o kadar çok korktukları şeylerin başlangıcı olarak görünüyordu. Viyana elçisi aynı zamanda temsilcilerin bir gün Osmanlı elçisi olmadan toplandıklarını ve o şikâyet ettiği zaman toplantının Avrupa'nın genel meseleleriyle ilgili olarak yapıldığını söyleyerek onun endişelerini kaale almadıklarını rapor etmişti. Elçi, buna rağmen Avrupalı diplomatların Babıâli'nin Hıristiyan tebaasının içinde bulunduğu şartlar hakkında kendi aralarında bir anlaşma imzalamış olmalarının mümkün olduğunu ve bunu belki sonradan açıklayacaklarını söyleyerek raporuna devam etmişti.

Bütün bunları ve Viyana'daki görüşmeleri göz önüne alan meşveret meclisi, cizyenin adını iane-i askeriyye olarak değiştirerek bu

meseleyi "savuşturmak" için oybirliğiyle karar aldı. Şayet bundan habersiz bazı ulema itiraz ederse onlara durum hakkında mahremane bilgi verilecekti. Bazı kişiler hâlâ bu tedbir aleyhinde konuşmaya devam ederlerse onlar tekdir edilecek ve cezalandırılacaktı.

Osmanlı bürokrasisi ne zaman şeriat ile Avrupa'nın baskısı arasında sıkışsa evvelce başlayan ve bizim de bu bölümde ele alacağımız köle ticareti hakkındaki görüşmelerde olduğu gibi pragmatik bir çıkış yolunu seçiyordu. Osmanlı bürokrasisinin gayrimüslim tebaaya eşitliği isteyerek değil ancak mecbur kaldıkları için verdikleri ve amaçlarını, resmi belgelerde kullanılan "oyalandırmak", "vakit geçirmek" ve "savuşturmak" fiilleri en iyi biçimde ifade etmektedir. Böylece cizye iane-i askeriyye veya bedel-i askeriyye olarak bilinmeye başladı. Görüldüğü gibi bir vergiye iane adı verilmiştir ki bu da 4. Bölüm'de ele aldığım iane-i harbiyyenin de bir vergi olduğu görüşünü doğrulamaktadır. Aslında gayrimüslimlerin genel olarak (en fakirleri hariç) Osmanlı ordusunda hizmet etmektense vergi ödemeyi tercih edeceklerini düşünmek için çok sebebimiz var. Fakat yukarıdaki mazbatada görmüş olduğumuz üzere onlar orduda hizmet etmek için çok istekli olmuş olsalar bile Babıâli'nin bunu kabul etmeyeceği kesindir. Çünkü o zaman onlar cizyeye eşdeğer olan iane-i askeriyyeyi ödemeyeceklerdi ve bu da şeriata aykırıydı. Şeriat cizyenin başka adla alınmasına izin veriyor ancak tümüyle ilga edilmesini kabul etmiyordu. Mehmet Yıldız gayrimüslimlerin orduya alınması kararının gayrimüslimlerin kendileri askerlik yapmak istemedikleri için uygulanmadığını ileri sürmüştür ancak bu doğru değildir. Yıldız'ın kendi yayımladığı ve burada genişçe özetlenen mazbata bu görüşü doğrulamamaktadır.[17]

Gayrimüslimlerin orduya alınması Kırım Savaşı'ndan çok sonra da ciddi bir problem olmaya devam etti. Karma bir Osmanlı ordusu doğrultusundaki her harekete karşı çıkan bazı mülahazalar vardı. Gayrimüslimlerin orduya alınmasına karşı çıkan Cevdet Paşa bu problemi çözmek için 1860'ların başlarında teşkil edilmiş olan bir komisyonun üyesiydi. Şayet gayrimüslimler orduya kabul edilirse her taburda imam olduğu gibi papaz da olması lazım gelecekti. Bir papaz olsa beis yoktu fakat gayrimüslimler Ortodoks, Katolik,

Ermeni, Yakubi, Protestan, Melkit, Maruni, Süryani, Keldani gibi birbirinden haz etmeyen kısımlara ayrılmıştı. Hatta aynı mezhepten Ortodoks Bulgarlar bile Ortodoks Rum papazları kabul etmeyeceklerdi. Yahudilere gelince onlar da kendi hahamlarını isteyeceklerdi. Böylece bir taburda birçok ruhbana ihtiyaç olacaktı. Ayrıca Müslümanların ve gayrimüslimlerin farklı oruçları olduğu için böyle karma bir birliği yönetmek zor olacaktı. Nihayet Cevdet Paşa kendince en önemli meseleye değinir. Osmanlı komutanları askerlerini teşvik için "ya gaza ya şehadet, haydi din-i mübin uğruna çocuklar" ifadesini kullanırdı. Karma bir taburun binbaşısı askeri gayrete getirmek için ne diyecekti? Avrupa'da "gayret-i diniyye" yerine "gayret-i vataniyye" gelmişti. "Amma bizde vatan denilirse askerin köylerindeki meydanlar hatırlarına gelir"di. Bu, dini motivasyonun yerini alamazdı. Ayrıca Müslüman askerler bütün zorluklara katlanırken gayrimüslimler bunu yapmazlardı. Bundan dolayı şayet gayrimüslim askerler maaşlarını veya istihkaklarını almadıkları için şikâyetçi olurlarsa devlet Avrupa'nın müdahalesine maruz kalırdı.[18]

Babıâli bazı iyileştirmeler yaparak Hıristiyan tebaa ile ilgili meseleleri böylece "savuşturmaya" çalışırken Britanya hükümetinin ıslahatlar için baskısını artırdığını görüyoruz. Viyana Konferansı sırasında Lord Clarendon 24 Nisan 1855'te Viyana'daki Britanya elçisi Westmoreland kontuna bir kopyasını da Âli Paşa'ya vermesi talimatıyla bir yazı gönderdi. Bu yazıda çok önemli talepler vardı ve bunlar gayrimüslimlerin askerlik hizmeti ve Hıristiyanların şahitliğinin kabulü gibi meselelerle sınırlı değildi. Lord Clarendon Hıristiyanların şahitliğinin ağır ceza mahkemelerinde kabul edilmesine rağmen hâkimlerin hâlâ "münhasıran" Müslümanlar olduklarını, yegâne karma mahkeme heyetlerinin ticaret mahkemeleri olduğunu ileri sürüyordu. O, Hıristiyanların şahitliğinin hâlâ medeni hukuk davalarında kabul edilmediğini ve Hıristiyanlara yapılan soygun gibi medeni hukuka müteallik suçların cinayetten daha sık işlendikleri için medeni hukuk davalarında Hıristiyanların şahitliğinin kabul edilmemesinin "ciddi ve her gün hissedilen keder verici bir şey" olduğunu iddia ediyordu. Bu yüzden hem ağır ceza hem medeni hukuk davalarında eşit sayıda Müslüman ve

gayrimüslim hâkim bulunması gerektiğini yazıyordu. Clarendon ayrıca taşradaki bütün yerel yetkililerin Müslüman olduklarını ve bunun "Hıristiyanlara yapılan ve göz yumulan sonsuz baskı ve haksızlığa" yol açtığını yazıyordu. Bu yüzden her valinin maiyetinde uygun bir rütbeye sahip bir Hıristiyan memur bulunması ve bu memurun zarar gören Hıristiyanlar namına İstanbul'a başvurma hakkının olması gerektiği sonucuna varıyordu.[19]

Clarendon sonra "Hıristiyanların askeri ve sivil görevlerde her rütbeye yükselmelerine müsaade edilmesi ve terfilerinin meslekleri̇nde yüksek mevkilere gelmelerini engelleyen kaideye istisna teşkil etmemesi gerektiğini" ileri sürüyordu. Sonra Britanya dışişleri bakanı imparatorluğun genelinde Müslüman ve gayrimüslim çocuklar için karma ilkokullar tesis ederek bir okul ıslahatı yapılmasını öneriyordu. Nihayet bakan, hükümetinin Sultan'ın "aydınlanmış görüşlerinden ve hayırhah niyetlerinden" emin olduğunu ifade ederek bürokratları "onun [Sultan'ın] ruhundan şevk almadıkları" için suçluyordu.

Bu tarihlerde Osmanlı Kazak alayının komutanı Sadık Paşa'ya Babıâli tarafından Hıristiyanların askerlik hizmetine alınmasının imkânı hususunda bir araştırma yapması emredilmişti. Sadık Paşa'nın sadrazama sunduğu raporda Hıristiyan gönüllülerin orduya alınabileceği yerler sayılıyordu. Paşa Tırnova, Niş, Yeni Pazar ve Saraybosna'dan süvari ve Mostar, İşkodra, Yanya ve Selânik'ten de piyade askeri alınabileceğini yazıyordu.[20] Sadık Paşa (Czajkowski) anılarında Sultan'ın projenin Avrupalı büyük devletlerin temsilcileriyle görüşülmesini arzu ettiğini yazmıştır.[21] Fakat Sadık Paşa'ya göre onlar bu fikri beğenmediler. Hatta Lord Stratford de Redcliffe ona buna müsaade edilmemesi gerektiğini söyledi, çünkü birkaç yıl içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan tebaasının iyi eğitilmiş ve savaşmaya muktedir tam bir ordusu olurdu.[22] Osmanlı Slavları arasında askerlik ruhunun doğmasından korkan Avusturya aynı görüşteydi. Böylece Sadık Paşa'ya göre Babıâli her taraftan muhalefetle karşılaştı ve sonunda Batılı devletler onun bu ıslahatı yapmasına izin vermediler. Bu ilginç bir durumdur ancak bağımsız kaynaklarca doğrulanması gerekmektedir.

Gayrimüslim tebaayı askere alma kararı 1855 yılının Mayıs ayında *Takvim-i Vekayi*'de ilan edildi. Cizye kaldırılmıştı ve şimdi bütün erkek tebaa da orduda görev yapacaktı. Orduda görev yapamayanlar buna mukabil iane-i askeriyye vereceklerdi.[23] Ancak bu kararı uygulamaya koymak kolay olmadı. Rumeli'nin gayrimüslim yörelerinden asker alma teşebbüsleri halkın dağlara ve komşu ülkelere kaçmalarına yol açtı.[24] Trabzon vilayetinde vali Hafız Paşa 1855 yılının yazında Erzurum'a yardım için Müslümanlardan ve gayrimüslimlerden asker topladı. Fakat kaza müdürleri hem Müslümanların hem gayrimüslimlerin zulüm görmesine yol açarak bu kararı suiistimal ettiler. İane-i askeriyye olarak aynı zamanda pek çok para topladılar ve yaklaşık 2 milyon kuruşu zimmetlerine geçirdiler. Babıâli bu olayları tahkik etmesi için Kabuli Efendi'yi gönderdi.[25] Trabzon'dan geri dönünce Kabuli Efendi layihasını Meclis-i Vâlâ'ya sundu. Meclis-i Vâlâ'nın mazbatası valinin askere alma işini o havalinin "Tanzimat-ı Hayriye'nin usul-i ma'delet-şümulüne idhalinden evvel fukarayı istedikleri gibi cebr ü tazyike alışmış olan âdemlerin ellerine" bıraktığını beyan ediyordu.[26]

Cizyenin iane-i askeriyyeye dönüştürülmesi ve gayrimüslimlerin askerlik hizmeti meseleleri 1855 yılının Kasım ayında Meclis-i Âli-i Tanzimat'ta da görüşüldü. (Bu sefer 26 Mart 1855 tarihli mazbatasının aksine "gayrimüslim tebaa" ifadesi kullanıldı). Ardından toplanan bir meclis-i mahsus mezkûr meclisin kararını görüştü.[27] Meclis-i mahsusa ianenin miktarını 50 altın lira (5000 kuruş) olarak belirledi. Bu sırada Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Şeyhülislâm Arif Efendi ve Batılı elçilerin bazılarının dahil olduğu bir komisyon yeni bir formül hazırlamak üzere toplanmıştı.[28] O tarihte Âli Paşa sadrazam ve Fuad Paşa hariciye nazırıydı. Reşid Paşa görevden alınmıştı ve nüfuzunun hâlâ oldukça büyük olmasına rağmen herhangi bir makamda değildi. 18 Şubat 1856'daki Islahat Fermanı bu komisyonun eseriydi.

1839 yılındaki Gülhane Hatt-ı Hümayunu padişahın keyfiliklerine karşı tebaanın can ve mal güvenliği yolunda önemli bir adım olmakla beraber Müslüman ve gayrimüslim tebaanın eşitliğini açıkça belirlememişti. 18 Şubat 1856 tarihli Islahat Fermanı

ise gayrimüslimleri açıkça eşit olarak ilan etti. Halk arasında bu "şimdi gâvurlara gâvur demeyeceğiz" diye anlaşıldı.[29] Aslında Osmanlı hükümetinin "gâvur" kelimesini bütün resmi terminolojiden çıkarmaya çalıştığına dair işaretler vardır. Böylece 1854 yılının Şubat ayı gibi erken bir tarihte Meclis-i Vâlâ'nın önerisi üzerine Maraş sancağındaki Gâvur Dağı'nın adı Bereket Dağı olarak değiştirilmişti.[30] Resmi ifadelerde Hıristiyanlar artık aşağılanmayacaklardı. Örneğin Papa'ya artık domuz denmeyecekti. Sadrazam Âli Paşa barış konferansına katılmak için Paris'e gittiğinden dolayı fermanın ilanı sırasında teamüle göre hariciye nazırı Fuad Paşa'nın onun kaimmakamı olması gerekirken Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa sadrazama vekâlet ediyordu. Cevdet Paşa'ya göre Kıbrıslı Batı yanlısı olarak bilinmediğinden Müslümanların tepkisi tehlikesine karşı kalkan olması için seçilmişti.[31]

Babıâli'nin gayrimüslim tebaasını etkileyen ıslahatlar hususunda Lord Stratford'un Babıâli'ye öteki Avrupalı elçilerden daha çok baskı yaptığına şüphe yoktur. 1 Mayıs 1856'da Lord Palmerston İngiliz parlamentosuna 1846 yılında hükümet değiştiği zaman Lord Stratford'un İstanbul elçiliğini bir şartla kabul etmiş olduğunu anlattı. Bu şart kendisinin anavatandaki hükümet tarafından Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında eşitliği elde etmek için desteklenmesiydi. Stratford Canning'i başka şartlar altında belki işgal etmekte isteksiz olacağı bir görevi o kadar uzun süre sürdürmeye sevk eden bu ihtirastı.[32] Fakat savaşın sonunda Fransa'nın nüfuzu artarken hem İngiltere'nin hem de Lord Stratford'un nüfuzu bir miktar azalmıştı. 1856 yılı Ocak ayının başında Clarendon, Stratford'a "Türk" hükümetinin Stratford'un geri çağrılmasını üç defa istemiş olduğunu yazdı:

> Onlar Türkiye'ye karşı Siz'in güzide kabiliyetlerinizin ve iyi niyetinizin hakkını tabiatıyla tam olarak teslim ediyorlar, ama Siz'inle Siz'in istediğiniz kadar daha fazla geçinemediklerini, Siz'in nüfuzunuzun o derecede faik ve dile düşmüş olduğunu, öyle ki halkın gözünde düşmüş olduklarını ve Siz'in Sultan'a Siz'inle birlikte *hüküm sürmeye (coregner)* müsaade etmediğinizi beyan ettiler (bu Âli'nin ifadesiydi).[33]

Yine de görmüş olduğumuz üzere Sultan önce Stratford'un balosunu şereflendirdi. Aslında Stratford bir süre daha kalacaktı ve ıslahatlar paketinin müzakerelerini etkilemeye devam etti. 25 Ocak 1856'da Babıâli'ye idari ıslahatlar ve dini takibatlar hakkında yeni bir muhtıra ve resmi notayı hariciye nazırı Fuad Paşa'ya ve sadrazam Âli Paşa'ya sunması talimatıyla sefaret baştercümanı Mr. Pisani ile yolladı. Halihazırdaki şartlar altında imparatorluğa "dahilde" yokluğunu çektiği gücü geri verebilecek olanın "sadece sınıfların birliği" olduğunu ve bu tedbir alınmazsa gerçek bir birliğin gayrimümkün olduğunu ileri sürerek "bütün sınıfların" devlet hizmetine ve *meclislere* kabulünü tavsiye etti. Ecnebilere gelince Stratford kendisinin yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimenkule sahip olma (satın alma) hakları meselesine Fransa ve Avusturya temsilcilerinden daha az önem verdiği zannedilmekle beraber bu varsayımın tamamen yanlış olduğunu iddia etti. Aksine "Türkiye"nin Avrupa ile olan "dostane uzlaşmasının" Osmanlı İmparatorluğu'nun refahı ve bekası için elzem olduğuna ve bu istikametteki en etkili tedbirin ecnebilerin orada her nevi gayrimenkule sahip olma hususunda teminat altındaki haklardan başka bir şey olmadığına kaniydi.[34]

Cevdet Paşa'nın gayrimüslim Osmanlı tebaasının eşitliği meselesini ele alışı ilginçtir. Hislerini gizlemeye çalışıyor görünmektedir ve lehte ve aleyhte görüşleri belirtmekle birlikte kendisi adına açıkça bağlayıcı bir beyanda bulunmamaktadır. O aynı zamanda fermanlardaki hitap şekillerini (*elkab*) değiştirmek için teşkil edilmiş bir komisyonun (Fuad Paşa ve Afif Bey ile birlikte) üyesiydi. Fuad Paşa'nın böyle yenilikler yaratmaktan hoşlandığını yazmıştır, ama Islahat Fermanı'nın ilanı zaten Müslümanları rencide edeceğinden dolayı o tarihte fermanlardaki elkabı değiştirmeye girişmek uygun değildi. Fermanın hükmünce,

> Tebaa-i müslime ve gayr-i müslime kaffe-i hukukta müsavi olmak lazım geldi. Bu ise ehl-i islama pek ziyade dokundu. Mukaddema musalahaya esas ittihaz edilmiş olan mevadd-i erbaadan birisi hıristiyanların imtiyazatı meselesi olup ancak istiklal-i hükümete dokunulmamak şartı ile mukayyed idi. Şimdi ise imtiyaz bahsi geri kaldı. Bilcümle hukuk-ı hükümette tebaa-i gayr-i müslime ehl-i islam ile müsavi add olunuverdi.[35]

Cevdet Paşa'ya göre gayrimüslim tebaa ferman okunduğunda sevinç duymuştu. Fakat onların hepsi memnun değildi. Mesela Rum patriği fermandan önce öteki gayrimüslim milletlerin önünde gelmekte olduklarından dolayı şimdi Yahudilerle eşit olmaktan hoşnut değildi.

Cevdet Paşa Müslümanların Islahat Fermanı'ndan hoşnut olmadıkları ve bu yüzden nazırları kınadıkları sonucuna varıyor. Ona göre şeyhülislâm da itibar kaybetmişti. Halkın şayet Reşid Paşa ve önceki şeyhülislâm Arif Hikmet Beyefendi görevde olsalardı sonucun farklı olacağını söylemeye başladıklarını da iddia etmiştir. Stratford de Redcliffe diğer bütün diplomatlardan daha ziyade Hıristiyan tebaanın eşitliğini sağlamak için uğraşmış olduğundan dolayı o ve İngilitere de itibar kaybetmişti. Cevdet Paşa Fransızların sonuçtan mesut olduklarını yazıyordu. Hatta Fransız elçisi Osmanlı hükümetinin çok taviz verdiğini ve şayet Stratford'a biraz direnmiş olsalardı kendisinin yardım edecek olduğunu söylüyordu. Fakat Cevdet bu sözlerin Britanya elçiliğini daha fazla karalamak hesabıyla söylendiğini düşünüyordu. Şimdi Reşid Paşa rakiplerini tenkit etme ve İslamcı çevrelerin güvenini kazanma fırsatını yakalamıştı. Bu yüzden Islahat Fermanı'na karşı tavır aldı. Hatta Sultan'a sebeplerini beyan eden bir layiha yazdı.[36]

Paris Antlaşması'ndan kısa süre sonra Osmanlı Rumları Musurus Bey ve Kalimaki Bey büyükelçi rütbesine terfi ettirildi.[37] Daha önce Kostaki Musurus Londra'da ortaelçi unvanını haiz iken Paris'teki meslektaşı, sadrazam Giritli Mustafa Naili Paşa'nın oğlu Veliyüddin Rifat Paşa (Veli Paşa) büyükelçi unvanına sahipti. Açıktır ki bunun sebebi Musurus'un Hıristiyan, Veli Paşa'nın ise Müslüman olmasıydı.

Teselya ve Epir'deki Rum ayaklanmaları haricinde Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslim tebaası genellikle devletin savaş çabasını destekledi. Hatta evvelce görmüş olduğumuz üzere bazı Ermeniler, Bulgarlar ve Rumlar orduda hizmet etmelerine müsaade edilmesi için hükümete başvurdular. Şam gibi bazı yerlerde ise hâlâ gayrimüslimlere birtakım fanatik Müslüman saldırıları oluyordu.

Kiliselerin Tamiri ve Yeni Kiliselerin İnşası

Gayrimüslimlerin iyileştirilmiş konumunun gözle görülür emarelerinden biri kilise ve sinagogların sayısındaki artıştı. Savaş sırasında ve hemen sonrasında (1853 yılından 1857 yılının sonuna kadar) birçok kilise ve sinagog tamir edilmiş ve birtakım yenileri inşa edilmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni kilise ve sinagogların inşasının ve mevcut olanların tamirinin Sultan'ın ruhsatına tabi olduğunu kaydetmemiz gerekir. Savaş sırasında bu ruhsatların sayısında gözle görülür bir artış oldu. Mesela Midilli, İzmit, Büyükada, Mihalıç, Selânik, Vidin, Niş, Tırnova ve başka şehir, kasaba ve köylerdeki Rum kiliseleri tamir edildi.[38] Filibe'de üç köy ve Yenice'de bir köy de kilise inşa etmek için ruhsat aldı, Vize kasabasındaki kilisenin yeniden inşası onaylandı.[39] Kudüs, Erzurum, Filibe ve başka yerlerde yeni Rum kiliseleri inşa edildi.[40] Kasımpaşa, Rumeli Hisarı, Harput, Erzurum, Van, Muş, Diyarbekir, Trabzon ve başka bazı yerlerde Ermeni kiliselerinin tamirine izin verildi ve Diyarbekir, Karahisar-ı Şarki, Muş, Harput, Erzurum, Sivas ve başka yerlerde (şehirler, kasabalar ve köylerde) yenilerinin inşasına müsaade edildi.[41] Varna, Rusçuk, Dıraç, İşkodra, Samatya, Büyükada (Prinkipo), Erzurum ve başka yerlerde yeni Katolik kiliselerinin inşası onaylandı.[42] Sinop muharebesi sırasında yanmış olan Sinop'taki Katolik Kilisesi'nin tamiri için hükümet 15 bin kuruş gönderdi.[43] İşkodra ilçelerinde iki Katolik kilisesi tamir edildi. Selânik ve Rusçuk'ta sinagogların tamirine izin verildi. Ortaköy'de yeni bir Protestan kilisesinin inşasına müsaade edildi ve bir başkası İzmit'in Bahçecik köyünde inşa edildi. Bir kilise inşası için Britanya sefaretine Mekteb-i Tıbbiye'nin yakınında arazi tahsis edildi. Sofya, Erdek, Limni, İzmir, Mostar, Ereğli, Selânik, Vidin, Larissa (Yenişehr-i Fener), Hersek ve başka yerlerde çeşitli kiliseler de inşa ve tamir edildi.[44]

1856 yılındaki Islahat Fermanı bütün Osmanlı tebaasının sivil ve askeri okullara kabulü için eşit fırsatı taahhüt etti ve aynı zamanda her dini cemaatin devlet denetimi altında olmak kaydıyla kendi okullarını açma hakkını tanıdı. Ermeniler, Bulgarlar ve

Rumlar bu hususta iyice yararlandılar ve birçok okul açtılar. Bu da Babıâli'yi tüm Osmanlılar için imparatorluk çapında bir devlet okulu sistemini daha süratle geliştirmeye teşvik etti. 1856 yılında Müslüman ve gayrimüslim okullarını koordine etmek üzere yeni bir eğitim heyeti, Meclis-i Muhtelit-i Maarif teşkil edildi. Altı üyesi Müslüman, Rum Ortodoks, Gregoryen Ermeni, Katolik, Protestan ve Yahudi temsilciden oluşuyordu. Bu meclisin okulların kalitesini ve tedrisat programını belirleme ve öğretmenleri seçme yetkisi vardı.[45] Eğitim üç düzeyde yapılacaktı. İlköğretimde (sıbyan mekteplerinde) eğitim dili her dini cemaat tarafından ayrı ayrı tespit ediliyordu. Orta öğretimde (rüşdiye mekteplerinde) eğitim Osmanlı Türkçesi ile yapılıyordu, çünkü bu okulların mezunları potansiyel devlet memuru sayılıyorlardı. Üçüncü seviyede, yani meslek okullarında ise eğitim dili öğretilen zanaat veya ilim ile uyum içindeydi. İkinci ve daha yüksek düzeydeki okullar karma dille yapılan bir eğitim imkânı veriyordu.

İkinci ve daha yüksek düzeydeki okulların tedrisat programlarına tabii bilimler dahil edilerek aynı zamanda eğitimin kalitesi yükseltilmişti. Öğrencilerin üniforma giyme mecburiyeti vardı. Bu da laikleşme sürecine katkıda bulunuyordu. Müslümanlar ve gayrimüslimler için bu karma eğitim politikası hükümetin gayrimüslimleri devlet hizmetine alma niyetini teyit ediyordu. Bir yıl sonra, 1857 yılında Meclis-i Umumi-i Maarif ve Meclis-i Muhtelit-i Maarif birleştirilerek Maarif-i Umumiye Nezareti oluşturuldu. Yeni nezaretin daha çok yetkisi ve daha özerk bir yapısı vardı. Böylece Babıâli eğitim sisteminin modernleştirilmesi yönünde ciddi bir adım atmış oldu.

Karadeniz'de Beyaz Köle Ticaretinin Yasaklanması

Kölelik Kırım Savaşı sırasında Osmanlılar ile Avrupa devletleri ve hatta Rusya arasında bir ihtilaf konusuydu. O sırada kölelik ve köle ticareti Avrupa'da zaten yasaktı. Fakat köleliğin şer'an meşru bir müessese olarak Osmanlı'da hâlâ yasal bir statüsü vardı. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik hiçbir zaman kanunen

ilga edilmemiştir.[46] Osmanlı İmparatorluğu için en önemli beyaz köle kaynağı Karadeniz'in Çerkezistan sahiliydi.[47] Sahraaltı Afrika siyah köleleri temin ediyordu. Yüksek rütbeli bürokratların konaklarında ve Sultan'ın sarayında hizmetçi olarak yakışıklı delikanlılara ve güzel kızlara talep vardı. 1846 yılına kadar bu köleler alenen satılıyordu ve Kapalıçarşı'nın yakınındaki Çemberlitaş'ta bulunan meşhur esir pazarı bu yılda Abdülmecid tarafından kapatılmıştı. Bunu kendi inisiyatifiyle mi yoksa yabancıların (özellikle Stratford de Redcliffe'in) protestoları üzerine mi yaptığını bilmiyoruz. Fakat kendi inisiyatifi olması muhtemel gözüküyor. Her halükârda bu durum köle ticaretinin yasaklanması demek değildi, sadece kölelerin alenen satışına son verilmişti.

Rusya da kendisine 1829 yılındaki Edirne Antlaşması ile verilmiş olan Çerkezistan'dan yapılan köle ticaretini önlemeye çalışmaktaydı. Fakat yerel hükümranların büyük bir özerkliğe sahip olmaya devam ettikleri Çerkezistan'da Rusya'nın hükümranlığı itibari idi. Çerkes kabilelerini kontrol etmek de kolay değildi. Bu kabilelerin sahip olduğu kast sisteminde toplumun bir kısmı kölelerden müteşekkildi ve kölelerin satışı Çerkes beyleri ve eşrafı için kârlı bir işti. Aynı zamanda Osmanlı tebaasının Gürcistan sahilinden yaptığı kaçak bir köle ticareti vardı.

Knez Menşikov 1853 yılının ilkbaharında İstanbul'a geldiği zaman taleplerinden biri Gürcistan ve Çerkezistan sahillerinden yapılan bu köle ticaretinin yasaklanmasıydı. Elçilik baştercümanı Argyropoulo'ya verdiği talimatlarında Menşikov, Arhavi'den Hurşid Reis diye birinin Gürcü ve Çerkes köle ticaretiyle iştigal ettiğini beyan etti. Trabzon'daki Rus konsolosluğu Gürcistan üzerinden çok sayıda erkek ve kız çocuğunun Giresun'a getirilmiş olduklarını rapor etmişti. Bunlardan yirmi kadarı Rus tebaası olduklarından dolayı iki Gürcü veya Çerkes'in rehberliğinde Giresun ve Samsun üzerinden İstanbul'a gidecek olan Osmanlı buharlı gemisi *Vasıta-i Ticaret*'e gece gizlice bindirilmek üzere Trabzon'a getirilmişlerdi. Hurşid Reis sonra Samsun'da başka köleleri gemiye bindirecekti. Trabzon valisi Sarım Paşa da bu ticarete karışmış olmakla suçlanıyordu.[48]

1854 yılının Ocak ayında Zaptiye Müşiri Hayreddin Paşa Babıâli tarafından müfettiş olarak Anadolu ve Batum ordularına gönderildiği zaman Erzurum'daki askeri meclise yönelttiği sorulardan biri, duymuş olduğu üzere Ahıska'daki Ferik Ali Rıza Paşa'nın karışmış olduğu köle ticaretine dairdi. Ali Rıza Paşa'nın bazı köleler edindiği, bir kısmını dağıttığı ve bazılarını elinde tuttuğu söyleniyordu. Meclis bu bilgiyi teyit etmedi ve Ali Rıza Paşa'nın sadece Şavşat müdürü Selim Bey ve kardeşi Şakir Bey'den üç Gürcü köle (iki kız ve bir oğlan) satın almış olduğu cevabını verdi. Ali Rıza Paşa ise köle almış olduğunu inkâr etti, fakat savaş başlamadan üç ay önce adı geçen kardeşlerin çocukken alıp büyüttükleri bir Çerkes delikanlı ve bir Çerkes kızı satın almış olduğunu itiraf etti.

Osmanlılar Avrupalılara mahcup olmamak için köle ticaretine engel olmaya hazırdılar, ama bir kurum olarak köleliği kaldırmaya hazır değildiler. Fransa ve İngiltere Babıâli'nin Rusya'ya karşı savaşında zaruri müttefikler olunca önemli pazarlık gücü elde ettiler. Nüfuzlu İngiltere elçisi köle ticaretini kaldırmak için Osmanlı hükümetine baskı uygulamaktaydı, fakat Babıâli Karadeniz'de köle ticaretini tamamen ortadan kaldırmakta oldukça isteksizdi. Çünkü Osmanlı seçkinleri köleleri konaklarında hizmetçi olarak kullanıyorlardı ve sık sık da eşlerini köle kadınların arasından seçiyorlardı. Böylece kölelerin, özellikle beyaz kölelerin tedarikine bağımlıydılar. Öte yandan müttefiklerini bir şekilde tatmin etmeleri gerekiyordu.[49]

1854 yılı Ağustos ayının sonuna doğru müttefikler Gürcistan ve Çerkezistan sahillerinden yapılan köle ticaretine engel olmak için harekete geçmeye karar verdiler. İngiliz elçisi Stratford de Redcliffe ve Fransa maslahatgüzarı Vincent Benedetti elçilik tercümanları aracılığıyla Babıâli'ye Gürcistan ve Çerkezistan sahillerinden yapılan köle ticaretinin ve bu kölelerin Osmanlı İmparatorluğu'nda satılmasının yasaklanmasını talep eden resmi notalar verdiler.[50] Lord Stratford 29 Ağustos 1854 tarihli notasıyla Hıristiyan Gürcülerin köle yapılmasının müttefikleri rencide ettiğini ve Müslüman Çerkesleri köle yapmanın da İslam hukukuna aykırı olduğunu beyan etti. Elçi, Gürcü çocukların İstanbul'a bir Avusturya vapuruyla köle

olarak getirildiklerine ve "Türklerin hizmetindeki yüksek mevki sahibi bir kişiye" teslim edildiklerine dair doğru bilgi edinmişti. Stratford "işbirlikleri olmazsa Türk İmparatorluğu'nun varlığının bile tehlikeye düşebileceği" ve müttefiklerden böyle "rezaletlere" ve "mezalime" yardımcı olmalarının hiçbir şekilde beklenmemesi hususunda uyardı. Böyle "barbarca işlerin" şimdiki padişah gibi iyi niyetli bir hükümdarın saltanatı zamanında İstanbul'da alenen yapılması inanılmazdı. Stratford, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki köleliğin Afrika-Amerika köleliğinden farklı olduğunu kabul etmekteydi. Bununla birlikte köleliğin kötü yanlarının hâlâ ortada olduğunu iddia ediyordu. Şayet Osmanlı yetkilileri bu ticareti durdurmazlarsa "tüm Hıristiyan Avrupa'da" Sultan'ın davası için duyulan heyecanın "tamamen tavsayabileceğini" söylüyor ve köleliğe karşı girişilecek bir hareketin Sultan'ın Avrupa'daki popülaritesini kesinlikle artıracağını eklemeyi unutmuyordu.[51]

Babıâli meseleyi 18 Eylül 1854'te görüştü. Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Sultan Abdülmecid'e arz ettiği tezkireye göre Karadeniz beyaz köle ticaretinin miktarında kesinlikle bir artış vardı. Sadrazam Gürcü ve Çerkes köle ticaretinin tamamen yasaklanmasının arzu edilir olmadığına işaret ediyordu, ama hükümet bu ticareti yapanlara kapıyı tamamen açık bırakamazdı. Meseleyi görmezden gelirlerse bu da problem yaratabilirdi. Sonuç olarak köleliği savaş öncesindeki düşük seviyesi ile sınırlayacak bazı tedbirlerin alınması gerekliydi ve böyle tedbirleri aleni şekilde alarak meseleyi savuşturmak mümkün görünüyordu. Şayet hiçbir şey yapmazlarsa olaylar onları beyaz köle ticaretini tamamen yasaklamaya mecbur edecekti. Bu yüzden müttefiklere Osmanlı İmparatorluğu'nun insanlık ilkelerine göre davrandığını yeni delillerle gösterecek bir çözüm bulmak zorundaydılar ve bu şekilde onların olduğu gibi Gürcü halkının da iyi niyetini elde edebilirlerdi.[52]

Babıâli için mesele köle ticaretinin kendisi değil, bu ticaretin ortalık yerde yapılmasıydı. Sadrazam ayrıca Sultan'a arizasında kölelerin Galata ve Beyoğlu'nda (yani İstanbul'da Avrupalıların en çok yaşadıkları semtlerde) bile alenen alınıp satıldıklarını belirtiyordu. Bu "medeni dünyanın" gözleri önünde güzel bir manzara

değildi. Bu yüzden köle ticaretini savaş öncesi gizlilik durumuna indirgemek önemliydi, köleler sadece evlerde alınıp satılmalıydı. Sadrazam Batum ordusu müşiri Mustafa Paşa'ya Osmanlıların Karadeniz üslerinden Gürcü ve Çerkes köle ticaretini yasaklayan iki memur göndermeyi teklif ediyordu. Elçilikler haberdar edileceklerdi. Polise ve gümrük yetkililerine de köle ticaretinin yabancıların gözünden uzakta gizlilik içinde yaptırılması için talimat verilmeliydi.[53]

Sonuç olarak Abdülmecid 1854 yılının Ekim ayında Müşir Mustafa Paşa'ya biri Gürcüler için (Batum ve Çürüksu'da ilan edilecekti) ve öteki Çerkezistan'da okunmak üzere iki ferman gönderdi. Hıristiyan Gürcülerle Müslüman Çerkeslere farklı muamele edildiği için iki fermanın içeriği de farklıydı. Ruslarla savaşan bağımsızlık âşığı Müslüman bir halk olan Çerkeslere akrabalarını köle olarak satmanın insancıl olmadığı yönünde nasihat edilecekti, Gürcü köle ticareti ise doğrudan doğruya yasaklanacaktı; çünkü Çerkesler akrabalarını kendileri satarken, Gürcüler böyle bir ticaret yapmıyorlardı, onların çocukları köle tacirleri ve başıbozuklar tarafından kaçırılıyordu.[54]

Babıâli, Fransa ve İngiltere elçiliklerine Gürcü kadın ve çocukların köle yapılmasını Osmanlı hükümetinin hiçbir zaman tasvip etmemiş olduğunu bildirdi. Evvelce emirler gönderilmiş, ama maalesef ihlal edilmişti. Köle olarak getirilmiş Gürcüler derhal azat edilecekler ve şayet arzu ederlerse ailelerine gönderileceklerdi. Fakat Çerkeslerden hiç bahis yoktu. Aynı zamanda polise ve gümrük yetkililerine aleni köle ticaretine engel olunması için emirler gönderildi. Aynı günde Trabzon, Lazistan ve Canik valilerine Gürcü köle ticaretini yasaklayan emirler gönderildi. Avusturya elçiliğine de Lloyd şirketi gemilerine köle bindirilmemesi bildirildi.[55]

1854 yılı Aralık ayının başında Batum ordusu komutanına ve Trabzon valisine Gürcistan'dan köle ihracatının ve Çerkeslerin kendi çocuklarını, akrabalarını ve hizmetçilerini satmalarının engellenmesi için talimat verildi.[56] Komutan ve vali müttefiklere bununla ilgili bütün çabalarında yardımcı olmalıydılar. Aralık ayının sonuna doğru Sadrazam Reşid Paşa Trabzon ve Erzurum valileri,

Lazistan mutasarrıfı ile Batum ve Anadolu ordularının komutanlarına yeni talimatlar yolladı. Sadrazam, paşalara geçen yıl Şekvetil ve Ahıska yakınlarındaki muharebeler sırasında sınır boyunda bulunan Gürcistan köyleri ahalisinden alınan bazı çoluk çocukların ve Osmanlı tebaası olmak için kendiliklerinden Osmanlı topraklarına gelen birtakım "genç âdemlerin" daha sonra "her nasılsa esir sıfatına konularak" bazı ümera ve zabitan eline geçtiğinin ve sonra ona buna satıldığının ihbar edildiğini hatırlattı. Bazı memurlar ve zabitlerin "şer'-i şerife ve insaniyet ve hamiyete muhalif" ve "hürriyet-i tabiiyye-i beşeriyyeye mugayir" olan bu muamelesi Rusyalu'ya "bir büyük sermaye-i ifsad" oluyor ve Saltanat-ı Seniyye'ye mütemayil olan halkı soğutup tüm Osmanlı milleti hakkında zarar verici söylentilerin çıkmasına sebep oluyordu. Bu yüzden böyle köleler geri gönderilmeliydiler. İslamiyet'i kabul etmiş olan delikanlılar istedikleri takdirde askerlik hizmetine alınabilirlerdi. Henüz sünnet olmamış olan ve eve gitmek isteyen delikanlılar evlerine gönderilmeliydiler. Çocuklar ailelerine gönderilmek üzere güvenilir kişilere teslim edilmeliydiler. İslamiyet'i kabul etmiş olan uygun yaştaki kızlar evlendirilebilirdi.[57]

1855 yılının Şubat ayı gibi geç bir tarihte, anlaşıldığına göre köle ticareti Kars ordusunun subayları tarafından hâlâ yapılmaktaydı. Erzurum'daki İngiltere konsolosluğunun muhtemelen General Williams veya maiyetindeki İngiliz subayların biri tarafından yazılmış bir raporunun bir özeti Osmanlı hariciye nezaretine verilmişti:

> Kars ordusu subayları tarafından köle alınıp satılmasının, yaptıkları başka kötü işler gibi kötü bir ünü vardır. Erkek çocuklar bu canavarlar tarafından tercih edilmektedir ve kız çocukları rüşvet olarak Konstantinopolis'e gönderilmektedir. Müttefik konsoloslara Türk şehvetinin bu kurbanlarının ailelerine iadelerini talep için yetki verilene ve onları Gürcistan'daki ailelerine geri göndermek için para temin edilene kadar ve Babıâli bu şekilde tespit edilen suçluları belirlenmiş bir süre için küreğe mahkûm etmeye mecbur kılınana kadar bu rezil ticaret devam edecek; yasaklayıcı fermanlar hakkında söylenmiş veya yazılmış olan her şey sadece suça ve acılara alay katacaktır.[58]

Sultan'ın köle ticaretini yasaklayan fermanı 1854 yılı Aralık ayının sonunda henüz Sohum'a ulaşmamıştı. İngiliz bahriyesinden Lord John Hay, 28 Aralık 1854'te Çürüksu'da müşiri (Alyanak Mustafa Paşa'yı) ziyaret ettiğinde Sohumkale'deki paşanın köle ticaretinin yasaklanması hakkındaki emirleri almamış olduğundan dolayı şaşırdığını ifade etmiş, müşir de bu fermanı yürürlüğe koymak için çok istekli olduğunu söylemişti. Ancak müşir fermanı altı hafta önce almış olmasına rağmen şimdiye kadar Sohumkale ile temasa geçmek için henüz bir fırsatı olmamıştı. Gerçekten de oradan geçen yerel kayıkların düşman gambotları tarafından Poti ve Anakria'daki nehirlerde ele geçirilmesi muhtemeldi ve müşirin emrindeki yegâne vapur ancak ordu için Trabzon'dan erzak getirmeye yeterliydi. Lord John ertesi gün Trabzon'da Viskonsolos Stevens'den birkaç gün önce Çerkes kölelerle dolu iki geminin limana gelmiş olduğunu öğrenir. Paşa insanların köle olup olmadıklarını nasıl belirleyeceğini bilmediğinden Sultan'ın fermanını nasıl yürürlüğe koyabileceğini tam olarak bilmediğini söyler. Lord John, Stevens'in tavsiyesine göre hareket edilmesini ve şüphe duyulan teknelerin ve insanların tutuklanmasını tavsiye eder. İngiliz lordu genel olarak Türk yetkililer arasında Çerkes ve Gürcü köle ticaretini durdurmak için pek fazla bir istek görünmediğini ifade etmektedir.[59]

Bu tarihlerde Clarendon, Babıâli'nin Karadeniz köle ticaretine engel olacak etkili tedbirler almasını talep etmesi için Stratford'a kesin talimatlar vermekteydi. Stevens'in ve Lord John'un yukarıdaki ifadelerinden bahseden Clarendon, Stratford'dan Karadeniz limanlarındaki yetkililere onlara o limanlara getirilen Çerkes ve Gürcülerin köle olup olmadığını tespit etmekte bir zorluk olmadığına işaretle açık ve kesin talimatlar gönderilmesini talep etme talimatını verdi. Paşalar Sultan'ın fermanını derhal yerine getirmekten kesinlikle sorumlu tutulmalıydılar.[60]

Osmanlı devlet adamları da Türkiye'deki kölelik şartlarının başka yerlerdekinden bir bakıma farklı ve Osmanlı köleliğinin özel bir durum olduğuna Avrupalıları ikna etmeye çalışıyorlardı. Örnek olarak bir anekdot aktaralım. 1856 yılında Fuad Paşa, Ma-

dam Thouvenel ve Marie de Melfort'u haremine davet etti. Orada genç bir hanımı tanıttı ve "Bu hanım benim gelinimdir. Aslen Çerkes'ti. Onu satın alıp oğlumuzla evlendirmek üzere yetiştirdik. Bizim kölelik anlayışımızın sizinkinden farklı olduğunu görüyorsunuz" dedi.[61] Hariciye nazırı Âli Paşa da 1857 yılında beyaz köle ticaretine son verilmesi için Britanyalılar tarafından yine sıkıştırıldığı zaman "çoğu İstanbul'a kendi istekleriyle geldikleri için güya köle denenler köle değildir" cevabını verdi.[62]

Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamında köle ticaretinin yasaklanmasına karşı en şiddetli tepki (beklenebileceği üzere) dindar ve çok hassas bir yöreden geldi. Burası İslam'ın iki kutsal şehrinin bulunduğu ve peygamber Muhammed'in soyundan gelenler (şerifler) arasından Sultan'ın tayin ettiği emirlerin yarı özerk yönettikleri Hicaz'dı. Hicaz zenci köle ticaretinin yasaklanmasından hariç tutulmasına rağmen Arabistan eşrafı rahatsız olmuştu. Mekke emiri Şerif Abdülmuttalib Efendi'nin Cidde valisi Kâmil Paşa ile arası açıktı. Azledilmekten korkan Abdülmuttalib, Cidde, Mekke ve Medine eşrafının hoşnutsuzluğundan Osmanlı metbuluğundan kurtulmak için yararlanmak istemiş görünüyor. Bu yüzden birtakım Cidde eşrafını bazı şeriflere ve Mekke ulemasına bir mektup yazmaları için teşvik etti. Onlar da Avrupalılara verilmiş en son tavizleri tenkit eden 1 Nisan 1855 tarihli bir mektup yazdılar. Babıâli'nin köle ticaretini yasaklamasının yanı sıra valilere gayrimüslimlere Arap Yarımadası'nda manevi binalar inşa etmeye izin veren, gayrimüslimlerin Müslüman kadınlarla evlenmelerine müsaade eden ve kadınların kıyafetine müdahale etmeyi yasaklayan emirler göndermiş olduğunu iddia ettiler.

Bu arada Babıâli zaten Abdülmuttalib'in davranışından şüpheye düşmüştü ve 1855 yılının Ağustos ayında Ferik Raşid Paşa'yı şayet gerekiyorsa Abdülmuttalib'i azledip Şerif Muhammed bin Avn'ı atamak üzere gizli emirlerle gönderdi. Cevdet Paşa o vakitler Avrupa devletlerine dost görünmek (müdara) için sadrazamın valilere siyah köle ticaretini yasaklayan emirler gönderdiğini yazmıştır.[63] Her halükârda bu yorumlar emirlerin savaşın gereklerinden dolayı geçici karakterde olduklarını ima ediyordu.

Cevdet Paşa Ferik Raşid Paşa'nın Cidde eşrafının mektubunun o tarihte Taif'te bulunan Abdülmuttalib'in gizli bir emrinin ürünü olduğunu tespit edebilmiş olduğunu iddia ediyordu. Cevdet Paşa'ya göre Abdülmuttalib sonra reis-ül ulema Şeyh Cemal Efendi'yi Mekke'den Taif'e davet etmiş ve aşağıdaki beyanda bulunmuştu:

> Muharebe-i hâzıranın neticesi Devlet-i Âliyye hakkında vahimdir. Bunun uhdesinden gelemez. Bu muharebe bir suretle hitam bulsa dahi borcunun altından kalkamayıp ezilir. Hem de Türkler mürted oldular ve eğerçi şimdilik irtidadlarını ihfa ediyorlar ise de badehu ilan edecekleri derkârdır. İşte bu eyyam-ı muharebe bize tamam fursattır. Eskiden beri hakkımız olan hükümeti şimdi derdest edebiliriz ve bu hususa ibtidarımıza men'-i üsera maddesi bahane olabilir ki şimdiye dek her ne kadar buralara gelmedi ise de sair yerlerde icra olundu. Kariben buralarda dahi icraya başlanır. Fakat hac mevsiminde asker kalabalığı olduğundan hac mevsimi güzar edinceye dek işin te'hiri lazım gelir. Andan sonra maslahatımızın husulüne bakmalıyız. Maamafih şimdiden esbab-ı lazimesinin tedarüküne sa'y olunmalıdır.[64]

Vali Kâmil Paşa merkezi hükümetin kölelerin ithalatı ve satışının durdurulması emirlerini ifa etmeye çalıştı. Cidde'de köle ticaretinin yasak olduğuna dair emrin halka okunmasını emretti. Bu arada Şerif Abdülmuttalib tarafından desteklenen Mekke uleması emrin şeriata aykırı olduğunu beyan etti. Yaygın kargaşalar çıktı. Fransa ve İngiltere'nin himayesi altında olan kişilere ait evler yağmalandı. Ulema ve kargaşaya katılanlar bütün Hıristiyanların (konsoloslar dahil olmak üzere) Hicaz'dan çıkarılmalarını talep etti.[65]

Raşid Paşa, Cidde'ye 28 Ekim 1855'te ulaştı. 15 Kasım 1855'te Şerif Muhammed ibn Avn yeni emir olarak atandı. Fakat Abdülmuttalib görevden alınmasını kabul etmeyi reddetti. Çöl Arapları'nın (urban) reislerini isyana kışkırtmaya çalıştı. Abdülmuttalib'in gönderdiği bazı şeriflerin yönetimindeki 400-700 kadar urban Cidde ile Mekke arasında bulunan Bahre'de Osmanlı askerlerine saldırdılar, ama püskürtüldüler. Birkaç gün sonra Abdülmuttalib iki bin urbanı daha Bahre'deki Osmanlı askerleri üzerine sevk etti ama bunlar da püskürtüldü.[66] Mekke ve Cidde'de ayaklanma-

lar olurken Medine nispeten sakindi.[67] Sadrazam Âli Paşa ve hariciye nazırı Fuad Paşa Hicaz'daki ayaklanmanın sebebinin siyasal olduğunu ve köle ticaretinin yasaklanmasının sadece bir bahane olduğunu İngiliz elçiliği baştercümanı Pisani'ye de söylemişlerdi.[68]

Abdülmuttalib isyan etmeye ve savaşmaya devam ederken Şeyhülislâm Arif Efendi 11 Ocak 1856'da Mekke'deki bütün ulemaya şeriatın kaidelerinin ihlal edilmediğini izah etmeye çalışan Arapça bir mektup gönderdi. Mektupta köle ticaretine son verilmesi ve kadınlara boşanma hakkı verilmesinin söz konusu olmadığını iddia etti. Gayrimüslimlerden yardım almanın doğruluğunu savunarak Peygamber Muhammed'in Beni Kureyza kabilesine karşı Beni Kaynaka Yahudilerinden yardım istemesini örnek gösterdi. Şeyhülislâm ayrıca Osmanlı halifelerinin daima şeriat tarafından yönlendirildiklerini ve Müslümanların meşru sahiplik haklarını iptal etmeyeceklerini ileri sürdü. Bu sahip olunanlarla köleleri kastediyordu.[69] Abdülmuttalib'in isyanı yakalanıp İstanbul'a getirildiği 1856 yılında son buldu. Öte yandan kendisi cezalandırılmayıp sadece İstanbul'da ikamete mecbur edildi. Yine de bir tarafta Hicaz eşrafı, ricali ve köle sahipleri diğer tarafta ise Avrupalı konsoloslar ve Babıâli arasındaki gerilimler devam etti ve bu durum 1858'de Cidde'de konsolosların katliamına yol açtı.

Avrupa'nın baskısının Çerkes köle ticaretine önemli bir değişiklik getirmediği sonucuna varabiliriz. Fakat Osmanlı hükümeti Sultan'ın bir fermanı ile siyah köle ticaretinin tamamen yasaklandığı 1857 yılında kesin bir adım attı. Yasaklanan yine siyah köleliğin kendisi değil de siyah kölelerin ithalat ve ihracatıydı: Mevcut köleler azat edilmeyeceklerdi. Uzun bir süre uygulanmasa bile bu, Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir karardı. Erdem'in öne sürdüğü üzere Babıâli köle ticaretini yasaklayabilir ve imparatorluğa yeni kölelerin gelmesine engel olabilirdi, ama İslam şeriatının meşru gördüğü bir kategorinin yasal statüsüne karşı çıkamazdı. Bunu Sultan bile yapamazdı, çünkü bunun için fetvaya ihtiyacı vardı ve böyle bir fetvayı alamazdı.

Savaştan ve siyah köle ticaretinin yasaklanmasından sonra Osmanlı yetkilileri Karadeniz'deki Çerkes beyaz köle ticaretini engel-

lemekle artık ilgilenmediler. Âli Paşa 1857 yılının Ağustos ayında İngiliz elçilik tercümanı Simmons'a "şayet Çerkezistan [Paris Barış Kongresi'nde] Türkiye'ye verilseydi olan bitenleri değiştirebileceklerini" söyledi.[70] Fakat bu sözlerin Âli Paşa tarafından söylenmesi gariptir, çünkü Cevdet Paşa'ya göre o 1856 yılının Mart ayındaki Barış Kongresi sırasında Çerkezistan için hiçbir şey yapmak istememişti. Cevdet Paşa, Lord Clarendon ile Paris'teki Britanya sefirinin (Lord Cowley) kongreye Kafkasya için yeni bir düzenleme hareketini müştereken sunmayı Âli Paşa'dan istediklerini, fakat Âli Paşa'nın "Bizim için o yerler o kadar önemli değildir, sadece Çürüksu civarında tartışmalı bir yerimiz var; o yöreyi kurtarmakla yetineceğiz" cevabını verdiğini duymuş olduğunu kaydetmiştir.[71] Yine Cevdet Paşa'ya göre Britanyalı temsilciler şaşırmışlar ve Lord Clarendon sonradan "Ben bir Türk'ten daha Türk olamam" demişti. Bu yüzden ya Cevdet Paşa'nın sözleri yanlıştır ya da Âli Paşa 1857 yılının Ağustos ayında Paris Kongresi sırasında söylediklerini unutmuştu (veya daha doğrusu hatırlamak istemiyordu).

Taşrada Kanun ve Nizam

Kırım Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli kısımlarında isyanlar çıktı. Bunlar ya Teselya ve Epir'deki Rumların ayaklanması gibi savaşın sebepleriyle doğrudan ilişkiliydiler veya Kürt beylerinin ayaklanmasında olduğu gibi askerlerin cephelerde toplanmasından dolayı eyaletlerde doğan genel otorite boşluğunun sonucuydular. On iki yıldır Trabzon'da sürgün yaşayan Trablusgarplı Şeyh Guma da savaş sırasında buradan kaçarak Trablusgarp'a ulaştı ve isyan etti.[72] Halifenin Hıristiyan devletlerle ittifakına karşı tepkiden kaynaklanan ayaklanmalar da vardı. Yukarıda görmüş olduğumuz üzere Hicaz'daki Arapların isyanı kısmen bu kategoridedir. Şam'daki kargaşalar da bazı Müslümanların Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan tebaasının ilan olunan yasal eşitliğine karşı bir tepkiydi.

Savaşın ilanından sonra birtakım yobaz Müslümanlar Babıâli'nin Hıristiyan tebaasına ve yabancılara saldırmışlardı. Bu yüzden Sadra-

zam Mustafa Naili Paşa 1853 yılının Aralık ayında Şam ve Kudüs valilerine Hıristiyanlara böyle muamele edilmesine mani olunması için bir emir gönderdi. Devlet-i Âli'nin Hıristiyan tebaasının Rusya'ya karşı halihazırdaki savaşta kalben ve ruhen Müslümanlarla birlikte olduklarını yazdı. Sadakatlerini ve doğruluklarını göstermekte olan böyle sadık tebaaya şüphe ve düşmanlıkla bakmak çok uygunsuzdu. Onlara böyle şiddet gösterenler "iyi ile kötüyü ve dostu düşmanı ayırt edemeyen belli bazı fanatikler ve kuş beyinlilerdi".[73]

Bu arada Anadolu'da eşkıyalıkta artış görüldü. Erzurum'daki Fransız konsolosu Challaye 19 Haziran 1853 tarihli bir raporunda Osmanlı-Rus diplomatik ilişkilerinin kesildiği haberinin Erzurum'a ulaşması üzerine hem şehir hem de eyalet genelinde bu haberin etkilerini hemen gösterdiğini; şehirde ve civarında eşkıyalık faaliyetlerinin başladığını bildiriyordu. Challaye'ye göre Erzurum'daki Ermeni nüfus da durumlarını düzelteceği umuduyla açıktan Rusya'yı çağırıyordu.[74] Doğu Karadeniz bölgesinde de, arazinin dağlık oluşunun da etkisiyle, savaştan önce dahi var olan eşkıyalık artmıştı. İran'dan gelen kervanlar saldırıya uğruyordu. Trabzon eyaletinin batısında ise Canik ve Ordu kazalarındaki Türkmen aşiretleri ve tütün işinde çalışmaya gelen Lazlar cinayet ve gasp olaylarına karışıyorlardı. Gümüşhane kaymakamı Tevfik Paşa eşkıya reisleri ile işbirliği içindeydi. Giresun kaymakamı Galip Efendi halka zulmediyor ve rüşvet alıyordu.[75]

Anadolu'daki bazı Kürt aşiretleri de gayrimüslim köyleri, kervanları ve tüccarları soymaya girişmişlerdi. Göçebe Arap şeyhleri (urban meşayihi) de aralarında cenk ediyorlardı. Biz burada Kürdistan'daki Kürt emirlerinden birinin ayaklanmasını ve başıbozukların yaptıklarıyla ilişkili olan sorunları biraz daha ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

Yezdanşêr (İzzeddin Şir) İsyanı

19. yüzyılın ortalarına doğru Kürdistan, Babıâli'nin merkezi iktidarının en zayıf ve yerel beylerin iktidarının en güçlü olduğu yerlerden biriydi. Sultan II. Mahmud Kürdistan'da bulunan yurt-

luk-ocaklık sahiplerini merkeze bağlamaya çalışsa da başarılı olamamıştı. Kürdistan çoğunlukla Kürtlerin yaşadığı, Diyarbekir'den Van'a ve Musul'a kadar olan yörenin adıydı. 1847 yılından 1867 yılına kadar da merkezi Harput ve sonra Diyarbekir olan bir Osmanlı eyaletinin resmi adıydı. Türkçe ilk ansiklopedi olan *Kamus ül A'lam*'ın yazarı Şemseddin Sami Kürdistan'ı şöyle tanımlamıştır: "Asya-i garbide kısm-ı azamı memalik-i Osmaniye'de ve bir kısmı İran'a tabi büyük bir memleket olup ekseriyyet üzere ahalisi bulunan Kürt kavminin ismi ile tesmiye olunmuştur."[76] Sultan II. Mahmud bu yerel beylerin gücünü kırmak için çok şey yapmış olmasına rağmen Kürdistan gibi uzak ve geleneksel olarak özerk bölgelerde yerel beyler, emirler ve hanlar hâlâ hüküm sürüyordu. Özellikle Mısırlı Mehmed Ali Paşa'nın 1830'larda Anadolu'da sebep olduğu kargaşadan dolayı Kürt beyleri kendi hükümranlık üslerini geliştirmeye çalıştılar. Sultanı bütün Sünni Müslümanların halifesi olarak kabul etmelerine rağmen iktidarlarını onunla paylaşmak istemiyorlardı. Özellikle vergileri paylaşmaya ve askere almaya karşıydılar. 1838-39'da Mısır kuvvetlerine karşı seferinde Mahmud'un ordusunda görev yapmış olan Prusyalı askeri danışman Helmuth von Moltke mektuplarında gerçekten halk için en büyük iki problemin vergiler ve askere alınma olduğunu yazmıştı. Vergiler çok keyfiydi ve askerlik hizmeti çok uzundu: Kâğıt üzerinde on beş yıl ama uygulamada neredeyse ömür boyuydu. Kendisi, şayet sadece bunlarda ıslahat yapılırsa devletin yerel halkın desteğine mazhar olacağını tavsiye ediyordu.[77] Fakat ıslahat yapmak kolay değildi, çünkü yerel güçlerin çıkarına zarar veriyordu. Yozlaşmış paşalar ve valiler vilayetlerine tayin edilmek için rüşvet veriyorlardı ve sonra, görev sürelerinin kısa süreceğini bilerek, çoğu kez İstanbul sarraflarından yüksek faizlerle borç alıp ödedikleri rüşveti geri çıkartmak için büyük gayret gösteriyorlardı. Başka paşalar halihazırdaki valilere karşı İstanbul'da envai çeşit entrikalar çeviriyorlardı. Valiler de bu yüzden uzun vadeli projelere girişmekten kaçınıyorlardı.

Öte yandan yerel beyler de aynı derecede yozlaşmış ve zorba olmakla beraber yine de yerel halk için daha iyiydiler, çünkü vilayetleri daimi vatanları, babadan kalma mülkleri olarak görüyorlardı

ve yerli halkın durumuyla görece daha çok ilgiliydiler. Bu Kürt ileri gelenlerinden biri olup Botan (Bohtan) emiri ve Cizre müteselli-mi unvanını taşıyan Bedirhan Bey 1840'ların başlarında yöredeki bütün diğer Kürt ve Ermeni eşrafına boyun eğdirerek bu bölgede gerçek hükümran oldu. Moltke, Bedirhan'ın Mısırlı İbrahim Paşa'ya (Mehmed Ali'nin oğlu) karşı yapılan savaşa katıldığını ve kendisine miralay rütbesi verildiğini kaydetmiştir. Bazı Kürt yazarlara göre Bedirhan Bey kendi adına sikke kestirmiş, üniversite eğitimi için Avrupa'ya talebe göndermiş ve barut ve silah imalathaneleri tesis etmişti.[78] Fakat bu, başka kaynaklar tarafından teyit edilmemiştir ve şüpheli görünmektedir. Bedirhan 1838 yılında bazı asi Kürt reislere karşı Osmanlı ordusunun seferinde hizmet etmiş ve sonra Osmanlılara isyan ederek kendisi güçlü bir reis olmuştu. Kürt kökenli Sovyet tarihçisi Naftula Halfin'e göre Bedirhan Bey Van Gölü'nden Diyarbekir'e ve güneyde Bağdat'a kadar uzanan büyük bir bölgenin fiili hükümdarıydı.[79]

Halfin ve bazı başka Kürt yazarlar Bedirhan'ın isyanını ulusal bir hareket olarak görseler de bu hareket daha ziyade yerel beylik ile modernleşmeci merkez arasındaki bir iktidar çatışması olarak görünüyor.[80] Bedirhan Bey nihayet 1847 yılında Osmanlı askerleri tarafından Evrek Kalesi'nde kuşatıldı.[81] Hâlâ direnirken amcasının torunu ve sol kanat kumandanı olan Yezdanşêr[82] ona ihanet etti ve rütbe ve makam vaadi karşılığında Osmanlı kuvvetlerine katıldı. Bedirhan Bey teslim olmaya mecbur oldu ve İstanbul'a getirildi. Buradan maiyeti ve başka bazı asi Kürt beyleri ile birlikte Girit'e (Kandiye Kalesi'ne) sürgün edildi.[83] Böylece Osmanlı yetkilileri özerk Kürt beyliklerini ortadan kaldırabildiler ve bölgeyi doğrudan idare etmeye başladılar.

Bedirhan'ın isyanının bastırılmasından sonra Kürdistan o zamanki sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın sözleriyle bir bakıma "yeniden fethedilmişti".[84] Babıâli, Diyarbekir eyaleti, Van, Muş ve Hakkâri sancakları ile Cizre, Botan ve Mardin kazalarının dahil olduğu yeni bir Kürdistan eyaleti kurdu. Babıâli'nin yerel isyanlarla uğraşırken en çok tercih ettiği yöntem makam, unvan ve maaş vaat ederek isyanın liderleri veya akrabalarını yanına çekmekti.

Böylece isyanı içeriden çökertmeye çalışıyordu. Başka bir usul ise isyancılara af ilan edip böylece isyanı lidersiz bırakmaktı.

Bedirhan ve Yezdanşêr zamanında Kürt isyanlarıyla ilgili arşiv belgelerinin incelenmesi resmi yazışmalarda sık sık kullanılan bazı deyimleri ortaya çıkarıyor. Birçok belgede Kürtler "öteden beri bağy ü isyan ile meluf" olan "ekrad-ı bednihad" ("kötü soylu Kürtler") olarak tanımlanmışlardır.[85] Bu isyancı Kürtleri "daire-i itaate" sokma gereği de sık rastlanan bir ifadedir. İsyancılar hem kuvvet kullanarak korkutulmalı, hem de teslim olana iyi muamele vaatleri ile teskin edilmeliydiler (*te'min ve terhib*). İlk fırsatta geri alınmak kaydıyla rütbe ve maaş vaatleri de kullanılan yöntemler arasındaydı.

Bedirhan Bey'in bastırılmasındaki hizmetleri karşılığında Yezdanşêr'e önce Bedirhan'ın unvanı olan Cizre mütesellimliği ve 3500 kuruş maaş verildi, ama o da kısa süre sonra görevden alındı.[86] Cizre şimdi Mustafa Paşa adındaki bir Osmanlı kaimmakamı tarafından yönetilecekti. Bununla birlikte sadrazam Yezdanşêr'in "açıkta bırakılması dahi mahallince beyn el aşair tecviz olunamayacağından" maaşını almaya devam etmesi ve kaymakamın kethüdalığı gibi bir görevde istihdamını uygun görüyordu. Sadrazamın Sultan'a arizasında Yezdanşêr'in Dersaadet'te bulunsa "usul-i Devlet-i Âliyye ve idare-i umur-ı mülkiyeyi bilemiyeceğinden" şimdilik o taraflarda münasip bir hizmette istihdam olunmasını, ancak vali paşa oralarda bulunmasını uygun görmezse İstanbul'a gönderilebileceğini önerdiğini okuyoruz.[87] Nitekim Yezdanşêr 1849 yılı Mart ayında önce İstanbul'a ve sonra aynı yıl içinde Musul'a geri gönderildi. Cizre'ye geri dönmesine müsaade edilmedi.[88] Bu muameleye içerlemiş olmalıdır, çünkü Kırım Savaşı sırasında ilk fırsatta isyan etti.

Bu arada Tanzimat, Kürdistan'da ciddi olarak uygulanmaya başlamıştı. Devlet asker ve vergi toplamaya başladı. Yeni vergilerin bir örneği 1852 yılında konan bir tür geçici vergi olan iane-i umumiye idi. Tahsilatlar tablosuna göre örneğin Diyarbekir sancağı 19.093 kese ve 460 kuruş, Dersim 534 kese ve 60 kuruş, Muş 1363 kese ve 100 kuruş, Hakkâri 415 kese, Cizre 458 kese ve 240 kuruş ödeyecekti.[89] Fakat bu miktarlar daha sonra azaltılmış olmalıdır, çünkü Meclis-i Vâlâ'nın 31 Temmuz 1853 tarihli bir ka-

rarında Kürdistan eyaletine tahsis edilen 620 bin kuruştan sadece 300 bin kuruşun toplanabileceğini okuyoruz. O tarihte Diyarbekir, Dersim, Siirt ve Muş sancakları Kürdistan eyaletine dahildi. Yerel yetkililer şayet geriye kalan kısım da toplanırsa fakir düşmüş ahalinin kaçıp oraya buraya dağılacağına dair dilekçe vermişti. Bu yüzden ciddi bir indirim yapılmasını istediler. Meclis, bölge halkının evvelce maruz kaldığı baskılardan daha yeni kurtarılmış olduklarını ve gerçekten zor durumda olduklarını belirtti. Fakat meclis doğrudan doğruya iptalin benzer durumdaki halk için kötü bir örnek oluşturacağına ve meblağ bütçede kaydedilmiş olduğu için sadece bir süre ertelenebileceğine karar verdi. Sultan bu kararı onayladı.[90] Öte yandan Hakkâri kaimmakamı İsmail Kâmil Paşa sancaktaki kaza ve köyleri ziyaret etmiş ve verginin geçici olduğunu izah etmişti. Paşa aynı zamanda şeyhlere vs. yerel ileri gelenlere hediyeler dağıtmıştı. Erkek nüfusa ilaveten 12.418 kişi kaydedebilmiş, böylece sancağın toplam ianesini 911 kese 360 kuruşa çıkarmıştı. Aradaki fark sık sık İran sınırını geçen kaydedilmemiş göçebe aşiretlerden kaynaklanıyordu. 4. Bölüm'de görmüş olduğumuz üzere Kırım Savaşı sırasında başka bir olağanüstü vergi daha (iane-i harbiye veya iane-i cihadiye) koyulmuştu.

3. Bölüm'de 1853 yılının sonbaharında Kars yakınlarında Osmanlı ve Rus orduları arasında birçok çarpışmanın olduğunu görmüştük. Osmanlılar bu muharebelerden birini kazanmalarına rağmen 1853 yılının Aralık ayında Başgedikler muharebesinde ağır bir yenilgiye uğramışlardı. Bu muharebede on beş - on altı bin kadar başıbozuk Kürt süvarisi vardı. Fakat bunlar ilk silahlar ateşlendikten hemen sonra dağılmışlardı. Bundan sonra Kürt başıbozuklar nizami Rus kuvvetleriyle savaşmaya istekli olmadılar. Aslında bu başıbozukların çoğu barış zamanında bile yağma ve soygun eğilimi olan hudut boyundaki göçebe Kürt aşiretlerindendi. Savaştan önce bile Rus topraklarında talan ve hatta köle ticareti yapıyorlardı ve bu tecavüzlerden dolayı Rusya sefareti Osmanlı hükümetine sayısız protesto notası vermişti.[91]

Erzurum'daki İngiliz konsolosu İstanbul'daki İngiliz elçiliğine 25 Haziran 1853 tarihli mektubunda "ülkenin her tarafında Kürt-

ler hem yollarda hem köylerde aktif bir şekilde soygun yapıyorlar" diye yazmıştı. Konsolos, "ülke Kürtlerin keyfine bırakılırsa çiftçiler hesaplanamayan zararlar görecekler" diye bildirmişti. Erzurum'da toplanacak kuvvetlerin sayısının 40 bini bulması bekleniyordu. Konsolos Babıâli ve ordunun böyle etkileyici bir güçle Gürcistan'a saldırmaya kalkışmamasını umuyordu, çünkü "Türk subaylarının yeteneksizliğinden dolayı pek başarı şansı olmayacağını" düşünüyordu.[92]

Rusların da Rusya tebaası olan Kürtlerden ve onlara katılmış olan birtakım Osmanlı Kürtlerinden kendi başıbozuklarını (*militsiya*) teşkil ettiğini eklememiz gerekir. Ayrıca Erivan Müslümanlarından (bir bölüğü "bek [bey] bölüğü" adını taşıyan) 4. süvari alayı kurulmuştu. Rusya Kürtleri Ahmed Ağa'nın kumandasında 2. Alay, öteki Revanlı Binbaşı Cafer Ağa'nın kumandasında 1. Alay olmak üzere 1500'er kişilik iki süvari alayı oluşturdular. 2. Alay'da 1854'te Rusya tarafına geçen birçok Kürt vardı ve alayın bir bölüğü de Yezidi Kürtlerden oluşuyordu.[93] Hem Osmanlılar hem Ruslar bu serhat bölgesindeki Kürtleri kendi taraflarına çekmeye çalışırken aşiret mensupları genellikle herhangi bir tarafa meyletmiyor her iki tarafı da tatmin etmeye çalışıyorlardı. Tipik olarak kimin muzaffer olacağını belirlemeye ve yanlış tarafa katılmanın sonuçlarından kaçınmak için o tarafı tutmaya çalışıyorlardı. Örneğin Kars kaimmakamı paşa yukarıda adı geçen Revanlı Cafer Ağa'nın "iki bin nefer süvari ile hizmet-i cenab-ı padişahide bulunmak üzere hazır ve hahişger" olduğunu Ekim 1853'te seraskerliğe bildirmişti.[94] Kuşkusuz 2000 süvari sayısı büyük bir abartmaydı. Osmanlı paşasına Osmanlı taraftarı görünen Cafer Ağa, o sırada veya daha sonra Rusya'nın yanında savaşa katıldı, Bayezid muharebesinde yer aldı. Bu aşiret reisleri hangi tarafı tutarlarsa tutsunlar o tarafın başına dert oluyorlardı, çünkü genel olarak başıbozukların tüm fenalıklarına eğilimleri vardı. Bir bozgun veya geri çekilme durumunda kendi ordugâhlarını yağmalamakta tereddüt etmiyorlar ve ayrıca Ermeni köyleri ile İran'dan gelen kervanları soyuyorlardı.

1853 yılının Aralık ayındaki Başgedikler muharebesinden sonra serhat bölgesinden on dört kadar Kürt reisi Rus ordusu ile bir

anlaşmaya varmak için Gümrü'deki (Aleksandropol) Rus karargâhına gittiler. Kürtlerle ilişkileri geliştirmek görevi Albay Mihail T. Loris-Melikov'a verilmişti. Loris-Melikov ayrıca 1854 yılının Mart ayında Zilanlı aşiretinden Ahmed Ağa ile buluştu. Sonra Kasım ayında Osmanlıların hizmetinde kapucubaşı rütbesine sahip olan güçlü Kürt reis Kasım Han (veya Kasım Ağa'nın) Rus tarafına bağlılığını sağlamayı başardı. Kasım Ağa'ya albay rütbesi ve buna uygun maaş verildi. Öteki reislere de değerli hediyeler verildi; Albay Williams'a göre Kasım Ağa'nın üç yüz Kürdünün her birine altı gümüş ruble verildi.[95] Yaklaşık olarak 1 sterlin yani 125 kuruşa eşdeğer olan bu meblağı Osmanlı askerlerinin aylık maaşı (düzensiz olarak ödenen 20 kuruş) ve başıbozuk süvarilerinki (tahsisat dahil 80 kuruş) ile karşılaştırırsak Rusların daha iyi ödeme yaptıkları bellidir.

Kasım Ağa Erzurum valisi ve Anadolu ordusunun kumandanı Zarif Mustafa Paşa'nın Sultan'ın ordusu için bir süvari kuvveti temin etme emrine itaat etmek zorundaydı. Fakat Kasım Ağa sadece iki yüz nefer temin etti. Rus askeri istihbarat subayı Pyotr Averyanov'a göre Kürtlerin alenen Osmanlıları terk edememelerine rağmen reisleri her gün Gümrü yakınlarındaki Rus ordugâhını ziyaret edip Türklerin Kars'a doğru ilk geri çekilişinde çarın kuvvetlerine katılacaklarını ve Rusların ilk zaferinde Türk hükümetine olan bağlılıklarını alenen inkâr edeceklerini vaat ediyorlardı.[96] 1855 yılının Nisan ayında General Muravyov Rus harbiye bakanı Knez Dolgorukov'a Knez General Behbutov'un Kürt reislerle olan ilişkilerini rapor etmiş olduğunu rapor etti. Behbutov bir Kazak alayı ile Albay Loris-Melikov'un alayını Kağızman'daki Kızıl Kilise Köyü'ne göndermişti. Loris-Melikov'un görevi Kasım Han ile buluşup onu konumunu açıkça ortaya koymaya mecbur etmek, hudut boyundaki on bir Ermeni ve Karapapak köyünün reisleri ile buluşmak ve Kürtlerden ne kadar başıbozuk süvari temin edilebileceğine bakmaktı.[97]

Savaşın başlangıcında Osmanlı ordusuna katılarak kolay ganimet ummuş olan aşiret Kürtleri şimdi Rusların karşısına dikilme hususunda çok ihtiyatlıydılar. Osmanlı ordusundan firar ettiler.

Aslında 5 Ağustos 1854'teki Kürekdere muharebesinde sayıları yaklaşık 500'e kadar düştü. Bu muharebenin Osmanlı Anadolu ordusu için tam bir hezimet olduğu görüldü: 18 bin kişilik bir Rus ordusu 40 bin kişilik bir Osmanlı ordusunu meydan muharebesinde darmadağın etti. Bundan sonra pek az Kürt başıbozuğu Ruslara karşı savaştı. Erivan'daki Rus kuvvetlerinin kumandanı Albay Tsumpfort Yezdanşêr'e 20 Ağustos (1 Eylül) 1854 tarihli bir mektup gönderdi.[98] Rus kumandan mektubunda Yezdanşêr'i Rus-Osmanlı Savaşı'na katılmaması hususunda uyarıyordu.

Bu sırada durum Kürdistan'da bir isyanı çok kolaylaştırıcıydı. Osmanlı kuvvetleri Rus ordusuna karşı Erzurum ve Kars'ta toplanmışlardı. Cephe gerisinde pek az nizami kuvvet kalmıştı. Bu sebepten dolayı bazı Kürt aşiretleri şimdi köyleri yağmalıyordu. Örneğin Harput eyaleti dahilinde kain Dersim sancağı aşiretlerinden Abbas Uşağı ve Pilvenkli "ekrad-ı bednihadı" isyan etmişlerdi ve onlara engel olacak askerler olmadığından yolcuları ve çevre köylerin halkını soyuyorlardı. Harput valisi 1854 yılının Temmuz ayında isyanın bastırılmış olduğunu rapor etti.[99]

Yezdanşêr'e Osmanlı ordusu için Cizre ve Botan'dan Kürt piyade ve süvarisini askere alması emredilmişti. O Musul'dan Cizre'ye 200 süvari ile geldi ve 900 kişiyi askere kaydetti. Fakat kısa sürede askere kaydetme faaliyetlerinden dolayı alacağı paranın miktarı hususunda Osmanlı paşaları ile anlaşmazlığa düştü.[100] 1854 yılının sonbaharında Yezdanşêr itaatsizliğinin ilk sinyallerini verdi. Onun hangi tarihte ve nasıl isyan ettiği tam olarak bilinmemekle beraber başlangıcını 1854 yılının Kasım ayı olarak tarihlendirebiliriz, çünkü 11 Kasım 1854'e tekabül eden 1270 Teşrin-i Evvel mali ayının sonunda maaşı kesilmişti.[101] Anadolu ordusundan Kaymakam Salih Bey müzakereler için ona gönderildi. BOA'da Yezdanşêr'in muhtemelen Salih Bey vasıtasıyla göndermiş olduğu, 1854 yılının Kasım ayından 1855 yılının Ocak ayına kadar çeşitli tarihlerde bazı dilekçeleri vardır. Bu dilekçelerde Yezdanşêr kendisini mazur göstermeye çalışarak yaptıklarının isyan gayesiyle olmadığını iddia etmekte ve bazı yerel yetkililerin (özellikle Mardin kaimmakamı Osman Paşa'nın) kendisine haksızlık yaptıklarından şikâyet etmektedir. Ne

var ki onun ve kardeşi Mansur Bey'in bazı küçük kazaların müdürlerine yazmış oldukları Arapça ve Farsça bazı mektupları ele geçmişti. Bu mektuplarda bu müdürleri kendilerine katılmaya teşvik ediyorlardı. Bu müdürler sahip oldukları yurtluk ve ocaklık tımarları ellerinden alınıp karşılığında kendilerine böyle küçük unvanlar ve görevler verilmiş olan Kürt hanedanındandı. Bu yüzden Babıâli tabiatıyla Yezdanşêr'in masumiyet iddialarını kabul etmedi.[102]

Bu mektuplardan 17 Kasım 1854 tarihli birinde Yezdanşêr, Hacı Süleyman Ağa ile Molla Sadık'ın kendisine karşı entrika çevirdiklerini ve Mardin kaimmakamı Osman Paşa'nın kendisinin askere aldığı 1000 piyade ile 200 süvarinin tahsisatlarını ona vermediğini yazmıştı. Buna öfkelenerek bu iki entrikacıyı ele geçirip onları ne olduğu belirtilmemiş bir şekilde cezalandırdığını rapor ediyordu. Sonra şayet niyetinin isyan olsaydı ailesini yanına getirmiş olacağını ileri sürüyordu ve itaatinin başka bir ispatı olarak oğlunu veya kethüdasını rehine olarak göndermeyi teklif ediyordu.[103]

Yezdanşêr Siirt'ten gönderdiği 7 Ocak 1855 tarihli bir mektupta askerlerini dağıtma ve teslim olma hususundaki şartlarını belirtti. Evvela Musul'daki ailesinin Cizre'ye gelmesine müsaade edilmeliydi. İkinci olarak Cizre ve Botan kazaları ona ve Hacı Behram kazası kardeşi Mansur Bey'e verilmeliydi. Her ikisi için rey ve aman buyruldusu çıkarılmalıydı. Üçüncü olarak kapucubaşı rütbesine sahip Şirvanlı Said Bey, Şirvan kazası müdürü yapılmalı ve ona af çıkarılmalıydı. Dördüncü husus olarak Garzan ve Midyat garnizonlarındaki askerler geri çekilmeli ve Garzan, Midyat ve Cizre'de harp esiri olarak bulunan Yezdanşêr'in adamları serbest bırakılmalıydı. O hâlâ Siirt'e emir üzerine ilkbaharda Anadolu ordusuna katılacak 1500 asker toplamaya geldiğini ileri sürüyordu. Belli bazı kişilerin entrikaları yüzünden endişeli olduğunu bildiriyor ve ona karşı çevrilen bu entrikalara ve desiselere bir son verilirse iyi hizmet vermeye devam edeceğine işaret ediyordu.[104]

Mektupta yazdıklarına rağmen Yezdanşêr 1855 yılının Ocak veya Şubat ayında 2000 atlı kuvvetle Bitlis'i aldı. Sonra 1855 yılı Şubat ayının ortasında Midyat şehrine saldırdı ve yağmaladı. Diyarbekir'deki Britanya konsolosu bu olayı şöyle rapor etti:

> Son zamanlarda *Ezdeen shir* Bey Midyat kazasına saldırıp yağmaladı ve neredeyse tamamen tahrip etti. Abdullah Bey diye birinin kumandasındaki sadece başıbozuklardan oluşan hükümet birlikleri az direndiler veya hiç direnmediler, bir kısmı Mardin'e geri döndü ve Abdullah Bey geri kalanlarla yolu üstündeki bütün köyleri yağmalayarak Sur ile Midyat arasındaki kendi köyüne geri döndü. Sonra kumandanlıktan istifa etti ve Mardin kaimmakamı Osman Paşa davranışından dolayı hiçbir soruşturma yapmaksızın bunu kabul etti... Bağdad'dan Musul'a gönderilen 3000 kadar nizami asker ve 4000 kadar başıbozuğun şimdi Cizre'ye doğru ilerlemekte oldukları söyleniyor. Onların hareketi *Ezdeen shir* Bey'in Midyat'dan oraya doğru geri çekilmesine sebep oldu ve Mardin'e saldırı tehlikesini engelledi.[105]

Yezdanşêr'in zengin hediyeler göndererek Mardin civarındaki Araplarla dostça münasebetler tesis ettiği de rapor edilmişti. Başarıları ona çok büyük cesaret vermişti ve şayet Cizre'ye doğru gelmekte olan hükümet kuvvetlerini dağıtabilirse Arapların Musul'a saldırıp yağmalamak için onunla birleşecekleri düşünülüyordu. O zaman Yezdanşêr Musul, Siirt ve Van'ı kontrol edecekti. Bu arada isyanı büyüyordu.

Diyarbekir ve Musul'daki İngiliz konsoloslarına ulaşan bilgilere ve bazı Amerikan misyonerlerin raporlarına göre Yezdanşêr bölgedeki Yakubiler, Nesturiler, Yahudiler, Ermeniler ve Yezidiler gibi gayrimüslimlere çok acımasızca davranıyordu. Bu fanatik adam sırf zevk için Yezidilerin boğazını kesiyor, canlı Yezidi getirene 500 kuruş ödül veriyordu. Yezdanşêr ve adamları ayrıca 300 kadar kadın ve kız çocuğunu köle etmişlerdi. Musul'daki İngiltere ve Fransa konsolosları bu kadınların ailelerine iadesi için uğraşmışlardı.[106]

Averyanov ve bazı Kürt tarihçiler Yezdanşêr'e bağlı kuvvetlerin mevcudunun 60 bin veya hatta 100 bini bulduğunu yazmışlardır ancak bu sayılar çok abartılıdır.[107] Bununla birlikte isyana katılanların sayısı muhtemelen Bedirhan'ın peşinden gidenlerinkinden daha çoktu. Bazı Osmanlı kaynakları da İzzeddin Şir'in isyanının daha büyük bir mesele olduğunu doğrular. Örneğin Zaho sancağının (Cizre, Hacı Behram ve Bohtan da dahildi) kaimmakamı, isyanın Bedirhan'ınkinden çok daha büyük olduğunu, Kürtler arasın-

daki birlik ve dayanışmanın, Osmanlıların Kürdistan'ı fethettikleri zamandan beri görülmemiş ve benzersiz şekilde şiddetli muharebeler yapılmasına sebep olduğunu rapor etmişti.[108] Fakat bu ifadelere de ihtiyatla bakmak lazımdır, çünkü Zaho kaimmakamı kendi hizmetlerini abartmak için asilerin sayısını abartmış olabilir.

Yezdanşêr aynı zamanda Rus ordu komutanına ortak harekât öneren mektuplar yazmıştı. Rus ordusunun Bayezid'de olduğunu zannediyordu, ama ordu kışı geçirmek için Erivan'a çekilmişti. Bu yüzden mektupları çok muhtemeldir ki Rus ordusuna ulaşmadı.[109] Mektuplar ulaşsaydı bile Rus ordusunun harekete geçeceği şüphelidir, çünkü o tarihte Knez Behbutov çok ihtiyatlı davranıyordu veya Erivan'dan çok ileriye gitmemek için emir almıştı.

İngiltere'nin Müdahalesi ve İsyanın Bastırılması

Bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefikleri, başka bir ifadeyle Britanya ve Fransa bu isyanın büyümesinden ve sonuç olarak doğu cephesinin zayıflamasından endişelenmeye başladılar. Özellikle İngiltere isyanın yayılmasını ve ciddileşmesini engellemek istiyordu; bunun için Musul'daki konsolosuna Yezdanşêr ile Osmanlı yetkilileri arasında aracılık yapma görevi verilmişti. Anadolu ordusundaki İngiliz askeri komiseri General Williams, Yezdanşêr ile 1849 yılında Cizre'de tanışmıştı. O sırada Yarbay Williams, Babıâli ile İran arasındaki sınır meselesinin halli için kurulmuş olan komisyonda İngiltere temsilcisiydi.[110] Williams şimdi Yezdanşêr'e Musul'daki İngiliz konsolosluğuna sığınırsa can ve mal güvenliği garantisi vermeye karar vermişti. Adolphus Slade'e göre ise Williams "onun [Yezdanşêr'in] zulme uğramış bir adam olduğuna inandırılmıştı".[111] Williams, Clarendon'a 12 Aralık 1854 tarihli raporunda isyan haberini şöyle yorumlamıştı:

> Siirt'teki ve Bitlis istikametindeki Kürtlerin ayaklandığına dair bana kötü söylentiler ulaştı: Bu, Zarif Mustafa Paşa ve Şamlı Hasan Yazıcı'nın başıbozukların maaşını çalmalarının tabii sonucudur. Bu adamlar kendilerini soymak yerine düşmana karşı sevk etmeleri gerekenlere karşı küskünlük ve intikam hisleriyle dolu olarak kamplarına geri döndüler...[112]

General Williams isyanı bastırmak için Anadolu ordusundan birlik gönderilmesini hiç istemiyordu, çünkü bunun ordunun Ruslara karşı konumunu zayıflatmasından çekiniyordu. Bu yüzden Lord Stratford'a Babıâli'den bu isyana karşı Anadolu ordusunun hiçbir kısmının kullanılmaması için ısrarcı olmasını yazdı.[113] Lord Stratford buna göre Babıâli'ye Kars'taki ordudan Yezdanşêr'in üstüne birlik gönderilmemesini, bunun yerine Suriye'dekilerin (Halep) katılacağı İstanbul'daki askerlerin kullanılmasını tavsiye etti. Anlaşıldığına göre Babıâli bu öneriyi kabul etti ve Bağdat'taki askerleri de kullanmaya karar verdi. Williams, İstanbul'dan gelen emir üzerine Anadolu ordusunun komutan vekili Şükrü Paşa'nın bir piyade alayı, bir süvari alayı ve altı toplu bir bataryanın Siirt ve Cizre üzerine gitmek için Toprakkale'den çıkmalarını emretmiş olduğunu Stratford'a rapor etti. Bunun üzerine Lord Stratford Sadrazam Reşid Paşa'ya yazarak bu birliğin kalın kar örtüsü ve yoğun soğuktan dolayı gideceği yere hiçbir zaman ulaşamayacağını ifade etti ve böyle çok tehlikeli bir önlemin İngiliz askeri komiserinin görüşüne başvurmadan İstanbul'dan gönderilen emirlerle alınmasını protesto etti.[114]

Reşid Paşa, Şükrü Paşa'ya emrin Stratford'un Babıâli'ye notasından çok önce verilmiş olduğunu söylemişti. Stratford'un tavsiyeleri üzerine serasker emri altındaki birliklerden herhangi birini göndermekten geri durması için bir karşı emir göndermiş ve onu Babıâli'nin karışıklığı bastırmak için başka tedbirler aldığı hususunda bilgilendirmişti. Pisani aynı zamanda Reşid Paşa'nın yeni müşir Vasıf Paşa'ya yola çıkışından iki gün önce Kars veya Erzurum'daki ordunun herhangi bir birliğinin görev yerinden ayrılmasına engel olmak için sözlü talimat vermiş olduğunu rapor ediyordu. İngiliz askeri komiserinin görüşüne başvurmaya gelince Reşid Paşa, Şükrü Paşa'nın böyle davranmak mecburiyetinde olmadığını beyan ediyordu, çünkü onun amirlerinden aldığı emirler kesindi ve hiçbir şekilde onları göz ardı edemezdi. İngiliz askeri komiseri genel olarak orduyla doğrudan ilişkili hususlarda kendisine danışılması hakkına sahiptir, ama dahili meselelerde Ba-

bıâli'nin kendi memurlarına doğrudan doğruya verdiği emirlere müdahale hakkı yoktur diye ekledi.[115]

Bu arada Williams kendi başına hareket etmeye karar verdi ve Yezdanşêr'e bir haberci gönderdi; bu kişi, Kars'ta Anadolu ordusuna kaydolmuş ve Erzurum'a görevle gelmiş olan Binbaşı Mahmud Ağa veya Mahmud Efendi adındaki bir Leh muhtedisiydi. Sabık Diyarbakır valisi[116] ve şimdi Kastamonu valisi olan Hamdi Paşa'nın, Mardin kaimmakamı Osman Paşa'nın ve Siirt kaimmakamı Kenan Paşa'nın raporlarına göre bu Mahmud Ağa isyancıları kuşatmış olan Osmanlı kuvvetlerinin kumandanını hiç ziyaret etmeksizin doğrudan doğruya Yezdanşêr'in yanına gitti.[117] Williams, Yezdanşêr'e 28 Ocak 1855 tarihli mektubunda yetkililerin onun Van, Bitlis ve Muş'taki Kürt reisleriyle yazışmasından haberdar olduklarını yazmıştı. Majesteleri Britanya Kraliçesi'nin Sultan'dan ferik rütbesini almış özel komiseri kimliği ile Williams, Yezdanşêr'i üç devleti karşısına almama hususunda uyarıyordu. Williams kendiliğinden teslim olursa İngiltere ve Fransa adına Yezdanşêr'in hayatını ve malını garanti ediyordu.[118]

Öte yandan Anadolu ordusunda General Williams'ın emrindeki tıbbi müfettiş İngiliz doktor Humphry Sandwith hatıratında Mahmud Efendi'nin önce Osmanlı kumandanı Kavaklı Mehmed Paşa'yı ziyaret ettiğini, paşanın Mahmud'un misyonunu öğrenince Yezdanşêr'i yakalamak üzere olduğunu düşünerek Mahmud'u tevkif ettiğini yazmıştır. Fakat General Williams'ın nüfuzundan çekinen Mehmed Paşa sonra Mahmud'u serbest bırakmış, o da Yezdanşêr'e gidip kendisine emanet edilen mektupları ona vermişti.[119] Yezdanşêr, Williams'ın öne sürdüğü şartları kabul etti ve kardeşi Mansur Bey ve maiyetiyle birlikte teslim olmak üzere Musul'daki Britanya konsolosluğuna gitmeyi vaat etti. Mahmud, Yezdanşêr'in vaatlerine inandı ve Anadolu ordusundan Ferik Veli Paşa'ya onun gelmesine gerek olmadığını yazdı. Serasker Paşa da Anadolu ordusu müşiri Vasıf Paşa'ya Ferik Veli Paşa fırkasının Cizre'ye gitmemesi ve yola çıkmışsa geri dönmesi için emir yazmıştı. Ancak emir gelinceye dek Ferik Veli Paşa Bitlis'e, oradan da Siirt'e varmıştı. Vasıf Paşa'ya göre "Cizreli İzzeddin Şir Bey"

başına on bin kadar "haşerat" toplamış, asakir-i şahane ile muharebede 1300 kadarı "telef" ve 1500 kadarı "ahz ü girift" olunmuş, yirmi otuz kadar atlı ile kalan "mir-i merkum" da ricat ve firar etmişti. Önceden "mir-i merkuma" gönderilmiş olan Binbaşı Mahmud Ağa orada bulunmak cihetle Musul'da olan İngiltere konsolosuna gitmiş ve yine daha önce oralardan savuşmuş olan Siirt kaimmakamı Kenan Paşa ile kaza müdirleri yine yerlerine dönmüşlerdi.[120]

Nihayet Yezdanşêr, kardeşi Mansur Bey, Şirvanlı Said Bey ve Hacı Behram'lı Said Bey'in oğlu İbrahim Bey, Binbaşı Mahmud ile birlikte Musul'a gittiler ve İngiltere konsolosluğuna sığındılar. Sandwith, Williams'ın inisiyatifini "Mehemed Kavaklı Paşa'nın emrindekinden daha büyük bir Türk ordusunun birçok ayda yapamayacağını birkaç gün içinde halletmiş cesur ve tam vaktinde alınmış bir tedbir" olarak tamamen tasvip ediyordu. Williams'ın muhtemelen Asya'daki Türkiye'nin güney yarısını kurtardığını iddia eden Sandwith şunları yazmıştır:

> Şark'ta bir İngiliz'in sözünün o kadar sihirli bir gücü vardır ki Mahmud Efendi'nin misyonunun gerçekliğinden emin olunca o asi, idare etmesi zor ve en ufak bir başarısızlıkta firar etmeye hazır taraftarlarla tehlikelerle dolu bir dağlık arazide sefer riskine girmektense hemen kendisini Musul konsolosunun güvencesine teslim etmeyi tercih etmiştir. Türk İmparatorluğu'nun bütün vezirlerinin ve paşalarının tüm vaatleri bu ihtiyatlı reisi kendini onların ellerine teslim etmek için kandıramazdı, çünkü o böyle adamların güvenilmezliğini çok iyi biliyordu.[121]

Sandwith ve Williams'ın anlattıklarıyla Hamdi, Osman ve Kenan Paşaların beyanlarını karşılaştırmak gereklidir ancak doğruyu bulmak yine de kolay değildir. Şayet Williams müdahale etmeseydi Yezdanşêr yine ele geçirilir veya Kavaklı Mehmed Paşa'nın kuvvetlerine teslim olmaya mecbur edilebilir miydi? Bu soru üzerine sadece spekülasyon yapabiliriz. Öte yandan Stratford de Redcliffe'e cevabında kendini savunan Williams Paşa Osmanlı paşalarının olurunu aldığını ve asi reise teklifte bulunma hakkı veya yetki-

sini almadığını, ama "kendisini tamamen Majesteleri Kraliçe'nin Hükümetinin ve aynı zamanda Ekselansları'nın olumlu yorumuna teslim ettiğini" bildiriyor ve şöyle diyordu: 1) Söz konusu subay olan Mahmud Efendi'nin hainin düşmanla yazışmalarını bana teslim etmesi ve benim talimatlarımı yerine getirmesi Kars'taki komutan Kerim Paşa tarafından istenmişti. Ben bu yüzden o mektupları Siz Ekselansları'na gönderdim ve asi Kürt reisine misyonunu ifa etmesi için Mahmud Efendi'yi yanımda tuttum. 2) Bu mektupları kaleme almadan önce bu eyaletin valisine ve aynı zamanda isyan ateşinin tüm Kürdistan'ı sarmasına engel olmak için projenin denenmeye değer olduğunu beyan eden Şükrü Paşa'ya danıştım. 3) Valinin kâtibi Ekselansları'nın izniyle bu mektupları benim için yazdı. 4) Ordu Defterdarı yolculuğunu yapması için Mahmud Efendi'ye gerekli harcırahı temin etti ve vali o subaya atlar vs. için emirler verdi. 5) 1849 yılında Cizre'de asi ile şahsen tanışmış olmam hepimizin onun benim çağrımı karşılıksız bırakmayacağını ümit etmemize yol açtı.[122]

Şayet bu hususlar doğruysa Williams'ın kendi başına hareket etmediği bellidir. Bu durum aynı zamanda Erzurum'daki paşaların Williams'a karşı çaresizliklerini gösterir. Binbaşı Mahmud ve Kürt reisler Musul'a vardıkları zaman orada görevli olan Osmanlı paşası onları kendi kontrolüne almaya çalıştı. Fransa konsolosu da İngiliz konsolosunun orada olmamasına rağmen onları teslim etmedi. Böylece Yezdanşêr ve isyanda işbirliği edenler 1855 yılının Eylül ayına kadar Musul'da kaldılar ve sonra sıkı muhafaza altında Diyarbekir üzerinden İstanbul'a gönderildiler.

Yezdanşêr'in, kardeşi Mansur'un ve bazı başka reislerin teslim olmasından sonra isyancı kuvvetler çok çabuk dağıldılar. Öte yandan Yezdanşêr'in isyanı süresince Rus ordusu aşırı ihtiyatlı kalmış ve harekâtlarını o Kürt asilerle koordine ederek Osmanlı ordusunu iki ateş arasında yakalamak gibi çok uygun bir fırsatı kaçırmıştı. Averyanov da aynı minval üzerine, şayet Yezdanşêr yeni tayin edilen Rus kumandanı ve Kafkasya naibi General Nikolay Muravyov'un geldiği ilkbahara kadar isyanını erteleseydi Ruslardan yardım almış olabileceğini iddia etmiştir. Fakat Erivan'daki Rus

ordusunun komutanı olan Knez Behbutov Van'a saldırmak ve Kürtlere katılmak için yapılan bütün önerilere karşı çıktı.[123]

Yezdanşêr, kardeşi Mansur ve maiyeti 1856 yılının Nisan ayına kadar İstanbul'da hapsedildiler, sonra Vidin'e sürgüne gönderildiler. Bu zaman zarfında Meclis-i Vâlâ onu yargılamış ve devlete karşı işlediği suçlardan başka altmış sivilin öldürülmesinden suçlu bulmuştu. Stratford de Redcliffe kendisiyle mutabakata varılmadan Yezdanşêr ve maiyetinin Vidin'e sürgün edildiğini öğrenince bunu 17 Nisan 1856'da hariciye nazırı Fuad Paşa'ya resmi bir nota ile protesto etti. Stratford, Fuad Paşa'ya kendisinin "dahili bir meseleye müdahale etmek istememekle" beraber Yezdanşêr'in ve maiyetinin bir İngiliz subayına teslim olmuş olduklarını ve kendisinin onları "canları ve malları korunmak, Meclis-i Vâlâ'da muhakeme edilmek ve suçlu bulunmaları halinde Babıâli ve Majesteleri Kraliçe'nin elçiliği arasında kararlaştırılacak şekilde cezalandırılmak" şartıyla Babıâli'ye teslim ettiğini hatırlattı. Stratford sanıkların mahkemeye çıkarılmaksızın aylarca seraskerlikte tutulduklarını hatırlatıyordu.[124] Bu nota üzerine Fuad Paşa önce şifahen meselenin üzerinde zaten aralarında mutabakata varılmış olduğu cevabını verdi ve sonra dikkatle kaleme alınmış resmi bir nota ile Babıâli'nin sadece müttefikine duyduğu saygıdan dolayı her hukuk sisteminde ağır cezaya çarptırılmayı hak eden vahşi bir caniyi nasıl affettiğini izah etti; asinin halka karşı işlediği suçların bir listesini de ekledi.[125]

Yezdanşêr ve yakın çevresi 1858 yılının Ocak ayında Bosna'ya kaçtılar, ama yakalandılar ve 1858 yılının Nisan ayında Vidin'deki sürgün yerlerine geri getirildiler.[126] Bir yıl sonra ailesinin sürgünde ona katılmasına izin verildi. Ayrıca bazı Kürt eşrafından olan alacakları tahsil edildi ve ona gönderildi. 1865 yılında kardeşler devlet hizmetinde görev almak için başvurdular. Cevap olarak şimdi Tuna vilayeti içinde serbest oldukları, ama devlet hizmetinde görev almak için hâlâ bir müddet beklemeleri gerektiği söylendi. Yezdanşêr nihayet Tuna vilayetinde Adliye kazasının yöneticiliğine atandı ve sonra 1868 yılında Yanya mutasarrıfı oldu.[127] Muhtemelen bu görevdeyken 1870'lerde öldü.[128]

Firarlar, Asayiş Sorunları, Başıbozuklar, Yağma ve Kafa Kesme Olayları

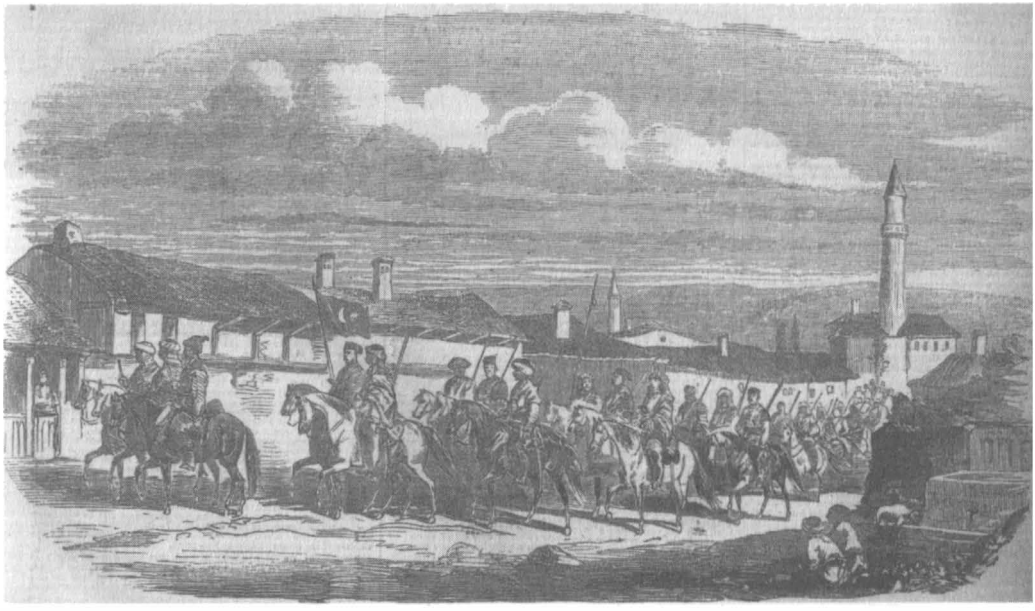
Kırım Savaşı sırasında Osmanlı acemi askerlerinin alımı resmi kura yoluyla değil daha ziyade elverişli görünenlerin köylerinde tutuklanmasıyla yapılıyordu. Bu durum özellikle Mısırlı askerler için geçerliydi. Sonuç olarak Osmanlı ordusunda daha savaştan önce başlamış olan firari askerlerin sayısı çoktu. Özellikle evlenmiş, aile sahibi orta yaşlı insanlar olan redif askerlerinin ilk fırsatta firar etme eğilimi vardı. Örneğin 1853 yılının Ağustos ayında Erzurum'a gitmekte olan 500 redif askeri Sivas ve Tokat yakınlarında firar edip eşkıya oldular ve kervanlar ile yolcuları soydular. Amasya'ya doğru giderken yolda bir Rum'u da öldürdüler.[129] Ferik Ali Rıza Paşa'ya göre 30 redif askeri 1853 yılının Ekim ayında Kars'tan Ardahan'a giderken firar ettiler.[130] Doktor Sandwith'e göre 1855 yılının başlarında "firarlar o kadar artmıştı ki sadece Sivas vilayetinde 10 bin firari olduğu herkes tarafından biliniyordu".[131]

1855 yılındaki Kars muhasarası sırasında Kars'tan firar etmiş olan askerlerden bazıları Ruslar tarafından esir alınmış ve savaş sonunda yapılan esir değiş tokuşu sırasında iade edilmişlerdi. Gemilerle İstanbul'a getirilen bu firarilerden 24 asker Ferik Hafız Paşa'nın başkanlığını yaptığı Divan-ı Harp'te yargılanmışlardı. Böylece bu askerlerin mahkeme zabıtlarında kaydedilen seslerini burada "duymak" fırsatına sahibiz. Onlardan biri olan Anadolu ordusu, 4. Nizamiye Piyade Alayı, 3. Tabur, 8. Bölük'ten Başçavuş Muşlu Said sorgusu esnasında kendisine teğmen rütbesi vaat edilmesine rağmen Kars'ta görev yaptığı iki yıl süresince sadece başçavuş maaşı aldığını ve borçlandığını söylemişti. "Vilayetimde çoluk çocuğum aç kaldı." Said sonra Erzurum'a gitmeye karar verdiğini ve doktora (Tabip Ahmed Efendi) niyetini anlattığını bildirdi. Bunun üzerine Ahmed Efendi kendi atını da alması için Said'e ısrar etmişti. Said geceleyin kaçmış ve Ruslar tarafından yakalanmıştı. "Gider [keder?] ve borçtan ve açlıktan ziyade sıkıldım firar ettim." Ayrıca Kars'ta tekrar evlenmişti. Karısını niye Kars'ta bıraktığı sorusuna karısına kaynatasının bakabileceği yanıtını vermiş ve "Can

cümleden akdem olduğundan kendimi kurtarırım hülyasıyla kaçtım" demişti.[132]

Başka bir firari, Anadolu ordusu, 2. Nizamiye Piyade Alayı, 1. Tabur, 7. Bölük'ten Başçavuş İstanbullu Osman da firarının açlıktan dolayı olduğu cevabını vermişti. Başkalarından daha az tayın mı verildiği sorulduğu zaman herkesin eşit tayın aldığını ama kendisinin açlığa daha fazla dayanamadığını söylemişti. Başçavuş Osman kendi ifadesiyle 29 Eylül 1855'teki Kars muharebesini kastederek Tahmas muharebesinden kırk beş gün sonra firar etmişti; Tahmas Kars'taki tabyalardan biriydi. Böylece Osmanlı ordusunu Kars'ın düşmesinden yedi gün önce terk etmişti. Sorgucular Osman'ın firarı hakkında Onbaşı Halil ve Yüzbaşı İbrahim Ağa'yı da sorgulamışlardı. Yüzbaşı hepsi gece görevi esnasında firar eden Başçavuş Osman ile birlikte beş askerin olduğunu söylemişti. Onbaşı Halil, Başçavuş Osman'ın kendisini ve Onbaşı Hasan'ı göreve götürdüğünü rapor etmişti. Ona kaçacaklarını söylemişler ve onun da onlarla birlikte gitmesini istemişlerdi. Fakat Halil kabul etmemiş, diğer ikisi ise kaçmıştı. Sonuçta firari askerlerin çoğu açlığa, hastalığa, tütünsüzlüğe, parasızlığa ve borca dayanamayıp kaçtıklarını bildirdiler. Firariler Rusya tarafına doğru değil Erzurum tarafına kaçmışlardı. Ancak Divan-ı Harp hepsine beşer yıl pranga cezası verdi.

Başıbozuklar veya resmi adıyla asakir-i muvazzafa daima bir sıkıntı kaynağı oldu.[133] Kaldıkları veya geçtikleri yerlerde sivilleri soyuyorlar ve öldürüyorlardı. Halkın tümüne karşı suç işlerken gayrimüslimler bundan en çok etkilenenlerdi, çünkü silahsız oldukları için saldırıya daha açıktılar. Kırım Savaşı sırasında başıbozuklar mezalimlerini ve yağmalarını sürdürdüler. Fakat bu sefer müttefik subayların mevcudiyetinden dolayı Osmanlı yetkilileri daha enerjik şekilde tepki verdiler. Şimdi Britanya ve Fransa sefaretleri siyaset dikte etmek için mükemmel bir konumda olduklarından dolayı başıbozukları kontrol etmesi ve mezalimlerine mani olması için Babıâli'ye baskı yaptılar. Bu bakımdan Stratford de Redcliffe gerçekten öne çıkar: Anlaşıldığına göre o Babıâli'ye bütün öteki elçilerin toplam olarak verdiklerinden daha çok sayıda resmi nota vermişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun tümüne yayılmış olan kon-

Başıbozukların Maçin'den Şumla'ya gelişleri, ILN, 13 Mayıs 1854

solosluk ağı sayesinde İngiliz elçisi birçok olay hakkında Osmanlı nazırları onları duymadan önce bile bilgi sahibiydi ve tedbir alınması için enerjik biçimde baskı yapıyordu.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Osmanlı hariciye nezaretinin siyasi kısmının evrakı arasında Babıâli'ye sunulmuş olan Britanya konsolosluk raporlarının birçok özeti bulunmaktadır. Bu raporlarda başıbozuklar ve aynı zamanda başıbozukları kontrol etmeleri gereken paşalar hakkında da şikâyetler vardır. Yerel yetkililer hakkında benzer şikâyetler münferit kişiler ve yerel meclisler tarafından da gönderiliyorlardı, fakat bu meclisler çoğu durumda iradesini dikte eden valinin elindeydi. Özellikle bu yerel meclislerin gayrimüslim üyeleri olan kocabaşılar kararları etkileyecek bir konumda değildi. Bunların, altına mühürlerini bastıkları mazbatalarda ne yazılı olduğunu tam olarak anladıkları bile şüphelidir.

Başıbozuk askerlerin seferber edilmesi 1853 yılının yazında başladı ve Britanya konsolosluklarının raporları da aynı zaman-

da gelmeye başladı. İlk raporlar Müslümanlarla Hıristiyanların birbirlerine yakın olarak yaşadıkları Amasya, Teselya, Selânik ve Şam gibi yerlerden gelmiş görünüyor. Birtakım Arnavut vs. başıbozuk askerlerin yoğun olarak bulundukları Teselya ve Selânik, Yunan milliyetçiliği ve sonraki ayaklanmanın olduğu hassas yörelerdi. 15 Haziran 1853 gibi erken bir tarihte muhtemelen Trabzon'dan gelmiş olan bir Britanya konsolosluk raporu redif askerlerin Amasya'da Hıristiyanlara karşı "aşırılıklarda" bulunduklarını bildiriyordu.[134] Lord Stratford, Reşid Paşa'ya hemen "Britanya'nın himayesi altındaki kişilere" yapılmış "hakaret ve suçları" protesto eden bir nota gönderdi.[135] Bu, Hıristiyanların muhtemelen Protestan olduklarını akla getirmektedir. 1853 yılı Temmuz ayında Selânik'teki İngiliz konsolosluğundan gelen bir raporda bildirildiğine göre Volo ve Larissa'da hem gayrinizami askerlerin davranışından hem de Teselya'ya birçok reis tarafından işe alınmak ümidiyle gelmiş olan yöredeki çok sayıdaki Arnavut'tan dolayı alarm devam ediyordu. Başıbozuklar maaş alamadıkları için gürültü ediyorlardı. Selanik başpiskoposu Olympus Dağı'ndaki Rum manastırında her şeyin yağmalanmış olduğuna ve manastırın parasının saklandığı yeri söylemedikleri için keşişlere işkence yapıldığına dair haber almıştı. Cosnia yakınlarındaki başka bir manastırın yağmalandığına ve keşişlere aynı şekilde kaynar yağ damlalarıyla işkence yapıldığına dair haberler vardı. Bunların Hacı Hüseyin Paşa'nın terhis edilmiş derbent askerleri tarafından yapıldığı zannediliyordu.[136] Konsolos aynı zamanda "faal bir rütbe sahibi askeri kişinin" bir miktar askerle birlikte bütün başıbozuk reislerine Larissa'daki karargâhından kumanda etmek üzere atanmasını öneriyordu.[137]

Hemen hemen aynı tarihte Şam'daki İngiliz konsolosluğundan gelen başka bir rapor Resul Ağa denen birinin 300 Kürt ("Koord") başıbozuk atlısının Raşiye'de 12 kişiyi soyduklarını ve öldürdüklerini bildiriyordu.[138]

Sadrazam Rumeli ordusunun kumandanı Ömer Lütfi Paşa'ya ve Turhala valisine 29 Ekim 1853'te emirler yazdı. Ömer Paşa'ya gönderilen talimata başıbozuk askerlerin bazı yerlerde çıkardıkları karışıklıklar hakkında Babıâli'ye sunulmuş olan bir raporun

tercümesinin eklendiği söylenmektedir. (Bu çok muhtemeldir ki başka bir İngiltere veya Fransa konsolosluk raporudur.) Sadrazam o sıkıntılı günlerde devletin tüm tebaasının her zamankinden daha ziyade tatmin edilmesi ve onların hiçbir şekilde gücendirilmemesi ve onların malının ve namusunun korunması gerektiğini söylemeye gerek olmadığını yazdı. Fakat sadrazam başıbozuk askerlerin bazı zavallı kimselere vs. tebaaya her nevi zalimane ve ahlaksızca muamele yaptıklarını belirtti. Sadrazam sonra böyle hareketlerin önlenmesini talep eden sultanın yeni sadır olan [ortaya çıkan] emrine ve bütün kumandanlara kendi makamından gönderilen emirlere atıfta bulundu.[139]

Tırhala valisine gönderilen emirde Yenişehr-i Fener'den gelen yazarı belirtilmemiş olan o yörede görevlendirilen başıbozukların yaptıkları mezalime dair bir mektubun ek olarak bulunduğundan da bahsediliyordu. Merkezi yetkililerin işaret ettiği üzere böylesine hareketler çok zararlıydı ve özellikle halihazırdaki çok kritik dönemde her nevi kötülüğe sebep oluyordu. Valinin buna göre böyle mezalimlere mani olması emrediliyordu.

Başıbozuk askerlerin Şekvetil ve Ahıska'da ve Gümrü civarında özellikle Ermeni köylerinde aşırılıklar yaptıklarını görmüştük. Onlar aynı zamanda para ödülü almak için bazı düşman askerlerinin veya hatta sivillerin kafasını kesmişlerdi. Bayındır'da gayrinizami süvariler onları getiren her adama 50 kuruş veren ve onların adlarını resmi olarak kaydeden Ahmed Paşa'ya yüz kadar kesilmiş kelle getirmişlerdi. O sonra kesilmiş kelleleri arabalara yükletmiş ve Kars'a müşire göndermişti.[140] Ahmed Paşa ayrıca Şüregel kazası müdiri Meded Bey'i Zilanlı aşiretinden Kasım Ağa, Kaskan aşiretinden Beto (Tebo?) ve Hasan Beyler, Cemedanlı aşiretinden Serhenk Ağa ve Kürt aşiretlerinin benzer bazı reisleriyle birlikte Rus tarafındaki Tuhaber (?) denen Kazak köyüne göndermişti. Onlar köyü yağmalamışlar ve bazı esirleri köle olarak almışlardı. Erzurum'daki askeri meclis Ahmed Paşa'nın köle kızlardan birini kendisine odalık olarak aldığını ama Abdi Paşa'nın onu serbest bıraktırdığını duyduklarını bildirmişti. Öteki köleler Kürt reislerin ellerinde kalmışlardı.

Müfettiş Hayreddin Paşa meclise on kadar köyden yağmalandığı söylenen 10.200 kadar sığır ve at, 29.838 koyun, 2760 somar (takriben 550 ton) arpa ve 3280 somar (takriben 650 ton) buğdayı da sormuştu. Erzurum meclisi böyle yağma olaylarının Ahmed Paşa'nın onayıyla yerel aşiretler ve gönüllü askerler tarafından yapıldığını ama köylere yağma için hiçbir nizami ve gayrinizami askerin gönderilmediğini beyan etmişti. Abdi Paşa "Revan aşiretinin" bazı Rus köylerini yağma edip Osmanlı topraklarına geri döndüğü söylentisinin olduğu ve muhtemelen bu haberlerin çarpıtıldığı cevabını vermişti. Öte yandan Sergerde Hasan Yazıcı savaştan sonraki sorgusunda Ahmed Paşa'nın emrinde Gümrü (Bayındır) muharebesine katılmamış olduğunu, ama "birçok şeyin alındığını" duyduğunu söylemişti. Kürekdere muharebesinden önce İsmail Paşa'nın (General Kmety) emrinde Bayındır'a akın yapmıştı. Orada askerlerin bir miktar öküz ve mandayı ganimet olarak aldıklarını (iğtinam), fakat bunun önemsiz bir miktar olduğunu, kendisinin bu öküzlerden 27'sini orduya getirdiğini ve koyun olan geriye kalanların askerler tarafından yendiğini söylemişti.[141]

Kars kadı naibi Ömer Efendi'nin ifadesine göre de Ahmed Paşa Gümrü'ye gittiğinde o havalide bulunan köylerin gayrimüslim ahalisinin (reayasının) bir takımı "emval ve eşyalarını bırakıp firar etmiş ve bir takımı da gelip reis-i erkân Ahmed Paşa'dan ve Müşir Abdi Paşa'dan istiman ve onlar dahi aman ita etmişler iken amanlarında sabit olmayıp başıbozuk askeri fukaradan bazılarını bi gayr-i hak katl ve idam ederek emval-i mevcude ve kaçanların emval-i metrukelerini yağma ve iğtinam etmişler"di. Reis ve müşir bu yağma olayları malumları olduğu halde men etmedikten başka bazı gasıpların ellerinde olan eşya ve hayvanattan kendilerine yarar eşyaları almışlardı. Ömer Efendi, "yine mesmuat olarak ol havaliden pek çok misillü hayvanat alınıp zabitan ve şunun bunun yedinde kalmış olduğu mütevatirdir" diyordu. Kağızman kasabası ahalisi de Müşir Abdi Paşa'nın izniyle Rusya sınırında bulunan Kalb köyünü basıp orada bulunan beş yüzden çok Rusya tüfenkleri ve otuz kadar deve ve beş yüz baş kadar sığır ve bir iki sürü koyun ve mefruşat eşyasını alıp getirmişler ve tüfenkleri Abdi Paşa alıp

gerisini ahali aralarında bölüşmüşlerdi. Daha sonra müşir tayin olunan Zarifi Paşa da "kasabanın müdiri vasıtasıyla ahaliyi tazyik ve cebr ederek taksim olunan hayvanat ve eşya-i saireyi canib-i miri için ahali-i merkumeden isteyip bir hayli şey almıştır. Ve bu taksim eyledikleri şeylerin topunu almak istemiş ise de Müsteşar Rıza Efendi hazretleri tecviz etmediklerinden afv ettirmişler hatta bu alınan hayvan ve saire gibi şeylerin telef olanları tazmin bile ettirilmiştir".[142] Kars şehrinde bulunan Ermenilere ait dükkânlardan başıbozuk askerleri çeşitli mal ve eşya çalmışlardı. Savaştan sonra dükkân sahipleri zararlarının tazminini istemişlerdi.[143]

1854 yılının Mart ayının başlarında Ermeni Patriği ve Ermeni milleti meclisi başıbozuk gönüllülerin Anadolu ordusuna (Erzurum ve Kars'a) giderken yaptıkları mezalim ve yağmadan şikâyet ederek sadrazama başvurmuşlardı. Ermeni patriğinin ve meclisin arizasına göre bu başıbozuklar başbuğlarının her biri için 5000 ila 10 bin kuruşu ve her başıbozuk için 40 ila 50 kuruşu zorla toplamışlardı. Ayrıca Harput ve Sivas vilayetlerinin Eğin, Arapkir, Kuruçay, Çemişkezek ve Divriği kazalarında reayadan at toplamışlardı. İstenen meblağları veremeyenleri çok kötü dövmüşler, evlere girmişler, yiyecek istemişler ve kadınlara tecavüz etmişlerdi. Aynı zamanda Paskalya sırasında bazı yerlerde kiliseleri on beş gün kapatmışlardı. Bu yüzden patrik ve meclis böyle zulümleri engellemek için bölge yöneticilerine emirler gönderilmesini istiyordu.[144] Sadrazam, Harput ve Sivas valileri ile başka valiler ve mutasarrıflara münasip emirler göndermişti.[145]

1854 yılının Mart ayında Varna, Edirne ve Erzurum'daki İngiliz konsolosları da başıbozukların sebep olduğu yağmalama vs. düzensizlikleri rapor etmişlerdi. Varna'daki İngiliz konsolosu 12 Mart 1854'te Lort Stratford'a Tuna boyunda Rahova (Rassova) yakınlarında "Türk gayrinizami askerlerin" yaptıkları mezalimi ve düzensizlikleri rapor etmişti. Ona göre, Eflâk'ta Rus birliklerinin toplanmasından kaçan bir grup Mokan (Transilvanyalı çoban) sürüleriyle birlikte Rahova'nın karşısındaki bir adaya sığınmışlardı. Anlaşıldığına göre Türk gayrinizami askerler adaya geçmişler ve Mokanların Avusturya tebaası olduklarını ve adada düşmanca

bir niyetle bulunmadıklarını bildirmelerine ve bu beyanın ispatı olarak silahsız olduklarını göstermelerine rağmen başıbozuklar tarafından otuzunun kafası oracıkta kesilmiş ve altı veya yedi bin koyun götürülmüştü. Mokanlardan biri kaçıp Varna'ya ulaşmış ve bu olay hakkında verdiği ifadeyi Avusturya konsolos yardımcısı Internuncio'ya rapor etmişti.[146] Konsolos benzer ve daha büyük mezalimin Rahova'dan beş saat uzaktaki Keserler köyü halkına başıbozuklar tarafından yapıldığını ilave etmişti. Kadınlara tecavüz edilmiş ve erkekler ile çocukların birçoğu öldürülmüştü. Kurtulabilenler ormanlara kaçmıştı.

Varna ile İstanbul arasındaki muntazam buharlı gemi postaları sayesinde rapor İstanbul'a çabucak ulaştı ve Stratford çobanlar Avusturya tebaası olmalarına rağmen Babıâli nezdinde protesto etme bakımından vakit kaybetmedi. Reşid Paşa'ya okunmak üzere sefaret baştercümanına verdiği talimatlarının üslubu hiddetli ve şiddetliydi:

> ... Bu hayâsızca umursamazlık için ne dinde ne siyasette bir mazeret bulunamaz. Gerçek dinin böyle dehşet verici şeylere cevaz vermesi mümkün değildir. Böyle barbarca vahşetle hareket eden bir dinin mensupları insanlığın düşmanı olarak davranılmayı hak ederler. Siyasete gelince Babıâli'nin doğru siyaseti Hıristiyan âleminin sempatisini kazanmak ve ordularında disiplini sağlamaktır. Başıbozuklar düşman karşısında kötü bir üne sahip olan korkaklardır. Bütün yiğitlikleri hükümdarlarının ülkesini tahrip etmek ve onun barışçıl tebaasını katletmekle tükenmektedir. Yararsızdan daha kötüdürler. Onların düzensizlikleri nizami ordunun düzenini bozuyor; onların örneği iyi askerlerin maneviyatını bozuyor.
>
> Böylesine müsamaha edilemez bir skandala son verilmesi için çare bulunması gerektiğini tekrarlıyorum ve Babıâli'den bu hususta ki niyetlerini bana bildirmesini talep ediyorum.[147]

Birkaç gün içinde Erzurum'daki konsolos da yakın köylerdeki biçare köylülerin başıbozuk askerler tarafından soyulduğunu yazdı. Kötü bir üne sahip başıbozuk reisi Hasan Yazıcı'nın Bayezid'de Selim Paşa tarafından tutuklanmış olduğunu duyduğunu ilave etti.[148] Edirne'den başka bir konsolosluk raporu Maraş ve Anka-

ra'dan gelen başıbozukların Şumnu'ya giderken yolda mezalim yaptıklarını bildirdi.[149] Başka bir İngiliz konsolosluk raporu Yeni-şehr-i Fener'in Müslüman ve gayrimüslim eşrafının başıbozukları dağıtmak için nizami askerlerin gönderilmesini talep etmekte olduklarını bildirdi. Bu kişiler şayet Babıâli asker göndermezse zaten halkı başıbozukların zorbalığından kurtarmak için hizmetlerini sunmakta olan asilere başvuracaklarını da bildiriyorlardı.[150]

İngiliz başmühendis General Sir John Burgoyne, Varna'dan Lord Stratford'a Şumnu ve Varna çevresindeki köylerin halkının ona başıbozukların onlara ve özellikle karılarına ve kızlarına yaptıkları hakaretleri şikâyet ettiklerini yazdı. Bu mektuba göre ahali başıbozuklara kalacak yer, erzak ve at yemi temin etmeye ve hatta para vermeye hazırdı, ama sadece kendi şahıslarının ve ailelerinin korunmasını istiyorlardı. Burgoyne küçük nizami süvari askeri veya atlı jandarma müfrezelerinin köyleri dolaşmasını, gerekli bilgiyi edinmelerini ve suçluları ibret olacak şekilde cezalandırma yetkisine sahip olmalarını öneriyordu.[151] 1854 yılının Nisan ayının başlarında Stratford, Nureddin Ağa'nın kumandası altındaki Arnavut başıbozukların düzensizliklerinden dolayı tekrar Babıâli'ye başvurdu.[152] Gayrinizami askerler hakkında başka bir şikâyet, Hıristiyan tebaanın bu iyice değersiz gayrinizami askerler tarafından baskı görmelerinin Avrupa'nın kamuoyunu Babıâli'nin aleyhine çevireceğini beyan eden Prusya sefaretinden geldi.[153]

İngiliz subayı George P. Evelyn Ömer Paşa'nın ordusundaki başıbozuk süvarilerin Osmanlı ordusu 1854 yılının Nisan ayında Maçin'den geri çekildiği sırada "kadınların ırzına geçerek ve öldürerek ve köyleri yakarak büyük tahribat ve mezalim" yaptıklarını kaydetmişti.[154]

18 Nisan 1854'te Sultan Abdülmecid başıbozukların kanunsuz hareketlerinin cezalandırılmasını emreden bir ferman yayınladı.[155] Ferman 7 Mayıs 1854'te *Takvim-i Vekayi*'de yayınlandı.[156] Ferman başıbozuk adıyla tanınan asakir-i muvazzafaya mensup iyi ile kötüyü ayırt edemeyen bazı kişilerin imparatorluğun Müslüman ve gayrimüslim tebaasının canına, malına ve namusuna karşı şiddet ve yağma hareketlerinde bulunduklarını beyan ediyordu.

Böyle hareketler ve davranışlar ağır bir şekilde cezalandırılmalıydı. Bunları yapanlar tutuklanmalı ve askeri mahkemelerine suçlulara ağır cezalar verme yetkisi tanınmış olan ordu kumandanlarına gönderilmeliydiler. Fakat bu fermanın ve Babıâli'nin diğer emirlerinin etkisi az olmuş görünüyor. İmparatorluğun çeşitli yerlerinden ve Britanya ve Fransa konsoloslarından raporlar ve şikâyetler gelmeye devam etti.

Teselya ve Epir'deki Rum isyanı başıbozukların davranışından dolayı olan şikâyetleri artırdı. Örneğin Selânik'teki İngiltere konsolos vekili Henry Razy'nin 9 Mayıs 1854'te Lord Stratford'a gönderdiği rapora göre, Seikia'da karaya çıkmış olan bir grup asi Poleiros'a gitti ve halkı ayaklanmaya kışkırtmaya çalıştı. Çabaları başarısız oldu ve kocabaşılar 14/26 Nisan'da Hasan Ağa ve Mahmud Bey'in 800 başıbozuğun başında olduğu beş saat uzaktaki Galatesta'ya haber uçurdular ve onların yardımlarına gelip sadece 200 kişi olan ve kendilerine eziyet eden istilacıları kovmaları için rica ettiler. Fakat o kuvvetin dört misli olan başıbozuklar tereddüt ettiler ve ancak ileri gelenlerin şahsen yaptıkları müteaddit taleplerden sonra nihayet harekete geçmeyi kabul ettiler. Bu 20 veya 22 Mayıs'ta oldu. Yolda ve Votenia yakınlarındayken üstünde asilerle irtibatını ispat eden kâğıtların bulunduğu iddia ettikleri 55 yaşlarındaki zavallı bir oduncu ile karşılaştılar ve hemen kafasını kestiler. Bu daha korkunç aşırılıkların başlangıcıydı. Poleiros'a on dakikalık bir yürüyüş mesafesindeyken kocabaşıların ikisi tarafından karşılandılar ve 23 kocabaşının geri kalanının onları büyük bir hürmetle karşıladıkları köyün kıyısına getirildiler; 200 asi birkaç gün önce oradan ayrılmışlardı. Başıbozukların reisleri ile ileri gelenler arasında birkaç dakikalığına en âlâ anlaşma tesis edilmiş görünüyordu ve hatta geleneksel kahve sunulduğu söyleniyordu ki reisler dağları işaret ederek "gelen bu kişiler kim?" diye bağırdılar, birkaç keçi sürüsünden başka bir şey görünmüyordu ve kocabaşılar da tabii ki böyle söylediler. Hemen bir başıbozuk sanki keşif yapmak üzere gönderildi. Birkaç dakika sonra evvelden kararlaştırılmış bir sinyal duyuldu, katliam başladı ve 23 kocabaşı kısa sürede yatağanlarla öldürüldüler, cansız bedenleri öyle kesi-

lip biçilip parçalandı ki tanınmaz hale geldiler. Aslında askerler tarafından cephanelerini taşımak için tutulmuş olan kiracılardan dördü veya beşi ayrım yapılmaksızın aynı zamanda katledildiler. Bütün bu kurbanlar Hasan Ağa ve Mahmud Bey tarafından şahsen ve iyi tanınıyorlardı, onların sebebinin ne olduğunu tahmin etmek kolay değildi.[157]

Bu raporu alınca Lord Stratford adalet talep etmek için çok ağır kelimelerle yine Sadrazam Reşid Paşa'ya bir nota verdi.[158] Fransa elçisi Baraguey d'Hilliers de Teselya'da başıbozuklar tarafından yapılan mezalimden dolayı Haziran ayında Babıâli'ye nota verdi. Baraguey d'Hilliers hükümetin 5000 başıbozuk kaydettiğini ama Larissa paşasının muvafakat etmesiyle sayılarının 20 binden daha çok arttığını ve onların Hıristiyanlara her nevi baskı uyguladıklarını bildirdi. Elçiye göre Teselya ve halkına fethedilmiş bir ülke ve düşman bir halk gibi muamele ediliyordu. Bu düzensizliklerin kurbanı olan Hıristiyanların feryatları kısa sürede Avrupa'nın bütün başkentlerinde çınlayacak ve hassaslaşan, rahatsız olan kamuoyu Osmanlı hükümetini ve müttefiklerini tedbirsizlik veya tarafgirlikle suçlayacaktı.[159] Selânik'ten gelen başka bir konsolosluk raporu Arnavutların yaptıkları saldırıların her gün artmakta olduğunu bildiriyordu. Başıbozuklar iç kesimlerden Selânik'e geri çağrılmalıydılar. Mehmed Paşa onlara karşı zayıf ve ürkekti.[160]

Varna'da Fransa ve Britanya askerlerinin çoğalmasından sonra Bulgaristan'dan oradaki düzensizliklere dair raporlar gelmeye başladı. 1854 yılının Temmuz ayının sonuna doğru Stratford, "Bulgaristan'daki Britanya ordugâhının hemen yakınında yine Sultan'ın tebaasının bir zümresinin bir diğerine yaptığı barbarca mezalimi Osmanlı hariciye nazırına bildirmenin acı veren görevini ifa etmek" zorunda kaldı. Stratford, General Sir de Lacy Evans'ın raporuna göre bir köyün Hıristiyan halkının "yabancı bir Müslüman çete tarafından evlerinden çıkartıldığını" ve "daha kötü şiddetten yakındaki ormana sığınmak zorunda bırakıldıklarını" yazıyordu.[161] 12 Ağustos'tan kısa süre sonra Stratford yine ordu için erzak tedarikinde olan Bulgar köylülere yapılan kötü muameleden şikâyet etmek zorunda kaldı.[162]

3. Bölüm'de İngilizlerin nizami ve gayrinizami Osmanlı askerlerini parayla tutarak Kırım'daki ordularını takviye etmeye çalıştıklarını görmüştük. 1855 baharında Albay Walpole ve öteki İngiliz subayları asker toplamaya başladılar. Albay Walpole yerel yetkililerin yardımıyla Şam'da 1855 yılının Mart ayında gayrinizami süvarileri kaydetmeye başladı ve Mayıs ayının ortasında bu askerlerin sayısı beş yüz kadarı buldu. Fakat valinin, eyalet meclisinin ve Arabistan ordusunun kurmay başkanı Mehmed İzzet Paşa'nın raporlarına göre albayın topladığı "askerin ekserisi cühela makulelerinden olup birilerinden intikam almak için yazılmışlar"dı. Askerlerden bazıları "ehl-i ırz kadınlara tasallut" etmeye ve dükkân sahiplerini taciz etmeye başladı. Albay Walpole'e gelince ikinci piyade alayından bir Osmanlı askerini asker kendisine selam vermemiş olduğu için idadiye okulunun kapısında tutuklattı ve konağına getirtip orada dövdürdü.[163] Bu askere kaydedilenlerin halka karşı şiddet olayları o derecede artmıştı ki şehirde büyük bir kitle kalkışmasının işaretleri görünür oldu.[164] Bu yüzden vali Vamık Paşa, Albay Walpole'e resmi bir nota gönderdi ve askerleri şehirden çıkarmasını ve silahsız dolaşmaları ve hiç kimseye sataşmamaları için tedbir alınmasını nazikâne talep etti.[165]

Ertesi gün Şam meclisi toplandı ve o sırada Beyrut'ta bulunan İngiliz konsolosu Mr. Wood haricinde şehirdeki bütün yabancı konsoloslarla meseleyi görüştü. Vali Vamık Paşa'nın ve eyalet meclisinin Rum, Katolik ve Yahudi cemaatlerinin temsilcilerinin dahil olduğu sair mensuplarının imzaladığı Britanyalı subayın ve askerlerinin yaptıkları kötülüklerden şikâyet eden bir mazbata Babıâli'ye gönderildi.[166] Mazbata önce Babıâli'den gelen 17 Şubat 1855 tarihli, Britanya ordusu için gayrinizami süvarilerin askere alınmasına ilişkin emri teyit etti. (Emir Şam'a oldukça geç olarak 7 Nisan 1855'te ulaşmış görünüyor). Emir eyalet meclisinde okunmuştu. Mazbata ayrıca askere kaydetmek için gönderilen Britanyalı subayın Osmanlı yetkililerine aldırış etmediğini, onlara danışmadığını ve süvari piyade için Şam'ın ayaktakımından 500 kadarını askere kaydettiğini bildiriyordu. Lakin Britanyalı subayın onlara sağladığı serbestiden yararlanan bu "haşerat", mezalim yapmaya,

kadınlara sataşmaya ve aralarında eski bir hesaplarının olduğu kişilerden intikam almaya başlamıştı. Britanyalı subaydan bu olaylara son vermesi nazikâne istenmiş ama o anlaşıldığına göre bunu kabul etmemişti.

Bundan sonra Albay Walpole'un gayrinizami askerleri daha küstahlaştılar ve şiddetlerini artırdılar. Dükkân sahipleri dükkânlarını kapattılar ve şikâyette bulunmak için valinin makamına geldiler. Bu yüzden Arabistan ordusunun kurmay başkanından ve defterdarı Molla Efendi'nin yanı sıra eyaletin büyük meclisinin bazı üyelerinden Fransa, Avusturya, Sardunya ve İran konsoloslarından ve Britanya ve Prusya konsolosluklarının tercümanlarından oluşan bir özel meclis toplandı ve söz konusu askerlerin Hama'ya veya Şam yakınlarındaki Kibbe köyüne gönderilmelerine karar verdi. Şayet bu kabul edilmezse o zaman askerlerin silahlı dolaşmaları yasaklanmalıydı, aksi takdirde onlara kanunun gereğini yapmaktan başka çözüm olmayacaktı. Albay Walpole bu önerilerden gocundu ve askerleriyle birlikte protesto mahiyetinde Dum (?) köyüne geçti. Sonra meclis onu Şam'a geri çağırmak için delegeler gönderdi.

İngiliz askeri yetkilisinin (Albay Walpole) bir Osmanlı askerini güpegündüz tutuklayarak Osmanlı otoritesine meydan okuması dikkat çekicidir. Valinin veya Osmanlı Arabistan ordusunun kurmay başkanının ona karşı şehirde ikamet eden yabancı konsoloslara başvurmaktan başka bir şey yapamamaları daha az dikkat çekici görünmemektedir. İngiliz subayı yerel yetkililere tamamen aldırış etmeksizin hareket etmiş görünüyor.

Başıbozukların sebep oldukları başlıca problemlerden biri onların tahsisatlarının paşalar tarafından çalınması ve ikincisi de ekseri durumlarda savaşı ganimet elde etme aracı olarak gören veya fanatikçe Hıristiyan karşıtı olan güvenilmez unsurlardan derlenmeleridir. Her halükârda kendileri ve atları için yiyecek verilmeyince halkı soymaya tevessül ediyorlardı. Nizami askerler bile aylarca veya yıllarca hiç maaş alamıyorlardı. General Williams Erzurum'daki Anadolu ordusunda son on beş ila yirmi iki ayda hiç maaş almamış askerler olduğunu rapor etmişti.[167] Bu maaşlar gönderilse bile onlara ulaşmıyordu. Ordunun kumanda kademesinde müşirden

başlayıp alay kumandanlarına kadar zimmete geçirme yaygındı. Mamafih bu paşalar yozlaşmış olmasalar bile onların konumlarını arzulayan kişilerin İstanbul'da onlara karşı durmadan entrika çevirmelerinden dolayı sürekli olarak baskı altındaydılar. Anadolu ordusunun müşiri savaş sırasında beş kez değiştirilmişti.

Morning Chronicle'in muhabiri Charles Duncan hor görülen durumlarını itiraf eden ama şu şekilde şikâyette bulunan bir başıbozuk reisiyle karşılaşmıştı:

> Bakın bize nasıl muamele ediyorlar. Hükümetimizle resmi bir anlaşmaya vararak evlerimizden ayrılıyoruz ve atımızı, silahlarımızı getirmek ve iaşemizi kendimiz temin etmek şartıyla ayda seksen kuruş vaat edilmişti. Şimdi durumumuza bakın ve bizim mahkûm edilmemiz mi yoksa acınmamız mı gerektiğini söyleyin. Hükümet bize ödeme yapmadı; elimizdeki az parayı harcadık ve birçoğu silahlarını sattı; sonra açlıktan ölmeye terk edilince şayet geçtikleri köylerden karşılarına ne çıkarsa alırlarsa adamlarım suçlanabilirler mi?[168]

Halefleri Ahmed Paşa ve Zarif Mustafa Paşa ile birlikte yolsuzluk ve suiistimal suçlamasıyla İstanbul'da tutuklu olan Anadolu ordusunun sabık kumandanı Abdi Paşa'ya sorgulanması sırasında başıbozuk sergerdelerin uygunsuz hareketlerine niye engel olmadığı sorulmuştu. Abdi Paşa başıbozuk sergerdelerinden İnce Arap diye birinin Şam'dan Kars'a giderken yolda çok kötülük yaptığının söylendiği cevabını verdi. İnce Arap Bayezid'e tayin edilmişti ama orada da yaramaz işler yapmış ve hapse atılmıştı. Abdi Paşa sonra Kürt başıbozukların Erzurum çevresindeki köyleri yağmalamalarına niye engel olmadığı sorusuna cevaben, civar köyler ahalisinden olan "başıbozuk neferatı bazı umurlarını tesviye eylemek ve yem ve yiyeceklerini kendi köylerinden ve çarşudan almak içün ruhsat isteyerek azimet ve avdetlerinde bu makule halat-ı namarziyeye cesaret edebilmeleri ihtimalatdan olduğu misillü bunların bu yoldan men' olunmaları dahi mertebe-i imkânda olmadığı şübhesizdir" demişti.[169]

Görüldüğü üzere ordu müşiri başıbozukların yağma yapmasını engellemekteki güçsüzlüğünü itiraf etmektedir. Kars ordusundaki

başıbozuk süvari kumandanları, özellikle de Hasan Yazıcı ve Şamlı İnce Arap yaptıkları birçok mezalim dolayısıyla kötü bir üne sahiptiler. Muharebe meydanında görünmemişler ve paraları ödenmediği için yağmaya başlamışlardı. General Williams ve Erzurum'daki İngiliz konsolosluğu İstanbul'daki İngiliz elçiliğine müteaddit defalar şikâyetlerini yazmışlar ve nihayet onları tutuklatmaya muvaffak olmuşlardı. Bu belgelerden 4 Ocak 1855 tarihli olan bir mektup Erzurum'dan gönderilmişti (yazar belirtilmemiştir). Bu belgede Hasan Yazıcı'nın kumandasındaki başıbozuk süvarilerin geçen yıl Ruslara karşı hiç faydalı olmadıkları bildiriliyordu. Bu sene yine düşmanın Kars ile Gümrü arasındaki bölgede bulunan Osmanlı köylerini işgal eden ve yağmalayan başıbozuk süvarilerinin karşısına çıkmaları beklenmişti. Fakat Kars ile Bayezid arasındaki bazı Osmanlı tebaası da casus edinmek için çok para harcayan düşmanın gayrinizami süvari ve piyadelerinde görev almayı kabul etmişti. Mektubun bir özeti İngiliz elçiliği tarafından sadrazama verilmiş, o da harekete geçip 14 Mart 1855'te seraskere meseleyle ilgilenmesi talimatını yazmıştı. Serasker 21 Mart'ta Anadolu ordusunun başkumandanına bu sergerdelerin davranışlarını tahkik etme emrini verdi.170 Erzurum valisi Feyzullah Paşa da "asakir-i muvazzafa binbaşılarından olup Anadolu orduy-u hümayunu maiyetine memur İnce Arab-ı bi-edeb nam şahıs" ile Palu kazası ahalisinden Mustafa Bey nam sergerdenin mezalimini tespit edip tutuklayarak ordu merkezine gönderdiğini bildirmektedir.[171]

İngiliz ordusu için kaydedilen Arap, Arnavut vs. gayrinizami askerler General William F. Beatson'un kumandasında Kala-i Sultaniye (Çanakkale) ordugâhındaydılar ve onlar da sürekli bir asayişsizlik kaynağıydılar. Skene ve Money'in kaydettiğine göre Beatson bu başıbozuklara çok yumuşak davranıyordu ve onları disiplin altına alamıyordu. Bunlar pazarı yağmalıyorlar ve halka ırza tecavüz ve cinayet dahil her nevi şiddet uyguluyorlardı, hatta bir Osmanlı subayını yaralamışlar ve Fransız askerlerine saldırmışlardı. Vilayetin valisi General Beatson'a şikâyette bulunduğu zaman general ya askerlerini savunuyor veya onları durdurmak için zayıf bir çaba gösteriyordu.[172] Nihayet Osmanlı valisi bütün kon-

solosları topladı ve müzakerelerde bulunduktan sonra 1855 yılının Temmuz ayında İstanbul'dan yardım istemeye karar verdiler. Buna cevaben Babıâli İstanbul'daki Hassa ordusundan üç bölük piyade ve topçulardan oluşan bir cezalandırma kuvvetini Miralay Muhiddin Bey'in kumandasında gönderdi.[173] Yüzbaşı Money'e göre bu kuvvet 500 piyade, 250 süvari, 250 topçu ve sekiz sahra topundan oluşuyordu.[174] Ancak bu kuvvet gösterisinden sonra başıbozuklar şehre silahsız girmeyi kabul ettiler.

1855 yılının Eylül ayına gelindiğinde Babıâli Balkanlar'a ve Teselya'ya özel cezalandırıcı heyetler göndermeye karar verdi. Böylece MVL'nin ikinci sekreteri Midhat Bey ve Mühendishane-i Hümayun Feriki Selim Paşa'nın her biri özel heyetlerle ilki Varna ve çevresine ikincisi Rumeli'nin Yanya'ya kadar sol (güney) tarafına olmak üzere atandılar. Görevleri idarecileri teftiş etmek ve mezalim yapanlar ile kargaşa çıkartanları cezalandırmaktı.

Merkezi yetkililerin Midhat Bey'e (geleceğin meşhur Midhat Paşa'sı) verdikleri talimatlarda ordu kumandanlarının tabiatıyla halihazırdaki harp olaylarıyla ve valilerin de başka meselelerle çok meşgul oldukları, bu yüzden de alt seviyedeki yöneticilerin hem Müslüman hem Hıristiyan tebaaya yapılan çeşitli baskıları ve barbarca muameleleri önleme görevlerini ihmal ettikleri belirtiliyordu. Midhat Bey'e olaya olduğu yerde müdahale etmek, doğruca mezalimin yapıldığı yerlere gitmek ve bunları yapanları yakalamaya çalışmak, onları kanuna ve kurallara uygun şekilde cezalandırmak için özel yetki verilmişti. O aynı zamanda lakayt yöneticileri suçlarının derecesine göre cezalandıracaktı.[175] Selim Paşa'ya verilen talimatlar bunun benzeriydi: Gayriinsani hareketlerde bulunanlar ağır bir şekilde cezalandırılacaklardı.[176] Fakat elimizde bu emirlerin nasıl ve ne dereceye kadar uygulandıklarına dair bilgi yok.

Kamuoyu ve Osmanlı Yurtseverliği

Kırım Savaşı'na dair birçok destan ve zafername olduğunu giriş bölümünde görmüştük. Bunlardan sadece ikisi tarihçilere yararlı bilgi verir: Salih Hayri'nin *Hayrabat*'ı ve Ahmed Rıza Trabzoni'nin

Manzume-i Sivastopol'u; bu eserleri 3. Bölüm'de zaten ele almıştım. Geriye kalan destanlar daha ziyade sadece dini kahramanlık ve yiğitlikle dolu edebi eserlerdir. Yusuf Halis Efendi'nin *Vatan Kasidesi* ve *Destan-ı Askeri*'si vatan sevgisini (*hubb-ül vatan*) yüceltir. Birinci şiir Türk milliyetçiliği ile de dikkat çekicidir. Halis Efendi eski Arap şairleri ile Anadolulu ve İranlı şairleri vatanperver değiller diye tenkit ediyordu. O onları aynı zamanda Türkçeyi Arapça ve Farsça deyimlerle boğmakla suçluyordu. Aşağıdaki mısralar bunun örneğini veriyor:

Giydirüp maşlahı Urban ü Acem kalpağın
Sanki pek çıplak idi Türkî-i zibây-i vatan
Mustalahdan kaba Türkçe yolu güç hem dardır
Zahiren gerçi kolaydır reh-i mecray-ı vatan.[177]

Bu dizelerin yazarı devletin Tercüme Odası'nda çalışan bir mütercim olduğundan Avrupai milliyet ve milliyetçilik tasavvurlarından etkilenmiş olabilir.

Yüzbaşı Fevzi Kurtoğlu'na göre Oltaniçe muharebesi sırasında (4 Kasım 1853) Tuna'nın karşı yakasındaki Tutrakan'da Osmanlı ordu bandosu nakaratında "arslan yürekli Türkler" ifadesi bulunan bir ordu marşını çalmıştı.

Başlar kesilüp ser-be-ser dehşetli toplar patlasun,
Arslan yürekli Türkleri görsün de düşmen çatlasun.

Bu çok ilginçtir, ama maalesef Kurtoğlu kaynaklarına işaret etmemektedir, bu yüzden bu bilginin doğruluğunu araştıramıyoruz.[178]

Osmanlı resmi lisanı başka isimler kullanırken Avrupalılar ve Rusların Osmanlı İmparatorluğu'na kısaca Türkiye dedikleri herkesçe bilinmektedir. 1855 yılında Britanya ve Fransa'dan alınan Osmanlı borcunun garanti anlaşmasının onayında "Türkistan" kelimesi Sultan Abdülmecid'in resmi unvanına dahil edilmişti: "Biz ki bi-lütfihi teala Türkistan ve Türkistan'ın şâmil olduğu nice memalik ve büldanın padişahı".[179] Bu muhtemelen bir Osmanlı

Sultanı'nın unvanında Türkistan kelimesini (Fransızca "Turquie" kelimesinin karşılığı olarak) ilk defa kullanmasıydı. 1856 yılında Paris Antlaşması'nın onaylanmasında Sultan Abdülmecid yine kendisini "Allah'ın inayetiyle biz ki Türkistan ve şâmil olduğu ülkeler ve beldelerin padişahı" olarak tanımladı.[180]

Avrupa gazetelerinin İstanbul'da görülmesiyle Kırım Harbi'nde Osmanlı basın hayatı zenginleşmişti. Devrin standartlarına göre bu gazeteler savaş sahnesinden çok yeni haberler yayınlıyorlardı. Osmanlı basınına gelince bu tarihte resmi *Takvim-i Vekayi* ve yarı resmi *Ceride-i Havadis*'ten ibaretti. Osmanlı gazeteleri Avrupa gazetelerinden alıntılar yapmaya başladılar. 1860'larda Osmanlı basın hayatı 1860 yılında Şinasi ve Agâh Efendi'nin *Tercüman-ı Ahval*'inin ve 1862 yılında Şinasi, Ahmed Vefik Paşa ve Namık Kemal'in *Tasvir-i Efkâr*'ının yayınlanmasıyla daha da zenginleşti. Bununla birlikte hükümetin tenkit edilmesi arttı. Bu yıllar aynı zamanda Osmanlı kamuoyunun oluştuğu yıllardı.

Kamuoyu (*efkâr-ı umumiye*) kavramı başlı başına bir yenilikti ve kısa sürede Genç Osmanlılar olarak tanınan Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi yeni aydınların sözlüğünde sık kullanılan bir kelime oldu. Şinasi sakalını tıraş ettiğinden dolayı 1856 yılında Osmanlı "Bilimler Akademisi" olan Encümen-i Daniş üyeliğinden çıkartılmıştı.[181] Fakat durum yakından incelendiğinde sakalını sağlık nedenleriyle kestiği ortaya çıkmıştı.

Islahat Fermanı'na ve Sultan'ın israfına karşı bazı Müslümanların tepkileri 1859 yılında İstanbul'da Abdülmecid'i tahttan indirip yerine Abdülaziz'i geçirmek isteyen bir girişime yol açtı. Tutuklanan örgüt mensuplarının davası Kuleli Kışlası'nda görüldüğünden olaya sonradan Kuleli Vakası dendi. Fedailer cemiyetinin başı Sultan Bayezid Camii'nde medrese hocası olan Süleymaniyeli Şeyh Ahmed denen biriydi. Şeyh Ahmed Nakşibendi-Halidi tarikatına mensuptu. 1854 yılının ilkbaharında sayısı 3000 olduğu söylenen müridleri ile birlikte Anadolu ordusuna katılmak için yetkililere başvurmuştu.[182] Cemiyetin önde gelen mensupları arasında Cafer Dem Paşa, Ferik Çerkes Hüseyin Naim Paşa, Binbaşı Rasim Bey, Tophane müftüsü Bekir Efendi ve Tophane-i Amire'de kâtip olan

Arif Efendi vardı.[183] Şinasi fesatçıların bazıları ile ilişkiliydi. Komplo 1859 yılının Eylül ayında bir subay tarafından ihbar edildi. Fesatçıların hedefleri belli değildir ve tarihçiler arasında iki temel yaklaşım vardır. Bazıları onun ilk anayasal hareket olduğunu düşünürler. Başkaları ise onu sadece Sultan Abdülmecid'in hayat tarzına muhalif İslami, Batı karşıtı bir hareket olarak görürler. Davison'a göre "fesatçıların temel motifi batılılaşmaya muhalefetti".[184] Davison'un kaydettiği üzere genel memnuniyetsizlik ekonomik zorluklardan, sarayın aşırı harcamalarından ve orduda maaşların geç ödenmesinden kaynaklanmış olabilmekle beraber dini fanatizm ve gayrimüslimlerin eşitliğine düşmanlık şeklini aldı. Fakat fesadın dini karakteri şaşırtıcı değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümete tepki muhtemelen başka ideolojilerin yokluğundan dolayı genellikle dini bir karaktere bürünüyordu. Burak Onaran fesada katılanların BOA'da yeni bulunmuş olan beyanlarını analiz etmiş ve fesatçıların motivasyonunun gerici-ilerici dikotomisinin ötesine geçen karmaşık, çelişkili ve çok katmanlı bir karakterde olduğu sonucuna varmıştır.

Sadece kırk bir kişi tutuklanmış olmasına rağmen ulemanın birçok mensubunun işin içinde olduğu kesindi. İstanbul'daki Rus askeri istihbarat subayı Yüzbaşı Viktor Frankini olayı, St. Petersburg'a Sultan Abdülmecid'e karşı ve Sultan Abdülaziz'in lehine bir komplo olarak rapor etti.[185] Frankini sebeplerin mali problemler ve Sultan'ın aldırış etmezliğinden dolayı halkın memnuniyetsizliği olduğunu kaydetmişti. Rapor aynı zamanda "bazı yabancıların imtiyazları, Türk ileri gelenlerin sergilediği lüks ve zenginlik, maiyetlerinin ve yöneticilerin rüşvetçiliği, son savaştan beri Türkiye'nin kendisini Avrupa karşısında bulduğu tam bağımlılık hissinin" Müslüman halkta büyük bir hoşnutsuzluğa sebep olduğunu bildiriyordu. İlginçtir ki rapor aynı zamanda Cafer Dem Paşa'nın onun için tümen kumandanı rütbesini elde eden Lord Redcliffe tarafından "özellikle korunduğunu" kaydediyordu. Abdülmecid komploculara affetti ve ölüm cezalarını ömür boyu hapse çevirerek cezalarını azalttı. Bu merhamet Rus yetkili tarafından zayıflık olarak yorumlanmıştı.

Nihayet ilk vatanperver Osmanlı tiyatro oyununun Kırım Savaşı'ndan esinlendiğini kaydedelim: Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre*'si konusunu Silistre savunmasından alıyordu. Namık Kemal kahramanlarının isimlerini gerçek kişilerden almış görünüyor, çünkü oyunun iki önde gelen kahramanı İslam Bey ve Abdullah Çavuş Rumeli ordusunda görev yapan bir subay ve bir çavuş idiler. Harbiye nezareti ile olan yazışmasında Ömer Paşa'nın övgü ile bahsettiği bir Miralay İslam Bey de vardı.[186] Abdullah Çavuş Rumeli ordusunda İsmail Paşa'nın emrinde görev yapan bir emir çavuşu idi. Süleyman Ağa denen biriyle birlikte İsmail Paşa ve sonra Serasker Rıza Paşa tarafından aday olarak gösterilmiş ve buna göre Çatana muharebesindeki kahramanlığından dolayı Mecidiye nişanı ile taltif edilmişti.[187] Namık Kemal isimlerini –muhtemelen *Takvim-i Vekayi* veya *Ceride-i Havadis*'te yayımlanmış olan– madalya listelerinde okumuş veya şahıslardan duymuş olabilir. Oyun "Yaşasın vatan! Yaşasın Osmanlılar!" sözleriyle son bulmaktadır.

Namık Kemal'in başka bir oyununun (Akif Bey) konusu Sinop deniz muharebesinden alınmıştır. Oyunun kahramanı Koramiral Pavel Nahimov'un kumandasındaki Rus filosu tarafından saldırıya uğrayan ve yakılan Sinop'taki Osmanlı filosunda bir firkateynin kumandanıydı. Akif Bey muharebeden sağ çıkar, Ruslar tarafından esir alınır, ama esaretten kaçar ve Batum'a geri gelir ama karısını bir başkasıyla evlenmiş olarak bulur. Namık Kemal'in dedesi Abdüllatif Paşa kaimmakam olarak görev yaparken 13-14 yaşlarında Kars'a geldiğini ve orada bir yıl (1853 yılı Haziran ayından 1854 yılının Temmuz ayına kadar) kaldığını da kaydetmemiz gerekir. Fahrettin Kırzıoğlu genç Namık Kemal'in Kars'ın "ahlaki atmosferinden" ve halk edebiyatından etkilendiğini ileri sürmektedir ancak bu sadece bir varsayımdır.[188]

Yolsuzluk ve Yolsuzluğa Karşı Muamele

1840 yılındaki ceza kanununun çıkmasına kadar Osmanlı hukuk dilinde rüşvetin tanımı yoktu. Resmi kişilere hediye vermek yaygın bir âdetti. Küçük memurların ve sıradan tebaanın "hâmile-

rine" verdikleri böyle hediyeler için pek çok sayıda isim vardı. 1840 yılındaki ceza kanunu bile ne tür hediyelerin rüşvet olduğu hususunda müphemdi. Hüsrev Paşa ve Nafiz Paşa gibi ekâbirin kısa sürede mahkûm edilip yeni davranış kurallarına göre sürgün edilmelerine rağmen bu davalar şüphesiz siyasiydi; çünkü neredeyse bütün paşalar benzer uygulamalarda bulunmakla beraber sadece bir avuç kişi dava edilmişti. Islahatçı Mustafa Reşid Paşa bu davaları siyasi rakiplerine karşı bir manivela olarak kullanmıştı.[189] 1841 yılından itibaren sultanın verdiği hediyeler (*atiyye-i seniyye*) devlet bütçesine ayrı bir kalem olarak dahil edildi. Buradaki amaç hükümdarı hediye ve mükâfatların en büyük dağıtıcısı olarak daha görünür kılmak ve yüceltmek ve bürokrasiyi daha görünmez ve homojen yapmaktı denilebilir.[190] Böylece rüşvete karşı çıkarılan kanun merkezileştirme ve bürokratları zapturapt altına alma siyasetinin bir parçasıydı. Şimdi başlarının üstünde Demokles'in kılıcı sallanıyordu.

Dikkat çekicidir ki 1840 yılında mahkûm edilen paşaların neredeyse hepsine zamanla itibarları geri verildi. En çok göze çarpan örnek olay, Nafiz Paşa'nın iki veya üç yıl içinde davasını gören ve mahkûm eden Meclis-i Vâlâ'nın bir üyesi ve sonra da başkanı olmasıdır. Ayrıca eyalet valilerinden gelen hediyeler kabul edilmeye devam etti. Örneğin 1840 yılının Temmuz ayında Tunus valisi Ferik Ahmed Paşa güya Abdülmecid'in tahta çıkışını kutlamak için Babıâli ricaline çok kıymetli mücevherler gönderdi. Bu jesti 1849 yılında bu sefer görünürde bir sebep olmaksızın tekrarladı. Çünkü Ferik Ahmed Paşa müşir rütbesini almak istiyordu.[191] 4. Bölüm'de anlatıldığı üzere savaş sırasında en büyük iane-i harbiye "bağışını" da o yaptı. Aslında yasağa rağmen, birçok paşa hediye teatisini normal görüyordu ve yeni kanuna sadece sözde kalan bir bağlılık göstermekle beraber bunu devam ettirmek istiyordu. Bunu da hediye teatisini teşvik eden bir hadisle meşrulaştırıyorlardı. Kabul edilebilir hediyelerin tipini ve miktarını açıklığa kavuşturan yeni bir ceza kanunu 14 Temmuz 1851'de yayınlandı. Fakat hediye verme, merkezi hükümetle iyi geçinme ve terfi etme vasıtası olarak kaldı. Kur'an üzerine yemin etmek bile Osmanlı ricalini içlerine işlemiş alışkanlıklardan vazgeçirmedi.

Kırım Savaşı sırasında kötü idareden, suiistimalden ve yolsuzluktan mahkûm edilen birçok paşa benzer şekilde kısa süre sonra yine önemli mevkilere geldi. 1855 yılının Ocak ayında Meclis-i Vâlâ'nın yerini alan Meclis-i Âli-i Tanzimat (MAT) yolsuzluğun önlenmesi için yeni bir Men-i İrtikab Nizamnamesi düzenledi. MAT'ın mazbatası yolsuzluğun bütün kötülüklerin temel sebebi olduğunu ve o zamana kadar uygulanan birçok katı kanuna rağmen tamamen önlenemediğini belirtiyordu. Önceki kanunların eksikliği, öngörülen cezaların hafif olmasından ziyade uygulanmamasından dolayıydı. Mazbata ayrıca Türkiye'deki yolsuzluğun dostun ve düşmanın ağzında "darbımesel" haline gelmiş olduğunu ve bu yüzden "milletin" ecnebilerin gözünde itibar kaybetmiş olduğunu bildiriyordu.[192] Kanun koyucular layihalarında aynı zamanda Tanzimat'ın ilanından beri insanların artık can, namus ve mallarını korumak için rüşvet vermek zorunda olmadıklarını yazıyorlardı. Şimdi rüşvetin başlıca şekli maddi menfaat elde etmeyi hedefliyordu.

Bu ifadeler Tanzimat liderlerinin, Avrupalı gözlemcilerini yolsuzluk yüzünden Osmanlı devletini hor gördüğünün farkında olduklarını göstermektedir. Aynı zamanda o tarihte MAT'ın başkanı olan Âli Paşa'nın ve nüfuzlu bir üye olan Fuad Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın bir yolsuzluğun var olduğunu itiraf ettiklerini göstermektedir.

Layiha devlet görevi ve rütbe edinmek için rüşvet verilmesini yolsuzluğa yol açan keyfiyetlerden biri olarak gösteriyordu. Layiha bir göreve gelmek için rüşvet verenlerin görev sürelerinde paralarını (ve daha fazlasını) geri kazanmayı ümit ettiklerini açıkça beyan ediyordu. Böyle rüşvetlerin en önemli sebebi birçok Müslümanın ya doğrudan doğruya devlet hizmetinde veya dolaylı olarak devlet görevlilerine hizmet ederek hayatlarını kazanmaya alışmış olmalarıydı. Bu kişiler başka türlü bir yaşam şeklini düşünemiyorlardı. Layihayı yazanlar devlette örneğin on bin mansıp (kadro) varken, buna talip olan yüz bin kişi olduğunu iddia ediyorlardı. Bu yüzden doksan bin kişi mecburen işsiz kalıyordu. Bu sebepten dolayı iş devri yüksekti, başka şekilde ifade etmek gerekirse görevliler sık sık azle uğruyorlardı. Bu bir kısır döngü oluşturuyordu.

Bu yüzden layiha herkesin yaşamak için hazineye muhtaç olmaması bakımından insanlara hayatlarını kazanmanın yeni yollarını açması gerektiğini öneriyordu. Ayrıca insanları devlet görevlerine liyakatlerine göre tayin etmek ve görevlerinden sebepsiz yere olmayacaklarından emin olmalarını hissettirmek gerekliydi. Fakat halihazırda hiçbir devlet memuru görevindeki geleceğinden emin değildi ve ne kadar süreyle işsiz kalacağını bilmiyordu. Bu yüzden görev süresince işsizlik sigortası olarak rüşvet alarak ve devletten çalarak mümkün olduğunca çok para "istiflemeye" çalışıyordu, aynı zamanda görevde geçici olduğunu bildiği için kalıcı işlere girişmiyordu.

Layiha sonra devlet memurlarını ya yolsuzluğa ya da borçlanmaya mecbur eden başka bir önemli sebebin onların bakmak zorunda oldukları çok sayıda hizmetçi ve ellerine bakan olduğunu beyanla devam ediyordu. Devletin lüzumundan fazla memurundan kolayca kurtulamaması gibi bu memurlar da hamileri olmadan hayatlarını kazanamayacak olan kendi hizmetkârlarından kurtulamıyorlardı. Böylece birçok memur görevdeyken bir yığın insanı beslemek zorundaydı ve bu hizmetkârların birçoğu hamileri işsiz olduğu zaman bile onun yanında kalıyorlardı. Yine başlıca problem birçok insan için hayatlarını ticaret ve sanayi ile kazanmanın devlet hizmetinde kazanmaktan çok daha zor olmasıydı.

Yeni yolsuzluk kanunu bir yıl hapis veya iki yıl sürgünle birlikte rüşveti veren, alan ve her nevi aracının ödeyecek olduğu söz konusu rüşvetin miktarının iki misli bir para cezasını öngörüyordu. Kocalarının namına rüşvet veren veya alan kadınlar da sorumlu tutulacaklardı. Kanun devlet ihalelerinde ve vergi ticaretinde de (*iltizam*) zimmet ve yolsuzluk için cezalar öngörüyordu. Böylece teoride MAT'ın ve Babıâli'nin tamamen yolsuzluğun önlenmesine taraftar olduklarını görüyoruz. Lord Stratford Kars ordusundaki yolsuzlukların önlenmesi konusunda Babıâli'ye birçok kez başvuruda bulundu. Örneğin 25 Mart 1855 tarihli notasında eski müşirler Zarif Mustafa Paşa ve Ahmed Paşa ile Ferik Ali Paşa'nın yargılanıp cezalandırılmasını hükümeti adına istiyordu.[193] Fakat uygulamada pek az paşa herhangi bir zamanda yolsuzluk suçlamasıyla

cezalandırıldı. Bu paşalar ceza alsalar bile kısa sürede rehabilite edildiler –bunu Zarif Mustafa Paşa örneğinde kaydetmiştim (*Bkz.* 3. Bölüm).

3. Bölüm'de değinmiş olduğum üzere, ordudaki en yaygın yolsuzluk örneği asker mevcudunu olduğundan çok gösterip olmayan askerlerin maaş ve tayınatını cebe indirmekti. Yoklama defterleri gerçeği yansıtmıyordu. Babıâli'nin bu yoklama defteri sahtekârlığını bildiği ve müsamaha ettiği kesindir, çünkü bu yaygın olarak yapılan alışılmış bir şeydi. Bunun yadsınamaz bir kanıtı sadrazamın kendi sözlerinde görülmektedir. 1854 yılının Kasım ayında Batum ordusu hastalıklar yüzünden ölümlerden ve firarlardan dolayı zayıf düşmüştü ve takviyelere ihtiyacı vardı. Tunus ordusunu göndermeye ve Lazistan sancağından bin nefer asakir-i muvazzafa toplamaya karar verilmişti. Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa Babıâli'nin bin kişinin askere alınmasına müsaade ettiğini yazdı, fakat bu askere almanın ekseri yerde subayların yaptığı gibi olmaması, yani mesela yüz kişiyi kayıtta gösterip altmış ya da yetmişini askere alıp sonra geriye kalanların maaş ve tayınatlarını almamaları hususunda baştan uyarıda bulundu.[194] Sadrazam ayrıca mahalli idarecileri, bu acemi askerlerin herhangi birilerine baskı yapmalarına engel olmak için tedbir alınması hususunda uyardı. Bu sözlerden ve tezkirenin tümünden sadrazamın mutat sahtekârlıklara engel olmaya çalıştığı kesinlikle anlaşılmaktadır.

Babıâli'nin ordudaki yolsuzluğu bildiği ve müsamaha gösterdiğinin bir başka kanıtı Anadolu ordusunun üç ardışık kumandanına (Abdi, Ahmed ve Zarif Paşalar) İstanbul'da 1854 yılının Kasım ayından 1855 yılının Haziran ayına kadar süren davaları sırasında bu mesele ile ilgili hiç doğrudan soru sorulmamış olmasıdır. İngiliz elçiliği tarafından Babıâli'ye iletilen gerçek sahtekârlık olayları hakkındaki Albay Williams'ın raporlarına rağmen bu paşalardan hiçbirine doğrudan doğruya yoklama defteri sahtekârlığı hususu sorulmamış veya askerlerin sayısının gerçeğe uygun olduğunu ispat etmeleri istenmemişti. Ordu yönetimindeki yolsuzluklara dair sorular sanki yolsuzluk sadece bir dedikoduymuş gibi çok geneldiler. Abdi Paşa ve Ahmed Paşa'nın birçok askerî meselede birbir-

lerine karşı iddialarda bulunup birbirlerini suçlamalarına rağmen birbirlerini asla yolsuzlukla suçlamamaları da dikkat çekicidir. Aksine bu hususta birbirlerini tasdik ettiler.[195]

Albay Williams'ın raporlarına ve Doktor Sandwith, Albay Lake ve *Morning Chronicle* muhabiri Charles Duncan'ın anlattıklarına göre yoklama defteri sahtekârlığından başka valiler, paşalar ve albaylar her suiistimal fırsatından yararlanmışlar ve birçok başka rezilce işler yapmışlardı. Üreticilerin ürünlerini doğrudan ordu iaşe subaylarına getirmelerine müsaade etmek yerine onlardan buğday ve arpa satın almış ve sonra orduya fahiş fiyatlarla satmışlardı. Paşalar ordu için yapılan her nevi satın alma ve nakliyeden rüşvet alıyorlardı veya hiçbir şey satın almaksızın parayı zimmetlerine geçiriyorlardı. Örneğin askerlere haftada iki defa olan pirinç istihkaklarını vermiyorlardı. Sadece bu hırsızlıktan 30 bin sterlin elde ediyorlardı. Paşalar ve miralaylar kaime (kâğıt para) işine de el atmışlardı. Orduya düşük kaliteli mal ve erzakı muazzam kârlarla satan tamahkâr müteahhitlerle işbirliği yapıyorlardı. Örneğin Kozma adındaki bir Rum fırıncı unu saman, arpa ve başka şeylerle karıştırıyor ve çok berbat, yemesi neredeyse mümkün olmayan ekmek kırıntılarını buğday unundan en iyi kalite somun fiyatına veriyordu. Kozma, Ahmed Paşa tarafından korunuyordu.[196]

Ekmekçi Kozma ise Mart 1856'da İstanbul'daki sorgusunda kendini savunmuş ve Anadolu ordusundaki bazı yolsuzluklara (irtikabata) örnekler vermiştir. Kozma savaş öncesinden beri Anadolu ordusunun ekmekçiliğini ve başka bazı erzak tedariki işini "konturat" ile ve "emaneten" yürüten konturatçılardan biriydi. Kozma ekmeğin rayic-i beldesi okkası 30 para olduğu halde ve savaş sırasında 60 paraya çıktığı halde kendisinin bir yıllık konturatı gereği 20 paradan ekmek verdiğini ifade etmektedir. Fakat ekmeği piyasa rayicinden ucuza verdiği halde Erzurum valisi (sonraki ordu müşiri) Zarif Paşa ve ordu müsteşarı Rıza Efendi Kars kaimmakamına emir vererek onun Kars'tan buğday almasına engel oluyorlardı. Kozma'ya göre bunun sebebi "zahireyi kendileri alıp anbara iddihar etmek içün" idi. Defterdar Vehhab Efendi müteahhitlerin alacağını kâğıt kaime yerine madeni beşlikle ödeme karşılığında

"akçe başı" adı altında yüzde yirmi oranında rüşvet alıyordu. Eski müşir Ahmed Paşa hakkında şöyle diyordu: "esbak müşir Ahmed Bey kendi katırları olduğundan onunla götürdüğü hatabın [odunun] kıyyesini rayicden ikişer para ziyadeye satar idi. Daha buna mümasil irtikabı vardır. Bunu Yağcıoğlu bilür". Kozma ayrıca devletin yaptığı toplu alımlarda tahıl ve diğer erzakın kile veya somar başına belli bir miktarda fazla olduğunu, fakat defterdar ve anbar memurlarının bu fazlaları kaydetmeyerek kendileri kullandıklarını da iddia ediyordu.[197] Yukarıda adı geçen naib Ömer Efendi'nin ifadesine göre defterdar Vehhab Efendi'nin Kars anbar müdürü bulunan Salih Ağa'nın kabz (alış) kilesiyle sarf (veriş) kilesi arasında tefavüt (fark) olduğu anlaşılarak meclis-i mülkiye ve meclis-i askeri birlikte olarak mezkur kileler tartılıp fark tahakkuk ettikten sonra mikdar ve keyfiyetine dair makam-ı sadaret ve Vasıf Paşa hazretlerine mazbatalar tanzim ve takdim olunmuştu.[198]

Başka bir örnekte paşalar ve albaylar süvariler için üç ile altı lira arası değerde yaşlı atlar satın alıyor ve hükümete her atı on ile on iki lira arasında fatura edip farkı cebe indiriyorlardı. Askerleri ticari işlerde çalıştırıyorlardı. Paşalar genellikle büyük haremleri ile birlikte lüks içinde yaşıyorlardı ve askerlerin rahatıyla hiç ilgilenmiyorlardı. Paşaların bazıları 250 kişi barındırabilecek konaklara el koyuyordu. Askerler aşırı kalabalık odalara tıka basa doldurulurken, fakirler evlerini boşaltmaya mecbur bırakılırken paşalar zenginlerden evlerini kullanmamanın karşılığı olarak rüşvet alıyorlardı. Böylece Erzurum ve Kars'ın en fakir köyleri askerleri evlerinde konuk etmek zorunda bırakılıyorlardı. Birçok paşa kötü huylarına sarhoşluğu da katmıştı.

Williams'ın Zarif Mustafa Paşa'yı suçlamaları burada ayrıntılı bir şekilde ele alındı, şimdi Adolphus Slade'in İngiliz generale karşı olan tezini analiz etmemiz gerekiyor. Slade, Williams'ın Osmanlı tahsisatlarının rütbeyle geometrik olarak arttığı gerçeğini hesaba katmadığını ileri sürmüştür. Bu gerçekten doğrudur; çünkü rütbelerine göre Osmanlı subayları eratın tahsisatından iki ila kırk kat daha yüksek tahsisatı alıyordu. Bu yüzden günlük tahsisatın toplam sayısı subayların ve askerlerin toplam sayısından daha bü-

yük olmak zorundaydı ve bu husus yolsuzluk olduğunu gösteriyor demek değildi. Fakat Osmanlı ordusunda birkaç yılı Sultan'ın subayları ile yakinen geçirmiş olan Williams'ın tahsisatlardaki bu farkı bilmiyor olması inanılır görünmemektedir. Ona verilen asker mevcudu sayılarına subayların dahil olması da şüphelidir. İkinci olarak subaylara tanınan daha yüksek tahsisatları bilmese bile fark Williams'ın ortaya çıkardığı muazzam tutarsızlıkları haklı çıkaracak kadar büyük olamaz. Aslında Slade'in kendisi de Osmanlı ordusundaki genel yolsuzluğun pekâlâ farkındaydı. Örneğin "1853-54 yılında Tuna ordusuna gönderilmiş olan paradan yirmi milyon kuruşun (180 bin sterlin) hesabının hiçbir zaman tatmin edilecek şekilde verilmediğini" yazmıştı.[199]

Kırım Savaşı'nın ve 1856 yılındaki Islahat Fermanı'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yolsuzluğun gidişi üstünde pek etkisi olmamış görünüyor. Yine de paşalar şimdi alenen "hediye" kabul etmekte daha az istekliydiler. Örneğin Ferik İsmail Paşa ihtiyat birliklerinin kumandanı olarak Bükreş'te bulunduğu sırada halktan hediye kabul etmediği için 1855 yılında ikinci sınıf Mecidiye nişanına terfi ettirilmişti. Cidde valisi Kâmil Paşa 1856 yılının başlarında İstanbul'a geri döndüğü zaman Mekke Şerifi Mehmed Efendi'nin hediye olarak verdiği mücevherleri kabul etmedi. Böyle hareketler kaide olmaktan ziyade istisna olmuş olmalıdır. Lord Stratford 22 Ekim 1858'de Malmesbury Kontu'na Islahat Fermanı'ndan ve Paris Antlaşması'ndan iki yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda pek az şeyin değişmiş olduğunu ve özellikle rüşvetin yaygın bir hastalık olarak kalmış olduğunu rapor etti.[200]

Sonuç

Bu araştırma Kırım Savaşı'nın çıkış nedenlerinden ziyade özellikle Osmanlıları ilgilendiren hususlarda harekete geçirdiği süreçlere odaklanmıştır. Savaşan tarafların güçlü ve zayıf yanlarının taraf tutmayan, dengeli ve mukayeseli bir görünümünü sunmayı amaçladım. Aynı zamanda Osmanlıların savaş yöntemlerini ve askeri yapının çalışmasını inceleyerek Osmanlı ordularının yenilgilerinin sebeplerini bulmaya çalıştım.

Siyasal açıdan, savaşın sonuçları bütün bütün Osmanlı devletinin yararına değildi. Bu savaşta elde edilen zafer kayda değer bir maddi kazanç, bir savaş tazminatı bile getirmedi. Aksine Osmanlı hazinesi savaş masrafları yüzünden neredeyse iflas etti. Besarabya'da bir miktar arazinin haricinde kayda değer toprak kazançları da yoktu. Ayrıca 1856 yılındaki Paris Antlaşması'nın birçok başka garantisi ve taahhüdü gibi bu kazanç da kısa sürede yok olacaktı, çünkü savaş Romanya beyliklerinin birleşmesine ve nihayetinde bağımsızlıklarına ivme kazandırdı. Aslında Osmanlı İmparatorluğu teoride Avrupalı büyük devletlerin veya Avrupa devlet sisteminin bir mensubu olmuş olmasına rağmen pratikte bir Avrupa mandası oldu. Kazananların tarafında olmasına rağmen Babıâli Rusya ile birlikte Karadeniz'de donanma bulundurmak hakkını kaybetti. Başka türlü ifade etmek gerekirse imparatorluk, Avrupalı büyük

devletlerin bir parçası olmuştu, ama Avrupa güçler dengesinde söz sahibi değildi. Böylece sistemin başka bir mensubunun toprak kazanması durumunda telafi talep edebilecek bir büyük devlet olarak tanınmıyordu. 1870'lerin başlarında Fransa'nın Prusya tarafından mağlup edilmesinden sonra Avrupa güçler dengesi değişti ve Rusya Karadeniz'in evvelce taahhüt edilmiş tarafsızlığının mağlup edilmesinden sonra Avrupa güçler dengesi değişti ve Rusya Karadeniz'in tarafsızlığının artık geçersiz olduğunu ilan ederek yeni durumdan avantaj sağladı.

Kırım Savaşı 19. yüzyıl Osmanlı tarihinin en önemli belgelerinden biri olan Islahat Fermanı'nı doğurdu. Bu fermanla Osmanlı İmparatorluğu'nun meselelerine Hıristiyan tebaasının lehine Avrupa'nın müdahale etmesinin engellenmesi düşünülmüştü. Şayet haklar Sultan'ın inayetiyle değil de uluslararası bir antlaşma ile verilirse o zaman gayrimüslim tebaanın Sultan'a değil de büyük devletlere şükran duymasından haklı olarak korkuluyordu. Babıâli fermanın antlaşmada bahsedilmesini bile istemiyordu ama bunun meydana gelmesini önleyemedi.

Bazı tarihçilerin Babıâli'nin Fransa ve Britanya ile ittifakını ve bunun sonucundaki Paris Antlaşması'nı Osmanlı diplomasisinin bir başarısı olarak telakki ettiklerini görmüştük. İttifak Fransa ve Britanya'nın egemen sınıflarının çıkarları tarafından dikte edilmişti ve Osmanlıların pek katkısı yoktu. Başka türlü ifade etmek gerekirse büyük devletler Babıâli'ye pek danışmaksızın bir çözüm bulmaya çalışıyorlardı. Hatta bir seferinde Rusya namına kabul edilemez bularak Babıâli'nin bir notasını St. Petersburg'a iletmemişlerdi. Ayrıca Osmanlı diplomasisi profesyonel bir şekilde çalışmıyordu. Savaş sırasında Viyana diplomatik müzakerelerin merkeziydi, ancak bu şehirdeki Osmanlı elçisi Arif Efendi Fransızca bilmiyordu ve *corps diplomatique* ile olan münasebeti sınırlıydı. Yine de Reşid Paşa ve Babıâli sadece pasif seyirciler değillerdi. Reşid Paşa büyük bir diplomatik beceri gösterdi. Hatta Babıâli bütün Büyük Devletler'in Sultan'ın kabul etmesi için ısrar ettiği bir Viyana Notası'nı reddetti.

Savaşın hedefleri ve yürütülüşü açısından Babıâli ile müttefikler arasında birçok konuda çıkar uyuşmazlığı vardı. Kuşkusuz mütte-

fiklerin önceliği Babıâli'nin çıkarları değil, Rusya'nın sınırlanmasıydı. Ayrıca müttefikler Babıâli'nin toprak, özellikle de Hıristiyan toprağı kazanmasını istemiyorlardı: Gürcistan'ın Hıristiyanlarını Osmanlı hâkimiyeti altına sokmayı kesinlikle istemiyorlardı. Müslüman Çerkeslere gelince müttefikler (özellikle Fransızlar) onların bağımsızlığı veya Osmanlı İmparatorluğu'na ilhakı ile pek ilgilenmiyorlardı. İngiltere'nin sabık savaş bakanı Newcastle Dükü hatta Çerkezistan'da "Türk bayrağının dalgalandığını görmenin" ve "ülkede Türk hükümeti kurma çabalarına tanık olmanın korkunç bir şey olduğu" yorumunu yapmıştı. 1854 yılının yazında müttefikler bir Osmanlı filosunun yerli halktan adamlar ve savaş malzemesi ile birlikte Çerkezistan sahillerinde görünmesini fiilen engellediler. Öte yandan Babıâli Kafkas cephesinde faaliyetlerini Şeyh Şamil ile koordine edemedi ve bu bölgedeki Osmanlı mağlubiyetleri Şamil'i seyirci kalmaya mecbur etti. Yine de onun pasif duruşu bile Rusya'nın birçok askeri cepheden uzak tutmasına sebep oldu. Esasen Şamil ile etkili bir ittifak kuramamak daha ziyade Osmanlıların kabahatiydi. Şamil'in bir Fransız mürebbiyenin dâhil olduğu birtakım kadınları kaçırması da Babıâli ile olan ilişkilerine zarar verdi.

Islahat Fermanı Osmanlı devletinin gayrimüslim tebaasına eşitlik sözü vermişti ancak Osmanlı ricali bunu isteyerek yapmamıştı ve eşitliğe hâlâ inanmıyordu. Mustafa Reşid Paşa gibi en reformcu görünen devlet adamları için bile gayrimüslimlerin Müslümanlarla siyasal haklardaki eşitliği çok çabuk olmuştu ve çok radikal bir ıslahattı. Savaş Babıâli'yi müttefikleri İngiltere ve Fransa'nın taleplerine karşı savunmasız hâle getirmişti. Islahatlar bakımından Avrupa'ya karşı temel Osmanlı taktiğinin müdara ve oyalama olduğunu görmüştük. Osmanlı elitleri aynı zamanda şeriat hükümleri, özellikle kölelik ve cizye konusunda gerçek bir ikilem içindeydiler: Babıâli birçok ferman ve emir çıkararak Avrupalıların itirazlarını "savuşturmayı" tercih etti. Fakat uygulama çok yavaş ilerliyordu. Osmanlı ıslahatlarının arkasındaki gerçek güç uzun vadeli planlardan ziyade pratik ihtiyaçlardı.

Osmanlı seçkinleri gayrimüslim tebaayı orduya ciddi şekilde entegre etmeyerek büyük bir fırsat kaçırdı. Savaş sırasında birçok

gayrimüslim ülkelerine hizmet etmek için gerçekten büyük bir istek gösterdiler. Eğer gayrimüslimler sadece er olarak değil aynı zamanda subay olarak orduya kabul edilselerdi ve onlara başka devlet hizmetlerinde eşit fırsatlar tanınsaydı belki sonunda başarısız olan Osmanlı vatandaşlığı projesinin daha iyi bir şansı olurdu. Ne var ki büyük devletlerin Hıristiyanların askere alınmasına taraftar olmadıklarını unutmamalıyız, bu gayrimüslim cemaatlerin kendileri için de böyleydi. Gerçekte askerlik hizmeti ne Müslümanlar ne de gayrimüslimler arasında popüler değildi. İnsanların bu hissiyat için iyi sebepleri vardı, çünkü askerlik çok uzun sürüyordu ve zavallı askerler aylarca maaş almayarak, kötü beslenme ve kötü muamele yüzünden her nevi hastalığa maruz kalarak her şekilde istismar ediliyorlardı. Kırım Savaşı sırasında hastalık yüzünden muharebelerde olduğundan daha çok asker ölmüştü.

Geriye dönüp baktığımızda I. Nikolay Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşümü konusunda öteki emperyalistlerden daha açık sözlü davranmış görünüyor. Ancak Nikolay savaşa müteredditbir şekilde başladı ve öyle yürüttü. Friedrich Engels'in o tarihte kaydettiği üzere Avrupalı büyük güçlerin Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu yok etmesine veya boyun eğdirmesine müsaade etmeyeceklerini bilmesi gerekiyordu.[1] Engels Nikolay'ın bir kere savaşa karar verdikten sonra Prut ırmağını çok daha büyük bir kuvvetle geçmesi, Osmanlılar ordularını toplayamadan önce de Balkanlar'ın ötesine ulaşması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu aslında mümkün gözüküyordu. Fakat Engels Nikolay'ın generallerinin Mareşal Paskeviç dâhil olmak üzere böyle bir plana inanmadıklarını veya taraftar olmadıklarını hesaba katmıyordu. Aslına bakılırsa Nikolay bu görev için doğru kumandanları seçmemişti, üç büyük komutan Paskeviç, Gorçakov ve Menşikov uygun değildi. Rus ordusu başarılı olduğu muharebelerin çoğunda Osmanlı ordusunu takip edip kesin bir darbe indirmek yoluyla başarısından tam olarak yararlanmamıştı. Örneğin Başgedikler ve Kürekdere muharebelerinden bir süre sonra General Behbutov, dağılmış Osmanlı ordusunu takip etseydi Kars'ı zapt edebilirdi. Sonunda Muravyov Kars'ı almakta başarılı olmuştu, ama zaferin Rusya için

bedeli çok ağırdı. Bununla birlikte Nikolay daha uygun generaller atamış olsaydı ve orduları Edirne'yi 1829 yılında olduğu gibi almış olsaydı bile onların daha ileriye gidebilmeleri veya Edirne Antlaşması'na benzer bir antlaşma elde edebilmeleri olası değildi. Mesafenin büyüklüğünden dolayı erzakları 1829 yılında olduğu gibi muhtemelen yetersiz kalırdı. Müttefikler İstanbul'u kesinlikle savunurlardı ve o zaman Rusya daha ağır bir yenilgiye maruz kalırdı. Yine de insan bir başka spekülatif soru sormadan duramıyor: Şayet Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na beylikleri işgal etmek yerine Menşikov'un bir keresinde tavsiye etmiş olduğu gibi sadece Kafkas cephesinden saldırsaydı ne olurdu? Muhtemelen Britanya yine Rusya'nın Hindistan'a doğru yayılmasına karşı çıkmaya istekli olurdu, ama III. Napolyon yine bu kadar ilgilenir miydi?

Sonunda Rusya Kırım'da kelimenin tam anlamıyla yenilmemişti. Rus ordusu Sivastopol'un güney kısmını tahliye etmişti, ama hâlâ yerli yerinde ve savaşmaya hazırdı. Rusya topraklarının derinliklerine girmek Müttefiklerin işine gelmezdi; aksine erzakın aynı şekilde akışını garanti etmek için sahillere yapışıp kalmak zorundaydılar. Öte yandan Rusya şimdi Kafkasya'da sağlam biçimde mevzilenmişti; bu noktada en güçlü denizci devletlerin Babıâli ile ittifakı bile onu bu bölgeden söküp atamazdı. Bu yüzden savaşın sona ermesinden sonra üç yıl içinde Rusya Şamil'i ele geçirdi ve uzun süren Kafkasya savaşına son verdi. Bu sonuçta Kafkas yerli halkının Şamil ve naiplerinin artık iyice yozlaşmış olan idaresinden hoşnutsuzluklarının da payı vardır. Sovyet sonrası yeni Rus Ortodoks milliyetçiliği Tarle ve öteki Sovyet tarihçilerinin tezlerini reddederek Rusya'nın Kırım Savaşı'nda yenilmemiş olduğunu düşünmektedir. Bu "yeni Ruslar" Rusya'nın o tarihteki geri kalmışlığını da kabul etmemektedirler.[2]

İngiltere sonradan Osmanlı İmparatorluğu'nun taksimini zımnen kabul etti. Yirmi yıl kadar sonra 1878'de Rusya Osmanlılara yine saldırınca İngiltere diplomatik yardım karşılığında Kıbrıs'ı aldı. Bu sefer İngiliz kamuoyu Osmanlı borçlarının ödenmemesinden ve 1876 yılındaki "Bulgaristan dehşetlerinden" dolayı Osmanlı yanlısı değildi. İngiltere'nin tavrındaki değişikliğin iyi bir örneği

evvelce gördüğümüz üzere savaş sırasında Erzurum ve Kars'taki Anadolu ordusunun emrinde olan ve sonradan anılarını yazan Doktor Humphry Sandwith'in şahsında görülebilir. Sandwith aynı zamanda Türkçe konuşan az sayıdaki İngilizlerden biriydi. 1856 yılında yayınlanan kitabında Osmanlı Ermenileri'nden sadece olumsuz bir biçimde bahsediyordu. 1878 yılında ise aşırı derecede Osmanlı karşıtı bir tutum takındığı bir makale yazdı.[3] Sandwith önce de başıbozukların mezaliminden bahsetmişti, ama şimdi başıbozukları Osmanlı Ermenileri'nin içinde bulundukları zor durum ile doğrudan ilişkilendiriyordu. Aslında Kırım Savaşı sırasında başıbozukların düzensizliklerine dair dönemin bazı İngiliz raporları 1870'lerde Osmanlı Hıristiyanları ile ilgili tavırlarının habercisi olarak okunabilir. İngiltere ve Fransa Birinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde Rusya ile meşhur Sykes – Picot – Sazonov gizli anlaşmasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmak üzere anlaştılar.

Burada Osmanlıların Sinop'taki yenilgilerini bir "katliam" olarak görmediklerini de göstermiş bulunuyorum. Olaya sanki bir doğal afetmiş gibi acıklı (*müteellime*), keder verici (*mükeddire*) veya yürek yakan (*dil-sûz*) vaka diyorlardı, ama ben BOA'da gördüğüm belgelerde katliam veya benzeri bir sözcüğe rastlamadım. Londra'daki Osmanlı elçisi Kostaki Musurus Fransızca yazılarında benzer bir ifade kullanarak *déplorable événement* diyordu.[4]

Başıbozukların mezalimlerinin ve talanlarının çoğunlukla valiler ve paşaların onların maaşlarından ve tayınlarından çaldıkları için meydana geldiğini görmüştük. Aç kalan başıbozuklar sivillere saldırmışlardı. Başıbozuk askerlerin Kırım Savaşı sırasındaki davranışları 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan Ermeni meselesinde büyük bir sebepti. Çünkü görmüş olduğumuz üzere 1876 yılına gelindiğinde Avrupa ve özellikle İngiltere kamuoyu büyük ölçüde Bulgar ve Ermeni olaylarından dolayı Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine dönmüştü.

İktisadi bakımdan savaş Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa finans sistemine giriş sürecini hızlandırdı. Harp sırasında alınan iki yabancı borcu Osmanlı İmparatorluğu borçlarını ödeyemeyene kadar başkaları takip etti. Aslında Babıâli kendisini hiçbir zaman

toparlayamadı; çünkü hazineye giren para üretim için değil de daha ziyade tüketim ve borçların ödenmesi için kullanıldı. Londra finans çevrelerinin çıkarlarının İngiltere'nin siyasetinde en önde geldiklerini de görmüştük. Namık Paşa'nın Paris ve Londra'daki borç misyonu bakımından Akar ve Al'dan farklı olarak Anderson, onun başarısızlığının amatörlüğünün sonucu değil de o sırada mevcut olan finansal konjonktür yüzünden olduğunu ileri sürdüm. İane-i harbiyenin bir bağış değil, savaş vergisi olduğunu gösterdim.

Kültürel bakımdan, Kırım Savaşı Avrupalılarla daha yakın temasların ve gayrimüslimler için birtakım iyileştirmelerin yanı sıra onlara yapılan bazı fanatik saldırıların bir dönemiydi. Savaş aynı zamanda bir tür Osmanlı Müslüman vatanperverliği ve hatta Türk milliyetçiliği için malzeme temin etti. Namık Kemal'in tiyatro oyunları ve Ahmed Rıza, Salih Hayri ve birçok başkasının destanları bu ruh hâlinin güzel örnekleridirler. Kamuoyu savaş sırasında bir miktar rol oynadı, bu da efkar-ı umumiye kavramının Osmanlı seçkinleri arasında yayılmasına katkıda bulundu. Bu bakımdan savaş aynı zamanda imparatorluğun geç döneminde büyük bir siyasi düşünce akımı olan geleceğin "Genç Osmanlılar"ının oluşumuna katkıda bulundu.

Askeri teknik açıdan, savaş Osmanlı ordusunun modern Avrupalı karşıtlarına benzemediğini gösterdi. Rus General Knez Mihail Gorçakov'un kaydettiği üzere Osmanlılar eski orduyu yok etmişlerdi, ama henüz Avrupai anlamda bir yenisini kurmamışlardı. Birkaç birlik dışında ordunun eğitimi zayıf, donanımı ve giyimi kötüydü. James Reid'in işaret etmiş olduğu üzere Kafkas cephesinde uğranılan yenilgilerin nedenleri arasında Osmanlıların birlikleri dağınık konuşlandırma (*piecemeal deployment*) stratejisi de vardı. Bununla birlikte dağınık Osmanlı kuvvetlerinin bile çoğu zaman karşılarındaki Rus kuvvetlerine hâlâ sayıca eşit veya üstün olduklarını unutmamalıyız. Bu yüzden yenilgilerin gerçek sebepleri daha ziyade subay zümresinin düşük kalitesi ve askerlerin eğitim eksikliğiydi. Özellikle Osmanlı nizami ve gayrinizami süvarileri oldukça yararsızdı. Osmanlılar ayrıca askerlerine erzak temininde çok zorluk çekiyorlardı. Sanayi devrimi öncesi savaşlarda olduğu üzere

askerler muharebede aldıkları yaralardan daha çok hastalıklardan, kötü beslenmeden, soğuktan ve kötü barınmadan ölüyordu.

Orduda çok yolsuzluk vardı ve zavallı askerler uygun tahsisat, elbise ve barınaktan yoksundular. Askerlerin maaşlarının aylarca ödenmediğini görmüştük. Sadrazamın bir mektubunun gösterdiği üzere ordudaki mevcut cetvelleri üzerinden yapılan yolsuzluk yüksek mevkilerdeki Osmanlı memurları tarafından pekâlâ biliniyordu. Fakat bu yolsuzluk Anadolu ordusunun sabık kumandanlarının davası sırasında Meclis-i Vala tarafından sıkı bir şekilde araştırılmadı, böylece askeri ve sivil yetkililerin rahatlığını gözler önüne serdi. Yolsuzluk yapan paşaların pek azı cezalandırıldı. Aslında suçlanan paşaların birçoğuna kısa sürede iade-i itibar yapıldı. En dile düşmüş olanı görevden alındıktan tam iki yıl sonra Meclis-i Ali-i Tanzimat üyesi yapılan Zarif Mustafa Paşa'dır. Anadolu ordusunun diğer kumandanları da resmi görevlere geri döndüler. Öte yandan İngiliz askeri komiseri Williams Paşa'nın Zarif Paşa'yı suçlamaları doğru ile yanlışın bir karışımıdır. Williams Zarif Paşa'yı Kürekdere'de Rus ordusuna karşı açık alanda saldırı emrini vermekle suçladı. Fakat görmüş olduğumuz üzere bizzat Zarif Paşa bu meselede Guyon'u ve öteki generalleri, paşaları ve kurmay subayları suçluyordu. Williams aynı zamanda bazı Osmanlı subaylarının kendisine saygısızlık yaptıklarına dair yanlış suçlamalar yapıyordu, hâlbuki ona aslında rütbesinin gerektirdiğinden daha çok saygı gösteriliyordu. Williams'ın böylesi kusurları ve hatta Osmanlılar hakkındaki Oryantalist görüşleri onun somut yolsuzluk suçlamalarını reddetmeyi gerektirmez. Osmanlı askerlerinin çektikleri zorlukları ve cesaretlerini yazacak gazeteler yoktu. Askerler eğitim eksikliğinden ve en önemlisi subaylarına güvenmemekten dolayı meydan muharebesinde yetersizdiler. Birkaç istisna dışında yüksek rütbeli subayların yeteneksiz oldukları görüldü. Terfi sistemi dürüst ve yetenekli adayların binbaşıdan daha yüksek bir rütbeye terfi etmesine engel oluyordu. Osmanlı ordusu aynı zamanda özellikle Anadolu ordusunda şahsi rekabetler ve yolsuzlukla felç olmuştu. Avrupa'dan ve hatta Amerika'dan Macar, Leh, İtalyan, Britanya ve Fransız asıllı birçok yabancı ve mülteci subay bu savaş-

ta Osmanlı ordusunda görev yapıyorlardı. Bu kişilerin bazıları gerçekten iyi subaylardı. Fakat savaştan sonra bu mülteci ve yabancı subaylar görevde kalmadı. Savaşta deneyim kazanan Harbiye mezunu yetenekli subaylar da diplomatik ve mülki görevlere atandı. Savaşın deneyimleri eğitim kurumlarına ve sonraki kuşaklara aktarılamadı. Mektepliler başka görevlere atanınca ordu tekrar alaylı subaylara terk edildi.[5] Bunun en bariz göstergesi savaştan sonra hiçbir subayın anılarını ve gözlemlerini yayımlamamış olmasıdır.

Marksist "eşitsiz ve bileşik gelişme" kavramı emperyalizm çağında az gelişmiş ülkelerde en modern üretim şekillerinin kapitalizm öncesi şekillerle bir arada bulunmasını açıklar. Kavram aynı zamanda kapitalist üretim tarzının yöresel veya sektörel eşitsizliklerini veya düzensizliklerini açıklar. Ben bu modelin 19. yüzyıldaki Osmanlı askeri ıslahatına uygulanabileceğini düşünüyorum. Kırım Savaşı sırasında Osmanlı ordusu bu hususta da ilginç bir örnektir. Bir yandan, ordunun bazı bölümleri (topçular ve avcı taburları) yivli karabinalar veya Minié yivli tüfekleri gibi devrin en modern silahlarına sahiptiler. Bu birlikler birçok Avrupalı gözlemci tarafından Avrupa'nın en iyi ordularına layık olarak kabul ediliyordu. Öte yandan, Anadolu ordusu kurmay başkanı dâhil olmak üzere okuryazar olmayan komutanlar vardı. Arkaik silahları ve taktikleri, arkaik erzak tedarik usulleri ve arkaik istihkâm sistemleri olan gayrinizami askerler de dengeyi bozuyordu. Rumeli ordusu genelde Anadolu ordusundan daha iyiydi. Ordular içinde de bazı alaylar veya taburlar ötekilerinden daha iyiydi. Fakat genel olarak ordunun geri kalmış kısmı sonucu belirleyiciydi. Osmanlı paşaları Avrupa savaş sanatını yeterince anlamadıklarını gösterdiler.

Mısır ve Tunus'un askeri katkıları önemliydi. Bu özerk eyaletlerin hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olduklarını ve asker gönderdiklerini görmüştük. Mısır'a gelince Babıâli ile Mısır valileri Abbas Paşa ve sonra Said Paşa arasında işin içinde birtakım pazarlıklar vardı. Bu valiler Süveyş Kanalı Projesi için Fransızlar ile bir kontrat ve bir demiryolu hattı için Britanyalılarla bir başka kontrat akdetmeye çalışmaktaydılar. Her iki durumda Mısırlı paşalar bunun dâhili meseleleri olduğunu düşünürken Babıâli böyle planlar

için onaylama hakkı olduğunu iddia ediyordu. Asker göndererek girişimleri için Babıâli'nin onayını temin etmeyi planlıyorlardı. Başka bir pazarlık konusu İstanbul ve Kırım'daki Mısırlı askerlerin masraflarıyla ilgiliydi. Sonunda Babıâli ödeme yapmayı kabul etti.

Yüksek rütbeli Osmanlı subayları, nazırlar ve valiler şahsi sorumluluk almak istemiyorlardı. Muharebe harekâtlarında bile tek bir hiyerarşik yetki ve sorumluluk silsilesine taraftar değildiler. Şayet bir şeyler yanlış giderse başkumandan sorumluluk almazken herkes başkalarını suçluyordu. Bütün paşaların payitahtta temsilcileri ve düşmanları vardı. Vilayetlerde yerel eşrafı hesaba katmak zorundaydılar. Tanzimat'ın bir yeniliği olarak payitahtta ve vilayetlerde çok sayıda meclis vardı. Bu kurumlar keyfiliği önlemek için ihdas edilmişti ancak meclisler pratikte sorumluluktan kaçmanın bir aracı oldu.

Abdülmecid birçok gözlemciye zayıf bir sultan olarak görünmüştü. Bu araştırmanın kapsadığı dönem içinde ona atfedilebilecek herhangi bir özgün cümlesi, önemli bir kararı veya düşüncesi yoktur. Kadınlara ve içkiye düşkündü. Bazı Batılı diplomatlar onun kölelik ve Hıristiyan tebaanın halkları gibi konularda birtakım "aydınlanmış" görüşlere sahip olduğunu düşünüyorlardı. Onun bu görüşlere gerçekten sahip mi olduğu yoksa paşaları gibi mürailik mi yaptığı sorusuna yanıt vermek zordur. Fakat bir şey kesindir: yumuşak bir karaktere sahipti ve kan dökmekten hoşlanmıyordu. Hatta 1859 yılında kendisine suikast yapmak için komplo kuranları bile affetti.

Tepedeki Osmanlı devlet adamları arasında pek az birlik vardı. Birçok paşa üstlerini kıskanıyor ve yerlerini almak için fırsat kolluyordu. Bürokrasideki terfi sistemi hiç liyakate dayanmıyordu. Damad Mehmed Ali Paşa'nın, Reşid Paşa'nın, Ali Paşa'nın ve Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın, hepsinin birbirine garezleri vardı. Serasker Hasan Rıza Paşa ile başkumandan Ömer Lütfi Paşa birbirleriyle anlaşamıyorlardı. Islahatların ve Batılılaşmanın zararlı yan etkilerinden biri Cevdet Paşa'nın itiraf ettiği üzere Osmanlı hâkim sınıfının itibarını yitirmesiydi: müttefiklerin birçok hakaretini ve horlamasını sineye çekmek zorunda kalmışlardı.

Bugün de yaygın olan "Türke Türkten başka dost yoktur" söylemi problemlidir. Çünkü bu savaşta neredeyse Avrupa'nın tümü Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer almıştı. Gerçi müttefiklerin kendi çıkarları vardı, ama bu onların müttefik oldukları ve muharebe meydanında Babıâli'nin bağımsızlığını korudukları gerçeğini değiştirmez. Böyle bir söylem tarihten ders alamaz ve ders almak istemez, çünkü aksi doğru olsa bile her durumda Babıâli'ye mağdur taraf rolünü biçer.

Burada Osmanlı devlet adamları arasında apaçık ve daimi bir ikilik (dikotomi) olmadığını ileri sürdüm. Kategorik olarak "ıslahatçılar" ve "muhafazakârlar" ayrımı yapmanın pek anlamı yoktur. Osmanlı devlet adamlarının çoğu pragmatistti. Birçok hususta tavırları ve görüşleri görevde mi olduklarına veya görevden alınmış olduklarına bağlıydı. Reşid Paşa'ya gelince son iki dönem sadrazamlığına rağmen eski nüfuzundan ve ıslahatçı enerjisinden çok şey kaybetmişti. Görmüş olduğumuz üzere ıslahat fermanına ve imparatorluğun gayrimüslim tebaasının siyasi eşitliğine karşı çıkmıştı.

Konunun bazı yönlerini daha fazla araştırmak gerekmekle birlikte bu araştırma Osmanlı Kırım Savaşı'nın nesnel bir görünümünü sunmuş olmayı ummaktadır.

NOTLAR

I GİRİŞ VE KAYNAKLARA KISACA BAKIŞ
(Sayfa 1-44)

1 Prof. David Goldfrank sebepler listesine "dar fikirliliği" (*parochialism*) ekler. ***Bkz.*** Goldfrank, "The Ottoman Empire and the Origin of the Crimean War: Sources and Strategies", ***The Turks*** 4, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 233.

2 Trevor Royle, ***Crimea, The Great Crimean War 1854-1856***. Londra: Little, Brown and Company, 1999. İkinci basım: Londra, Abacus, 2000. Başlıktan görüldüğü üzere yazar savaşı birçok diğer Batılı hikâyeleri gibi Britanya ve Fransa'nın savaşa katıldığı yıldan başlatır, 1853'teki muharebeleri büyük ölçüde göz ardı eder.

3 Winfried Baumgart, ***The Crimean War, 1853-1856***. Londra: Arnold; New York: Oxford University Press, 1999.

4 Mesut Uyar ve Edward Erickson da bu görüştedir. Bkz. Uyar ve Erickson, ***Osmanlı Askeri Tarihi***, İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 346.

5 Candan Badem, "The Treatment of the Crimean War in Turkish Historiography", ***Vostoçnaya (Krımskaya) Voyna 1853-1856 godov: Novıe materialı i novoe osmıslenie***. Tom 1, Simferopol: Krımskiy Arhiv, 2005, s. 24-35.

6 Ahmet Cevdet Paşa, ***Tezâkir***, Ed. Cavid Baysun, 4 cilt, Ankara: TTK, 1991. İlk basımı 1953'te.

7 Ahmet Cevdet Paşa, ***Ma'rûzât***, Ed. Yusuf Halaçoğlu. İstanbul: Çağrı Yayınevi, 1980.

8 James J. Reid, ***Crisis of the Ottoman Empire. Prelude to Collapse 1839-1878***, Stuttgart; Franz Steiner Verlag, 2000, s. 47-51.

9 Enver Ziya Karal (ed.), "Zarif Paşa'nın Hatıratı 1816-1862", ***Belleten*** IV, Ankara 1940, s. 442-494. Bu hatıralar 1940 yılına kadar hiçbir yerde yayınlanmamışlardı.

10 Nafiz Efendi, ***Silistre Muhasarası***, İstanbul: Teodor Kasap Matbaası, 1290 [1874]. Hakkı Tarık Us kitabın Namık Kemal tarafından yazılmış olduğunu ileri sürmüştür. Rusça tercümesi: "Krepost' Silistriya v 1854 godu", ***Voennıy Sbornik*** 106 (12), 1875, s. 488-502. ***Voennıy Sbornik***'in editörü makalenin "Türk" askeri literatürünün nadir bir örneği olduğunu belirtmiştir.

11 Mayor Osman Bey, "Vospominaniya 1855 goda. Sobıtiya v Gruzii i na Kavkaze", ***Kavkazskiy Sbornik*** II, Tiflis, 1877, s. 143-214.

12 RGVİA, f. 485, op. 1, d. 575, l. 11. Zapiska dlya pamyati.

13 Osman Bey, "Zametki o Turetskoy armii", ***Voenny Sbornik*** 6, Haziran 1874, s. 338-355.

14 Aşçıdede Halil İbrahim, ***Hatıralar***, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi Kütüphanesi, 1960.

15 Roderic Davison, ***Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms***, İstanbul: İsis Press, 1999, s. 27-40, 47-64. Ayrıca ***bkz.*** Engin Akarlı, ***Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnameleri***, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1978.

16 Erdoğan Keleş (haz.), ***Kırım Harbi'ne Dair Notlar***, Ankara: TTK, 2013. Eseri yayına hazırlayan Keleş, birçok yer ve kişi adını yanlış okumuş, ayrıca elyazmasında yanlış yazılan özel adların doğrusunu göstermemiştir. Esasen sadece bir iki kez kendince düzeltme yapmıştır ki orada da yanılmıştır. Örneğin, Bayezid tarafındaki Musun Ge-

diği'ni Mersun Gediği diye okumuş, "pusuya" ve "pusuda" sözcüklerini de sırasıyla "Posov'ye" ve "Posov'da" şeklinde okumuştur (s. 41). Keleş'in ik sözcüğü yanlış okuması belki mazur görülebilir, ancak Bayezid tarafındaki gediğin öte tarafında Poshov'un (bugünkü Ardahan ili Posof ilçesi) olamayacağını anlamak için haritaya biraz bakmak yeterlidir. Editörümüz burada bir de not düşerek Poshov/Posov'un aslının Poshof olduğunu iddia etmiştir ki bu da doğru değildir, toponimin aslı Poshov'dur. Sonu v ile biten isimlerin f'ye dönüşmesi bilinen bir kuraldır, fakat f'nin v'ye dönüşmesi yoktur. Keleş, notlarda General Çarçavacik olarak geçen generalin adını Çerniyayev olarak düzeltiyor ki doğrusu Çavçavadze'dir. Yine Notlar'da bariz bir şekilde Şildi olarak geçen Gürcistan'daki bir yer adını Seledi şeklinde yazmıştır. Kars'ın köylerinden Perkit'in adını Berekiyet şeklinde, Hacıveli köyünü de Hacı Kara olarak yanlış okumuştur. Keleş'in Gürcü tavatlarından "mülakiye" dediği şahsın adı Malakya'dır. Notlar'da Ruslar Gözleve'ye Rozkof derler ibaresi geçmektedir, halbuki bu bir imla hatasıdır, Ruslar Gözleve'ye Kozlov derler fakat Keleş bunun farkında olmadığı için düzeltmemiştir. Sinop'ta Osmanlı filosuna saldıran Rus amiralinin adı Nahimov'dur, ancak Notlar'da Çanpiçef şeklinde ne idüğü belirsiz bir ad yer almaktadır. Bu isimde bir Rus amirali yoktur. Keleş bu yanlışı da düzeltmemiştir.

17 Erdoğan Keleş, "Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı", yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2009. Bu dipnotlarda yer alan bilgilerden örneğin Çar Nikolay'ın ölüm tarihini bilmek için *Ruzname*'ye gerek yoktur, herhangi bir ansiklopediye bakmak yeterlidir.

18 Fahrettin Kırzıoğlu, *100. Yıldönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi*, İstanbul: Işıl Matbaası, 1955, s. 210-213.

19 Salih Hayri, *Kırım Zafernamesi – Hayrabat*, yay. haz. Necat Birinci, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s. 96.

20 Ahmed Rıza Trabzoni, *Manzume-i Sivastopol*, yay. haz. Veysel Usta, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

21 Selahattin Tozlu, "Kırım Harbi'nde Kars'ı Anlatan Kayıp Bir Eser: Muzaffer-Name", *Akademik Araştırmalar* 1 (2), Erzurum, Güz 1996, s. 123-144.

22 Ömer Faruk Akün, "Eski Bir Şeyh Şamil Destanı", *Atsız Armağanı*, yay. haz. Erol Güngör, vd, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1976, s. 17-59.

23 Fevziye Abdullah Tansel, "Yardıma Koşan Manevi Ordu ve Kırım Harbi (1853-56)", *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 16 (3), Temmuz 1987, s. 25-41. Aynı yazardan, "1853-1856 Kırım Harbi'yle İlgili Destanlar", *X. Türk Tarih Kongresi. Ankara: 22-26 Eylül 1986. Kongreye Sunulan Bildiriler*, V. Cilt, Ankara: TTK 1994, s. 1977-2009. Ayrıca *bkz.* Cahit Öztelli, *Uyan Padişahım*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976, s. 344-371.

24 Yusuf Halis Efendi, *Şehname-i Osmani*, İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası, 1855. Bu şiirlerin bir kısmı için *bkz.* Fahrettin Kırzıoğlu, *a.g.e.*, s. 53-55 ve 214-215. Ayrıca *bkz.* Cahit Öztelli, *a.g.e.*, s. 372-373.

25 Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*. 3 cilt, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1957-60. İkinci edisyon 1987.

26 Ali Haydar Emir [Alpagot], "Kırım Harbinin Safahat-ı Bahriyesine Müteallik Vesaik-ı Resmiye", *Risale-i Mevkute-i Bahriye*, c. 3, numero 2, İstanbul, Kanun-u Evvel 1332 [Aralık 1916], s. 49-62, 193-202, c. 4 numero 11-12, Eylül-Teşrin-i Evvel 1334 [Eylül-Kasım 1918], s. 481-502, 529-545.

27 Laurence Oliphant, *The Trans-Caucasian Campaign of the Turkish Army under Omer Pasha. A Personal Narrative*, Edinburg ve Londra: William Blackwood and Sons, 1856.

28 Ali Rıza Seyfi, "Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın Mavera-i Kafkas Seferi ve Kars Niçün Sükût Etti?", *Donanma Mecmuası*, İstanbul, 1327-1328 [1912], s. 2017-2022, 139-142.

29 Yüzbaşı Fevzi [Kurtoğlu], *1853-1855 Türk-Rus Harbi ve Kırım Seferi*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1927.

30 Vasily Timm (Georg Wilhelm), *Russkiy Hudojestvennıy Listok*, St. Petersburg, 1854.

31 Reid, *a.g.e.*, s. 238. Reid Gürel'in eserinin bazı başka eksikliklerinden de bahsetmektedir. Fakat 3. Bölüm'de göreceğimiz üzere, Gürel'in 25 Ekim 1854'teki Balaklava Muharebesi'nde Osmanlı askerlerinin tutumunu anlatışını tenkidinde tamamen haklı değildir (Gürel'in anlatımı da genelde doğru değildir).

32 BOA, İ. MMS. 5/170 lef 10.

33 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt V, Ankara: TTK, 1995. Birinci basım 1947.

34 Emin Ali Çavlı, *Kırım Harbi (Paris Muahedesi 1856)*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1957.

35 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1970.

36 Ahmet Nuri Sinaplı, *Şeyhül Vüzera Mehmet Namık Paşa*, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1987.

37 Besim Özcan, *Kırım Savaşında Mali Durum ve Teb'anın Harb Siyaseti (1853-1856)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1997.

38 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara: TTK, 1999, s. 227-260.

39 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 244.

40 Fuat Andıç; Süphan Andıç, *Kırım Savaşı. Âli Paşa ve Paris Antlaşması*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002.

41 Şevket K. Akar; Hüseyin Al, *Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim Komisyonları 1854-1856*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2003.

42 *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı 1853-1856*, Ankara: BOA yayın Nu. 84, 2006 (Bundan böyle OBKS olarak geçecektir).

43 OBKS, s. 209-211. Kitabın değerlendirmesi için benim *Toplumsal Tarih* 160, İstanbul, Nisan 2007, s. 92-94'teki yazıma bakınız.

44 *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856), 22-23 Mayıs 2006. Bildiriler.* İstanbul: İÜ. Ed. Fak. Tarih Araştırma Merkezi, 2007.

45 *Kırım Savaşı'nın 150. Yılı / 150th Anniversary of the Crimean War*, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi, Aralık 2006.

46 Saim Besbelli [Emekli Deniz Albayı], *1853-1856 Osmanlı-Rus ve Kırım Savaşı (Deniz Harekâtı)*, Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Yayınları, 1977.

47 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. III. cilt 5. Kısım. 1793-1908*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978, s. 450-466.

48 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Selçuklular Döneminde Anadolu'ya Yapılan Akınlar –1799-1802 Osmanlı Fransız Harbinde Akka Kalesi Savunması– 1853-1856 Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 84-86.

49 Süer, *a.g.e.*, s. 2, 30, 176. ("30 yıldır vatanları için savaşan 500 bin Kafkas Türkü, "Türk ırkından gelen yarım milyon Kafkasyalı halkı", "Acara ve Laz dediğimiz Türk türleri", "Avar Türkleri").

50 Özcan, *a.g.t.*, (1990), s. 119; *a.g.e.* (2008), s. 77. Özcan'ın olumlayarak alıntıladığı makale Tevfik İnci'nin "Sinop Faciası" adlı makalesidir (*Resimli Tarih Mecmuası* VII, 1956). Yayın yılına da dikkat edince Türkiye'deki Soğuk Savaş zihniyetinin tipik bir tezahürü olduğu anlaşılmaktadır.

51 Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi*. Çev. Ali Rıza Seyfi, İstanbul: Genelkurmay X. Şube, 1943. Bu yayında hem tercüme hem dizgi hataları vardır.

52 İbrahim Caner, *Türk-Kırım Harbi Esnasında Osmanlı İran Münasebetleri*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2013, s. 37, 38, 44, 45, 57, 65, 72, 73.

53 Pyotr Andreyeviç Zayonçkovskiy (ed.), *İstoriya Dorevolyutsionnoy Rossii v dnevnikah i vospominaniyah. T. 2. Ç. 1. 1801-1856*. Moskova: İzdatel'stvo "Kniga", 1977. *Bkz*. kısım "Krımskaya (Vostoçnaya) voina 1853-1856 gg., s. 307-347. Bu eser günlükler ve anıların açıklayıcı notlarla donatılmış bir bibliyografyasıdır. Yazar çarlık dönemi askeri tarihçisi Andrey Medardoviç Zayonçkovskiy'in oğludur.

54 Ayrıntılı bilgi için *bkz*. Candan Badem, "Rus ve Sovyet Tarih Yazımında Kırım Savaşı", *Toplumsal Tarih* 155, İstanbul, Kasım 2006, s. 16-23.

55 Nikolay Putilov (ed.), *Sbornik izvestiy, otnosyaşçihsya do nastoyaşçey voyni, izdavaemıy s Vısoçayşego soizvoleniya N. Putilovım*, 33 cilt, St. Petersburg: Tip. E. Veymara, 1854-57.

56 *Blokada Karsa. Pisma oçevidtsev o pohode 1855 goda v Aziatskuyu Turtsiyu*, Tiflis: Tipografiya kantselyarii namestnika Kavkazskago, 1856.

57 Nikolay Nikolayeviç Muravyov, *Voyna za Kavkazom v 1855 godu*, 2 cilt, St. Petersburg: Tipografiya tovarişçestva "Obşçestvennaya polza", 1876 (1. cilt), 1877 (2. cilt).

58 N.G. Çernışevskiy, "Rasskaz o Krımskoy Voyne (po Kingleku)", *Polnoe sobranie soçineniy*, tom X. Moskova: Gospolitizdat, 1951, s. 193-440.

59 Modest İvanoviç Bogdanoviç, *Vostoçnaya Voyna 1853-1856 godov*. St. Petersburg: Tip M. Stasiulieviça, 1877. Andrey Medardoviç Zayonçkovskiy, *Vostoçnaya Voyna 1853-1856 gg v svyazi s sovremennoy ey politiçeskoy obstanovkoy*. Tom I-II, St. Petersburg, 1908-1912. St. Petersburg: Poligon, 2002, 2 cilt, c. II iki kısım halinde. Simferopol: Krımskiy Arhiv, 2005, 2 cilt.

60 RGVİA, f. 481 "Voyna 1853-1856 gg", op. 1, d. 65, ll. 240-280. Materialı o sostavlenii polkovnikom gen. şstaba Zayonçkovskim istorii voynı 1853-1856 gg.

61 P. İ. Averyanov, *Kurdı v voynah Rossii s Persiey i Turtsiey v Teçenie XIX stoletiya*. Tiflis: Tipografiya Şstaba Kavkazskago voennago okruga, 1900.

62 Avyarov [öyle yazılmış], *Osmanlı-Rus ve İran Savaşları'nda Kürtler 1801-1900*. Osmanlıcadan tercüme eden: Muhammed (Hoko) Varlı (Xani), Ankara: Sipan Yayıncılık, 1995.

63 Benim redakte ettiğim yeni çeviri için *bkz*. P.İ. Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, Rusçadan çeviren İbrahim Kale, İstanbul: Avesta Yayınları, 2010.

64 Mihail N. Pokrovskiy, *Diplomatiya i Voynı Tsarskoy Rossii v XIX stoletii. Sbornik statey*, Moskova: Krasnaya Nov, 1923, s. 110. *İstoriya Rossii v XIX veke. Epoha Reform*, Moskova: Tsentrpoligraf, 2001, s. 9'da yeniden basılmıştır.

65 Yevgeniy V. Tarle, *Krımskaya Voyna*, cilt 1, Moskova: Eksmo, 2003, s. 17.

66 Tarle, *a.g.e.*, s. 61.

67 Tarle, *a.g.e.*, s. 165.

68 E. Adamov; L. Kutakov. "İz istorii proiskov inostrannoy agentury vo vremya Kavkazskikh voyn", *Voprosy İstorii* 11, Moskova, Kasım 1950, s. 101-125.

69 Halat A. Omarov (ed.), *100 pisem Şamilya*. Mahaçkale: Dagestanskiy Nauçnıy Tsentr Rossiyskoy Akademii Nauk, 1997. *Şeyh Şamil'in 100 Mektubu*. Mektuplar ve açıklama notları: DAM RBA [böyle yazılmış]. Çev. Dr. Fikret Efe. İstanbul: Şule Yayınları, Mayıs 2002. "DAM RBA" Rusya Bilimler Akademisi Dağıstan Merkezi'nin kısaltması olabilir.

70 İgor V. Bestujev, *Krımskaya Voyna 1853-56*, Moskova: İzdatel'stvo AN SSSR, 1956.

71 Haci Murat İbragimbeyli, *Stranitsı İstorii Boevogo Sodrujestva Russkogo i Kavkazskih Narodov (1853-1856 gg)*. Bakü: Azerbaidjanskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1970. *Kavkaz v Krımskoy Voyne 1853-1856 gg. i Mejdunarodnıe Otnoşeniya.* Moskova: Nauka, 1971. Artaşes Mikayeli Poğosyan "Ğrimi paterazmi Kovkasyan razmaçakatı yev hayeri masnaktsutyunı razmakan gortsoğutyunnerin", *Teğakagir Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi, Hasarakakan gitutyunner*, [Ermenistan SSC Bilimler Akademisi Belleteni, Toplumsal Bilimler], № 3, s. 47-68. E. Burçuladze, *Qirimis omi da Sakartvelo.* Tiflis: Sabçota Sakartvelo, 1960.

72 V.İ. Şeremet; L.S. Semenov, "Vneşneekonomiçeskie svyazi Turtsii epohi Krımskoy voynı", *Vestnik Leningradskogo Universiteta* 14, vıpusk 3, 1973, s. 44-49.

73 "Sovremennaya Turetskaya İstoriografiya Vostoçnoy (Krımskoy) Voynı", *Voprosı İstorii* 4, Moskova, Nisan 1977, s. 45-57.

74 V.E. Bagdasaryan; S.G. Tolstoy, *Russkaya Voyna: Stoletniy istoriçeskiy opıt osmısleniya Krımskoy kampanii.* Moskova: İzdatel'stvo MGOU, 2002.

75 David Fernbach, "Introduction", Karl Marx. *Surveys from Exile*, Londra: Verso, 2010, s. 29.

76 Karl Marx, *The Eastern Question. A Reprint of Letters Written 1853-1856 Dealing with the Events of the Crimean war.* Edited by Eleanor Marx Aveling and Edward Aveling. Londra, 1897, New York: B. Franklin, 1968. Londra: Frank Cass, 1969. Türkçesi için *bkz.* Marx ve Engels, *Doğu Sorunu [Türkiye]*, Çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol Yayınları, 1977, İkinci basım 2008.

77 William Howard Russell, *The British Expedition to the Crimea*, Revize edilmiş edisyon, Londra: G. Routledge & Co., 1858. *Despatches from the Crimea 1854-1856*, Londra: Deutsch, 1966.

78 [Colonel Somerset Calthorpe], *Letters from Head-Quarters, or the Realities of the War in the Crimea. By an Officer on the Staff*, İki cilt, I. cilt, Londra: John Murray, 1856.

79 Alexander W. Kinglake, *The Invasion of the Crimea: Its Origins and an Account of its Progress Down to the Death of Lord Raglan*, 6 cilt, New York, Londra: Harper, 1863-87.

80 Albay Henry Atwell Lake, *Kars and Our Captivity in Russia.* Londra: Richard Bentley, 1856. *A Narrative of the Defence of Kars*, Londra: Richard Bentley, 1857.

81 Humphry Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, Londra: John Murray, 1856.

82 Charles Duncan, *A Campaign with the Turks in Asia*, Londra: Smith, Elder and Co., 1855.

83 Oliphant, *a.g.e.*, s. 48.

84 Lady Hornby [Emelia Bithynia Maceroni Hornby], *Constantinople during the Crimean War*, Londra: Richard Bentley, 1863. (*Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, Çev. Kerem Işık, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.

85 La Baronne Durand de Fontmagne, *Un séjour à l'ambassade de France à Constantinople sous le second empire*, Paris: Plon-Nourrit, 1902. (*Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, Çev. Gülçiçek Soytürk, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977.)

86 Sir Edmund Hornby, *An Autobiography*, Londra: Constable and Co. Ltd, 1929, s. 80-81.

87 Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece, etc. and of a Cruise in the Black Sea, with the Capitan Pasha, in the Years 1829, 1830 and 1831*, 2 cilt. Londra: Saunders and Otley, 1833.

88 Bkz. TNA, FO 195/309.

89 Rear Admiral Sir Adolphus Slade (Mushaver Pasha), *Turkey and the Crimean War, A Narrative of Historical Events*, Londra: Smith, Elder and co., 1867.

90 Müşavir Paşa ferik (tümamiral) rütbesindeyken 1866 yılının Mayıs ayında Osmanlı hizmetinden ayrıldı. Son Britanya rütbesi de koramiraldi. Bkz. BOA. A. MKT. MHM. 356/30.

91 Thomas Buzzard, *With the Turkish Army in the Crimea and Asia Minor. A Personal Narrative*, Londra: 1915.

92 George Kmety, *A Narrative of the Defence of Kars on the 29th September, 1855*, Londra: James Ridgway, 1856. Almancadan İngilizceye çeviri.

93 Michal Czajkowski (Mehmed Sadyk Pasza), *Moje Wspomnienia o Wojnie 1854 Roku*, Varşova: Wydawnicstwo Obrony Narodowej, 1962.

94 Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning: Viscount Stratford de Redcliffe*, Londra: Longmans, Green and Co., 1888.

95 Lane-Poole, *a.g.e.*, c. II, s. 367.

96 Harold Temperley, *England and the Near East: The Crimea*, Londra: Longmans, Green and Co. Ltd., 1936. Yeni basımı: Londra: Frank Cass, 1964, s. 242-43.

97 Vernon John Puryear, *England, Russia, and the Straits Question, 1844-1856*, Berkeley: University of California Publications in History, 1931. Yeni basımı, Hamden: Archon Books, 1965.

98 Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East: A Study of British Commercial Policy in the Levant, 1834-1853*, Stanford University Press; Londra: H. Milford, Oxford University Press, 1935. Yeni basımı, Hamden: Archon Books, 1969.

99 Olive Anderson, "Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt, 1854-55", *The Historical Journal* 7 (1), 1964, s. 47-63.

100 W.E.D. Allen; Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turco-Caucazian Border, 1828-1921*, Cambridge: Cambridge University Press, 1953. Nashville: The Battery Press, 1999.

101 Saab, *The Origins of the Crimean Alliance*, Charlottesville: University Press of Virginia, 1977.

102 Robert B. Edgerton, *Death or Glory: The Legacy of the Crimean War*, Boulder, CO: Westview Press, 1999.

103 Bunlar, Crimean War Research Society'den [Kırım Savaşı'nı Araştırma Derneği] Michael Hargreave ve Binbaşı Colin Robbins; Manchester Üniversitesi'nden Dr. Feroz Yasamee ve UK [United Kingdom: İngiltere Birleşik Krallığı] Channel Five'ın "Battlefield Detectives" [Harp Meydanı Dedektifleri] adlı belgeselidir. *Bkz.* Mawson, *The True Heroes of Balaclava*, Kent, Bedford, Londra: Crimean War Research Society Publications spiral sırtlı çıktı, 1996. Yasamee bu askerlerin Tunus'tan geldiklerini ileri sürmüştür. *Bkz.* David Wason, *Battlefield Detectives: What Really Happened on the World's Most Famous Battlefields*, Londra: Granada Television Production, 2003, s. 150-179.

104 Reid, *a.g.e.*, s. 257.

105 Reid, *a.g.e.*, s. 38.

106 Reid, *a.g.e.*, s. 239.

107 *Bkz.* Reid, *a.g.e.*, s. 79, 299.

108 Reid, "How the Turks Rule Armenia", Richard G. Hovannisian'ın (ed.) kitabı *Armenian Karin/Erzerum* kitabında. Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2003, s. 147-187.

109 Tobias Heinzelmann, *Heiliger Kampf oder Landesverteidigung? Die Diskussion um die Einführung der allgemeinen Militaerpflicht im Osmanischen Reich 1826-1856*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2004.

110 Clive Ponting, *The Crimean War. The Truth Behind the Myth*, Londra: Chatto & Windus, 2004. Londra: Pimlico, 2005.

111 Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*, Londra, NY: Pearson Longman, 2007.

112 Mara Kozelsky, "The Last Crusade? Orthodox Sermons and the Public Perception of the Crimean War", American Association for Slavic Studies'e sunulan tebliğ, Salt Lake City, 6 Kasım 2005.

113 Orlando Figes, *Crimea. The Last Crusade*, Londra: Penguin Books, 2011, Bölüm 5, dipnot 1-2, s. 130, 504.

II SAVAŞIN SEBEPLERİ
(Sayfa 45-92)

1 Bu, Avrupa protokolü "Majesteleri" deyimini gerektirmesine rağmen Padişah'a "Ekselansları" diye hitap edilmesinden belliydi. Osmanlı Sultanı 1856 yılındaki Paris Antlaşması'nda nihayet "Majesteleri" şeklinde anıldı ama hâlâ sistemin eşit bir unsuru değildi. *Bkz.* J.C. Hurewitz, "Ottoman Diplomacy and the European State System", *Middle East Journal* XV, 1961, s. 151.

2 Butrus Abu- Manneh, *Studies on Islam and the ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)*, İstanbul: The ISIS Press, 2001, s. 83. Abu-Manneh aynı zamanda "Sultan Abdülmecid tahta çıktığı zaman hem saray hem Babıâli belki önceki her zamandan daha ziyade ortodoks İslamlığın ideallerinden etkileniyor görünüyorlardı" diye iddia ediyor (*a.g.e.*, s. 84).

3 Lord Stratford'a İstanbul'daki büyük nüfuzunu vurgulamak için İngiliz basınında bazen "The Great Elchi" deniyordu.

4 "İster görevde ister azledilmiş olsunlar nazırlar arasında Reşid Paşa hissiyat ve siyaset bakımından bana en çok sempati besleyendi. Sultan bizim samimiyetimizden kıskançlık duyuyor gözüküyordu." Stanley Lane-Poole, *a.g.e.*, cilt II, s. 104.

5 Cevdet Paşa "Devlet-i Âliyye'de diplomasi usulünü vaz' ve te'sis eden Reşid Paşa'dır" demektedir. *Bkz.* Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 7.

6 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 16.

7 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, *13-20*, s. 15.

8 Avigdor Levy, "The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39", *International Journal of Middle East Studies* 2, 1971, s. 24.

9 "Rukovodstvo dlya boya protiv turok, sostavlennoe knyazem Gorçakovım", aktaran Andrey M. Zayonçkovskiy, *Vostoçnaya Voyna 1853-1856*, cilt II, bölüm iki, St. Petersburg: Poligon, 2002, s. 560.

10 BOA. İ. MMS. 3/107 lef 5, s. 2.

11 General Klapka Ahmed Paşa'yı "kaba ve cahil bir Kürt" olarak tasvir etmektedir. Klapka, *The War in the East: From the Year 1853 till July 1855*. Londra: Chapman and Hall, 1855, s. 43. Mehmed Süreyya onu "ümmi, sadedil, cesur, hiddetli ve sert" olarak kaydetmektedir. *Bkz. Sicill-i Osmani*, cilt I, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1996, s. 203. İstanbul'daki Rus askerî ajanı Albay Kont Osten Saken de 1852 yılında Anadolu ordusu hakkındaki raporunda kurmay başkanı Ahmed Paşa'nın okur yazar olmadığını ve iyi tahsil görmüş ve çok okuyan Müşir [Gözlüklü] Reşid Paşa ile arasının bozuk olduğunu yazmıştır. *Bkz.* RGVİA. f. 450, op. 1, d. 44, l. 2.

12 Ahmed Rıza, *a.g.e.*, s. 61.

13 Mesut Uyar, Edward Erickson, *a.g.e.*, s. 326.

14 Mustafa Gencer, "Alman Basınında Kırım Savaşı", *Savaştan Barışa*, 2007, s. 168'de.
15 BOA. HR. SYS. 1346/52, 10 Ocak 1854, OBKS, s. 104-106.
16 Fikret Adanır, "Der Krimkrieg von 1853-1856", *Handbuch der Geschichte Russlands*, cilt 2, Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 2001, s. 1196-1197. Ayrıca *bkz.* Czajkowski, *a.g.e.*, (1962), s. 11, 50-66, 80-100, 202-211, 232-255; ve Ivan Lysiak Rudnytsky, "Michal Czajkowski's Cossack Project During the Crimean War: An Analysis of Ideas", P.L. Rudnytsky (ed.), *Essays in Modern Ukrainian History*, Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1987, s. 173-186.
17 BOA. HR. SYS. 1194/1 ve 1345/46.
18 BOA. HR. SYS. 1336/18.
19 Sultanın 3 Mayıs 1855 tarihli iradesi. BOA. İ. HR. 120/5904 lef 5.
20 BOA. İ. HR. 330/21320, 26 Ekim 1853. Ayrıca *bkz.* Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Sultan Abdülmecid'e 27 Ekim 1854 tarihli tezkiresi. BOA. İ. MMS 2/88 lef 2.
21 Heinzelmann, *a.g.e.*, s. 269-279, 305-310.
22 Bagdasaryan ve Tolstoy, *a.g.e.*, önsöz.
23 İstanbul'daki Rus askeri ajanı Kont Osten Saken'in Rusya Savaş Bakanlığı'na Haziran 1852 tarihli raporu. RGVİA, f. 450, op. 1, d. 45. Ayrıca f. 846, op. 16, d. 5414, l. 14'te mevcuttur. Ayrıca *bkz. Troops in Turkey. Returns of the Pay and Allowances ... War Department*, Londra, Nisan 1856. Turkish Contingent, s. 11. Karş. Hikmet Süer, *a.g.e.*, s. 160. "Turkish Contingent"in nefer ve subaylarının maaşları anlaşma gereği Osmanlı ordusundakilere eşitti. Süer'in rütbeler arasında daha az farklılık arz eden maaşlar ve tayınlar tablosu buradaki İngiliz ve Rus hesaplarından daha eşitlikçi gözükmektedir. Süer'e göre erler 30 kuruş, yüzbaşılar 400 kuruş, albaylar 3000 kuruş ve ferikler 10.000 kuruş almakta, müşirlerin maaşından ise hiç bahsedilmemektedir. Fakat Süer bu tablosu için kaynak göstermemektedir, bu yüzden onu doğru kabul edemeyiz. Tablo Kırım Savaşı'ndan daha sonraki bir döneme de ait olabilir.
24 *Bkz.* Avigdor Levy, *a.g.e.*, (1982), s. 496-497.
25 Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 48.
26 Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, cilt I, s. 442.
27 Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, cilt II, kısım 1, s. 416.
28 "Donesenie kamer-yunkera Çihaçeva iz Konstantinopolya o sostoyanii turetskoy armii i Bosforskih i Dardanellskih ukrepleniy". 1849 g RGVİA, f. 450, op. 1, d. 33.
29 "İz soçineniya l'Asie Mineure izvestnago russkago puteşestvennika P.A. Çihaçeva", *Kavkaz*, [Kafkasya Genel Valiliği'nin resmi gazetesi], No. 45, Tiflis, 20 Haziran (2 Temmuz) 1853, Cumartesi.
30 Sadrazamın seraskere yazdığı 25 Şubat 1854 tarihli bir mektupta canlı bir savaş esiri getirene mükâfat olarak 100 kuruş verileceği söyleniyordu. *Bkz.* BOA, A. MKT. NZD. 111/79. Fakat bazı askerler asker yerine sivilleri yakalayınca bu mükâfat suiistimal edildi.
31 RGVİA, f. 846 (VUA), op. 16, d. 5414, l. 19. "Obşçiy obzor sostoyaniya turetskih voennıh sil v 1852 godu". Aynı rapor RGVİA, f. 450 (Turtsiya), op. 1, d. 45'te de mevcuttur.
32 AVPRİ, f. 180, op. 517/1, d. 3453, ll. 4-10, "Vedomost Turetskim voennım korablyam i parohodam s pokazaniem lits, zanimayuşçih vısşie mesta kak vo flote, tak i v Admiralteystve", aktaran Galina A. Grebenşçikova, *Rossiyskiy flot pri Nikolae I*, St. Petersburg: Ostrov, 2014, s. 614-617.
33 Puryear, *a.g.e.*, (1935) ve Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1984. Gözden geçirilmiş basımı: *Osmanlı Eko-*

nomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

34 Frank Edgar Bailey, "The Economics of British Foreign Policy, 1825-50", *The Journal of Modern History XII/4*, Aralık 1940, s. 462-476. Ayrıca *bkz.* Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, MA ve Londra: Harvard University Press, 1942, bölüm II ve III.

35 Marx, *a.g.e.*, s. 16'da [Friedrich Engels tarafından] zikredilmiştir.

36 Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge & New York: Cambridge University Press, 1993. Ayrıca *bkz.* aynı yazar, "Manufacturing", Halil İnalcık ve Donald Quataert (editörler), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, cilt II. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, s. 888-933. Ayrıca *bkz.* Pamuk, *a.g.e.*, (1994), s. 21.

37 4 Haziran 1853'te Stratford'dan Osmanlı Hariciye Nezareti'ne. BOA. HR. SYS. 1192/1 lef 11.

38 BOA. HR. SYS. 1192/1 lef 36, 10 Temmuz 1854.

39 BOA. HR. SYS. 1192/1 lef 31, 7 Eylül 1854.

40 İlginçtir ki Nikolay kendinden sonra ikinci bir Nikolay'ın olacağını kesinlikle biliyormuş gibi Fransızca yazdığı mektuplarında kendisi için "Nicolas Premier" diyordu. *Bkz.* BOA. İ. HR. 327/21182, Nikolay'ın 27 Ocak 1853 tarihli mektubu. Bu arada Nikolay zamanında Rus çarlarının resmi olarak artık imparator unvanını kullandığını unutmamak gerekir.

41 Mihail Volkov, "Çto dovelo Rossiyu do nastoyaşçey voyni", Prilojenie 30, Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, cilt I, s. 709-738. Volkov savaş öncesinde Silistre sancağında 40 bin kadar Rus mültecinin yaşadığını da yazıyor (s. 724).

42 George Vernadsky, *A History of Russia*, Yale: Yale University Press, 1969, s. 212-213. Nicholas Riasanovsky, Nikolay'ın rejimini benzer terimlerle tasvir etmiş, yine de I. Nikolay'ın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı tavrında "meşruiyete olan temel inancının hususiyetlerini muhafaza ettiğinde" ısrar etmiştir. *Bkz.* Riasanovsky, *A History of Russia*, Oxford: Oxford University Press, 2000, s. 337. Mark Steinberg ile yedinci basım, cilt I, 2005, s. 314.

43 John Shelton Curtiss, "The army of Nicholas I. Its Role and Character", *The American Historical Review* 63 (4), Temmuz 1958, s. 886.

44 Albert Seaton, *The Crimean War. A Russian Chronicle*. Londra: B.T. Batsford Ltd., 1977, s. 22.

45 Rus ordusunun yönetimindeki yolsuzluklar hakkında *bkz.* Curtiss, *The Russian Army under Nicholas I, 1825-1855*, Durham, NC: Duke University Press, 1965, s. 212-232. Britanya Konsolosu James Henry Skene de tayınların suiistimal edilmesinin Rus ordusunda eski ve genel bir uygulama olduğunu yazmaktadır. Mareşal Diebich'in ordusu alayların fiili mevcudu 400 kişi olmasına rağmen 2400 kişi için tayın ve ilaç alıyordu. *Bkz.* Skene, *With Lord Stratford in the Crimean War*, Londra: Richard Bentley and Son, 1883, s. 261.

46 Yevgeniy V. Tarle, *Krımskaya Voyna*, cilt 1, Moskova: Eksmo, 2003, s. 69-70.

47 "The Russian Failure", Leader, NYDT, 11 Temmuz 1854, Karl Marx, *a.g.e.*, s. 397. Türkçesi için *bkz.* Marx Engels, *Doğu Sorunu*, s. 409.

48 Riasanovsky ve Steinberg, *a.g.e.*, (2005), s. 320.

49 Vernon John Puryear, *a.g.e.*, (1965), s. 88.

50 Tarle, *a.g.e.*, cilt 1, s. 51.

51 Puryear, *a.g.e.*, (1969), s. 109.

52 Daha fazla bilgi için *bkz.* Roderic Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West*, Londra: Saqi Books, 1990, s. 29-59.

53 Brison D. Gooch, "A Century of Historigraphy on the Origins of the Crimean War", *The American Historical Review* 62 (1), Ekim 1956, s. 35.

54 Ayrıntılı bir anlatım için *bkz.* Bekir Sıtkı Baykal "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıâli", *Belleten XXIII* (90), Ankara, Nisan 1959, s. 240-266. İngilizcede *bkz.* David Goldfrank, *The Origins of the Crimean War*, Londra ve NY: Longman, 1994, s. 75-90.

55 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: TTK, 1991, s. 582-587.

56 Mihail N. Pokrovskiy, "Krımskaya Voyna", *İstoriya Rossii v XIX veke*, Moskova: Tsentrpoligraf, 2001, s. 18'de. (İlk defa 1908 yılında yayınlanmıştır).

57 Goldfrank, *a.g.e.* (1994), s. 120-123. Cezmi Karasu, *a.g.e.* (1998), s. 44-50.

58 İ. Caner Türk, *a.g.e.* (2000), s. 43-44. Ayrıca *bkz.* Mustafa Aydın, "Kırım Harbi Esnasında Osmanlı-İran, İran-Rus İlişkileri (1853-1855)", *Savaştan Barışa*, s. 131-150; İbragimbeyli, *a.g.e.*, s. 232-244.

59 Clive Ponting, *a.g.e.* (2005), s. 59.

60 Vitztum von Eckstaedt, *St.-Petersbourg and London in the Years 1852-1864*, Londra 1887, s. 29-30, aktaran Tarle, *a.g.e.*, s. 89.

61 Nicholas V. Riasanovsky, *a.g.e.* (2000), s. 336; (2005), s. 313.

62 Bilal Şimşir, "Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın yazışmaları (91 belge ile birlikte)", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri. Bildiriler.* Ankara: TTK, 1987, Ek No. 1'de.

63 Puryear, *a.g.e.*, s. 214.

64 Şimşir, *a.g.e.*, ek no. 2. Ayrıca *bkz.* M.S. Anderson, *The Great Powers and the Near East 1774-1923*, Londra: Edward Arnold Publishers Ltd., 1970, s. 73-74.

65 Şimşir, *a.g.e.*, ek no. 4-5. Mavi Kitaplarda, yani Britanya parlamentosunun evraklarında bir yıl içinde yayınlandıkları için bu gizli görüşmelerin uzun süre gizli kalmadıklarını eklemeliyiz. *Bkz.* Karl Marx, "The Secret Diplomatic Correspondence", NYDT, 11 Nisan 1854, *The Eastern Question* (Londra, 1969), s. 298-313.

66 Riasanovsky, *a.g.e.*, s. 337-338. Yedinci basım, 2005, s. 314.

67 Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, cilt I, s. 349. Tarle aynı görüştedir. *Bkz.* Tarle, *a.g.e.*, s. 160. İstanbul'daki İngiliz elçiliği arşivindeki imzasız bir not da Menşikov'u benzer şekilde yetenekli, kibirli, alaycı biri olarak tasvir etmekte, ayrıca Alman kökenli değil "saf Rus partisinden" olduğunu kaydetmektedir. *Bkz.* TNA, FO 352/36.

68 Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 161.

69 Zayonçkovskiy, *a.g.e.* (1908), *Prilojeniya* no. 105-109; Anderson, *a.g.e.*, s. 70-71.

70 BOA. İ. HR. 372/21182. Bu ikinci takdim mektubunun Fransızca tercümesi ve Osmanlıca (Türkçe) tercümesi 2 Mart 1853'te sadrazama ve onun vasıtasıyla sultana sunulmuştu. Türkçe tercümede "Votre Majesté" hitabının içlerinde "Hazret-i Hilafetpenahileri"nin manidar olduğu birçok terimle ifade edilmesi ilginçtir, çünkü Halife unvanı Kırım Savaşı ile ilişkili metinlerde nadiren kullanılmış gözükmektedir.

71 Baumgart, *a.g.e.*, s. 67.

72 Zayonçkovskiy, *a.g.e.* (2002), cilt I, s. 354. Nicolae Jorga buharlı geminin Gürleyen anlamındaki adının sadece Almanca tercümesini "Donnerer" olarak vermektedir. *Bkz.* Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 5*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005, s. 375. Fevzi Kurtoğlu (*a.g.e.*, s. 14) adı Gromonec olarak okumuştur. Alan Palmer adı Gromovnik'e dönüştürmüştür. *Bkz.* Alan Palmer, *1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu*, İstanbul: Sabah Kitapçılık, 1999, s. 23. Trevor Royle de (*a.g.e.*, s. 33) Gromovnik demektedir. Bu adlar yanlıştır. Deniz Yüzbaşısı Dr. Celalettin Yavuz Emekli Amiral Afif Büyüktuğrul'a atıfta bulunarak Menşikov'un "15 Mart" 1853'te Büyükdere'ye "en büyük kalyonu ile" geldiğini yazmaktadır ki bu da doğru değildir.

Bkz. Osmanlı Bahriyesi'nde Yabancı Misyonlar, Kasımpaşa, İstanbul: İst. Dz. İk. Grp. K.'lığı Basımevi Müdürlüğü, [2000?], s. 71.

73 Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, cilt 1, s. 354. Tarle, *a.g.e.*, cilt 1, s. 166. Zayonçkovskiy Menşikov'un Büyükdere'ye geldiğini yazarken Tarle "Tophane'ye geldi" demektedir. Türkgeldi (*a.g.e.*, cilt 1, s. 13) alkış tutan Rumlardan ve başkalarından bahsetmez ama Menşikov'un benzeri görülmemiş bir "debdebe ve ihtişam ile" geldiğini yazar.

74 Tarle ve çoğu Avrupalı tarihçiler Menşikov'un resmi bir üniforma giymediğini yazarken Zayonçkovskiy Menşikov'un üniformasının üstüne palto giydiğini ve ilk odaya girdiği zaman sadrazam tarafından karşılanınca paltosunu çıkaracak vakit bulamadığını iddia ediyordu. Aynı zamanda Avrupa gazetelerinin bunu sanki Menşikov, sultanın huzuruna üniformasız çıkmış gibi yazdıklarını öne sürüyordu. *Bkz.* Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, cilt I (2002), s. 392, dipnot 18.

75 Zayonçkovskiy (*a.g.e.*, s. 354) Menşikov'un günlüğünü okuduğunu iddia ediyor ve zaman zaman ondan alıntılar yapıyor.

76 BOA. İ. DH. 17578.

77 Harold Temperley, "Stratford de Redcliffe and the Origins of the Crimean War", Kısım I, *The English Historical Review* 48 (192), Ekim 1933, s. 605.

78 Baumgart, *a.g.e.*, s. 93.

79 Bu mektubun orijinali ve iki farklı çevirisi BOA. A. AMD. 50/56'da mevcuttur. Çevirilerden biri Osmanlı resmi yazışma üslubunda iken ötekisi lafzi ve aslına sadık bir çeviri olarak dikkat çekicidir. İlkinde *Votre Majesté* deyiminin karşılığı diğer şekillerin yanı sıra (hilafete atıfta bulunarak) "*canib-i hilafetpenahileri*" olarak ve "*très haut et très puissant Ami*" (çok azametli ve çok şevketli dost) hiç tercüme edilmezken (halife bir Hıristiyan hükümdarın dostu olmayacak kadar yüce olduğu için mi?) ikincisinde her şey kelimesi kelimesine tercüme edilmiştir. Menşikov'un ilk çeviride "Mençikof" ve ikincisinde "Menşikof" olarak yazılması da daha az ilginç bir husus değildir. Menşikov'un adının yazılmasındaki bu karmaşa daha o zaman başlamış görünmektedir ve bugüne kadar devam etmiştir. İkinci mütercime bire bir çeviri yapmasının mı emredildiği yoksa bunun onun kendi kararı mı olduğu da ilginç bir sorudur.

80 Cezmi Karasu, *a.g.e.*, s. 54.

81 Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, cilt 1, Zeyl 5, s. 257-264.

82 Stanley Lane-Poole, *a.g.e.*, cilt II, s. 248.

83 Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 248-249.

84 Karasu, *a.g.e.*, s. 57.

85 Bu yazı diğer yazışmalar ile birlikte (Blue Books diye bilinen) British Parliamentary Papers'da yayınlanmış ve *Times*'ta zikredilmiştir. *Bkz.* "The Turkish Blue-Books. The Menschikoff Note", *The Times*, Londra, 4 Şubat 1854.

86 Harold Temperley, *a.g.e.*, s. 609.

87 Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 266.

88 BOA. HR. SYS. 1188/7, 11 Mayıs 1853. Takririn transkripsiyonu için *bkz.* Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 270-272.

89 Menşikov'un ültimatomunun metni için *bkz.* Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 272-274. Fakat Türkgeldi yazının tarihini 21 Mayıs olarak vermektedir ki bu yazının içeriğinden de anlaşılacağı üzere bir dizgi hatası olmalıdır. *Karş.* Karasu, *a.g.e.*, s. 60.

90 Reşid Paşa'dan Menşikov'a. BOA. HR. SYS. 1188/8, 16 Mayıs 1853 tarihli.

91 Faik Memduh Paşa, *Mir'at-ı Şuunat*, s. 19-20, aktaran Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat* 2, İstanbul: MEB Yayınları, 1999, s. 741-42.

92 Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 267.

93 Rusya elçisi Prens Mençikof'a ita olunan takrir-i resmi. BOA. HR. SYS. 1188/8, 16 Mayıs 1853. *Karş.* Şimşir, *a.g.e.*, 15 no'lu belge.

94 Musurus'tan Reşid Paşa'ya, 13 Mayıs 1853. BOA. A. AMD. 44/81.
95 BOA. İ. HR. 327/21188, 9 Nisan 1853.
96 BOA. A. AMD. 44/82.
97 Menşikov'dan Reşid Paşa'ya, Büyükdere, "le 3/15 Mai 11 h. du soir". BOA. HR. TO. 286/12 Menşikov'dan *Gromonosets*'den Reşid Paşa'ya, 6/18 Mayıs 1853. Türkgeldi, *a.g.e.*, cilt I, s. 291-293.
98 Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 243. İtaliklerin altı Nikolay tarafından çizilmişti. Anlaşıldığına göre Osmanlı İmparatorluğu'nu taksim planları için Britanya ile bir mutabakata varmak mümkün olmayınca, Nikolay ciddi biçimde Avusturya'ya yanaşmaya başlamıştı.
99 Nesselrode'nin yazısı ve Reşid'in cevabı için *bkz. a.g.e.*, s. 297-301. Türkgeldi bu tarihleri 19 Mayıs ve 4 Haziran olarak vermektedir ki bu Ortodoks takvimine göre böyledir. Son tarihi 4 Haziran olarak veren Cezmi Karasu'nun tezi bu karışıklığı yinelemektedir. *Bkz.* Karasu, *a.g.e.*, s. 65.
100 BOA. HR. SYS. 1188/9, 27 Mayıs 1853. Bu yazının İngiliz elçiliğine gönderilen Fransızca tercümesi için *bkz.* TNA, FO 428/8, no. 388/I. Ayrıca *bkz.* Bilal Şimşir, *a.g.e.*, Belge no. 22. Şimşir tarihi yanlış olarak 26 Mayıs olarak verir.
101 Bu mektubun Fransızca tercümesi için *bkz.* Şimşir, *a.g.e.*, belge no. 23. Bu mektubun orijinalini BOA'da bulamadım.
102 Şimşir, *a.g.e.*, Belge 25.
103 Lane-Poole, *a.g.e.*, cilt II, s. 274.
104 BOA. İ. MTZ. (05) 16/548.
105 Salih Hayri, *a.g.e.*, s. 32, 146, 284.
106 Süleyman Kızıltoprak, "Egyptian troops in the Crimean War (1853-1856)", *Vostoçnaya (Krımskaya) Voyna 1853-1856 godov: Novie materiali i novoe osmislenie.* Tom 1, Simferopol: Krımskiy Arhiv, 2005, s. 49.
107 Ahmed Paşa'dan sadrazama. BOA. İ. DH. 306/19403, 28 Haziran 1854.
108 İbrahim Köremezli, "Ottoman War on the Danube : State, Subject, and Soldier (1853-1856)", doktora tezi, Bilkent Üniversitesi 2013, s. 51.
109 Cezmi Karasu, *a.g.e.*, s. 68.
110 Şimşir, *a.g.e.*, Belge 34.
111 BOA. A. AMD. 46/100.
112 Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 25.
113 Lane-Poole, *a.g.e.*, cilt II, s. 293. Lane-Poole'un söylediğine göre Reşid Paşa'nın "sefirin elini öpüp gözlerinde yaşlarla yalvarması" çok ihtimal dışıdır ve Türklerin o tarihte inatçı olduklarını yazdıkları kendi anlatısı ile bile örtüşmez.
114 Slade, *a.g.e.*, s. 110. Türkçe çevirisi için *bkz. Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, s. 121.
115 Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 311. Stratford to Lord Clarendon, Therapia, 1 September 1853, TNA. FO 78-938 No 255.
116 Tarle, *a.g.e.*, cilt 1, s. 327.
117 Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 24. Lord Stratford bu bildiriyi İngilizceye çevirtip Londra'ya göndermiştir. Stratford'un bildirdiğine göre Abdülmecid bildiriyi okumuş fakat bir tepki göstermemişti. *Bkz.* TNA. FO 78-938 No 255.
118 Harold Temperley, "Stratford de Redcliffe and the Origins of the Crimean War", Kısım II, *The English Historical Review* 49 (194), Nisan 1934, s. 288.
119 Pokrovskiy, *a.g.e.*, s. 19.
120 BOA. A. MKT. MHM. 64/66, 19 Ocak 1855.
121 Hakan Kırımlı, "Emigrations from the Crimea to the Ottoman Empire during the Crimean War", *Middle Eastern Studies* 44/5, Eylül 2008, s. 756; Kırımlı, "Krımskie tatarı i

Osmanskaya imperiya vo vremya Krımskoy voynı", Jerzy W. Borejsza (ed.), *The Crimean War 1853-1856. Colonial Skirmish or Rehearsal for World War? Empires, Nations, and Individuals*, Varşova: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2011, s. 341.

122 Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 23.

123 İbnülemin Mahmut Kemal İnal sadrazamın tezkire-i maruzasının metnini vermiştir. Fakat Koszta'nın Amerikan gemisi tarafından kurtarılmasından bahsetmez. *Bkz. Son Sadrazamlar*, I. cilt, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981?, s. 10-11.

124 Gencer, *a.g.e.*, s. 161.

125 BOA. İ. HR. 329/21224.

126 Slade, *a.g.e.*, s. 99. Slade'in kitabını Türkçeye çeviren Ali Rıza Seyfi bu pasajı tamamen yanlış anlamıştır. Adolphus Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi*, İstanbul: Askerî Matbaa, 1943, s. 63. Ben yeni çevirimde bu hatayı düzelttim. *Bkz. Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. 109-110.

127 Saab, *a.g.e.*, s. 81-82 ve 84. Mübahat Kütükoğlu'nun bir araştırmasına göre 1869 yılında İstanbul'daki medreselerde 5769 talebe ve eğitmen vardı. *Bkz.* Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara: TTK, 2000, s. 345-352.

128 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s. 189.

129 Shaw and Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, cilt II, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1977, s. 107. Yazarlar 1268 yılının (1852-53) *Salnâme-i Devlet-i Aliyye*'sine atıfta bulunuyorlar. Fakat bu salnamede ve sonraki beş yılın salnamelerinde böyle bir bilgi yoktur. Rüşdiye okullarının sayısının 60'ı bulmuş olması şüpheli görünmektedir, zira bu yılların salnameleri İstanbul'da onların sadece birkaçından bahsetmektedir. Necdet Sakaoğlu ve Nuri Akbayar (*a.g.e.*, s. 301) 1860 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun tümünde yüksek okulların (yani rüşdiye okullarının) sayısının 60'ı bulduğunu ve 3920 talebeleri olduğunu yazıyorlar fakat bu iki popüler tarihçi âdetleri üzere kaynak göstermiyorlar.

130 Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 23.

131 BOA. İ. MVL. 26350 lef 1, 12 Eylül 1853. Arizada 35 mühür vardır ve bir yer mühürlenmeden kalmıştır.

132 "Turkey. (From Our Own Correspondent). Constantinople, Sept. 12", *The Times*, sayı 21544, Londra, 27 Eylül 1853, s. 7.

133 BOA. İ. MVL. 26350 lef 2, 11 Eylül 1853. Mazbataya Şevket Bey, Mehmed Arif Efendi, Mehmed?, Mahmud Paşa, Rıfat Paşa, Ali Fethi Paşa, Mehmed Ali Paşa, Mustafa Reşid Paşa, Rauf Bey, Esseyyid Ahmed Arif Efendi ve Mustafa Naili Paşa (sadrazam) mühürlerini basmışlardı.

134 İlginçtir ki polise resmi dilde zaptiye denmesine ve teşkilatın başında da zaptiye müşiri olmasına rağmen mazbata aynen "polis memurları" ifadesini kullanmaktadır. BOA'da bu döneme ait belgelerde başka hiçbir yerde polis kelimesi ile karşılaşmadım.

135 BOA. İ. MVL. 26350 lef 3, 11 Eylül 1853'te sunuldu ve ertesi gün onaylandı.

136 Gencer, *a.g.e.*, s. 168.

137 Lane-Poole, *a.g.e.*, cilt II, s. 307.

138 Lane-Poole, *a.g.e.*, cilt II, s. 308.

139 Winfried Baumgart, "Einleitung", AGKK, III/1, Münih, 2005, s. 46-47.

140 Türkgeldi, *a.g.e.*, cilt I, s. 27.

141 Rauf Bey Meclis-i Vâlâ reisi Rıfat Paşa'nın oğluydu. Onun tuttuğu zabıt metni için Türkgeldi, *a.g.e.*, cilt I, s. 315-320'ye bakınız.

142 Bu mazbatanın metni Türkgeldi, *a.g.e.*, cilt I, s. 320-321'de görülebilir. Daha iyi bir transkripsiyonu OBKS, s. 126-127'dedir.

143 OBKS, s. 126-128.

III MUHAREBELER VE DİPLOMASİ
(Sayfa 93-273)

1 BOA. HR. SYS. 1189/4. Ayrıca *bkz. Ceride-i Havadis*, no. 648, 6 Muharrem 1270 (9 Ekim 1853).

2 BOA. HR. SYS. 907/5, 5 Ekim 1853.

3 Mustafa Budak içeriğini açıklamadığı bir ATASE belgesine atıfta bulunarak Rusların öneriyi 17 Ekim'de reddettiklerini yazmaktadır. *Bkz.* Budak, *a.g.e.* (1993), s. 41.

4 Bu tarih Lane-Poole tarafından verilmiştir (*a.g.e.*, s. 309). Ben Reşid Paşa'nın notasını BOA'da bulamadım, bu yüzden iki elçinin cevaplarını bulmuş olmama rağmen tarih kesin değildir.

5 Fransızların Osmanlı Hariciye Nezareti'ne notasının tercümesi. Edmond de la Cour'dan Reşid Paşa'ya, 16 Ekim 1853. BOA. HR. SYS. 1193/2 lef 9. Bu notanın orijinalini bulamadım.

6 Osmanlı Hariciye Nezareti'ne İngiltere'nin notasının tercümesi. Stratford'dan Reşid'e, 16 Ekim 1853. BOA. HR. SYS. 1193/2 lef 8. Bu notanın orijinalini bulamadım.

7 Rusça orijinali için Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, cilt II, bölüm 2, sayfa 531'e bakınız. Bu beyanat aynı zamanda Bulgarcaya da çevrildi ve Bulgaristan'da dağıtıldı. Rusçuk kocabaşısı onu Silistre valisine gönderdi, o da Ömer Paşa'ya ve Babıâli'ye iletti. Bulgarca beyanat, Osmanlı Türkçesine tercümesi ve Silistre valisi Mehmed Said Paşa'nın sadrazama 18 Mart 1854 tarihli mektubu BOA. A. AMD. 51/1'de mevcuttur.

8 BOA. HR. MKT. 68/4, 6 Aralık 1853. Ayrıca *bkz.* Lütfi Efendi. *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, cilt IX, yayımlayan Prof. Dr. Münir Aktepe. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984, s. 91.

9 David B. Ralston, *Importing the European Army*, Chicago & Londra: The University of Chicago Press, 1990, s. 62.

10 Mehmed Süreyya'ya göre o, İzzet Mehmed Paşa'nın bir Çerkes kölesiydi. *Bkz.* Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul: Tarih Vakfı, 1996, s. 830. 1838'de Nizip'te mirliva oldu. 1854 yılının Mart ayında Çetate Muharebesi'ndeki başarısından sonra vezir yapıldı. Michal Czajkowski ona Şeytan İsmail Paşa ("Szajtan Izmail Pasza") demektedir. *Bkz.* Czajkowski, *a.g.e.*, s. 44 ve sayfa 292'deki editörün notu. Veysel Usta İsmail Paşa'nın doğum yılını 1805 olarak vermektedir. *Bkz.* Ahmed Rıza Trabzoni, *a.g.e.*, s. 95.

11 Ahmed Paşa'nın hangi ordunun kurmay başkanı olduğuna ilişkin bir belge bulamadım. Dersaadet ya da Hassa ordusu olabilir. Ahmed Paşa Mekteb-i Harbiye'nin ilk mezunlarındandı. 1848'de ferik rütbesini aldı ve Mekteb-i Harbiye nazırı tayin edildi. 1854 yılının Eylül ayında Kırım'daki Osmanlı kuvvetlerinin komutanı oldu. *Bkz.* Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. 216-217. Ahmed Paşa 1860'ta Şam'da Hıristiyanlara yapılan katliama karışmasından dolayı Fuad Paşa tarafından idama mahkûm edilmişti. *Bkz.* Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 13-20, s. 111.

12 BOA. İ. DH. 286/18015, 6-12 Aralık 1853. Cevdet Paşa, *a.g.e.*

13 Abdülmecid'in 7 Kasım 1853 tarihli iradesi. BOA. İ. DH. 282/17740.

14 Rumeli ordusunun gücü hakkında farklı rakamlar vardır. Tarle asker sayısını başıbozuklar hariç 145 bin olarak verirken (*a.g.e.*, cilt I, s. 264) Fevzi Kurtoğlu 12 bin başıbozukla birlikte 178 bin ve böylece başıbozuklar hariç 166 bin olarak vermektedir. *Bkz.* Fevzi [Kurtoğlu], *1853-1855 Türk-Rus Harbi ve Kırım Seferi*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1927, s. 8.

15 Köremezli, *a.g.t.*, (2013), s. 187, 192-193.
16 Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 255.
17 Paskeviç'den Nikolay'a, 11 (23) Eylül 1853, Zayonçkovskiy, *a.g.e.* (1912), cilt 2, s. 105-107.
18 "Vsepoddanneyşaya zapiska knyazya Paskeviça", Varşova, 24 Eylül (6 Ekim) 1853, *Russkaya Starina*, Ağustos 1876, s. 698-702. Ayrıca *bkz.* Tarle, *a.g.e.*, s. 262-263.
19 Paskeviç'den Nikolay'a, 24 Eylül (6 Kasım) 1853, Zayonçkovskiy, *a.g.e.* (1912), cilt 2, Prilojenie 41, s. 108-111.
20 Tarle, *a.g.e.*, s. 274.
21 Kaymakam (aslı kaimmakam) sözcüğü valinin kazadaki vekili olan kaymakamı ve albayın alaydaki vekili olan yarbayı ifade eder. Burada yarbay anlamındadır.
22 *Bkz.* Ömer Paşa'nın Lütfi'deki raporu. *a.g.e.*, s. 205. Ayrıca *bkz.* Fevzi Kurtoğlu, *a.g.e.*, s. 17. Kurtoğlu, tarihi 1 Kasım olarak vermektedir.
23 Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, cilt II, kısım I, s. 307.
24 Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, cilt II, kısım I, s. 346.
25 Tarle, *a.g.e.*, cilt 1, s. 280.
26 *Takvim-i Vekayi*, 14 Safer 1270 (15 Kasım 1853), transkripsiyonu yapan Hakkı Yapıcı, *a.g.e.*, s. 13. Muharebe hakkında Ömer Paşa'nın raporu için *bkz.* Lütfi, *a.g.e.*, s. 205-207. Kurtoğlu, tarihi 17 Kasım olarak vermektedir.
27 Lütfi, *a.g.e.*, s. 206. Ömer Paşa'nın muharebeden sonraki raporunu BOA'da bulamadım, ancak sadrazamın ona atıfta bulunan ve yukarıdaki sayıları doğrulayan tezkiresinin müsveddesini buldum. *Bkz.* BOA. A. AMD. 50/5. İlginçtir ki bu raporun neredeyse tam bir çevirisi Londra'da yayımlanan bir yıllıkta yer almıştır. *Bkz. The Annual Register or a View of the History and Politics of the Year 1853*, cilt 95, Londra: F. & J. Rivington, 1854, s. 299-300. Lütfi bir miktar topu olan birkaç taburdan bahsediyor ve muharebe esnasında başka bir Osmanlı taburunun Tutrakan'dan gönderildiğini ekliyor. *Bkz.* Lütfi, *a.g.e.*, s. 89-90. Şeşhaneci, şeşhane adı verilen yivli tüfekleri kullanan askerlerin adıdır.
28 Eg Kowalewski, *Der Krieg Russlands mit der Türkei in den Jahren 1853 und 1854 und der Bruch mit den Westmächten.* Leipzig: Verlag von Bernard Schlicke, 1869, s. 74-79; Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, cilt II, kısım I, s. 307; Tarle, *a.g.e.*, s. 281.
29 Aktaran James Reid, *a.g.e.*, s. 244.
30 Kowalewski, *a.g.e.*, s. 79. Kowalewski şeklindeki imla Kovalevskiy'in Almanca versiyonudur. Romanya ve Sivastopol'da Gorçakov'un kurmay heyetinde bulunmuş olan bu Yegor Petroviç Kovalevskiy ile Kars cephesinde savaşıp ölen General Pyotr Petroviç Kovalevskiy'i karıştırmamak gerekir.
31 General Andrey N. Petrov, *Voyna Rossii s Turtsiey. Dunayskaya kampaniya 1853 i 1854 gg.* St. Petersburg, 1890, cilt I, s. 142-144. Ayrıca *bkz.* Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 283-284.
32 Besbelli, *a.g.e.*, s. 18-25. Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. Osmanlı Devri. Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856).* Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1986, s. 40.
33 Bernard Lewis, "Slade on the Turkish Navy", *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları* 11, Harvard University, 1987, s. 6-7.
34 Grebenşçikova, *a.g.e.*, s. 614-615.
35 Tuğamiral Sir Adolphus Slade, *a.g.e.* (1867), s. 129.
36 Özcan, *a.g.e.*, (1990), s. 49-52.
37 Slade, *a.g.e.*, s. 96.
38 Saim Besbelli, *a.g.e.*, s. 35.
39 BOA. HR. SYS. 1355/3. Osmanlı maliye nezaretinin kontrol komisyonuna raporu. *Le moniteur Universelle*, Paris, 8 Ocak 1856.

40 Çünkü İngiltere'de bulunmuştu ve İngilizce biliyordu.

41 BOA. İ. HR. 106/5182 lef 7, tarihsiz, 1853 yılının Aralık ayının sonu veya 1854 yılının Ocak ayının başları, Özcan tarafından zikredilmiştir, *a.g.e.*, s. 70. Bu filodaki dört buharlıya Özcan *Mecidiye* vapurunu ve *Muhbir-i Sürur* fırkateynini eklemektedir. *Bkz.* Özcan, *a.g.e.*, s. 81. Fakat Mustafa Paşa yukarıda atıfta bulunulan kendi beyanında bu iki gemiden bahsetmez. Besbelli de *Muhbir-i Sürur* fırkateynini ilave eder. *Bkz.* Besbelli, *a.g.e.*, Kuruluş 5, s. 44 vd.

42 Özcan, *a.g.e.*, s. 82. 17 Aralık 1853'te azledilmeden önce Kapudan-ı Derya Mahmud Paşa'dan sadrazama. BOA. İ. HR. 106/5182 lef 4, 4 ile 17 Aralık tarihleri arasında yazılmıştı. Özcan bu belgeden başka yerde de bahseder ama ondan alıntı yapmamıştır.

43 Kapudan Paşa'nın Patrona Osman Paşa'ya ve Mirliva Hüseyin Paşa'ya verdiği talimatlar, 17 Kasım 1853. BOA. İ. HR. 106/5182 lef 6. Özcan, *a.g.e.*, s. 74-75 ve 85 ile karşılaştırınız.

44 Slade, *a.g.e.*, s. 132.

45 Fransa büyükelçisi Edmond de la Cour'un elçilik baştercümanı Charles Schefer'e talimatları, 4 Kasım 1853. BOA. HR. SYS. 1193/2 lef 17 (Osmanlı Türkçesine tercümesi lef 16'dadır).

46 Stratford de Redcliffe'in elçilik baştercümanı Etienne Pisani'ye talimatları, 4 Kasım 1853, BOA. HR. SYS. 1193/2 lef 15. Osmanlı Türkçesine resmi tercümesi için lef 14'e bakınız. Fakat bu tercüme "yelkenli kalyonlar" ifadesini (Fransızca orijinali "*vaisseaux de ligne a voile*") "*birtakım bayağı kapaklar*" olarak vermiştir.

47 Edmond de la Cour'dan elçilik baştercümanı Charles Schefer'e, 5 Kasım 1853, BOA. HR. SYS. 1193/2 lef 19.

48 Lord Stratford'dan Dışişleri Bakanına. Tarabya, 5 Kasım 1853, aktaran Slade, *a.g.e.*, s. 136.

49 Slade, *a.g.e.*, s. 136-137.

50 Slade'den Âli Paşa'ya. Tersane-i Amire, 31 Mart 1858. BOA. HR. TO. 429/22 lef 3.

51 BOA. İ. HR. 106/5182 lef 4, 4 ile 18 Aralık 1853 tarihleri arasında yazılmıştı.

52 Osmanlı denizcilik tarihine dair eserlerde *Fazlullah* fırkateyninin 1829'da Ruslardan ganimet alınmış *Rafail* fırkateyni olduğu yazılagelmiştir. Ancak *Fazlullah*'ın kaydedilmiş boyutları, Rus *Rafail*'den çok daha büyüktür. İkincisi, 1832 yılında Osmanlı donanmasına dair bir İngiliz subayının verdiği ayrıntılı raporda, "son savaşta Ruslardan ganimet alınan fırkateynin" çok kötü inşa edilmiş ve kötü durumda olduğu bildirilmektedir. *Bkz.* TNA FO 78/29. Bu haldeki bir geminin 20 sene sonra hâlâ kullanımda olması ihtimali düşüktür. *Fazlullah* da *Rafail*'in ele geçirildiği aynı sene hizmete girdiği için bir karışıklık yaşanmış olması mümkündür. Öte yandan, *Rafail*'in, ilk defa 1830-31'de kayıtlara geçmiş olan *Nimetullah* fırkateyni olması çok daha yüksek bir ihtimaldir. Öncelikle, *Nimetullah*'ın Osmanlı kayıtlarındaki omurga uzunluğu *Rafail* ile çok yakındır; ikincisi, "Allah'ın nimeti" anlamına gelen bu isim ganimet bir gemiye çok uymaktadır ve son olarak, *Nimetullah*'ın 1834 yılında hurdaya ayrılıp bozdurulmuş olması, 1832 tarihli İngiliz raporunda *Rafail*'e dair yazılan gözlemle uyum içindedir. Bu bilgiler için editörüm Emir Yener'e teşekkür ederim.

53 Fevzi Kurtoğlu, *a.g.e.*, s. 26-27. Besbelli, *a.g.e.*, s. 44 vd. Slade ise Stratford de Redcliffe'e HMS *Retribution*, Sinop Koyu, 7 Aralık 1853 tarihli raporunda bu gemiler için şu top sayısını vermektedir: *Avnillah* (36), *Nizamiye* (60), *Nesim-i Zafer* (32), *Fazlullah* (38), *Navek-i Bahri* (52), *Dimyat* (54) ve *Kaid-i Zafer* (50), *Necm-i Efşan* (24), *Fevz-i Mâbud* (22) ve *Gül-i Sefid* (24). *Bkz.* TNA. FO 195/309.

54 Yevgeniy Viktoroviç Tarle, *a.g.e.*, cilt 1, s. 294 ve s. 371.

55 V. Timm, *Russkiy Hudojestvennıy Listok*, no. 3, 20 Ocak (1 Şubat) 1854. Bükreş'ten Romence yazılmış 28 Kasım 1853 tarihli bir anonim raporda Menşikov'un (Rusya) imparatorluk ordularının başkomutanına *Vladimir* vapurunun 19 Kasım'da Sivastopol'a iki gemi ile geri döndüğünü rapor ettiği bildiriliyordu. Biri demir yüklü bir yolcu gemisi, diğeri ise ancak "şiddetli bir direnişten" sonra ele geçirilmiş olan 10 toplu Mısır vapuru *Pervaz-ı Bahri* idi. Rapor Bükreş'teki Osmanlı casuslarının işi olmalıdır. *Bkz.* BOA. A. AMD. 51/1.

56 "Deposition of the Captain and Officers of the Turkish Steamer 'Tayf' [aynen böyle yazılmış], concerning the action at Sinope on Wednesday the 30 November, Constantinople, Dec. 6 1853. Translation." TNA. FO 195/309. 3 Aralık 1853 tarihli orijinal Osmanlı belgesi OBKS, s. 138-141'de yayımlanmıştır.

57 İngiltere ve Fransa elçiliklerine resmi nota. BOA. HR. SYS. 1189/54, 30 Kasım 1853.

58 İki tarafın toplarının tam sayısını belirlemek zordur. Zayonçkovskiy Rus tarafının top sayısını 344 ve Osmanlı tarafınınkini 237 (artı 26 Osmanlı sahil bataryası) olarak vermektedir, Tarle'nin verdiği sayılar 358'e 236'dır (Saab ondan alıntı yapmaktadır). Besbelli sayıyı 327'ye 199 ve Özcan 337'ye 196 olarak verirler. Slade sadece Osmanlı toplarının sayısını bir tarafta 215 olarak 430 diye verir. Her halükârda şayet topların kalibrelerini de göz önüne alırsak Rusların ateş gücü üç kat daha büyüktü. Prof. Winfried Baumgart "Türklerin" daha çok topa (359'a karşı 500 kadar) sahip olduklarını yazmaktadır, zira sahilde çok sayıda batarya vardı, fakat herhangi bir kaynağa atıfta bulunmamaktadır. *Bkz.* Winfried Baumgart, *The Crimean War, 1853-1856*, Londra: Arnold; New York: Oxford University Press, 1999, s. 97.

59 Lawrence Sondhaus, *Naval Warfare, 1815-1914*, Londra & NY: Routledge, 2001, s. 58. Sondhaus Osmanlı toplarını azami 32 funt'luk olarak anlatmaktadır. Besbelli ve Özcan 24 funt'luk demektedir. Karş. Besbelli, *a.g.e.*, s. 44 ve Özcan, *a.g.e.*, s. 110.

60 Besbelli, *a.g.e.*

61 Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, s. 275. Osman Paşa da Nahimov gibi 1827'deki Navarin Muharebesi'ne katılmıştı. 21 yıl Mısır donanmasında ve son on yıl boyunca Osmanlı donanmasında görev yapmıştı.

62 Ahmed Rıza Trabzoni (*a.g.e.*, s. 77) ilk ateşin Hüseyin Paşa'nın fırkateyninden açıldığını teyit etmektedir.

63 Miralay Mehmed Bey'in varakası, 12 Ağustos 1891. Lütfi, *a.g.e.*, s. 210.

64 BOA. İ. DH. 18095, 23 Ocak 1854, aktaran Özcan, *a.g.e.*, s. 126. Özcan Osmanlı esirlerinin sayısını 125 olarak vermektedir. Zayonçkovskiy (*a.g.e.*, 2002, cilt II, bölüm 1, s. 287) Osmanlı savaş esirlerinin sayısını 200'den çok ve Rusların kaybını bir subay 36 denizci olarak vermektedir. Tarle (*a.g.e.*, s. 379) "Türklerin" 3000'den çok kişinin öldüğünü düşündüklerini ileri sürmektedir. Slade (*a.g.e.*, s. 144, 148) Osmanlı ölülerinin sayısını 2700, beş subay ve 150 kadar askeri esir ve 100 kişiyi yaralı olarak göstermektedir.

65 Fevzi Kurtoğlu (*a.g.e.*, s. 28, dipnot 1) bazı tanımlanmamış belgelere atıfta bulunarak Mısır fırkateyni Dimyat'tan üç kaymakam, bir binbaşı, üç kolağası, 20 yüzbaşı, dört teğmen ve 186 neferin İstanbul'a ulaştıklarını yazmaktadır. Slade, *a.g.e.*, s. 144 ve Özcan, *a.g.e.*, s. 116 ile karşılaştırınız.

66 Kapudan Paşa'dan sadrazama. BOA. HR. SYS. 1354/6, 29 Ekim 1855. Bu 156 gemici şu gemilerdendiler: 28 kişi *Avnillah*, 100 kişi *Nesim-i Zafer*, 22 kişi *Fazlullah* fırkateynlerinden ve altı kişi *Necm-i Feşan* korvetinden. Bahriye Müşiri dilekçesinde bu kişilerin Tersane-i Amire'de bulunan 20 Rus savaş esiri ile takas edilmelerini rica etmektedir.

67 "Kontrolnaya kniga razmena russkih i turetskih voenno-plennıh", RGVİA, f. 481, op. 1, d. 695, 13 Aralık 1856, Odesa. Bu kayıt defterinde Sinop'tan Patrona Osman Paşa,

Hasan Bey, Ali Bey ve Ethem Bey ve Kars'tan Abdülkerim Paşa, Abdurrahman Paşa ve Hafız Paşa dahil olmak üzere 8030 Osmanlı savaş esirinin yaşları, mühürleri ve imzaları kayıtlıdır. Yukarıdaki Rus kayıt defterinde Ali Bey albay olarak görülmektedir, halbuki Özcan (*a.g.e.*, s. 121, 166-167) DMA'daki bir belgeye dayanarak onu yarbay olarak göstermektedir. Başka bir belgede Ali Bey'in rütbesi albaydır. BOA. A. DVN. 109/40, 10 Kasım 1855. Özcan anlaşıldığına göre DMA belgelerinde ismi bulunmadığı için Kaymakam Ethem Bey'i esirler arasında zikretmemektedir.

68 "The State of the Continent. Russia and Turkey", *The Times*, 21616 no'lu sayı, Londra, 20 Aralık 1853, s. 9.

69 Slade, *a.g.e.*, s. 146.

70 Saab, *a.g.e.*, s. 116.

71 Karal, *Osmanlı Tarihi V*, Ankara: TTK, 1995, s. 235.

72 *Bkz.* Tarle, *a.g.e.*, s. 377 ve 379; Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, s. 277: R.N. Mordvinov, *Sinopskiy Boy*, Leningrad: Obşçestvo po rasprostraneniyu politiçeskih i nauçnıh znaniy, 1953, s. 17.

73 Trabzoni, *a.g.e.*, s. 87. "Mukaddem çün göründü fülki zahir, Ocağın yaktı vapur oldu hazır. Öbür vapur dahi yakmış idi hem, Ve lâkin gelmedi islimi ol dem. Anınçün bulmadı kaçıp halâs, Büyük vapur bulup islimi hâs".

74 Ali Haydar Emir, "Kırım Harbinin Safahat-ı Bahriyesine Müteallik Vesaik-ı Resmiye", *Risale-i Mevkute-i Bahriye* 4 (11-12) Eylül-Teşrin-i Evvel 1334 [Eylül-Kasım 1918], s. 530. Buna rağmen aynı makaleye atıfta bulunan Besim Özcan (*a.g.t.* (1990), s. 118) Yahya Bey'in muharebede savaşmadığı için azledildiğini iddia etmektedir. Karş. Özcan, *a.g.e.* (2008), s. 76; Badem, *a.g.e.* (2010), s. 124-125; Badem, "Amiral Adolphus Slade'in Osmanlı Donanmasındaki Hizmetleri ve Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Gözlemleri", *Türkiyat Mecmuası*, cilt 21, Bahar 2011, s. 131.

75 "Progress of the Turkish War", (başyazı), *NYDT*, Ocak 9, 1854. *Bkz.* Karl Marx, *The Eastern Question. A reprint of letters written 1853-1856 dealing with the events of the Crimean War*. Londra: Frank Cass, 1969, s. 194-196. Türkçesi için *bkz.* Engels, "Türk Savaşında Gelişme", Marx Engels, *Doğu Sorunu*, s. 220.

76 *A.g.e.*, s. 197. Türkçesi *Doğu Sorunu*, s. 221-22. Türkçe çeviride Nahimov'un adı Naşimov şeklinde yanlış yazılmıştır.

77 Andrew Lambert, *The Crimean War: British Grand Strategy against Russia, 1853-56*. Manchester: Manchester University Press, 1991, s. 60.

78 "Otrıvok pisma iz Simferopolya, ot 24-go Dekabrya", Vasiliy Timm, *Russkiy Hudojestvennıy Listok* 3, 20-go Yanvarya 1854 goda.

79 Slade, *a.g.e.*, s. 146.

80 Baraguey d'Hilliers'den Reşid Paşa'ya, 3 Aralık 1853. BOA. HR. SYS. 1193/2 lef 13.

81 Nikolay'dan Menşikov'a, 29 Kasım (11 Aralık) 1853, RGVİA, f. 481, op. 1, d. 8, l. 7.

82 Resmi nota, 4 Aralık 1853. BOA. HR. SYS. 1189/55 ve BOA. A. AMD. 50/30.

83 Adolphus Slade'den Vikont Stratford de Redcliffe'e, H.M.S. *Retribution*, Bay of Sinope, 7 Aralık 1853. TNA. FO. 195/309.

84 Slade, *a.g.e.*, s. 152-153. Slade aynı zamanda bu dargın bakıştan birkaç hafta sonra Reşid Paşa'nın sadrazam Giritli Mustafa Naili Paşa'nın yerini aldığını yazmaktadır. Fakat belleği onu yanıltmaktadır, çünkü Giritli Mustafa'nın yerini ancak 1854 yılının Mayıs ayında Kıbrıslı Mehmed Âli Paşa almıştı.

85 BOA. İ. HR. 105/5133 lef 5, 11 Aralık 1853. Bu raporun müsveddesi BOA. A. AMD. 50/31'dedir.

86 Abdülmecid, beyaz üzerine hatt-ı hümayun. BOA. İ. DH. 17914, 18 Aralık 1853. Slade, (*a.g.e.*, s. 158) Bolu'yu "Borloz"a dönüştürmüş.

87 Özcan, *a.g.e.*, s. 154. Slade, *a.g.e.* (1867), s. 145; *a.g.e.* (2012), s. 163.
88 Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, cilt 3, s. 924.
89 Kapudan Paşa'dan Patrona Osman ve Mirliva Hüseyin Paşalara, 27 ve 28 Kasım 1853. BOA. İ. HR. 106/5182 lef 5, paragraf iki ve üç.
90 "Onun [Mahmud Paşa] günah keçisi olarak kaderinin belirlenmiş olduğunu gören donanmanın kaptanları amirallerin [Ahmed ve Mustafa Paşalar] tarafını tuttular. Binaenaleyh tahkikat teamülleri uyarınca Mahmud Paşa azledildi..." Slade, *a.g.e.*
91 Mahmud Paşa'dan sadrazama. BOA. İ. HR. 106/5182 lef 4, yazılışı 4 ile 17 Aralık 1853 arası.
92 *A.g.e.*
93 BOA. İ. HR. 106/5182 lef 1, tarihsiz. Mücteba İlgürel'in ve Besim Özcan'ın bunu ve dördüncü lefi görmüş olmaları gerekir, çünkü BOA'nın İrade Hariciye koleksiyonundaki aynı gömleğe atıfta bulunmaktadırlar. Fakat bu belgelere herhangi bir atıfta bulunmamışlardır.
94 Lütfi (*a.g.e.*, s. 113) Mahmud Paşa'nın kapudan paşa makamına atanmasının sebebinin ağabeyinin Mustafa Reşid Paşa'nın kethüdası olması olduğunu yazmaktadır.
95 BOA. İ. HR. 106/5182 lef 1.
96 BOA. İ. HR. 106/5182 lef 17, tarihsiz, takriben 1854 yılının Ocak ayında. Öteki mühürler Mehmed Emin, İsmail, Ahmed (?), Mehmed Pir ve kimlikleri tespit edilemeyen iki başka subayındır.
97 Stratford'dan Reşid'e. BOA. HR. SYS. 903/2 lef 55-57, 11 Aralık 1853. Notanın tercümesi HR. SYS. 1193/2 lef 24'tedir.
98 BOA. HR. SYS. 1193/2 lef 25, 12 Aralık 1853. Bu Fransızca notanın tercümesidir. Orijinalini BOA'da bulamadım. AGKK, IV/1'de de bulunmamaktadır.
99 Musurus à Son Altesse Rechid Pacha, le 15 Décembre 1853. BOA. İ. HR. 105/5151 lef 37.
100 Slade, *a.g.e.*, s. 159. Türkçesi için *bkz. Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, çeviren ve hazırlayan Candan Badem, İstanbul: T. İş Bankası Yayınları, 2012, s. 179.
101 Meclis-i Umumi'nin mazbatası. BOA. İ. HR. 21334 lef 1, 21 Aralık 1853.
102 "The State of the Continent", *The Times*, Londra, 7 Ocak 1854, sayı 21632, s. 7.
103 Lord Stratford'dan Reşid Paşa'ya, Pera, 21 Aralık 1853. BOA. HR. SYS. 1346/38.
104 Lane-Poole, *a.g.e.*, cilt II, s. 333-335.
105 BOA. İ. DH. 285/17944, 25 Aralık 1853. Bu softalara Girit'te kaldıkları sürece her ay 30 kuruş maaş verilecek ve ekmek tahsisatı yapılacaktı.
106 Reşid Paşa'dan Lord Stratford'a, 23 Aralık 1853. BOA. HR. SYS. 90.5/1 lef 70.
107 BOA. İ. DH. 17947, iradenin tarihi 27 Aralık 1853.
108 Saab, *a.g.e.*, s. 126.
109 *The Times* gazetesinin Paisley kasabasındaki toplantı hakkındaki makalesi (Aralık 1853, tarihi görülmüyor) için BOA. İ. HR. 105/5151 lef 36'ya bakınız.
110 Örneğin *bkz.* BOA. HR. SYS. 905/1, İ. HR. 108/5293 lef 37, HR. SYS. 907/18 ve İ. HR. 105/5151 lef 39-40. Sonuncusu 17 Aralık 1853 Cumartesi günü *The Newcastle Guardian*'da yayınlanan Newcastle'daki bir halk toplantısına dairdir.
111 Selim Paşa'dan seraskerliğe, 22 Aralık 1853. BOA. İ. HR. 106/5181.
112 Örneğin *bkz.* BOA. A. AMD. 50/38, A. MKT. NZD. 110/78, İ. MMS. 3/93.
113 Necat Birinci ve Salih Hayri *Hayrabat*'ta Abdi Paşa ve Ahmed Paşa hakkında düştükleri biyografik dipnotlarda tamamen yanlış bilgiler vermektedirler. Abdi Paşa'yı Abbas Paşa diye biri ve Ahmed Paşa'yı Rumeli ordusundan başka bir (Nazır) Ahmed Paşa ile karıştırmaktadırlar. Böylece Ahmed Paşa'nın 1860'ta idam edildiğini yazmıştırlar (*a.g.e.*, s. 100). *Bkz.* Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*, İstanbul: The Isis Press, 1999, s. 39. Birinci Ahmed Paşa'nın Çetate

zaferinden sonra paşa olduğunu da yazmıştır ki bu hem mantıksız hem gayrimümkündür, çünkü Ahmed Paşa aynı anda hem Kars'ta hem Çetate'de (Tuna boyunda) bulunmuş olamaz. Anlaşıldığına göre o Anadolu ve Rumeli ordularındaki iki ayrı Ahmed Paşa'yı karıştırmaktadır. Diğeri olan Nazır Ahmed Paşa hakkında bile yanlışı vardır, zira o, Çetate muharebesinden sonra paşa değil müşir olmuştu. Mehmed Süreyya ve S. Kuneralp Ahmed Paşa'nın ölüm tarihini 1883 olarak kaydetmişlerdir. *Bkz.* Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. 203 ve Kuneralp, *a.g.e.*, s. 60.

114 Anadolu ordusu müşiri Abdülkerim Nadir Paşa'dan seraskere. Kars, 21 Ağustos 1853. ATASE, KH 8-4-18.

115 İstanbul'daki Rus askeri ajanı Albay Kont Osten Saken 24 Mart (5 Nisan) 1852 tarihli raporunda Ali Rıza Paşa ve Selim Paşa'yı şöyle betimlemişti: "Ferik Ali Rıza Paşa: Ahmed Fethi Paşa ile birlikte St. Petersburg'da bulunmuş. Donanmada hizmet yapmış ve sonra Anadolu ordusuna birdenbire korgeneral olarak atanmıştır. Çalışkan ama yetenekli değil. Ferik Selim Paşa: Müslüman olmuş Gürcistanlı bir Ermeni'dir. İslamcıdır. Yetenekli veya dikkate şayan değildir. Anadolu ordusunda erden mirlivaya kadar tüm rütbeleri almıştır. Geçen sene, asker alımındaki başarısından dolayı ferikliğe terfi etmiştir." *Bkz.* "Donesenie russkogo voennogo agenta v Konstantinopole polkovnika Osten-Sakena o sostave i kvartirnom raspolojenii IV-go Anatoliyskogo korpusa turetskoy armii", RGVİA, f. 450, op. 1, d. 44.

116 Humphrey Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, Londra: John Murray, 1856, s. 91. Sandwith 1849'dan beri İstanbul'da yaşıyordu. Savaş esnasında önce Tuna boyunda görev yaptı ve 1854 yılının Ekim ayında Kars'taki Williams Paşa'nın maiyetine atandı. Türkçeyi de iyi konuşuyordu.

117 Süer, *a.g.e.*, s. 42.

118 *Bkz.* Süer, *a.g.e.*, s. 38. Fakat yazar bu sayıları verdikten sonra matematik olarak doğru olan 87 bin toplamı yerine her nasılsa toplam 95 bin asker olduğunu söylemektedir. Cevdet Paşa ise (*a.g.e.*, s. 100) Anadolu ordusunun mevcudunun 70 bin asker olduğundan bahsetmektedir, ama bunu hangi yıl için söylediği belli değildir.

119 İlber Ortaylı General Bem'in (Murad Paşa) Tuna'nın sağ [güney] yakasındaki kuvvetlerin komutanlığına atanmış olduğunu yazmıştır. *Bkz.* Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 245. Ayrıca *bkz.* Mehmet Seyitdanlıoğlu, Halil İnalcık (editörler), *Tanzimat*, Ankara: Phoenix, 2006, s. 295. Doğrusu General Bem Avusturya ile Rusya'nın baskılarından dolayı Tuna yakınlarındaki hiçbir yere atanamazdı: Nitekim Halep'e gönderildi ve 10 Aralık 1850'de orada öldü. *Bkz.* Janos Hovari, "Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda Macar Askeri Etkileri: Richard Guyon ve Georgy Kmety", İldiko Arbanasz ve ark. (ed.), *Macar Generalleri Osmanlı Hizmetinde*, Budapeşte: Macar-Türk Dostluk Derneği, 2013, s. 21.

120 BOA, HR. SYS. 1194/1 lef 1, 5 Kasım 1853.

121 Klapka, *a.g.e.*, s. 44-45.

122 Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 292-294.

123 Hadji Murat İbragimbeyli, Vorontsov'un "kararlı bir sömürgeci Ruslaştırma siyaseti" güttüğünü yazmıştır. *Bkz.* İbragimbeyli, *Kavkaz v Krımskoy Voyne 1853-1856 gg. i Mejdunarodnıe Otnoşeniya*, Moskova: Nauka, 1971, s. 120.

124 Belgelerde Şamil'in kendi adını Arap harfleriyle Şemuil (شيئوميل) biçiminde yazdığı görülüyor. Kendi elyazısı ile olan mektuplarındaki ve mühründeki imzası açıkça Şemuil diye okunmaktadır. (Avrupa dillerindeki Samuel ismi Şemuil'in versiyonudur). BOA'daki resmi yazışmalarda her iki versiyon da kullanılmıştır. Şamil'in mektupları için *bkz.* Halat Omarov, *100 pisem Şamilya*, Mahaçkale: Dagestanskiy Nauçnıy Tsentr Rossiyskoy Akademii Nauk, 1997. Bu kitabın Dr. Fikret Efe tarafından (Oma-

rov'un adından bahsetmeksizin!) bir Türkçe tercümesi yayınlanmıştır. *Şeyh Şamil'in 100 Mektubu*. İstanbul: Şule Yayınları, 2002. Kanımca bu çeviri bir intihal örneğidir. James Reid (*a.g.e.*, s. 140) Şemuil adını "belgelerde Şamvîl diye yazılmıştır" diye iddia ederek yanlış okumuştur.

125 Moshe Gammer, "Shamil and the Ottomans: A Preliminary Overview", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi. Tebliğler. İstanbul 21-25, 1989*. Ankara, TTK, 1990, s. 387-394.

126 BOA. İ. MSM. 26/728, 729 ve 739, 21 Ekim, 29 Kasım ve 27 Ağustos 1845 tarihlerinde.

127 *Şamil - Stavlennik Sultanskoy Turtsii i Angliyskih Kolonizatorov. Sbornik dokumentalnıh materialov*. Tiflis: Gosizdat Gruzinskoy SSR, 1953, s. 367. Moshe Gammer bu mektubun bir kısmını zikretmekte ama top vesairenin imalinden bahsetmemektedir. *Bkz*. Moshe Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, Londra: Frank Cass, 1994, s. 267.

128 Bu belgeler Mustafa Budak tarafından yayımlanmıştır. *Bkz*. Budak, "1853-1856 Kırım Harbi Başlarında Doğu Anadolu-Kafkas Cephesi ve Şeyh Şamil", *Kafkas Araştırmaları*, 1, 1988, s. 52-58, transkripsiyonlar, s. 132-137, belge fotokopileri, s. 236-243.

129 BOA. A. DVN. 90/15, 23 Temmuz 1853. İmza okunaklı değildir.

130 Masayuki Yamauchi, "Sheikh Shamil and the Ottoman Empire in the Period of the Crimean War. Enlightened by the ATASE Archives in Ankara", *Orient* XXII, Tokyo, 1986, s. 144-145.

131 BOA. A. MKT. NZD. 96/38, 24 Ekim 1853.

132 BOA. İ. DH. 17605 ve CHR. 5454, 9 Ekim 1853. Fermanın metni için *bkz*. Budak, *a.g.e.*, (1988), s. 132-133. Halil Bey, paşa yapılmış gözüküyor, çünkü tarihsiz bir belgede "*mir-i ümera Dağıstani Halil Paşa*" olarak hitap ediliyor. *Bkz*. BOA. A. MKT. NZD. 117/53, Ekim (?) 1853. 1854 yılının Nisan ayında kesinlikle paşaydı.

133 Gammer, *a.g.e.* (1990), s. 390.

134 *Journal de Constantinople*, no. 476, 19 Ekim 1853, Ömer Faruk Akün tarafından *Atsız Armağanı*, Erol Güngör ve diğerleri (editörler), İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1976, s. 34'te zikredilmişti.

135 BOA. İ. DH. 282/17709 lef 7, sadrazamdan seraskere 29 Eylül 1853 ve seraskerin yanıtı, 5 Ekim 1853.

136 BOA. HR. SYS. 1345/94, Seraskerden sadrazama ve sadrazamdan padişaha. Padişahın iradesinin tarihi 24 Kasım 1853'tür. Sefer ve Behçet Paşa'nın her birine 12.500 kuruş maaş ile birlikte mirliva tayını ve 50.000 kuruş harcırah verilmişti. İsmail Bey 5000 kuruş maaş ve aynı tayını alacaktı.

137 Yamauchi, *a.g.e.*, s. 146-148. Yamauchi, Trabzon valisinin mektubunun tarihini 27 Muharrem (30 Ekim) olarak vermektedir. Ya bu tarih yanlıştır ya da Sefer Bey ajanını resmen atanmadan önce göndermişti. Ayrıca *bkz*. Mustafa Budak, "1853-1856 Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri. 29-31 Mayıs 1995. Bildiriler*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996, s. 90.

138 Budak (*a.g.e.*, s. 56) Rusların bu kaleleri kuşattıklarını yazmıştır. Ancak bu kaleler zaten Rusya'nın elinde olduğundan Rusların kendi kalelerini kuşatması mümkün değildir! Budak bu hatayı doktora tezinde (*a.g.t* 1993) ve sekiz yıl sonra yayınlanan sempozyum tebliğinde/makalesinde (*a.g.e.*, 1996, s. 85) tekrarlamıştır.

139 Dağıstan İmamı El Gazi Şamuil'den Anadolu ordusunun komutanı Abdi Paşa'ya, 13 Aralık 1853. BOA. İ. DH. 19277 lef 3.

140 Budak onun Abdi Paşa'ya gönderilmiş olduğunu yazmaktadır (*a.g.e.*, 1988, s. 56). Fakat o tarihte Abdi Paşa ile halefi Ahmed Paşa çoktan azledilmişler ve Zarif Mustafa Paşa yeni komutan olmuştu. *Bkz.* BOA. İ. DH. 19277 lef 2, Zarif Paşa'dan seraskere, 5 Mayıs 1854.

141 General Hikmet Süer (*a.g.e.*, s. 72) Şekvetil'in iki tabur piyade, üç Kazak süvari bölüğü ve bir topçu bataryası tarafından savunulduğunu yazmaktadır. Buna mukabil Tarle (*a.g.e.*, cilt I, s. 294) Rus kuvvetinin sadece iki eksik mevcutlu bölük ve iki toptan müteşekkil olduğunu ileri sürmektedir. Allen ve Muratoff da (*a.g.e.*, 1999, s. 60, dipnot 2) kalenin iki piyade bölüğüyle savunulduğunu yazmaktadırlar.

142 Bu Ali Bey bir Gürcü Hıristiyan dönme olmalıdır. Gürcü Sovyet tarihçisi Yermolay Burçuladze ona "Ali Bey Kobuletskiy (Tavdgiridze)" demektedir. *Bkz.* Burçuladze, "Kruşenie Anglo-Turetskih Zahvatniçeskih Planov v Gruzii v 1855-1856 godah", *Voprosı İstorii* 4, Moskova, 1952, s. 14.

143 Müşir Selim Paşa'dan Ardahan'daki Ferik Ali Rıza Paşa'ya, 27 Ekim 1853 ve Çıldır kaymakamından sadrazama, 4 Kasım 1853. BOA. HR. SYS. 1345/53. Sadrazamın cevabı BOA. A. MKT. UM. 1963/63'tedir. Tarle muharebenin tarihini 28 Ekim olarak vermektedir.

144 Yevgeniy Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 294.

145 General George Klapka, *a.g.e.*, s. 50.

146 Stratford'dan Clarendon'a, 3 Şubat 1854. AGKK III/2, s. 195-196.

147 Hamiyet Sezer, "Ferhat Paşa'nın Kırım Savaşı Sırasında Kafkas Cephesindeki Osmanlı Ordusuna Dair Düşünceleri", *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, I, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2003, s. 79. Layiha İstanbul'da Fransızca yazılmış, Osmanlıcaya tercüme edilmiştir. Bkz. "Mémoire militaire sur les opérations et les besoins de l'armée Impériale en Asie", BOA. HR. MKT. 80/51. Sezer, *Sicill-i Osmani*'deki bir biyografiye dayanarak bu Ferhad Paşa'nın Hüsrev Paşa'nın kölelerinden biri olan mirmirandan Ferhad Paşa olduğunu yazmıştır. Gerçekten de mirmirandan bir Ferhad Paşa Selim Paşa emrinde Batum'da bulunmuştu. Bkz. A. MKT. NZD. 102/19. Ancak layiha Fransızca olduğuna göre bu Ferhad Paşa'nın General Stein olması çok daha muhtemeldir.

148 Binbaşı Osman Bey (Millingen), Selim Paşa'nın konağının önünde kesilmiş başlarla dolu bir çukur bulduğunu yazıyor. Bu başlar Selim Paşa ile görüşmeye gelen bazı Gürcülere aitti. Osman Bey Selim Paşa'nın okuma yazma bilmeyen, cahil fakat cesur, eski tip paşalardan olduğunu yazıyor. Bkz. Osman Bey, agy, s. 153.

149 Slade, *a.g.e.*, s. 176. Görmüş olduğumuz üzere Kızıltoprak (*a.g.e.*, s. 49) Tunus'tan 7000 - 8000 asker gelmiş olduğunu yazmaktadır. Salih Hayri (*a.g.e.*, s. 146) Tunus valisi Ahmed Paşa'nın üç alay göndermiş olduğunu bildirir.

150 BOA. İ. MMS. 3/107 lef 5.

151 Kurtoğlu, *a.g.e.*, s. 100. Kurtoğlu rediflere "muavine askeri" demekte ve topların sayısını üç olarak vermektedir. İbragimbeyli'ye göre (*a.g.e.*, s. 193) orada 8000 piyade, 3000 süvari, 13 top ve 7000 başıbozuk vardı. Allen ve Muratoff (*a.g.e.*, s. 61) Ardahan'da yarısı Laz ve başka gayrinizami birlikler olan 18 bin kadar askerin bulunduğunu yazmaktadırlar.

152 Ali Rıza Paşa'nın İstanbul'da divan-ı harpteki ifadesi. BOA. İ. MMS. 3/107 lef 4.

153 Budak, *a.g.e.* (1993), s. 51-53.

154 Zarif Paşa'nın hatıratı, *bkz.* Karal, *a.g.e.* (1940), s. 477-478. Karş. Budak, *a.g.e.* (1993), s. 53.

155 BOA. İ. MMS. 3/107 lef 6.

156 Abdi Paşa'nın ifadesi ve sorulara Ahmed Paşa ve Ali Rıza Paşa ile birlikte cevapları. BOA. İ. MMS. 3/107 lef 5.

157 Ahmed Paşa'nın ifadesi, BOA. İ. MMS. 3/107 lef 2. Budak (*a.g.e.*, 1993, s. 56-57) bu çatışmaya "Bayındır muharebesi" ve ertesi günkü muharebeye "Gümrü muharebesi" diyor. Ben sadece ikincisini Bayındır muharebesi olarak kabul eden Sovyet tarihçileri ile hemfikirim.

158 "İz zapisok knyazya Amilahvari", Glava V, *Kavkazskiy Sbornik* XXVI, Tiflis: Tipografiya Ştaba Kavkazskago Voennago Okruga, 1907, s. 93.

159 Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, cilt II, bölüm 1, s. 390. Genellikle bir süvari alayı altı süvari bölüğünden oluşuyordu. İbragimbeyli (*a.g.e.*, s. 112) Orbeliani'nin toplarından ve dört süvari bölüğünden bahsetmemektedir. Azerbaycan başıbozuk süvarisi Gence şehrinden toplanmıştır. Rusçada yumuşak h sesi olmadığı için Ermenice isimlerdeki h sesi Rusçada çoğu zaman düşer. Bu nedenle Behbutov'un adı da Rusça kaynaklarda Bebutov şeklinde yazılmıştır.

160 Ahmed Paşa'nın ifadesi, BOA. İ. MMS. 3/107 lef 2.

161 Seraskerden sadrazama, BOA. İ. DH. 285/17910, 1 Aralık 1853. Arif Efendi, *1270 Rus Seferi*, elyazması, s. 16-17. 7 Rebiyülevvel 1270 (8 Aralık 1853) tarihli *Takvim-i Vekayi* ve başka Osmanlı kaynakları da muharebenin tarihini 14 veya 15 Kasım 1853'e tekabül edebilecek olan 13 Safer 1270 olarak verirler. Bir Pazartesi günü olduğu için bu tarihin 14 Kasım olması gerekir. Fakat birçok modern Türk tarihçisi bu tarihi yanlışlıkla 15 Kasım olarak kabul etmişlerdir. Örneğin *bkz.* Budak, *a.g.e.* (1993), s. 57. Hikmet Süer de (*a.g.e.*, s. 78) tarihi 13 Safer 1270 olarak vermekte ama daha ileriye atarak 16 Kasım yapmaktadır. Ayrıca *bkz.* Zayonçkovskiy, *a.g.e.*; Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 295.

162 Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, cilt II, bölüm I, s. 390-391. İbragimbeyli, *a.g.e.*, s. 114.

163 Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 63.

164 İbragimbeyli, *a.g.e.*, s. 115-116.

165 İbragimbeyli, *a.g.e.*, s. 155-157.

166 Abdi Paşa, *a.g.e.*, Zayonçkovskiy (*a.g.e.*, cilt II, bölüm I, s. 391) ve İbragimbeyli (*a.g.e.*, s. 113) Bayındır'daki Osmanlı ordusunun gücünü 30 bin asker ve 40 top olarak vermektedirler. Fakat birkaç sayfa sonra (s. 115) İbragimbeyli bu rakamı 40 bin asker olarak vermektedir. Bu bir daktilo hatası olmalıdır.

167 Ahmed Paşa'nın ifadesi. BOA. İ. MMS. 3/107 lef 2.

168 Abdi Paşa'nın ifadesi. BOA. İ. MMS. 3/107 lef 5.

169 Ali Rıza Paşa'nın İstanbul'da Meclis-i Vâlâ'da verdiği ifade. BOA. İ. MMS. 3/107, lef 4.

170 İbragimbeyli (*a.g.e.*, s. 195) (bazı başka Sovyet kaynakları gibi) General Andronikaşvili'nin aslen Gürcü olduğunu yazmıştır. Fakat *Times*'daki bir makalede Yunanların onun "adının sonundaki "kos"u "koff"a çevirmiş olan Odesalı bir Rum oluşuyla gurur duydukları bildirilmektedir. *Bkz. The Times*, Londra, 19 Ağustos 1854, sayı 21824, s. 8. Öte yandan Kırımlı Ermeni tarihçi Vladimir Y. Grigoryants Andronikov'un son Gürcü kralının sarayından asil bir aileye mensup ve Ermeni asıllı olduğunu ileri sürmektedir. *Bkz.* V. Grigoryants, "Vostoçnaya (Krımskaya) voyna i armyane", *İstoriçeskoe Nasledie Krıma* 6-7, Simferopol, 2004, s. 136.

171 Ali Rıza Paşa, *a.g.e.*, İbragimbeyli, *a.g.e.*, s. 195. İbragimbeyli muharebenin tarihini 14 Kasım olarak vermektedir ki bu miladi takvimle 26 Kasım'a tekabül eder.

172 BOA. İ. MMS. 3/107 lef 3, s. 3.

173 Abdi Paşa'nın beyanı. BOA. İ. MMS. 3/107 lef 5.

174 Ali Rıza Paşa'nın verdiği ifade, *a.g.e.*

175 Dersaadet'te mukim Fransa devleti büyükelçisine 1853 senesi Kanunuevvel'inin 10'u tarihiyle müverrehen Erzurum'da mukim devlet-i müşarünileyha konsolosu tarafından varid olan bir kıta takririn tercümesidir. BOA. HR. SYS. 1190/32 lef 14.

176 Kırzıoğlu, *a.g.e.*, s. 70.

177 İbragimbeyli, *a.g.e.*, s. 196. Allen ve Muratoff (*a.g.e.*, 1999, s. 62) benzer sayılar vermektedirler. ATASE'de kapsamlı araştırma yapmış olan Budak da bu hususta doktora tezinde (s. 55) Allen ve Muratoff'a atıfta bulunmaktadır. Abdi, Ahmed ve Ali Rıza Paşaların ifadelerinde Osmanlı kayıpların birtakım detaylı listelerine atıfta bulunulmaktadır, ama ben bu listeleri BOA'da bulamadım.

178 Engels, yukarıda zikredilen makale. Ayrıca *bkz.* Marx, *a.g.e.*, s. 199.

179 İbragimbeyli, *a.g.e.*, s. 197.

180 BOA. İ. MMS. 3/107 lef 5.

181 Allen ve Muratoff (*a.g.e.*, s. 63) toplam sayıyı 20 bini nizamiye piyadesi ve bir süvari tugayı, geriye kalanlar "başıbozuk ve değeri şüpheli Kürtler" olmak üzere 36 bin asker olarak vermektedir. Karş. Budak, *a.g.e.* (1993), s. 58. General Behbutov muharebeden sonra Knez Vorontsov'a Osmanlı kuvvetlerinin 20 bin piyade, 42-46 topla 4000 nizamiye süvarisi ve 12 binden çok Kürt ve başka "milislerden" oluştuğunu rapor etmişti. *Bkz.* Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 297. İbragimbeyli, 27 tabur nizamiye piyadesi olduğunu yazmıştır (*a.g.e.*, s. 198). Averyanov (*a.g.e.*, 1900, s. 87-88; *a.g.e.*, 2010, s. 86) 20 bin nizamiye piyadesi, 46 topla 3000 nizamiye süvarisi ve 4000'i Kürt olmak üzere 14 bin başıbozuktan bahsetmektedir.

182 Bu subay, erkân-ı harbiye miralayı Ahmed Faik Bey olmalıdır. Ahmed Faik Bey'in "Erkân-ı harbiye zabitanının suret-i hizmet ve memuriyetleri" başlıklı ve 8 Ocak 1854 tarihli bir layihası vardır. *Bkz.* BOA. İ. MMS. 5/170 lef 8.

183 Abdi Paşa, Ali Rıza Paşa ve Ahmed Paşa'nın sorgulanmaları sırasında Anadolu ordusunun müsteşarı Gümrü önündeki kuvvetlerin nizamiyeler ve başıbozuklar dahil olmak üzere 40 bin askerden çok olduğunu gösteren bir belge ibraz etmiştir. Fakat Abdi Paşa sadece 17 bin – 18 bin askere sahip olduğunu ve hatta Gümrü civarındaki askerlerin sayısının seraskerlik makamına sunulan raporlarda görülebileceğini iddia etmektedir. Budak ATASE arşivlerini iyice kullanmıştır, ama o bu tür raporlardan veya Abdi Paşa'nın iddiasından bahsetmez. *Bkz.* BOA. İ. MMS. 3/107 lef 6, 17 Aralık 1854. Karş. Budak, *a.g.e.*

184 BOA. İ. MMS. 3/107 lef 2.

185 Zayonçkovskiy, *a.g.e.* (2002), cilt II, bölüm I, s. 404. Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 297.

186 Ahmed Paşa'nın beyanı. BOA. İ. MMS. 3/107 lef 2.

187 BOA. İ. MMS. 3/107 lef 3 [13] no'lu soruya yanıt vermektedir. Budak bu belgeden bahsediyor, ancak ondan alıntı yapmıyor. Karş. Budak, *a.g.e.* (1993), s. 58. Aslında Budak biraz şaşırtıcı olarak daha önemsiz muharebelere kıyasla bu muharebeye çok az yer (bir buçuk sayfa) ayırmıştır.

188 BOA. İ. MMS. 3/107 lef 3, s. 3 [13] no'lu soruya cevap vermektedir.

189 ATASE ve BOA'daki araştırmalarına rağmen Budak (*a.g.e.*, 1993, s. 59) bu muharebedeki kayıpların sayısını John Curtiss'den alıntı yaparak verir ve Osmanlı kayıplarının 26 top ve 8000 ölü olduğunu iddia eder. Rus komutanı Behbutov ise Osmanlı kayıplarının 24 top ve 6000'den çok ölü olduğunu rapor etmişti.

190 İbragimbeyli, *a.g.e.* (1971), s. 200.

191 Salih Hayri, *a.g.e.*, s. 102-103. Salih Hayri bu muharebedeki Osmanlı kayıplarını 1200 ölü ve yaralı ile 24 top ve erzak olarak vermekte ve mağlubiyetten dolayı Ahmed Paşa'yı suçlamaktadır. Ahmed Rıza Trabzoni de (*a.g.e.*, s. 59-60) ordu komutanlarını suçlamaktadır.

192 BOA. HR. SYS. 1190/32 lef 14.

193 *Bkz.* Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, cilt II, bölüm I, s. 415. Bir yıl sonra Trabzon'daki İngiliz konsolos yardımcısı (*vice-consul*) da Kürekdere muharebesi hakkındaki raporunda

Osmanlı süvarisinin düşük nitelikli olduğunu bildirecekti. *Bkz.* Konsolos yardımcısı Stevens'den Lord Stratford de Redcliffe'e, Trebizond, 12 Ağustos 1854. PRMA, s. 6.

194 Sandwith, *a.g.e.*, s. 93-94. Mehmed Süreyya (*a.g.e.*, cilt I, s. 202) Ahmed Paşa hakkındaki biyografik kaydında ilginç bir şekilde onun kısa sürede mirliva olduğunu ve ayrıca 1846'dan önce Trablusgarp'ta çok para kazandığını yazmaktadır. Bu kadar çok parayı nasıl kazandığını belirtmemektedir, ama onun zengin olduğu kesindir. Doktor Sandwith de (*a.g.e.*, s. 93) Ahmed Paşa'nın kendisini evvelce Kürt seferinde yağma ile zengin ettiğini yazmaktadır. Bu mümkün ve muhtemeldir, çünkü Ahmed Paşa 1846'da, Kürt Bedirhan Bey ayaklandığı zaman Anadolu ordusuna tayin edilmişti.

195 Ömer Paşa'dan Serasker'e, Şumnu, 22 Ocak 1854. BOA. HR. SYS. 904/1 lef 58.

196 Sandwith, *a.g.e.*, s. 94.

197 Ibragimbeyli, *a.g.e.*, s. 202.

198 Clarendon'dan Stratford de Redcliffe'e, 11 Nisan 1854. BOA. HR. TO. 222/27.

199 Karal, *a.g.e.* (1940), s. 484.

200 Hayreddin Paşa'dan Serasker'e, 8 Mart 1854. BOA. İ. DH. 298/18801 lef 2.

201 Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, cilt I, s. 202-203. Kuneralp, *a.g.e.*, s. 60.

202 "The Holy War", *New York Daily Tribune*, sayı 3925, başyazı, 15 Kasım 1853. *Bkz.* Karl Marx, *a.g.e.*, s. 155-156. Türkçesi için *bkz.* Marx Engels, *Doğu Sorunu*, s. 175-176.

203 Sultan'ın iradesi, 13 Ekim 1853. *Bkz.* BOA. İ. DH. 281/17617. Ayrıca *bkz.* sadrazamın seraskere tezkiresi, 16 Ekim 1853. BOA. A. MKT. NZD. 95/82.

204 Erzurum'daki İngiliz konsolosluğunun İngiltere elçiliğine gönderdiği bir raporun özet tercümesi. BOA. HR. TO. 219/84, 23 Aralık 1853.

205 Hurşid Paşa'nın Kars'tan hariciye nazırı Reşid Paşa'ya 27 Aralık 1853 tarihli mektubunun tercümesi. BOA. HR. SYS. 904/1 lef 49 ve BOA. HR. MKT. 68/42. (İkinci belge tamamının tercümesi değildir.) Bu tercümede Hurşid Paşa'nın Kars'a varış tarihi 9 Kanunuevvel olarak verilmiştir ki Jülyen takvimine göre 21 Aralık'a tekabül eder. Fakat belki de 9 Aralık kastedilmiştir.

206 Özet. Kars, 17 Ocak 1854. BOA. HR. SYS. 904/1 lef 55. Osmanlı Türkçesine tercümesi lef 54'tedir. Bu mektup özeti imzasız olmasına rağmen üslubu ve içeriği yazarın kim olduğuna dair şüphe bırakmaz.

207 Bu köyün ve muharebenin adını Türkçe kaynakların çoğu Çatana şeklinde yazmıştır. Osmanlıca arşiv belgelerinde bu sözcüğü Çetate veya Çatana diye okumak mümkündür. Ancak yabancı kaynaklara ve bugünkü Romanya haritasına bakınca köyün adının Çetate (Cetate) olduğu görülüyor. Ben de doktora tezimde ve başka yerlerde Çatana adını kullanmıştım. Bu hatamı burada düzeltiyorum.

208 Vidin valisi Abdurrahman Sami Paşa'dan sadrazama, 7 Ocak 1854, BOA. İ. DH. 287/18079, 7 R 1270. Ömer Paşa'dan seraskere, Şumnu, 13 Ocak 1854, BOA. İ. HR. 114/5554-09 lef 1.

209 Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 289.

210 Tarle, *a.g.e.*

211 Ömer Paşa, *a.g.e.* Köremezli, öldürülen Rus esirlerinin sayısını 200 olarak veriyor. *Bkz.* Köremezli, *a.g.e.*, s. 218.

212 Serasker Paşa'dan sadrazama, 22 Ocak 1854. BOA. İ. DH. 18116. Serasker Paşa, Ömer Paşa'nın 1854 yılı Ocak ayı tarihli üç mektubunun ilişikte olduğundan bahsetmektedir. Fakat bu mektuplar bu dosyada bulunmamışlardır. Köremezli'nin ATASE belgesinden aktardığına göre seraskerlik 29 Ocak 1854'te Ömer Paşa'ya yazarak "bu misillu hal ve hareket vukua getirilmemesini" istemişti. *Bkz.* Köremezli, *a.g.t.*, s. 218.

213 BOA. İ. DH. 21265, 31 Ağustos 1855.

214 BOA. İ. DH. 18116.

215 Örneğin *bkz.* Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 284-290. Ayrıca *bkz.* Modest İ. Bogdanoviç, *Vostoçnaya Voyna 1853-1856 godov.* St. Petersburg: Tip. M. Stasiulieviça, 1877, Glava V, II. Winfried Baumgart (*a.g.e.*, s. 96) Rusların kayıplarını 831 ölü ve 1190 yaralı olarak vermektedir.

216 Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, cilt II, kısım I, s. 369.

217 BOA. İ. DH. 287/18072, 290/18272. Ayrıca *bkz.* Lütfi, *a.g.e.*, s. 211-212. Ferik Ahmed Muhtar Paşa, Ömer Paşa'ya serdar-ı ekremlik mansıbının 6 Ekim 1854'te tevcih edildiğini iddia ediyor ancak belge göstermiyor (*a.g.e.*, s. 132). Osmanlı arşivindeki birçok belge Ömer Paşa'nın Şubat 1854'te serdar-ı ekrem olduğunu açıkça gösteriyor.

218 Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 409.

219 Bu görevin ayrıntıları için *bkz.* Tarle, "Missiya grafa Alekseya Orlova k Frantsu-İosifu i pozitsiya Avstrii pered perehodom russkih voysk çerez Dunay", *a.g.e.*, cilt I, s. 405-428.

220 Bu mektubun bir kopyası BOA. HR. SYS. 905/1 lef 82'dedir.

221 Paris sefiri Veli Paşa'dan hariciye nazırına, 10 Şubat 1854. BOA. HR. SYS. 905/1 lef 97.

222 Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 494.

223 Kostaki Bey'in Reşid Paşa'ya 17 Mart 1854 tarihli yazısının tercümesi. BOA. HR. TO. 52/9.

224 Gavin Henderson bu olayı ve ardından Avusturya'nın Rusya'ya düşman olmasını Avrupa büyük devletler camiasında diplomatik bir ihtilal olarak tanımlamıştır. Fakat dört madde protokolünün 1854 yılının Temmuz ayında yapıldığını iddia ediyordu. *Bkz.* Henderson, "The Diplomatic Revolution of 1854: I The Four Points", *The American Historical Review* 43 (1), Ekim 1937, s. 27.

225 Baumgart, *a.g.e.*, s. 19.

226 Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, cilt II, kısım I, s. 511.

227 Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, cilt II, kısım I, s. 510-511.

228 Slade, *a.g.e.*, s. 215.

229 Slade, *a.g.e.*, s. 218.

230 *Bkz.* Cevdet Paşa, *Tezâkir 40 - Tetimme*, s. 67-68. Fuad Efendi'nin Cevdet Paşa'ya bir mektubu "*Ceneral-i orduy-ı Yanya ve Narda*" diye imzalamış olması ilginçtir. Bu muhtemelen paşa değil de geçici olarak general yapılmış olmasından dolayıdır. Ayrıca *bkz.* Besbelli, *a.g.e.*, s. 59; Reid, *a.g.e.*, s. 248-253.

231 Baumgart, *a.g.e.*, s. 99.

232 Köremezli, *a.g.t.*, s. 223.

233 Musa Paşa'nın entelektüel sohbetinden etkilenen İngiliz diplomat ve oryantalisti Archibald Paton, Paşa'nın olağan Türklere benzemediğini ve Yahudi kökenli olduğunu öğrenince şaşırmadığını yazmıştır. Paşa istihkâm ve topçulukta Prusya'nın teknolojisinin "çok ileri gitmiş" olduğunu Türkçe bilen Paton'a anlatmıştır. Yazara göre Paşa, Rusların istediği zaman gelebileceklerini ve Prusya fenni sayesinde onları karşılamaya hazır olduklarını ifade etmişti. *Bkz.* Paton, *The Bulgarian, the Turk and the German*, Brüksel: Longman Brown, 1855, s. 85.

234 Her ikisi de Doğu Hindistan Şirketi'nin ordusunda görev yapmışlardı. Butler bir günlük bırakmış ve bu belge, *Morning Herald* gazetesinin savaş muhabiri Nicholas Woods tarafından yazılan *The Past Campaign. A Sketch of the War in the East* adlı kitabın (Londra: Longman, Brown, 1855) birinci cildinde yayınlanmıştır. Türkçe çevirisi için *bkz.* Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *Kırım Harbi'nde Silistre Müdafaası*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yay., 2104. Bu altı İngiliz subayına Mecidiye nişanı verildi. *Bkz.* BOA.

İ. DH. 19455, 14 Ağustos 1854. Fakat giriş bölümünde görmüş olduğumuz üzere Lane-Poole onlar olmasaydı "garnizonun teslim olmuş olabileceğini" iddia ederek rollerini biraz abartmıştır.

235 Köremezli, *a.g.t.*, s. 224; Reid, *a.g.e.*, s. 256.

236 Baumgart, *a.g.e.*

237 Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 486-487.

238 Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 486-489.

239 Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, cilt II, bölüm 2, s. 272. Tarle 210 top olduğunu söylemektedir. Karş. Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 500.

240 O tarihte Osmanlı topçu başçavuşu olan Yüzbaşı Nafiz Efendi muhasaranın başlangıç tarihini 12 Mayıs 1854 olarak vermektedir. Fakat M. Bogdanoviç (makalenin editörü) bombardımanın 17-18 Mayıs gecesi başladığını belirtmektedir. *Bkz.* Nafiz Efendi, "Krepost" Silistriya v 1854 godu", *Voenny Sbornik* 106(12), 1875, s. 502. Reid, Yüzbaşı James Butler'ın günlüğüne atıfta bulunarak bombardımanın 16 Mayıs'ta başladığını yazıyor, ancak benim National Army Museum'da (NAM) bulduğum Butler'ın günlüğünden istinsah edilmiş bir kopyasında ve Woods'un yayımladığı günlükte ilk Rus bombardımanı 11 Mayıs gününde kayıtlıdır. Karş. Reid, *a.g.e.*, s. 256. James A. Butler, *Journal of Silistria* 1854, NAM, 196803-45, s. 2; Woods, *a.g.e.*, s. 90-91; Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *a.g.e.*, s. 102.

241 James A. Butler, Journal of Silistria 1854, NAM, 196803-45, s. 5, 9. Yine Butler'ın günlüğüne referans veren Reid ise 2 Haziran'da ölen Musa Paşa'nın yerini almak üzere gelen Hüseyin Rifat Paşa'nın bu haberi getirdiğini yazmaktadır. Karş. Reid, *a.g.e.*, s. 257.

242 Baumgart, *a.g.e.*, s. 109. Ayrıca *bkz.* General Andrey N. Petrov'dan aktaran, A. Tevfik Gürel, *1853-55 Türk-Rus ve Müttefiklerin Kırım Savaşı*. İstanbul: Askeri Matbaa, 1935, s. 56; Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 502.

243 Gürel (*a.g.e.*, s. 66) General "Kannon" ve "general Behram"ı iki ayrı kişi zannetmişti.

244 Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 505.

245 Bogdanoviç, *a.g.e.*, cilt II, bölüm XIII, dipnot 17.

246 James A. Butler, Journal of Silistria 1854, NAM, 196803-45, s. 15; Woods, *a.g.e.*, s. 116-117; Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *a.g.e.*, s. 127. Ahmed Muhtar Paşa dipnotunda, bu olay doğru bile olsa, Rus Kazakların savaşlardaki vahşi hareketleri yanında "pek ehemmiyetsiz" kalacağını iddia ederek Osmanlı askerini savunmaya çalışmıştır.

247 Butler, Journal of Silistria 1854, s. 16. Karş. Fevzi, *a.g.e.*, s. 43. Fevzi Kurtoğlu, Musa Paşa'nın öğle namazından önce abdest almak için odasından çıktığı ve bir subayla konuştuğu sırada vurulduğunu yazmaktadır. Slade (*a.g.e.*, s. 251) Musa Paşa'nın akşam namazı için seccadesinin başına geçtiği sırada şehit olduğunu iddia etmektedir.

248 James A. Butler, Journal of Silistria 1854, NAM, 196803-45, s. 86.

249 Baumgart, *a.g.e.*, s. 99-100.

250 Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, cilt II, bölüm 2, s. 290.

251 Baumgart, *a.g.e.*, s. 101.

252 Tarle, *a.g.e.*, cilt I, s. 515-516.

253 BOA. İ. HR. 111/5445.

254 Baumgart, agy *a.g.e.*, s. 104.

255 Slade, *a.g.e.*, s. 253. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 28.

256 Besbelli, *a.g.e.*, s. 66. Özcan (*a.g.e.*, 1990, s. 93) sadece bir ticaret gemisinden *Medar-ı Ticaret*'ten bahseder ve *Şehper* vapurunun Kerempe açıklarında Rus korsanların saldırısına maruz kaldığını ama zarar görmeden Sinop limanına gelmeye muvaffak olduğunu bildirir.

257 BOA. HR. SYS. 1353/12 lef 1-8, Haziran-Temmuz 1855. "Varna komisyonunun" başkanı Osman Nuri Bey bu hususta Babıâli'ye birçok defalar rapor vermişti. *Bkz.* BOA. HR. SYS. 1356/8, 31 Mart 1855, HR. SYS. 1353/73, 5 Eylül 1855 ve HR. SYS. 1354/46 lef 4, 5 Kasım 1855.

258 Slade, *a.g.e.*, s. 258-259, 261.

259 Slade, *a.g.e.*, s. 262. Tarle (*a.g.e.*, cilt 2, s. 27) bu pasajı anlaşıldığına göre büyük bir zevkle zikretmiştir.

260 Calthorpe, *a.g.e.*, cilt I, s. 122-123. Calthorpe Osmanlı askerlerinin sayısını 6000 olarak vermektedir. Slade (*a.g.e.*, s. 273) Osmanlı kuvvetinin her biri aşağı yukarı 800 kişi olan on taburdan toplam 8000 askerden oluştuğunu ileri sürerken Besbelli (*a.g.e.*, s. 71) sayıyı 5000 olarak vermektedir. Sadrazam seraskere Mareşal St. Arnaud'ya ve Lord Raglan'a 15 Ağustos 1854'te 10 bin nizamiye askeri vermesini yazmıştı. *Bkz.* BOA. İ. MMS. 2/61, 3 Ağustos 1854.

261 Slade, *a.g.e.*, s. 274.

262 Ömer Paşa'dan sadrazama, Bükreş, 22 Ekim 1854. BOA. HR. SYS. 1336/24 lef 14.

263 Ömer Paşa'dan sadrazama, Bükreş 19 Kasım 1854. BOA. HR. SYS. 1336/24 lef 17.

264 Duncan, *a.g.e.*, cilt I, s. 111.

265 Clarendon'dan Redcliffe'e, 29 Kasım 1854, PRMA, s. 51.

266 Zarif Paşa'nın anıları, Karal, *a.g.e.*, 1940, s. 485. Ayrıca *bkz.* Zarif Paşa'nın Meclis-i Vâlâ'daki ifadesi. BOA. İ. MMS. 5/170 lef 9, paragraf 2. Zarif Paşa'nın Anadolu ordusu komutanlığı dönemine dair anılarının ikinci kısmı da BOA. İ. MMS. 5/170 lef 10'da mevcuttur. Zarif Paşa bunu davası esnasında delillerinin bir parçası olarak sunmuştu.

267 Kapudan-ı Derya'nın tezkiresi, 21 Şubat 1854, BOA. İ. DH. 18414 lef 1, aktaran Budak, *a.g.e.* (1993), s. 68. Budak tezkirenin Kapudan-ı Derya Mahmud Paşa'ya ait olduğunu yazmaktadır. Fakat Mahmud Paşa o tarihte azledilmiş bulunuyordu. Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa kapudan-ı derya olmuştu. *Bkz.* Cevdet Paşa, *Tezâkir 40 - Tetimme*, s. 67.

268 Sandwith, *a.g.e.*, s. 48.

269 Sandwith, *a.g.e.*, s. 47, 49.

270 Mustafa Zarif Paşa'dan sadrazama, 11 Aralık 1853. BOA. HR. MKT. 68/46.

271 Lütfi, *a.g.e.*, s. 93. Lütfi, Feyzullah'a ağa diyor ama Feyzullah belgelerde paşa olarak geçmektedir. Zarif Paşa da ona anılarında paşa demektedir: *Bkz.* Enver Ziya Karal, "Zarif Paşa'nın Hatıratı", *Belleten* IV, 1940, s. 480-481. Sadrazam da seraskere yazdığı 25 Kasım 1853 tarihli bir mektupta ona paşa demektedir. *Bkz.* BOA. A. MKT. NZD. 104/28.

272 Kars ordusunda *Morning Chronicle* gazetesinin savaş muhabiri olan İngiliz Charles Duncan, Zarif Paşa'nın "çok gençken Türkiye'de başarıya o emperyal yoldan –köle pazarı– geçerek ulaştığını" iddia etmektedir. Duncan bir klişeyi doğru olarak kabul etmiş gözükmektedir. *Bkz. A Campaign with the Turks in Asia*, cilt I, Londra: Smith, Elder and Co., 1855, s. 180. Duncan, Yüzbaşı Charles White'ın *Three Years in Constantinople* (1846) başlıklı kitabını okumuş olmalıdır. Gerçekten de 1855'te Anadolu ordusunun komutanı olan Vasıf Paşa gibi köle asıllı başka paşalar vardı.

273 Karal, *a.g.e.* (1940), s. 472. İki bin kese o tarihte 8000, bugün ise yaklaşık 480 bin sterline eşdeğer olan 10 bin Osmanlı lirası yapmaktadır. *Sicill-i Osmani* Zarif Paşa'yı "büyük servet sahibi" olarak kaydetmektedir. *Bkz.* Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, cilt 5, s. 1706.

274 Zarif Mustafa Paşa'nın Meclis-i Vâlâ'da sorulara cevapları. Şubat 1855. BOA. İ. MMS. 5/170, lef 9.

275 Salih Hayri, *a.g.e.*, s. 150.

276 Duncan, *a.g.e.*, s. 182.

277 1857 yılının Nisan ayında Zarif Paşa'ya 15 bin kuruş işsizlik maaşı bağlanmıştı. *Bkz.* BOA. İ. HR. 375/24803, 21 Nisan 1857 ve BOA. A. MKT. NZD. 223/65, 3 Mayıs 1857. Sonra 1857 yılının Ekim ayında Dar-ı Şura-yı Askeri'nin başkanı oldu. *Bkz.* Mehmed Süreyya, *a.g.e.*

278 Koramiral Dundas'dan Koramiral Ahmed Paşa'ya, Balçık açıklarındaki *Britannia*'dan, 25 Mayıs 1854. BOA. HR. SYS. 1348/73 lef 1.

279 BOA. A. AMD. 51/38 lef 5, 25 Mayıs 1854.

280 İbragimbeyli, *a.g.e.*, s. 353-354. Tarle, *a.g.e.*, cilt 1, s. 292. Budak da (*a.g.e.*, 1993, s. 80) bütün Gürcülerin Osmanlı devletinin tarafında olmadıklarını yazmaktadır.

281 *Bkz.* Budak, *a.g.e.* (1988), s. 56-57, belgenin transkripsiyonu s. 134'tedir. Fakat transkripsiyonda birçok hata vardır, örneğin "turuk ve meabir"in "taraf-ı mugayir" olarak okunması gibi. Belgenin tarihi de 22 Cemaziyelevvel 1270 olarak yanlış okunmuştur, doğrusu 22 Receb 1270 olması gerekir. Bu yüzden 20 Şubat 1854'e değil 20 Nisan 1854'e tekabül eder.

282 BOA. İ. DH. 19040. Budak, *a.g.e.*, 1988, s. 134-135.

283 BOA. İ. DH. 19234, 21 Mayıs 1854. Bu Arapça mektubun Osmanlıca tercümesinin metni için *bkz.* Budak, *a.g.e.* (1988), s. 135-137. Fakat mektubun tarihi 23 Ramazan 1270 (19 Haziran 1854) olarak yanlış tercüme edilmiştir.

284 BOA. İ. DH. 19234, lef 2. Budak, *a.g.e.*, 1988, s. 135-137. Orijinal Arapça mektupta isim Şemuil'dir, Babıâli tercümanı onu Şamil'e çevirmiştir. Tercüman ayrıca Karaçay sözcüğünü de Gürcistan diye okumuştur. Bu tercümeye dayanan Budak (*a.g.e.*, 1988) ve ben (*a.g.e.*, 2010) buradaki Karaçay'ı Gürcistan şeklinde vermiştik. Mektubu doğrudan Arapça orijinalinden İngilizceye çeviren Yahya Khoon, Babıâli tercümanının, Budak'ın ve benim bu hatamızı düzeltmiştir. *Bkz.* Khoon, "The Naib and the Sadr-ı Azam: An Unpublished Letter from Muhammad Amin to the Grand Vizier", *Journal of Islamic Studies*, 2012, s. 1-12. Ne var ki Khoon bu makalesinde mektubun en azından Osmanlıca çevirisinin Budak tarafından yayımlanmış olduğunu görmezden gelmiş ve mektup daha önce hiçbir surette yayımlanmamış gibi bir algı oluşturarak okurunu yanıltmıştır.

285 Slade, *a.g.e.*, s. 224-225.

286 Slade, *a.g.e.*, s. 228-229.

287 Slade, *a.g.e.*, s. 235.

288 Mektup Slade tarafından orijinal Fransızcası ve bir İngilizce tercümesi ile birlikte verilmiştir. Ahmed Paşa mektubunda yolcular arasında Şamil'in bir temsilcisinin de (*envoyé*) bulunduğundan bahsetmektedir. Fakat Muhammed Emin'in 21 Mayıs 1854 tarihli yukarıdaki mektubundan görmüş olduğumuz üzere bu temsilci Muhammed Emin olamaz. *Bkz.* Slade, *a.g.e.*, s. 446-448.

289 Slade, *a.g.e.*, s. 242.

290 *A.g.e.*, s. 244; Besbelli, *a.g.e.*, s. 63.

291 Besbelli, *a.g.e.*, s. 65.

292 AGKK, IV/2, s. 356; BOA. İ. MMS. 2/56, 24 Temmuz 1854.

293 BOA. İ. MMS. 2/56 ve A. AMD. 51/48, 31 Temmuz 1854.

294 Slade, *a.g.e.*, s. 243. Besbelli, *a.g.e.*, s. 63.

295 Binbaşı Knez Baratov, "Opisanie naşestviya skopişç Şamilya na Kahetiyu v 1854 godu", *Kavkavskiy Sbornik*, tom I, Tiflis, 1876, s. 237-267. Budak da (*a.g.e.*, 1993, s. 88-90) *Ceride-i Havadis* gazetesine ve Gammer'in 1989 tarihli yayımlanmamış doktora tezine atıfta bulunarak Şamil'in kuvvetini 15 bin kişi olarak verir. Fakat Gammer

(*a.g.e.*, 1994, s. 270) Şamil'in kuvvetini 7000 süvari ve 5000 piyade olarak verir. Karş. Baumgart, *a.g.e.*, s. 178-179.

296 Bu esaretin romantik bir hikâyesi için *bkz.* Lesley Blanch, *The Sabres of Paradise.* NY: Carroll & Graf Publishers, 1995.

297 *Journal de Constantinople*, nr. 536, 29 Aout 1854, nr. 537, 4 Septembre 1854, *Ceride-i Havadis*, no. 704, 9 Zilhicce 1270 (2 Eylül 1854). Budak, Şamil için herhangi bir olumsuz etkiden bahsetmeksizin bu olayın sonuçlarından birinin İngiltere ve Fransa'nın Çerkezistan'ın bağımsızlığı için Şamil ile temas kurmaya çalışmalarına sebep olduğunu ileri sürmektedir (*a.g.e.*, 1993, s. 90).

298 BOA. HR. SYS. 907/16, 20 Ağustos 1854 tarihli, fakat bu tarih notanın metninde yoktur, bu bakımdan muhtemelen notanın gerçekten sunulduğu tarihten daha sonraki bir tarihtir.

299 BOA. HR. MKT. 91/14.

300 Stratford de Redcliffe'in elçilik baştercümanı Stephen Pisani'ye talimatları, Tarabya, 23 Eylül 1854. BOA. HR. TO. 220/48. Osmanlı Türkçesine tercümesi BOA. İ. HR. 114/5577'dedir.

301 BOA. İ. HR. 114/5577, lef 5.

302 Şamil'e gönderilen mektup. BOA. İ. HR. 114/5577, lef 2 ve HR. SYS. 1354/60, lef 1.

303 Gammer, *a.g.e.*, 1994, s. 272.

304 Albay Atwell Lake, *Kars and Our Captivity in Russia*, Londra: Richard Bentley, 1856, s. 340-341. Mektup Mr. Churchill'e göre "Allah'ın kulu Şemuil'den şanlı ve muhterem Albay Williams'a" hitabıyla yazılmış ve "Shemouil" (Şemuil) mührü vurulmuştu.

305 Gammer, *a.g.e.*, s. 393.

306 Budak, *a.g.e.* (1993), s. 77.

307 BOA. İ. MMS. 2/40 ve 2/50, 12 Haziran ve 28 Temmuz 1854. Batum'da Mustafa Paşa'nın yaverliğini yapan Osman Bey, paşanın Anapa'nın son Osmanlı valisi Ahmed Paşa'nın oğlu ve vezir Rauf Paşa'nın damadı olduğunu, Natuhay kabilesinden Çerkes olduğunu ve sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa ile komşu ve dost olduğunu yazıyor (*a.g.e.*, s. 172-173). Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa Mayıs - Kasım 1854 arası sadrazamlık yapmıştı.

308 BOA. İ. MMS. 2/70, 14 Eylül 1853. Muhammed Emin Paşa 10 bin kuruş, diğerleri rütbelerine göre 2500 ile 1500 kuruş arasında aldılar.

309 Müşir Mustafa Paşa'dan Hamid Bey'e (Mihail Şervaşidze), 4 Ekim 1854. BOA. A. MKT. UM. 1970/19, lef 14. Özgün metnini aynen verdiğim bu mektup resmi Osmanlı yazışmalarında nadir görülen, sade, anlaşılır, basit Türkçe ifadelerle yazılmıştır.

310 BOA. İ. MMS. 3/97, lef 3, 12-13 Kasım 1854, Budak tarafından *a.g.e.* (1993), s. 88'de zikredilmiştir. Budak "Abdülhamid Bey'e" 2000 kuruş maaş ve mirmiran rütbesi verildiğini söylemektedir. Fakat burada ondan değil "Mağan Kasi" adında birinden bahsedilmektedir. Bu kişi Rus ordusunda tuğgeneral rütbesine sahip olan Abhazya eşrafından Samurzakan'lı Katsi (Katso) Marganiya idi. *Bkz.* K. Borozdin, *Omer Paşa v Mingrelii*, St. Petersburg, 1873, s. 29.

311 Şalva K. Çhetiya, "Aphazetis samtavros istoriisatvis (1853-1856)", *Saistorio Moambe / İstoriçeskiy Vestnik* 15-16, Tiflis, 1963, s. 152-154.

312 BOA. A. AMD. 54/91, 13 Temmuz 1855.

313 Oliphant, *a.g.e.*, s. 50-51.

314 BOA. A. AMD. 68/63.

315 Lord Redcliffe'in sefaret baştercümanı Pisani'ye talimatları, 27 Mayıs 1855. BOA. İ. MMS. 5/166, Budak tarafından *a.g.e.* (1993), s. 148'de zikredilmiştir. Budak Fransız görevlinin adını "Champassaur" şeklinde yanlış yazmıştır.

316 John Augustus Longworth 1840'larda David Urquhart'ın Çerkezistan'daki ajanlarından biri ve 1851-60'ta Manastır'da Britanya konsolosu idi. 1855 yılının Nisan ayından itibaren özel görevle (*civil commissioner*) Çerkezistan'a gönderilmişti. Charles François Noël Champoiseau 1855-1857'de Redutkale'de Fransa'nın konsolos yardımcısıydı. Müşir Mustafa Paşa 20 Mayıs 1855'te Champoiseau'nun Redutkale'deki misyonu hakkında Babıâli'ye yazı yazdı. *Bkz.* BOA. HR. SYS. 1352/54. Her ikisinin de Ömer Paşa'nın seferi sırasında Sohum'da bulundukları anlaşılmaktadır. Laurence Oliphant "Sohum'da bulunuşum sırasında Fransa konsolosu Mösyö Champoiseau tarafından misafirperverâne ağırlandım" diye yazmıştır. Bu 1855 yılı Ekim ayının ilk haftasındaydı. Oliphant, Mr. Longworth'un da orada olduğunu kaydetmiştir. *Bkz.* Oliphant, *a.g.e.*, s. 58-59.

317 Stratford'tan Fuad Paşa'ya, 27 Mayıs 1855. BOA. HR. SYS. 1352/64.

318 Longworth'tan Stratford'a, Trabzon, 25 Temmuz 1855, TNA. FO 352/41B.

319 Oliphant, *a.g.e.*, s. 75-79; Muravyov, *a.g.e.*, cilt I, s. 286.

320 Newcastle'dan Clarendon'a, Sinop, 3 Kasım 1855. AGKK. III/4, (1988), s. 284.

321 Muhammed Emin'in sadrazama Arapça yazılmış olan 30 Aralık 1855 tarihli mektubunun tercümesi. BOA. HR. TO. 424/37 lef 2. Transkripsiyonu için *bkz.* Badem, *a.g.e.* (2007), s. 528.

322 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 90. Karş. Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise. 1800-1909*, Londra: Macmillan Press, 1996, s. 106. Lütfi Efendi (*a.g.e.*, s. 91) de, Çerkeslerin asil soydan gelmeyen ve doğuştan hür olmayan kişilere değer vermediklerini yazıyordu.

323 Örneğin İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958 ve Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi*, Haz. Tarık Cemal Kutlu, İstanbul: Gözde Kitaplar Yayınevi, 1987.

324 Budak her iki tezin yanlı olduğunu ileri sürmektedir. *Bkz.* Mustafa Budak, "1853-1856 Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, 29-31 Mayıs 1995. Bildiriler*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996, s. 79-92. Yazar, Babıâli'nin siyasetini sadece temkinli bulmaktadır.

325 General-Mayor Mihail Lihutin, *Russkie v Aziatskoy Turtsii v 1854 i 1855 godah. Iz zapisok o voennih deystviyah Erivanskago otryada*, Sankt Peterburg: Tipografiya tovarişçestva "Obşçestvennaya Polza", 1863, s. 7.

326 İldiko Arbanasz, Georgy Csorba, "György Kmety'nin 29 Eylül 1855 Kars Kalesi Müdafaasından Bahseden Hatıratı", İldiko Arbanasz ve ark. (ed.), *Macar Generalleri Osmanlı Hizmetinde*, Budapeşte: Macar-Türk Dostluk Derneği, 2013, s. 77. Kitapta yazarların makalesinin aslı Macarcadır, ayrıca Türkçe çevirisi paralel metin olarak verilmiştir. Macarca bilmediğim için Türkçe çevirinin doğru olup olmadığını bilmiyorum. Ancak bütün bir pasajın çeviri yanlışından dolayı yanlış anlaşılması da olası görünmüyor.

327 Örneğin kitabının temel tezi Kafkas halklarının Rus ordusunun zaferlerindeki katkısını vurgulamak üzerine olan Hacı Murat İbragimbeyli'nin bunu zevkle yazması beklenirdi. Bununla birlikte İbragimbeyli'nin eserinde Ermenilere Azeriler ve Gürcüler kadar yer vermediği düşünülürse onlara karşı yeterince nesnel davranmamış olabileceği olasılığını da göz ardı etmemek gerekir.

328 Lihutin, *a.g.e.*, s. 75.

329 Tarle, *a.g.e.*, cilt 1, s. 516; Osman Bey, *a.g.e.*, s. 154-164; İbragimbeyli, *a.g.e.*, s. 223; Budak *a.g.e.* (1993), s. 81-82. Budak *Ceride-i Havadis*'e atıfta bulunarak Osmanlı ordusunun lehine çok farklı sayılar vermektedir, ama "Osmanlı tarafının bu muharebede

zafer kazanmış olmayı iddia etmesine rağmen General Andronikov ana kuvvetlerini 15 Haziran 1854'te Ozurgeti'ye getirdi" diye eklemektedir.

330 Budak, *a.g.e.* (1993), s. 95.

331 Lihutin, *a.g.e.*, s. 76. Bogdanoviç, *a.g.e.*, cilt II, s. 163-164. İbragimbeyli, *a.g.e.*, s. 224-225. Budak, *a.g.e.* (1993), s. 96. Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 74'te Vrangel kuvvetlerini 5000 asker olarak veriyorlar ancak kaynak belirtmiyorlar.

332 BOA. İ. MMS. 2/65 lef 2. 7 Ağustos 1854. An Kars. Zarif Paşa'dan Serasker Rıza Paşa'ya. Zarif Paşa Rusların Bayezid tarafında "Haç Gediği nam mahalden" Osmanlı hududunu tecavüz ettiğini yazmaktadır.

333 Budak, *a.g.e.* (1993), s. 96. Rus kaynakları Bayezid civarındaki Osmanlı kuvvetlerinin sayısını 18 bin asker olarak verir. Örneğin *bkz.* Averyanov, *a.g.e.* (2010), s. 92; İbragimbeyli, *a.g.e.*, s. 224. İbragimbeyli'ye göre Vrangel'in kuvvetlerine yaklaşık olarak 1000 Azerbaycanlı, 150 Ermeni ve 150 Kürt başıbozuk süvari dahildi. Zayonçkovskiy ise Vrangel'in geçitte toplanan piyade ve süvari toplam kuvvetini 3000 kişi olarak verir. Selim Paşa'nın birliğini ise, Fransa'nın Trabzon konsolosunun İstanbul'daki Fransa büyükelçisine yazmış olduğu ve kendisinin Paris'teki Fransız askeri arşivlerinde bulduğu 12 Ağustos 1854 tarihli bir raporuna referansla 5000'i nizam askeri olmak üzere toplam 12 bin olarak vermektedir. Zayonçkovskiy, *a.g.e.* (2002), cilt II, kısım 2, s. 454.

334 Yüzbaşı Fevzi Kurtoğlu'ndan alıntı yapan Budak, Selim Paşa'nın Batum'dan yardıma geldiğini ileri sürmektedir. Fakat daha yakındaki Kars, Erzurum ve Van'da bulunan Osmanlı kuvvetleri bile gelmezken Müşir Selim Paşa Bayezid'e o kadar uzak olan Batum'dan yardıma gelemezdi ve nitekim gelmedi de. Kurtoğlu Batum'daki Hassa Müşiri Selim Paşa ile, Bayezid'deki Ferik Selim Paşa'yı karıştırmıştır. Gürel de (*a.g.e.*, s. 111) aynı hatayı yapmaktadır.

335 Lihutin, *a.g.e.*, s. 188.

336 BOA. İ. MMS. 2/65 lef 1, seraskerin tezkiresi. 21 Ağustos 1854.

337 Anadolu orduy-ı hümayununda bulunan kaffe-i asakir-i nizamiye ve redif ve muvazzafa-i cenab-ı mülukanenin fi Gurre-i Temmuz 1270 [13 Temmuz 1854] ber muceb-i jurnal miktarı. BOA. İ. DH. 305/19393 lef 1.

338 Stratford'dan Clarendon'a, Constantinople, 2 Haziran 1854. AGKK III/2, s. 436.

339 Duncan, *a.g.e.*, s. 188. Rus kaynakları bu Arabistan alaylarının ve Hassa veya Dersaadet alaylarının mümtaz karakterini doğruluyor. *Bkz. Blokada Karsa. Pisma oçevidtsev o pohode 1855 goda v Aziatskuyu Turtsiyu*. Tiflis: Tipografiya kantselyarii namestnika Kavkazskago, 1856, s. 113.

340 Karal, *a.g.e.* (1940), s. 486 ve s. 491. Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, s. 460. AGKK, IV/2, s. 440.

341 Zarif Paşa'dan Serasker Hasan Rıza Paşa'ya, 2 Haziran 1854. An Kars. BOA. İ. MMS. 2/52 lef 7.

342 Zarif Paşa'dan Serasker Hasan Rıza Paşa'ya, 2 Haziran 1854. An Kars. BOA. İ. MMS. 2/52 lef 8.

343 Sezer, *a.g.e.*, s. 82. Ferhad Paşa'nın Fransızca olan raporu ve Osmanlı Türkçesine tercümesi BOA. HR. MKT. 80/51'dedir.

344 BOA. İ. MMS. 2/52 lef 11, 16 Haziran 1854. Raşid Paşa muhtemelen 1854 yılının Haziran ayında ferikliğe terfi ettirilmişti.

345 Lord Clarendon'un 11 Temmuz 1854 tarihli mektubunun bir özetinin tercümesi. BOA. HR. SYS. 1649/47.

346 BOA. İ. MMS. 2/65 lef 6, 23 Temmuz 1854. Mektup Hurşid Paşa'nın Arap harfleriyle Hurşid yazılı mührü ile mühürlenmiştir.

347 Musurus'tan hariciye nazırı Fuad Paşa'ya, Londra, 13 Ekim 1855. BOA. HR. SYS. 1354/11.

348 BOA. İ. MMS. 5/170 lef 12-13, 7 Ağustos 1854.
349 Michal Czajkowski (Mehmed Sadyk Pasza), *a.g.e.*, 1962, s. 75. İlginçtir ki Czajkowski, Leh subayları Osmanlı adlarının Lehçe eşanlamlıları ile anmaktadır. Böylece Arslan Paşa yerine Lew Paşa, Tufan Bey yerine Potop Bey, Yıldırım Bey yerine Piorun Bey ve Şahin Paşa yerine Sokol Paşa diye yazmaktadır.
350 Czajkowski, *a.g.e.*, s. 77.
351 Zayonçkovskiy, *a.g.e.*
352 Zayonçkovskiy, *a.g.e.*, s. 465, İbragimbeyli, *a.g.e.*, s. 252.
353 Zarif Paşa'nın verdiği ifade, BOA. İ. MMS. 5/170 lef 9, cevap 5.
354 İbragimbeyli, *a.g.e.*, s. 253.
355 *Bkz.* Karal, *a.g.e.* (1940), s. 492. Zarif Paşa'nın verdiği ifade, karş. BOA. İ. MMS. 5/170 lef 9.
356 Zarif Paşa'nın sorgusu. BOA. İ. MMS. 5/170 lef 9, paragraf (cevap) 5.
357 Sandwith tarafından *a.g.e.*, s. 101'de veya kısaltılmış edisyonda s. 53'te zikredilmiştir.
358 Zarif ve Hurşid Paşaların davasında Meclis-i Vâlâ mazbatası, 11 Nisan 1855. BOA. İ. MMS. 5/170 lef 2.
359 Allen ve Muratoff (*a.g.e.*, s. 76) ona Macar ordusundaki eski rütbesinden dolayı Albay Kmety demektedirler. Kmety'nin rütbesi şimdi mirliva, yani tuğgeneraldi. Budak (*a.g.e.*, 1993, s. 99) onlardan alıntı yaparak aynı hatayı tekrarlamaktadır. Allen ve Muratoff bu muharebede Veli Paşa'dan bahsetmemektedirler.
360 BOA. İ. MMS. 2/65 lef 7. Karş. Zarif Paşa'nın sorgusu, BOA. İ. MMS. 5/170, lef 9, cevap 7.
361 İskender Bey'in raporu, BOA. İ. MMS. 2/65 lef 7. Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 77.
362 "The War in Asia. (From Our Own correspondent). Kars, Aug. 7", *The Times*, issue no. 21844, Londra, 12 Eylül 1854, s. 9. Karş. Sandwith, *a.g.e.*, s. 105. Sandwith de *Times* muhabirinin muharebenin görgü tanığı olduğunu yazmaktadır.
363 "Asakir-i şahaneden vuku bulan şüheda ile mecruhin ve bazı zayiatın mikdarıyla orduy-i hümayunun kuvve-i mevcudesini mübeyyin hulasa jurnalidir", BOA. İ. MMS. 2/65 lef 5. Bu jurnal muharebeden sonra Zarif Paşa ve öteki kumandanlar ile Hurşid Paşa'nın gönderdiği raporlarla aynı dosya içindedir.
364 Salih Hayri, *a.g.e.*, s. 153.
365 İbragimbeyli, *a.g.e.*, s. 259.
366 Tarle, Behbutov'un raporuna göre Rus ölü ve yaralılarının sayısının 3054 olduğunu yazmaktadır ki bu aşağı yukarı yukarıdaki sayıya eşittir. *Bkz.* Tarle, *a.g.e.*, cilt 2, s. 517.
367 Konsolos Brant'dan Lord Stratford de Redcliffe'e, Erzeroom, 10 Ağustos 1854. PRMA, s. 1. Tarle (*a.g.e.*, cilt 2, s. 517) General Baggovut'un komutasındaki Rus süvarilerinin Osmanlı ordusunu neredeyse Kars surlarına kadar kovaladığını yazmaktadır ki bu, başka kaynaklar tarafından teyit edilmemiştir.
368 *The Times*, *a.g.e.* Karş. Sandwith, *a.g.e.*, s. 107-108.
369 BOA. İ. MMS. 2/65 lef 2 ve 3, 6 Ağustos 1854.
370 BOA. İ. MMS. 2/65 lef 4, 6 Ağustos 1854.
371 BOA. İ. MMS. 2/65 lef 8, 8 Ağustos 1854.
372 BOA. İ. MMS. 2/65 lef 11, 21 Ağustos 1854.
373 Zarif ve Hurşid Paşaların davasında Meclis-i Vâlâ mazbatası, 11 Nisan 1855. BOA. İ. MMS. 5/170 lef 2.
374 *Bkz.* Karal, *a.g.e.* (1940), s. 494. Arşiv versiyonunun aynı mealde olan çok az farklı bir metni vardır.
375 Hurşid Paşa'nın ifadesi *The Times* muhabirinin anlattıklarıyla örtüşmektedir. Tek fark *The Times* muhabirinin uğursuz işaret olarak koç veya yengeç burcunu zikretmesidir. *Bkz.* Sandwith, *a.g.e.*, s. 101.

376 BOA. HR. SYS. 1191/1, lef 73-76. Bu listeler anonim ve tarihsizdir. Çok muhtemeldir ki ya Albay Williams veya Kars'taki başka bir İngiliz subay tarafından yazılmışlardı.

377 St. Arnaud'dan Vaillant'a, Varna, 29 Ağustos 1854. AGKK, IV/2, s. 440-441.

378 Clarendon kontundan Lord Stratford de Redcliffe'e, Foreign Office, 22 Eylül 1854. PRMA, s. 10.

379 Clarendon'dan Stratford'a, 27 Eylül 1854. BOA. HR. SYS. 1191/1 lef54, Türkçe tercümesi lef 55'tedir. PRMA'da (No. 13, s. 10) bu yazının daha küçük bir özeti vardır.

380 Klapka, *a.g.e.*, s. 45. Zayonçkovskiy, *a.g.e.* (2002), cilt II, bölüm 2, s. 472. Zayonçkovskiy, Fransa savaş bakanı Mareşal Vaillant, mareşal St. Arnaud, maslahatgüzar Vincent Benedetti ve serasker Rıza Paşa arasında dönmüş olup şimdi Paris'teki askeri arşivde bulunan yazışmalara atıf yapmaktadır.

381 Sadrazamdan seraskere, 3 Ağustos 1854. BOA. HR. MKT. 82/38.

382 BOA. HR. MKT. 81/42, lef 3. İngiliz elçiliğinden gelen Fransızca yazılmış anonim bir not da bu dosyadadır (lef 4). Notta General Klapka'nın derhal Trabzon üzerinden Kars'a gönderilmesi ve General Guyon hariç olmak üzere Kars'taki bütün yabancı subayların geri çağrılması gerektiği söylenmektedir.

383 Clarendon kontundan Yarbay Williams'a, Foreign Office, 2 Ağustos 1854, PRMA, s. 1.

384 *Bkz.* Robert Curzon, *Armenia: A Year at Erzeroom, and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, New York: Harper & Brothers, 1854, s. VII-VIII. Yazar o tarihte Britanya sefiri Sir Stratford Canning'in özel sekreteriydi ve aynı zamanda 1847 yılına kadar bu komisyonda çalışmıştı.

385 Albay Williams'dan Erzurum valisi İsmail Paşa'ya, 16 Eylül 1854. BOA. HR. MKT. 94/56, lef 6. Karş. PRMA, s. 21.

386 Vali İsmail Paşa'dan sadrazama, 26 Eylül 1854. BOA. HR. MKT. 94/56 lef 3.

387 Reid, *a.g.e.* (2000), s. 89.

388 Albay Williams'dan Erzurum valisi İsmail Paşa'ya, 16 Eylül 1854. BOA. HR. MKT. 94/56 lef 6. Aynı mektup PRMA, s. 21'de mevcuttur.

389 Albay Williams'dan Clarendon kontuna, Kars yakınlarında ordugâh, 24 Eylül 1854, PRMA. No. 28, s. 26.

390 Bunun Reşid Paşa'ya okunması için Stratford'un Pisani'ye talimatı, Tarabya, 1 Ekim 1854. PRMA, s. 13.

391 Pisani'den Lord Stratford de Redcliffe'e, Beyoğlu, 3 Ekim 1854, PRMA, No. 17'de ek 2, s. 14.

392 Sandwith, *a.g.e.*, s. 125.

393 PRMA, n. 48'deki ek, Eylül-Ekim 1854, s. 46. Duncan, *a.g.e.*, cilt II, s. 11. Edouard Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat Hareketleri*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976, s. 83.

394 Teğmen Teesdale'den Albay Williams'a. Kars, 26 Kasım 1854. PRMA, s. 73.

395 Albay Williams'dan Clarendon kontuna. Kars yakınlarında ordugâh, 26 Eylül 1854. PRMA, s. 29. Ferit Devellioğlu'nun sözlüğü *meniyye*'nin ikinci manası olarak (ilk manası Arapça "ölüm"dür) *meniyye* tüfeklerinin Osmanlı ordusuna Sultan Abdülaziz zamanında alındığı bilgisini vermektedir. (*Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, 2002, 615). Fakat Minié'nin *meniyye* ile bir ilgisi yoktur; bu isim, tüfekleri ve mermileri 1850'den önce icat etmiş olan Fransız subayın soyadıdır. Ayrıca yukarıda görülmüş olduğu üzere Minié tüfekleri Sultan Abdülaziz'den önce, Kırım Savaşı esnasında Osmanlı orduları tarafından kullanılıyordu. *Bkz.* PRMA, s. 102, 333, 335. Lawrence Oliphant (*a.g.e.*, s. 100, 205) bu tüfeklerin Ömer Paşa'nın ordusu tarafından Kafkasya seferi sırasında ve 1855 yılının sonbaharında kullanıldıklarını kay-

detmektedir ki bu husus Borozdin tarafından teyit edilmiştir (*a.g.e.*, s. 29). Adolphus Slade de Minié tüfeklerinin münhasıran müttefiklerde olduğunu teyit etmektedir. *Bkz.* Slade, *a.g.e.*, s. 99.

396 Dar-ı Şura-i Askeri'nin 1854 yılının Eylül ve Ekim aylarında Kars ordusu hakkında seraskere raporu. (Türkçeden İngilizceye tercüme). PRMA, s. 116. Bu rapor Williams'ın raporu üzerinde meclisin notlarını içermektedir. Williams'ın raporunun Osmanlıca çevirisi için *bkz.* BOA. HR. SYS. 1350/69. Williams'ın Kars ordusu hakkındaki öteki raporları için *bkz.* BOA. HR. SYS. 1191/1.

397 Albay Williams'dan Clarendon kontuna. Kars yakınlarında ordugâh, 11 Ekim 1854. PRMA, s. 39.

398 Albay Williams'dan Clarendon kontuna. Kars yakınlarında ordugâh, 25 Ekim 1854. PRMA, s. 47.

399 Albay Williams'dan Clarendon kontuna. Kars yakınlarında ordugâh, 23 Ekim 1854. PRMA, No. 46, s. 41.

400 Sandwith, *a.g.e.*, s. 122 veya kitabın aynı yıl içinde yayınlanan kısaltılmış edisyonunda s. 69.

401 Williams'tan Clarendon'a, Erzurum, 12 Aralık 1854, PRMA, s. 69. General Muravyov da Williams'ın bu mektubuna atıfta bulunarak Türkiye için o zor günlerde orduyu ıslah etmeye çalışanların garip yönelimleri olduğunu yazmaktadır. *Bkz.* Muravyov, *a.g.e.*, cilt I, s. 37.

402 Konsolos Brant'dan Albay Williams'a, Erzurum, 2 Kasım 1854. PRMA, s. 53. Budak, *a.g.e.* (1993), s. 106 ile karşılaştırınız. Budak, Babıâli'nin Zarif Paşa'yı görevden aldığını ve yerine Şükrü Paşa'yı tayin ettiğini İsmail Paşa'nın atanmasını göz ardı ederek yazmaktadır.

403 Albay Williams'dan Lord Stratford de Redcliffe'e, Kars yakınlarında ordugâh, 4 Kasım 1854, PRMA, s. 52.

404 Lord Stratford de Redcliffe'den Ali Paşa'ya, 28 Kasım 1854. PRMA, s. 56. Bu resmi notanın resmi Osmanlıca tercümesi için BOA. İ. MMS. 3/107 lef 1'e bakınız. Budak (*a.g.e.*) aynı orijinal belgenin İngilizcesine atıfta bulunmaktadır, fakat Stratford'un Kerim ve Veli Paşaların Zarif Paşa ile birlikte cezalandırılmalarını istediğini yazmaktadır.

405 BOA. İ. MMS. 3/107 lef 7, 17 Aralık 1854. İrade Zarif Paşa'nınkinin yanı sıra Abdi, Ahmed ve Ferik Ali (Rıza) Paşaların davalarının hızlandırılmasını buyuruyordu.

406 Dar-ı Şura-i Askeri'nin mazbatası, 7 Mayıs 1855. BOA. İ. MMS. 5/170 lef 1.

407 Meclis-i Vâlâ'nın Zarif ve Hurşid Paşaların davasındaki mazbatası. BOA. İ. MMS. 5/170 lef 2, 11 Nisan 1855.

408 Sadrazamın arizası ve sultanın iradesi, 1-2 Temmuz 1855. BOA. İ. MMS. 5/170 lef 14.

409 Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Ankara: TTK, 1991, s. 37. BOA. İ. MMS. 5/170 lef 1.

410 Albay Williams'tan Lord Stratford de Redcliffe'e, Erzurum, 8 Aralık 1854. PRMA, s. 65.

411 Lord Stratford'dan Clarendon kontuna, İstanbul, 28 Aralık 1854. PRMA, s. 78.

412 Lord Stratford de Redcliffe'den Clarendon kontuna, Constantinople, 21 Ocak 1855. PRMA, s. 91. 7 Nisan 1856 tarihli *The Times* da hakkında daha teferruatlı bir tercümesini ve Mr. R.W. Redhouse'un yorumlarını vererek bir makale yayınladı (s. 22).

413 General Nikolay N. Muravyov hatıratında Vasıf'ın Guria bölgesindeki Çohlati köyünden bir Gürcü ve soyadının Gucabidze olduğunu, 12 yaşındayken de İstanbul'da meşhur Reşid Paşa'ya köle olarak satıldığını yazmıştır. *Bkz.* Muravyov, *Voina za Kavkazom v 1855 godu*, c. 1, St. Petersburg: Tipografiya tovarişçestva "Obşçestvennaya pol'za", 1877, s. 41. Mehmed Süreyya da onun Gürcü asıllı olduğunu kaydetmektedir. 1830-31'de ferik olmuş; Niş, Selanik, Vidin ve Trabzon'da da valilik yapmıştı.

414 Vasıf Paşa'ya iletilecek olan 28 Ocak 1855 tarihli talimatlar (tercüme). Sadrazamın Vasıf Paşa'ya verilen talimatlara ilavesi. (Tercüme). PRMA, s. 107-110.

415 Czajkowski, *a.g.e.*, s. 77.

416 Tuğgeneral Williams'dan Lord Stratford'a, Erzeroom, 26 Ocak 1855. PRMA, s. 133-134.

417 Lord Stratford'dan Clarendon kontuna, Constantinople, 19 Şubat 1855. PRMA, s. 129-130.

418 Slade, *a.g.e.*, s. 411.

419 S. de Zaklitschine, *Kars et el Général Williams. Réponse au Livre Bleu*, Malta, 1856, s. 19.

420 Czajkowski, *a.g.e.*, s. 78.

421 Lütfi, *a.g.e.*, s. 108.

422 BOA. İ MVL. 370/16255 lefleri.

423 Sandwith, *a.g.e.*, s. 303. Vernadsky, *a.g.e.*, s. 212.

424 Muravyov, *a.g.e.*, c. I, s. 60; Tarle, *a.g.e.*, c. II, s. 520; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 87. Allen ve Muratoff Rumi takvimi kullanan Muravyov'un tarihini Miladi takvime çevirmedikleri için Rus ordusunun sınırı 24 Mayıs'ta geçtiğini yazıyorlar.

425 Tarle, *a.g.e.*, c. II, s. 523.

426 Muravyov, *a.g.e.*, c. I, s. 163-188; Allen & Muratoff, *a.g.e.*, s. 87-89. Hasankale'de devlete ait anbarlarda on fıçı vodka (rakı? - CB) bulunmasına şaşıran Muravyov, "Türk halkının ve ordusunun ahlaki yönelimlerindeki değişime tanıklık ediyor" diye yazıyor (*a.g.e.*, s. 181). Batum ordusunda bulunan Osman Bey ise bu konuda "Rus ordusu ne kadar vodka içerse istisnasız Türk subayları da o kadar rakı içerler" demektedir. Osman Bey'e göre Rus ordusunda askerler içip subaylar ayık gezerken, Türk ordusunda durum tersiydi: askerler ayık, subaylar sarhoş geziyordu (*a.g.e.*, s. 161-162).

427 Muravyov, *a.g.e.*, c. I, s. 210.

428 *Vozzvanie Gen. Muravyova k poddannım Turtsii, ot 16-go iyunya 1855 goda* [General Muravyov'un Türkiye tebaasına duyurusu, 28 Haziran 1855]. AKAK, c. XI, no. 65, s. 79. Türkçesi için *bkz.* BOA. İ. DH. 331/21600 lef 1. Türkçe (Osmanlıca) bildirinin sonundaki imza kısmı nedense Farsçadır: "Ceneral Atutant [Adyutant] Muraviyef. Canişin-i hazret-i imparator-i Rusya der Kafkaz ve sipehsalar-i asakirha".

429 Müşir Mehmed Vasıf Paşa'dan Sadrazam'a, 20 Haziran 1855. BOA. İ. MMS. 5/171, lef 3.

430 Müşir Mehmed Vasıf Paşa'dan Sadrazam'a, 20 Haziran 1855. ATASE KH 6-16-3.

431 Budak, *a.g.e.* (1993), s. 138. Karş. Tobias Heinzelmann, *a.g.e.*, s. 245. Budak sadece Ermeni casuslardan bahsediyor, Müslümanlardan bahsetmiyor. Ancak General Muravyov, Kars'taki ajanlarının Anadolu ordusunun ihalelerine giren tüccardan Hasan oğlu Hüseyin Efendi olduğunu yazmaktadır. Hüseyin Efendi günlük 20.400 nizami askere ve 6270 başıbozuk neferine et tayınatı verildiğini bildirmişti ancak başıbozukların gerçek sayısının daha az olduğunu çünkü bunların başbuğlarının teftiş sırasında şehir sakinlerini kendi neferleri arasında göstermek suretiyle mevcutlarını şişirdiğini de söylemişti. *Bkz.* Muravyov, *a.g.e.*, s. 151. Albay Knez A. Dondukov-Korsakov da Kars'ta bir Ermeni kahvehaneciden haber aldığını yazıyor. *Bkz.* Dondukov-Korsakov, "Vospominaniya o kampanii 1855 goda v Aziatskoy Turtsii", *Kavkazskiy Sbornik* I, Tiflis, 1876, s. 318.

432 Bu konuda Türkçedeki nadir bir makale Cezmi Karasu'ya aittir, "Kırım Savaşı'nda Kontenjan Askeri", *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, 2000, s. 15-27. Bu makale oldukça yüzeyseldir ve Kırım Savaşı'nın

1854-55'te olduğunu beyan eden daha ilk cümleden başlayarak bazı büyük ve birçok küçük yanlışı içerir.

433 TC Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi*, c. III, 5. Kısım, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978, s. 463. Kitap bu hususta hiçbir kaynağa atıfta bulunmamaktadır.

434 Uyar ve Erickson, *a.g.e.*, s. 352.

435 Lane-Poole, *a.g.e.*, c. II, s. 408.

436 BOA. HR. SYS. 1192/2 lef 2-8, 3 Şubat 1855. Anlaşma Fransızcadır, İngilizce ve Türkçe olarak tercümeleri vardır. Fransızca orijinal metinde "*un corps de troupes régulières turques*" ifadesi yer almaktadır. *Bkz.* lef 3. Fakat Osmanlı Türkçesiyle olan metinde "Türk" kelimesi kullanılmamaktadır.

437 Stratford'un Babıâli'ye 3 Şubat 1855 tarihli muhtırası. BOA. HR. SYS. 1192/2, lef 9.

438 ILN onu "kabiliyetli bir Doğu Hint subayı" ve "eski bir asker ailesinin çocuğu" olarak tarif etmektedir. *Bkz.* "The Turkish Contingent", ILN, 23 Haziran 1855, s. 630.

439 Slade, *a.g.e.*, s. 380.

440 Stratford'dan Clarendon'a, 3 Şubat 1854, AGKK, III/2, s. 196. Ayrıca *bkz.* BOA. HR. SYS. 1192/2, lef 1, 7 Kasım 1854. Bu, İngiltere elçiliğinin notasının bir tercümesidir.

441 *Bkz.* [Calthorpe], *a.g.e.*, s. 47; Reid, *a.g.e.*, s. 271.

442 Edward Money, *Twelve Months with the Bashi-Bazouks*, Londra: Chapman and Hall, 1857, s. 32.

443 Stratford'un Babıâli'ye muhtırası, 3 Şubat 1855. BOA. HR. SYS. 1192/2, lef 10.

444 Reid (*a.g.e.*, s. 275) bu subayların oradaki faaliyetlerine 1855 yılının Ağustos ayında başladıklarını iddia etmektedir. Fakat Mehmed İzzet Paşa ve İsmail Rahmi Paşa'nın Şam'dan gönderdikleri Mayıs 1855 tarihli mektuplarda bu husus yalanlanmaktadır. *Bkz.* Arabistan ordusunun kurmay başkanı Mehmed İzzet Paşa'dan Serasker'e, Şam, 17 Mayıs 1855. BOA. HR. SYS. 1352/51.

445 Yüzbaşı Money, *a.g.e.*, s. 31.

446 Money, *a.g.e.*, s. 31 ve 49. Money nizami Osmanlı ordusundaki askerlerin ayda 18 kuruş yani iki şilin aldıklarını iddia etmiştir. Oysa kâğıt üzerinde Osmanlı piyadesi 20 kuruş ve süvari 24 kuruş alıyordu. Acaba asker maaşından 2 kuruş kesinti mi vardı?

447 Stratford de Redcliffe'den Saffet Efendi'ye, Beyoğlu, 19 Nisan 1855. BOA. HR. SYS. 1192/2, lef 15-16.

448 Uyar ve Erickson, *a.g.e.*, s. 352.

449 İsmail Rahmi Paşa'dan Babıâli'ye, 20 Mayıs 1855. BOA. HR. SYS. 1352/56.

450 BOA. HR. SYS. 1353/15, lef 2, 29 Haziran 1855.

451 "Donesenie russkogo voennogo agenta v Konstantinopole generalnogo ştaba grafa Osten-Sakena. 4/16 fevralya 1852". RGVİA, f. 450, op. 1, d. 47, l. 16.

452 Budak, *a.g.e.*, 1993, s. 110.

453 BOA. İ. HR. 123/6166, 5 Eylül 1855.

454 Vivian'dan Lord Stratford'a, Türk Kıtasının Karargâhı, Büyükdere, 2 Temmuz 1855. İlave PRMA, no. 2'deki ek, s. 2-3.

455 Vivian'dan Lord Stratford'a, Büyükdere, 14 Temmuz 1855. İlave PRMA, no. 3, s. 4.

456 BOA. İ. HR. 123/6184, 11 Eylül 1855.

457 Lane-Poole, *a.g.e.*, c. II, s. 410.

458 Trabzoni, *a.g.e.*, s. 198.

459 Lord Stratford'dan Clarendon kontuna, 30 Haziran 1855. *Bkz.* PRMA, s. 221. Stratford "üç muhtemel hareket tarzından" bahsetmektedir, ama üçüncüsü belirsizdir. Muhtemelen ikinci planın bir varyantıdır.

460 PRMA, s. 221-225, karş. Budak, *a.g.e.*, s. 150-153. Budak, Türk kıtasını (kontenjanı) "Türk alayı" olarak tercüme etmiştir. Fakat (Budak'ın tercüme ettiği) General Mansfield'in raporu, Türk kontenjanının Kars'ı kurtarmak için gönderilecek kuvvetin "bir tümenini" oluşturacağını belirtmektedir.

461 Vivian'dan Redcliffe'e, 2 Temmuz 1855. PRMA, s. 227-228.

462 Clarendon kontundan Lord Stratford de Redcliffe'e, 14 Temmuz 1855. PRMA, s. 226. Clarendon'un ayrıntılı yazısı 13 Temmuz'da gönderilmişti. *Bkz.* PRMA, s. 225.

463 Lord Panmure'dan Korgeneral Vivian'a. War Department, 14 Temmuz 1855. PRMA, s. 234-235.

464 PRMA, no. 270'teki ek 3'ün tercümesi, s. 251.

465 Yarbay Simmons'dan Tuğgeneral Simpson'a, Kamara yakınlarında ordugâh, 12 Temmuz 1855. PRMA, s. 247. Simmons, Ömer Paşa'nın karargâhına atanmıştı.

466 Slade, Ömer Paşa'nın gemiden doğrudan doğruya saraya gittiğini ve Babıâli'yi ihmal ve askeri meselelerde yetersizlikle suçladığını ileri sürmektedir. *Bkz.* Slade, *a.g.e.*, s. 426.

467 Slade, *a.g.e.*

468 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 61.

469 General Simpson'dan Lord Stratford de Redcliffe'e, Sivastopol önleri, 16 Temmuz 1855. PRMA, s. 249. Simpson'un yazdığı üzere bu mektup görünüşte sağlığına yeniden kavuşmak gayesiyle Ömer Paşa ile aynı gemide bulunan Albay Vico tarafından getirilmişti.

470 Lord Stratford de Redcliffe'den Clarendon kontuna, Tarabya, 19 Temmuz 1855. PRMA, s. 248-249.

471 OBKS, no. 49, s. 161-165.

472 Clarendon kontundan Lord Stratford de Redcliffe'e, 9 Ağustos 1855. PRMA, s. 255.

473 Slade, *a.g.e.*, s. 426.

474 Ahmed Paşa'dan Serasker Mehmed Rüşdi Paşa'ya, Gözleve, 10 Eylül 1855. BOA. İ. MMS. 6/196 lef 4. Slade, *a.g.e.*, s. 428. Budak, Bulgaristan limanı Süzebolu'yu (Sizepolis) Kırım'da göstermiştir (*a.g.e.*, 1993, s. 167).

475 Ömer Paşa'dan Serasker Mehmed Rüşdi Paşa'ya, Trabzon, 11 Eylül 1855. BOA. İ. MMS. 6/196, lef 3, Budak tarafından *a.g.e.*, s. 169'da zikredilmiştir.

476 "The Turkish Army in the Crimea", Çernaya'da müttefik orduların karargâhı, 7 Eylül, *The Times*, Londra, 21 Eylül 1855, s. 8. Ayrıca *bkz.* Oliphant, *a.g.e.*, s. 32; Budak, *a.g.e.*, s. 169.

477 Budak, *a.g.e.*, s. 169-170. Karş. Slade, *a.g.e.*, s. 428.

478 Budak, *a.g.e.*, s. 171.

479 Tarle, *a.g.e.*, c. II, s. 525, 528.

480 General Muravyov'un muharebeden sonraki resmi raporuna göre bu sayının 252'si subay (74 ölü) ve 7226'sı neferdi (2278 ölü). Muravyov'un zayiat listesi subaylar ve neferler için (subayların adları da dahil olmak üzere) her bir birliğin zayiatını ayrıntılı bir tablo olarak vermektedir. *Bkz.* Muravyov, *a.g.e.*, c. II, s. 343-360; Bogdanoviç, *a.g.e.*, c. 4, s. 345-346; Tarle, *a.g.e.*, c. II, s. 528. Yarı resmi Osmanlı gazetesi *Ceride-i Havadis* Rusların kaybını 15 bin kadar nefere ve 300 subaya çıkarmıştı. *Bkz.* Budak, *a.g.e.* (1993), s. 131. Budak, Rus generalleri "Berimerof" (Brimmer) ve "Baklanof"un (Baklanov) ölüler arasında olduklarına dair *Ceride-i Havadis*'in yanlış haberini doğru kabul etmiştir.

481 BOA. İ. DH. 21544, aktaran Budak, *a.g.e.* (1993), s. 130-133. Erzurum valisi Mehmed Reşid Paşa'nın sadarete yazısına göre Ruslar muharebe meydanında 6486 ölü bırakmıştı. Budak, *a.g.e.*, s. 132. Cevdet Paşa da önce bu 6486 sayısını vermiş, sonra

da Rusya'nın "mecmu-ı zayiatı yirmi binden ziyade" olduğunu, altı Rus "ceneral"inin maktul olduğunu, Muravyof'un dahi ağır hasta olarak Gümrü'ye götürüldüğünü iddia etmiştir ki doğru değildir. Ancak Cevdet Paşa'nın Rus generalinin adını başkaları gibi Muraviyef şeklinde değil, (sonda bir vav ile) Muravyof şeklinde doğruya yakın olarak yazabilmiş olması takdire değer. *Tezakir*'i yayına hazırlayan Cavid Baysun ise Cevdet Paşa'nın doğru yazımını yanlış sanmıştır. *Bkz.* Cevdet Paşa, *Tezakir 1-12*, s. 59.

482 Muravyov, *a.g.e.*, c. II, s. 76.

483 Williams'tan Clarendon'a, Kars, 3 Ekim 1855. PRMA, s. 311.

484 Sandwith, *a.g.e.*, s. 284.

485 Muravyov, *a.g.e.*, c. II, s. 83.

486 Kırzıoğlu, *a.g.e.*, s. 174-196. Budak, *a.g.e.*, s. 133.

487 Tuğgeneral Williams'dan Konsolos Brant'a, Kars, 19 Kasım 1855. PRMA, s. 330.

488 Selim Paşa'dan Sadrazam'a, 12 Şubat 1856. BOA. HR. SYS. 1355/28.

489 Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 95-96.

490 Sadrazam Âli Paşa'dan Serasker Mehmed Rüşdi Paşa'ya, 7 Ekim 1855. BOA. İ. DH. 21447, aktaran Budak, *a.g.e.*, 1993, s. 172.

491 Oliphant, *a.g.e.*, s. 83-84.

492 Bogdanoviç, *a.g.e.*, c. II, s. 346. İbragimbeyli, *a.g.e.*, s. 326 ile karşılaştırınız.

493 Oliphant, *a.g.e.*, s. 83.

494 Burçuladze, *a.g.e.*, s. 16. Burculadze mesafeyi verst olarak vermektedir. Fakat Allen ve Muratoff, Ömer Paşa'nın 20 günde 50 mil (ki bu 75 kilometreye yakındır) katettiğini ileri sürmektedirler.

495 *A.g.e.*, s. 97-113.

496 Burçuladze, *a.g.e.*, s. 16. İbragimbeyli'nin verdiği sayılar hemen hemen aynıdır (*a.g.e.*, s. 329). Tarle (*a.g.e.*, c. II, s. 531) Rus kuvvetlerinin sayısının 18.500 asker ve 28 top olduğunu yazmaktadır.

497 Oliphant, *a.g.e.*, s. 112-113.

498 Burçuladze, *a.g.e.*, s. 17.

499 Tarle, *a.g.e.*, c. II, s. 531. İbragimbeyli, *a.g.e.*, s. 330-331.

500 Oliphant, *a.g.e.*, s. 121-122, 125, 146. Karş. Burçuladze, *a.g.e.*, s. 19.

501 Oliphant, *a.g.e.*, s. 182-183.

502 Slade, *a.g.e.*, s. 439.

503 Tarle, *a.g.e.*, c. II, s. 531.

504 Ahmed Rıza Trabzoni, *a.g.e.*, s. 254-255.

505 Trabzoni (*a.g.e.*, s. 256) sayıyı "beş ila altı bin" olarak verirken Salih Hayri (*a.g.e.*, s. 245) 4000 gibi küçük bir sayı vermektedir. Yüzbaşı Thomson'un teslimden sonra Erzurum'a geri dönen Macar tercümanının tanıklığına dayanarak Erzurum'daki *The Times* muhabiri Kars'ta Ruslar tarafından esir alınan nizam askerlerinin sayısını 5000 olarak vermektedir. *Bkz.* "The Surrender of Kars. Erzeroom Dec. 11", *The Times*, Londra, 3 Ocak 1856, s. 8. Bu doğru olabilir, ama Rusların eline düşmüş olan firarilerin sayısını ilave edersek o zaman sayı yine 8000 olur. *Blokada Karsa* (s. 114) firarilerin sayısını 3000 olarak vermektedir. Savaşın sonunda Rusların elinde Kars'ta alınan 7800 kadar savaş esiri vardı. Odesa'daki Osmanlı savaş esirlerinin sayısı 1856 yılının sonu itibariyle 8030'du, bunların sadece 200 kadarı Sinop'tan ve başka yerlerden, geriye kalanlar ise Kars'tandı. *Bkz.* "Kontrol'naya kniga razmena russkih i turetskih voennо-plennih", RGVİA, f. 481, op. 1, d. 695. Bu not defterinde bütün Osmanlı savaş esirlerinin adları ve baba adları mevcuttur. Baba adlarıyla birlikte 16 binden fazla olan bu erkek adları listesinin hemen göze çarpan özelliği hemen hepsinin Arapça isimler olması, Türkçe adların sayısının bir elin parmaklarının sayısını geçmemesidir.

506 *Blokada Karsa*, s. 113, 118.
507 *Blokada Karsa*, s. 109.
508 Nikolay'dan Menşikov'a, 23 Ağustos (2 Eylül) 1854. RGVİA, f. 481, op. 1, d. 8, l. 28.
509 Albert Seaton, *The Crimean War: A Russian Chronicle*. New York, Londra: St. Martin's Press, 1977, s. 50-59.
510 *Bkz*. Winfried Baumgart, *a.g.e.*, s. 120.
511 Serasker Hasan Rıza Paşa'dan Sadrazam'a, 6 Ekim 1854. BOA. İ. DH. 19668. Serasker kayıp sayısının rapor edilmediğini ve bu yüzden bunun talep edileceğini yazmıştır. Alma'dan Almalu (veya Elmalu) diye bahsetmektedir.
512 Baumgart, *a.g.e.*, s. 126. Baumgart Osmanlı askerlerinin sayısını 5000 olarak vermektedir. Yüzbaşı Saim Besbelli de aynı sayıyı vermektedir. *Bkz*. Besbelli, *a.g.e.*, s. 76. Fakat Slade'e göre bu sayı 6000'den 7000'e kadar olmalıdır.
513 Besbelli, *a.g.e.*, s. 74-75.
514 John W. Fortescue, *A History of the British Army*, c. XIII (1852-1870). Londra: Naval & Military Press, 2004, s. 89. Austin, *a.g.e.*, s. 51 ile karşılaştırınız.
515 Dr. Douglas Austin, ed., *"Blunt Speaking". The Crimean War Reminiscences of John Elijah Blunt, Civilian Interpreter*, UK: Crimean War Research Society Special Publication 33, 2007, s. 23, 24. Fakat Dr. Austin olaydan kısa süre sonra Tümgeneral Sir Colin Campbell'in "Türkler hakkında aleyhte yorumlarıyla incitici olduğunu" kaydetmiştir. Austin ayrıca "barizdir ki Campbell o sırada onların ne kadar iyi dayandıklarını bilmiyordu" diye yorumda bulunmuştur.
516 Yapıcı, *a.g.e.*, s. 65.
517 Slade, *a.g.e.*, s. 327.
518 Russell, *The British Expedition to the Crimea*, revize edilmiş edisyon, Londra: G. Routledge & Co., 1858, s. 175. Tarle de her tabyadaki askerlerin sayısını 250 olarak vermektedir. *Bkz*. Tarle, *a.g.e.*, c. II, s. 169. *Takvim-i Vekayi*'ye göre bu dört tabyanın her birinde yarım tabur Osmanlı askeri vardı. Esnan taburlarının mevcudu genellikle beş yüz kadardı. *Bkz. Takvim-i Vekayi*, 27 Safer 1261 (19 Kasım 1854). Ayrıca *bkz*. Yapıcı, *a.g.e.*, s. 65. Balaklava'nın adı burada Balıklı olarak geçmektedir.
519 Russell, agy, s. 184-185. Bu muharebeyi Russell ve Kinglake'in anlatımına dayandıran ve George Buchanan'ın gözlemlerine güvenmeyen Reid, aynı iddiayı aynı deyimle sürdürmektedir ("Osmanlı askerleri sıvıştılar", *a.g.e.*, s. 268). Hatta Reid "Osmanlı taburlarının daha iki taraf da ateş etmeden bile önce" kaçtıklarını iddia etmektedir.
520 [Albay Somerset Calthorpe], *a.g.e.*, s. 202-203.
521 Nikolay F. Dubrovin, *İstoriya Krımskoy voyni i oborони Sevastopolya*, c. II, St. Petersburg: Tip. tov. "Obşçestvennaya Pol'za", 1900, s. 127-130.
522 Michael Hargreave Mawson, *The True Heroes of Balaclava*, Kent, Bedford, Londra: Crimean War Research Society Publications, spiralli broşür, 1996, s. 13.
523 Oleg P. Şkedya, "Turetskaya armiya v Krımskoy kampanii", *Vostoçnaya (Krımskaya) Voyna 1853-1856 godov: Novie materiali i novoe osmislenie*, c. I, Simferopol: Krımskiy Arhiv, 2005, s. 80.
524 Reid, *a.g.e.*, s. 268.
525 Baumgart, *a.g.e.*, s. 130. Bunların en akla yakın sayılar olduklarını düşünüyorum. Fakat bu muharebenin zayiatı hakkında farklı sayılar verilmektedir. Dubrovin (*a.g.e.*, s. 141) İngilizlerin kayıplarını 400 ölü, 60 yaralı ve 22 esir olarak vermektedir. *Takvim-i Vekayi*'ye göre "Rusyalunun bin beşyüzden mütecaviz telefatı olup asakir-i şahaneden yüz elli ve İngiltere devlet-i fahimesi asakirinden dört yüz kadar vefeyat ve yaralı vuku bulmuş" idi. *Bkz*. Yapıcı, *a.g.e.*, s. 65.
526 Blunt, *a.g.e.*, s. 54-57.

527 Robert B. Edgerton, *Death or Glory: The Legacy of the Crimean War*, Boulder, CO: Westview Press, 1999, s. 169.
528 Tarle, c. II, *a.g.e.*, s. 169.
529 Dubrovin, *a.g.e.*, c. II, s. 381. Blunt (*a.g.e.*, s. 55), Rüstem Paşa'nın maiyetinden bir yaverin ona Balaklava'daki "Türk" askerlerinin neredeyse yarısının ölmüş olduğunun belirtildiği bir rapor gösterdiğini yazmıştı.
530 Slade, *a.g.e.*, s. 331. Ayrıca *bkz.* Blunt, *a.g.e.*, s. 56-57; Dubrovin, *a.g.e.*, s. 382.
531 Edgerton'dan naklen, *a.g.e.*, s. 170.
532 Slade, *a.g.e.*, s. 334.
533 Slade, *a.g.e.*, (1867), s. 335. Türkçe çevirisi, *a.g.e.* (2012), s. 366-367.
534 James H. Skene, *With Lord Stratford in the Crimean War*, Londra: Richard Bentley and Son, 1883, s. 40-41.
535 Baumgart, *a.g.e.*, s. 137-138.
536 "British Disaster in the Crimea - The British War System", anonim başmakale, NYDT, 22 Ocak 1855. *Bkz.* Marx, *a.g.e.*, s. 506-512.
537 *Bkz. Takvim-i Vekayi*, 11 Receb 1271 (30 Mart 1855). Yapıcı, *a.g.e.*, s. 73. Fakat Baumgart (*a.g.e.*, s. 145) Hrulev'in kuvvetlerinin toplam sayısını 19 bin olarak vermektedir.
538 Cevdet Paşa Rusların 40 binden daha fazla kişiyle saldırdıklarını ve kayıplarının 3000 ölü ve bir o kadar yaralı olduğunu iddia etmektedir. *Bkz. Tezâkir 1-12*, s. 29. Bu sayılar abartılı görünmektedir.
539 Kırımlı, *a.g.e.* (2008), s. 756.
540 Lord Raglan'dan Newcastle Dükü'ne. Sivastopol önleri, 20 Şubat 1855. BOA. HR. SYS. 1190/32, lef 35. Lord Stratford'a kopya, lef 34.
541 Tarle, *a.g.e.*, c. II, s. 519-520. Cevdet Paşa (*a.g.e.*) Nikolay'ın mağlubiyet haberinden dolayı yeise kapıldığını ve bundan sonra öldüğünü yazmaktadır. General Süer (*a.g.e.*, s. 151) Nikolay'ın 17 Şubat 1855'te Gözleve'de Rus ordusunun Osmanlı ordusu tarafından yenildiği haberi üzerine intihar ettiğini ileri sürmektedir. Nikolay intihar etmemiş, fakat neredeyse intihar gibi bir harekette bulunmuştu: Hastayken soğuk havada bazı birlikleri teftiş etti.
542 Türkgeldi, *a.g.e.*, c. I. s. 45.
543 *Bkz.* Viyana Konferansı Delegesi Âli Paşa'ya Verilen Talimatlar. Türkgeldi, *a.g.e.*, c. I, s. 347.
544 Türkgeldi, *a.g.e.*, c. I, s. 55.
545 Adanır, "Turkey's entry into the Concert of Europe", *European Review* 13(3), Londra, 2005, s. 408.
546 Aleksandr Sveçin, *Evolyutsiya Voennogo İskusstva*, c. II, Moskova-Leningrad: Voengiz, 1928, s. 66.
547 Baumgart, *a.g.e.*, s. 159.
548 BOA. HR. SYS. 1336/31, 29 Ocak 1855. "... nous pourrons ouvrir contre Sébastopol un feu peut-être sans exemple dans les annales des guerres de siège."
549 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 57.
550 Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 34-35.
551 Andrew Lambert, Rusya'nın barış şartlarını kabul etmesindeki belirleyici baskının Baltık denizindeki İngiliz Kraliyet Donanması'ndan geldiğini savunmaktadır. *Bkz.* Lambert, *The Crimean War. British Grand Strategy against Russia, 1853-56*, Second Edition, Surrey: Ashgate, 2011.
552 *Le Moniteur Universel*, Paris, 8 Ocak 1856. BOA. HR. SYS. 1355/3, lef 3.

553 W.E. Mosse, "How Russia Made Peace September 1855 to April 1856", *Cambridge Historical Journal* 11(3), 1955, s. 305-307.
554 L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Londra: Hurst & Company, 2000, s. 336.
555 Roderic Davison, *a.g.e.*, (1999), s. 435.

IV SAVAŞIN FİNANSMANI
(Sayfa 275-312)

1 İlber Ortaylı'ya göre ekonomi hakkındaki ilk Osmanlı kitabı 1833'ten bir müddet önce yazılmış olan *Risale-i Tedbir-i Ümran-ı Mülki* başlıklı bir elyazmasıdır. Mehmed Cavid Bey'e göre ilk ekonomi kitabı Sehak Abru Efendi'nin 1851-52'de *İlm-i Tedbir-i Menzil* başlığıyla tercüme ettiği J.B. Say'in eseri *Catéchisme de Economie Politique*'dir. Z.F. Fındıklıoğlu'na göre ilk kitap L. Rossi'nin kitabının 1852'den önce yayınlanan Serendi Arşizen'in *Tasarrufat-ı Mülkiye* başlıklı tercümesidir. *Bkz.* Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul: Der Yayınları, 1986, s. 277-279.

2 Nafiz Paşa 1851 yılı Ağustos ayından 1852 yılının Kasım ayına kadar beşinci kere bu görevde bulundu. *Bkz.* Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, c. 3, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1978, s. 6. Nafiz Paşa'nın bazı resmi belgelerini zikreden Pakalın da onu yetenekli ve tutumlu bir nazır olarak anlatmaktadır. Buna rağmen Nafiz Paşa 1840 Tanzimat Ceza Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra yolsuzluk suçlamasıyla dava edilen ilk yüksek mevkili Osmanlı bürokratları arasında olmuştu. Nafiz Paşa o tarihte Edirne valisiydi. Mahkûm edilmiş ama birkaç yıl sonra affedilmiş ve birçok kere maliye nazırı olmuştu. *Bkz.* Cengiz Karlı, "Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi", *Tarih ve Toplum. Yeni yaklaşımlar*, 4 (244), Güz 2006, s. 45-199.

3 Christopher Clay, *Gold for the Sultan. Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*, Londra, NY: I. B. Tauris, 2000, s. 15.

4 Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Ankara: TTK, 1989, s. 21. Ayrıca *bkz.* Şevket Pamuk, *a.g.e.*, (1994), s. 15. A. [Jean Henri Abdolonyme] Ubicini, *La Turquie Actuelle*, Paris: Librairie de Le Hachette et Cie, 1855, s. XVII. Shax and Shax, *a.g.e.*, c. II, s. 99. Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1979, s. 17.

5 *Bkz.* Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002, s. 20.

6 Nassau William Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginning of 1858*, Londra: Longman, Brown, Green, Longmans and Roberts, 1859, s. 185.

7 Daha fazla bilgi için *bkz.* Mübahat Kütükoğlu, "The Ottoman-British Commercial Treaty of 1838", William Hale ve Ali İhsan Bağış (editörler), *Four Centuries of Turco-British Relations*, North Humberside, UK: The Eothen Press, 1984, s. 53-61.

8 Kazgan, *a.g.e.*, s. 19.

9 Mehmet Genç bu Osmanlı ekonomi siyasetine *iaşe prensibi* demektedir. O aynı zamanda Osmanlı bürokrasisinin başka iki ekonomi prensibinin gelircilik (devlet gelirlerini artırmak ve onları yüksek seviyelerde tutmak gayreti) ve gelenekçilik olduklarını ileri sürmektedir. *Bkz.* Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, s. 45-51 ve 59-66.

10 Frederick S. Rodkey, "Ottoman Concern about Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856", *The Journal of Modern History* 30 (4), Aralık 1958, s. 348.
11 Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, yayımlayan Cavid Baysun, Ankara: TTK, 1991, s. 18.
12 *Bkz.* Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *a.g.e.*, s. 95-105. Fakat yazarlar (*a.g.e.*, s. 96) Tanzimat'ın yeni vergilerinin köylüleri haksızlıklardan eskiye nazaran daha çok koruduklarını öne sürmektedirler.
13 İane-i umumiye hakkında *bkz.* Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası. Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996, s. 51-64. Shaw ve Shaw (*a.g.e.*, s. 97) iane-i umumiyeyi hükümet "tahvilleri" olarak sunmaktadırlar. Onu sonradan çıkarılan esham-ı umumiye ile karıştırmış görünüyorlar.
14 Sandwith, *a.g.e.*, s. 97.
15 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 20.
16 Clay, *a.g.e.*, s. 19.
17 Rodkey, *a.g.e.*
18 Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 22; ayrıca *bkz. Ma'rûzât*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s. 7.
19 Clay, *a.g.e.*, s. 21-22.
20 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 21.
21 Şevket Akar ve Hüseyin Al, *a.g.e.*, s. 3.
22 Rodkey, *a.g.e.*, s. 349.
23 *Bkz.* Akar ve Al, "Dersaadet Bankası'nın tasfiyesi ve 1852 borçlanması", *Tarih ve Toplum. Yeni Yaklaşımlar*, 4 (244), İstanbul, Güz 2006, s. 162. A. du Velay meblağı 55 milyon frank, ödeme süresini 27 yıl ve [akit] yılını 1850 olarak vermektedir. *Bkz.* onun eseri *Türkiye Mali Tarihi*, Ankara: Maliye Bakanlığı Yayınları, 1978, s. 80. Rodkey meblağı 50 milyon frank olarak vermektedir; diğer şartlar yukarıdaki gibidir. *Bkz.* Rodkey, *a.g.e.*, s. 350.
24 Olive Anderson, *a.g.e.*, s. 48.
25 Güran, *a.g.e.*, s. 24, 37.
26 RGVİA, f. 450, op. 1, d. 39, l. 10. Doneseniye russkogo voennogo agenta v Konstantinopole generalnogo ştaba polkovnika grafa Osten-Sakena. (Kurmay Albay Kont Osten-Saken'den Knez Vasiliy Andreyeviç Dolgorukov'a, Büyükdere, Mart 1851).
27 Örneğin *bkz.* BOA. İ. HR, 109 / 5332, 1 Mayıs 1854, 50 bin Paixhans güllesinin satın alınmasına dair. BOA. İ. HR. 110 / 5409, 22 Nisan 1854 tarihli, Fransa'dan ithal edilecek koşum takımları hakkında.
28 BOA. C. AS. 7517, 10 Nisan 1850 tarihli.
29 BOA. HR. SYS. 1355/3'te görülebilir. Aslında rapor yukarıda bahsolunan gazetede yayınlanmak üzere Paris'e Osmanlı hariciye nazırı tarafından gönderilmişti. Yayımlanması üzerine Reşid Paşa'nın Paris'te sefir olan oğlu Mehmed Cemil Bey gazetenin bir nüshasını hemen İstanbul'a gönderdi. Belgenin başlığı "Rapport du Ministre des Finances a la Commission de Contrôle"dur. A. du Velay da kaynağından bahsetmeksizin bu rapora atıfta bulunmaktadır. *Bkz.* A. du Velay, *Türkiye Mali Tarihi*, Ankara: Maliye Bakanlığı Yayınları, 1978, s. 82.
30 Yaklaşık olarak bugünkü 855 milyon sterline eşittir. Sterlin kuru savaşın başlangıcında 110 kuruş ve sonuna doğru 140 kuruş arasında dalgalanmıştı. Öteki pariteler şöyleydi: 1 sterlin = 25 frank = 6 gümüş ruble = 24 mark = 12 florin.
31 Güran, *a.g.e.*, s. 36. Ben bazı gerekli toplamalar ve basitleştirmeler yaptım.
32 Ali Akyıldız, "Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'nı Finansmanı: İç ve Dış Borçlanmalar", *Savaştan Barışa* sempozyumunda sunulan tebliğ, 2007, s. 14.

33 Güran, *a.g.e.*, s. 30.
34 Akyıldız, *a.g.e.* (2007), s. 18.
35 Güran, *a.g.e.*, s. 30.
36 Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York: Vintage, 1989, s. 176.
37 Rakamlar benim Güran'ın araştırmasından bazı değişikliklerle tertip ettiğim Osmanlı İmparatorluğu için olanlar hariç Paul Kennedy'den alınmıştır.
38 Rusların buradaki toplam harcamalarının rakamı Pokrovskiy'in, *a.g.e.*, s. 66'da zikrettiği İvan Blioh'un yaptığı 796 milyon ruble (132 milyon sterlin) olan Rus tahminine yakındır. Diğer taraftan Alexis Troubetzkoy toplam Rus harp harcamalarını 142 milyon sterlin, "Fransa ve Britanya'nın toplamından sadece yüzde 15 az" olarak vermektedir. Fakat o herhangi bir kaynak zikretmez. *Bkz.* Troubetzkoy, *A Brief History of the Crimean War*, New York: Carroll & Graf, 2006, s. 300.
39 Lütfi Efendi, *a.g.e.*, s. 117. Liret burada oldukça garip görünüyor. Çok muhtemeldir ki Osmanlı lirasını kastederek liradır. Fakat pekâlâ sterlin de olabilir.
40 Senior, *a.g.e.*, s. 39-40. Cevdet Paşa, *a.g.e.* (1980), s. 8.
41 *Bkz.* Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı: Refia Sultan*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 1-5, 67-74.
42 Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, s. 4. Cevdet Paşa bu miktarı aynı kitapta başka yerde (s. 8) 120 bin kese olarak vermektedir.
43 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 8.
44 Melek Hanım, *Thirty Years in the Harem*, NJ: Gorgias Press, 2005, s. 41.
45 Akyıldız, *a.g.e.* (1998), s. 67.
46 Frederick Stanley Rodkey, "Ottoman Concern about Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856," *Journal of Modern History* 30 (4), Aralık 1958, s. 3.
47 Cezmi Karasu, *a.g.e.*, s. 120.
48 Lütfi, *a.g.e.*, s. 214-215. Fermanın tarihi *Evail-i Cemaziyelevvel* 1270, yani 1854 yılı Şubat ayının başı idi. Namık Paşa otobiyografisinde aynı tarihi verir. *Bkz.* Ahmet Nuri Sinaplı, *Şeyhül Vüzera Serasker Mehmet Namık Paşa*, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1987, s. 280, fakat bu ferman Namık Paşa çoktan Londra'da iken formalite icabı çıkarılmıştı. Sinaplı (*a.g.e.*, s. 159) hatalı olarak fermanın tarihini Namık Paşa'nın Paris ve Londra'ya gidiş tarihi olarak vermektedir.
49 Fakat Rothschild ancak 25 Şubat 1854'te cevap verdi. BOA. İ. HR. 332 / 21357, lef 2.
50 BOA. İ. HR. 103/5028, 24 Ekim 1853.
51 Telgraf hatları o zaman Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece Belgrad'da mevcuttu. Telgraflar Belgrad'dan İstanbul'a Tuna üzerinden gönderiliyorlardı. 1855 yılında bir telgraf hattı Sivastopol'dan Varna ve İstanbul'a inşa edildi.
52 *Tezkire-i Samiye müsveddesi*. BOA. A. AMD. 49/90, 27 Ekim 1853.
53 Namık Paşa'ya verilen talimatlar, Sadrazamın Sultan'a sunduğu arizaya ek. BOA. İ. HR. 103/5039, lef 1, 31 Ekim 1853 ve BOA. A. DVN. MHM. 10/89-2, 6 Kasım 1853.
54 Namık Paşa'dan hariciye nazırı Reşid Paşa'ya, 29 Kasım 1853. BOA. İ. HR. 333/21335, lef 1.
55 Lütfi Efendi, *a.g.e.*, s. 216.
56 Veli Paşa'dan Hariciye Nazırı Reşid Paşa'ya. BOA. HR. MKT. 68/21, 9 Aralık 1853. Namık Paşa Fransa imparatoruna İkinci Napolyon demektedir. *Bkz.* Lütfi Efendi, *a.g.e.*, s. 216.
57 Namık Paşa'dan Mustafa Naili Paşa'ya, Paris, 10 Aralık 1853. BOA. İ. HR. 333 / 21335, lef 4.

58 AGKK, IV/1, Winfried Baumgart edisyonu, Münih: Oldenburg, 2003, s. 674.

59 BOA. İ. HR. 333/21335, lef 5. Sultan'ın onayı 30 Aralık 1853'te oldu.

60 Anderson da "Sinop'tan sonra Fransa 10 milyon frank ödünç verdi" diye yazmaktadır (*a.g.e.*, s. 48), ama Fransa taksit taksit sadece 5 milyon frank ödünç verdi. Bunların ilki olan 1 milyon frank 1854 yılının Ocak ayında ve sonuncusu 1854 yılının Ekim ayına doğru alındı. *Bkz.* 14 Ocak 1854 tarihli BOA. A. AMD. 50/50 ve 9 Ekim 1854 tarihli BOA. İ. HR. 114/5469. Bu 5 milyon franklık meblağ yüzde beş faiziyle birlikte borç alınan paradan geri ödendi.

61 Namık Paşa'nın misyonu hakkındaki raporu (*layiha*) için *bkz.* Lütfi, *a.g.e.*, numara 18, s. 215-217.

62 BOA. İ. HR. 114/5554-08, 24 Aralık 1853. Ahmet Nuri Sinaplı tarihi Rebiyyülevvel yerine Rebiyyülahir olarak vermektedir.

63 Namık Paşa'dan Reşid Paşa'ya. BOA. HR. SYS. 905/1, lef 86, 31 Ocak 1854.

64 Rodkey, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-41", Part I, *The Journal of Modern History 1* (4), Aralık 1929, s. 570-593; Part II, *The Journal of Modern History 2* (2), Haziran 1930, s. 193-225.

65 Lütfi, *a.g.e.*, s. 216-217. Karş. Sinaplı, s. 169-170, Namık'ın başbakan olmasını beklediği Palmerston ile dost olduğunu söyler. Namık Paşa'nın hafızası ona oyun oynamaktadır, çünkü o tarihte içişleri bakanı olan Lord Palmerston'u dışişleri bakanı olarak anlatmaktadır. Sinaplı aynı zamanda Namık Paşa'nın Lord "Alberti"den (Aberdeen) dışişleri bakanı olarak bahsettiği bir Fransız muhabir ile olan 1883 yılındaki bir mülakatını zikretmektedir (Sinaplı, *a.g.e.*, s. 171). Oysa o tarihte dışişleri bakanı Lord Clarendon idi. Mülakatta Namık, Fransa imparatoru ve bakanları yardım etmeye istekliyken Palmerston'un ona yardım etme hususunda elinden bir şey gelmediğini ifade ettiğini de söylemektedir.

66 Namık Paşa'dan Reşid Paşa'ya, Londra, 21 Şubat 1854. BOA. İ. HR. 332 / 21357, lef 4.

67 Lord Palmerston'dan Namık Paşa'ya, Londra, 19 Şubat 1854. BOA. İ. HR. 332 / 21357, lef 3. "C'était une absurdité que de vouloir fixer à Constantinople le Prix auquel les Capitalistes de Londres et de Paris voudraient prêter leur Argent."

68 Namık Paşa'dan Reşid Paşa'ya, 21 Şubat 1854. BOA. İ. HR. 108/5293, lef 8.

69 Anderson, *a.g.e.*, s. 48.

70 Namık Paşa'dan hariciye nazırına, 23 Mart 1854. BOA. İ. HR. 107/5283, lef 1. Musurus'dan hariciye nazırına, 23 Mart 1854. BOA. HR. TO. 52/50. Namık Paşa anlaşma haberini 24 Mart 1854'te oradan Babıâli'ye iletilmek üzere telgrafla Belgrad'a bildirdi. BOA. İ. HR. 107/5272 lef 3. Akar ve Al (*a.g.e.*, s. 4) Rothschild ile yapılan anlaşmanın tarihini 8 Nisan olarak vermektedirler ki bu doğru değildir. Diğer taraftan vakanüvis Lütfi Efendi'ye verdiği 1892 dolaylarında yazılmış layihasında Namık Paşa şartları yüzde dört faiz ve yüzde bir itfa sermayesi olarak hatırlamaktadır ki bu da doğru değildir. *Bkz.* Lütfi, *a.g.e.*, s. 217.

71 Namık Paşa'dan Reşid Paşa'ya, Londra, 23 Mart 1854. BOA. İ. HR. 107/5283, ek 1. Sinaplı (*a.g.e.*, s. 160-162) bu mektubun (birçok hatayla) sadeleştirilmiş bir transliterasyonunu vermektedir. Akar ve Al, *a.g.e.* (2003), s. 5 ile karşılaştırınız. Akar ve Al, Sinaplı'nın eserinden hiç bahsetmezler.

72 Musurus'tan Reşid Paşa'ya, 23 Mart 1854. BOA. HR. TO. 52/50.

73 Namık Paşa mülakatında bazı ayrıntılarda yine yanılgıya düşmektedir. O halkın evinin pencere camlarını kırarak Başbakan Aberdeen'i protesto ettiğini ve bunun üzerine Lord Aberdeen'in istifa ettiğini ve onun yerini Lord Palmerston'un aldığını ve sonra savaş ilan edildiğini söylemektedir. Oysa Palmerston, Aberdeen'in yerine neredeyse bir yıl sonra 29 Ocak 1855'te geçmişti.

74 Akyıldız, *a.g.e.* (1996), s. 46.
75 Musurus'un hariciye nazırı Reşid Paşa'ya yazısının (Fransızcadan Osmanlı Türkçesine) resmi tercümesi. BOA. HR. TO. 52/60, 3 Nisan 1854.
76 Namık Paşa'dan Reşid Paşa'ya. BOA. İ. HR. 108/5309, 4 Nisan 1854, aktaran Akar ve Al, *a.g.e.* (2003), s. 5.
77 Agy. Orijinalde "yelli denizi içmek" ifadesi vardır ki bu ifade anlamsız olduğu için burada bir hata olmalıdır, mantıken "yelli denizi geçmek" olmalıdır.
78 Anderson, *a.g.e.*
79 Namık Paşa'dan Reşid Paşa'ya. BOA. İ. HR. 5348, 9 Mayıs 1854. Sinaplı, agy, s. 167-169 ile karşılaştırınız.
80 Drouyn de Lhuys'dan Reşid Paşa'ya, 28 Nisan 1854. BOA. İ. DH. 299 / 18893, lef 3.
81 Veli Paşa'dan Mustafa Naili Paşa'ya 29 Nisan 1854. BOA. İ. DH. 299 / 18893, lef 2. Theodore Baltazzi, namıdiğer Baltacı Todoraki (1788-1860) Sultan'ın bankerleri olan meşhur Levanten Baltazzi ailesine mensuptu. 1847 yılında Fransız banker Jacques Alleon ile birlikte *Bank-ı Dersaadet*'i (Bank de Constantinople) kurmuştu. Fakat bu banka 1852 yılında kapanmak zorunda kalmıştı.
82 BOA. İ. DH. 300 / 18966, 16 Mayıs 1854.
83 Lütfi Efendi, *a.g.e.*, s. 217.
84 Sinan Kuneralp bu hususta Lord Salisbury'ye atıfta bulunmaktadır. *Bkz.* Kuneralp, "Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus Paşa 1807-1891", *Belleten* XXXIV/135, Temmuz 1970, s. 422.
85 Musa Safveti Paşa'dan Mustafa Naili Paşa'ya, 17 Mayıs 1854. BOA. İ. DH. 299 / 18893, lef 1.
86 Anderson, *a.g.e.*, s. 50.
87 Black ve Durand'a verilen talimatlar, BOA. HR. MKT. 78/51, 6 Haziran 1854.
88 BOA. HR. TO. 418/259, 6 Haziran 1854.
89 Anderson, *a.g.e.*, s. 50.
90 Anderson meblağı üç milyon olarak göstermektedir (*a.g.e.*, s. 52), fakat bunun yanlış olması gerekir.
91 Translation of a note from Reshid Pasha, dated 26 September 1854. Commission for superintending the expenditure of the produce of the Loan. TNA, FO 195/432. Revelaky'nin İngiliz elçiliğine sunduğu 9 Mart 1855 tarihli bir raporda komisyonun kuruluş tarihi 3 Ekim 1854 olarak verilmiştir.
92 Akar ve Al, *a.g.e.* (2003), s. 17.
93 *A.g.e.*, Ek 3, s. 35.
94 D. Revelaky'nin İngilizce raporu, 23 Temmuz 1855, TNA FO 195/490.
95 BOA. HR. MKT. 92/78, 21 Kasım 1854. Ayrıca Revelaky'nin yukarıdaki dipnotta adı geçen raporu. Akar ve Al (*a.g.e.*, 2003, s. 16) 20 Şubat 1855 tarihli başka bir belgeye (BOA. İ. MM. 133) atıfta bulunuyorlar.
96 Akar ve Al, Black ve Durand'ın komisyon ücretini 9628 sterlin olarak vermektedirler, fakat bu sadece Londra'da ödenen meblağdır. Tam olarak komisyonları, sözleşmeye göre 18.800 sterlindir. Geriye kalanını zaten İstanbul'da almışlardı. *Bkz.* BOA. HR. TO. 418/259, 6 Haziran 1854. Ayrıca *bkz.* Black ve Durand'ın Âli Paşa'ya sundukları belgeler, BOA. HR. TO, 419/31, 23 Mayıs 1857.
97 Besim Özcan, *Kırım Savaşı'nda Mali Durum ve Teb'anın Harp Siyaseti (1853-1856).* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1997, s. 34. Fakat Özcan ianenin gerçekten bir bağış olduğunu ileri sürmektedir.

98 Lütfi, *a.g.e.*, s. 94. İbrahim Köremezli de iane-i harbiyenin olağanüstü bir vergi olduğunu yazmıştır. *Bkz.* Köremezli, "Tuna'da Savaş Osmanlı Ordusu ve Yerel Halk (1853-1856)", *Kebikeç* 35, 2013, s. 35.

99 Lütfi, Abbas Paşa'nın 8000 kese ve oğlu İlhami Paşa'nın 12 bin kese akçe, yani toplamda 50 bin Osmanlı lirası bağışladıklarını yazar. İlhami Paşa ile Abdülmecid'in kızı Münire Sultan evlendirildi ve düğünleri 10 Ağustos 1854'te Baltalimanı sahilhanesinde yapıldı. Abdülmecid diğer kızlarını da benzer şekilde paşalarının oğulları ile evlendirdi (*a.g.e.*, s. 98).

100 Özcan, s. 46. Özcan bu bilgiyi vermekte ama yorum yapmamaktadır.

101 Adolphus Slade, *a.g.e.*, s. 197. Türkçe tercümesi (1943), s. 122. Özcan (s. 37) Slade'den eyaletlerin harp çabaları için olan istekliliğini zikrediyor, ama bu pasajı göz ardı ediyor.

102 Özcan, *a.g.e.*, s. 86.

103 Slade, *a.g.e.* Slade *iane-i harbiye* yerine *iane-i umumiye* kelimesini kullanmış görünmektedir.

104 Anderson, *a.g.e.*, s. 54. İtalikler orijinalinde vardır.

105 Kostaki Musurus'tan Fuad Paşa'ya, 23 Haziran 1855, BOA. İ. HR. 122 / 6055. Ayrıca *bkz.* Akar ve Al, *a.g.e.* (2003), s. 11.

106 Anderson, *a.g.e.*, s. 56.

107 15 Ağustos 1855'teki Osmanlı Borcu Anlaşması, Rothschild Arşivi (Londra), referans no. 401b015.

108 Edhem Eldem her iki borcun anlaşmasının olumlu şartlarla yapılmış olduğu fikrindedir. *Bkz.* Eldem, "Ottoman financial integration with Europe: foreign loans, the Ottoman Bank and the Ottoman public debt", *European Review* 13 (3), 2005, s. 434.

109 Valeriy Stepanov, "Krımskaya Voyna i ekonomika Rossii", *The Crimean War 1853-1856. Colonial Skirmish or Rehearsal for World War?*, ed. Jerzy Borejsza, Varşova: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 2011, s. 280.

110 Anderson, *a.g.e.*, s. 58.

111 BOA. İ. HR. 6390, 3 Aralık 1855. Ayrıca *bkz.* Sir Edmund Horby, *An Autobiography*, Londra: Constable & Co. Ltd., 1929, s. 75-81. Ondan alıntı yapan A. du Velay ve birçok başka kişi Britanya tarafından onun yerine Lord Hobart'ı ve Fransa tarafından Marki de Ploeuc'u göndermektedir. Aslında bu beyefendiler sonradan geldiler. Anderson, Akar ve Al bu hususta doğrudurlar.

112 Anderson, *a.g.e.*, s. 60.

113 BOA. İ. HR. 6356, 10 Aralık 1855.

114 Anderson (*a.g.e.*, s. 58) tarih olarak 14 Ocak 1856'yı vermektedir.

115 Akar ve Al, *a.g.e.*, (2003), s. 19.

116 Akar ve Al, *a.g.e.* (2003), Ek 5, Ek 6, s. 42-45.

117 Lady [Emilia Bithynia] Hornby. *Constantinople during the Crimean War*. Londra: Richard Bentley, 1863, s. 91.

118 Yukarıda bahsolunan mali rapora bakınız. *Le moniteur Universel*, 8 Ocak 1856.

119 Anderson, *a.g.e.*, s. 69.

120 Akar ve Al'ın *a.g.e.*, s. 25'te verdiği verilerden hesaplanmıştır.

121 Akar ve Al, *a.g.e.* (2003), s. 44.

122 TNA, FO 195 / 490.

123 Hornby, *a.g.e.*, s. 75-76.

124 Hornby, *a.g.e.*, s. 77.

125 Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 22.

V SAVAŞIN OSMANLI TOPLUMSAL VE SİYASAL HAYATINA ETKİSİ
(Sayfa 313-385)

1 Örneğin Halil Efendi'nin Fındıklı'daki sahilhanesi Babıâli tarafından Amiral Boxer için kiralanmıştı. Aylık kirası 3000 kuruş veya 24 sterlin, günümüz rayiciyle 1440 sterlin idi. *Bkz.* BOA. İ. HR. 114/5607, 7 Kasım 1854. Başka bir sefer İngiliz subayların Üsküdar'da kiraladığı sekiz ev için Babıâli 91.100 kuruş altı aylık kira ödedi. BOA. HR. SYS. 1337/7, 12 Nisan 1855. Varna'daki dükkân sahipleri de müttefik askerlerin işgal ettiği dükkânları için kira talep ettiler. BOA. HR. SYS. 1356/8, 12 Ocak 1855.

2 Besbelli, *a.g.e.*, s. 77.

3 Slade, *a.g.e.*, s. 355-356. Türkçe çevirisi için *bkz. Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, çeviren ve haz. Candan Badem, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. 389.

4 Frank Leward, Bampton'a mektup, Misseries Oteli, Constantinople, 1854, *Memorials*, Charles Bampton (editör), Londra: Kegan Paul, Trench & Co., 1884, s. 209.

5 BOA. HR. SYS. 1336/5, 21 Mayıs 1854.

6 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, İstanbul: Çağrı Yayınevi, 1980, s. 8-9.

7 *Bkz.* Sir James W. Redhouse. *A Turkish and English Lexicon*. Mukaddeme. Constantinople, 1890. Yeni Basımı: Beyrut: Librairie du Liban, 1996.

8 BOA. İ. HR. 139/7219, 4 Ocak 1857. 1857 yılındaki 80 sterlinin değeri bugünkü 4800 sterlinden daha çoktur.

9 Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Hanourable Stratford Canning*. Londra: Longmans, Green, and Co., 1888, c. II, s. 444. Necdet Sakaoğlu, Nuri Akbayar. *A Milestone on Turkey's Path of Westernization. Sultan Abdülmecid*. İstanbul: Creative Yayıncılık, 2002, s. 99 ile karşılaştırınız. Bu metin aslında Türkçe çeviriden tekrar İngilizceye yapılmış bir geri-çeviridir.

10 Cezmi Karasu Sultan'ın ilk gidişi olarak Fransızların balosundan bahsetmektedir. Fakat bu doğru değildir. *Bkz.* Karasu, *agy*, (1998), s. 184.

11 Lady Hornby, *Constantinople during the Crimean War*, Londra: Richard Bentley, 1863, s. 205-208.

12 Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 99. Can Yücel'in Türkçeye tercümesi için *bkz. Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 196. Bu çeviri tam metin değil özet bir çeviridir.

13 Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 61-62.

14 Mehmet Yıldız, "1856 Islahat Fermanına giden Yolda Meşruiyet Arayışları (Uluslararası Baskılar ve Cizye Sorununa Bulunan Çözümün İslami Temelleri)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 7*, İstanbul, Güz 2002, s. 75-114. Meclis mazbatasının orijinali için *bkz.* BOA. İ. HR. 5875.

15 Yıldız, *a.g.e.* (2002), s. 100-102.

16 Yıldız, *a.g.e.*, s. 103.

17 Yıldız, *a.g.e.* (2003), s. 320.

18 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 113-115.

19 BOA. HR. SYS. 1030/4, lef 65.

20 Mehmed Sadık Paşa'dan Sadrazama, 19 Nisan 1855. BOA. HR. TO. 420/5, lef 2.

21 "Zametki i vospominaniya Mihaila Çaykovskago (Sadık-paşi)", *Russkaya Starina* XXXV/12, St. Petersburg, Aralık 1904, s. 573.
22 Lord Stratford'un sözleri Tarle tarafından nakledilmiştir, *a.g.e.*, c. 1, s. 62.
23 Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul: Simurg, 2000, s. 57-59.
24 Yıldız, *a.g.e.* (2003), s. 170.
25 Gülsoy, *a.g.e.*, s. 56; Eyyub Şimşek, "Kırım Savaşı'nın Trabzon Eyaletine Toplumsal Etkileri", *Journal of History Studies 5/5*, Eylül 2013, s. 275.
26 Meclis-i Vâlâ mazbatası, 10 Ekim 1855. BOA. İ. MMS. 6/213 lef 1. Gülsoy (*a.g.e.*, s. 56) bu belgelerden kısaca bahsediyor ama alıntı yapmıyor.
27 BOA. İ. MMS. 132/5650, 16 Kasım 1855.
28 Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 67.
29 Abdurrahman Şeref, *Tarih Söyleşileri (Müsahabe-i Tarihiye)*. Sadeleştiren Mübeccel Nami Duru. İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1980, s. 63.
30 BOA. İ. DH. 290/18239, 5 Şubat 1854.
31 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 66. Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New York: Gordian Press, 1973, s. 103 ile karşılaştırınız.
32 Harold Temperley, "The Last Phase of Stratford de Redcliffe", *The English Historical Review* 47 (186), Nisan 1932, s. 216-217.
33 Temperley, *a.g.e.*, s. 218.
34 BOA. HR. TO. 220/30, lef 2.
35 Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 67-68.
36 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 76-82.
37 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 84.
38 BOA. İ. HR. 130/6608, 130/6667, 131/6694, 136/7012, 137/7099, 138/7133.
39 Özcan, *a.g.e.* (1997), s. 153.
40 BOA. İ. HR. 135/6965, 135/6984.
41 BOA. İ. HR. 114/5570, 126/6311, 136/7007, 137/7164, 142/7481, 143/7534, 144/7563. Özcan, *a.g.e.*, s. 153 ile karşılaştırınız. Özcan, BOA'daki bazı başka belgelere atıfta bulunmakta ve sekiz adet Ermeni kilisesinin tamirine ve altı adet kilisenin yeniden inşasına izin verildiğini yazmaktadır.
42 BOA. HR. SYS. 1353/61, İ. HR. 130/6592, 132/6768, 137/7109, 138/7175. Özcan (*a.g.e.*, s. 154) sadece Büyükada, Dıraç ve Rusçuk'tan bahsetmektedir.
43 BOA. A. AMD. 73/41. Özcan, *a.g.e.* (1997), s. 155'te zikredilmiştir. Ayrıca *bkz.* OBKS, s. 298.
44 BOA. İ. HR. 131/6726, 128/6487, 130/6597, 130/6635, 131/6690, 134/6938, 132/6743, 132/6781, 132/6784, 132/6790, 134/6901, 135/6946, 136/7007, 136/7047, 137/7085, 137/7128, 138/7142, 138/7153.
45 Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908*. Leiden, Boston, Köln: Brill, 2001, s. 43.
46 Ayrıntılı bilgi için *bkz.* Y. Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise 1800-1909*. Londra & NY: Macmillan Press, St. Martin's Press, 1996, s. 94-124. Türkçesi için *bkz. Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, Çev. Bahar Tırnakcı, İstanbul: Kitap Yayınevi, Kasım 2004.
47 Ehud Toledano, *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression*. NJ: Princeton, University Press, 1982, s. 14-48.
48 BOA. HR. SYS. 1345/10, 18 Nisan 1853.
49 Erdem, "Kırım Savaşı'nda Karadeniz Beyaz Köle Ticareti", Savaştan Barışa sempozyumu tebliği, 2007, s. 86-87. Dönemin Osmanlıca metinlerinde köle sözcüğü yerine esir (çoğulu üsera) sözcüğü kullanılıyordu.

50 Toledano, *a.g.e.*, s. 117. Erdem, *a.g.e.* (1996), s. 102.
51 Lord Stratford'un 29 Ağustos 1854'te sefaret baştercümanı Stephen Pisani'ye verdiği talimatlar, Erdem tarafından *a.g.e.* (2007), s. 87-94'te zikredilmiştir. Erdem, orijinal Osmanlı Türkçesini resmi tercümesi ile karşılaştırmakta ve tercümenin bir miktar sadeleştirilmiş olduğuna işaret etmektedir. Aynı belge BOA. HR. TO. 220/45'te de mevcuttur.
52 Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'dan Sultan Abdülmecid'e. BOA. İ. HR. 114 / 5553, 21 Eylül 1854, Erdem tarafından *a.g.e.* (1996), s. 102-103 ve *a.g.e.* (2007), s. 94-98'de zikredilmiştir. Abdullah Saydam da bu belgeyi zikretmiş, yukarıdaki Hicri tarihi 21 Nisan 1856 olarak değiştirmiş ve birçok kelimenin transkripsiyonunu yanlış yapmıştır. Örneğin rıkkiyet yerine rakkiyet yazmıştır. *Bkz.* Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: TTK, 1997, s. 195.
53 Saydam, *a.g.e.*, s. 196. Erdem, *a.g.e.* (2007), s. 98.
54 Erdem, *a.g.e.* (1996), s. 104-105.
55 Toledano, *a.g.e.*, s. 119-121. Saydam, *a.g.e.*, s. 196. Erdem, *a.g.e.* (2007), s. 99-103.
56 BOA. HR. MKT. 93/93, 1 Aralık 1854.
57 BOA. A. MKT. MHM. 63/41 ve HR. MKT. 96/99 ve 97/16, 26 Aralık 1854.
58 BOA. HR. TO. 221/6, 6 Şubat 1855.
59 BOA. HR. TO. 221/13 lef 2. Lord John Hay'in 8 Ocak 1855'te Sir Edmund Lyons'a yazdığı bir yazının Bahriye nezaretinden gelen 29 Ocak 1855 tarihli bir mektuba eklenmiş olan özeti.
60 BOA. HR. TO. 221/13 lef 4. Clarendon'dan Stratford'a, tarihsiz, 16 Mart 1855'te tercüme edilmiştir.
61 Baron Durand de Fontmagne, *a.g.e.* (1977), s. 255.
62 Erdem, *a.g.e.* (1996), s. 51.
63 Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 102.
64 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 103. Köleliğin yasaklanması (men'-i üsera) burada köle ticaretinin yasaklanması olarak anlaşılmalıdır.
65 William Ochsenwald, "Muslim-European Conflict in the Hijaz: The Slave Trade Controversy, 1840-1895", *Middle Eastern Studies* 16, 1980, s. 119. Yeniden basımı için *bkz. Religion, Economy, and State in Ottoman-Arab History*, İstanbul: The ISIS Press, 1998, s. 83.
66 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 122.
67 Ochsenwald, *a.g.e.* (1998), s. 84.
68 Pisani'den Stratford'a, 22 Aralık 1855, TNA FO 352/41C.
69 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 136. Ochsenwald, *a.g.e.* (1998), s. 84 ile karşılaştırınız.
70 Erdem, *a.g.e.* (1996), s. 107.
71 Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 101.
72 Eyyub Şimşek, "Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri ve Kırım Savaşı (1853-1856)" yayımlanmamış doktora tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, 2013, s. 222-229.
73 BOA. A. MKT. UM. 149/7, 8 Aralık 1853.
74 Özgür Yılmaz, "Erzurum Fransız Konsolosu Challaye'nin Kırım Savaşı Döneminde Askeri İstihbarat Faaliyetleri (1853-54)", *Journal of History Studies* 7/4, Aralık 2015, s. 167. Yılmaz, savaşın Haziran 1853'te resmen ilan edildiğini ve başladığını yazıyor (s. 166), fakat bu doğru değildir. 3. Bölüm'de gördüğümüz üzere savaş ilanı ve başlangıcı Ekim 1853'tedir.
75 Eyyub Şimşek, *a.g.m.*, (Eylül 2013), s. 276-280.
76 Şemseddin Sami, *Kamus ül A'lam*, c. 5, İstanbul: Mihran Matbaası, 1896, s. 3840. Modern bir Türkçe tercümesi için *bkz.* M. Emin Bozarslan, *Tarihteki İlk Türkçe Ansiklopedide Kürdistan ve Kürdler*, İstanbul: Deng Yayınları, 2001, s. 45.

77 *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999, s. 238.

78 Örneğin Celile Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, İstanbul: Özge Yayınları, 1992, s. 127-135. Kemal Burkay, *Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan*, c. 1, İstanbul: Deng Yayınları, 1997, s. 355.

79 *Borba za Kurdistan. (Kurdskiy vopros v mejdunarodnıh otnoşeniyah XIX veka).* Moskova, 1963. Türkçe tercümesi: *19. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadele.* Ankara: Komal Yay., 1976, s. 62-63.

80 Örneğin Kemal Burkay, Bedirhan'ın feodal bir bey olmakla birlikte eylemlerinde "Kürt ulusal özlem ve isteklerinin de payı" olduğunu yazmıştır (*a.g.e.*, s. 309). Ancak Burkay ve öteki Kürt yazarları Bedirhan isyanına dair somut bir ulusal talep gösterememişlerdir. Burkay, Bedirhan'ın bir Osmanlı paşası olmadığını da yazmıştır (*a.g.e.*, s. 306). Fakat Bedirhan Bey'in sonradan affedildiği ve Müslümanlarla Hıristiyanları uzlaştırmaya çalıştığı, Girit'teki hizmetlerinden dolayı ona Mecidiye nişanı ile birlikte paşa unvanının verildiği pek iyi bilinmektedir. Şam'da ölmüştür.

81 Malmîsanij, *Cızira Botanlı Bedirhaniler*. İstanbul: Avesta Yayınevi, 2000, s. 57. Malmîsanij alternatif olarak Ewrex yazılışını vermektedir. Onun işaret ettiği üzere Nazmi Sevgen ve İbrahim Alaattin Gövsa bu kalenin adını yanlış olarak "Orak" veya "Oruh" diye okumuşlardır. Karş. Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982, s. 99, s. 104. İbrahim Alaattin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul, Yedigün Neşriyat, tarihsiz, s. 67-68. Sinan Hakan ise kalenin adının Kürtçede "Erwex" olduğunu yazmaktadır. *Bkz.* Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, İstanbul: Doz Yayıncılık, 2007, s. 226. Doç. Dr. Tuncay Öğün de kalenin adını "Urak" diye okuyarak yanlışlara bir yenisini eklemiştir. *Bkz.* T. Öğün, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şir Bey ve İsyanı*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010, s. 51.

82 Yezdanşêr'in adı resmi Osmanlı belgelerinde "İzzeddin Şir" olarak geçmektedir. İngiliz belgeleri onun adından "Ezdeen shir" diye bahseder. Sinan Hakan alternatif modern Kürtçe yazılışı "Êzdin Şêr"i kullanmaktadır.

83 Sevgen, *a.g.e.*, s. 103. Sevgen veya editörleri birçok kereler yanlış tarihler vermişlerdir. O (veya editörler) Hicri yılların tam olarak Rumi yıllarla çakıştığını düşünüyor görünmektedir. Bu yüzden mesela Müslüman yılı 1263'ü Rumi yıl 1846 ile eşitlemişlerdir.

84 Sevgen, *a.g.e.*, s. 106. Hakan, *a.g.e.*, s. 253-258. Sevgen veya editörleri yine yanlış bir Rumi yıl vermişlerdir. Onlar Reşid Paşa'nın arizasının tarihini "20 Cemaziyelevvel 1263 (1846)" olarak vermişlerdir. Fakat aslında bu tarih 6 Mayıs 1847'ye tekabül etmektedir. Eserinin başlığının akla getirdiği üzere Sevgen, Kürtlerin Türk olduklarını düşünmektedir. Sevgen, kendi anakronik hezeyanını benimsememiş olduğu için Babıâli'ye olan kızgınlığını şöyle ifade etmektedir: ".. çok yanlış bir anlayış ve ifade ile memleketin Doğu bölgesindeki bir kısım arazıye "Kürdistan" adı verilmiş, bütün yazışmalarda, arşiv tasnif ve belgelerinde sık sık bu isme tesadüf edilegelmiştir. Haddızatında ne böyle bir bölge, ne böyle bir bölünme yoktur ve olamaz da." Sevgen, *a.g.e.*, s. 105.

85 *Bkz.* BOA. İ. MSM. 69/2015 lef 2 ve A. AMD. 49/76, zikreden Badem, "Kırım Savaşı Sırasında İsyanlar ve Asayiş Sorunları (1853-1856)", *Savaştan Barışa*, s. 289.

86 Hakan, *a.g.e.*, s. 283-285. Kendal diye bir yazardan alıntı yapan James Reid (*a.g.e.*, s. 299) Yezdanşêr'in Bedirhan'ın devrilmesinden sonra "Hakkâri vilayetinin valisi" olduğunu yazmıştır. Bu doğru değildir.

87 BOA. A. AMD. 13/79, 1265 (1848-49) tarihli, Badem, *Savaştan Barışa*, s. 300'deki tebliğde zikredilmiştir. Sinan Hakan (*a.g.e.*, s. 283) bu hususta Meclis-i Vâlâ'nın mazbatasına atıfta bulunmaktadır.

88 Hakan, *a.g.e.*, s. 285.
89 Akyıldız, *a.g.e.*, (1996), s. 54.
90 BOA. İ. MVL. 280/10958 lef 1, 9 Ağustos 1853. Akyıldız, *a.g.e.* (1996), s. 57. Akyıldız mazbatadan bahsediyor, fakat alıntı yapmıyor.
91 Hasan Şahin, "Kırım Harbi (1853-1856) öncesinde Erzurum vilayetinde ve Doğu Anadolu Kafkas sınırında meydana gelen karışıklıklar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 9, Erzurum, 1998, s. 159-164.
92 BOA. HR. SYS. 1191/1 lef 8, 25 Haziran 1853. Erzurum'daki İngiliz konsolosluğundan.
93 Muravyov, *a.g.e.*, cilt I, s. 34-35, 156, 186; İbragimbeyli, *a.g.e.*, s. 280. Ahmed Ağa aynı zamanda işgal altındaki Zaruşat ve Şuragel kazalarının müdürü tayin edilmişti. Muravyov Cafer Ağa'nın alayının Ahmed Ağa'nın alayından daha iyi ve Cafer Ağa'nın da heybetli savaşçı görünümlü, akıllı, basiretli ve İran ve Osmanlı Kürtleri arasında dahi sözü geçen bir Kürt reisi olduğunu yazıyor. Ekim 1853 tarihli bir belgede ise Kars kaimmakamının Revan'da bulunan Cafer Ağa'nın 2000 nefer süvarisiyle padişaha hizmete hazır olduğunu bildirdiği yazılıdır. Cafer Ağa'nın her iki tarafı da idare etmiş olması mümkündür. BOA. A. MKT. NZD. 95/21.
94 BOA. A. MKT. NZD. 95/21, 12 Ekim 1853.
95 Albay Williams'dan Clarendon kontuna. Erzurum, 7 Aralık 1854. PRMA, No. 79, s. 74.
96 Averyanov, *a.g.e.* (1900), s. 93. Türkçesi için *bkz.* P.İ. Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, çev. İbrahim Kale, ed. Candan Badem, İstanbul: Avesta, 2010, s. 90.
97 General Muravyov'dan Knez Dolgorukov'a, 21 Mart/2 Nisan 1855. AKAK, c. XI, Tiflis, 1888, s. 79.
98 Averyanov, *a.g.e.* (1900), s. 109. Bu mektubun Osmanlıca bir tercümesi BOA. İ. MVL. 353/15435'tedir, modern Türkçeye Hakan tarafından, *a.g.e.*, s. 287, s. 379'da tercüme edilmiştir.
99 Harput valisinden sadrazama. BOA. A. MKT.UM. 163/35, 19 Temmuz 1854, tam tercümesi için *bkz.* Badem, *Savaştan Barışa,* s. 305-306.
100 Hakan, *a.g.e.*, s. 286.
101 Maliye nazırından sadrazama, 9 Ağustos 1855. BOA.İ.DH. 21234.
102 Sadrazam'ın 21 Şubat 1855 tarihli tezkiresine bakınız. BOA. İ. MMS. 4/135, lef 75.
103 BOA. İ. MMS. 4/135, lef 62.
104 BOA. İ. MMS. 4/135, lef 67, 7 Ocak 1855. Bu belgenin tam metninin tercümesi için *bkz.* Badem, *Savaştan Barışa*, s. 309-311.
105 BOA. HR. TO. 221/14, 15 Şubat 1855. Bu rapor İstanbul'daki İngiliz elçiliğine gönderilmiş ve oradan Osmanlı hariciye nezaretine iletilmişti. *Savaştan Barışa*, s. 311-312'deki tebliğime bakınız.
106 Öğün, *a.g.e.*, s. 315-325.
107 Averyanov, *a.g.e.*, 1900, s. 149. Celile Celil (*a.g.e.*, s. 164) onunla hemfikirdir.
108 Zaho sancağının mahzarı, 15 Ocak 1854. BOA. A. MKT. UM. 150/86.
109 Averyanov, *a.g.e.*, 1900, s. 109. Halfin, *a.g.e.*, s. 59. Celil, *a.g.e.*, s. 165.
110 Komisyona Osmanlı tarafında Ferik Derviş Paşa ve İran tarafında Mirza Cafer Han ile Rus Albay E.İ. Çirikov da dahildiler. *Bkz.* Celile Celil, *a.g.e.*, s. 152-153.
111 Slade, *a.g.e.*, s. 423-24.
112 Albay Williams'dan Clarendon kontuna. Erzurum, 12 Aralık 1854. PRMA, s. 68.
113 Lord Stratford de Redcliffe'den Clarendon kontuna, 19 Şubat 1855. PRMA, s. 130.
114 Lord Stratford de Redcliffe'den M.E. Pisani'ye, 17 Şubat 1855. PRMA, s. 131.

115 M.E. Pisani'den Lord Stratford de Redcliffe'e, Pera, 18 Şubat 1855. PRMA, s. 131.

116 Eyaletin o tarihte Kürdistan eyaleti olarak bilinmesine rağmen Sadrazam Reşid Paşa'nın Sultan Abdülmecid'e arizasında Diyarbekir eyaleti ifadesini de görüyoruz. Bu durum her iki adın da birbirinin yerine kullanılmış olduklarını gösteriyor.

117 BOA. İ. DH. 20545. Mart 1855. *Bkz. Savaştan Barışa*, s. 313-314'teki tebliğim. Sinan Hakan (*a.g.e.*, s. 296-299) bu Mahmud Efendi ve Mahmud Ağa'nın aynı kişi olduklarından habersiz görünüyor. Hakan, Mahmud Efendi'nin muhtemelen meşhur "Mele Mahmud-i Bazidi" olduğunu tahmin etmektedir ki bu doğru değildir. Hakan aynı zamanda o tarihte Britanya tahtında Kraliçe Victoria'nın oturduğundan habersiz olarak iki defa garantör olarak İngiliz "kralından" söz etmektedir.

118 BOA. İ. MVL. 353/15435.

119 Humphry Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*. Londra: John Murray, 1856, 3. Basım, s. 213.

120 Anadolu ordusu müşiri Vasıf Paşa'dan. Erzurum, 21 Mart 1855. BOA. İ. MVL. 287/37.

121 *A.g.e.*, s. 214-215.

122 BOA. HR. TO. 221/18, 4 Mart 1855. Williams'ın Stratford'a mektubunun bir özeti "Mahmud Efendi'yi Yez-di-sheer Bey'e gönderme sebebinin mazereti ve izahı" başlığıyla Osmanlı Hariciye Nezareti'ne sunuldu. *Bkz.* Badem, *Savaştan Barışa*, s. 312.

123 Averyanov, *a.g.e.*, s. 87.

124 Stratford de Redcliffe'den Fuad Paşa'ya, 17 Nisan 1856. BOA. HR. TO. 111/59. Türkçeye resmi tercümesi BOA. İ. HR. 131/6698, lef 1, 3 Haziran 1856'dadır. *Bkz.* Badem, *Savaştan Barışa*, s. 317-320.

125 BOA. İ. HR. 131/6698, lef 2. Badem, *Savaştan Barışa*, s. 321-323'teki tebliğ.

126 BOA. A. MKT. MHM. 130/74. Karş. Hakan, *a.g.e.*, s. 304-305. Hakan, BOA'daki başka bir belgeye atıfta bulunmaktadır.

127 BOA. A. MKT. UM. 374/53, A. MKT. UM. 387/29, A. MKT. UM. 396/68, İ. MVL 535/24032, A. MKT. MHM. 407/76.

128 Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. 3, s. 845.

129 Sadrazamdan seraskere, 30 Ağustos 1853. BOA. A. MKT. NZD 88/46. Bu belgenin transkripsiyonu için *bkz.* Badem, *Savaştan Barışa*, s. 301'deki tebliğ.

130 Ali Rıza Paşa'nın beyanı. BOA. İ. MMS 3/107, lef 4. Harpten önce ve harp sırasında Anadolu ordusundan firarlar için aynı zamanda BOA. A. MKT. UM. 162/53, 9 Ağustos 1854, Sivas valisinin İncedere (Kürekdere) muharebesinden sonraki firarlara dair yazısına bakınız. Ayrıca Albay Atwell Lake, *A Narrative of the Defence of Kars*. Londra: Richard Bentley, 1857, s. 132.

131 Sandwith, *a.g.e.*, s. 229.

132 Divan-ı Harb Mazbatası, BOA. İ. DH. 362/23964, 12 Safer 1273 (12 Ekim 1856). Doktora tezimin ekler kısmında bu firari askerlerin bazılarının sorgulamaya verdiği yanıtların tam metnini verdim. *Bkz.* Badem, *The Ottomans and the Crimean War 1853-1856*, (Sabancı Üniversitesi, Haziran 2007), s. 533-539. Oktay Kızılkaya ve Yahya Yeşilyurt ise Ocak 2014'te yayımlanan bir makalelerinde konuyu daha geniş olarak ele almışlar ancak sanki kendilerinden önce bu konuya değinen olmamış gibi benim tezime hiçbir atıfta bulunmamışlardır. Oysa doktora tezim, kabul tarihi olan Haziran 2007'den beri YÖK tez sitesinde erişime açıktır. Yazarlar makalede başka firariler yanında benim tezimde verdiğim Karahisar-ı Şarkili Mehmed'in ifadesini de tam metin olarak vermişlerdir. *Bkz.* O. Kızılkaya; Y. Yeşilyurt, "1855 Kars Muhasarası Firarileri Hakkında Kurulan Divan-ı Harp Komisyonu", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, Ocak 2014, s. 186-210.

133 James Reid (*a.g.e.*, s. 270) onlara *muavine asker* (yardımcı asker) de dendiğini ileri sürerken muhtemelen Beyrut'taki valiliği sırasında Mahmud Nedim Paşa'ya atıfta bulunmaktadır. Benim BOA'da yaptığım araştırma Kırım Savaşı söz konusu olduğunda asakir-i muâvine kelimeleriyle müttefik askerlerin kastedildiğini göstermiştir.
134 Extrait d'une lettre d'Amasia (Amasya'dan gelen bir mektubun özeti). BOA. HR. SYS. 1190/1, lef 3, 15 Haziran 1853.
135 Stratford'dan Mösyö Etienne Pisani'ye. BOA. HR. SYS. 1190/1, lef 1, 22 Haziran 1853.
136 BOA. HR. SYS. 1928/14, lef 2.
137 Selanik, 11 Temmuz 1853, BOA. HR. SYS. 1928/14, lef 1.
138 BOA. HR. TO. 219/50, 16 Temmuz ve 1 Ağustos 1853.
139 BOA. HR. SYS. 1345/41, 29 Ekim 1853.
140 BOA. İ. MMS. 3/107, lef 3, soru 15.
141 Hasan Yazıcı'nın istintakı, BOA. A. M... 15/18 lef 1, 15 Mayıs 1856.
142 BOA. A. MKT. NZD. 182/71, 22 Nisan 1856.
143 BOA. HR. MKT. 168/95, 4 Aralık 1956.
144 BOA. HR. SYS. 1347/18 lef 1, 2 Mart 1854.
145 BOA. HR. SYS. 1347/18 lef 2.
146 Yarbay Edward St. John Neale'den Stratford de Redcliffe'e, 12 Mart 1854. BOA. HR. SYS. 904/1 lef 125.
147 BOA. HR. SYS. 904/1, lef 130-131, 14 Mart 1854.
148 BOA. HR. SYS. 1347/21 ve HR. SYS. 220/18, 16 Mart 1854.
149 BOA. HR. TO. 220/16, 16 Mart 1854.
150 BOA. HR. SYS. 1347/28, lef 2, 21 Mart 1854.
151 BOA. HR. SYS. 904/1, lef 142, 23 Mart 1854. Bu mektubun Osmanlı Türkçesine bir tercümesi BOA. HR. SYS. 1347/28, lef 1'dedir. Tercümeyi yapan orijinal mektubun tarihinin 3 Mart olduğuna işaret etmektedir, ama bu bir yazım hatası olmalıdır.
152 BOA. HR. SYS 904/1, lef 170, 9 Nisan 1854.
153 BOA. HR. SYS. 1336/3, lef 1, 19 Nisan 1854.
154 George Palmer Evelyn, *A Diary of the Crimea*, Londra, 1954, s. 54, Reid tarafından *a.g.e.*, s. 246'da zikredilmiştir.
155 BOA. İ. DH. 296/18680.
156 *Takvim-i Vekayi*, 9 Şaban 1270. Transliterasyonu için *bkz.* Yapıcı, *a.g.e.*, s. 40-44.
157 BOA. HR. SYS. 904/1, lef 213-214, 9 Mayıs 1854.
158 BOA. HR. SYS. 904/1, lef 215-216, 14 Mayıs 1854.
159 "La Thessalie et les habitants sont traités par eux comme une terre conquise et une population ennemie. Les cris des chrétiens, victimes de ces désordres, retentiront avant peu dans toutes les capitales de l'Europe, et l'opinion publique, émue, irritée, accusera le gouvernement ottoman et ses alliés d'imprévoyance ou de partialité." BOA. HR. SYS. 1191/1, lef 34, 11 Haziran 1854.
160 BOA. HR. TO. 220/35, 15 Haziran 1854.
161 Redcliffe'den Reşid Paşa'ya, 29 Temmuz 1854. BOA. HR. SYS. 1191/1, lef 42. *Bkz.* Badem, *Savaştan Barışa*, s. 306-307'deki tebliğ.
162 Redcliffe'den Reşid Paşa'ya, 12 Ağustos 1854. BOA. HR. SYS. 1192/1, ek 24-25. *Bkz.* Badem, *Savaştan Barışa*, s. 307'deki tebliğ.
163 Mehmed İzzet Paşa'dan seraskere, 17 Mayıs 1855. BOA. HR. SYS. 1352/51.
164 Mehmed İzzet Paşa'dan seraskere, 24 Mayıs 1855. BOA. HR. SYS. 1352/61.
165 Vamık Paşa'dan Albay Walpole'e, 15 Mayıs 1855. (Suret) BOA. HR. SYS. 1352/71.
166 Şam meclisinin mazbatası, 17 Mayıs 1855. BOA. HR. SYS. 1352/49.

167 Albay Williams'dan Clarendon kontuna. Kars yakınlarındaki ordugâh, 26 Eylül 1854. PRMA, s. 30.
168 Duncan, *a.g.e.*, c. I, s. 277.
169 Abdi Paşa'nın ifadesi. BOA. İ. MMS. 3/107, lef 6.
170 BOA. HR. SYS. 1336/57, lef 1, 4 Ocak 1855. Erzurum'daki İngiliz konsolosluğundan gelen bir mektubun özetinin tercümesi. *A.g.e.*, lef 2: Sadrazamdan seraskere, 14 Mart 1855; ve seraskerin cevabı, 21 Mart 1855.
171 BOA. MVL. 275/19 ve 275/22.
172 Money, *a.g.e.*, s. 103-105; Skene, *a.g.e.*, s. 49-50. Karş. Reid, *a.g.e.*, s. 274-286. Beatson savaştan sonra kendini savunmak için yazdığı ve sınırlı çevreler için bastırdığı broşüründe emrindeki başıbozukların savaşmadan oturmaktan sıkıldıklarını ve onların yerinde hangi düzenli ordu olsaydı benzer sayıda uygunsuzlukların yaşanacağını yazmıştır. *Bkz.* Major-General W.F. Beatson, *The War Department and the Bashi Buzouks*, Londra: W. Clowes and Sons, 1856, (privately printed and not published).
173 BOA. HR. SYS. 1337/35, 19 Temmuz 1855, HR. SYS. 1353/33, 26 Temmuz 1855 ve HR. SYS. 1353/34, 29 Temmuz 1855. Ayrıca *bkz.* Skene, *a.g.e.*, s. 48-50; Money, *a.g.e.*, s. 103-106.
174 Money, *a.g.e.*, s. 103.
175 Meclis-i Vâlâ'nın ikinci kâtibi Midhat Efendi'ye verilen talimatların müsveddesi. BOA. HR. SYS. 1353/68, lef 1, 12 Eylül 1855.
176 BOA. HR. SYS. 1353/68, lef 2, 12 Eylül 1855.
177 *Bkz.* Fahrettin Kırzıoğlu, *a.g.e.*, s. 54.
178 Kurtoğlu, *a.g.e.*, s. 17-18. Kırzıoğlu, *a.g.e.*, s. 53.
179 OBKS, No. 19, 14 Temmuz 1855 tarihli, s. 58.
180 *Bkz.* Erdem, "Türkistan: Nerede, Ne Zaman?" *Toplumsal Tarih* 10 (58), İstanbul, Ekim 1998, s. 40. Ayrıca *bkz.* OBKS, s. 67.
181 BOA. İ. MMS. 8/312, 18 Eylül 1856.
182 Burak Onaran, "Kuleli Vakası hakkında 'başka' bir araştırma", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar 5*, İlkbahar 2007, s. 17. Onaran Şeyh Ahmed'in 3000 adamıyla savaşa katıldığından emin görünmektedir. Fakat onun zikrettiği arşiv belgesi (BOA. A. MKT. MHM. 58/60) Şeyh Ahmed'in Anadolu ordusuna getirmiş olduğu adamların gerçek sayısı hakkında bilgi vermemektedir. Anadolu ordusundaki başıbozuk liderleri arasında Şeyh Ahmed'in adına rastlamadım. Çok muhtemeldir ki 3000'den az adam toplamıştı. Onaran'ın 2009 tarihli doktora tezini ("A bas le Sultan...", Paris, EHESS) görmedim.
183 Uluğ İğdemir, *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara: TTK, 1937, s. 11.
184 *Bkz.* Davison, *a.g.e.*, (1973), s. 101.
185 Kurmay Yüzbaşı Frankini'den Rusya savaş bakanına, 17 (29) Ekim 1859. RGVİA. f. 450, op. 1, d. 60, ll. 81-87. Bu Yüzbaşı Frankini 1878'de Kars Rusya'nın eline geçtiği zaman tümgeneral rütbesinde Kars'ın askeri valisi oldu. *Bkz.* Candan Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, İstanbul: Birzamanlar, 2010.
186 BOA. İ. DH. 17361, 14 Temmuz 1853.
187 BOA. İ. DH. 302/19167, 7 Haziran 1854.
188 Kırzıoğlu, "Folk Traditions in Kars during the Last Six Turkish-Russian Wars on the Anatolian Front", *Kars and Eastern Anatolia in the Recent History of Turkey. Symposium and the Excavation*, Ankara: Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını, 1994, s. 152.
189 Yüksel Çelik, "Tanzimat Devri'nde Rüşvet-Hediye İkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 15, İstanbul 2006, s. 49.

Cengiz Kırlı, "Yolsuzluğun icadı: 1840 Ceza Kanunu, iktidar ve bürokrasi", *Tarih ve Toplum. Yeni Yaklaşımlar*, Güz 2006, s. 116.

190 Kırlı, *a.g.e.*, s. 117.

191 Çelik, *a.g.e.*, s. 38, 52.

192 Karal, "Rüşvetin Kaldırılması için Yapılan Teşebbüsler", *Tarih Vesikaları* 1, Haziran 1941, s. 57.

193 BOA. HR. SYS. 1191/1 lef 69-70.

194 Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'dan Sultan'a, 12 Kasım 1854. BOA. İ. MMS. 3/97, lef 3.

195 Bu paşaların sorguları ve ifadeleri için *bkz.* BOA. İ. MMS. 3/107 ve 5/170.

196 Duncan 1854 yılının başlarında müfettiş Hayreddin Paşa'nın "Kosmo"ya ceza olarak kendi fırınının "ekmeğini" yedirdiğini yazmaktadır. Fakat Kozma bu yaptıklarına Müşir Ahmed Paşa'nın onayı ile devam etmiş görünmektedir, çünkü Duncan Müşir'in [Zarif Mustafa Paşa] kendisinin Kozma'yı aynı suçtan dolayı 1854 yılının Mayıs ayında falakaya yatırdığını da yazmaktadır. *Bkz.* Duncan, *a.g.e.*, cilt 1, s. 115 ve cilt 2, s. 12. İstanbul'da görülen davası sırasında Zarif Paşa'ya Kozma da sorulmuştu ve o onu kendisinin dövdüğünü veya dövdürdüğünü ve bundan sonra onun işini daha düzgün yapmaya başladığını itiraf etmişti. Fakat Zarif Paşa başka fırıncıların büyük bir sermayeye ve bu işte uzun zamandan beri tecrübeye sahip olan Kozma'nınkiyle aynı fiyata ekmek veremediklerini de ileri sürüyordu. BOA. İ. MMS. 5/170 lef 9, soru 15.

197 BOA. A. M... 14/99. Anadolu orduy-ı hümayunu ekmekçibaşısı Kozma'nın istintaknamesi, 15 Mart 1856.

198 BOA. A. MKT. NZD. 182/71, 22 Nisan 1856.

199 Slade, *a.g.e.* (1867), s. 199.

200 Çelik, *a.g.e.*, s. 62.

SONUÇ
(Sayfa 387-397)

1 "The Russian Failure", *NYDT*, 11 Temmuz 1854, Marx, *a.g.e.*, s. 398'de. Türkçesi için *bkz.* "Rusya'nın Başarısızlığı", Marx Engels, *Doğu Sorunu [Türkiye]*, Ankara: Sol Yay., 2008, s. 408-410.

2 Bu savlar 7-8 Kasım 2006'da Moskova'da *Tsentr Natsionalnoy Slavı Rossii* (hükümete yakın bir vakıf olan Rusya'nın Milli Gururu Merkezi) tarafından "Rusya Halklarının ve Dünya'nın Kültürel Belleğinde Kırım Savaşı" (*Krımskaya Voyna v kul'turnoy pamyati narodov Rossii i mira*) başlığı ile tertip edilen bir konferansta dile getirilmişlerdi. *Bkz.* Candan Badem, "Unutulmuş Bir Hikâye: Kırım Savaşı", *Toplumsal Tarih* 156, İstanbul, Aralık 2006, s. 6.

3 *Bkz.* Richard G. Hovannisian (editör), *Armenian Karin/Erzerum*, Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2003, s. 147-187'deki James Reid'in makalesi.

4 Musurus'tan Reşid Paşa'ya, Londra, 15 Aralık 1853. BOA. İ. HR. 105/5151, lef 37.

5 Uyar ve Erickson, *a.g.e*, 353.

Kaynakça

Bu kaynakça Kırım Savaşı'nın bir bibliyografyası değildir, sadece kitapta geçen eserleri içerir.

A. Arşivler

Türkiye

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA).

A. AMD, A. DVN. MHM, A. M..., A. MKT. NZD, A. MKT. UM, HR. MKT, HR. SFR. 4, HR. SYS, HR. TO, İ. DH, İ. HR, İ. MMS, İ. MSM, İ. MTZ. 5, İ. MVL.

Deniz Müzesi Arşivi, İstanbul.

Genelkurmay ATASE Arşivi, Ankara. KH.

Rusya

Rossiyskiy Gosudarstvennıy Voenno-İstoriçeskiy Arhiv, Moskova (RGVİA).

Fond 450 (Turtsiya), Fond 481 (Voina 1853-1856 gg.), Fond 482 (Kavkaz), Fond 846 (Voenno-Uçenıy Arkhiv).

İngiltere

The National Archives (TNA), Londra. (Eski adı Public Record Office, PRO). FO 78, 195, 352.

The Rothschild Archive, Londra. Rothschild'in anlaşmasını yaptığı 1855 yılındaki Türk Borcu ile ilişkili belgeler.
National Army Museum (NAM), Londra. James A. Butler, Journal of Silistria 1854. 196803-45.

B. El Yazmaları

Arif Efendi. (Düyun-u Umumiye Başmüdürü). *1270 Rus Seferi.* İstanbul, Marmara Üniversitesi Fen Ed. Fak. Kütüphanesi, Yazma Eserler 11.
Kırım Harbi Hakkında Ruzname. Ankara, TTK Kütüphanesi, Yazma Eserler 119. Latin harfleriyle basımı için bkz. Erdoğan Keleş (haz.), *Kırım Harbi'ne Dair Notlar*, Ankara: TTK, 2013.

C. Yayımlanmış Belgeler

Adamov, E.; Kutakov, L. "İz istorii proiskov inostrannoy agenturı vo vremya Kavkazskih voyn", *Voprosı İstorii* 11, Moskova, Kasım 1950, s. 101-125.
Akarlı, Engin. *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnameleri.* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1978.
Akten zur Geschichte des Krimkriegs (AGKK), (ed.) Winfried Baumgart, Münih, Viyana: Oldenbourg Verlag, 1988 – 2006.
Aktı, Sobrannıe Kavkazkoyu Arheografiçeskoyu Komissieyu. (AKAK). Arhiv Kantselyarii Glavnonaçalstvuyuşçago. 12 cilt. Tiflis: Tipografiya Kantselyarii Glavnonaçalstvuyuşçago grajdanskoyu çast'yu na Kavkaze, 1866-1906.
Çhetiya, Şalva Karamanoviç. "Aphazetis samtavros istoriisatvis (1853-1856)", *Saistorio Moambe / İstoriçeskiy Vestnik* 15-16, Tiflis 1963, s. 123-263.
Omarov, Halat A. (ed.). *100 pisem Şamilya.* Mahaçkale: Dagestanskiy Nauçnıy Tsentr Rossiyskoy Akademii Nauk, 1997. Türkçesi için *bkz. Şeyh Şamil'in 100 Mektubu.* Mektuplar ve açıklama notları: DAM RBA [böyle yazılmış]. Çeviren: Dr. Fikret Efe. İstanbul: Şule Yayınları, Mayıs 2002.

Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı 1853-1856. (OBKS). Ankara: BOA Yayın Nu. 84, 2006 [Şubat 2007'de yayımlanmıştır].

Papers relative to Military Affairs in Asiatic Turkey and the Defence and Capitulation of Kars. Presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. (kısaca PRMA). Londra: Harrison and Sons, 1856. With a supplement (*Supplementary papers relative to ...*).

Şamil – Stavlennik Sultanskoy Turtsii i Angliyskih Kolonizatorov. Sbornik dokumentalnıh materialov. Pod redaktsiey Ş. V. Tsagareyşvili. Tbilisi: Arhivnoe Upravlenie MVD Gruzinskoy SSR, Gosizdat Gruzinskoy SSR, 1953.

Türkgeldi, Ali Fuat (1867-1935). *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye.* I. Cilt. Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960. İkinci basım 1987.

Zayonçkovskiy, Andrey Medardoviç (1862-1926). *Vostoçnaya Voyna 1853-1856 gg v svyazi s sovremennoy ey politiçeskoy obstanovkoy. Prilojeniya.* St. Petersburg, 1908.

D. Süreli Yayınlar

Ceride-i Havadis. İstanbul.

Daily News. Londra.

The Globe. Londra.

The Manchester Guardian. Manchester.

The Illustrated London Times. (ILN) Londra

Journal de Constantinople. İstanbul

Kavkaz. Kafkasya Genel Valiliği'nin resmi gazetesi. Tiflis (haftada iki defa).

Kavkazskiy Sbornik. Tiflis. Kafkas ordusu başkumandanının yayınladığı dergi.

Le Moniteur Universel. Paris.

Morning Advertiser. Londra.

Morning Chronicle. Londra.

Morning Herald. Londra.

The Observer. Londra.

Russkaya Starina. St. Petersburg, aylık dergi. 1870-1918.

The Sun. Londra.

Takvim-i Vekayi. İstanbul, resmî Osmanlı gazetesi.
The Times. Londra. Günlük gazete.
Voennıy Sbornik. St. Petersburg, aylık dergi.

E. Anılar, Günlükler, Kronikler, Gazete Makaleleri, Savaş Röportajı, Epik Şiirler ve Başka Birincil Kaynaklar

Ahmed Lütfi (Lutfi) Efendi. Bkz. Lütfi.
Ahmed Rıza Trabzoni. *Manzume-i Sivastopol*. Hazırlayan Veysel Usta. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
Amilahvari, Knyaz [İvan Giviç]. "İz zapisok knyazya Amilahvari", *Kavkazskiy Sbornik* XXVI, Tiflis: Tipografiya Ştaba Kavkazskago Voennago Okruga, 1907, s. 93-195.
Baratov, Knez. "Opisanie naşestviya skopişç Şamilya na Kahetiyu v 1854 godu", *Kavkavskiy Sbornik*, cilt I, Tiflis, 1876, s. 237-267.
Beatson, W. F. *The War Department and the Bashi Buzouks*, Londra: W. Clowes and Sons, 1856. (privately printed and not published).
Bentley, Nicolas (ed.). *Russell's Despatches from the Crimea 1854-1856*. Londra: Panther Books, 1970.
Blokada Karsa. Pisma oçevidtsev o pohode 1855 goda v Aziatskuyu Turtsiyu. Tiflis: Tipografiya kantselyarii namestnika Kavkazskago, 1856.
Blunt, John Elijah (1832-1915). *"Blunt Speaking". The Crimean War Reminiscences of John Elijah Blunt, Civilian Interpreter*. Ed. Dr Douglas J Austin. UK: Crimean War Research Society, Special Publication 33, 2007.
Borozdin, Korniliy Aleksandroviç (1828-1896). *Omer-paşa v Mingrelii. İz vospominaniy o Vostoçnoy voyne 1853-56 godov*. St Petersburg, 1873.
Buzzard, Thomas. *With the Turkish Army in the Crimea and Asia Minor. A Personal Narrative*. Londra: John Murray, 1915.
[Calthorpe, Colonel Somerset]. *Letters from Head-Quarters, or the Realities of the War in the Crimea. By an Officer on the Staff*. Vol. I. Londra: John Murray, 1856.

Cevdet Paşa (1822-1895). *Ma'rûzât.* Ed. Yusuf Halaçoğlu. İstanbul: Çağrı Yayınevi, 1980.

————*Tezâkir.* Ed. Cavid Baysun. 4 cilt. Ankara: TTK, 1991. Birinci basım 1953.

Czajkowski, Michal (Mehmed Sadyk Pasha) (1804-1886)."Zametki i vospominaniya Mikhaila Çaykovskago (Sadık-paşi)", *Russkaya Starina* 12, St. Petersburg, Aralık 1904, s. 558-594.

———— *Moje Wspomnienia o Wojnie 1854 Roku.* Varşova: Wydawnicstwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1962.

Dondukov-Korsakov, Knez A. "Vospominaniya o kampanii 1855 goda v Aziatskoy Turtsii", *Kavkazskiy Sbornik* I, Tiflis, 1876, s. 289-369.

Duncan, Charles. *A Campaign with the Turks in Asia.* Londra: Smith, Elder and Co., 1855. 2 vols.

Durand de Fontmagne, Baronne. *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul.* Tercüme eden Gülçiçek Soytürk. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977.

———— *Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul Günleri.* Türkçesi: İsmail Yerguz. İstanbul: İstiklal Kitabevi, 2007.

Hornby, Sir Edmund. *An Autobiography.* Londra: Constable & Co. Ltd., 1929.

Hornby, Mrs. Edmund [Emelia Bithynia Maceroni Hornby]. *In and Around Stamboul.* Philadelphia: James Challen & Son, [1858?]. Michigan Üniversitesi Kütüphanesi tarafından yeni baskısı yapılmıştır.

———— (Lady Hornby). *Constantinople during the Crimean War.* Londra: Richard Bentley, 1863.

———— *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul.* Çeviri: Kerem Işık. İstanbul: Kitap Yayınevi, Mart 2007.

Klapka, George. *The War in the East: From the Year 1853 till July 1855.* Translated by A. Mednyanszky. Londra: Chapman and Hall, 1855.

Kovalevskiy, Yegor Petroviç. (Eg. Kowalewski). *Der Krieg Russlands mit der Türkei in den Jahren 1853 und 1854 und der Bruch mit den Westmächten.* Leipzig: Verlag von Bernard Schlicke, 1869.

Lake, Henry Atwell (Colonel). *Kars and Our Captivity in Russia.* Londra: Richard Bentley, 1856.

———— *A Narrative of the Defence of Kars.* Londra: Richard Bentley, 1857.

Lane-Poole, Stanley. *The Life of the Right Honourable Stratford Canning: Viscount Stratford de Redcliffe.* 2 cilt. Londra & New York: Longmans, Green, and Co., 1888.

———— *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları.* Çev. Can Yücel. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1959. Ankara: Yurt Yayınları, 1988. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Leward, Frank. *Memorials.* Ed. Charles Bampton. Londra: Kegan Paul, Trench & Co., 1884.

Lihutin, Mihail D. (?-1882). *Russkie v Aziatskoy Turtsii v 1854 i 1855 godah.* St. Petersburg: Tipografiya tovarişçestva "Obşçestvennaya Polza", 1863.

Lütfi Efendi. *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi. C. IX.* Yayınlayan Prof. Dr. Münir Aktepe. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.

Marx, Karl. *The Eastern Question. A reprint of letters written 1853-1856 dealing with the events of the Crimean War.* Edited by Eleanor Marx Aveling and Edward Aveling. New York: B. Franklin, 1968. Londra: Frank Cass, 1969. İlk basımı Londra, 1897.

Marx Engels. *Doğu Sorunu [Türkiye].* Çeviren Yurdakul Fincancı. Ankara: Sol Yayınları, 1977. İkinci basım 2008.

Melek Hanım. Wife of H. H. Kibrizli-Mehemet-Pasha. *Thirty Years in the Harem.* Londra, 1872. Yeni basımı: NJ: Gorgias Press, 2005. Irwin C. Schick'in tanıtımıyla.

Melek Hanım. *Haremden Mahrem Hatıralar.* Fransızca'dan çeviren: İsmail Yerguz. İstanbul: Oğlak Yayınları, 1999.

Millingen, Frederick. *Bkz.* Osman Bey.

Moltke, Helmuth von. *Moltke'nin Türkiye Mektupları.* İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999.

Money, Edward. *Twelve Months with the Bashi-Bazouks.* Londra: Chapman and Hall, 1857. Yeni baskısı Adamant Media Corporation, (Elibron Classsics), 2005.

Muravyov, Nikolay Nikolayeviç. *Voyna za Kavkazom v 1855 godu.* 2 cilt. St. Petersburg: Tipografiya tovarişçestva "Obşçestvennaya polza", 1877.

Mustafa Zarif Paşa. Bkz. Zarifi Mustafa Paşa.

Müşavir Paşa. Bkz. Slade.

Nafiz Efendi. *Silistre Muhasarası.* İstanbul: Teodor Kasap Matbaası, 1290 [1873-74].

———— "Krepost Silistriya v 1854 godu", *Voennıy Sbornik* 106(12), 1875, s. 488-502. (Osmanlıcadan Rusçaya çeviri).

Oliphant, Laurence. *The Trans-Caucasian Campaign of the Turkish Army under Omer Pasha. A Personal Narrative.* Edinburgh and Londra: William Blackwood and Sons, 1856.

Osman Bey. (Mayor). "Vospominaniya 1855 goda. Sobıtiya v Gruzii i na Kavkaze", *Kavkazskiy Sbornik* II, Tiflis 1877, s. 143-214.

Öztelli, Cahit. *Uyan Padişahım.* İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976.

Paton, Archibald. *The Bulgarian, the Turk and the German.* Brüksel: Longman Brown, 1855.

Petrov, General Andrey Nikolayeviç. *Voyna Rossii s Turtsiey. Dunayskaya kampaniya 1853 i 1854 gg.* Cilt I. St. Petersburg, 1890.

Russell, William Howard. (The *Times*'ın muhabiri). *The British Expedition to the Crimea.* Revize edilmiş edisyon. Londra: G. Routledge & Co., 1858.

———— *Despatches from the Crimea 1854-1856.* Londra: Deutsch, 1966. Ayrıca *bkz.* Bentley, Nicolas.

Salname-i Devlet-i Aliyye 1268-1273.

Sandwith, Humphry. *A Narrative of the Siege of Kars.* Londra: John Murray, 1856.

Senior, Nassau William. *A Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginning of 1858.* Londra: Longman, Brown, Green, Longmans and Roberts, 1859.

Skene, James Henry. *With Lord Stratford in the Crimean War.* Londra: Richard Bentley and Son, 1883. Elibron Classics tarafından 2005 yılında yeniden basılmıştır.

Slade, Adolphus (1804-1877). *Turkey and the Crimean War. A Narrative of Historical Events.* Londra: Smith, Elder and Co., 1867.

———— *Türkiye ve Kırım Harbi.* Tercüme eden Ali Rıza Seyfi. İstanbul: Genelkurmay X. Ş., 1943.

———— *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları.* Çeviren ve hazırlayan Candan Badem. İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

The Annual Register or a View of the History and Politics of the Year 1853, cilt 95, Londra: F. & J. Rivington, 1854.

Zarifi Mustafa Paşa. Enver Ziya Karal (ed.), "Zarif Paşa'nın Hatıratı 1816-1862", *Belleten* IV, Ankara, 1940, s. 442-494.

F. İkincil Kaynaklar

F1. Genel Referans Kaynakları, Bibliyografyalar

Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya. İ. V. Bestujev-Lada, "Krımskaya Voyna".

Bozarslan, M. Emin (Osmanlıcadan çeviren). *Tarihteki İlk Türkçe Ansiklopedide Kürdistan ve Kürdler*, İstanbul: Deng Yayınları, 2001.

Cliff, David. *A Crimean War Bibliography.* West Yorkshire: Crimean War Research Society, 1987.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat.* Ankara: Aydın Kitabevi, 2002.

Encyclopedia Britannica. Article "Crimean War".

Katalog Knig o Krımskoy (Vostoçnoy) Voyne v fondah naucnoy biblioteki "Tavrika" im. A. H. Stevena. Krımskiy respublikanskiy kraevedçeskiy muzey. Krımskiy tsentr gumanitarnıh issledovaniy. Sostavitel N. N. Kolesnikova. Simferopol: Krımskiy Arhiv, 2005.

Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922).* İstanbul: The Isis Press, 1999.

Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmani.* 6 cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Redhouse, Sir James W. *A Turkish and English Lexicon.* İstanbul, 1890. Beyrut: Librairie du Liban, 1996.

Sovetskaya İstoriçeskaya Entsiklopediya. "Krımskaya voyna", cilt 8, Moskova, 1965, s. 196-203.

Şemsettin Sami. *Kamus ül A'lam.* Cilt 5. İstanbul: Mihran Matbaası, 1896.

The Turks. (Ansiklopedi). Cilt 4. Ankara: Yeni Türkiye, 2002.

Turan, Fikret. *The Crimean War 1853-1856. A Bibliography of Monographs.* İstanbul: The ISIS Press, 2000.

Zayonçkovskiy, Pyotr Andreyeviç (ed.). *İstoriya dorevolyutsionnoy Rossii v dnevnikah i vospominaniyah. Tom 2. Çast 1. 1801-1856.* Moskova: İzdatelstvo "Kniga", 1977.

F2. Kitaplar, Makaleler, Kitap İncelemeleri, Sempozyum Tebliğleri

Abdurrahman Şeref. *Tarih Söyleşileri (Müsahabe-i Tarihiye).* Sadeleştiren Mübeccel Nami Duru. İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1980.

Abu-Manneh, Butrus. *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876).* İstanbul: The Isis Press, 2001.

Acar, Kezban. *Resimlerle Rusya, Savaşlar ve Türkler.* Ankara: Nobel Yayınları, 2004.

Açba, Sait. *Osmanlı Devletinin Dış Borçlanması (1854-1915).* Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, 1995.

Adanır, Fikret. "Der Krimkrieg von 1853-1856", in *Handbuch der Geschichte Russlands, Band 2,* Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 2001, s. 1189-1250.

———— "Turkey's entry into the Concert of Europe", *European Review* 13(3), Londra, 2005, s. 395-417.

Ahmed Muhtar Paşa (Ferik). *Kırım Harbinde Silistre Müdafaası. 1853-54 Tuna Seferi.* Yay. Haz. Gültekin Yıldız, Fatih Tetik. İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Akar, Şevket K.; Al, Hüseyin. *Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim Komisyonları 1854-1856.* İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Kasım 2003.

———— "Dersaadet Bankası'nın tasfiyesi ve 1852 borçlanması", *Tarih ve Toplum. Yeni Yaklaşımlar* 4(244), İstanbul, Güz 2006, s. 149-207.

Aksan, Virginia. *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged.* Londra, NY: Pearson Longman, 2007.

Akün, Ömer Faruk. "Eski Bir Şeyh Şamil Destanı", in *Atsız Armağanı*, Erol Güngör ve diğerleri (eds.), İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1976, s. 17-59.

Akyıldız, Ali. *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası. Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri.* İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996.

———— *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı: Refia Sultan.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

———— "Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'nı Finansmanı: İç ve Dış Borçlanmalar", *Savaştan Barışa*, 2007, s. 11-18'de sempozyum tebliği.

Ali Haydar Emir [Alpagot]. "Kırım Harbinin Safahat-ı Bahriyesine Müteallik Vesaik-i Resmiye", *Risale-i Mevkute-i Bahriye,* cilt 4, numero 11-12, Eylül - Teşrin-i Evvel 1334 [Sept. - Nov. 1918], s. 529-545.

Ali Rıza Seyfi. "Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın Mavera-i Kafkas Seferi ve Kars Niçün Sükut Etti?", *Donanma Mecmuası*, 1327-1328, s. 2017-2022, 139-142.

Allen, W. E. D.; Muratoff, Paul. *Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921.* Cambridge: Cambridge University Press, 1953. Nashville: The Battery Press, 1999.

Anderson, M. S. *The Great Powers and the Near East (1774-1923).* Büyük Britanya: Robert Cunningham and Sons Ltd., 1970.

Anderson, Olive. "Economic Warfare in the Crimean War", *The Economic History Review*, New Series, 14(1), 1961, s. 34-47.

———— "Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt, 1854-55", *The Historical Journal* 7(1), 1964, s. 47-63.

———— *A Liberal State at War: English Politics and Economics during the Crimean War.* New York: St. Martin's Press, 1967.

Andıç, Fuat; Andıç, Süphan. *Kırım Savaşı. Ali Paşa ve Paris Antlaşması.* İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002.

Arbanasz, İldiko ve diğ. (ed.), *Macar Generalleri Osmanlı Hizmetinde.* Budapeşte: Macar-Türk Dostluk Derneği, 2013.

Averyanov, Pyotr İvanoviç (1867–1937). *Kurdı v voynah Rossii s Persiey i Turtsiey v teçenie XIX stoletiya.* Tiflis: Tipografiya Ştaba Kavkazskago voennago okruga, 1900.

Avyarov [böyle yazılmış!]. *Osmanlı-Rus ve İran Savaşları'nda Kürtler 1801-1900.* Osmanlıcadan tercüme eden: Muhammed (Hoko) Varlı (Xani). Ankara: Sipan Yayıncılık, 1995.

Badem, Candan. "The Treatment of the Crimean War in Turkish Historiography", *Vostoçnaya (Krımskaya) Voyna 1853-1856 godov: Novıe materialı i novoe osmıslenie*, cilt 1, Simferopol: Krımskiy Arhiv, 2005, s. 24-35.

———— "Kırım Savaşı'nın Osmanlı Toplumsal Yaşamına Etkileri", *Toplumsal Tarih* 133, Istanbul, January 2005; pp. 64-71.

———— "Rus ve Sovyet Tarih Yazımında Kırım Savaşı", *Toplumsal Tarih* 155, İstanbul, Kasım 2006, s. 16-23.

———— "Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı* Derlemesi", *Toplumsal Tarih* 160, İstanbul, Nisan 2007, s. 92-94.

———— "Kırım Savaşı Sırasında İsyanlar ve Asayiş Sorunları (1853-1856)", *Savaştan Barışa*, sempozyum tebliği, İstanbul: İ. Ü. Ed. Fak. Tarih Araştırmaları Merkezi, 2007, s. 285-327.

———— "Kırım Savaşı Esnasında Namık Paşa'nın Avrupa'da Borç Arayışı (1853-54)", *Toplumsal Tarih* 186, İstanbul, Haziran 2009, s. 68-75.

———— *The Ottoman Crimean War*, Leiden: Brill, 2010.

———— "Amiral Adolphus Slade'in Osmanlı Donanmasındaki Hizmetleri ve Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Gözlemleri", *Türkiyat Mecmuası*, cilt 21, Bahar 2011, s. 97-113.

———— "Sadyk Pasha in the Light of Ottoman Archives, 1848-1871", *The Crimean War 1853-1856. Colonial Skirmish or Rehearsal for World War? Empires, Nations, and Individuals* içinde, ed. Prof. Jerzy W. Borejsza, Varşova: Wydawnictwo Neriton; Instytut Historii PAN, 2011, s. 91-109.

———— "The Question of the Equality of Non-Muslims in the Ottoman Empire during the Crimean War", in *The Crimean War 1853-1856. Colonial Skirmish or Rehearsal for World War? Empires, Nations, and Individuals*, ed. Prof. Jerzy W. Borejsza, Warsaw: Wydawnictwo Neriton; Instytut Historii PAN, 2011, pp. 79-90.

Badsey, Stephen. *The War Correspondents. The Crimean War*. Gloucestershire: Alan Sutton, 1994.

Bailey, Frank Edgar. "The Economics of British Foreign Policy, 1825-50", *The Journal of Modern History* XII/4, Aralık 1940, s. 449-484.

———— *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge (Massachusetts), Londra: Harvard University Press, 1942.

Baumgart, Winfried. *The Crimean War, 1853-1856*. Londra: Arnold; New York: Oxford University Press, 1999.

Baykal, Bekir Sıtkı. "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıali", *Belleten* XXIII (90), Ankara, Nisan 1959, s. 240-266.

Berkok, İsmail. *Tarihte Kafkasya*. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958.

Besbelli, Saim [Emekli Denizci Albay]. *1853–1856 Osmanlı-Rus ve Kırım Savaşı (Deniz Harekâtı)*. Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Yayınları, 1977.

Bestujev, İgor Vasilyeviç. *Krımskaya Voyna 1853-56*. Moskova: İzdatelstvo AN SSSR, 1956.

Blanch, Lesley. *The Sabres of Paradise*. NY: Carroll & Graf Publishers, 1995.

Bogdanoviç, Modest İvanoviç. *Vostoçnaya Voyna 1853-1856 godov*. St. Petersburg: Tip. M. Stasiulieviça, 1877.

Budak, Mustafa. "1853-1856 Kırım Harbi Başlarında Doğu Anadolu-Kafkas Cephesi ve Şeyh Şamil". *Kafkas Araştırmaları* 1, 1988, s. 52-58, 132-137, 236-243.

———— "1853-1856 Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler". *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, 29-31 Mayıs 1995. Bildiriler*. İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996, s. 79-92.

Burçuladze, Yermolay Yevseyeviç. "Kruşenie Anglo-Turetskih Zahvatniçeskih Planov v Gruzii v 1855-1856 godah". *Voprosı İstorii* 4, Moskova 1952, s. 10-24.

——— *Qirimis omi da Sakartvelo*. Tiflis, 1960.

Burkay, Kemal. *Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan*. Cilt 1. İstanbul: Deng Yayınları, 1992. İkinci baskı, 1997.

Celil, Celile. *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Kürtler*. Rusça'dan çeviren Mehmet Demir. Ankara: Öz-Ge Yayınları, 1992.

Clay, Christopher. *Gold for the Sultan. Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*. Londra, NY: I. B. Tauris Publishers, 2000.

Curtiss, John Shelton. "The Army of Nicholas I. Its Role and Character", *The American Historical Review* 63(4), Temmuz 1958, s. 880-889.

——— *The Russian Army under Nicholas I, 1825-1855*. Durham, N.C.: Duke University Press, 1965.

Curzon, Robert. *Armenia: A Year at Erzeroom, and on the Frontiers of Russia, Turkey, and Persia*. New York: Harper & Brothers, 1854.

Çavlı, Emin Ali. *Kırım Harbi (Paris Muahedesi 1956)*. İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1957.

Çelik, Yüksel. "Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 15, İstanbul 2006, s. 25-64.

Çernışevskiy, N. G. "Rasskaz o Krımskoy Voyne (po Kingleku)", *Polnoe sobranie soçineniy*, t. X, Moskova: Gospolitizdat, 1951, s. 193-440. 26 Ekim 1863'te yazılmış.

Davison, Roderic. *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1963. New York: Gordian Press, 1973. Türkçe tercümesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*. İngilizceden tercüme eden Osman Akınhay. İstanbul: Papirus, 1997.

——— *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West*. Austin: University of Texas, 1990. Londra: Saqi Books, 1990.

———— *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms.* İstanbul: Isis Press, 1999.

Drujinin, N. M. "Spornıe voprosı Krımskoy voinı". Pisma v redaktsiyu. [Tarle'ye yanıt]. *İstoriçeskiy Jurnal* 4/140, İnstitut İstorii AN SSSR, Moskova 1945, s. 113-120.

Dubrovin, Nikolai Fyodoroviç. *İstoriya Krımskoy voynı i oboronı Sevastopolya.* 3 cilt. St. Petersburg: Tipografiya tovarişçestva "Obşçestvennaya Polza", 1900.

Edgerton, Robert B. *Death or Glory: The Legacy of the Crimean War.* Boulder, CO: Westview Press, 1999.

Eldem, Edhem. "Ottoman financial integration with Europe: Foreign loans, the Ottoman Bank and the Ottoman public debt", *European Review* 13 (3), Cambridge University Press, 2005, s. 431-445.

Engelhardt, Edouard. *Türkiye ve Tanzimat Hareketleri.* Türkçesi Ayla Düz. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976.

Erdem, Y. Hakan. *Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise 1800-1909.* Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press; New York: St. Martin's Press, 1996.

———— "Kırım Savaşı'nda Karadeniz Beyaz Köle Ticareti", *Savaştan Barışa*, 2007, s. 85-118'de sempozyum tebliği.

Fevzi. *Bkz.* Kurtoğlu, Fevzi.

Fortescue, John William. *A History of the British Army.* Cilt XIII (1852-1870). Londra: MacMillan, 1929. Londra: Naval & Military Press, 2004.

Gammer, Moshe. *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan.* Londra: Frank Cass, 1994.

———— "Shamil and the Ottomans: A Preliminary Overview", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi. Tebliğler. İstanbul 21-25 Ağustos 1989.* Ankara: TTK, 1990, s. 387-394.

Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. III. Cilt. 5. Kısım. 1793-1908.* Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978. Kırım Harbi için bakınız s. 450-466.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. *Selçuklular Döneminde Anadolu'ya Yapılan Akınlar - 1799-1802 Osmanlı-Fransız Harbinde Akka Kalesi Savunması - 1853-1856 Osmanlı - Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Gencer, Mustafa. "Alman Basınında Kırım Savaşı", *Savaştan Barışa*, 2007, s. 151-172'de sempozyum tebliği.

Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi.* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.

Geyrot, Aleksandr Fedoroviç. *Opisanie Vostoçnoy Voyni 1853-1856 gg.* St. Petersburg: Tipografiya Eduarda Goppe, 1872.

Goldfrank, David. "The Ottoman Empire and the Origin of the Crimean War: Sources and Strategies", *The Turks*, cilt 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 233-245.

Göçen, Hayreddin Nedim. *Bkz.* Hayreddin Bey.

Gövsa, İbrahim Alaettin. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi.* Cilt 1. [İstanbul]: Yedigün Neşriyat, tarihsiz.

Grebenşçikova, Galina A. *Rossiyskiy flot pri Nikolae I.* St. Petersburg: Ostrov, 2014.

Grigoryants, Vladimir Yervandoviç. "Vostoçnaya (Krımskaya) voyna i armyane", *İstoriçeskoe Nasledie Krıma* 6-7, Simferopol, 2004.

Gülsoy, Ufuk. *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni.* İstanbul: Simurg Yayınları, 2000.

Güran, Tevfik. "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi, Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841-1861", Türk Tarih Kurumu, *Belgeler* XIII (17), Ankara 1988, s. 213-364. Ayrıbasım: Ankara: TTK, 1989.

Gürel, A. Tevfik (Kur. Yzb). *1853-55 Türk-Rus ve Müttefiklerin Kırım Savaşı.* İstanbul: Askeri Matbaa, 1935.

Hakan, Sinan. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867).* İstanbul: Doz Yayıncılık, 2007.

Hale, William and Ali İhsan Bağış (eds.). *Four Centuries of Turco-British Relations.* North Humberside, UK: The Eothen Press, 1984.

Halfin, Naftula Aronoviç. *Borba za Kurdistan. (Kurdskiy vopros v mejdunarodnıh otnoşeniyah XIX veka)*. Moscow, 1963.

———— *XIX. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadeleler*. Ankara: Komal, 1976. İstanbul: Komal, 1992.

Halicz, Emanuel. *Danish Neutrality during the Crimean War (1853-1856): Denmark between the Hammer and the Anvil*. Odense: University Press of Southern Denmark, 1977.

Hayreddin Bey. *1270 Kırım Muharebesinin Tarih-i Siyasiyesi*. İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1326 [1910]. Yeni sadeleştirilmiş edisyon: *Kırım Harbi*. [Hazırlayan: Şemseddin Kutlu]. İstanbul: Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser, 1976.

Heinzelmann, Tobias. *Heiliger Kampf oder Landesverteidigung? Die Diskussion um die Einführung der allgemeinen Militärpflicht im Osmanischen Reich 1826-1856*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2004.

———— *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü, 1826-1856*. Çev. Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınları, 2009.

Henderson, Gavin B. "The Diplomatic Revolution of 1854: I The Four Points", *The American Historical Review* 43(1), Ekim 1937, s. 22-50.

Hüseyin Hüsnü. *Saika-i Zafer*. İstanbul: Maarif Vekâleti, 1292 [1876].

İbragimbeyli, Hadji Murat. *Kavkaz v Krımskoy Voyne 1853-1856 gg. i Mejdunarodnıe Otnoşeniya*. Moskova: Nauka, 1971.

İğdemir, Uluğ. *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*. Ankara: TTK, 1937.

İlgürel, Mücteba. "Rus Donanmasının Sinop Baskını", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 163-177.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Sadrazamlar*. 1. Cilt. İstanbul: Dergah Yayınları, 1981?

İnalcık, Halil; Quataert, Donald (eds.). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. Cilt II. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Jorga, Nicolae. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, cilt 5. Çeviri: Nilüfer Epçeli. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.

Karal, Enver Ziya. ""Rüşvetin Kaldırılması için Yapılan Teşebbüsler", *Tarih Vesikaları* 1, Haziran 1941, s. 45-65.

———— *Osmanlı Tarihi* V. Ankara: TTK, 1995.

Karasu, Cezmi. "Kırım Savaşı'nda Kontenjan Askeri", Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, 2000, s. 15-27.

Kaylan, Aziz [Derleyen]. *(Tarihimizin Unutulan Olayı) Kırım Savaşı (1853-1856). İstanbul:* Milliyet Yayın Ltd. Şti. Yayınları, 1975.

Kaynar, Reşat. *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat.* Ankara: TTK, 1991.

Kazgan, Gülten. *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.

Kennedy, Paul. *The Rise and Fall of The Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000.* New York: Vintage, 1989.

———— *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri.* Çeviren: Birtane Karanakçı. Ankara: İş Bankası Yayınları, 1990.

Khoon, Yahya. "The Naib and the Sadr-ı Azam: An Unpublished Letter from Muhammad Amin to the Grand Vizier", *Journal of Islamic Studies*, 2012, s. 1-12.

Kırımlı, Hakan. "Emigrations from the Crimea to the Ottoman Empire during the Crimean War", *Middle Eastern Studies* 44/5, Eylül 2008, s. 751-773.

———— "Krımskie tatarı i Osmanskaya imperiya vo vremya Krımskoy voynı", Jerzy W. Borejsza (ed.), *The Crimean War 1853-1856. Colonial Skirmish or Rehearsal for World War? Empires, Nations, and Individuals*, Varşova: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2011, s. 333-350.

Kırlı, Cengiz. "Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi", *Tarih ve Toplum. Yeni Yaklaşımlar* 4 (244), Güz 2006, s. 45-199.

Kırzıoğlu, Fahrettin. *100. Yıldönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi.* İstanbul: Işıl Matbaası, 1955.

———— "Folk Traditions in Kars during the Last Six Turkish-Russian Wars on the Anatolian Front", *Kars and Eastern Anatolia in the Recent History of Turkey. Symposium and the Excavation.* Ankara: Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi yayını, 1994, s. 147-162.

Kızıltoprak, Süleyman. "Egyptian troops in the Crimean War (1853-1856)", *Vostochnaya (Krymskaya) Voina 1853-1856 godov: Novye materialy i novoe osmyslenie.* Tom 1, Simferopol: Krymskiy Arkhiv, 2005, s. 48-55.

Kinglake, Alexander W. *The Invasion of the Crimea: Its Origin, and an Account of its Progress Down to the Death of Lord Raglan.* 6 cilt. New York, Londra: Harper, 1863-87.

Köremezli, İbrahim. "Turetskaya oborona na Dunayskom teatre voennıh deystviy 1853-1856", *Russkiy Sbornik* VII, Moskova, 2009, s. 273-295.

———— "Tuna'da Savaş, Osmanlı Ordusu ve Yerel Halk (1853-1856", *Kebikeç* 35, 2013, s. 33-53.

———— "Kırım Harbi Sırasında Rusya'daki Esir Osmanlı ve Müttefik Askerleri (1853-1856)", *Belleten* 77:280, Aralık 2013, s. 983-1029.

———— "Shpion vs. Casus: Ottoman and Russian Intelligence in the Balkans during the Crimean War (1853–56)", *Middle Eastern Studies* 50:2, 2014, s. 192-207.

Kunduh, Aytek. *Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi.* Haz. Tarık Cemal Kutlu. İstanbul: Gözde Kitaplar Yayınevi, 1987.

Kuneralp, Sinan. "Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus Paşa 1807-1891", *Belleten* XXXIV/135, Temmuz 1970, s. 421-435.

Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişikleri (1798-1919).* Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1970.

[Kurtoğlu], Fevzi (Yüzbaşı, Bahriye mektebi muallimlerinden). *1853-1855 Türk-Rus Harbi ve Kırım Seferi.* İstanbul: Devlet Matbaası, 1927.

Kütükoğlu, Mübahat. *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri.* Ankara: TTK, 2000.

Lambert, Andrew. *The Crimean War: British Grand Strategy against Russia, 1853-56*. Manchester: Manchester University Press, 1991. İkinci basım Londra: Ashgate, 2011.

Levy, Avigdor. "The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39", *International Journal of Middle East Studies* 2, 1971, s. 21-39.

——— "Formalization of Cossack Service under Ottoman Rule", in Gunther Rothenberg, Bela Kiraly and Peter Sugar (eds.), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century*, NY: Columbia University Press, 1982, s. 491-505.

Lewis, Bernard. "Slade on the Turkish Navy", *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları*, cilt 11, Harvard University, 1987, s. 1-10.

Malmîsanij, [Mehemed]. *Cızira Botanlı Bedirhaniler*. İstanbul: Avesta Yayınevi, 2000.

Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

Mawson, Michael Hargreave. *The True Heroes of Balaclava*. Kent, Bedford, Londra: Crimean War Research Society Publications, spiral ciltli baskı, 1996.

Morawitz, Charles. *Türkiye Maliyesi*. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1979.

Mordvinov, R. N. *Sinopskiy Boy*. Leningrad: Obşçestvo po rasprostraneniyu politiçeskih i nauçnıh znaniy, 1953. Stenogramma publiçnoy lektsii.

Mosse, Werner E. "How Russia Made Peace September 1855 to April 1856", *Cambridge Historical Journal* 11(3), 1955, s. 297-316.

Ochsenwald, William. "Muslim-European Conflict in the Hijaz: The Slave Trade Controversy, 1840-1895", *Middle Eastern Studies* 16, 1980, s. 115-126.

——— *Religion, Economy, and State in Ottoman-Arab History*. İstanbul: The ISIS Press, 1998.

Onaran, Burak. "Kuleli Vakası hakkında 'başka' bir araştırma", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar 5*, İlkbahar 2007, s. 17.

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Osman Bey, Mayor. "Vospominaniya o 1855 gode", *Kavkazskiy Sbornik*, cilt 2, 1877, s. 143-214.

Özcan, Besim. *Kırım Savaşı'nda Mali Durum ve Teb'anın Harb Siyaseti (1853-1856)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1997.

———— *Sinop Deniz Felaketi*. İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Deniz Basımevi, 2008.

Öztuncay, Bahattin (proje koordinatörü). *Kırım Savaşı'nın 150nci Yılı / 150th Anniversary of the Crimean War*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi, Aralık 2006.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*. Cilt 3. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1978.

Palmer, Alan W. *Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu*. Tercüme eden Meral Gaspıralı. İstanbul: Sabah Yayınları, 1999.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*. Ankara: Yurt Yayınları, 1984. Revize edilmiş edisyon: *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Poğosyan, Artaşes Mikayeli. "Ğrimi paterazmi Kovkasyan razmaçakatı yev hayeri masnaktsutyunı razmakan gortsoğutyunnerin", *Teğakagir Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi, Hasarakakan gitutyunner*, [Ermenistan SSC Bilimler Akademisi Belleteni, Toplumsal Bilimler], No 3, s. 47-68.

Pokrovskiy, Mihail N. (?-1932). *İstoriya Rossii v XIX veke*, tom III, çast 2-ya, otd. 1. Moskova: Br. A. i İ Granat i Ko., 1908. Moskova: Izdatel'stvo "Tsentrpoligraf", 2001.

———— *Diplomatiya i Voynı Tsarskoy Rossii v XIX Stoletii. Sbornik Statey*. Moskova: Krasnaya Nov, 1923.

Ponting, Clive. *The Crimean War. The Truth Behind the Myth*. Londra: Chatto & Windus, 2004; Pimlico, 2005.

Puryear, Vernon John. "New Light on the Origins of the Crimean War", *The Journal of Modern History* 3(2), Haziran 1931, s. 219-234.

———— *England, Russia, and the Straits Question, 1844-1856.* Berkeley: University of California Publications in History, 1931. Yeni baskı, Hamden: Archon Books, 1965.

———— *International Economics and Diplomacy in the Near East: A Study of British Commercial Policy in the Levant, 1834-1853.* Stanford University Press; Londra: H. Milford, Oxford University Press, 1935. Yeni baskı, Hamden: Archon Books, 1969.

Quataert, Donald. *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge & New York: Cambridge University Press, 1993.

Ralston, David B. *Importing the European Army.* Chicago & Londra: The University of Chicago Press, 1990.

Reid, James J. *Crisis of the Ottoman Empire. Prelude to Collapse 1839-1878.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000.

———— " 'How the Turks Rule Armenia' ", in Richard G. Hovannisian (ed.), *Armenian Karin / Erzerum*, Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2003, s. 147-187.

Riasanovsky, Nicholas V. *A History of Russia.* Oxford: Oxford University Press, 2000.

Rodkey, Frederick Stanley. "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-41", Part I, *The Journal of Modern History* 1 (4), Aralık 1929, s. 570-593; Part II, *The Journal of Modern History* 2 (2), Haziran 1930, s. 193-225.

———— "Ottoman Concern about Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856", *Journal of Modern History* 30(4), Aralık 1958, s. 348-353.

Rosenthal, Steven. "Foreigners and Municipal Reform in Istanbul: 1855-1865", *International Journal of Middle East Studies* 11(2), Nisan 1980, s. 227-245.

Royle, Trevor. *Crimea. The Great Crimean War 1854-1856.* Londra: Little, Brown and Company, 1999. İkinci Edisyon: Londra: Abacus, 2000.

Rudnytsky, Ivan Lysiak. "Michał Czajkowski's Cossack Project During the Crimean War: An Analysis of Ideas", in P. L. Rudnytsky

(ed.), *Essays in Modern Ukrainian History*, Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1987, s. 173-186.

Saab, Ann Pottinger. *The Origins of the Crimean Alliance*. Charlottesville: University Press of Virginia, 1977.

Sakaoğlu, Necdet; Akbayar, Nuri. *Sultan Abdülmecid. A Milestone on Turkey's Path of Westernization*. İstanbul: Denizbank Yayınları (Creative Yayıncılık Ltd), Ocak 2002.

Salih Hayri. *Kırım Zafernamesi - Hayrabat*. Hazırlayan Necat Birinci. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856). 22-23 Mayıs 2006. Bildiriler. İstanbul: İ. Ü. Ed. Fak. Tarih Araştırma Merkezi, 2007.

Sayar, Ahmed Güner. *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul: Der Yayınları, 1986.

Saydam, Abdullah. *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. Ankara: TTK, 1997.

Seaton, Albert. *The Crimean War. A Russian Chronicle*. Londra: B. T. Batsford Ltd, 1977.

Sevgen, Nazmi. *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri. Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi*. Yayına hazırlayanlar: Şükrü Kaya Sertoğlu - Halil Kemal Türközü [Erdal İlter]. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet; İnalcık, Halil (eds.). *Tanzimat*. Ankara: Phoenix, 2006.

Sezer, Hamiyet. "Ferhat Paşa'nın Kırım Savaşı Sırasında Kafkas Cephesindeki Osmanlı Ordusuna Dair Düşünceleri", *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, I, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2003, s. 75-85.

Shaw, Stanford J.; Shaw, Ezel Kural. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Cilt II. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1977.

Sinaplı, Ahmet Nuri. *Şeyhül Vüzera, Serasker Mehmet Namık Paşa*. İstanbul: Yenilik Basımevi, 1987.

Somel, Selçuk Akşin. *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908*. Leiden, Boston, Köln: Brill, 2001.

Sondhaus, Lawrence. *Naval Warfare, 1815-1914*. Londra & NY: Routledge, 2001.

Stavrianos, L. S. *The Balkans since 1453*. Londra: Hurst & Company, 2000.

Stepanov, Valeriy. "Krımskaya Voyna i ekonomika Rossii", Jerzy W. Borejsza (ed.), *The Crimean War 1853-1856. Colonial Skirmish or Rehearsal for World War? Empires, Nations, and Individuals*, Varşova: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2011, s. 275-298.

Süer, Hikmet. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. Osmanlı devri. Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekatı (1853-1856)*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1986.

Sveçin, Aleksandr Andreyeviç. *Evolyutsiya Voennogo İskusstva*. 2 cilt. Moskova-Leningrad: Voengiz, 1928.

Şahin, Hasan. "Kırım Harbi (1853-1856) öncesinde Erzurum vilayetinde ve Doğu Anadolu Kafkas sınırında meydana gelen karışıklıklar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 9, Erzurum, 1998, s. 159-164.

———— "Kırım Harbi'nde (1853-1856) Doğu Anadolu Cephesinde Cereyan Eden Muharebelerde Başı-Bozuk Birlikleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 49, Erzurum, 2013, s. 343-358.

Şener, Abdüllatif. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*. Ankara: İşaret, 1990.

Şeremet, Vitaliy İvanoviç; Semenov, L. S., "Vneşneekonomiçeskie svyazi Turtsii epohi Krımskoy voynı", *Vestnik Leningradskogo Universiteta* 14, vıpusk 3, 1973, s. 44-49.

———— (Hadji Murat İbragimbeyli ile birlikte), "Sovremennaya Turetskaya İstoriografiya Vostoçnoy (Krımskoy) Voynı", *Voprosı İstorii* 4, Moskova, Nisan 1977, s. 45-57.

Şimşek, Eyyub. "Kırım Savaşı'nın Trabzon Eyaletine Toplumsal Etkileri", *History Studies* 5/5, Eylül 2013, s. 273-291.

Şimşir, Bilal. "Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları". *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri. Bildiriler.*

Ankara, 13-14 Mart 1985, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987, s. 77-91.

Şkedya, Oleg P. "Turetskaya armiya v Krımskoy kampanii", *Vostoçnaya (Krımskaya) Voyna 1853-1856 godov: Novıe materialı i novoe osmıslenie*, cilt 1, Simferopol: Krımskiy Arhiv, 2005, s. 78-90.

Tansel, Fevziye Abdullah. "Yardıma Koşan Manevi Ordu ve Kırım Harbi (1853-56)". *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 16(3), Temmuz 1987, s. 25-41.

———— "1853-1856 Kırım Harbi'yle İlgili Destanlar", *X. Türk Tarih Kongresi. Ankara: 22-26 Eylül 1986. Kongreye Sunulan Bildiriler*, V. Cilt, Ankara: TTK, 1994, s. 1977-2009.

Tarle, Yevgeniy Viktoroviç. *Krımskaya Voyna*. 2 cilt. Moskova: İzdatelstvo AN, 1943, 1950. Moskova: İzografus & Eksmo, 2003.

Temperley, Harold. "The Last Phase of Stratford de Redcliffe", *The English Historical Review* 47(186), Nisan 1932, s. 216-259.

———— "Stratford de Redcliffe and the Origins of the Crimean War", Part I, *The English Historical Review* 48(192), Ekim 1933, s. 601-621. Part II, agy, Nisan 1934, s. 265-298.

———— *England and the Near East : the Crimea*. Londra: Longmans, Green and Co. Ltd., 1936. Londra: Frank Cass, 1964.

Timm, Vasily (Georg Wilhelm). *Russkiy Hudojestvennıy Listok*. St. Petersburg, 1853, 1854, 1855, 1856.

Toledano, Ehud. *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression*. NJ: Princeton University Press, 1982.

Tozlu, Selahattin. "Kırım Harbi'nde Kars'ı Anlatan Kayıp Bir Eser: Muzaffer-Name", *Akademik Araştırmalar* 1(2), Erzurum, Güz 1996, s. 123-144.

Troubetzkoy, Alexis. *A Brief History of the Crimean War*. New York: Carroll & Graf, 2006.

Turgay, A. Üner. "İane-i Cihadiyye: A Multi-Ethnic, Multi-Religious Contribution to Ottoman War Effort", *Studia Islamica* LXIV, s. 115-124.

Türkgeldi, Ali Fuat (1867-1935). *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye.* 3 cilt. Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1957-60. İkinci edisyon 1987.

Türk, İbrahim Caner. *Kırım Harbi Esnasında Osmanlı İran Münasebetleri.* İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2013.

Ubicini, A. [Jean Henri Abdolonyme]. *La Turquie Actuelle.* Paris: Librairie de L. Hachette et Cie, 1855.

Urquhart, David. *Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization, ... Prospects of English Commerce in the East, etc.* Londra, 1833.

Uyar, Mesut; Erickson, Edward. *Osmanlı Askeri Tarihi.* İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Velay, A. du. *Türkiye Mali Tarihi.* Ankara: Maliye Bakanlığı Yayınları, 1978.

Vernadsky, George. *A History of Russia.* Yale: Yale University Press, 1969.

Wason, David. *Battlefield Detectives: What Really Happened on the World's Most Famous Battlefields.* Londra: Granada Television Production, 2003.

Yamauchi, Masayuki. "Sheikh Shamil and the Ottoman Empire in the Period of the Crimean War. Enlightened by the ATASE Archives in Ankara", *Orient* XXII, Tokio, 1986, s. 143-158.

Yavuz, Celalettin (Dr. Dz. Kur. Kd. Albay). *Osmanlı Bahriyesi'nde Yabancı Misyonlar.* Kasımpaşa, İstanbul: İst. Dz. İk. Grp. K.'lığı Basımevi Müdürlüğü, [200-?].

Yıldız, Mehmet. "1856 Islahat Fermanına Giden Yolda Meşruiyet Arayışları (Uluslararası Baskılar ve Cizye Sorununa Bulunan Çözümün İslami Temelleri)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 7, İstanbul, Güz 2002, s. 75-114.

Yıldız, Netice. "İngiliz Basını ve Arşiv Belgeleri Işığında Kırım Savaşı ile İlgili Bazı Sosyal Etkinlikler", *Tarih ve Toplum* 103, Temmuz 1992, s. 24-29.

Yılmaz, Özgür. "Erzurum Fransız Konsolosu Challaye'nin Kırım Savaşı Döneminde Askeri İstihbarat Faaliyetleri (1853-54)", *Journal of History Studies* 7/4, Aralık 2015, s. 157-174.

Zaklitschine, S. de. *Kars et le Général Williams. Réponse au Livre Bleu.* Malta, 1856.

Zayonçkovskiy, Andrey Medardoviç. *Vostoçnaya Voyna 1853-1856 gg v svyazi s sovremennoy ey politiçeskoy obstanovkoy.* Tom I-II. St. Petersburg, 1908-1913. 4 cilt. St. Petersburg: Poligon, 2002. 2 cilt, ikinci cilt 2 kısım. Simferopol: Krımskiy Arhiv, 2005. 2 cilt.

F3. Yayımlanmamış Doktora ve Yüksek Lisans Tezleri

Akyüz, Fatih. *Kırım Savaşı'nın Lojistiğinde İstanbul'un Yeri.* Yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi, 2006. Danışman: Zekeriya Kurşun.

Budak, Mustafa. *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi.* Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, 1993. Danışman: Mehmet Saray.

Kantarcı, Şenol. *Kars Tabyalarının İnşası.* Yüksek lisans tezi. Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1997. Danşman: Muammer Demirel.

Karasu, Cezmi. *Kırım Savaşı Sırasında Osmanlı Diplomasisi (1853-1856).* Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, 1998. Danışman: Yavuz Ercan.

Keleş, Erdoğan. *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.

Köremezli, İbrahim. *The Place of the Ottoman Empire in the Russo-Circassian War (1830-1864).* Yüksek lisans tezi. Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara, 2004.

——— *Ottoman War on the Danube: State, Subject and Soldier (1853-1856).* Doktora tezi. Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara, Aralık 2013. Danışman: Hakan Kırımlı.

Şahin, Hasan. *1855 Erzurum Harekâtı.* Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1995. Danışman: Enver Konukçu.

Şimşek, Eyyub. *Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri ve Kırım Savaşı (1853-1856).* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, 2013.

Şimşek, Veysel. *Ottoman Military Recruitment and the Recruit: 1826-1853.* Yüksek lisans tezi. Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara, 2005.

Taşkın, Figen. *Kırım Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Ekonomik Etkileri ve İaşe Sorunu.* Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, 2007. Nezaretçi: Toktamış Ateş.

Yapıcı, Hakkı. *Takvim-i Vekayi'de Kırım Harbi (1853-1856).* Yüksek lisans tezi. Danışman: Besim Özcan. Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1999.

Yıldız, Mehmet. *1856 Islahat Fermanının Tatbiki ve Tepkiler.* Doktora Tezi. Danışman: Kemal Beydilli. İstanbul Üniversitesi, 2003.

DİZİN

Abbas Paşa, 10, 77, 305, 395
Abdi Paşa, Çırpanlı, (Müşir Abdülkerim Nadir Paşa), 10, 35, 48, 100, 136, 141, 142, 145-152, 155-158, 160-162, 165, 179, 180, 222, 246, 250, 363, 364, 372, 382
Abdulmuttalib Efendi (Mekke Emiri), 339-341
Abdurrahman Paşa, Mirliva, 205, 209, 210, 214, 215
Abdülmecid, Sultan, 27, 46-48, 50, 69-71, 74, 82, 95, 123, 127, 132, 140, 232, 277-280, 285, 286, 299, 317, 375-377, 379, 396
  Gürcü ve Çerkes köle ticareti üzerine fermanlar, 92, 141, 333, 335, 336, 367
  İngiliz ve Fransız elçiliklerinde balolar, 318, 319
Aberdeen, Lord, 28, 66, 71, 169, 265, 272, 291, 294, 306
Abu Manneh, Butrus, Abdülmecid 46
Ahmed Paşa, Bahriye Feriki, Kayserili, 107, 186
Ahmed Paşa, Tunus valisi, 77, 305, 379
Ahmed Paşa, Ferik, Nazır/Tacirli, 96, 97, 100, 123, 125, 136, 145, 147, 166, 246, 247
Ahmed Paşa, Mirliva, 100, 118, 224, 228
Ahmed Rıza Trabzoni, 49
Ahmed Cevdet Paşa, *bkz.* Cevdet Paşa
Ahıska muharebesi, 15, 58, 145, 150, 151, 154-156, 160, 162, 164, 229, 241, 334, 337, 363
Aleksandr, Sırbistan prensi, 77
Aleksandr II, Rusya imparatoru, 26, 60, 266, 271
Ali Mahir Bey, Miralay, 117
Âli Paşa, Mehmed Emin, 9, 10, 17, 30, 46, 47, 70, 72, 82, 87, 91, 100, 106, 111, 127, 132, 137, 166, 180, 183, 184, 223, 237, 242, 250, 266, 267, 269, 271, 273, 280, 287, 307, 327-329, 341, 396
Ali Paşa, Mirliva, 145, 151-153, 200
Ali Fethi Paşa, 287, 312
Ali Rıza Paşa, Ferik, 153
Andronikov, General Knez, 151, 157, 202, 208
Anrep, General Kont, 101, 165-167
Ardahan, 99, 136, 137, 139, 140, 143, 145, 146, 154, 157, 229, 247, 269, 359
Arif Efendi, Şeyhülislam, 91, 266, 287, 305, 327, 341
Arif Hikmet Bey Efendi, Şeyhülislam, 92, 305, 330
Aristarki, Nikolaos, Rum patrikhanesi logofeti, 74
Asakir-i muvazzafa, *bkz.* başıbozuklar
asker maaşları, 52, 53, 77, 150, 163, 165, 180, 182, 206, 219-221, 234, 236-240, 264, 281, 282, 303, 311, 325, 349, 359, 362, 371, 377, 382, 390, 394, 406, 435
Averyanov, General Pyotr İ., 27, 349, 352, 357
"Avrupa'nın hasta adamı", 61, 66, 67, 68
Ayvazovskiy, İvan, 120, 121

Babıâli, (tüm metinde birçok yerde)
Balaklava muharebesi, 34, 40, 43, 246, 256, 258, 260, 263, 264
Baltazzi, Theodore, 299, 312
Başgedikler muharebesi, 15, 53, 142, 145, 150, 154, 156-160, 162, 164, 179, 347, 348, 390
başıbozuklar, 43, 52, 54, 100, 138, 143, 144-148, 152, 154, 155-157, 162, 167, 183, 202, 203, 208-214, 229, 230, 236-238, 252, 253, 269, 281, 353, 360-362, 365-369, 371, 374, 392
  ve kafa kesme, 151, 175, 363, 366
  Kürekdere muharebesinde, 204
  Kürt başıbozukları, 148, 157, 159, 161, 201, 203, 220, 343, 347-349, 372
Bayezid, 13, 100, 101, 136, 137, 140, 164, 202-204, 208, 209, 212-214, 219, 220, 230, 244, 348, 353, 366, 372, 373

Bayındır muharebesi, 145, 147-150, 155, 164, 363, 364
Beatson, Yarbay/Albay/General, 236, 237, 373
Behbutov, General Knez Osip, 13, 35, 148, 149, 157, 202, 208, 209, 211, 228, 349, 353, 358, 390
Bedirhan Bey (Paşa), 27, 42, 43, 345, 346, 352
Behçet Efendi (Behçet Paşa), 142, 186, 187, 191
Benedetti, Vincent, 71, 190, 204, 334
Black, Mr. J.N. (Galata sarrafı), 301, 303
Blunt, John, 34, 258, 262
Boğazlar Anlaşması (1841) 45, 76, 89, 170
Borç kontrol komisyonu, 18, 271, 281, 302, 307-310
Boyacıköy Antlaşması, 176
Brant, James, 217, 218, 221, 249
Buol-Schauenstein Kont, 65, 78, 168-170, 266, 272

Canning, Stratford, *bkz.* Lord Stratford de Redcliffe
Cevdet Paşa, 6, 7, 12, 16, 32, 40, 41, 43, 48, 82, 87, 176, 269, 277-279, 285, 319, 320, 324, 325, 329, 330, 339, 340, 342, 396
  Şamil ve Çerkesler hak., 200
Champoiseau, Charles, 198
cizye, 49, 322-324, 327, 389
Clarendon, Lord, 39, 75, 80, 89, 111, 130, 143, 161, 199, 206, 207, 216, 217, 221, 223, 224, 226, 236, 243, 245, 246, 249, 271, 292, 293, 295-297, 301, 302, 306, 309, 310, 325, 326, 328, 338, 342, 353
Czajkowski, Michal (Sadık Paşa), 8, 37, 38, 50, 97, 138, 326
Czartoryski, Adam, 50

Çerkesler, 21, 30, 35, 50, 81, 108, 128, 139, 141, 142, 144, 184-191, 194, 198-201, 216, 250, 273, 334, 336, 389
Çetate, 97, 104, 165-167

Dannenberg, General Pyotr, 23, 102-104, 264
Divan-ı Harp, 13, 146, 359, 360
Dört Nokta, 266, 271, 320, 321
Dundas, Admiral, 71, 107, 111, 121, 183, 186-188
Durand, François (Galata sarrafı), 301, 303

Engels, Friedrich, 21, 33, 60, 118, 119, 154, 155, 161, 265, 390
Ereğli, 113, 125, 128, 177, 331
Ereğli, 108, 113, 118, 128, 129
Esnan, 178, 256
Ethem Bey, Kaimmakam, 117

Feyz-i Bari, 108, 117, 128
firarlar, 117, 153, 159, 160, 164, 167, 183, 206, 211, 212, 233, 241, 249, 250, 349, 356, 359, 360, 364, 382
Fransa, savaş ilanı, 165, 168, 169
Fransa, Batum kons., 192
  Erzurum kons., 153, 159, 215, 343
  Musul kons., 352, 357
  Trabzon kons., 215
Fuad Efendi (Paşa), 9, 30, 36, 47, 70, 71, 82, 91, 172, 242, 267, 275, 307, 327-329, 338, 341, 358, 380

Galata sarrafları, 278, 283, 285, 286
Gavur Dağı, 328
gayrimüslimlerin eşitliği, 320, 328, 377, 389, 390
Gika (Ghyka), Prens, Boğdan Hospodarı, 77
Gürcü milisi, 151, 155, 202, 208, 250, 251
Goldsmid, Baron Sir Isaac Lyon, 294, 301, 303
Gorçakov, General Mihail, 21, 48, 77, 94, 101-104, 167, 175, 266, 390, 393
Gözleve, 11, 13, 15, 16, 24, 81, 240, 243, 246, 255, 264, 265, 267-269, 400, 439
Gromonosets, 70, 75
Guyon, General Richard, (Hurşid Paşa), 10, 100, 138, 162, 394, 418, 432
Gürel, Tevfik, 13, 16, 401, 425, 430

Halil Efendi, Mülazım, 117, 446
Hamelin, Amiral, 107, 111, 121, 186-188
Hamid Bey (Mihail Şervaşidze), 194-199, 428
Hasan Bey, Binbaşı Yalovalı, 117
Hasan Paşa, Mısırlı, Mirliva, 108, 210, 211
Hasan Paşa, Mirliva, 151, 256
Hasan Rıza Paşa, Serasker, 100, 124, 137, 142, 174, 180, 183, 189, 223, 245, 396

Hasan Yazıcı, 156, 157, 159, 353, 364, 366, 373
Hayreddin Bey, 12, 15
Hayreddin Paşa, Zaptiye Müşiri Mehmed, 151, 179, 334, 364, 454
Hilliers, General Louis-Achille Baraguey d', 95, 121, 130, 369
Kutsal Yerler, 12, 36, 62, 63, 67, 69, 72, 73, 76, 80
Hornby, Leydi, 309, 310, 318, 35
Hornby, Sir Edmund Grimani, 23, 35, 36, 309, 311, 312, 318
Hurşid Paşa, *bkz.* Guyon
Hurşid Reis, Arhavi, 333
Hüseyin Avni Paşa, 97
Hüseyin Paşa, Mirliva, 125, 127, 128 129, 156, 204, 221
Hüseyin Paşa, Riyale, 108, 111, 112, 117
Hüseyin Paşa, Sinop Kaymakamı, 124

Islahat Fermanı, 14, 17, 23, 47, 272, 273, 320, 327, 329-331, 376, 385, 388, 389, 397, 446

iane-i askeriyye, 327
iane-i harbiye, 304, 393
ihracat yasakları, 24, 57, 341
İngiltere, İskenderiye konsolosluğu, 77
Şam kons., 362, 370
Edirne kons., 365, 366
Erzurum kons., 141, 161, 163, 215, 217, 218, 221, 249, 337, 347, 365, 373
Selanik kons., 362, 368, 369
Varna kons., 365
Yezdanşêr isyanındaki rolü, 351-358
İngur muharebesi, 35, 251, 252
İnkerman muharebesi, 264
İran, 24, 27, 31, 58, 62, 65, 82, 83, 90, 149, 203, 217, 219, 227, 239, 343, 344, 347, 348, 353, 371, 450
İsmail Paşa, Ferik Çerkes, 96, 100, 101, 160, 166, 185, 270, 385
İsmail Rahmi Paşa, Halep valisi, 238, 435
İzzeddin Şir, *bkz.* Yezdanşêr

Kabuli Efendi, 302, 327
Kafkas cephesi, 16, 19-21, 23, 31, 52, 61, 101, 135, 136, 139, 159, 160, 162, 179, 216, 389, 391, 393
Kamil Paşa, 339, 340, 385
Kapudan Paşa, 48, 91, 106, 110, 121, 123, 124, 127-129, 186, 269, 414, 417
Karapapak gönüllüler, 148, 208, 220, 229
Kars, (tüm metinde birçok yerde)
Kasım Ağa, 220, 349, 363
Kerim Paşa, Müşir (Baba Kerim), 9, 11, 155, 204, 209, 210, 221, 248, 253
Kırım, (tüm metinde birçok yerde)
kiliseler, onarım ve inşa ruhsatları, 322, 331
Klapka, General, 138, 216, 217, 405, 432
Kmety, General György, (İsmail Paşa), 8, 26, 37, 100, 138, 201, 204, 210, 248, 252, 364, 431
kolera, 188, 189
Kornilov, Amiral, 29, 70, 113, 114, 116, 256
Koszta, Martin meselesi, 83, 411
Kozma, ekmekçi, 383, 384, 454
kölelik ve köle ticareti, 10, 22, 23, 53, 60, 143, 144, 155, 200, 225, 228, 251, 286, 324, 332-341, 347, 352, 363, 389, 396, 412, 420, 426, 433, 447, 448
Kuleli vakası, 376, 453
Kürdistan, 45, 95, 140, 343-347, 350, 353, 357, 449, 451
Kürtler, 27, 98, 148, 157, 159, 201, 229, 318, 344, 346, 348, 349, 352, 353, 358, 422, 449, 450
Kurtoğlu, Fevzi, 12, 41, 375, 412, 415, 420, 425, 430
Küçük Kaynarca Antlaşması, 62, 72
Kürekdere muharebesi, 13-15, 35, 204, 205, 208, 211, 212, 215-217, 222, 350, 364, 390, 394, 422, 451

La Cour, Edmond de, Fransız elçisi, 73, 79, 89, 95, 110
Légion Polonaise, 50, 138
Leward, Frank, 315
Lhuys, Edouard Drouyn de, 7, 89, 267, 288, 289, 298
Longworth, John, 142, 198, 199, 429
Loris-Melikov, Albay Mihail, 208, 229, 349
Lütfi Efendi, vakanüvis, 6, 7, 103, 104, 117, 181, 228, 284, 290, 291, 299, 304, 443
Lyons, Amiral Edmund, 186, 189, 244

Macar subaylar, 50, 138, 162
Mahmud II, reformlar, 48, 105, 285, 344

Mahmud Paşa, Kapudan, 91, 106, 110-112, 114, 121, 124-129, 222, 417, 426
Mansur Bey, 351, 355-358
Marx, Karl, 21, 22, 33, 265
Meclis-i Âli-i Tanzimat, 327, 380, 394
Meclis-i Bahriye, 126
Meclis-i Mahsus, 73, 124, 127, 327
Meclis-i Umumi, 79, 90, 131, 304, 332
Meffray, Albay Kont Charles de, 205, 208, 210, 213, 215, 216
Megrelistan, 195, 198, 251, 252
Mehmed Ali Paşa, Serasker, Damad, 30, 47, 79, 87, 90, 92, 106, 127, 137, 166, 180, 183, 184, 223, 269, 280, 287, 304, 396, 411
Mehmed Paşa, Kavaklı, 13, 355, 356
Mehmed Emin Paşa, Kıbrıslı, Sadrazam, 124, 192, 285, 328, 335, 382, 396, 428
Mehmed Paşa, Vanlı, 215
Mehmed Reşid Paşa, Bağdat valisi, 239
Melek Hanım, 9, 285
Menşikov, Aleksandr Sergeyeviç, 4, 10, 13, 16, 17, 23, 27, 47, 64, 69-76, 91, 102, 113, 114, 121, 143, 168, 254, 255, 256, 264-266, 333, 390, 391, 408, 409, 415
Mesud Giray, 81
Meyendorff, Baron, 76, 170, 171
Mısır filosu, 104, 107, 108, 114, 117, 186, 256
Minié tüfekleri, 220, 247, 250, 255, 265, 281, 395, 432, 433
Muhammed Emin, Naib, 9, 108, 141, 185, 194, 200, 427, 428
Muravyov, General Nikolay N., 10, 25, 26, 197, 226, 228-231, 247-249, 252-254, 349, 357, 390, 433, 434, 436, 450
Musa Hulusi Paşa, Ferik, 100, 172
Musa Safveti Paşa, 287, 300
Mustafa Naili Paşa, Giritli, Sadrazam, 75, 87, 123, 140, 166, 185, 287, 288, 290, 300, 304, 330, 343, 411, 416
Mustafa Paşa, Bahriye Feriki, "İngiliz", 100, 108, 112, 113, 120, 123-126, 128, 129, 180
Mustafa Paşa, Müşir Alyanak, 8, 9, 100, 194, 195, 202, 336, 338, 429
Mustafa Raşid Paşa, Mirliva, 206
Mustafa Zarif Paşa, *bkz.* Zarif Mustafa Paşa
Musurus, Kostaki, 17, 75, 84, 86, 130, 133, 170, 288, 291, 293-296, 298, 299, 307, 330, 392
Müttefik filolar, 110, 111, 122, 130, 134, 176, 177, 183, 187, 188, 190, 270

Nahimov, Amiral, 29, 113-116, 133, 256, 378, 400, 415, 416
Namestnik, 139
Namık Kemal, 11, 376, 378, 393, 399
Namık Paşa, Mehmed, 16-18, 29, 30, 39, 123, 286-294, 296-300, 304, 393, 442, 443
Napoléon III, 63-65, 90
Nesselrode, Kont Karl, 24, 32, 66, 69, 76, 176
Newcastle Dükü, 198, 199, 266, 389
Nikolay I, 2, 16, 26-29, 32, 48, 58, 64, 67, 94, 139, 149, 168, 170, 194, 266, 390, 407
Novosilskiy, Amiral, 114

Odesa, 54, 61, 70, 75, 171, 415, 421, 437
Oltaniçe muharebesi, 102-104, 375
Orbeliani, General Knez, 148, 149, 159, 192, 421
Osman Bey, Binbaşı, 8, 9, 420, 428, 434
Osman Paşa, Patrona, 9, 108, 111, 112, 114, 115, 117, 121, 415
Osman Çavuş, İstanbullu, 378, 379
Osten-Sacken, Albay, 54, 281, 405
Osten-Sacken, Kont, Odesa valisi, 54, 171
Osmanlı ordusu, 6, 7, 26, 36, 52, 159, 176, 202, 251
  Anadolu ordusu, 136, 303, 349, 394, 395
  alaylı mektepli düşmanlığı, 48, 106, 137, 220, 395
  topçu, 51, 149, 159, 220
  Batum ordusu, 8, 9, 13, 40, 100, 134, 141, 142, 144, 180, 183, 192, 194-197, 202, 233, 249, 250, 303, 336, 434
  esirlerin süngülenmesi, 166
  hastalıklar, 382
  reform, 260, 261
  Kırım'daki sıkıntılar, 263, 324
  Rumeli ordusu, 98, 303
Osmanlı donanması, 37, 54, 56, 70, 104-107, 111, 112, 115, 124, 130, 134, 176, 186-188, 190, 191, 414, 415

Osmanlı kamuoyu, 3, 83, 86, 88, 374, 376, 393
Osmanlı mali bunalımı, 106, 275, 285, 309, 312
1854 ve 1855 dış borçları, 18, 29, 283, 284, 301, 312
bütçe ve gelirler, 105, 206, 278, 281-283, 285, 286, 308, 347, 379
vergiler, 17, 57, 231, 248, 273, 275-278, 282, 284, 289, 290, 297, 298, 304, 306, 308, 312, 322, 324, 344, 346, 347, 381, 393, 441, 445
savaş masrafları, 281, 283, 284, 294, 304, 387

Ömer Lütfi Paşa, 9, 49, 95, 100, 166, 172, 362, 396

Palmerston, Lord, 28, 29, 83, 134, 207, 265, 272, 275, 291-293, 297, 306, 321, 328, 443
Paris Antlaşması, 2, 16, 18, 36, 93, 268, 330, 376, 385, 387, 388, 405
Paskeviç, Mareşal İvan, 98, 99, 101, 149, 150, 173-176, 390
Pélissier, General, 244, 246, 247, 257, 269
Pokrovskiy, Mihail, 28, 29, 80, 155, 442
Polonyalı subaylar, 138

Raglan, Lord, 33, 34, 174, 217, 236, 237, 257, 259, 260, 265, 266, 426
Rauf Bey, 12, 89-92, 411
Redcliffe, Lord Stratford de, 14, 15, 22, 23, 33, 38, 39, 47, 57, 71, 95, 110-112, 121, 161, 164, 207, 221, 225, 238, 240, 272, 293, 302, 311, 316, 317, 323, 326, 330, 333, 334, 356, 358, 360, 377
Redhouse, James, 316
redif askeri, 271, 359
Reid, James, 8, 13, 16, 41-43, 218, 260, 261, 393, 401, 419, 425, 435, 438, 449, 452
Reşid Paşa, Mustafa, hariciye nazırı ve sadrazam, 6, 9, 30, 46, 47, 59, 63, 65, 74-76, 78, 79, 82, 85, 87, 90-92, 94, 110, 114, 122, 127, 129-132, 161, 219, 224, 267, 271, 275, 277, 286, 287, 291, 295, 302, 307, 327, 330, 336, 345, 354, 366, 369, 379, 388, 396, 405, 411, 416
Reşid Paşa, Mehmed, Bağdat, 239, 305
Rifat Paşa, 71-75, 91, 245, 286, 287, 411
Rıza Efendi, Müsteşar, 145-147, 155, 222, 365, 383
Rose, Albay Hugh, 71, 72, 275
Rothschild, 286, 288, 289, 292-296, 298, 299, 443
Rum Patrikhanesi, 74
Russell, Lord John, 67, 68, 267, 323
Russell, William Howard, 33, 34, 43, 258, 265
Rusya, Tuna orduları, 94
Kafkas ordusu, 31, 50, 99, 136, 139, 149, 228
donanması, 19, 92, 107, 110, 115, 119, 121, 133, 134, 176, 177, 180, 187, 190, 267
askeri ajanlarının raporları, 53, 54, 281, 405, 406, 418
Ruzname-i Ceride-i Havadis, 8, 9, 11, 131, 376, 378, 427, 429, 436

Sadık Paşa, *bkz.* Czajkowski
Saik-i Şadi, 108, 128
Saint Arnaud, Mareşal, 81, 95, 96, 174, 190, 191, 208, 215, 216, 236, 256
Sandwith, Dr. Humphry, 8, 15, 23, 26, 34, 43, 136, 160, 180, 208, 220, 221, 355, 356, 359, 383, 392, 418, 423, 431
saray kadınları, 285, 286
sarraflar, 278, 283, 285, 286, 344
Sefer Bey (Paşa) Zanuko, 142, 194, 419
Selim Paşa, Ferik, 100, 136, 203, 204, 220, 266, 374, 418
Selim Paşa, Haseki Mehmed Selim, Hassa Müşiri, 13, 100, 134, 136, 142, 143, 183, 194, 196, 249, 252, 430
Serfiraz Hanım, 285, 306
Sivastopol, 11, 15, 26, 33, 61, 70, 82, 111-114, 120, 121, 127, 129, 133, 170, 173, 176, 177, 184, 186, 187, 189, 190, 241, 242, 245-247, 252, 254-256, 264, 265, 268-272, 306, 391, 413, 415, 442
Seymour, Sir Hamilton, 61, 66, 67, 68, 70, 169, 170
Silistre kuşatması, 8, 11, 172-174
Sinop muharebesi, 11, 13, 16, 17, 22, 29, 104, 105, 108, 113, 114, 118-120, 131, 133, 154, 331, 378

Slade, Amiral Adolphus (Müşavir Paşa), 8, 19, 20, 24, 36, 37, 42, 79, 86, 105, 107-113, 116-118, 121, 122, 124, 130, 171, 176, 177, 188, 189, 227, 236, 244, 246, 247, 251, 258, 261, 263, 305, 306, 314, 315, 353, 384, 385, 415, 416, 425-427, 433, 436, 438, 445
softalar, 80, 86, 87, 89, 91, 131, 132, 417
Stein, General Maximilian (Ferhad Paşa), 14, 138, 144, 160, 206, 250, 420
Stirbey, Prens, Eflak Hospodarı, 77

Şamil, Şeyh, 9, 10, 21, 28, 30, 31, 50, 108, 137, 139-143, 146, 165, 184, 185, 190-194, 200, 201, 216, 217, 389, 391, 418, 427, 428
Şekvetil muharebesi, 143, 144, 337, 420
Şemuil, *bkz.* Şamil
Şervaşidze, *bkz.* Hamid Bey
şeşhane, şeşhaneci, 103, 150, 184, 208, 220, 250, 413
Şükrü Paşa, Mirliva, 100, 213, 214, 221, 224, 354, 357, 433

Taif, 108, 113, 114, 116-119, 121, 128, 129
Tanzimat, 14, 140, 181, 277, 278, 317, 319, 346, 380, 396, 440, 441
Tarle, Yevgeniy, 16, 29-31, 98, 101, 103, 118, 166, 168, 251, 262, 391, 408, 409, 412, 415, 420, 425, 426, 431, 437, 438
Takvim-i Vekayi, 7, 8, 93, 134, 258, 261, 304, 327, 367, 376, 378, 421, 438
The Times, 35, 87, 131, 209, 211, 212, 258, 265, 417, 431, 433, 437
Thouvenel, Edouard-Antoine de, 47, 48, 317
Totleben, Eduard, Yarbay/Albay, 173, 256
Tercüme Bürosu (Odası), 11, 22, 47, 142, 192, 266, 316, 375
Ticaret Antlaşması (1838) 56, 61, 62, 276
tifüs, 179, 184
Tuna cephesi, 4, 16, 19, 21, 41, 77, 94-96, 98, 99, 101-104, 159, 162, 165, 167, 168, 172, 173, 175, 225, 251, 269, 273, 293
Tunus ordusu, 382, 420
Türk kontenjanı, 233, 235, 242, 243, 245, 272, 436
Türkgeldi, Ali Fuat, 12, 266, 409, 410
Türkistan, 62, 375, 376

ulema, 5, 23, 80, 86-88, 90-92, 131, 208, 305, 324, 339-341, 377
Urquhart, David, 33, 56, 83, 133, 142, 429

üç ambarlı kalyonlar, 106

Varna, 24, 81, 98, 108, 113, 172, 174, 176-178, 186, 188-190, 217, 241, 256, 264, 314, 331, 365-367, 369, 374, 426, 442, 446
Vasıf Paşa, Müşir Mehmed, 9, 100, 223, 225, 228, 229, 232, 233, 240, 248, 249, 252, 253, 354, 355, 384, 426, 434
Veli (Veliyüddün) Paşa, Paris elçisi, 75, 280, 288, 298, 299, 330
Veli Paşa, Ferik, 100, 147, 150, 205, 210, 213, 355
Viyana Konferansı, (1855), 266, 320, 325
Vivian, General, 234, 236, 238, 240, 241, 243, 244, 246
Vorontsov, General Knez, Namestnik, 139, 149, 150, 418, 422

Walpole, Albay, 237, 238, 370, 371
Williams, Albay (General, Paşa) William, 8, 14, 26, 33, 34, 37, 100, 193, 216-221, 223-229, 233, 241, 248, 249, 252, 303, 337, 349, 353-357, 371, 373, 382-385, 394, 418, 428, 432, 433, 451
Wysocki, General, 50, 138

Yahya Bey, Kaptan, 114, 118, 416
Yezdanşêr, 27, 42, 159, 343, 345, 346, 350-358, 449
Yunan isyanı, 172, 342, 368
Yusuf Halis Efendi, 11, 375
yolsuzluk, 160, 218, 222, 224, 225, 277, 372, 378, 380, 381, 383
yoklama mevcudu yolsuzluğu, 220, 311, 382, 385, 394

Zaim Feyzullah Paşa, 181, 373
Zamoyski, Kont Wladislaw, 50, 97, 100, 207
Zarif Mustafa Paşa, 8, 13, 14, 23, 100, 140, 142, 145, 146, 151, 152, 154, 159, 161, 163, 179-183, 203-210, 212-215, 217, 220-223, 349, 353, 365, 372, 381-384, 394, 420, 426, 427, 430, 431, 433, 454

Kırım Savaşı (1853-56) Avrupa tarihinde olduğu kadar Osmanlı tarihinde de belirleyici bir dönüm noktasıdır, ama çoğunlukla Avrupalıların bakış açısından incelenip analiz edilmiştir. Buharlı ve zırhlı savaş gemileri, demiryolu, telgraf ve uzun menzilli tüfek gibi savaş sanatında devrim yaratan endüstriyel buluşlar ilk defa Kırım Savaşı'nda yaygın şekilde kullanılmış; savaş muhabirleri, yepyeni bir buluş olan fotoğraf makinesi ve kitlesel medya, cephe gerisindeki kamuoyunun hayatına savaşı ilk defa bu denli dahil etmiştir.

Candan Badem'in daha önce kullanılmamış Osmanlı ve Rus arşiv kaynakları ile Batı dillerindeki mevcut literatürden derinlemesine faydalanarak yazdığı *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, bu savaşın Osmanlı devleti ile toplumu üzerindeki etkisine odaklanıyor. Savaşın mali, sosyal ve siyasi etkilerine dair yeni ve özgün görüşler ortaya koyan Badem, Osmanlıların hem aktör hem de kurban olarak öneminin altını çiziyor. Osmanlı ve Avrupa kamuoyunun durumu ile savaşın diplomatik, ekonomik ve siyasi sebeplerinin incelenmesinin yanı sıra, konuya dair oldukça hacimli literatürün eleştirel değerlendirilmesi de eserde yer alıyor.

Candan Badem Osmanlı-Rus savaşları ve Doğu Anadolu tarihi alanındaki çalışmalarıyla tanınmaktadır. Yazar, bu konularda çok sayıda makale kaleme almıştır. Türkçede yayımlanan diğer kitapları: *Türk-Ermeni Sorunu Bibliyografyası* (2007), *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti* (2010), *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları* (2012, çeviren ve yayına hazırlayan).

9 786052 951729

KDV dahil fiyatı
28 TL

Kapak resmi: Kırım'daki Mısır askerlerinin komutanı Ferik İsmail Paşa, 1855. Fotoğraf: Roger Fenton.